ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى

1

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئابدۇراخمان ئابلىز

ISBN 7-5370-4214-4
G·1431(维课)上、下定价:56.00元

ISBN 7-5370-4214-4

9 787537 042147 >

ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى

(ش ئۇ ئا ر ماتارىپ نازارىتى ئالىي ماتارىپ باشقارمىسى تەكشۈرۈپ بېكىتتى)

1

باش تۈزگۈچى : غەيرەتجان ئوسمان
مۇئاۋىن باش تۈزگۈچى : غاپپار روزى

شىنجاڭ ماتارىپ نەشرىياتى

责任编辑：帕尔哈提·伊力亚斯
责任校对：克尤木·图尔逊

高等院校文科专业通用教材

维吾尔古典文学史

（维吾尔文）

1

海热提江·乌斯曼，买买提热依木·沙依提，阿帕尔·肉孜，图尔逊·沙得克，图尔逊·沙吾提，艾希来甫·阿布都拉，古丽加玛力·买买提伊明，艾买提·代尔维希，阿布拉江·穆罕默德，买提肉孜，马合木提 编著

新疆维吾尔自治区教育厅高教处审查试用

新疆教育出版社出版
（乌鲁木齐市胜利路169号，邮编：830001）
新疆新华书店发行
新疆工人时报印刷厂印刷

850×1092毫米 1/32开本 印张：19.375
2002年8月第1版 2002年8月第1次印刷
印数：0001 — 2500
ISBN 7 — 5370 — 4214 — 4
G·1431（维课）上、下定价：56.00元

مەسئۇل مۇھەررىرى : پەرھات ئىلياس
مەسئۇل كوررېكتورى : قەيۇم تۇرسۇن

ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى

1

غەيرەتجان ئوسمان ، مۇھەممەتربھەم سايىد ، غاپپار روزى ،
تۇرسۇنمۇھەممەد سادىق ، تۇرسۇنمۇھەممەد ساۋۇت ،
ئەشرەپ ئابدۇللا ، گۈلجامال مەمتىمىن ، ئەمەت دەرۋىش ،
ئابلاجان مۇھەممەد ، مەتروزى مەھمۇد

ش ئۇ ئا ر ماۋارىپ نازارىتى ئالىي ماۋارىپ باشقارمىسى تەكشۈرۈپ بېكىتتى

*

شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 169 فورۇ ، پوچتا نومۇرى :830001)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
«ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

*

فورماتى : 850×1092 1/32 ، باسما تاۋىقى 19.375
2002 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2002 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 2500 — 0001
ISBN 7 — 5370 — 4124 — 4
ئومۇمىي باھاسى (1 ـ 2 قىسىم) : 56.00 يۈەن (课维) G · 1431

ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى

(سىناق نۇسخا)

باش مەسلىھەتچى : ئابدۇكېرىم راخمان

باش تۈزگۈچى : غەيرەتجان ئوسمان

مۇئاۋىن باش تۈزگۈچى : غاپپار روزى

تۈزگۈچىلەر : غەيرەتجان ئوسمان

مۇھەممەترېھىم سايىد

غاپپار روزى

تۇرسۇنمۇھەممەد سادىق

تۇرسۇنمۇھەممەد ساۋۇت

ئەشرەپ ئابدۇللا

گۈلجامال مەمتىمىن

ئەمەت دەرۋىش

ئابلاجان مۇھەممەد

مەتروزى مەھمۇد

高等院校文科专业通用教材

《维吾尔古典文学史》

（试用本）

新疆维吾尔自治区教育厅高教处审查试用

总顾问：阿不都克力木·热合曼

主编：海热提江·乌斯曼

副主编：阿帕尔·肉孜

编著：海热提江·乌斯曼

买买提热依木·沙依提

阿帕尔·肉孜

图尔逊·沙得克

图尔逊·沙吾提

艾希来甫·阿布都拉

古丽加玛力·买买提伊明

艾买提·代尔维希

阿布拉江·穆罕默德

买提肉孜·马合木提

سۆز بېشى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى كۆپ مىللەتلىك جۇڭگو ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغانلىقى ئۈچۈن ، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنى تەتقىق قىلىش ، ھەردەرىجىلىك مەكتەپلەردە دەرسلىك سۈپىتىدە سۆزلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى .

«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» 1979 ـ يىلىدىن باشلاپ ش ئۇ ئا ر تەۋسىدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىكى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى (ھازىرقى ئۇنىۋېرسىتېت) ، غەربىي شىمال مىللەتلەر ئىنستىتۇتى قاتارلىق مەكتەپلەردە ئاساسلىق دەرسلىك سۈپىتىدە سۆزلىنىپ كېلىنگەن ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ دەرسلىكىمۇ تۈزۈلگەن .

بۇ قېتىم ئوقۇتۇش ئېھتىياجى ۋە يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» ناملىق بۇ دەرسلىك تۈزۈلۈپ سىناق شەكلىدە نەشر قىلىندى . كىتابنى تۈزۈش خىزمىتىگە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ۋە خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن 10 يىلدىن ئارتۇق شۇغۇللانغان تەجرىبىلىك ، ئىقتىدارلىق ، كەسپى ۋە سىياسىي ساپاسى يۇقىرى ئوقۇتقۇچىلار قاتناشتى . يەنە جىددىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن مەلۇم تېما ئۈستىدە ئالاھىدە ئىزدەنگەن كەسپى خادىملاردىن ئابلىمىت ئەھەد ، مۇھەممەتتۇرسۇن ئىلى ۋە مەھمۇدجان مۇھەممەد قاتارلىقلارنىڭ

ياردەمى قوبۇل قىلىنىپ ، ئۇلارنىڭ يازغان ماتېرىياللىرىمۇ بۇ كىتابنىڭ تېگىشلىك جايىدىن ئورۇن ئالدى ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇستازلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدىن مۇئەييەن دەرىجىدە پايدىلىنىپ ، ھاشىيەدە ئىزاھلاپ ئۆتۈلدى .

«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» نىڭ ئالىي مەكتەپ دەرسلىكى سۈپىتىدە يېڭىباشتىن نەشر قىلىنىشى پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ يەنە بىر قېتىم كونكرېت ئەمەلىيلىشىشى بولۇپ ، ئۇ ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى يۇكسەلدۇرۇش ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك ماتېرىياللىرى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

بۇ دەرسلىكنى تۈزۈشتە ، تارىخقا ھۆرمەت قىلىش ، «قەدىمكىلەرنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» ، «مېغىزىنى ئېلىپ ، شاكىلىنى تاشلاش» ، «كونىلىرىدىن يېڭىلىرىنى يارىتىش» ، ۋەتەنىنىڭ شان ـ شەرىپى ۋە بىرلىكىنى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش پرىنسىپىغا قاتتىق رىئايە قىلىندى . ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ۋەتىنىمىز جۇڭگو ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۈرۈش ، تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسى ماركسىزملىق مەيدان ، نۇقتىئىنەزەر ، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قاراش بىلەن مۇھاكىمە ۋە تەھلىل قىلىندى .

دەرسلىكنىڭ سىناق شەكىلدە نەشر قىلىنىشى ئۇنىڭ يەنە پىششىقلىنىدىغانلىقىنى ، ئىلمىيلىشىدىغانلىقىنى ۋە سىستېمىلىشىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ھۆرمەت بىلەن

«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»نى تۈزۈش گۇرۇپپىسى

2002 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى

دەرسلىكنى تۈزگۈچىلەرنىڭ ئىش تەخسىماتى

مۇقەددىمە ..... غەيرەتجان ئوسمان
..... (دوتسېنت ، شىجاڭ ئونىۋېرسىتېتى)
I بۆلۈم ..... غەيرەتجان ئوسمان
II بۆلۈم
I باب ..... تۈرسۈنمۇھەممەت ساۋۇت
..... (لېكتور ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى)
II باب
§1 ، §3 ، §5 ..... غەيرەتجان ئوسمان
§2 ، §4 ..... ئەشرەپ ئابدۇللا
(لېكتور ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى)
III باب ..... غەيرەتجان ئوسمان
IV باب
§1 ، §2 ، §7 ..... غەيرەتجان ئوسمان
§7 .3 ..... مەھمۇدجان مۇھەممەد
(ماگىستىر ، ش ئۇ ئا ر سىياسىي كېڭەش)
§3 ..... مۇھەممەتربھىم ساھىت
..... (پروفېسسور ،مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى)
غەيرەتجان ئوسمان
§4 ، §5 ، §6 ..... غاپپار روزى
(دوسېنت ، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى)

Ⅴ باب ..... تۇرسۇنمۇھەممەد سادىق
(لېكتور ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى)
Ⅲ بۆلۈم يېقىنقى زامان ئەدەبىياتى
(چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات)
Ⅰ باب ..... گۈلجامال مەمتىمىن
(لېكتور ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى)
Ⅱ باب
§1 ، §8 ..... غەيرەتجان ئوسمان
§2 ..... ئابلىمىت ئەھەد
(دوتسېنت ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى)
§3 ، §5 ، §12 ..... ئابلاجان مۇھەممەد
(لېكتور ، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى)
§4 ..... مەتروزى مەھمۇد
(لېكتور ، خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى)
§6 ، §7 ، §10 ، §11 ، §13 ..... ئەمەت دەرۋىش
(لېكتور ، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى)
§9 ..... مۇھەممەد تۇرسۇن ئەلى
(لېكتور ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى)
△ بىبلوگرافىيە ..... غەيرەتجان ئوسمان
△ دەرسلىكتە كۆپ ئۇچرايدىغان ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە ئاتالغۇلار سېلىشتۇرمىسى ..... غەيرەتجان ئوسمان

مۇندەرىجە

سۆز بېشى 1
مۇقەددىمە 1
1 . ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى 1
2 . تىل ۋە يېزىق 24
تەكرارلاش سوئاللىرى 45

I بۆلۈم قەدىمكى زامان ئەدەبىياتى

I باب قەدىمكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى 48
§ 1 . قەدىمكى قوشاقلار 48
§ 2 . خەلق ھېكايىلىرى 64
§ 3 . ئېپوسلار 104
§ 4 . خەلق داستانلىرى 123
تەكرارلاش سوئاللىرى 127
II باب تارىم ـ تۇرپان بوستانلىقىنىڭ قەدىمكى ئەدەبىيات ـ سەنئىتى 129
§ 1 . ئومۇمىي ئۇبزور 129
§ 2 . تارىم ـ تۇرپان باستانلىق رايونىدىكى قەدىمكى بۇددا ئەدەبىياتى 135
§ 3 . تەرجىمانلار ۋە شەرھشۇناسلار 151
تەكرارلاش سوئاللىرى 164
III باب ئورقۇن دەۋرى ئەدەبىياتى 166
§ 1 . ئومۇمىي ئۇبزور 166
§ 2 . «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى» ، «خۇئاستۇئانفت» ، «ئىرق بىتىگ» 174

§3 . مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى 184
تەكرارلاش سوئاللىرى 211

II بۆلۈم ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتى

I باب قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت 213
§1 . ئومۇمىي ئوبزور 213
§2 . شېئىرىيەت 216
§3 . نەسرىي ئەسەرلەر 254
§4 . دراماتىچىلىق 300
تەكرارلاش سوئاللىرى 321
II باب قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 322
§1 . ئومۇمىي ئوبزور 322
§2 . ئەبۇ ناسىر فارابى 332
§3 . يۈسۈپ خاس ھاجىپ 367
§4 . مەھمۇد كاشغەرى 418
§5 . ئەھمەد يۈكنەكى ، ئەھمەد يۈگنەكى 463
تەكرارلاش سوئاللىرى 473
III باب لىياۋ ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتى 476
§1 . قىسقىچە لىياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 476
§2 . يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 481
تەكرارلاش سوئاللىرى 515
IV باب چاغاتاي ۋە تۇمۇرىلەر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 517
§1 . چاغاتاي خانلىقى دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى 517
§2 . تۇمۇرىلەر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ... 522

§3 . ناسىرىدىن رابغوزى 530
§4 . ئاتائى 552
§5 . مەۋلانە سەككاكى 579
§6 . مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى 605
§7 . ئەلىشىر نەۋائى 656
تەكرارلاش سوئاللىرى 746
V باب يەركەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 748
§1 . ئومۇمىي ئوبزور 748
§2 . مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر 756
§3 . مىرزا مەھمۇد جوراس 775
§4 . مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى ئوغلى ھىر قەتى 781
تەكرارلاش سوئاللىرى 797

Ⅲ بۆلۈم يېقىنقى زامان ئەدەبىياتى
(چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات)

I باب خوجىلار زامانىسىدىكى ئەدەبىيات 798
§1 . ئومۇمىي ئوبزور 798
§2 . خوجىلار زامانىسىدىكى ئەدەبىياتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 803
§3 . سالاھى 810
§4 . پۇتۇھى 812
§5 . مۇھەممەد سىدىق زەلىلى 818
§6 . ئەرشى 831
§7 . مۇھەممەد خاراباتى 845
§8 . نەۋبەتى 856
§9 . مەھزۇن 869
§10 . بۇ مەزگىلدىكى تەرجىمە ئەدەبىيات 879
تەكرارلاش سوئاللىرى 884

Ⅱ باب چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى ئەدەبىيات 885
§1 . ئومۇمىي ئوبزور 885
§2 . مۇھەممەد سىدىق رەشىدى 912
§3 . مۇھەممەد سادىق كاشغەرى 920
§4 . ئەھمەدشاھ قاراقاشى ۋە قەلەندەر 940
§5 . ئابدۇرېھىم نىزارى 961
§6 . نوروز ئاخۇن زىيائى 1010
§7 . تۇردى غەربى 1039
§8 . موللا شاكىر 1081
§9 . موللا بىلال نازىمى 1091
§10 . سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭسارى (ناقىس) 1114
§11 . موللا مۇسا سايرامى 1128
§12 . ئابدۇقادىر دامۇللام 1150
§13 . ھۈسەينىخان تەجەللى 1190
تەكرارلاش سوئاللىرى 1202
ئونىۋېرسال سوئاللار 1203
△ ببلوگرافىيە 1205
△ دەرسلىكتە كۆپ ئۇچرايدىغان ئاتالغۇلارنىڭ ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە سېلىشتۇرمىسى 1219
قوشۇمچە :
1 . قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى 1249
2 . قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى 1250
3 . ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى 1251
4 . چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى 1252
ئاخىرقى سۆز 1255

مۇقەددىمە

1. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مۇئەييەن دەرىجىدە ئالاھىدىلىك شەكىللەندۈرگەن ئەدەبىيات. بۇنىڭ تۆۋەندىكىلەردىن كۆرۈۋالىمىز:

بىرىنچى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى يىراق دەۋردىن باشلانغان، ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانى ئىزچىللىققا ئىگە.

ئەجدادلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىن باشلاپ، گۈزەل، يارقىن بەدئىي ئەسەرلەرنى يارىتىشقا باشلىغان. بۇ خىل گۈزەل بەدئىي ئەسەرلەر بىر تەرەپتىن ئېغىز ئەدەبىيات شەكلى بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن قىياتاش سىزمىلىرى (رەسىملىرى) شەكلى بىلەن تارقالغان. ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئەمگەكچى ئىدى. ئۇ چاغدا تېخى يېزىق بارلىققا كەلمىگەن، لېكىن تىل ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئاللىقاچان بارلىققا كەلگەنىدى. «ياۋايىلىقنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىلا ئىنسانلارنىڭ ئېسىل خۇسۇسىيىتى تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى ... تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلار تەرەققىياتىنى مۇشۇنچە دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان ئىقتىدارنىڭ رولى بىلەن چۆچەك، لەتىپە، رىۋايەت

قاتارلىق خاتىرىلەنمىگەن ئەدەبىيات شۇ چاغدىن باشلاپ بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. شۇنىڭدەك ئۇ ئىنسانىيەتكە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.»[1] بۇ ئىپتىدائىي ئەدەبىيات پۈتۈنلەي ئېغىز ئەدەبىياتى بولۇپ، ئۇنى جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزاسى يارىتقان، ئۇ ئومۇمىي خەلق خاراكتېرىگە ئىگە. كېيىنكى يازغۇچىلارنىڭ يېزىق ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئورتاق مەنبەسى، شۇنداقلا شۇ چاغدىكى جەمئىيەتنىڭ بىردىنبىر ئەدەبىياتى ئىدى. ئىپتىدائىي ئەدەبىيات يالغۇز ئاغزاكىلىق جەھەتتىلا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى ئەنئەنىسىنى بەرپا قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىجادىيىتىگە مەنسۇپ بولۇشتەك بۇ تۈپ خاراكتېر جەھەتتىمۇ سىنىپىي جەمئىيەتتىكى خەلق ئەدەبىياتى بىلەن بىردەك بولۇپ، ئۇ ئەڭ دەسلەپكى خەلق ئەدەبىياتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قىيا تاش سىزمىلىرى يېرىم يازما ئەدەبىيات خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئالتاي تاغلىرى، تەڭرى تاغلىرى، قۇرۇم ۋە قاراقۇرۇم تاغلىرى، ئورقۇن - يېنىسەي (ئېنەسەي) دەريا ۋادىلىرىدىكى ۋە چوغاي (يەڭشەن) تاغلىرى قىيالىرىغا، جىلغىلىرىغا ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەنزىرىلىرى، يەنى ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، جەڭگى - جېدەللەر، ھەربىكەت - قىلىقلار، كىيىنىش ئادەتلىرى، تەۋىنىش (چوقۇنۇش) ئادەت - يوسۇنلىرى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن رەسىملەر تۇركۈم - تۇركۈملەپ سىزىلدى، ئويۇلدى، ياسالدى. مانا بۇلار ئەڭ دەسلەپ بارلىققا كەلگەن رەسىملىك ئەسەرلەر ياكى قىياتاش ئەسەرلىرى ئىدى. بۇ قىيا تاش رەسىم كۆرۈنۈشلىرىدىكى بىرمۇنچە ئادەتلەر، مەسىلەن، ھايۋان ئېتىقادچىلىقى، ئاسمان جىسىملىرى (ئاساسلىقى قۇياش)

---

① ك. ماركس: «مورگاننىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» دېگەن كىتابىدىن ئۇزۇندىلەر»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، پېيجىڭ، 1978 - يىلى نەشرى، خەتتۇچە، 54 -، 55 - بەتلەر.

ئېتىقادچىلىقى، جىنسىي ئەزالارغا چوقۇنۇش قاتارلىقلار ئاغزاكى ئەدەبىيات ۋە يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدە مۇئەييەن سەۋىيىدە تەسىرىنى ساقلاپ كەلدى. «ئوغۇزنامە»، «توڭا ئالپ ئەر»، «بۆرە تۇتىمى ئەپسانىلىرى»، «دەرەخ تۇتىمى ئەپسانىلىرى»، «ئاسمان جىسىملىرى ئەپسانىلىرى»، «ئوماي ئەپسانىسى»، «قۇلباق ئەپسانىسى» قاتارلىقلار كېيىنرەك قەلەمگە ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بارلىققا كەلگەن دەۋرى بەكمۇ قەدىمكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل ئاغزاكى ئەدەبىيات ۋە قىيا تاش رەسىملىرى ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى يازما ئەدەبىياتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە شەكىللىنىشىنى سۈرۈشتە قىلىشتا، ئۇنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى، خاسلىقى قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ماتېرىيال بولالايدۇ.

قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن ئەپسانىلەرنىڭ مۇئەييەن ئالاقىسىنىڭ بارلىقىنى ئىنسانشۇناسلار خېلى ئىلگىرىلا بايقىغان ۋە ئىلمىي كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەنە شۇنداق قاراشقا ئاساسەن: «قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ خىيالىي، تەرتىپسىز، قالايمىقان ھالىتى ئارقىسىدا ئەپسانىۋى تۇيغۇ بىلەن تويۇنغان تەرتىپ بار... ئەپسانە بىلەن قىيا تاش رەسىملىرى ئوخشىمىغان شەكىل ۋە ئوخشىمىغان نۇقتىلاردا ئىپتىدائىي تەپەككۇرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتىنى ئىپادىلىگەن ... گەرچە ھەربىر رەسىم بىلەن ھەربىر ئەپسانە ھېكايىسى ئوتتۇرىسىدا قېلىپلىق (گرامماتىكا) مەۋجۇت بولمىسىمۇ، قايسى رەسىمنىڭ قايسى ئەپسانە ھېكايىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش مۇمكىن بولمىسىمۇ، قىيا تاش رەسىملىرىنى ئەپسانە ھېكايىلىرىنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىلىنىشى دەپ بىلىمىز» دەپ يازىدۇ فرانسىيىلىك ئىنسانشۇناس

① «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1999 - يىللىق 4 - سان، 23 - بەت.

لېۋستراۋسن[1].

شىنجاڭدىكى، جۇملىدىن، تۇرپان ۋە تارىم ئويمانلىقى ۋادىسىدىكى مىڭئۆي تام سىزمىلىرىدا ئىپادە قىلىنغان ھايات كۆرۈنۈشلىرى ئومۇمىي (ماكرو) جەھەتتە بۇددىزم ئىدىيىسى تەرغىباتى ئۈچۈن سىزىلغان، بۇددا ئېتىقادچىلىرىنىڭ ھەربىر پائالىيەتلىرىنى ئىپادە قىلغان دېيىلسىمۇ، لېكىن بىرمۇنچە ئالىملار، بۇ تاش غار تام رەسىملىرىدە قەدىمكى ئىنسانلار ئەنئەنىۋى قىيا تاش سىزمىچىلىقىدىكى كۆرۈنۈش ئالامەتلىرى، مىللىي ۋە مەھەللىۋى تۇرمۇش مەنزىرىسى، ھەربىر ۋە پسىخىك ئالاھىدىلىكى ھەمىشە ئۆز ئەكسىنى تېپىپ تۇرغان دەپ قاراشماقتا. بۇنىڭغا قارىغاندا، شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ياشىغان قەدىمكى ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ساپ بولغان ئىپتىدائىي قىيا تاش سىزمىچىلىقىنى سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن تەدرىجىي يوسۇندا يېڭىلاپ بارغان ھەم قوشنا خەلقلەر مەدەنىيىتى، دىنىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، مەزمۇنىنى زور دەرىجىدە تولۇقلىغان. مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش كۆرۈنۈشىنىڭمۇ ئىپادە قىلىنىپ تۇرغانلىقى، ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىشكە پايدىسى بار. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئىپتىدائىي قىيا تاش سىزمىلىرى، ئەپسانە ـ رىۋايەت، ئېپوسلار ۋە مىڭئۆي تام رەسىملىرى كۆرۈنۈشلىرىنى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ باشلىنىش مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ دېيىشكە بولىدۇ.

تارىم ۋادىسىدا يېزىقنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە يازما ھۆججەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ مۇھىم بىر ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. تارىم ۋادىسىدا يېزىق 2000 يىللىق تارىخقا ئىگە. بۇ يەردە قارۇشتى يېزىقى، كۇسەن ـ ئاگنى يېزىقى، ئۇدۇن يېزىقى، خەنزۇ يېزىقىى قاتارلىق نەچچە خىل يېزىق

ئىشلىتىلگەن. بۇ يەردە يېزىقلار ئاساسەن قوشنا رايونلاردىن كەلتۈرۈلگەن، بۇ يېزىقلاردا يارىتىلغان يېزىق ۋەسىقلىرىمۇ قوشنا خەلقلەرنىڭ دىنىي دەستۇرلىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمىسى بولغانلىقى سەرتىدا يەرلىك خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىغا دائىر مەزمۇنلارمۇ بار. تەرجىمە ئەسەرلەر شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋە يازما ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاچقۇچلۇق رول ئوينىغان.

مىلادىيە V ئەسىردىن IX ئەسىرگىچە بولغان ئۇزۇن بىر تەرەققىيات جەريانىدا، تارىم ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار ئەدەبىي ئىجادىيەتتە گۈللىنىش دەۋرىگە كىردى، ئۇدۇن، سۇلى، كۇسەن، ئاگنى، قوچۇ قاتارلىق جايلاردىن بۇددا سىكا، كۇماراجىۋا، ۋىيسا كۇيچى، سىكسانانداى، خۇيلىن قاتارلىق داڭلىق بۇددا تەرجىمانلىرى، شەرھشۇناسلىرى ۋە ئەدىبلەر يېتىشىپ چىقتى. ئۇلار ئۆز شۆھرىتىنى مەركىزىي جۇڭگو رايونىدا تېخىمۇ كەڭ يايغانىدى. ئۇدۇن خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋىساسىلا، ئۇدۇن مەلىكىسى سىمىرا قىزى قاتارلىقلار شېئىرىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. يۇقىرىقىلارنىڭ ئىجادىيىتى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تەرجىمە ئەدەبىيات كاتېگورىيىسىدىن ھالقىپ كەتكەن.

مانى دىنى مۇھىتىدا يارىتىلغان داستان «خۇئاستۇ ئانفىت» (تۆۋە دۇئانامەسى) مىلادىيە V ـ VII ئەسىر ئارىلىقىدا بوتۇرمىش تارقان تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان دېگەن قاراشمۇ بار. ئورقۇن تۈركىي ـ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە يېزىلغان بۇ داستان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى يازما شەكلىنى بىزگە يەتكۈزۈپ بەردى.

ئورقۇن ۋادىسىدىكى شىمالىي قۇملۇق (غوبى ـ گوبى) ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن تا IX ئەسىرگىچە بولغان بىر قانچە ئەسىر جەريانىدا خەلق ئېغىز

ئەدەبىياتى ساھەسىدە مۇئەييەن نەتىجە يارىتالماندىن باشقا مىلادىيە VI ئەسىرگە كەلگەندە يېزىق بەلگىلىرىنى تۈرمۇشقا تەدرىجىي تەتبىقلىدى ۋە ھۆججەتلەر، جۈملىدىن بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ خاتىرىگە چۈشۈرۈشكە كىرىشتى. ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرى ئۇيغۇر تىلىنى ۋاستە قىلغان يازما ئەدەبىياتنىڭ يېڭى سەھىپىسىنى ئاچتى. تۇنيوقۇق، كۆل تېگىن، بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرى يازما ھالەتتە دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن قەھرىمانلىق داستانلىرى بولۇپ سانىلىدۇ.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يارىتالغان ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغان يازما ئەدەبىيات بىلەن تارىم ۋادىسىدا تۇرغان قوۋملار يارىتالغان غەيرىي ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما ئەدەبىيات تەدرىجىي يوسۇندا بىرلىشىپ ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان ئوتتۇرا ئەسىر يازما ئەدەبىياتىنىڭ «تەرەققىيات دەۋرى» نى بارلىققا كەلتۈردى. ئاپرىنچور تېگىن، سىڭقۇ سېلى تۇتۇق، پىرتانراكشىت قاتارلىقلار تۇرپان ۋە جىمىسارنى مەدەنىيەت چەمبىرىكى قىلغان ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرى، ئەھمەد يۈكنەكى قاتارلىقلار قاراخانىيلار دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلدى. مىلادىيە IX ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئۇزۇن تارىخ ئەدەبىياتىنىڭ ئىزچىل تەرەققىياتىنى ئاساسىي ئېقىمغا ئايلاندۇرۇشنىڭ يىلنامىلىق ئارقا كۆرۈنۈشى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇرلار بىرلىككە كەلسۇن ياكى پارچىلانسۇن، شىنجاڭغىلا مەركەزلەشسۇن ياكى قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن قوشنا رايونلار، يەنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك — مەركىزىي جۇڭگو رايونى، يەتتەسۇ، پەرغانە، ماۋارەئۇننەھر، خۇراسان رايونلىرىدا پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانسۇن، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان

ئۇدۇملۇق ئادەتنى تاشلاپ قويغان ئەمەس. جانىبەگ، سەيدۇللا، گۈەن يۈنشى، رابغۇزى، مەۋلانە لۈتفى، مەۋلانە سەككاكى، نەۋائى، قېدىرى، ئايازى، ھىرقەتى، نەۋبەتى، زەلىلى، مۇھەممەد سادىق، نىزارى، موللا بىلال، موللا نىياز، ناقىس، تەجەللى قاتارلىق ئەدىبلەر 1000 يىللىق ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناغان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئىي دىت يېقىدىن بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، راۋاجلىنىپ كەلگەن، ئۆز جەمئىيىتىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يالغۇز ئەرلەرنىڭلار قەلبىنى ئىزھار قىلغۇچى مەنىۋى ۋاستە بولۇپ قالماستىن، بەلكى، ئاياللارنىڭمۇ نازۇك ۋە ئەۋرىشىم ھېس - تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. سلىغ تېگىن، شياۋ گۈەنيىن، شياۋسېسې، ئاماننىسا، زىلەيخا بېگىم، زۇلفىيە كاشغەرى، مۇتربان كاشغەرى قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ نەپىس ۋە جىلۋىدار شېئىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى بېيىتتى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئاپتورلار قوشۇنى ھەرساھە، ھەر تەبىقە ئادەملىرىدىن تەركىب تاپقان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە خاقان، ۋەزىر، شاھزادە، ھەربىي قوماندان، بەگ، قازىلار، پۇقرالار، يەنى مۇئەللىملەر، دېھقانلار، ئوۋچىلار، تېۋىپلار، تۆۋەن تەبىقە كىشىلەر، ئەما، ئاجىز بىقورۇلار، كاسىپلار ۋە باشقىلار بار.

ئىككىنچى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئۆرنەك، خام ماتېرىيال قىلىش ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى ئۇزۇن يىل ساقلانغان.

م. گوركىي مۇنداق دەپ يازغان: «جاھان ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىدىن بىزگە مەلۇمكى، ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن باشلىنىدۇ. چۈنكى خەلق بارلىق ماددىي بايلىقنى يارىتقۇچىلار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى روھىي

بايلىقلارنىڭمۇ بىردىنبىر ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس مەنبەسى، دەۋر جەھەتتىنمۇ، گۈزەللىك ۋە ئىجادىي دانالىق جەھەتتىنمۇ بىرىنچى پەيلاسوپ ۋە ھەممە بۈيۈك داستانلارنى، يەر يۈزىدىكى جىمىكى تراگېدىيىلەرنى، ئەڭ مۇھىمى جاھان مەدەنىيىتىنى ياراتقۇچىدۇر.»

قىيا تاش رەسىملىرى، ئىپتىدائىي ئاغزاكى ئەدەبىي ئەسەرلەر، مىڭئۆي تام سىزمىلىرىدىكى ئوبراز ۋە پېرسوناژلار خەلق ئارىسىدا ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا يادلىنىپ، تەسىرىنى ساقلاپ، كېيىنكى يازما ئەدەبىياتقا كىرىپ، يېڭى قىياپەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، كېيىنكى دەۋرلەرگىچە ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەن. مەسىلەن، ئوماي ئىلاھىي ئوبرازى دەسلەپ ئاغزاكى ئەدەبىياتتىكى ئوبراز ئىدى. ئۇ ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا ۋە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىمۇ تىلغا ئېلىنغان. ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەردە خىسلەتلىك ۋە ئاق كۆڭۈل ئوماي ئانىغا دائىر تەسۋىرلەر ئۇچرايدۇ. توڭا ئالپ ئەر — قەدىمكى ئەدەبىياتتىكى تەسىرلىك ئوبراز. ئۇ «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» لەردە كۆرۈنەرلىك ئورۇندا سۆزلىنىپلا قالماستىن، بەلكى «تارىخى رەشىدى» ۋە نىزارى داستانلىرىدىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. يەنە بىر داڭلىق ئوبراز ئوغۇزخان بولسا تېخىمۇ كۆپ ئەسەرلەردە، مەسىلەن، «ئوغۇزنامە»، «جامىئۇتتەۋارىخ»، «تارىخى شەجەرەئى تۈرك»، «چىڭگىزنامە» ھەتتا «تارىخى ھەمىدى» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ ئىزچىل تىلغا ئېلىنىپ كەلگەن. نۇر ئەپسانىسىنى سۆزلەيدىغان بولساق، بۇ تېخىمۇ قىزىق، نۇردىن پەرزەنت تۇغۇلىدىغانلىق توغرىسىدىكى ئەپسانە ئەسلىي «ئوغۇزنامە» ۋە «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى» دە ئەدەبىيات شەكلى سۈپىتىدە تارقىلىشقا باشلىغان، ئۇ كېيىن «تەزكىرەئى

بۇغراخان» دىن تارتىپ، «تارىخى ھەمىدى» گىچە بولغان ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىزچىل يوسۇندا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىر مۇنچە ئوبرازلارنى سۆزلەشكە بولىدۇ. ئەتراپتىكى مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ ئەدەبىي ئەسەرلىرىمۇ يازما ئەدەبىياتنىڭ ئۇزۇن يىللىق خام ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپ كېلىندى.

ئۇچىنچى، كۆپ خىل تىل - يېزىقتا ئىپادىلەنگەن.

بۇگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتى ھەرخىل ئۇرۇق، قەبىلە، قوۋملارنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان. بۇ مىللىي گەۋدىگە قاتناشقان قوۋملار ئوخشىمىغان تىل، يېزىقلارنى ئىشلەتكەن، ئۇنىڭدىن باشقا، ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان قوۋملارمۇ باشقا مىللەت تىل - يېزىقىنى ئىشلەتكەن. بەزىلەر شىنجاڭدا تۇرۇپ، قوش تىللىق ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، بەزىلەر، قوشنا رايونلار ۋە مەركىزي جۇڭگو رايونىغا بېرىپ، باشقا تىلدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان. مەسىلەن، ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىن «بۇغۇت مەڭگۈ تېشى» سوغدى تىل - يېزىقىدا يېزىلغان، «توققۇز ئۇيغۇر خانى مەڭگۈ تېشى» ئۇيغۇر تىلى، سوغدى تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان. كوماراجىۋا، سەيدۇللا، گۇمەن يۇنشى قاتارلىقلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېرىپ، خەنزۇ تىلىدا ئىجادىيەت قىلغان. فارابى، مەھمۇد كاشغەرى ئەرەب ئەللىرىگە بېرىپ، ئەرەب تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان. نەۋائى، لۇتفى، مىرزا ھەيدەر، سەئىدى، ئەرشى قاتارلىقلار ھەم ئۇيغۇر تىلى، ھەم پارس تىلى بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان؛ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ئاپتورلىرى ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدا ئەسەر يېزىشنى داۋاملاشتۇرغان. شۇڭا ئېيتىمىزكى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى نوقۇل ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغان ئەدەبىيات ئەمەس، ئۇ ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ باشقا

تىللاردىكى ئىجادىي بەدىئىي ئەسەرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۆتىنچى، كۆپ خىل ئىجادىيەت مېتودى قوللىنىلغان، ئەدەبىي ئېقىملار ھەرخىل بولغان.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى ئەسەرلەرنى تەكشۈرىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ رېئالىزم، رومانتىزم، تەنقىدىي رېئالىزم، سىمۋولىزم قاتارلىق ئىجادىيەت مېتودلىرى بويىچە يېزىلغانلىقىنى بايقىيالايمىز. يەنە ئاپتورلارنىڭ كلاسسىكزم، گۈمانىزم، مەرىپەتچىلىك قاتارلىق ئېقىملار تەرەپدارى بولۇپ ئىجادىيەت ئېلىپ بارغانلىقىغا دىققەت قىلماي ئۆتەلمەيمىز. بەزى ئەسەرلەردە نوقۇل بىرەر ئىجادىيەت مېتودىنى قوللىنىپ يېزىلغان، ئەمما ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى كۆپچىلىك ئەسەرلەردە رېئالىزم ۋە رومانتىزملىق ئىجادىيەت مېتودلىرى ئارىلاش قوللىنىلغان. ئەمما بۇنىڭدا بىرى يېتەكچى مېتود بولغان، يەنە بەزى ئەسەرلەردە بۇ ئىككى مېتودقا سىمۋولىزملىق مېتودمۇ ئارىلىشىپ كەتكەن. لېكىن، رېئالىزم باشتىن ـ ئاخىر ئاساسىي ئىجادىيەت مېتودى بولۇش رولىنى ساقلاپ كەلگەن.

بەشىنچى، ئەنئەنىۋى مىللىي ئۇسلۇب، ئەدەبىيات سىستېمىسى يولىنى بويلاپ راۋاجلىنىشنى ئاساس قىلغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دەسلەپ شېئىرىيەت ۋە نەسرىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن، كېيىن دراماتورگىيە قوشۇلۇپ، ئەدەبىياتنىڭ بۇ ئۈچ تۈرى بىرلىكتە تەرەققىي قىلىپ، ئورتاق گۈللەنگەن. ئەسەرلەردىكى ئوبرازلار، جۈملىدىن پېرسوناژلاردا مىللىي خاراكتېر، مىللىي سالاپەت ۋە ئالاھىدىلىكنى كۆرسىتىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويغان، شۇڭا ئوغۇزخان، توڭا ئالپ ئەر، تۇنيوقۇق، مويۇنچۇر، قاراخان ئۆگدۈرلىمش، نەۋرۇز، پەرھاد، رابىيە، نۇزۇگۈم قاتارلىق ئوبرازلار دەۋرلەر ئۆتكەنسېرى ئۆزىنىڭ يۇقىرىي بەدىئىي قىممىتىنى يوقاتماي كەلمەكتە. بۇلاردىن باشقا ھەرخىل ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنىدىغان ئوۋچىلار،

چوپانلار، دېھقانلار، كاسىپلار، سودىگەرلەر، دانىشمەنلەر، ئەقىللىق يېتىملەر، ئادىل شاھلار، پاراسەتلىك قىزلار، سادىق دوستلار ئوبرازىمۇ روشەن مىللىي خاراكتېرلەرنى ئۆز ئىچىگە يىغقان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تىپىك مۇھىت تەسۋىرى ئارقىلىق پېرسوناژلارنىڭ مول، مۇرەككەپ ئىچكى دۇنياسى ۋە ئىدىيەۋى ھېسسىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى يورۇتۇپ بېرىشكە ماھىر ئىدى. ئۇلار پېرسوناژلارنىڭ مۇئەييەن مۇھىتتىكى ھېسسىيات ئۆزگىرىشىدىن پايدىلىنىپ، ئالەمشۇمۇل، غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادىلەپ بېرىش ئارقىلىق پېرسوناژ ئوبرازىنى مۇكەممەل ھەم ئۆزگىرىشچان قىلىپ سۇرەتلەپ بېرەتتى. ئۇلار جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ تەرىپىنى ئېچىپ بېرىپلا قالماي، باش قەھرىمانىنى خۇددى زۇلمەت كېچىدە بىر نۇرلۇق مەشئەلنى كۆتۈرگەندەك تېڭىرقاش ئىچىدە ئۇمىدىنى كۆرەلەيدىغان، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا ئىشەنچسىنى ئاشۇرالايدىغان قىلىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق، تۇرمۇشنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى يورۇق تەرەپلەرنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئادەملەر ئوبرازلىرىدىن باشقا تەبىئەتتىكى تۇرلۇك ھادىسە ۋە نەرسىلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ۋە مەھەللىۋىلىككە مۇئەييەن دەرىجىدە ئېتىبار قىلغان. مەسىلەن، ئاسمان جىسىملىرىدىن كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە نۇر؛ ئۇرۇش قوراللىرىدىن ئوقيا، قىلىچ، نەيزە؛ زېمىندىكى شەيئىلەردىن تاغ، دەريا، سۇ، يايلاق، بۇلاق، كۆل، تاش، ئورمان، گۈل ـ گىياھ، چېچەك، ئالما، پىستە؛ ھايۋانلار، يەنى كېيىك، بۆرە، ئات، تۈلكە، شۇڭقار، قوي، بۇلبۇل (سۇندۇلاچ)؛ خىسلەتلىك سانلار، يەنى 3، 7، 9، 18، 40، 360 قاتارلىقلار؛ ئادەملەرنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى ئەزالىرىدىن يۈرەك، جىگەر، كۆز، قاش، كىرپىك، چاچ، خال ياكى

قامىتى؛ پۇل ـ ئاقچىلاردىن، ئالتۇن، كۈمۈش، تىللا، سەدەپ، ئۇنچە، مەرۋايىت قاتارلىقلارمۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ دەۋرىيلىك دائىملىق ئوبرازلىرى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى كۆپ سانلىق ئەسەرلەردە ئۇنىۋېرسال تۇرمۇش مەنزىرىسى كۆرسىتىلىدۇ. يەنى چوپانلىق تۇرمۇش، ئىنكىچىكىلىك تۇرمۇشى ۋە شەھەر تۇرمۇشى قاتارلىقلار. شۇڭا، بىر ئەسەرنى مەيلى چارۋىچىلار، مەيلى دېھقانلار، مەيلى كاسىپلار ياكى ئۆلىمالار، بەگ ـ قازاقلار ئوقۇسۇن، ھەممىسى ئۆزىگە خاس مەنىۋى لەززەتكە ئېرىشەلەيدۇ. بۇنىڭغا «ئوغۇزنامە»، «قۇتادغۇبىلىك»، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «رابىيە ۋە سەئىدىن» قاتارلىقلارنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىپادىلەش ئۇسۇلى، تەسۋىرلەش ۋاستىلىرى جەھەتتە بىر قاتار ئەنئەنىلەرنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، ئەسەرلەرنىڭ باغلىنىشى، راۋاج ۋە تۈگەللىمىسىدە بىر خىل ئۇدۇملۇق ئادەت بار. ۋەقەلىك يۆنىلىشى كۆپ لىنىيىلىك تەرتىپ بويىچە قانات يايىدۇ. كۆپ چاغلاردا ۋەقەلىك دولقۇنسىمان راۋاجلىنىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى تۇرمۇشى بىلەن تاشقى قىياپىتى ماسلاشتۇرۇپ تەسۋىرلىنىدۇ.

ئالتىنچى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى باشتىن ـ ئاخىر (ئاكتۇئال) ئىدىيىنى ئىپادىلەشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان، ئۇنىڭدا خەلقپەرۋەرلىك ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك خاھىشىنى ئۆزەك قىلغان ھالدا نۇرغۇن قىممەتلىك ئىدىيىلەر ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بارلىق ئىلغار ئامىللار تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا خەلق، ۋەتەننى سۆيۈشكە، ئۇنىڭ ئۈچۈن پىداكار بولۇشقا ئۇندەپ كېلىنگەن. خەلقچىللىق ئىدىيىسىنىڭ روشەنلىكى خەلقنىڭ ھۆرلۈكىنى تەلەپ قىلىش، ئادالەتكە ئىنتىلىش، يورۇقلۇق ئىزدەش قاتارلىقلارنى ئوبرازلىق ئىپادىلەشتە كۆرۈلىدۇ. بىر مۇنچە ئەسەرلەردە زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى، ھۆكۈمرانلارنىڭ

ئىقتىدارسىزلىقى، جەمئىيەتتىكى ناچار ئىللەتلەر پاش قىلىنغان، ئەمگەكچى خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ئىدىيىسى مەدھىيىلەنگەن. ھەققانىيەتنىڭ رەزىللىك ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى ئىپادىلەنگەن. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر چوڭقۇر پاش قىلىنىپ، خەلق قارا كۈچلەرگە قارشى كۈرەشكە رىغبەتلەندۈرۈلگەن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا «ئەدەبىيات بىلەن ئىزگۈلۈكنى ئىزھار قىلىش» تەكىتلىنەتتى. سىياسىيغا ۋە ئەخلاق ئىستىلىغا ئەھمىيەت بېرىلەتتى. «قۇتادغۇبلىك» تە شېئىر ئارقىلىق ئارزۇ - ئارمان بايان قىلىنغان. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن كېيىنكى شېئىرلارنىڭ بەزىلىرىدە قائىدە سۆزلەش، ئەخلاقنى تەرغىب قىلىش مەقسىتىدە يېزىلغان، شۇنداقلا ئەدەبىيات بىلەن ئىزگۈلۈكنى بىرلەشتۈرۈش ۋە ئىزگۈلۈكنى ئاساس قىلىش ئىدىيىسى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىلىرى ئەل - يۇرتنىڭ تەقدىرىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قىلدىن نازۇك تەپەككۇر يولى، قىلىچتىن ئىتتىك تىل بىلەن سۆزلەر دېگىزغا كىرىپ، نەپىس ۋە تېرەن سۆز ئۇنچە - گۆھەرلىرىنى قېزىپ يېزىلغان ئەسەر جاھانغا تاراپ، مەڭگۈلۈك يادىكار بولۇپ قالىدۇ» (909 - 61 - بەتلەر) دېگەن ئىجادىيەت پرىنسىپى مۇشۇ خىل ئىدىيىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسىدۇر. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىدىيىۋى مەزمۇنلىرى قەھرىمانلىق، تەرەققىيپەرۋەرلىك، ئەل - يۇرت سۆيەرلىك، ئادالەت، چىن مۇھەببەت، ئەمگەك، ۋاپادارلىق، ياخشىلىق، راستچىللىق، مەردلىك قاتارلىق ئىدىيىلەرنى تەرغىب قىلىش، ئۇنىڭ قارشىسىدىكى قىلمقالارنى مەسخىرە قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى، كېيىن يەنە مەرىپەتچىلىك، ھەققانىيەت، گۇمانىزم، خەلقچىللىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك، تىنچلىقپەرۋەرلىك،

هۆرلۈك ئىدىيىلىرى قوشۇلدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ رومانتىك مەزمۇنلىرى ئىچىدە غايىۋى ئادىل پادىشاھ توغرىسىدىكى تېما ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. مۇنداق غايىۋى جەمئىيەت ۋە غايىۋى پادىشاھ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئىزچىل تەسۋىرلەنگەندىن تاشقىرى قوچۇ شېئىر ـ قوشاقلىرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر نەۋائى، ھىرقەتى، ئايباز شىكەستە، زەلىلى، مۇھەممەد سادىق، مۇھەممەد ئابدۇللا خاراباتى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ نۇقتىلىق گەۋدىلىنىدۇ.

يەتتىنچى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شېئىرىيەت ئاساسىي ئېقىم بولۇپ كەلگەن، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى ئومۇمەن شېئىرىيەتنى ئاساس قىلغان، شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدىكى مۇۋەپپەقىيەتنى ئاساسلىق ئەدەبىيات مۇۋەپپەقىيىتى قىلغان. شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدىكى ئىزچىللىق ئەنئەنە سۈپىتىدە زامانلاردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەنىدى، شۇڭا شېئىرىيەت ئاساسلىق، ھەتتا بەزىدە بىردىنبىر ئەدەبىي شەكىل بولۇپ كەلگەنىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى ئاساسەن شېئىرىيەت تارىخى، شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە تاكامۇللۇقنى ئىزدەش ۋە شېئىرغا كوللېكتىپ ئىشتىياق باغلاش تارىخى بولغان. بۇ ھال شېئىرىيەتنىڭ نەسرىي ئەسەرلەرگە قارىغاندا ئىلگىرى كەتكەنلىكىنى، نەسرىي ئەسەرلەردە گۈزەللىك ھالەت ساقلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇرلارنىڭ شائىر مىللەت (ياكى شېئىرىيەت مىللىتى) سۈپىتىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

شېئىرىيەت ئۇيغۇر مەنىۋى تەپەككۇرى ۋە ئىجتىمائىي كوللېكتىپى ئارىسىغا چوڭقۇر سىڭگەن. كەڭ ئەدەبىياتچىلار ۋە ئوقۇرمەنلەر شېئىرىيەتكە چوڭقۇر ئىخلاس باغلىغان. شېئىر كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىنىڭ، سەنئەتلىك تۇرمۇشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر تەركىبىي

قىسمىغا ئايلانغان، مەكتەپ، مەدرىسلەردە دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇلغان، مەرىكە ـ سورۇنلاردا دېكلاماتسىيە قىلىنغان. توم ـ توم دىۋان، بايات، كۇللىياتلار چىدامليق خەتتاتلار تەرىپىدىن ھۆسن خەت بىلەن كۆچۈرۈلۈپ، قىممەتلىك مىراس سۈپىتىدە ساقلانغان؛ شېئىرلار «12 مۇقام» ئاھاڭلىرىغا سېلىنىپ ئوقۇلغان. خەلق ئاممىسى شائىر ۋە شېئىرلارنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن قەدىرلىگەن. شېئىرىيەت ئۈيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ھەم گەۋدىلىك نامايەندىسى بولغاچقا، ئۇنىڭدا بىر مۇنچە ئالاھىدىلىكلەر شەكىللەنگەن. يەنى دىۋان ـ كۇللىيات تۈزۈش ئېنىق مەقسەت قىلىنغان. لىرىك غەزەللەردە ئاپتورلارنىڭ زامانغا بولغان قارىشى ئوبرازلىق ھالدا ئىپادىلەنگەن. داستانچىلىق بەدىئىي ماھارەتنىڭ يۇقىرىلىقىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگە دەپ قارالغان. ماۋزو تاللاشقا دىققەت قىلىنىپ، ئۆزگىچە ماۋزۇ قويۇش ئادەتكە ئايلاندۇرۇلغان، يەنى ئاساسەن ئەرەب، پارس تىللىرى بويىچە ماۋزۇ قويۇلغان، شېئىرلارنىڭ تېمىسى ئومۇمەن ئەخلاقنى تەرغىب قىلىشقا مەركەزلەشتۈرۈلگەن؛ غايىۋى پادىشاھ، غايىۋى جەمئىيەت، غايىۋى يار ئوبرازىنى يارىتىش ئىدىيىۋى سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن.

شېئىرىي تارىخ يارىتىش، ئەدەبىي تەخەللۇس ئىشلىتىشكە خۇشتار بولۇش، ئاپتورلار قىسقىچە تەرجىمھالىنى شېئىرىي مىسرالىردا قىستۇرۇپ ئۆتۈش يەنە بىر ئالاھىدىلىك. شېئىرىيەت ساھەسىدە ئەدىبلەر، ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلغان يىللىرىنى ئىزچىل يوسۇندا شېئىرىي تارىخ شەكلىدە، يەنى ئەبجەد ھېسابى بويىچە يېزىپ قويغان. يەنى يىلنامە ئەسەرنىڭ بېشى ياكى ئاخىرى ۋە ياكى ئوتتۇرىلىرىدىكى شېئىرىي مىسرالارنىڭ بىر يېرىدە تېپىشماقتەك يوشۇرۇن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇ يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان ئادەت ئىدى.

ئاپتورلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەدەبىي تەخەللۇس ئىشلەتكەن. ئۇلارنىڭ تەخەللۇسى ھەرخىل ھادىسە ۋە ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا بارلىققا كەلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە كىندىك قېنى تۆكۈلگەن سۈيۇملۇك يۇرتى، ئۆزى تۇغۇلغان شەھەرنىڭ ئىسمىنى تەخەللۇس قىلغانلار ئەڭ كۆپ. بۇلاردىن باشقا، نۇر ـ يورۇقلۇققا تەلپۈنۈپ، شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلىش؛ ئەدىبنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشى، ئارزۇ ـ غايىسى، خاراكتېرى‌قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلىش؛ ئەدىبنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى، بولۇپمۇ، غېرىب ـ بىچارىلىك، ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك، ئىشق ـ ھىجران، مۇھەببەت پاجىئەلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلىش قاتارلىق ئەھۋاللار بار. بۇلاردىن باشقا ئاددىي ـ ساددىلىق، كەمتەرلىكنى، ئىسىل خىسلەت، بەلەن خۇلق ـ مىجەزنى، كۆي ـ ئاھاڭلارنى ھەتتا ئۆز ئىسىملىرىنى تەخەللۇس قىلىپ قوللىنىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت. ئومۇمەن، بىز تەخەللۇسلار ئارقىلىق قەدىمكى ئەدىبلەرنىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى ئەھۋاللاردىن خەۋەردار بولالايمىز.

ھەرپىي ئوبراز يارىتىش، سۆز ئويۇنى كۆرسىتىش شېئىرىيەتتىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك. ئاپتورلار ھەرپلەرنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكى، رەت تەرتىپى، ئوقۇلۇش تەلەپپۇزى قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، شېئىرلاردا ھەرپىي ئوبراز يارىتىشتەك بىر خىل ئادەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. يەنە ھەرپلەر ئارقىلىق سۆز ئويۇنى كۆرسىتىش، مۇئەمما يەنى تېپىشماق شەكلىگە ئەھمىيەت بېرىلگەن. بۇ خىل ئادەت يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن تارتىپ، تا تەجەللىگىچە داۋاملاشقان. ھەرپىي ئوبراز يارىتاندا، بىرى، بىرەر ھەرپنىڭ يەككە ھالدىكى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئوبراز يارىتىش، يەنە بىرى، ئىلىپبە

سىستېمىسىدىكى ھەرپلەرنىڭ تەرتىپلىك ئورنىغا ئاساسەن ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان.

ئۇيغۇر شېئىرىيىدە بەدئىيلىككە يۇقىرى تەلەپ قويۇلغان. ئۇنىڭ شەرتلىرى كۆپ جەھەتلەردە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن. شائىرلار قاراتمىلىقى بولغان، ئىلغار ئىدىيىۋى خاھىشىنى كامالەتكە يەتكەن بەدئىي شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەشكە تىرىشقان.

پىكىردىكى مەنە چوڭقۇرلۇقى، ۋەقەلىكتىكى ئاكتۇئاللىق، لىرىك ۋە ئېپىك ئوبرازلاردىكى خاسلىق ۋە تېپىكلىق، يېشىمدىكى مەقسەتدارلىق قاتارلىق جەھەتلەردە مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى ئاساسىدا ئىجادىي ۋە يۇرەكلىك پىكىر بايان قىلىنغان. مىللىي سالاپەت ۋە قىياپەتكە ئىگە جۇشقۇن خاراكتېرلەر يارىتىلىپ ئوقۇرمەنلەرنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئىنسانىي گۈزەل ئەخلاق ۋە كىشىلىك قارىشى ئاساسىدا تەربىيىلەشكە بىر ئۇلۇش ھەسسە قوشۇلغان.

ئاپتورلار ئەسەرلەرنىڭ تىلىغا بەك ئەھمىيەت بەرگەن. جۈملە تۈزۈلۈشى، ئەسەرنىڭ شەكىل قۇرۇلمىسى، ۋەزىن، تۇراق، رىتىم، قاپىيە شەكىللىرىگە كەڭ ئومۇملاشقان ۋە ئەدىبلەر ئورتاق ئېتىراپ قىلغان ئەدەبىي پرىنسىپ تۇراقلىق يوسۇندا ئىجابىي تەتبىقلانغان.

تەسۋىرىي ۋاستىلەر كۆپ خىل ۋە رەڭگارەڭ بولغان، قويۇق مىللىي ئۇسلۇب تىل، مەزمۇن ۋە شەكىلدىن باشقا تەسۋىرىي ۋاستىلەردە روشەن ھالدا ئۆز ئەكسىنى تاپقان. تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ رەڭدارلىقى ئەجدادلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى بەدئىي يوسۇندا چۈشەندۈرۈپ، بىزنى باي ھايات كارتىنىسى بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ.

سەككىزىنچى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇنىۋېرسال پەنلەرنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ كەلگەن. ئەدەبىيات

تارىخىدىكى ئاپتور - مۇئەللىپلەرنىڭ كۆپىنى دېگۈدەك ئېنسكلوپېدىستىك شائىر - يازغۇچىلار ئىدى. مۇئەللىپلەر ئەينى چاغ شارائىتىدا دەۋرنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى سەزگۈرلۈك بىلەن كۆزەتكۈچىلەردىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن بىلىمى نىسبەتەن مول، نەزەر دائىرىسى كەڭ بولغاچقا، ئۆز ئەسەرلىرىدە جەمئىيەتنىڭ نۇرغۇن مەسىللىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەن تارماقلىرى، ئاسترونومىيە ۋە دىنىي، پەلسەپىۋى مەسىلەلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تارىختا يارىتىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەر مول مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئەجدادلارنىڭ مەنىۋى ھاياتىنىڭ ھەممە تارماقلىرىغا تۇتاشقان، ئۇ ماھىيەتتە ئىجتىمائىي ئىدىيە (ياكى پەلسەپە)، تارىخ، ئاسترونومىيە، تېبابەتچىلىك، فولكلور قاتارلىق پەنلەر بىلەن قويۇق ئالاقىسى بار. بۇ پەنلەرنى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى ئەدەبىياتتىن ماتېرىيال ئېلىنىشىنى تەقەززا قىلىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى باشقا ساھەلەرگە قارىغاندا ئەھمىيەتلىكتۇر. ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي جەمئىيەت، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بولغاچقا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ خىل ئىجتىمائىي تۈرمۇش قاتلام بويىچە ئەكس ئېتىپ ماڭغان. مەسىلەن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئېپسانە - رىۋايەتلەردە ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ تۈرمۇشىغا دائىر تارىخىي مەنزىرىلەر نامايان قىلىنغان ھەمدە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدىكى ساددا قاراشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئومۇمەن، ئۇيغۇر ئېپسانە - رىۋايەتلىرى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەڭگۈ تاش ئەدەبىياتىدا بولسا پەقەت خاقانلارنىڭ تۆھپىلىرىلا خاتىرىلەنگەن بولماستىن، بەلكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىغا دائىر بايانلار كونكرېت ھەم ئوبرازلىق بايان قىلىنغان. «تارىخى كاشغەر»، «تەزكىرەئى

بۇغراخان» ، «تارىخى رەشىدى» ، «تەزكىرەئى ئەزىزان» ، «تارىخى ھەمىدى» قاتارلىقلار فېئودالىزم جەمئىيىتى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ھۆججەتلەردۇر[1]. دېمەك، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ھەرقايسى ئىجتىمائىي باسقۇچلاردىكى رېئال تۇرمۇش ئۇلارنىڭ ئۆز تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ پۈتۈن كۆرۈنۈشىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان رايونلاردا ياشاپ، ئىلگىرى - كېيىن ئىپتىدائىي دىن، شامان دىنى، مانى دىنى، نېستۇرىيان دىنى، زوروئاستىر دىنى، بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. بۇلار مەلۇم دەرىجىدە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئەكس ئەتمەي قالمىغان. ھەتتا بەزى ئەسەرلەر قويۇق دىنىي مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، بۇلار «دىنىي ئەدەبىيات» دەپ ئاتىلىپ كېلىنگەن ئەھۋاللارمۇ بولدى. شۇ نەرسە روشەنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتى بارلىققا كېلىپ، شەكىللىنىشكە باشلىغاندىن كېيىنلا، ئۆرپ - ئادەت مەدەنىيىتى بىلەن دىنىي مەدەنىيەتنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى توختىمىغان ئەمەس. ئۇلار بىرلىكتە ئىلگىرىلەپ، مەۋجۇتلۇقنى ساقلىغان. نوقۇل دىنىي مەزمۇنغا ئىگە ئەسەرلەردىن خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، ئەخلاق - ئادەتلىرى، ئىجتىمائىي ئوي - پىكىرلىرىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىجتىمائىي تەپەككۇر تارىخىدا ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قاراشلىرىنى مەنبە، ئۆزەك قىلغان ھالدا، ئۆزلىرى ياشىغان جۇغراپىيىۋى ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت تەسىرى بىلەن قوشنا رايون، خەلقلەر مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، شىنجاڭ دۇنيانىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى تۆت چوڭ مەدەنىيەت رايونى —

① بۇ يەردە ئۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەدەبىي قىممىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مەركىزىي جۇڭگو مەدەنىيەت رايونى، ھىندىستان مەدەنىيىتى، ئەرەب - پارس مەدەنىيىتى ۋە گرېك - رىم مەدەنىيىتى ئۆزئارا ئۇچراشقان رايون. شۇڭا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا، بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەرخىل نىسبەتتىكى ئىزنالىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ سايا‌ھەت ئەدەبىياتى جەھەتتىكى ئەمگەكلىرىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە قىممەتلىك بار ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. يۇەن دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر دىپلومات راببان ساۋما يازغان «راببان ساۋما سايا‌ھەت خاتىرىسى»[1] تارىخشۇناسلار تەرىپىدىن بىر جۇڭگولۇقنىڭ غەرب دۇنياسى ھەققىدىكى تۇنجى سايا‌ھەت خاتىرىسى دېگەن باھاغا ئېرىشكەن.[2] يەنە بىرمۇنچە ئۇيغۇر شائىرلىرى ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى سەيلە - سايا‌ھەت، يۇرت كېزىش بىلەن ئۆتكۈزۈپ، بۇ تۇرمۇشلىرىدىن ھاسىل قىلغان چۇشەنچىلىرىنى شېئىرىي مىسرالىرى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

توققۇزىنچى، تەرجىمە ئەدەبىيات، تەقلىدىي ئەدەبىيات مىللىي ئەدەبىياتنى بېيىتىشتىكى ئايرىلماس ئىجادىيەت يولى بولۇپ كەلگەن. ئەجدادلار تەرجىمە ئەدەبىياتىغا ۋە تەقلىدىي ئەدەبىياتقا قەدىمدىن بېرى زور دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مىلادىيە V — VII ئەسىرلەردە «خۇئاستۇئانفت» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا رويابقا چىققان. ھىندىستان ئېپوسى «رامايانا» قەدىمكى ئۇدۇن تىلى، ئاگنى (قاراشەھەر) تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. «ئىزوپ مەسەللىرى»، «ئىنجىل»[3]، «مايىتىرى سىمىت»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىقلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. «زەپەرنامە»،

---

① بۇ ئەسەر پارسچە يېزىلغان ئىكەن.
② شېن فۇۋېي: «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخى» 239 - بەت، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى خەتتۇچە نەشرى.
③ بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ تەرجىمە پارچىلىرى تېپىلدى.

«قۇرئان» ، «مىڭ بىر كېچە» ، «شاھنامە» ، «كەلىلە ۋە دىمنە» ، «قابۇسنامە» قاتارلىقلارنى مەۋلانە لۇتفى، موللا خامۇش ئاخۇن، ئابدۇللا مەخدۇم، موللا مۇھەممەد تۆمۇر قاتارلىقلار خېلى بۇرۇنلا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققانىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە «ئىزوپ مەسەللىرى» ، «مايتىرى سىمىت» ، «قۇرئان» ، «قابۇسنامە» ، «مىڭ بىر كېچە» ، «كەلىلە ۋە دىمنە» ، «شاھنامە» قاتارلىقلارنىڭ قەدىمكى زامانلاردىلا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى، يالغۇز ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتى ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل جۇڭگو تەرجىمە ئەدەبىياتى ئۇچۇن چوڭ ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ چەت ئەل تىل سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرىلىقى، ئۆز دەۋرىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «تەقلىدىي ئەدەبىيات» يارىتىشتەك بىر خىل ئېقىم شەكىللەنگەن. بۇ دېگەنلىك، باشقا خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىۋى تېمىلارنى خام ماتېرىيال قىلىپ تاللىۋېلىپ، ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغان ھالدا ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرىش دېگەنلىك. بۇنىڭغا لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى ۋە باشقا ئاپتورلارنىڭ بەزى مۇھەببەت داستانلىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇلارنىڭ بەزى داستانلىرىدىكى ئوبرازلار باشقا خەلقلەر ئەدەبىياتىدىن ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى يوق، دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. مەيلى تەرجىمە ئەدەبىيات بولسۇن، مەيلى تەقلىدىي ئەدەبىيات بولسۇن، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ئۇلار مىللىي ئەدەبىياتنى بېيىتىش ئۇچۇن خىزمەت قىلغان.

ئونىنچى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى شەرق - غەرب ئەللىرى مەدەنىيەت ئالاقىسىنى مەنىۋى ياقتىن كۆزىتىدىغان مۇھىم كۆزنەك، ئۇنىڭدا شەرق ۋە غەرب ئەللىرىنىڭ قىممەتلىك

ئىدىيىسى مۇجەسسەملەنگەن. يەنى، ئۇنىڭدىن شەرق ۋە غەرب تېماتىكىسىنىڭ مەشھۇر ئۇلگىلىرىنى تېپىشقا بولىدۇ. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شىرىن»، «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق ئىككى داستانى بۇنىڭ تىپىك مىسالى. چىن خاقانىنىڭ ئوغلى شاھزادە پەرھاد ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنىنىڭ شەرققە يۈرۈشىدە چىن شاھىغا بەرگەن «جاھانىنەما» (جاھان ئەينىكى) ئارقىلىق ئەرمەن مەلىكىسى شىرىننىڭ جامالىنى كۆرۈپ ئاشىق بولىدۇ. شەرقتىن غەربكە ۋىسال سەپىرى باشلىغان پەرھاد چىن خەلقىنىڭ ھۈنەر ـ ماھارىتىنى ۋە گرېك مۇتەپپەككۇرى سوقراتنىڭ ئۆگەتكەن ھېكمىتى بىلەن قوراللىنىپ، شىرىننىڭ مۇھەببىتىگە نائىل بولىدۇ. نەۋائى «سەددى ئىسكەندەر» دە گرېك شاھزادىسى زۇلقەرنەيىنىنىڭ غەربتىن شەرققە يۈرۈش قىلغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئارىستوتېل پەلسەپىسى ۋە شەرق خەلقلىرىنىڭ داراغا قارشى كۈرەشتە ئۇنىڭغا ياردەم قىلغانلىقىغا تايىنىپ، ئۇنىڭغا شەرقتە ئادالەت ئورناتقانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ. نەۋائى گرېك پەلسەپىسىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى تۇپەيلى تارىختىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىندىن تۇپتىن پەرقلىق بولغان غايىۋى پادىشاھ ئوبرازى ئارقىلىق شەرق ھاكىممۇتلەقلىقىنى مەسخىرە قىلىدۇ. چاغاتاي ئەدەبىياتىدىكى «راھەتۇل قۇلۇب» (قەلب ھۇزۇرى)[1] دا چىن مەلىكىسى بىلەن غەرب شاھزادىسى ئوبرازى يارىتىلغان. بەزى داستانلارنى ئىنتېرناتسىئونالىزملىق ئىدىيىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر پارچە ئەينەك دېسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، بىر داستاندا[2] چىنلىق پادىشاھ، شاھزادە، مەلىكە ئوبرازى، ھىندى پادىشاھى، شاھزادىسى، مەلىكىسى، ئىران، ئەرمەن، ئەدەن، باغدادلىق ھەرخىل، ھەرياڭزا ئوبرازلار ئۇچرايدۇ. بۇلارنى، تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرساق، بۇ ئەسەرلەردە چىن خاقانى، خوتەن

---

① XII ـ XIV ئەسىرلەردە يېزىلغان.
② بۇ يەردە ئاساسەن «خەمسە نەۋائى» كۆزدە تۇتۇلغان.

رەستىسى، خارەزم چۆللۇكى، ھىندى راھىبى، ئىران دەرۋىشى، ئەرمەن گۇزىلى، ئەرەب ھەكىمى، ئېفىئوپىيە زەنگىسى، يۇنان سەركەردىسى، ساك قەھرىمانى، غەربىي يۇرت مەرگەنلىرى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، دۇنيادا مۇنداق قىياپەتلىك ئىككىنچى تەسۋىرىي تەپەككۇر مۆجىزاتىنى يەنە تېپىش تەس.

دېمەك ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خېلى قەدىمكى زامانلاردىلا ئېچىۋېتىلگەن بىر ئەدەبىيات بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنياغا يۇزلەنگەن. ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىلا ھىندىستاننىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى، ئوتتۇرا قەدىمكى زامان ئەرەب - پارس ئەدەبىياتى بىلەن ئۇچراشقان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالتاي تىللىق سىستېمىسىدىكى باشقا تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتى ئارىسىدا، تۇركىي تىلى ئائىلىسىگە مەنسۇپ باشقا خەلقلەر ئەدەبىياتى بىلەن قويۇق ئالاقىسىنى ساقلاپ كەلگەن. ئېلىمىز جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرى، قوشنا ئەللەر ۋە مىللەتلەر بىلەن بولغان ئەدەبىيات مۇناسىۋىتى جەھەتتە، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تېپىك ۋەكىللىككە ئىگە ئەدەبىيات. ئەدەبىياتنىڭ تېما، ماتېرىيال، ئىدىيە ۋە باشقا شەكىل ئامىللىرى جەھەتتە «ھەم مېنىڭ، ھەم سېنىڭ» بولۇشتەك ھالەت بارلىققا كەلگەن. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر تىلىدا يەرلىك، مەھەللە ياكى مىللىي ئالاھىدىلىك جۇلالىنىپلا قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە خاس ئىدىيەلەرمۇ ئەكس ئەتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مول ئەدەبىيات خەزىنىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ھەر تەرەپلىمە كۆرسىتىشكە ئىمكانىيەتلەر تولۇق. مەيلى ئىدىيەۋىلىك جەھەتتىن، مەيلى بەدىئىيلىك جەھەتتىن بولسۇن بىر ئۇلگىلىك ئەدەبىيات بولۇشقا مۇناسىپ. شۇڭا، ئۇنى ئۆگىنىشكە، تەتقىق قىلىشقا، ئىلغار ئىدىيەۋى خاھىشىنى ھەم شەكىللىرىنى بەدىئىي

ئىجادىيەتكە ۋە تۇرمۇشقا تەتبىق قىلىشقا، ئۇلگە قىلىشقا ئەرزىيدۇ. «ئۆتمۈشتىكىلەردىن ئۆگىنىپ، بۈگۈنكىگە تەتبىق قىلىش»، «كونىلىردىن يېڭىلىرىنى يارىتىش» پرىنسىپى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغىمۇ ماس كېلىدۇ.

شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى ئىپتىدائىي جەمئىيەت، قۇللۇق دەۋر ۋە فېئودالىزم جەمئىيىتى باسقۇچىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭدا، كونا جەمئىيەتتە ياشىغان مېھنەتكەش خەلقنىڭ تۇرمۇش مەئىشەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش، ئۆز - ئۆزىنى رواج تاپقۇزۇش، يورۇقلۇققا ئىنتىلىش، ئىجتىمائىي قارا كۈچلەر بىلەن كۈرەش قىلىش، ھۆرلۈك ۋە ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش، ئەقىل - پاراسەت توپلاش جەھەتلەردىكى پائالىيەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلۈش بىلەن بىرگە، مەلۇم ساندا ئەزگۈچى سىنىپنىڭ ئىرادىسىنى، كونا ۋە فېئودالىلىق ئاساسەتنىڭ تەسىرى، چۈشكۈنلۈك خاھىشلىرى ھەم ئەكس ئېتىپ قالغان. بۇلار مەدەنىيەت مېغىزىنىڭ شاكاللىرى بولۇپ، ئەينى چاغدىكى تۇرمۇش تەپسىلاتلىرىنى ئۆگىنىشتە بىۋاسىتە ئەمەس بەلكى ۋاستىلىك يوسۇندىكى ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنى كېزى كەلگەندە تاشلىۋېتىشكە ياكى ئەھمىيەتسىز نەرسە دەپ قاراشقا بولىدۇ.

2. تىل ۋە يېزىق

1. تىل

1. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەۋەلىكى ۋە تەرەققىيات باسقۇچلىرى

ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىلى. ئۇ ئالتاي تىللىرى

سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە.

ئۇيغۇر تىلى تۆۋەندىكىدەك تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن.

بىرىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى.

بۇ دەۋر ئۆز ئىچىدە «ئەڭ قەدىمكى دەۋر» (مىلادىيە V ئەسىرگىچە) ۋە «قەدىمكى دەۋر» (V — XIII ئەسىرلەر) دېگەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

ئىككىنچى، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى.

بۇ دەۋر ئۆز ئىچىدە «ئاۋۋالقى ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچى (XIII — XIV ئەسىرلەر) ۋە كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچى (XV — XVI ياكى XVII ئەسىرلەر) دېگەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

ئۈچىنچى، يېڭى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى.

بۇ دەۋر ئۆز ئىچىدە يەنە «كېيىنكى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچى» (XVIII — XIX ئەسىرلەر) ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچى (XX ئەسىر) دېگەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.①

1. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (回纥—回鹘语)

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تۈرك خانلىقى، ئۇيغۇر خانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا قوللىنىلغان تىلدىن ئىبارەت. ئۇ قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ بىۋاستە داۋامى ۋە راۋاجى. بۇ ئىككى تىلدىكى بىر قانچە تاۋۇشنىڭ ئالمىشىش ھادىسىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ تىللار تامامەن ئوخشاش. ئۆز زامانىسىدىكى تىلشۇناسلار بۇ ئىككى خىل تىل، جۈملىدىن تۈرك تىلىنىڭ ۋارىسى بولغان ئۇيغۇر تىلىنى

---

① ئا. ت. قايداروف: (قازاقستان) «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتى»، 1 ـ كىتاب، ئالماتا، 1969 ـ يىل نەشرى.

ئاتاشتا ماهىيەتكە دىققەت قىلغان. مەسىلەن، تەخمىنەن X — XI ئەسىرلەردە توخرى تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان «مايتىرى سىمىت» ناملىق ئەسەردە «تۈرك تىلى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنغان بولسا، تەخمىنەن يەنە شۇ يىللاردا ياشىغان تىلشۇناس سىڭقۇ سېلى تۇتۇق (شىڭقۇشەلى تۇتۇق) «تۈرك ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىغان. ئەمدى، تەخمىنەن IX ئەسىردىن ئىلگىرىرەك كىتاب بولۇپ چىقىپ تۇبوت تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «ئالتۇن يارۇق» (تولۇق نامى «ئالتۇن ئۆڭلۇگ يارۇق يالتىرىغ قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئېلىگى ئاتلىغ نوم») تا «ئۇيغۇر تىلى» دېيىلگەن[1]. روشەنكى بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئۇقۇمنى چۈشەندۈرىدۇ. ئورقۇن ـ يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى، «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «مايتىرى سىمىت»، قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى مانا مۇشۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تارىختا تۇنجى قېتىم يېزىقنى تەتبىقلاندى. نۇرغۇن يېزىق ۋەسىقلىرى قالدۇرۇلدى. بۇددا، مانى دىنى مۇھىتىدا، سانسىكرىت (ئەنەتكەك)، توخرى (توخار)، سوغدى تىللىرىدىن، ھەم خەنزۇ تىلىدىن بىرمۇنچە سۆز ـ ئاتالغۇلار، سۆز ياساش قوشۇمچىلىرى ۋە قىسمەن گراممااتىكىلىق تەركىبلەر قوبۇل قىلىندى. بۇلار قاراخانىيلار دەۋرىدىكى خاقانىيە تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ بىۋاستە مەنبەسى بولۇپ قالغان.

2. خاقانىيە تىلى

بۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نامى،

---

① رېنە يىنفىي، ياسىن ھوشۇر: «ئۇيغۇر مىللىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1997 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ بەت.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا ئىسلام دىنى مۇھىتىدا شەكىللەنگەن تىل. IX — XII ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن قوللىنىلغان بۇ تىل قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي رايونى خاقانىيە ئۆلكىسىنىڭ تىلىنى ئاساس قىلغان. بۇ تىلنى مەھمۇد كاشغەرى كەڭ مەنىدە «تۈرك تىلى» دەپ، ئەدەبىي تىل نۇقتىسىدىن «خاقانىيە تۈركچىسى» دەپ ئاتىغان؛ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «تۈرك تىلى» (تۈركىي تىل) دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەندىن باشقا، «قۇتادغۇ بىلىك» تە يەنە «بۇغراخان تىلى»، «خان تىلى» دېگەن ناملار ئۇچرايدۇ. «ئەتەبەتۈلھەقايىق» تا بولسا «كاشغەر تىلى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنغان. ئادەتتە «خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىسا تولۇق ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ. خاقانىيە تىلى كېيىنكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن مۇشۇ تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن. بۇ تىلنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى «قۇتادغۇ بىلىك»، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، «ئەتەبەتۈلھەقايىق» نامىلىق ئەسەرلەردە كۆرۈلىدۇ.

3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

1) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (قوچۇ ئۇيغۇر تىلى) ۋە خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، XIII ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە كەڭ قوللىنىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت.

XIII ئەسىردىن كېيىن تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي شىمالى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا، ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرى بىلەن يېڭى بىر خىل تىل شەكىللەنگەن.

بۇ خىل تىل ئەڭ دەسلەپ چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا شەكىللەنگەنلىكى ئۈچۈن «چاغاتاي تىلى» دېيىلگەن. ـ XVI — XV ئەسىرلەردىن كېيىن، چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي ـ شىمالىي قىسمى، جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرى ۋە ئەمىر تۆمۈر (1370 — 1405) نىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئافغانىستان، ئىراننىڭ شەرقىي ھەم شەرقىي شىمالى قىسمى، ھىندىستان رايونلىرىدىكى تۈركىي قەبىلىلەرمۇ چاغاتاي تىلىنى قوللانغان①.

2) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى

رۇس شەرقشۇناسى ۋ. ۋ. بارتولد «ئەگەر موڭغۇللار بۇ يەرگە ئىستېلا قىلىپ كەلمىگەن بولسا چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى» دەيدۇ②. چۈنكى، موڭغۇللار غەربىي يۇرت ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا قىلغان كەڭ كۆلەملىك ھەربىي يۈرۈشلىرى، بۇ رايونلاردىكى بىرمۇنچە مۇستەقىل تاجۇ تەختلەرنى، دۆلەت بايراقلىرىنى، دۆلەت چېگرا سەھرالىرىنى ۋە بىرمۇنچە مىللەت، قەبىلە ئايرىملىرىنى ناھايىتى تېز ئارىدىلا يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت، مەدەنىيەت، بولۇپمۇ تىل جەھەتتىكى ئورتاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بۇ رايوندىكى خانلار خېلى ئۇزاق زامانىدىن ھەل قىلالمىغان زور تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆتىدى.

چاغاتاي ئۇلۇسى شەكىللەنگەن چاغدا، ئۇنىڭ ئىلكىدىكى رايونلاردا ئاساسەن تۈركىي تىل ۋە ئۇنىڭ ھەرخىل شېۋىلىرىدە، پارس تىلى ۋە ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلە ۋە مىللەتلەر ياشايتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر مەزگىل ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر

---

① «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى پېزىقلىرى تەتقىقاتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1984 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 114 ـ بەت.

② ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 152 ـ بەت.

دەريانسىنىڭ باش ئېقىمىدىن شەرقىي ياۋروپادىكى دونايى دەريانسىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان[1] ۋە ئەسلىدە تاجىك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خارەزملەر ناھايىتى تېز تۈركىيلەشمەكتە ئىدى. ئەرەب تىلى بولسا، ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ئەرەب مۇھاجىرلىرى ھەم دىنىي تەبىقىدىكىلەرنىڭ بىر خىل ئالاقە قورالى بولۇپ قالغان. موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن بۇ جايغا يەنە موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر كېلىپ ئورۇنلاشتى. لېكىن بۇلارمۇ ناھايىتى تېز سۇرئەتتە تۈركلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. شۇڭا ھۆكۈمران تائىپىلەر ھەممە قەبىلە ۋە مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان بىر خىل تىلنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. يەرلىك تۈركىي تىلنى (ئۇيغۇر تىلىنى) ئاساس قىلىپ، ئەرەب، پارس ۋە موڭغۇل تىللىرىدىن نۇرغۇن تىل ئېلېمېنتلىرىنى قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. بۇ خىل تىل تارىختا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالدى[2].

كۆپچىلىك تۈركىي تىللار مۇتەخەسسىسلىرى «چاغاتاي تىلى» نى ئەينى زاماندا تۈركىي تىللارنىڭ ئىچىدە تەسىرى كۈچلۈك بولغان ئۇيغۇر شېۋىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن دەپ قارايدۇ.

چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى شائىر نەۋائىنىڭ مۇنۇ سۆزىدىن چۈشىنىۋالغىلىمۇ بولىدۇ. نەۋائىي چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرى بولغان مەۋلانا سەككاكى بىلەن مەۋلانا لۇتفى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغان: «ئۇيغۇر ئىبارەتنىڭ فۇسەھاسىدىن ۋە تۈركىي ئەلفازىنىڭ بۇلاغاسىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى» (ئۇيغۇر تىلىنىڭ

---

① ۋ. ۋ بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 143 ـ بەت.

② ئە. بايتۇر، خ. سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى، 851 ـ بەت.

ئۇستىلىرىدىن، تۈركىي سۆزلەرنىڭ ماھىرلىرىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى). بۇ يەردىكى «ئۇيغۇر ئىبارەتى» بىلەن «تۈركىي ئەلفازى» تەڭ مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، «ئۇيغۇر تىلى» ياكى «تۈركىي تىل» دېگەن مەنىنىلا ئىپادىلەيدۇ. «فۇسەھا» بىلەن «بۇلەغا» مۇ مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، ھەر ئىككىلىسى «تىل ماھىرى، تىلدا يېتىلگەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك بۇ تەرىپىنىڭ مەنىسى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ياكى تۈركىي تىلىنىڭ يېتىلگەن ماھىرلىرىدىن» دېگەندىنلا ئىبارەت. نەۋائىنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىدە مۇنداق تەڭ مەنىلىك قۇرۇلمىلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. دېمەك، يۇقىرىدىكى سەككاكى بىلەن لۇتفىنىڭ تەرىپىدە ئۇلار قوللانغان چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ياكى تۈركىي تىل ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن①.

تارىخشۇناس لېيۇ جىشاۋ «ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىنسانىيەتكە قوشقان بۈيۈك تۆھپىسىمۇ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ۋە رايونلار مۇشۇ تىلنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى ۋە تارىخىنى خاتىرىلىگەن ھەم تارقاتقان»② دەپ يازغان. چاغاتاي تىلى تۈپ ماھىيىتى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن، يېقىندىن بېرى بەزى چاغاتاي تىلى تەتقىقاتچىلىرى بۇ تىلنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىسا ئەڭ مۇۋاپىق بولغان بولىدۇ، دېگەن ئىلمىي كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇشماقتا③.

---

① مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەسىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان، 19 ـ بەت.

② لېيۇ جىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ قىسىم، 612 ـ بەت.

③ ئا. پولات: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1993 ـ يىل نەشرى، 7 ـ بەت.

4. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركىي تىللار تەرەققىيات تارىخىدا تۇتقان ئورنى

ئۇيغۇر تىلى تۈركىي تىللار تەرەققىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركىي تىللارغا كۆرسەتكەن تەسىردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

تۈركىي تىللار مۇتەخەسسىسى ن. ئا. باسكاكوفنىڭ تۆۋەندىكى سۆزى مۇشۇ سوئالغا ئېنىق جاۋاب بولىدۇ:

«ئۇيغۇر تىلى (بۇ يەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى كۆزدە تۇتۇلغان ـ ئا) ۋە يېزىقى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ، يەنى ئەڭ ئالدى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى (X — XII ئەسىرلەر) تىلىنىڭ، ئاندىن ئوغۇز، قىپچاق ئەدەبىي تىلىنىڭ (XII — XIII ئەسىرلەر)، چاغاتاي تىلىنىڭ (XIII — XIV ئەسىرلەر)، ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ (XIII — XIV ئەسىرلەر)، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆز بېك تىلىنىڭ (XV — XX ئەسىرلەر)، كونا تۈركمەن تىلىنىڭ (XVII — XIX ئەسىرلەر) ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن.»[1]

دېمەك، ئۇيغۇر تىلى تۈركىي تىللار تارىخىدا ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان. سەۋەب، ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش ھالىتىنى باشتىن كەچۈرگەن، يېزا ئىگىلىك قەدىمكى چاغلاردىلا ئاساسىي ئىگىلىككە ئايلانغان، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا گۈللەنگەن، شەھەرلىشىش ئىلگىرىلا باشلانغان. بۇ ھال يېزىقنىڭ يارىتىلىشىغا، ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلىشىشىغا، يازما ھۆججەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولغان.

---

① ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى، 71 ـ بەت.

2. يېزىق

1. ئۇيغۇر يېزىقى، تۈرك يېزىقى، خاقانىيە يېزىقى

ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭدىكى قەدىمكى بىر قىسىم قوۋۇم ۋە خەلقلەر تارىختا بىرمۇنچە يېزىقلارنى قوللانغان.

ئۇيغۇرلار بىۋاستە قوللانغان يېزىقلار تۈرك يېزىقى، سوغدى يېزىقى، مانى يېزىقى، ئۇيغۇر يېزىقى، بىراھمى يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى، قەدىمكى توبۇت يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، خاقانىيە يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئىككى مەنبەنىڭ بىرى بولغان تارىم بوستانلىقىدىكى يەرلىك قوۋملارمۇ [1] بىر مۇنچە يېزىقلارنى ئىشلەتكەن. بۇ خىل يېزىقنىڭ بەزىلىرى قارۇشتى يېزىقى، گرېك يېزىقى، فارابىل يېزىقى، ئەرەب يېزىقى قاتارلىقلار.

---

① تارىم بوستانلىقىدىكى سۇلى (كاشغەر)، ئودۇن (خوتەن)، كۇسەن (كۇچا)، ئاگنى (قاراشەھەر) ۋە بولارغا قوشنا ھەرقايسى بوستانلىقلاردىكى تۇرپان، قۇمۇل بوستانلىقىدىكى غەيرىي تۈركىي تىلدىكى ۋە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆنۈككەن ۋە كۆچمەن ئاھالىلەر تەخمىنەن مىلادىيە IX ئەسىرلەردىن كېيىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر قاتلام مەنبەسى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلىشىش مۇساپىسىنى ئاخىرلاشتۇرغان. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى مەنبەگە قارالا:

1) «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر» (دۆلەت مىللەتلەر كومىتېتى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن)، خەلق نەشرىياتى، پېيجاڭ، 1981 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.

2) «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتوتى يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ قىسىم 237 ـ بەت.

3) «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى، 8 ـ بەت.

4) گېلىك شىمىن: «تارىم ئويمانلىقىدىكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە»، «شىنجاڭ تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمىنىڭ داۋامى» نامىلىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى؛ يەنە گېلىك شىمىن ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە ھۈججەتلىرىدىن ئوچېرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

5) يالقۇن جېيشىن: «جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 392 ـ بەت، ئىنگلىز خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشرى.

6) خې جىخۇڭ «غەربىي يۇرت ھەققىدە مۇھاكىمە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 81 ـ بەت.

2. ئۇيغۇر يېزىقى

ئۇيغۇر يېزىقى — ئۇيغۇرلار ۋە بەزى تۈركىي تىللىق قوۋملار ئۇيغۇر خانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، چىڭگىزخان زامانىسى، چاغاتاي خانلىقى، ئالتۇن ئوردا خانلىقى، تۆمۇرىيلەر پادىشاھلىقى دەۋرى قاتارلىق دەۋرلەردە قوللىنىلغان بىر خىل يېزىق.

يېزىقشۇناسلىق ساھەسىدە ئۇيغۇر يېزىقى ئارامى يېزىقىدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەن سوغدى يېزىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن دېيىلىدۇ.

سوغدى يېزىقى بىلەن تۈركىي ھۆججەتلەرنى خاتىرىلىگەن ۋاقىت مىلادىيە V ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ[1]. بايقالغان ھۆججەتلەرنىڭ ئورنى تۇرپاندىكى قاراغوجا قەبرىستانلىقى[2]. قەبرىستانلىقتىن بىر ياغاچ قارانچۇق بايقالغان، ئۇنىڭ يۈزىگە خەنزۇچە «人代» (دەيرېن) دېگەن خەت يېزىلغان. كەينىدە سوغدى يېزىقى بىلەن ئۇيغۇرچە «kīši» دېگەن سۆز يېزىلغان. يەنە بىر پارچە ياغاچ قوزۇقتىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خەت بار. مۇشۇلار بىلەن ئوخشاش ۋاقىتتا تېپىلغان بىر پارچە خەنزۇچە ۋەسىقىدە «يۈكاڭنىڭ 17 ـ يىلى» (永康十七年) دېگەن خەت چوشۇرۇلگەن. بۇنى ئوقۇپ يېشىپ كۆرگۈچىلەرنىڭ قارىشىچە، يۈكاڭ رورەنلەرنىڭ

---

① نيۇرۇجى: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقى ۋە ھۆججەتلىرىگە مۇقەددىمە»، 78 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

② «تۇربان قاراغوجىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن دوكلات»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (文物) ژۇرنىلىنىڭ 1978 ـ يىللىق 6 ـ سانى، خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ.

سوراپورچىن (真部罗受) قەبىلىسىنىڭ خانىنىڭ يىلنامىسى بولۇپ، بۇ مىلادىيە 480 - يىلىغا توغرا كېلىدىكەن[1]. يەنە ئىككى پارچە ياغاچ قوزۇقتا «rin» يەنى خەنزۇچە « 人 »، «tairin» يەنى خەنزۇچە « 代人 » دېگەن سوغدىچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن. ئەگەر خەنزۇچە ھۆججەتلەر بىلەن سوغدى يېزىقىدىكى ياغاچ قوزۇقلارنىڭ بىر دەۋرگە مەنسۇپلۇقى مۇقىملاشتۇرۇلسا، ئۇنداقتا تۈركىي ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ سوغدى يېزىقىنى قوللىنىشى مىلادىيە V ئەسىرلەرگە بېرىپ تۇتاشقان بولىدۇ.

«خۇئاستۇئانفت» نامىلىق ئەسەرنىڭ بىر نۇسخىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن س. ئى. مالوف بۇ ئەسەرنى مىلادىيە V ئەسىرلەردە ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا مەيدانغا كەلگەن[2]، دېگەن سۆزنىگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەشۇ چاغلاردىلا قەدىمكى سوغدى يېزىقىدىن كەلگەن يېزىق بىلەن تونۇشۇشقا باشلىغانلىقىنى قىياس قىلىدۇرۇشقا بولىدۇ.

مىلادىيە VIII ئەسىرلەردە يەتتە سۇدا پائالىيىتى قىلىۋاتقان تۈركەشلەر سوغدى يېزىقى بىلەن دەسلەپ ئۇچراشقانلارنىڭ بىرى. مەسىلەن، خەت ئويۇلغان بىر دانە پۇل ساقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «Türgis qaγan bäšbaqïr» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن[3].

تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئورقۇن دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى قارابالغاسۇن (ئەسلى ئوردۇبالىق دەپ ئاتالغان) دىن تېپىلغان

---

① ق. ۋەلى: «تۇرپاندىن تېپىلغان مىلادى V ئەسىرگە تەۋە تۈركىي يېزىقتىكى ياغاچ قوزۇق»، «مەدەنىيەت يادنامالىقلىرى» (物文)، 1981 - يىللىق 1 - سان، خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ؛ «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى، ئۇرۇمچى.

② «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 8 - بەتنىڭ كەلتۈرۈلگەن نەقىللىرى، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھوزۇرىدا تۈزۈلگەن، ئالمۇتا پەن نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.

③ نىئۇرۇجى: «تۇركىش پۈللىرى ھەققىدە»، «جۇڭگو پۇلچىلىقى»، 1988 - يىلى، 3 - سان، خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ.

«توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشى» ئۇچ خىل يېزىقتا ئويۇلغان. ئۇلار سوغدى يېزىقى، تۈرك يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى. مانا بۇ ئۇيغۇر ئورقۇن خانلىقى دەۋرىدە سوغدى يېزىقىنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى كەڭ دائىرىدە قوللانغان بولغاچقا، ئۇ ئۆز زامانىسىدىن باشلاپلا ئۇيغۇر يېزىقى دەپ ئاتالغان. بۇ يېزىقنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى مۇنداق:

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەلىك يېزىق. ئۇنىڭدا 18 دىن 22 گىچە ھەرپ بار. ئاساسلىق بەلگىلەر ئون ئەتراپىدا بولۇپ، قالغان بەلگىلەر بۇ ئونچە ئاساسلىق بەلگىلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن. دەسلەپتە ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلغان، كېيىنكى چاغلاردا سولدىن ئوڭغا تىك يېزىلىدىغان بولغان. مۇتلەق كۆپ ساندىكى يادىكارلىقلار سولدىن ئوڭغا تىك يېزىلغان. بۇ يېزىق ياغاچ ئويما باسما شەكلى، بۇددا كلاسسىك ئەسەرلىرى شەكلى ۋە ئىرماش شەكىل دېگەن ئۇچ خىل شەكىلگە ئىگە. ئالدىنقى ئىككى شەكىلدە يېزىلغان يادىكارلىقلارنىڭ ئوقۇش ئاسانراق، كېيىنكىسىنى ئوقۇش قىيىن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا نۇرغۇن ھۆججەتلەر يېزىلغان. بۇلاردىن دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىرىمۇ ئاز ئەمەس. ئۇلار بۇددا دىنىغا دائىر ھۆججەتلەر، مانى دىنى مەزمۇنىدىكى ھۆججەتلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر، تېبابەتچىلىككە دائىر ھۆججەتلەر ۋە باشقا مەزمۇندىكى ۋەسىقىلەر بولۇپ، مەملىكىتىمىزدە ئېلان قىلىنغانلىرى 50 پارچىگە يېقىن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تارىختا ئەتراپتىكى باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن. تارىختا يېزىلىشچە، قىتانلارنىڭ ئېلىپبەلىك يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا تەقلىد قىلىپ ئىجاد قىلىنغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن قوللىنىلغان ھەمدە

نۇرغۇن ئۆزگەرتىشلەر ئارقىلىق ھازىرقى موڭغۇل يېزىقى بولۇپ شەكىللەنگەن.

XVI ئەسىردىن كېيىن مانجۇلار بۇ يېزىقنى موڭغۇللاردىن قوبۇل قىلىپ ئىلىش بىلەن مانجۇ يېزىقىنى شەكىللەندۇرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئەڭ كېيىنكى يادىكارلىق 1469 - يىلى پەرغانە سۇلتانى ئۆمەر شەيخنىڭ «مەرغىلان ھاكىمى مىر سەئىد ئەھمەدكە ئەۋەتكەن تەقدىرلەش ھەققىدىكى بۇيرۇقى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يېزىق تۈركىيىدە فاتىھ سۇلتان دەۋرى (1451 — 1481) گىچە قوللىنىلغان. شىنجاڭدا بولسا XIV — XV ئەسىرگىچە قوللىنىپ كېلىنگەن. بۇنى 1368 — 1644 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ «قوچۇ مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دىن كۆرگىلى بولىدۇ. XX ئەسىرنىڭ بېشىدا گەنسۇنىڭ جيۇچۈەنگە يېقىن يېرىدىن تېپىلغان «ئالتۇن يارۇق» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى XVII ئەسىردە (يەنى چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 26 - يىلى، مىلادىيە 1687 - يىلى) پۈتۈلگەن①.

2. قەدىمكى تۈرك يېزىقى

قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇر، قىرغىز، قۇرىقانلار، تۈرك خانلىقى، ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىگىچە قوللانغان. كونكرېتراق ۋاقتىنى ئېيتساق، مىلادىيە VII — XI ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ②. بۇ ئورقۇن - يەنسەي يېزىقى، تۈرك - رونىك③ يېزىقى،

---

① گېئىڭ شىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» ناملىق توپلامنىڭ 2 - قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.

② «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تارىخى» (يۇتەيشەن باش مۇھەررلىكىدە يېزىلغان)، 211 - بەت، جۇڭگو دوستلۇق كىتاب شىركىتى نەشرىياتى، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ.

③ رون — سىرلىق دېگەن مەنىدە.

تۇركلەرنىڭ ئىسلامدىن بۇرۇنقى يېزىقى، سىبىرىيە يېزىقى ۋە دولپارچىن يېزىقى دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ.

قەدىمكى تۇرك يېزىقى 38 دىن 40 قىچە بولغان بەلگىدىن تەركىب تاپقان (بەزى بەلگىلەرنىڭ ۋارىيانتلىرىنى قوشقاندا بەلگە سانى 100 گە يېتىدۇ)، ئۇنىڭدا تۆت بەلگە ئارقىلىق سوزۇق تاۋۇش ئېپادىلەنگەن. خەتلەر ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلغان. لېكىن ئايرىم مەڭگۈ تاشلاردا سولدىن ئوڭغا ياكى بىر قۇر ئوڭدىن سولغا، يەنە بىر قۇر سولدىن ئوڭغا يېزىلغان ئەھۋاللارمۇ بار. تۇرك يېزىقىنىڭ تۇرى ئۇستىدە ئوخشىمىغان قاراش بار. بەزىلەر ئۇنى ئىلىپبەلىك يېزىق بىلەن بۇغۇملىق يېزىقىنىڭ ئارىلاشما شەكلى دەپ قارىسا، بەزىلەر ساپ ئىلىپبەلىك ياكى ساپ بۇغۇملۇق يېزىق دەپ ھېسابلايدۇ. لېكىن كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار، بۇ يېزىقتا گەرچە بۇغۇملۇق يېزىقنىڭ قىسمەن تەركىبلىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا ئىلىپبەلىك يېزىقنىڭ خۇسۇسىيىتى مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

تۇرك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار ساقلانغان.

بىرىنچى، تۇرك يېزىقى قاراسۆك مەدەنىيىتى دەۋرىگە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى XIII ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىر) مەنسۇپ تېپىندىلار ئارىسىدىكى بەلگە ـ تامغىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ ھېسابلاش①.

---

① بۇ كۆز قاراشنى دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغۇچىلاردىن بىرى روسىيە ئالىمى س. ب. كىسلىق. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» ناملىق كىتابىغا قارالسۇن؛ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۆۋەندىكى مەنبەلەرگە قارالسۇن:
1) جۇڭلىيەنكۇن: «دېڭلىڭلارنىڭ ئىرقى ۋە تىلى ھەم غوبىنىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «جۇڭگۇنىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1957 ـ يىللىق 2 ـ سان؛ «تۇركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» (لىن گەن تۈزگەن)، جۇڭخۇا ئەشرىياتى، 1987 ـ يىل نەشرى، بېيجىڭ.
2) نىئورۇجى: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ مىللىي يېزىقى ۋە مىللىي مەدەنىيىتى»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1990 ـ يىلى، 1 ـ سان، 184 ـ بەت، لەنجۇ.

ئىككىنچى، شىنجاڭنىڭ خوتەن، توقسۇن، تارباغاتاي قاتارلىق جايلىرىدىكى تاغ قىيالىرىدا خىلمۇخىل تامغا ـ بەلگىلەر بار بولۇپ، ئۇنىڭ بەزىلىرى يېزىقنىڭ قەدىمكى شەكلى دەپ قاراش[1] ۋە بۇ تامغا ـ بەلگىلەر تۈرك يېزىقىدىكى بەزى ھەرپلەر بىلەن مەنبەداشلىق ۋە ئوخشاشلىققا ئىگە، دېگەن قاراش.

ئۇچىنچى، مەركىزي ئاسىيا، جۈملىدىن غوبى رايونى، جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنلا تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئارىسىدا قانداقتۇر بىر خىل يېزىق قوللىنىلغان بولۇپ، تۈرك يېزىقى دەل مۇشۇ يېزىقنى مەنبە قىلغان، دېگەن قاراش[2].

تۆتىنچى خىل قاراش، ئەرەم (ئارامى، ئەرمىيە) يېزىقىدىن كەلگەن دېيىش[3]. بۇ دۇنيادىكى تۈركىي تىلى ۋە يېزىقىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملار ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان قاراش.

بەشىنچى خىل قاراش، تۈركىي تىللىق ئۇرۇق ـ

---

① بۇ توغرىلىق تۆۋەندىكى مەنبەلەرگە قارالسۇن:
1) «شىنجاڭ تارىخىدىكى ئۇلۇغ يادىكارلىق»، «شىنجاڭ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1955 ـ يىلى 5 سان.
2) سابىت ئەھمەد، ق. ۋەلى: «ئاق سىبىل قەدىمكى شەھىرىنىڭ كېسەكلىرىدىكى يېزىقلار ھەققىدە مۇلاھىزە»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىللىق، ئومۇمىي 11 ـ سان.
3) ئابدۇقېيۇم خوجا: «قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مۇناسىۋەتلىك بەلگىلەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1987 ـ يىلى، 1 ـ سان.
4) ئابدۇقېيىم خوجا: «لەججىن غولىدىكى تاش ئويمىلار»، «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر»، 1998 ـ يىلى، 1 ـ سان؛
5) ئىمىن تۇرسۇن: «ئۇيغۇرلاردا ئەخلاق ۋە مەدەنىيەت ـ بۇلاقتىن بىر ئوتلام»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 ـ يىل نەشرى.
6) ئا. ئالىم، ت. ھوسۇن: «ئۇلاچىدىكى سۆرەت تاش توغرىسىدا»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1995 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى.
7) قايى موللا: «قازاقلارنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرى ۋە تەكشۈرتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى تاش ئويمىلار»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 ـ يىلى، 3 ـ سان، خەنزۇچە.
8) ئابدۇ بەسىر: «شىنجاڭ قىيا تاش رەسىملىرىدىكى بەزى ئەھۋاللار»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، 1999 ـ يىلى، 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى سانى.

② ئىسسىقكۆل بويىدىكى ئىسسىك دېگەن يەردىن تېپىلغان، مىلادىدىن بۇرۇنقى V — IV ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ قارالغان «ئالتۇن كىشىلىك شاھزادە» بىلەن بىرگە چىققان كۈمۈش تاۋاقتىكى خەت ۋە باشقا ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار مىسال قىلىنىدۇ.

③ بۇ قاراشنى دەسلەپ دانىيىلىك ئالىم XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئېيتقان.

قەبىلىلەرنىڭ ئۇرۇق بەلگىلىرى، ئايتامغىلىرىدىن كەلگەن، دېيىش①.

دېمەك، ھازىرغىچە، بۇ خىل يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. ۋاھالەنكى تارىخىي پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈپ يېتىش تەس ئەمەسكى، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى خېلى كۆپ ھەرپلەرنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان،② بەزىلىرىنى قوشنا خەلقلەر يېزىقلىرىدىن ئىجادى ئۆزلەشتۈرگەن.

قەدىمكى تۈركىلەرنىڭ يېزىقى توغرىسىدا قەدىمكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردىمۇ كۆپلەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان. مەسىلەن لىڭخۇ دېگەن يازغان «جۇنامە. تۈركىلەر تەزكىرىسى» دە تۈركىلەرنىڭ «يېزىقى خۇ胡» (ياكى غۇز) لارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئەمما يىلنامىسىنى بىلمەيدۇ» دېيىلگەن. مانا بۇ قەدىمكى تۈركىلەردە يېزىق بارلىقى توغرىسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە. شىمالىي چى خانلىقى (مىلادىيە 550 — 577 ـ يىللار) دىكى لى شىچىڭ مىلادىيە 574 ـ يىلى يارلىققا بىنائەن «نىرۋانا نومى» (涅槃经) نى تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، (تاسپار) خاقانغا تەقدىم قىلغان. لى دېگەن كىتابقا كىرىش سۆز يېزىپ بەرگەن. ئەمما مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ كەملىكى تۈپەيلىدىن، ئەشۇ چاغدىكى تۈرك يېزىقىنىڭ كونكرېت ئەھۋالى توغرىسىدا ئۇچۇر يوق③④.

---

① بۇ قاراشنى دەسلەپ سېپاسكى، كاستىرون، ۋامبېرىلار ئېيتقان. يۇقىرىقى ئىككى خىل قاراشنىڭ مەنبەلىرىنى س. گ. كىلىياشتورنىنىڭ «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى ئابىدىلەر» ناملىق كىتابىدىن كۆرۈڭ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

② نىزامىدىن: «تۈرك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە يېڭىچە قاراش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىل، 4 ـ سان، خەنزۇچە.

③ لى بەييىاۋ: «شىمالىي چى خانلىقى تارىخى، بى لۇچياڭجۇ تەزكىرىسى»، بۇنىڭ كونكرېت ۋاقتىنى سېن جۇڭمىين «تۈركىلەرنىڭ تۇپلامىق تارىخى» بىرىنچى قىسىم، 36 ـ بېتىدە تەكشۈرۈپ دەلىللىگەن.

④ «نىرۋانا نومى» نى تەرجىمە قىلىشتا قاندىق يېزىق ئىشلىتىلگەنلىك مەسىلىسى توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراش بار. مەسىلەن، گابائىن خانىم بۇ يېزىقنى سوغدى يېزىقى ئىدى، دېسە، گېبائ شىمىن ئەبەندى تۈرك يېزىقى ئىدى، دەپ ھېسابلىغان.

قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا مول ۋەسىقىلەر قالدۇرۇلغان. ئۇلار قەدىمكى تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى جەمئىيىتىنىڭ تارىخى، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ۋە تىلىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ①.

قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى يېشىپ ئوقۇش جەھەتتە دانىيىلىك ئالىم تومسېن بىلەن روسىيىلىك ئالىم رادلوفلار مۇھىم تۆھپە قوشقان.

3. خاقانىيە يېزىقى ۋە چاغاتاي يېزىقى

خاقانىيە يېزىقى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە (850?—1212) قوللىنىلغان يېزىق. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان. مۇشۇ تىلنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان يېزىقنى كېيىنكىلەر خاقانىيە يېزىقى دەپ ئاتاشماقتا.

خاقانىيە يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى 28 ھەرپلىك ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ بارلىققا كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە 24 ھەرپ ئىشلىتىلگەن. خاقانىيە تىلى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» تا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، جۈملىدىن، خاقانىيە يېزىقىمۇ شۇنداق بولغان. بولۇپمۇ، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تەكى مىسالغا ئېلىنغان ئۇيغۇر تىلىدىكى شېئىر، قوشاق، ماقال ـ تەمسىل ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ يېزىلىشىدا روشەن ھالدا ئۆزىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلىگەن. شۇنداق بولغاچقا خاقانىيە يېزىقى تىلغا تەتبىق قىلىنىش جەھەتتە

① گېلىك شىمىن: «قەدىمكى تۈرك يېزىقى بىلەن يۇتۇلگەن مۇھىم مەدىكۇ تاشلار ۋە ئۇلارنىڭ ئوقۇلۇشى، تەتقىق قىلىنىشى»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» نامىلىق توپلامنىڭ 1 ـ قىسمىغا كىرگۈزۈلۈپ، مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1982 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

خاقانیه تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ ئەرەب يېزىقىدىن پەرقلىق بولغان.

قاراخانىيلار خانلىقى 1212 — 1213 ـ يىللىرى غەربىي قىتتان خانلىقى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان، 1324 ـ يىلى ئۇيغۇرلار يېرى چاغاتاي خانلىقى تېررىتورىيىسىگە تەۋە بولغان. ئەمما خاقانىيە يېزىقى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى بىلەن يوقىلىپ كەتمەستىن، بەلكى XIV ئەسىردىن كېيىن چاغاتاي يېزىقى بولۇپ ئۆزگەرگەن. بۇگۈنكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، جۈملىدىن بۇ رايونلارغا قوشنا بەزى ئەللەردىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەۋۋم، خەلقلەر ئارىسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان بىر ئەدەبىي تىل شەكىللەنگەن. بۇ خىل تىل ئەڭ دەسلەپ چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا شەكىللەنگەنلىكى ئۈچۈن «چاغاتاي تىلى» دېيىلگەن (يەنە «كاشغەر تىلى»، «تۈرك ـ تۈركىي تىلى دەپمۇ ئاتالغان).

چاغاتاي يېزىقى خاقانىيە يېزىقىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. بۇ يېزىقتا ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى 28 ھەرپ ئىشلىتىلىش بىلەن بىرگە سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ā، ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۈچۈن ng (ڭ)، ö (ۆ). ئىشلىتىلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پارس يېزىقىدىن P. tf. ʒ. g قاتارلىق تۆت ھەرپ ئاريەت ئېلىنغان بولۇپ، جەمئىي 32 ھەرپ بولغان.

چاغاتاي يېزىقى ئوڭدىن سولغا تۈز يېزىلغان بولۇپ، خاقانىيە يېزىقى بىلەن ئوخشاش. ھەرپلەرنىڭ تاق، باش ھەرپ، ئوتتۇرا ھەرپ، ئاخىرقى ھەرپ دېگەن تۆت خىل شەكلى بار.

چاغاتاي يېزىقىدا ف (f)، ث (S̲)، ذ (Z̲)، ص (S)، ض (Ż)، ط (ṭ)، ظ (Ẓ)، ح (ḥ) قاتارلىق ھەرپلەر مەخسۇس ئەرەب، پارس تىللىرىدىن ئاريەت ئېلىنغان سۆزلەرنى يېزىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. ئەمما ئۇلار پ (P)، س

(s)، ز (z)، ھ (h) قاتارلىق ھەرپلەر بىلەن ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنغان.

خاقانىيە يېزىقىغا ئوخشاش چاغاتاي يېزىقىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ يارىمچى بەلگىلىرى ئادەتتە يېزىلمىغان، ئەمما ئوقۇغان ۋاقىتتا نوقۇل يېزىقنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىلماي، بەلكى تىلنىڭ راۋانلىق دەرىجىسىگە تايىنىلغان.[1]

چاغاتاي يېزىقى شىنجاڭدا XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە، بەزى ئالاھىلىكلىرى 1950 ـ يىللارغىچە قوللىنىلغان. بۇ يېزىق بىلەن يازىتىلغان ۋەسىقىلەر ۋە ھۆججەتلەر ناھايىتى مول بولۇپ، تىل، ئەدەبىيات، مەدەنىيەت، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، دىن، ئىقتىساد قاتارلىق ساھەلەرگە تۇتىشىدۇ.

4. خەنزۇ يېزىقى

ئۇيغۇرلار ۋە مەركىزىي جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان بەزى قوۋملارنىڭ خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئۇچراشقانلىقى ۋە بۇ يېزىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ۋەسىقىلەر، ھۆججەتلەرنى يېزىپ كەلگەنلىكىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن ھەم قوللىنىشتا ئىزچىللىق بار.

ھونلارغا مەنسۇپ لىيۇ سۇڭ (? — 318)، قۇتقۇموڭسۇن (425—?)، لىيۇيۇشى (772—842)، قۇلان جىنمىڭ (— VIII ئەسىر) قاتارلىق ئەدىبلەر، قوغۇرسۇ ئالتۇن، قوغۇر سۇشېئەن (V — VI ئەسىرلەر)، شى دى لۇۋىن (VIII ئەسىر) قاتارلىق تېلى — ئېگىز ھارۋىلىقلار قوۋمىغا مەنسۇپ ئەدىبلەر، غەربىي تۇركلەرنىڭ قوشۇ قەبىلىسىگە مەنسۇپ قوشۇغان (تاڭ

---

① نىئۇرۇجى: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقى ۋە ھۆججەتلىرىگە مۇقەددىمە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

سۇلالىسى دەۋرى) قاتارلىقلار؛ ئۇدۇنلۇق ئالىم بۇددا سىڭا (232 — 348)، كۇسەنلىك ئالىم كۇماراجىۋا (344 — 413)، ئۇدۇنلۇق ئالىملاردىن يەنە ۋېيسارا كۇيچى (598—682)، سىكسانانىدا (652 — 710)، خې تو (VI ئەسىر)، كۇسەنلىك ئالىم لى يەن (ۋاپاتى 795 — 798 - يىللار)، سۇلىلىق ئالىم خۇيلىن (737—820) قاتارلىقلار؛ قىتان خانلىقى زامانىسىدا ياشىغان ئۇيغۇر خانىشلىرىدىن شياۋگۇەنيىن (1039—1075)، شياۋسېسې (?—1121) لار، يۇەن ۋە مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۆتكەن مازۇچاڭ (1278—1339)، گۇەن يۈنشى (1286—1324)، سەيدۇللا (سادۇلا؛ ? 1304 — ? 1355)، نەيشەن (1310—1369)، گاۋكېگۇڭ (1310—1248)، شى سۇن (1318—1360) قاتارلىق 20 نەچچە ئەدەب خەنزۇ تىلى بىلەن ئەسەر يازغان.

ئۇيغۇر ئورقۇن خانلىقىنىڭ يازما يادىكارلىقى ھېسابلانغان «توققۇز ئۇيغۇر خانى مەڭگۈ تېشى» تۈرك يېزىقى ۋە سوغدى يېزىقىدا يېزىلغاندىن باشقا يەنە خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەنمۇ يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى ئابىدىلەر ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن خەنزۇ يېزىقىدا تەڭ ئويۇلغان. مەسىلەن: «قوچۇ خانى تۆھپە مەڭگۈ تېشى»، «تۇتۇم سالى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئابىدىسى»، «بۇيۇك يۇەن سۇلالىسى سۇجۇ ئايمىقىنىڭ يەك داروغاچىنىڭ شەجەرە ئابىدىسى» (1361)، «قايتىدىن ياسالغان ۋېن شۇ ئىبادەتخانىسىنىڭ ئابىدىسى» (1326)، «ئۇلان خاۋمۇ ئابىدىسى» قاتارلىقلار.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپلىگەن بۇددىزم ھۆججەتلىرى ئىچىدە بىرمۇنچە خەنزۇچە قىستۇرما پۈتۈكلەرمۇ بار بولۇپ، ئۇنىڭدىكى خەنزۇچە تېكىستلەر تەرجىمە قىلىنمىغان بەلكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەر بىلەن پاراللېل ھالدا ئۇيغۇنلۇققا ئىگە قىلىنغان. مەسىلەن: «كۆپەيتىلگەن سامىيۇكتاگاما سۇترا» ۋە

«سامیۇكتاگاما سۈترا» قاتارلىقلاردا مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىك ئىپادىلەنگەن. يەنى بۇ ھۆججەتلەردىكى بىر جۈملە ئۇيغۇرچە، بىر جۈملە خەنزۇچە بولۇپ، خەنزۇ تىلىنى پۇختا بىلمىگەن ئەھۋالدا بۇ خىلدىكى پۈتۈكلەرنى ئوقۇغىلى بولمايدۇ.

چوڭ تىپتىكى ئۇيغۇرچە بۇددا نومى «ئابدام كوشاۋاردى شاستىر» نىڭ ھەربىر بېتىگە قىستۇرۇلغان خەتلەر ئىچىدە خەنزۇچە خەتلەرمۇ بار.

قوچۇ قەدىمكى شەھىرىدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە بىر قانچە پارچە ئېلىم - بېزىم ھۆججىتىدىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئالدى يۈزىگە ئۇيغۇرچە، كەينى يۈزىگە خەنزۇچە مەزمۇن يېزىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ ھۆججەتتىن بىرنى «ئاتى» دېگەن بىرلا ئادەم يازغان. يەنە باشقا خىل ھۆججەتتە بۇ خىل ئەھۋال مەۋجۇت. بۇ ھۆججەتلەر يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ دەپ قارىلىدۇ[①].

يۇەن سۇلالىسى مەزگىلىدە شائىر - ئەدىبلەردىن باشقا خەنزۇچىنى پىششىق بىلىدىغان، يەنە ئىككى، ئۈچ، تۆت تىللىق ئۇيغۇر ئالىملىرى، بۇددا ئۆلىمالىرى، دىپلوماتلار، سەركەردىلەر ۋە باشقىلاردىن خېلى كۆپلىرىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى بار بولغان.

تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرى XI ئەسىردىكى قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىلىق توختالغاندا «... ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقى بار.»[②③] دېگەن.

بەزى ئالىملار مەھمۇد كاشغەرى ئېيتقان مۇسۇلمان

---

① نىئۇرۇجى: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرى ۋە ھۆججەتلىرىگە مۇقەددىمە»، 137 — 138 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

② م. گ. كىلياشتورنىي بۇ يېزىقنى قەدىمكى تۈرك يېزىقى دەپ ھېسابلىغان.

③ م. كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 40 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى.

بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلارنىڭ باشقىلار ئوقۇيالمايدىغان بىر خىل يېزىقى خەنزۇ يېزىقى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ[1].

قوچۇ رايونىدا خەنزۇ يېزىقىنى بىر خىل يېزىق سۈپىتىدە ئوقۇش قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردىلا باشلانغان. مەسىلەن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلغان شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى شىمالىي جۇ خانلىقى (مىلادىيە 557 — 581 - يىللار) نىڭ يىلنامىسى بولغان ۋە لىڭخۇ دېگەن يازغان «جۇ تارىخى. 50 - جىلد. قوچۇ تەزكىرىسى» دە مۇنداق بىر خاتىرە بار: «ئۇلارنىڭ، يەنى خۇلار (胡人) نىڭ ... يېزىقى خۇاشيا (خەنزۇ — نەقىلچىدىن) لارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە خۇ يېزىقىنىمۇ ئىشلىتىدۇ. ‹ماۋشى› (ماۋ نەزمىلىرى)، ‹لۇن يۈ› (مۇھاكىمە ۋە بايان، كۆڭزى ئەسىرى)، ‹شاۋجىڭ› (ۋاپانامە، ئاتا - ئانىلارغا ھۆرمەت كىتابى) ناملىق كلاسسىك ئەسەرلەر مەخسۇس خانلىق مەكتەپلەردە ئوقۇتۇلىدۇ. ئەمما ئۇلار خەتنى خەنزۇچە يازسىمۇ ئۆز تىلىدا ئوقۇيدۇ».

دېمەك، بۇ يەردىكى خۇلار يەرلىك مىللەتنى كۆرسىتەتتى. خەنزۇ يېزىقىنى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، بولۇپمۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىر قىسىم ئۇيغۇرلار داۋاملىق ئۆگىنىپ ۋە ئىشلىتىپ تۇرغان.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلىرى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

① ئىبراھىم مۇتىئى: «‹مەھمۇد كاشغەرى› رومانىنىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن»، «ئاسىيا كىنىدىكى گېزىتى»، 1995 - يىلى 6 - ئايىنىڭ 1 - كۇنىدىكى سانى.

2. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يېراق دەۋردىن باشلانغانلىقىنى، ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانىنىڭ ئىزچىللىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايان قىلىڭ.

3. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئۆرنەك، خام ماتېريال قىلىش ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى ئۇزۇن يىل ساقلانغان دېگەن مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىڭ.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىنى نېمە ئۈچۈن كۆپ خىل تىل - يېزىقتا ئىپادىلەنگەن دەيمىز؟

5. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قانداق ئىجادىيەت مېتودلىرى ۋە ئەدەبىي ئېقىملار بولغان؟

6. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى مىللىي ئۇسلۇب قانداق شەكىلدە ئىپادىلەنگەن؟ ئۇنىڭدا قانداق ئەدەبىي ئىجادىيەت سىستېمىسى شەكىللەنگەن؟

7. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى شېئىرىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى قانداق بولغان؟

8. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇنىۋېرسال پەنلەرنىڭ ئەكس ئەتتۈرگەن دېگەن مەسىلىنى چۈشەندۈرۈڭ.

9. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەرجىمە ۋە تەقلىدىي ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولغان؟

10. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نېمە ئۈچۈن شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنى كۆزىتىدىغان ئەدەبىيات دەپمۇ ئاتاشقا بولىدۇ؟

11. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىپادىلەنگەن ئىلغار ئىدىيە بىلەن پاسسىپ ئىدىيىلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى توغرىسىدا چۈشەنچىڭىزنى سۆزلەپ بېرىڭ.

12. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شېئىرىيەتنىڭ ئاساسىي ئېقىم بولۇپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈڭ.

13. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەۋەلىكى ۋە تەرەققىيات باسقۇچلىرى

توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ.

14. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەپ نېمىگە ئېيتىلىدۇ؟

15. ئۇيغۇر تىلى تۈركىي تىللار تەرەققىيات تارىخىدا قانداق ئورۇن تۇتقان؟

16. شىنجاڭدا قانداق يېزىقلار قوللىنىلغان؟

17. ئۇيغۇر يېزىقى، تۈرك يېزىقى، خاقانىيە يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى دەپ نېمىگە ئېيتىلىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى قانداق؟

18. ئۇيغۇرلار خەنزۇ يېزىقىنى قوللانغانمۇ؟ بۇ ھەقتە ئىگىلىگەن چۈشەنچىڭىزنى سۆزلەپ بېرىڭ.

19. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى توغرۇلۇق بىر پارچە كىچىك ماقالە يېزىڭ.

I بۆلۈم قەدىمكى زامان ئەدەبىياتى

I باب قەدىمكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

§1 . قەدىمكى قوشاقلار

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئارىسىدا قوشاقلار كەڭرى تارقالغان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە ساقلىنىپ قالغان بولسا، بەزىلىرى قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتى ۋە «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق ئەسەردە ساقلىنىپ قالغان.

1. تېلى قوشىقى

تېلى قوشىقى — شىمالىي ۋېي خانلىقى (386—534) دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن تېلى (敕勒) لارنىڭ خەلق قوشىقى بولۇپ، مىلادىيە V — VI ئەسىرلەردە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا تارقالغان، ھازىرغىچە 1400 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت بولدى. تېلىلار (چېلىلار) ئۇزۇن تەرەققىيات جەريانىدا ئاساسەن شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان ھازىرقى ئۇيغۇرلارغا ئايلانغان. شۇڭا،

بۇ بىر كۆپلىت قوشاق ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قوشىقى بولۇپ هېسابلىنىدۇ①.

تېلى قوشىقى خەنزۇچە هۆججەتلەردە «چىلىگې —歌勒敕»، يەنى چىلى قوشقى دەپ يېزىلغان. تېلى — «چېلى» (铁勒) دېگەن سۆزنىڭ ئوخشىمىغان رايوندا ئوخشىمىغان تەلەپپۇز قىلىنىشى ئىدى.

مەسىلەن، لى يەنشۇ يازغان «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 98 - جىلد، «ئېگىز قاڭقىلار تەزكىرىسى» دە «ئېگىز قاڭقىلار قەدىمكى قىزىل دى (狄赤) لارنىڭ نەسلىدىن. ئۇلار دەسلەپ دىلى (狄勒) لار دېيىلەتتى، شىمالدىكىلەر چېلىلار دەپ ئاتايدۇ. شيا قوۋمىدىكىلەر (خەنزۇلار) ئېگىز قاڭقى دىڭلىڭلىرى دەيدۇ» دەپ يېزىلغان. دېمەك بۇ يەردە ئېيتىلغان چىلى (تېلى) ئۇيغۇرلار بولۇپ، غەربكە يۆتكىلىپ شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان، بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ بىر تارمىقى،② «تېلى قوشقى» قەدىمكى تېلىلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

تېلىلار دەسلەپ دىڭلىڭ، كېيىن ئېگىز قاڭقى دىڭلىڭلىرى، كېيىنچە تېلىلار دەپ ئاتالغان. دەسلەپ بايقال كۆلى ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. خەن دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 - مىلادىيە 220 - يىللار) نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئۇلار شىمالىي قۇمۇق غوبى چۆلىنىڭ جەنۇبىغا سۈرۈلىدۇ ۋە سىيانپىيلارغا يېقىن جايدا تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ جەريانداً، تېلىلارنىڭ كۆپ قىسمى سىيانپىيلار بىلەن ئېلىشىپ تۇرىدۇ. پەقەت قوغۇرسۇ

---

① لىيۇ جىڭمىن، شىڭ خەنشۇلەر تەبىيارلىغان «غەربىي يۈرت ئاز سانلىق مىللەت شېئىرلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 14 - بەت.

② ۋاڭ شۇگۈاڭ: «‹چېلى قوشىقى› نىڭ ئاپتورى ۋە ئۇنىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرى ھەققىدە مۇھاكىمە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى»، خەنزۇچە، 1984 - يىلى 4 - سان، 125 - بەتكە قارالسۇن.

قەبىلىسىنىڭ ۋەزىيىتى تۇراقلىق بولىدۇ. شىمالىي ۋېي خانلىقى (386 — 534) نىڭ خانى داۋۇدى زامانىغا كەلگەندە (مىلادىيە V ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى)، قوغۇرسۇ قەبىلىسى قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى بەگ قۇلى باشچىلىقىدا سيانپىيلارغا بەيئەت قىلىدۇ ۋە يىڭشەن (چوغاي) تېغى ئېتىكىدىكى شۇجۇ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بەگ قۇلى باتۇر، پاراسەتلىك كىشى بولغاچقا، 20 ـ 30 يىل ئىچىدە قوغۇرسۇ قەبىلىسى قۇدرەت تېپىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشتىن ھەم چارۋىچىلىق ھەم دېھقانچىلىق بولغان تۇراقلىق تۇرمۇشقا قەدەم قويىدۇ. V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن سەل كېيىنرەك تېلىلار ھەر جەھەتتىن خېلى تەرەققىي قىلىدۇ. بۇنى «ۋېي خانلىقى تارىخى» دىكى مەلۇماتلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇ. ئۇنىڭدا «گاۋزۇڭ پادىشاھ زامانىدا، ئېگىز قاڭقىلارنىڭ بەش قوۋمى جەم بولۇپ، تەڭرىگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىدۇ. بۇ چوڭ يىغىلىشتا ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ، قۇربانلىققا ماللار سويۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ، ناخشا ياڭرىتىپ، شاد ـ خۇرام بولۇشىدۇ. ئېيتىشلارچە، ئۇلارنىڭ بۇنداق مۇراسىمى ھېچقاچان بۇ قەدەر تەنتەنىلىك ئۆتمىگەنىدى» دېيىلىدۇ.

روشەنكى ئېگىز قاڭقىلار تېلى دېگەن سۆزنىڭ باشقىچە ئاتىلىشىدۇر. دېمەك، بۇ تەنتەنىلىك يىغىلىشنى قىلغانلار تېلىلار ئىدى. يىڭشەن تېغى ئېتىكىدە ئۆتكۈزۈلگەن بۇ تەنتەنىلىك يىغىلىشقا قوغۇرسۇ قەبىلىسىمۇ قاتناشقان بولۇشى كېرەك.

پادىشاھ شياۋۋېندى دەۋرىگە كەلگەندە، شىمالىي ۋېي گۇللەنگەن دەۋرگە كىرىدۇ. قوغۇرسۇ قەبىلىسىمۇ قۇدرەت تاپىدۇ. بۇ چاغدا قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ دادىسى شىمالىي ۋېي خانلىقىدا «گۇاڭ لۇ دافۇ» دەرىجىلىك ئەمەلگە تەيىنلىنىدۇ. قەبىلىنى باشقۇرۇشتا تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شىمالىي

ۋېي خانى ئۇنى رەسمىي تۈردە بىرىنچى ئەل باشلىغۇچى قەبىلە ئاقساقىلى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. قوغۇرسۇ قەبىلىسى زور دەرىجىدە راۋاجلىنىدۇ. شۇنداقلا بۇ چاغدا بۇ قەبىلىنىڭ يىڭشەن تېغى ئېتىكىدە ماكانلاشقىنىغا بىر ئەسىر بولىدۇ. بۇ جاي، يەنى «تېلىلار تۈزلەڭلىكى» دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەم چارۋىچىلىقمۇ بولغان تۈرمۇشقا ئۆتىدۇ. «تېلى قوشىقى» دا ئىپادىلەنگەن تۈرمۇش مەنزىرىسى بىلەن كۆتۈرەڭگۈ كەيپىيات، ئۆز يۇرتىغا بولغان پەخىرلىنىش تۇيغۇسى دەل مۇشۇ دەۋرنىڭ ئەھۋالىغا ماس كېلىدۇ. شۇڭا، بۇ قوشاقنى دەل مۇشۇ مەزگىلنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ چاغ مىلادىيە V ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بولۇپ، قوغۇرسۇ ئالتۇن بۇ چاغدا تېخى بالا ئىدى[1].

پايانسىز — كەڭ چېلى (تېلى) يايلىقى،[2]
چوغاي تېغى [3]باغرىدا ياتار.
ئاسمان ئۇنى - يېشىل چېدىرنى،
يايىسىمان باغاشلاپ تۇرار.

تاۋلىنىدۇ ئاسمان زۇمرەتتەك،
پايانسىزدۇر بۇ يايلاق دالا.
ئەگسە شامال ئوت - چۆپنى لەرزان،
كۆرۈنىدۇ سانسىز قوي - كالا

بۇ قوشاقنىڭ خەنزۇچە تېكىستى مۇنداق:

---

① م. نىزامى: «‹تېلىلار قوشىقى› بىر پارچە قەدىمكى زامان ئۇيغۇر خەلق قوشىقى»، «پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 - يىلى، 1 - سان.

② چېلى، يەنى تېلى يايلىقى چوغاي (يىڭشەن) تاغلىرى باغرىدىكى بىپايان يايلاق.

③ چوغاي (يىڭشەن) تېغى — چوغاي تاغلىرى — ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى لاڭشەن، شىمالدا چىڭشەن، جەنۇبتا لياڭچىڭشەن، شەرقتە داما تاغلىرىغا تۇتىشىدىغان، ئۇزۇنلۇقى 1200 كىلومېتىر كېلىدىغان تاغ.

敕勒川，阴山下。
天似穹庐，
笼盖四野。
天苍苍，野茫茫
风吹草低见牛羊。①

بۇ قوشاقتا قەدىمكى تېلىلارنىڭ مۇئەييەن تارىخىي مۇھىتى، سۆيۈملۈك ماكانى، تۇرمۇش شارائىتى، ئىگىلىكى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى ئىخچام، يەنى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنىپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدا، تېلىلارنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلاد ياشىغان سۆيۈملۈك ماكانىنىڭ كۆركەم مەنزىرىسى جانلىق، ئوبرازلىق سۈرەتلەنگەن. بۇ ئارقىلىق تېلىلارنىڭ ئاسايىشلىقتا ياشاۋاتقان گۈللەنگەن تۇرمۇشى مەدھىيىلىنىدۇ ھەمدە بۇنداق گۈللەنگەن يۇرتنىڭ بولغان سەمىمىي تۇيغۇسى، چوڭقۇر مۇھەببىتى ۋە ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلىنىش ھېسسىياتى ئىپادىلىنىدۇ.

قوشاقنىڭ ھەجمى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا كەڭ تۇرمۇش مەنزىرىسى گەۋدىلەنگەن. ئۇ قويۇق ھېسسىيات بىلەن سۇغىرىلغان. كۆتۈرەڭگۈ كەيپىيات ۋە مەردانە خىسلەت بىلەن تولغان. ئۇ ئەينى چاغدىكى گۈللىنىۋاتقان تېلى قوۋمىنىڭ ھېس - تۇيغۇسىنى، شادلىقى ۋە ئىپتىخارىنى ئىپادىلىگەن.

خەنزۇچە ھۆججەتلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئارىسىدا يەنە باشقا قوشاقلار بارلىقى توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك خاتىرىلەرمۇ بار. ۋېي شۇ يازغان «ۋېينامە» ئېگىز قاڭقىلار تەزكىرىسى» دە ئېگىز قاڭقىلار «تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ، بەزمە قىلاتتى» دېيىلگەن بولسا، يەنە شۇ كىتابتا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى «بەگ قۇلى باتۇرلۇقتا باشقىلارنى

① نۆۋەتتە ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا بۇ قوشاقنىڭ تەرجىمىسى بىر قانچە خىل ئىشلەنگەن. ھەرخىل تەرجىمە نۇسخىسىغا قارىپ، گاڭگىراپ قالماسلىق لازىم.

بىسىپ چۈشىدۇ، سەپنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، باشقىلارغا باشلامچى بولىدۇ، شىماللىقلار[1] يىغلاۋاتقان بوۋاقنى «بەگ قۇلى كەلدى» دەپ توختىتىدۇ. توي قىلمىغان قىزلار: «يىگىتىم بەگ قۇلىدەك بولسىدى» دەپ قوشاق ئېيتىشىدۇ» دېيىلگەن. بۇ خاتىرىلەر مىلادىيە IV — V ئەسىرلەردىكى ۋەقەلەرنىڭ ئىنكاسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تىكى قەدىمكى قوشاقلاردىن نەمۇنىلەر

قوشاقلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا نۇرغۇن گۈزەل ۋە مەزمۇنلۇق قوشاقلار يارىتىلغان. بۇنداق قوشاقلار ئىچىدە XI ئەسىردە ئۆتكەن تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەنلىرىنىڭ سانى خېلى بار.

توگرە ئالپ ئەگرەلىم،
ئاتتىن تۈشۈپ يۈگرەلىم.
ئارسلانلايۇ كۆكرەلىم،
كۈچى ئانىڭ كەۋلسۈن.
[چۆرىدەپ ئېلىپ قورشايلى،
ئاتتىن چۈشۈپ يۈگرەيلى.
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
شۇنىڭ بىلەن كۈچى ئاجىزلاشسۇن.]

دۈشمەننى چۆرىدەپ قورشايلى، ئاتتىن چۈشۈپ ئارسلاندەك ھۆركىرىگەنچە يۈگرەيلى، شۇنداق قىلىپ، دۈشمەن

---

① شىماللىقلار— ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان قوۋملار كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك.

② م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى)، I توم، 16 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، ئۈرۈمچى.

زەئىپلەشسۇن[2].

يۇگۇردى كەۋەل ئات،
چاقلدى قىزىل ئوت.
كۆيۇردى ئاروت ئوت،
ساچراپ ئاننى ئۆرتەنۇر.
[يورغا ئات يۇگۇردى،
قىزىل ئوت چېقىلدى.
قۇرۇق ئوتنى كۆيدۇردى،
چاچراپ ئۇنىڭ بىلەن ئۆرتىنەر.]

ئاتنىڭ يۈگرىشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يورغا ئات چاپقاندا ئۇنىڭ تۇياقلىرىدىن ئوت چاقناپ، قۇرۇق ئوت - چۆپلەر كۆيۈپ كەتتى[1].

بۇ ئىككى كۆپلەت قوشاقتا قەدىمكى زامانىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتى تەسۋىرلەنگەن. بىز بۇلاردىن ئەينى زامانىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

1. ئەمگەك قوشاقلىرى

ئەمگەك قوشاقلىرى — ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەك - ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە ئەمگەك كۆز قارىشىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدىغان قوشاقلاردۇر. ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك - ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى يېغىم - تېرىم، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق - ئېكىنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق شەكىللەرنى باشتىن كۆچۈرگەن. مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە، شۇ خىل ئەمگەك جەريانىنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسى بولغان قوشاقلار بىرگە ئىجاد قىلىنىپ تەڭ تارقىلىپ تۇرغان. بۇ خىلدىكى قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى، ئېغىزدىن - ئېغىزغا

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، I توم، 187 - بەت.

تارقىلىش جەريانىدا يوقىلىپ كەتكەن. زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت.

1. ئوۋچىلىق قوشاقلىرى

يىگىتلەرگ ئىشلەتۇ،
يىغاچ يەمىش ئىرغاتۇ.
قۇلان كەيىك ئاۋلاتۇ،
بەدرەم قىلىپ ئاۋنالىم.
[يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،
قۇلان - كەيىك ئوۋلىتىپ،
بايرام قىلىپ ئويناىلى.]

سەيلى - تاماشانى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ، ياۋا ھايۋانلارنى ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى[1].

ئىتىم تۇتۇپ قودى چالدى،
ئانىڭ تۇسىن قىرا يۇلدى.
باشىن ئالىپ قودى سالدى،
بوغاز ئالىپ تۇگەل بوغدى.
[ئېتىم تۇتۇپ تۆۋەن چالدى،
ئۇنىڭ تۇكلىرىنى راسا يۇلدى.
بېشىدىن ئېلىپ تۆۋەنگە قايىردى.
بوغۇزىدىن ئېلىپ تازا بوغدى.]

مېنىڭ ئىتىم (بۆرىنى) تۇتۇپ يەرگە باستى، تۇكلىرىنى يۇلدى، بېشىنى ئارقىغا قايىرىپ، بوغۇزىدىن ئېلىپ راسا بوغدى[2].

بۇ قوشاقلاردا ئوۋچىلىق پائالىيىتى، يەنى ئادەملەرنىڭ

---

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، I تۇم، 348 - بەت.
② م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، I تۇم، 31 — 32 - بەت.

باتۇرلۇقى، ۋەھشىي ھايۋانلارنى ئوۋلاشتىكى چىۋەرلىكى، پەم - پاراسىتى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە يارىتىلغان نۇرغۇن ئەمگەك، تۇرمۇش، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر تەسۋىرلەنگەن قوشاقلار بار بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» قاتارلىقلاردا، بەزىلىرى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە، يەنە بەزىلىرى خەلق ئارىسىدا ئاغزاكى تارقىلىش شەكلىدە ساقلىنىپ كەلگەن.

2. مۇھەببەت قوشاقلىرى

مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ، مەزمۇن تەرەپتىن ئېيتقاندا، يىگىت - قىزلار ئوتتۇرىسىدىكى سۆيگۈ - مۇھەببەت توغرىسىدا، ئاتا - ئانا، يۇرت - ۋەتەن، خەلق، ئىلىم - پەن، ئەمگەك، ھۈنەر، دوست - بۇرادەرلەر قاتارلىقلارغا بولغان سەمىمىي مۇھەببەت توغرىسىدا قوشاقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشق - مۇھەببەت قوشاقلىرىدىن مىسال ئالىمىز.

ئۈدىك مەنى قامىتتى،
ساقىنچ ماڭا يۇمىتتى.
كۆڭلۇم ئاڭار ئەمىتتى،
يۈزۈم مەنىڭ سارغارۇر.

يارغا بولغان ئىشقى - مۇھەببىتىم مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ - ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆڭلۇم ھەمىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا[1].

ئاۋلاپ مەنى قويماڭىز،
ئايىق ئايىپ قايماڭىز.
ئاقار كۆزۈم ئۇش تەڭىز،
تەگرە يۆرە قۇش ئۇچار.

---

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، I توم، 94 - بەت.

سۆيگۈنىگە قارىتا شۇنداق دەيدۇ: مېنى ئوۋلىۋالغاندىن كېيىن تاشلىۋەتمەك، قىلغان ۋەدىگىزدە تۇرۇك، كۆز يېشىم دېگىز سۈيدەك ئاقماقتا (ياش تۆزلۈقلۇقتا دېگىز سۈيىگە ئوخشىتىلىدۇ)، ئۇنىڭ چۆرىسىدە قۇشلار ئۇچۇپ يۈرۈشىدۇ①.

يۇقىرىقى قوشاقلاردا يىگىت بىلەن قىزنىڭ مۇھەببەتلىشىش جەريانىدىكى ئۈسال شادلىقى ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى يەنە سۆيگۈ جەريانىدىكى تەشۋىش، ئىزتىراپ، تەقەززالىق ھېسسىيات ساغلام ۋە چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

3. جەڭ قوشاقلىرى

قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىدە جەڭ پائالىيەتلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى باشقا ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىگە ئوخشاشلا مۇھىم بولۇپ، ئۇ قوۋملارنىڭ ھاياتىنى ساقلاش، تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنىڭ مۇھىم ئامىللىرىدىن بىرى ئىدى، شۇڭا بۇ ھەقتىمۇ ئەھمىيەتلىك ۋە تەسىرلىك قوشاقلار كەڭ تارقىلىپ تۇرغان.

ئەرەن ئالپى ئوقۇشتىلار،
قىڭىر كۆزۈن باقىشتىلار.
قامۇغ تولمۇن توقۇشتىلار،
قىلىچ قىنقا كۇچۇن سىغدى.

يىگىتلەر بىر - بىرىنى جەڭگە چاقىرىشتى، قىڭغىر كۆزلىرى بىلەن قاراپ ھومىيىشتى، ھەممە قوراللىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇشتى، قىلىچلىرى قانىنىڭ كۆپ ئۇيۇپ كەتكەنلىكىدىن قىنىغا تەستە سىغدى.②

ئۆپكەم كەلپ ئوغرادىم،
ئارسلانلايۇ كۆكرەدىم.

---

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» I تۇم، 60 - بەت.
② م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، I تۇم، 247 - بەت.

ئالپلار باشىن توغرادىم،
ئەمدى مەنى كىم تۇتار.

غەزىپىم كېلىپ دۈشمەن ئۈستىگە ئېتىلدىم، ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم، باتۇرلارنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، ئاندىن كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىغا چىقىپ «قېنى — ئەمدى مېنى كىم تۇتالايدۇ» دەپ ۋارقىرىدىم.[1]

يۇقىرىقىلاردىن باشقا كېيىنكى زامانلارغىچە خەلق ئارىسىدا تارقالغان قوشاقلار ۋە داستانلاردا ئۇرۇش - جەڭلەر تەسۋىرلەنگەنلىرىدىن خېلى بار.

4. مۇراسىم ۋە ئۆرپ - ئادەت قوشاقلىرى

مۇراسىم ۋە ئۆرپ - ئادەت قوشاقلىرى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي قاراشلىرى، ھېس - تۇيغۇسى، خاراكتېرى، خۇسۇسىيەتلىرى، ئادەت - يوسۇنلىرى، تارىخىي مۇساپىلىرى ۋە باشقىلارنى چۈشىنىشتىكى مۇھىم بىر بەدىئىي خاتىرە. «ئوغۇزنامە» دە مۇراسىم ۋە ئۆرپ - ئادەتكە دائىر مۇنداق تەسۋىرلەر بار:

...ئوغۇز قاغان ئۇلۇغ قۇرۇلتاي چاقىردى.
نۆكەرلەرىن، ئەلگۈنلەرىن چارلىپ چاقىردى.
كەلپ كەڭەشىپ ئولتۇردى (ل) ار
ئوغۇز قاغان بەدۈك ئوردۇ (دا)...
(ئوڭ ياغىدا)
(قىرىق غۇلاچ يىغاچنى تىكتۇردى.
ئانۇڭ) باشىدا بىر ئالتۇن (تاغۇق قويدى.
ئاداغى) دا بىر ئاق قويۇن باغلادى.
(چو) ڭ ياغىدا قىرق غۇلاچ ي (ـد) غاچنى تىكتۇردى.
باشىدا بىر كۈمۈش تاغۇق قويدى،
ئاداغىدا بىر قارا قويۇننى باغلادى.

---

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، II توم 169 - بەت.

(ئوڭ) ياقتا بۇزۇقلار ئولتۇردى،
چوڭ ياقتا ئۇچ ئوقلار ئولتۇردى.
قىرىق كۈن قىرىق كەچە ئاش (ا) دىلار
ئۇ (چ) تىلەر،
سەۋنچ تاپتىلار،
ئاندان سوڭ قاغان ئوغۇللىرىغا يۈرتىن ئۇلە (ش)
تۇرۇپ بەردى.
(356 — 371 ـ قۇرلار)

...[شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى، نۆكەرلىرىنى، ئەل ـ جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ بار مەسلىھەت ئولتۇرۇشتى، ئوغۇز خاقان چوڭ چېدىردا ... ... (ئوڭ تەرىپىگە)،
قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى، ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى،
ئۇنىڭ تۆۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى،
تۆۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.
ئوڭ تەرەپتە بۇزئوقلار ئولتۇردى،
سول تەرەپتە ئۇچ ئوقلار ئولتۇردى،
قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي بولدى،
ئىچىشتى، يېيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى][1]...

مانا بۇلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىگە دائىر ئەھۋاللىرىنىڭ ئېپوسلاردىكى تەسۋىرىي كۆرۈنۈشى.

خەنزۇچە ھۆججەتلەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىم ـ ئادەتلەردە ناخشا ـ قوشاق ئوقۇيدىغانلىقى توغرىلىق خاتىرىلەر

① گېنىڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپلار نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى.

بار. مەسىلەن: ۋېيشۇ يازغان «ۋېينامە. ئېگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى» (« 魏书 • 高车传 ») دە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان قاڭقىللار چارۋا ـ ماللارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ سۆڭەكلىرىنى يېغىپ، ئوت يالقۇنىنى ئاتلىق تاكى يۇز نەچچە قېتىمغا يەتكىچە ئايلىنىپ»، «… جۆر بولۇشۇپ ناخشا ئېيتاتتى» دېيىلگەن. بۇلار مىلادىيە Ⅳ — Ⅵ ئەسىرلەردىكى ئەھۋاللاردىن ئىبارەت.

«دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» تىمۇ ئۆرپ ـ ئادەت، مۇراسىمغا دائىر بىر قانچە كۆپلەت قوشاق نەقىل ئېلىنغان. مەسىلەن:

ئىۋرىق باشى قازلايۇ،
ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ،
ساقىنچ قودى كىزلەيۇ،
تۇن كۈن بىلەن سەۋنەلىم.

ئىۋرىقنىڭ بېشى خۇددى غاز بويىنىدەك تىك تۇرماقتا، ساغرىلەر خۇددى كۆز چانىقىدەك مەيگە تولدى. قايغۇ ـ ھەسرەتنى چۆرۈۋېتىپ، كېچە ـ كۈندۈز كۆڭۈل ئاچايلى①.

ئوتتۇز ئېچىپ قىقرالىم،
يوقار قوپۇپ سەكرەلىم.
ئارسلانلايۇ كۆكرەلىم،
قاچتى ساقىنچ سەۋنەلىم.

ئۇچ قېتىمدىن ئېچەيلى، ئورنىمىزدىن تۇرايلى، ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى، قايغۇنىڭ بىزدىن يىراق كەتكەنلىكىنى كۆرسىتەيلى②.

شىنجاڭدىكى مىڭئۆي تام رەسىملەردە ھەرخىل مۇراسىم ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ تەسۋىرى ئۇچرايدۇ. بۇلار توغرىسىدىكى قوشاقلارغا ئائىت ئۇچۇرلار ھازىرغىچە ئېنىقلانمىغان بولسىمۇ،

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» Ⅰ توم، 435 ـ بەت.
② م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» Ⅰ توم، 193 ـ بەت.

ئەمما، ئەجدادلار ئارىسىدا ئەشۇنداق مۇراسىملارنىڭ ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلىنىپ، جارى بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى، بۇ خىل پائالىيەتلەردە ھەم ناخشا ـ قوشاق ۋە مۇزىكىلارنىڭ جور بولىدىغانلىقىنى جەزىملەشتۇرۇشكە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ھازىرغىچە تارقىلىۋاتقان ھەرخىل مەشرەپلەردىمۇ ناخشا ـ قوشاقلارنىڭ ئوقۇلماي قالمايدىغانلىقىنى، بۇ خىل ئادەتنىڭ تارىخىي ۋارىسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

5. تەبىئەت تەسۋىرلىرىگە دائىر قوشاقلار

تەبىئەت ئىنسانلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىش ئاساسى. شۇڭا قەدىمكى كىشىلەر ئەقىل ۋە تەسەۋۋۇردا مۇئەييەن سەۋىيىگە يەتكەندىن باشلاپلا تەبىئەت توغرىسىدا خىلمۇ خىل چۈشەنچىگە كەلگەن، ئۇنىڭ سىرلىرى توغرىسىدا ئىزدەنگەن، تەبىئەتنىڭ چەكسىز ئىلتىپاتىغا بولغان رەھمەت ـ تەشەككۈرىنى ئوخشىمىغان شەكىل ۋە يول بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن. قەدىمكى قوشاقلار ئىچىدە تەبىئەتكە چوقۇنۇش، ئۇنىڭ گۈزەللىكىدىن سۆيۈنۈش، تەبىئەتنىڭ ئىلتىپاتىغا تەشەككۈرىنى ئىزھار قىلىش، سېخىيلىقىغا مەدھىيە ئوقۇش؛ شۇنداقلا تەبىئەت بىلەن ئېلىشىش، تەبىئەتتىكى سىرلىق نەرسە ۋە كۈچلەر، جۈملىدىن تەبىئەتنىڭ بىنورمال ھەرىكەتلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىش قاتارلىق ھېسسىياتلىرى، ئىش ـ پائالىيەتلىرى ئوبرازلىق، تەسىرلىك ۋە يارقىن ئىپادىلەنگەن قوشاقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى «تېلى قوشىقى» ئەڭ داڭلىق. «دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» تىمۇ بۇ خىل قوشاقلاردىن بىر قانچە كۆپلەت نەقىل ئېلىنغان. مەسىلەن:

تۈرلۈگ چەچەك يارىلدى،
بارچىن يادىم كەرىلدى.
ئۈچماق يەرى كۆرۈلدى،

تۇملۇق يەنە كەلگۈسۇز.

باھارنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تۇرلۇك گۈللەر ئېچىلدى، (يەر يۈزى) گويا يىپەك گىلەملەر سېلىنغاندەك بولدى؛ گويا جەننەت يېرى كۆرۈلدى، ھاۋا ئىسسىدى، سوغۇق بارسا كەلمەسكە كەتتى.①

ئاي قويۇپ ئەۋلەنۇپ،
ئاق بۇلىت ئۆرلەنۇپ.
بىربىر ئۇزە ئۇكلۇنۇپ،
ساچىلۇپ سۇۋۇى ئەگرەشۇر.

ئاي چىقىپ قوتانلىشىش بىلەن ئاق بۇلۇتلار كۆتۈرۈلۈپ، بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە مىنگىشىدۇ - دە، شارقىراپ سۇيىنى تۆكىدۇ. ئاي قوتانلانغانىنى تۇركىلەر «يامغۇر ياغىدۇ» دېگەنگە جۇرۇيدۇ②.

خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلگەن بەزى قوشاقلاردىمۇ تەبىئەت تەسۋىرىگە دائىر نادىر نەمۇنىلەر بار. مەسىلەن:

تاغمۇ تاغلاردىن ئېگىز،
ئايغىر بۇلاقنىڭ تاغلىرى.
ئۈستىدە قارلار يېتىپتۇ،
ئاستىدا گۈل - باغلىرى.

تەبىئەت تەسۋىرىگە دائىر قوشاقلارنىڭ قاراتمىلىقىنى يەنە بىر جەھەتتىن تەھلىل قىلساق، بۇنداق قوشاقلاردا ئەجدادلارنىڭ يۇرتسۈيەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ كەڭ مەنىدە ئەكس ئەتتۇرۇلگەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىش تەس ئەمەس. چۈنكى ۋەتەن تەبىئەتتىن ئورۇن ئالغان. مەلۇم بىر مىللەت، تەبىئەتنىڭ مۇئەييەن بىر دائىرىسىدە ماكانلىشىپ، تىرىكچىلىك قىلىدۇ.

---

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، I تۇم، 161 - بەت.
② م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، I تۇم، 341 - بەت.

شۇڭا تەبىئەت تەسۋىرىدىكى قوشاقلار ئۆز نۆۋىتىـــــدە ۋەتەن ھەققىدىكى قوشاق بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە.

قەدىمكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر قوشاقلار، قوچۇ ئۇيغۇر قوشاقلىرى تەركىبىـــــدە ۋە مەھمۇد كاشغەرىنىـــــڭ «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە يېتەرلىك دەرىجىـــدە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. ئۇلارنى كېيىنكى ماۋزۇلاردا يەنە ئايرىم تونۇشتۇرىمىز.

خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلگەن بەزى تارىخىي قوشاقلار مول ۋە قىممەتلىك ئەسەرلەر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «خامان ناخشىسى»، «ئورما ئورۇش ناخشىـــــسى»، «ھارۋىكەش ناخشىسى»، «ئۆستەڭ ناخشىسى»، «چاقىچىلار ناخشىســـى» قاتارلىقلارنىڭ تارىخى خېلى ئۇزۇن.

يۇقىرىدا بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك يوسۇندا تىلغا ئېلىـــپ ئۆتكەن قوشاقلارنى ئەمگەك قوشاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى، جەڭ قوشاقلىرى، مۇراسىم ۋە ئۆرپ ـ ئادەت قوشاقلىرى، تەبىئەت مەنزىرىلىرى قوشاقلىـــرى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئومۇمەن، ئەجدادلار قوشاققا ناھايىتى باي. ئۇلار ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە رەڭگارەڭ ۋە مول قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، تۇرمۇشنى ئوخشـــمـــــغان نۇقتىـــــدىن ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەپسۇسكى، ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نۇرغۇن تارىخـــــي قوشاقلار دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن. يازما ھۆججەتلەردە ساقلىنىپ قالغانلىرى خەلق ئارىسىدا تارالغانلىرىنىڭ ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. ھازىرقى زامانغا كەلگەندە خەلقنىڭ ئاغزاكى ئېيتىشى بىلەن يېتىپ كېلىپ خاتىرىگە ئېلىنغانلىرى ئىچىدە قەدىمكى زامان دەۋر پۇرىقىنى ساقلىغانلىرىمۇ بار. ئەمما بۇلارنى كېيىنكى زامان تىل ۋە قوشاق ئۇسلۇبى خېلى قويۇق ساقلانغان. شۇنداق بولسىمۇ، زامانىمىزغىچە ئېيتىلىپ، قەلەمگە ئېلىنغان

بەزى قوشاقلارنى، قەدىمكى ساقلىنىپ قالغان قوشاقلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ، قوشاقلارنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى نامايان قىلىش مۇھىم بىر ئىلمىي خىزمەت. زامانىمىز قوشاقلىرى ۋە قەدىمكى قوشاقلارنىڭ ئۆرنەكلىرىدىن ئەجدادلار قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىنىڭ ھەرخىل، ئۇسلۇبنىڭ رەڭدار، شەكلىنىڭ ئۆزگىچە، تۈزۈلۈشىنىڭ رەڭگارەڭ ئىكەنلىكىنى، تۇرمۇشنى ئوبرازلىق، ھەققانىي ۋە ساغلام ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنى، خەلق تىلىنى ساقلاش ۋە تەرەققىي ئەتكۈزۈشتە چوڭ رولىنىڭ ئوينىغانلىقىنى تونۇپ يېتەلەيمىز.

§ 2 . خەلق ھېكايىلىرى

خەلق ھېكايىلىرى ئەجدادلار ئارىسىدا ئۇزۇن يىللار مابەينىدە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىپ يۈرگەن مەنىۋى بايلىق، خەلقنىڭ ئىجادىيەت كۈچىنىڭ ئىپادىسى. خەلق ھېكايىلىرى ناھايىتى ئۇزۇن زامانلارنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى مول بولۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىدە ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، مەسەل ۋە لەتىپە قاتارلىقلار خەلقنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك تارىخىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ رايون ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئۇلار مىللىي خاسلىق، يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە ئۆزگىچە سەنئەت ئۇسلۇبىغا ئىگە بولۇپ، ئەجدادلار ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ھەمدە مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئەگىشىپ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسىدىن ئېيتقاندا، ئەجدادلار ياشاپ تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى جايلارغا تەكشى دېگۈدەك يېيىلغان.

خەلق ھېكايىلىرىنى ئەپسانىلەر، رىۋايەتلەر، چۆچەكلەر،

مەسەللەر ۋە لەتىپلەر، چاقچاق ۋە لاپلار دېگەن ئالتە تۈرگە بۆلىنىز.

1. ئەپسانىلەر

ئەپسانە بىلەن رىۋايەتلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ پەرقىنى ئېنىق ئايرىش تەس. شۇنداق بولسىمۇ قىسمەن ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلىپ نىسپىي شەكىلدە پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەپسانىلەر قەدىمكى زامان يازما ھۆججەتلىرىدە ساقلىنىپ قالغان ئەپسانىلەر بىلەن خەلق ئارىسىدا ئاغزاكى تارقىلىپ كەلگەن ئەپسانىلەر قوشۇلۇپ، بىر پۈتۈن ئەپسانىلەر خەزىنىسىنى ھاسىل قىلغان. بۇلار ھايۋان ۋە دەرەخلەر ھەققىدىكى ئەپسانىلەر، بۇۋا ـ مومىلار ئىلاھى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ۋە تەبىئەت (تەڭرى) ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر، مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر دېگەن تۆت تۈرگە ئايرىلىدۇ.

1. ھايۋانلار ۋە دەل ـ دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر

1) ھايۋانلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر

بۇلار ئاساسەن توتېم قىلىنغان ۋە تېۋىنىلغان (چوقۇنۇلغان) ھايۋانلار توغرىسىدىكى ھېكايىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەلۇمكى، ھايۋانات ئىنسانىيەت ئەڭ بۇرۇن چوقۇنغان ئوبيېكت① ھەم ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قەدىمكى زامانلاردىلا قويۇق ساقلانغان. يەنە

① «ئېنگېلسنىڭ ماركسقا يازغان خېتى» (1882 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى) گە قارالسۇن، «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن دىن توغرىسىدا»، 14 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى.

بىر تەرەپتىن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ گۆدەكلەرچە چۈشەنچىسىدە بەزى ھايۋانلار ئىقتىدار جەھەتتە ئۆزلىرىدىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان. شۇڭا، دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇرلار بەزى ھايۋانلارغا چوقۇنغان، يەنە بەزىبىر ھايۋانلارنى توتېم قىلغان.

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدە بۆرە، ئىت، ئېيىق، يىلان، ئۆكۈز، ئات، قۇش (شۇڭقار، لاچىن، بۈركۈت...) ئوبراز قىلىنغان ئەپسانىلەر خېلى بار. ھەتتا بۇنىڭ بەزىلىرىنى توتېم قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىۋاستە ئەشۇ ھايۋانغا باغلاپ چۈشەندۈرگەن.

بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرىنىڭ مۇكەممەل سۈژېتلىق نۇسخىسى ئاساسەن دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن، يەنى ئۇنىڭ ئاساسىي موتېفى ياكى ئېپىزوتلىرى ساقلانغان. بۇ خىل ئەھۋال ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى ئۇرۇقلاردىن بىرى بۆرە (ياكى قۇرت) نى ئۆزلىرىگە توتېم (ئونغۇن) قىلىپ چوقۇنغان. بۇ ھەقتە خېلى كۆپ ئەپسانە ۋە خاتىرە ساقلانغان. ۋېي شۇ يازغان «ۋېينامە» دە مۇنداق بىر ئەپسانە بار:

ئادەتتە ئېيتىلىشچە، ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئىككى قىزى بار ئىدى. ھۆسن ـ جامالى ئىنتايىن گۈزەل ئىدى. ھون ئېلىدىكى كىشىلەر بۇلارنى پەرىلەر دېيىشىدىكەن. ھون تەڭرىقۇتى: «بۇ قىزلىرىمنى ئۆز لايىقىغا بېرىشىم ئۈچۈن تەڭرىنىڭ ئىختىيارىغا قويىمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇت ھون ئېلىنىڭ شىمالىدىكى ئادەم بارمىغان بىر جايغا ئېگىز تۇرا ياستىپتۇ. ئىككى قىزىنى شۇ يەرگە چىقىرىپ «قىزلارنى تەڭرىگە تاپشۇردۇم» دەپ كېتىپ قاپتۇ. ئارىدىن ئۇچ يىل ئۆتكەندە قىزلارنىڭ ئانىسى بالىلىرىنى سېغىنىپ كۆرمەكچى بولغاندا

تەڭرىقۇت: «بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ دۇنيا بىلەن ئالاقىسى ئۇزۇلگەن» دەپتۇ. يەنە بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن بىر قېرى بۆرە كېچە - كۈندۈز ھۇۋلاپ، تۇرا ئەتراپىنى ئايلىنىپ يۈرىدىغان بولۇپ قاپتۇ. بۆرە تۇرانىڭ تۇۋىدە بىر ئۇۋمۇ ياسىۋاپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈۋېرىپتۇ. بۆرە زادى كەتمەپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزلارنىڭ كىچىكى ئاچىسىغا: «ئاتام بىزلەرنى مۇشۇ يەردە تەڭرىگە تاپشۇرغانىدى. ئەمدى بۆرە كېلىپ قالدى، بۇ خىسلەتلىك مەخلۇق بولسا كېرەك، تەڭرى مۇشۇ بولمىسۇن يەنە» دەپتۇ — دە، تۇرادىن چۈشۈپ بۆرە بىلەن جورا بولماقچى بولۇپتۇ. ئاچىسى ھەيران بولۇپ، «بۇ ھايۋان تۇرسا، ئۇنىڭ بىلەن جۆرە بولمەن دېگىنىڭ نېمىسى، ئەگەر بۇنداق قىلساڭ، ئاتا - ئانىمىزغا چوڭ ھاقارەت بولمامدۇ؟» دەپتۇ. سىڭلىسى ئاچىسىنىڭ نەسىھىتىگە زادى قۇلاق سالماي، تۇرادىن چۈشۈپ بۆرىگە جۆرە بولۇپتۇ. ئۇنىڭدىن بالا تۇغۇلۇپتۇ، بۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى كۆپىيىپتۇ... ئېگىز ھارۇلىقلار قەبىلىسى بارلىققا كېلىپتۇ[1].

بۇ ئەپسانە ئادەتتە «ئېگىز ھارۇلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە» ياكى «تەڭرىقۇت قىزى بىلەن ئىلاھىي بۆرە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

«ئاشىنا» (ياكى «ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە») «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىلتىزىنى تەكشۈرىدىغان ئەپسانە»[2]. بۇ ئەپسانىنىڭ تېكىستى مۇنداق:

---

① ژېيشۇ: «ژېينامە»، 103 - جىلد، «ئېگىز قاتقىلار تەزكىرىسى».

② «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخى» (ماشۇلياڭ قاتارلىقلار باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن)، بىرىنچى قىسىم، 82 - بەت، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

تۈركلەر هونلارنىڭ باشقا بىر قوۋمىدۇر، فامىلىسى ئاشنا[1] بولۇپ، ئالاهىده بىر قەبىله هېسابلىنىدىكەن (ياكى ئايرىم قەبىله بولۇپ ياشىغان). كېيىن ئۇلار قوشنا ئەل تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنىپ، نەسلى قۇرۇپ كېتىپ، پەقەت 10 ياشلىق بىر بالا ئامان قالغان ئىكەن. غالىپ ئەلنىڭ لەشكەرلىرى بالىنىڭ كىچىكلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي پۈت - قوللىرىنى كېسىپ، ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ تۇرغان بىر ساسلىققا تاشلىۋېتىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي بالىنىڭ يېنىغا بىر ئۇرغاچى بۆرە پەيدا بولۇپ قاپتۇ. لېكىن هېلىقى غالىب ئەلنىڭ خانى بۇ بالىنىڭ يەنىلا هايات ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، قايتا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن. بالىنى ئۆلتۈرگۈچىلەر چەتتە قاراپ تۇرغان ئۇرغاچى بۆرىنى كۆرۈپ قېلىپ ئۇنىمۇ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا بۆرە قوچۇنىڭ غەربىدىكى شىمالىي تاغقا قېچىپ كېتىپتۇ. بۆرە ياپ - يېشىل ئوت - چۆپ، مايسىلار يەلپۈنۈپ تۇرغان، ئەتراپىنى تاغلار ئوراپ تۇرغان، ئايلىنىپ چىقىش ئۈچۈن بىر نەچچە يۈز يول مېڭىشقا توغرا كېلىدىغان بىر جىراغا يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. بۆرە بۇ يەردە 10 ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئوغۇللار چوڭ بولغاندىن كېيىن سىرت بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۆيلىنىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئاياللىرى هامىلدار بولۇپ تۇغۇپتۇ. هەربىرىنىڭ ئايرىم فامىلىسى بار ئىكەن. ئۇنىڭ ئىچىده بىرىنىڭ فامىلىسى ئاشنا ئىكەن. مانا مۇشۇ فامىلىدىكىلەرنىڭ ئۇرۇق

---

① «ئاشنا» (Ashina) دېگەن سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدا بىر قانچە خىل قاراش بار:
ئو. پرىتساك، پ. بوئودبىرگ قاتارلىقلار ئىپتىدائىي تۈركىي — موڭغۇل تىللىرىدىكى «بۆرە»، «ئون بۆرە» دېگەن سۆزدىن كەلگەن، دەپ قارىغان.
س. گ. كىلىياشتورنىي ئاشنا ساك تىلىدىكى «āsāna» يەنى ئىززەتلىك، ئالىيجاناب دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان.
لى شۇخۇي ئېپەندى ئاشىنا تۈركچە نام «Oghuz» سۆزىنىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن، مەنىسى «ئوغۇز سۇتى» بولۇپ، كېيىنكى قەۋم نامىغا ئايلانغان، دەپ قارىغان. (بۇ هەقتە «ئوغۇز بىلەن تۈرك، ئۇيغۇر، تۈركمەنلىك مۇناسىۋىتى» ناملىق ماقالىگە قارالسۇن، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2001 - يىللىق 4 - سانى، خەنزۇچە).

ئەجدادى ئاۋۇپ، تەدرىجىي ھالدا بىر نەچچە يۈز ئائىلىگە يېتىپتۇ. بۇلار بىر نەچچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن جىرادىن چىقىپتۇ[1].

«قەدىمكى تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» دەپ ئاتىلىۋاتقان ئەپسانىدە مۇنداق مەزمۇنلار بار:

تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ساك ئېلى (索国) دىن، ھونلارنىڭ شىمالىدا ياشىغان. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى ئابام بەگ دېگەن كىشى بولۇپ، 17 قېرىندىشى ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى ئىگىل نىشاچور بولۇپ، بۆرىدىن تۇغۇلغان ئىكەن... تاغ ئارىسىدا يەنىلا ئابامبەگ ئۇرۇقدىكىلەر ياشايدىكەن. قاتتىق سوغۇق بولغاندا چوڭ ئوغۇل ئوت يېقىپ، ئۇلارنى سوغۇقتىن ساقلاپ قالغاچقا، ئۇلار ئۇنى ئۆزلىرىگە ھۆكۈمدار قىلىپ تۇرك دېگەن نامنى بېرىپتۇ. ئىسمى نۇر تۇغلۇق شاد ئىكەن. ئۇمۇ 10 خوتۇن ئېلىپتۇ. تۇغۇلغان بالىلىرىنىڭ ھەممىسى ئانا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇپتۇ. ئاشىنا ئۇنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان بالىسى ئىكەن[2].

يۇقىرىقى ئەپسانىلەرنىڭ مەزمۇنىي كۆپ تەرەپلىمە ئىزاھلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ يەردە مۇھىمى پەقەت قەدىمكى ئەشۇ ئۇرۇق، قوۋمدىكىلەر ئارىسىدا بۆرىنى توتېم قىلىش ئادىتىنىڭ بولغانلىقىنى ئۇقۇۋېلىشتىن ئىبارەت.

بۆرىگە چوقۇنۇشقا دائىر مەزمۇنلار يەنە «ئوغۇزنامە»، «بۆرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا يول باشلىشى» («ئىلاھىي بۆرىنىڭ

---

① لىڭ خۇدىفىن: «جۇنامە» 50 ـ جىلد. بۇ ئەپسانىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى لى يەشۇ يازغان «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»، 99 ـ جىلدىغا كىرگۈزۈلگەن.

② لىڭ خۇدىفىن: «جۇنامە» 50 ـ جىلد. «تۈركلەر تەزكىرىسى».

ئۇيغۇرلارنى قۇتقۇزۇشى»)[1]، «بۆبۇش ھەققىدە»[2]، «بۆرە قىز»[3]، «كۆك يالىلىق بۆرە»[4] قاتارلىقلاردىكى ئەپسانىۋى ئېپىزوتلاردا ئىپادىلەنگەن.

مەلۇمكى، توتېم (ئونغۇن) ئېتىقادى ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان ئەڭ دەسلەپكى ئېتىقاد بولغاچقا، ئىپتىدائىي دىن دەپمۇ ئاتالغان. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ھەربىر ئۇرۇق - قەبىلە ئېتىقاد قىلغان توتېملار شۇ ئۇرۇق، قەبىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى، تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىي بولغان شەيئىلەر بولۇپ، بەزىلىرى ھايۋانلار، بەزىلىرى ئۆسۈملۈك، يەنە بەزىلىرى تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەلۇم بىر خىل ماددا بولىدۇ. شۇڭا مەلۇم بىر مىللەتنىڭ توتېمى ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ياكى ماددا بولسۇن، ھېچقانداق سەلبىي مەنىگە ئىگە بولمايدۇ. بۆرە چارۋا - ماللارغا غايەت زور زىيان سالىدىغان بولغاچقا، شۇنداقلا ۋەھشىي، قارام، سەزگۈر، چەبدەس بولغاچقا، ئۇ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كۆچۈرىدىغان ئۇرۇق - قەبىلىلەر بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتتە بولغان. دىنىي ئېتىقادنىڭ بىر مۇھىم مەنىسى ئىلتىجا قىلىش بولغاچقا، ئىپتىدائىي دىنمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس.

دېمەك، بۆرە توتېم ئېتىقادى ۋە باشقا ھايۋان، ئۆسۈملۈك، نەرسىلەر ئېتىقادى ئېگىز قاتقىلار، قەدىمكى تۈركلەر ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇنداقلا ئۇلاردا ساددا تەسەۋۋۇر، ئىپتىدائىي بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ بارلىققا كېلىپ، تەرەققىي قىلىشقا تۈتۈنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

---

① ئوبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك».
② «شىنجاڭ سەئىتى»، 1996 - يىل، 4 - سان، 34 - بەت.
③ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1991 - يىلى، 4 - سان.
④ خەلق ئارىسىدا تارقالغان، كۆك بۆرىنىڭ ئىنسانلارغا يول باشلاپ، بىر قېتىملىق بالايى - قازادىن ساقلاپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەت. بۇنىڭ يازما شەكلى ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا كېلىن قىلىنغان.

ئىت ئېتىقادچىلىقى بۆره ئېتىقادچىلىقى بىلەن يىلتىزداش. زوئولوگلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئىت بۆرىدىن ئۆزگەرگەن شۇنداقلا ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپ كۆندۈرگەن ھايۋان ئىت بولغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىم شۇجىن «سۆزلەر ئىزاھى» (说文解字) نامىلىق كىتابىدا «شىمالدىكى دىلار ئىتتىن چوقۇنىدۇ». «قىزىل دىلار ئىت نەسىللىك» دەپ يازغان. «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر تومى، ئۇيغۇر» ماددىسىدىكى كۆز قاراش بويىچە دىلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىدى[1]؛ قىزىل دىلار بولسا دىلارنىڭ چوڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىت ئېتىقادچىلىقى «قىزىل گوشۇ ۋە قاراگوشۇ»[2]، «سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئىت يولى»[3]، «بۇۋى خېنىم ۋە ئىت يولى»[4]، «ئەسھابۇلكەھىف»[5]، «ئالتۇن سېكىلەكلىك يالماۋۇز»[6]، «تايغان بىلەن بۇركۇت»[7]، «ۋاپادار ئىت»[8] قاتارلىق ئەپسانە - چۆچەكلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

ئېيىق ئېتىقادچىلىقىغا دائىر قەدىمكى زامانغا مەنسۇپ يازما ھۆججەتلەر يوق دېيەرلىك، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان دىڭلىڭلار مىلادىيىدىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرى بايقال كۆلى

---

① «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر تومى»، 1986 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى، پېيجىڭ - شاڭخەي.

② غ. ئوسمان تۇرغىن «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1998 - يىل نەشرى.

③ بۇ خەلق ئارىسىدا تارقالغان رىۋايەت بولۇپ، ئۇنىڭدا بەشكېرەم بىلەن ئاستىن ئاتۇش ئارىسىدىكى «ئىت يولى» نى سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئىت يولى كاشغەردىن جەڭ سەپىرىگە ئايلىنىپ قۇمال ئاغقا كەلگەندە بىر تايغان سەپنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، ئاچقان يول، دېيىلگەن.

④ بۇ خەلق ئارىسىدا تارقالغان بىر رىۋايەت بولۇپ، سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ قىزى بۇۋى خېنىم ئوردىن ھامىلىدار بولۇپ قېلىپ، خىجالەتچىلىكتە قالغاندا، باغلاقتىكى ئىت يولتۇقۇپ چىقىپ، بۇۋى خېنىمنىڭ پېڭىدىن چىشلەپ ھوجرىسىدىن ئېلىپ چىقىپ، قۇمال ئاغ تەرەپكە مېڭىپ كېتىۋاتسا، ئاغ پىرىلىپ يول ئېچىلغان. بۇۋى خېنىم ئاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جاكۇ دېگەن يەرگە كەلگەندە تەۋەللۇت قىلىپ قالغانىكەن، دېيىلىدۇ.

⑤ مۇللامۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل.

⑥ «بولاق» ژۇرنىلى، 1992 - يىلى، 3 - سان.

⑦ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

⑧ «پوسكام خەلق چۆچەكلىرى»، 1989 - يىلى بېسىلغان.

ساهىلى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدا ياشىغان. مەسىلەن، خەنزۇچە هۆججەتلەردىن «قەدىمنامە. تەزكىرىلەر» (尚书 • 大传) دە «شىمالدا دېڭىزلار بار، ئۇلارنىڭ شىمالى قېلىن قار بىلەن قاپلانغان دەشتى بايقاۋان» دېيىلگەن بولسا، «تاغ ـ دېڭىزلار تەزكىرىسى» (山海经) 18 جىلد «دېڭىزنىڭ ئىچى» بابىدا «شىمالىي دېڭىز (بايقال كۆلى) نىڭ ئەتراپىدا تاغلار بار... «دېڭىزلار دۆلىتى شۇ يەردە... ئات مىنىپ سەپەر قىلىشقا ماهىر» دېيىلگەن. چىن شۇنىڭ «ئۇچ پادىشاهلىق تەزكىرىسى» (三国志) دىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بايانلار بار. بۇلاردىن ئىپتىقلار ماكانى بولغان بايقال كۆلى ساهىلىدىكى تۇرمۇش دېڭىزلارنىڭ ئىپتىق بىلەن قويۇق ئۇچرىشىپ ئۇنىڭ هەيۋەتلىك قىياپىتىدىن تەسىر ئېلىشقا قۇلايلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتقان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىق ئېتىقادچىلىقى چۈشەنچىسى قەدىمكى زامانىنى باشلىنىش مەنبەسى قىلغان هالدا يېقىنقى زامانغىچە ئاغزاكى ساقلىنىپ چۆچەكلەر ۋە داستانلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن، «چىن تۆمۈر باتۇر»[①] ، «ئىپتىق باتۇر»[②] ، «باتۇر ئېلى سۇلتان»[③] ، «ئىپتىق بەگ» ، «ئىپتىق ئىسلام باتۇر» ، «ئىپتىق سۇلتان» ، «مەستان كەمپىر»[④] ، «باتۇر ئېلى قۇربان»[⑤] ، «ئىپتىق قۇۋان باتۇر»[⑥] ، «ۋاش شەهىرى»[⑦] ، «ئاق ئۇلانبەردىخان»[⑧] نامىلىق چۆچەكلەردە ئىپتىق بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئالاقىسى سۆزلەنگەن. «باتۇر ئېلى قۇربان» نامىلىق چۆچەكتە ئېلى قۇربانىنىڭ

---

① بۇنىڭ چۆچەك ۋە داستان شەكلى بار. يەنە بەزىلەر ئۇنى ئېپوس دەپمۇ قارايدۇ.
② «لوپنۇر خەلق چۆچەكلىرى» ، 1992 ـ يىلى بېيىلغان.
③ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» 13 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىل نەشرى.
④ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» .
⑤ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىق هېكايىلىرىدىن تاللانما» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.
⑥ «ئۇرۇمچى ساياباغ رايونى خەلق چۆچەكلىرى» .
⑦ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىل 1 ـ سان.
⑧ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىل 3 ـ سان.

دادىسىنىڭ ئېيىق، ئانىسىنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى، ۋاپادار، ئاق كۆڭۈل، باتۇر بولۇپ چوڭ بولغانلىقىنى، يۇرتداشلىرىغا قاتتىق زۇلۇم سالغان دۈشمەن كۈچلەر بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ، ئۇلارنى مەغلۇب قىلىپ، خاتىرجەملىك ۋە بەختلىك تۇرمۇش بەرپا قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئادىل ۋە قابىللىقى بىلەن ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللىرى يۇرت - ئاۋامنىڭ ئەڭ گۈللەپ ياشنىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

ئېيىقنى ئۇيغۇرلارنىڭ توتېم قىلغانلىقىنى قوللايدىغانلار خېلى بار[1].

يىلان ئېتىقادچىلىقى دىڭلىڭلار قاراسوق مەدەنىيىتى دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VII — XII ئەسىرلەر ئارىلىقى) دە قويۇق ئىجتىمائىي قىممەت ياراتقان. «ئەجدىھا يىگىت»، «خاسىيەتلىك رەسىم»[2] قاتارلىق چۆچەكلەردە يىلان ئېتىقادچىلىقىنىڭ تەسىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۆكۈز (كالا)، ئات ۋە قۇش (ئاساسەن شۇڭقار، توغرۇل، بۈركۈت) توغرۇلۇق، بولۇپمۇ بۇلارنىڭ ئادەملەرگە ياخشىلىق قىلغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئادەملەر ۋە كىشىلىك تۇرمۇشقا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغانلىقى توغرۇلۇق ھېكايە - چۆچەكلەردە بايانلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە «يەر نېمىشقا تەۋرەيدۇ»، «يەر ۋە ئىلاھىي كالا»[3]، «قېرىماس ياشلىق»، «ۋاپادار ئات»، «ئوتۇنچى بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى»، «ئەقىللىق بۈركۈت»،

---

① بۇ ھەقتە رەيھاننىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېيىق توتېمىغا چوقۇنۇشىنىڭ ئىزلىرى» («مىللەتلەر تەتقىقاتى» 1988 - يىللىق 4 - سان، خەنزۇچە) ۋە خى شىڭلياڭنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئېتىقادى» («مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1995 - يىللىق 6 - سان)، خەن جىڭگۈي «باتۇر ئەلى قۇربان، دىكى ئېتىدائىي ئېتىقاد» («غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» 1998 - يىلى 2 - سان) قاتارلىق ماقالىلەرگە قارالسۇن.

② «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى».

③ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىق ھېكايىلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

«تايغان بىلەن بۇركۇت»[1] ناملىق ئەپسانە ۋە چۆچەكلەردىكى بايانلار ئۇزاق تارىخنى ئەسلىتىدۇ. دېمەسمۇ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمكى زامان تۇرمۇشىدا ئۆكۈز، ئات ۋە شۇڭقار ئېتىقادچىلىقى بولغان ھەتتا شۇڭقار توتېم قىلىنغان.

2) دەل ـ دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر

دەل ـ دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ توتېم ئېتىقادى چۈشەنچىسىنى مەنبە قىلغان. مەلۇمكى، دەل ـ دەرەخلەر ۋە ئۆسۈملۈكلەر ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت سورۇنى ۋە ئوزۇقلۇق مەنبەلىرىدىن بىرى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆسۈملۈكلەرگە چوقۇنۇش توتېمغا چوقۇنۇشنىڭ بىر قانىتى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. بۇنداق بولۇشتا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۇزۇن يىل ئۆسۈپ تۇرۇشى، تەكرار ئۆسۈشى ۋە ئىنسانلارنى ھېچقانداق قارشىلىقسىز مۇقىم مېۋە ـ ئۇزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرۇشى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر دەل ـ دەرەخلەرگە بىر قەۋەت ئىجتىمائىي قىممەت چۈشەنچىسىنى قوشقان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى دەل ـ دەرەخلەرنى چوقۇنۇش ئوبيېكتى قىلغىنىدا، ھەتتا ئۇلاردىن ئۆزلىرى تۇغۇلۇپ ئاپىرىدە بولغان دەپ ئەپسانىلەر توقۇپ قالدۇرۇشقان. مەسىلەن، يۇمەن دەۋرىدە ئۆتكەن خەنزۇ ئەدىب يۈجى «داۋيۈەن شۆگۈلۈ» ناملىق ئەسىرى، ئىرانلىق تارىخچى جۈۋەينىنىڭ «تارىخىي جاھان كۈشاھ» ناملىق ئەسىرى، دوسسانىنىڭ «موڭغۇل تارىخى» ناملىق ئەسىرى ۋە باشقا ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق بىر ئەپسانىۋى ھېكايە بار بولۇپ، ئۇلاردا ئېيتىلىشىچە، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا قاراقۇرۇم دېگەن بىر تاغ بولۇپ، بۇ تاغدىن توغلا ۋە سېلىنگا دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى دەريا ئېقىپ چىقىدىكەن، كۈنلەردىن بىر كۈنى ئەشۇ ئىككى دەريا

---

① بۇلار ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر بولۇپ، «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» ناملىق توپلامدا ۋە «بۇلاق»، «مىراس» ژۇرناللىرىدا ئېلان قىلىنغان.

ئارىسىدىكى بىر تۈپ دەرەخكە شولا چۈشۈپ، دەرەخ ھامىلىدار بولۇپ، بەش ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ ئىچىدىكىسى ئەقىللىق ۋە چىرايلىق كەنجى ئوغۇلنى تاللاپ ئۆزلىرىگە خان قىلىپ تىكلىشىپتۇ[1]. بۇ خىل ئەپسانىلەرنىڭ ۋارىيانتلىرى قەدىمكى زامانداً كۆپ تارقالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يېقىنقى دەۋردە ئاغزاكى تارقىلىپ كەلگەن ئەپسانىلەردىن «ئىلاھىي دەرەخ ئانا»[2] قاتارلىقلاردا دەرەخنىڭ ئادەملەرگە شاپائەت كۆرسەتكەنلىكى تەسۋىرلەنگەن.

2. موما - بوۋىلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر

بوۋا - مومىلار ئىلاھى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر يەنە ئەجدادلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىپتىدائىي ئىنسانلار توتېم ئېتىقادى دەۋرىدىن كېيىن ئەجدادلارغا چوقۇنغان. بۇ خىل ئېتىقاد كاتېگورىيىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئىنسانىيەتنىڭ ئىدىئولوگىيە تەرەققىيات تارىخىدىكى چوڭ بىر ئىلگىرىلەش. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقال - ئاتامانلىرىنىڭ پىداكارانە ئىش - ئىزلىرىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قايىللىقىنى بىلدۈرگەن، دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىرقانچە ئەۋلاد ئاتامانلارنىڭ ئوبرازى ئۆزئارا بىرىكىپ، بىرقانچە ئۆلمەس ۋە تىپىك بولغان ئۇلۇغ موما - بوۋىلار ئوبرازى بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئوماي، ئۇلگەن، ئونغۇن، تۇمارس، ئوغۇزخان، ئالپ ئەرتۇڭا، بۆگۈخان، قاراخان، بۇغراخان قاتارلىقلارنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان ئەپسانە ۋە ئەپسانىلىق رىۋايەتلەردە ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، مىللەتلەرنىڭ

---

① «ئىدىقۇت قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى، نىڭ ئىسلىگە كەلتۈرۈلۈشى ۋە شەرھى» (خوتەن ۋىلايىتى).

② «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىق ھېكايىلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

تەرەققىياتى، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئۆزگىرىشلەر، كەشپىياتلار ۋە باشقا ئۇچۇرلار ئاشكارىلاپ بېرىلگەن ھەمدە ئەجدادلارنىڭ ئىجتىمائىي كۆچلەر ۋە تەبىئەت كۈچلىرى بىلەن باتۇرانە كۈرەش قىلىش روھى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن. بۇ ئەپسانىلەردىكى پېرسوناژلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاللىبۇرۇن تارىخقا ئايلىنىپ كەتكەن بولغاچقا، ئۇلار كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ قەلبىدە ئۆز مىللىتىنىڭ سۆيۈملۈك ئاتا - بوۋىسى ياكى ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت قەھرىمانلىرى سۈپىتىدە ئورۇن ئالغان، خەلقنىڭ جاپالىق ھالدا ئىگىلىك تىكلەش ئەنئەنىۋى يولىنى ئاچقانلار سۈپىتىدە مەدھىيىلەنگەن. شۇڭا ئۇلارنىڭ جەمئىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر بولدى. بەزى ئەپسانىۋى قەھرىمانلارنىڭ مۇتىخى يىراق دەۋرلەر بىلەن تۇتاشسىمۇ، ئەمما فېئوداللىق جەمئىيەتتە ياشىغان تەزكىرىچى، تارىخچىلار، شائىر ۋە ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش، ئىلىم - پەن ۋە تۇرلۇك - تۇمەن ھادىسىلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى شەرھلەش ئۈچۈن ئۆز ئەسەرلىرىدە دائىم دېگۈدەك بۇ خىل ئەپسانىۋى قەھرىمانلاردىن پايدىلانغان ياكى بۇ خىل قەدىمكى ئەپسانىلەرنى ئۆزگەرتىپ تۇزگەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بۇ خىل ئەپسانىلەرنىڭ تەسىرىنى غەرەزسىز ھالدا كېڭەيتىش رولىنى ئويناغان. بۇ ھال ئەپسانىۋى شەخسلەر خاراكتېرىدە مۇرەككەپ ۋە تارىخىي قاتلاملىق ئېلېمېنتلارنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا ئىمكانىيەتلەر يارىتىپ بەرگەن.

3. تەبىئەت (تەڭرى) ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى ئەپسانىلىرى

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرىغا يېتىپ كەلگەن ئىنسانلار توتېم ۋە ئەجداد ئىلاھلىرىنىڭ سىرىنى چۈشىنىپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىي خاراكتېرىدە ئىلاھىيەتلىك ئامىللارنىڭ يوق ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلغاندىن كېيىن، سىرلىق كۈچلەرنى

بىپايان تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىزدەشكە تۇتۇنغان. نەتىجىدە ئاسمان - زېمىن، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، چاقماق، بوران، قار - يامغۇر، تاغ، دېڭىز، دەريا، بۇلاق، كۆل، ئۆڭكۈر، قىر - دالىلار توغرۇلۇق ئاجايىپ ئەپسانىلەرنى توقۇپ، ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆزگىرىشى، سىرلىقلىقى، ئادەملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىقلار توغرۇلۇق قاراشلىرىنى يۇرەكلىك ئوتتۇرىغا قويۇشقان. بىر ئەپسانىدە مۇنداق دېيىلگەن: «بۇرۇنقى زاماندا ئاسماندا بىر تەڭرى، يەردە بىر تەڭرى بار ئىكەن. ئاسمان تەڭرىسىنىڭ بىر قىزى بولۇپ، ئۇ گۈزەللىك تەختىنىڭ سۇلتانى ئىكەن. يەر تەڭرىسىنىڭ تۇپراق ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ، باتۇرلۇقتا ۋە مەردلىكتە تەڭدىشى يوق ئىكەن. بىر كۈنى ئاسمان ئىلاھىنىڭ قىزى ساياھەت قىلىپ، يەر يۈزىگە چۈشۈپتۇ ۋە تۇپراقنىڭ باتۇرلۇقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن مۇھەببەتلىشىپتۇ. يەر يۈزى ئاسماندىن چىرايلىق ئىكەن، ئاسماندا شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ، رەڭمۇ رەڭ گۈللەر، بەس - بەستە سايراۋاتقان قۇشلار ۋە كۆپ - كۆك يايلاقتا توپ - توپى بىلەن يايلاۋاتقان ھايۋانلاردىن دېرەكمۇ يوق ئىكەن. شۇڭا بۇ قىز يەر يۈزىدە ياشاپ قاپتۇ. بۇ ئەھۋالنى ئۇققان ئاسمان ئىلاھى تۇپراق بىلەن ئىلىشىپ ئۇنى يېڭەلمەي، دەرغەزەپ بولۇپ، بالىسىنى ئەۋەتىپ ئولتۇرغان قىزىنى تاشقا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ.»[1] يەنە بىر ئەپسانىدە، ئاسمان تەڭرىسىنىڭ ئىنسانلار ئۈچۈن دەريا ياساپ، سۇ باشلاپ كەلگەن يەر تەڭرىسى بىلەن ئېلىشىپ ئۇنى ئۆلتۇرۇۋەتكەنلىكى، يەر تەڭرىسىنىڭ جان ئۈزۈش ئالدىدا ئوغلى تۇپراقنى بۇركۈتكە ئايلاندۇرۇپ قاچۇرۇۋەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. ئاي ۋە چولپان ھەققىدىكى ئەپسانىلەردە بۇلارنىڭ ئەسلىي زېمىندىكى گۈزەل قىزلار بولۇپ، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئاي ۋە چولپان بولۇپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ

① «ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992 - يىلى بېسىلغان.

كەتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. ھەتتا ئاي يۇزىدىكى داغ ئادەملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تۇپەيلىدىن كىلىپ چىققان دەپ بايان قىلىنغان. كىشىلەر يەرنىڭ تەۋرىشىنى چۈشەندۈرگەندە، ئۇنى بىر چوڭ قارا ئۆكۈزنىڭ ئىككى مۈڭگۈزى بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرىدىغانلىقى، بىرى تالسا يەنە بىرىگە يۆتكەش جەريانىدا يەر تەۋرەيدىغانلىقىنى ئېپسانە شەكلىدە بايان قىلىپ كەلگەن① . تاغ، ئۆڭكۈرلەرنىڭ كىلىپ چىقىشى توغرۇلۇق ئېيتىلىپ يۈرگەن ئېپسانىلەردە تەبىئەت ھەققىدىكى قاراشلار ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي قاراشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «بوغدا تېغىنىڭ پەيدا بولۇشى»② نامىلىق ئېپسانە بوغدا تېغىنىڭ ئەسلىي بىر مېھرىبان ئانا ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ جاپاكەش ۋە ئىشچان ئوغلىغا سۈيەتكۈزۈپ بېرىشكە ۋە ئەبەدىي ھامىيلىق قىلىش مەقسىتىدە تاغقا ئايلىنىپ كەتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ؛ شەھەرلەرنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئېپسانىلەر ئىچىدە «ئۇرۇمچىنىڭ بىنا بولۇشى»، «كاشغەر شەھىرىنىڭ بىنا بولۇشى» («ئافراسىياب ۋە كاشغەر»)③ قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ رىۋايەتلىك خاراكتېرى كۈچلۈك بولسىمۇ، لېكىن، ئەسلىي مەنبەسىدە ئېپسانىلىق مۇتېۋ يېتەكچى ئورۇننى ساقلاپ قالغان.

4. مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئېپسانىلەر

بۇ خىل ئېپسانىلەرنىڭ قىممىتىدىن كۆرە، تارىختىن بىرى ئۇلارنىڭ كىشىلەرگە قىزىقارلىق ۋە ئېستېتىك زوق بېرىپ كەلگەنلىكى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. «جەسەتنى كۆمۈشنىڭ

① ئايدۇرېھىم ھېببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى»، 422 ـ بەت، 1993 ـ يىل نەشرى.

② «ئۇرۇمچى تېنىشان رايونى خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

③ بۇ خەلق ئاربىسىدا تارقالغان بىر رىۋايەت بولۇپ، ئۇنىڭدا دەريا ياقىلاپ كېتىۋاتقان ئافراسىيابنىڭ بىر يەردىن يوغان بىر پارچە قاشتېشى تېپىۋالغانلىقى، كېيىن شۇ يەرگە بىر شەھەر بىنا قىلىنغانلىقى سۆزلەنگەن.

كېلىپ چىقىشى»[1] توغرىسىدىكى ئەپسانىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئىنسانلار دەسلەپ جەسەتنى كۆممىگەن، قابىل قاتىللىق قىلىپ قويۇپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي تۇرغىنىدا، بىر قاغىنىڭ بىر قوناقنى كۆمۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، جەسەتنى يەرگە كۆمۈشنى ئۆگەنگەن. دېمەك، ئەپسانىلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن نەرسە ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ رېئال دۇنياغا بولغان تونۇشلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، مۇنداق تونۇشلارنى ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا يۈز بەرگەن ھادىسىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە بەلگىلىگەن. «ئۆلۈم مەرىكىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى»[2]، «قەبرە قاتۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشى» ۋە «توي مەرىكىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى» توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر قارىماققا ئاددىي، ئەھمىيەتسىز ئىشلاردەك تۇيۇلىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ مەزمۇن خاراكتېرىنى ئىنچىكە كۆزىتكەندە، بۇ ئەپسانىلەرنىڭ ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا يۈز بەرگەن ھادىسىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە بەلگىلىگەن ئادەت ۋە قائىدىلەر ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەسلىككە ئامالىمىز يوق.

ئىنسانلارنىڭ گۆدەكلىك دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يەنە باشقىدىن ئەپسانىلەر ئىجاد قىلىنىپ چىقمىغان بولسىمۇ، ئەمما تارىخ ئەپسانىۋى رىۋايەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆچمەس جەلپ قىلىش كۈچىگە ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. شىنجاڭ — ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى. بۇ ھال ئەپسانىلەردىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەلۇمكى، ناخشا ـ ئۇسسۇل چالغۇ ـ ئەسۋابلىرى بولمىسا، ۋايىغا يەتكۈزۈلۈپ ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتەلمەيدۇ. قەدىمكى

---

① رابغوزى: «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، بۇ ئەپسانىنىڭ خەلق ئارىسىدا تارقالغان ۋارىيانتىمۇ بار.

② «ئۇرۇمچى تېتاشان رايونى خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى.

كىشىلەرنىڭ مۇسىقا (مۇزىكا)، ساتار، داپ، ناغرا، راۋاب، نەي ۋە باشقا چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا خىلمۇ خىل ئەپسانىلەرنى توقۇپ قالدۇرۇشى① ئۆزلىرىگە بەدىئىي لەززەت بەرگەن بۇ جانسىز نەرسىلەرگە سېھرىي كۈچ ۋە ھاياتىي زوق ئاتا قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سەنئەت تىلسىز بولغىنى بىلەن، ئىنسانىنىي زۇۋانغا ۋە ھەرىكەتكە، شۇنداقلا تەپەككۇرغا كىرگۈزەلەيدۇ. بۇنىڭدا ناخشا ـ ئۇسسۇل، چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ رولى سەركەردىلىك ئورۇندا تۇرغان، ئەلۋەتتە.

2. رىۋايەتلەر

رىۋايەتلەر ئەمگەكچى خەلق ئىجاد قىلغان تارىخىي شەخسلەر، تارىخي ۋەقەلەر ۋە يەرلىك قەدىمكى يادىكارلىقلار، تەبىئەت مەنزىرىلىرى، ئىجتىمائىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە ئالاقىدار ۋەقەلەردىن ئىبارەت. خەلق رىۋايەتلەر ئارقىلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ھادىسىلەر، ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرنى شەرھلەپ بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ كۆز قارىشىنى ۋە ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، رىۋايەتلەرنى «ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاغزاكى تارىخى» دېيىشكە بولىدۇ.

1) ئادەملەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

رىۋايەتنى شەكىللەندۈرىدىغان ئىشلار ۋە شەخسلەر كۆپ ھاللاردا تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، مەلۇم دەرىجىدە ۋە مەلۇم تەرەپتىن دەۋرنىڭ تەلىپىنى نامايان قىلىپ، ئاممىنىڭ يۈرەك

① موللا مۇسا سايرامى: «تارىخي ھېكايە» ۋە يۈسۈپ ئىسھاق توزگەن «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» گە قارالسۇن، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1998 ـ يىل نەشرى.

ساداسىنى ئەكس ئەتتۇرەلەيدۇ.

مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى مىراسلىرىدىن «تۇمارس رىۋايىتى»[1] ، «شىراق رىۋايىتى» ۋە[2] ، «ئىپارخان رىۋايىتى»[3] قاتارلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋار پائالىيەتلىرى تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ تۇپ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقىدا. «ئافراسىياب»[4] ، «ئاتاساغۇن»[5] ، «رۇستەم»[6] قاتارلىقلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ تارقىلىشىدىكى سەۋەبمۇ، بۇرۇن ئۇلارنىڭ ئەل - يۇرت، ئۇلۇس ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلغانلىقى، خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ۋە ئارزۇسىنى خىلمۇ خىل تەرەپلەردىن ئىپادىلىگەنلىكىدىن بولغان.

رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تارقىلىش جەريانىدا خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئۇزلۇكسىز تۇرده پىششىقلاپ ئىشلىنىپ باردۇ. رىۋايەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى قانچىكى زور بولسا، بەدئىيلىكى قانچىكى يۇقىرى بولسا، ھاياتىي كۈچى شۇنچە قۇدرەتلىك بولىدۇ. ئافراسىياب ھەققىدىكى رىۋايەتلەر[7] نىڭ پەيدا بولغىنىغا كۆپ ئەسىرلەر بولغان. ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (940 — 1020) نىڭ

---

① ھېرودوت (گرېتسىيە): «تارىخ»، I تۇم، 102 — 107 - بەتلەر، شاڭخەي نەشرىياتى، پىيىچاڭ، 1985 - يىل نەشرى.

② بۇ رىۋايەت گرېك تارىخچىسى پولىبىئىنىڭ «ھەربىي ھىيلىلەر» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن.

③ ئابدۇكېرىم راخمان تۇزغان «يىپەك يولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» ناملىق كىتابقا قارالسۇن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.

④ غ. ئوسمان تۇزغان «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى». 1998 - يىل نەشرى.

⑤ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئاتاساغۇن» ئەجدىلىك پىرى دەپ قارىلىدۇ. خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭ ئوبرازى پارتىلىغان بىر قانچە رىۋايەت بار. يۇسۇپ ئىسھاق تۇزغان «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» دىكى «جامغورنىڭ شىپالىق رولى» دېگەن رىۋايەتتە ئۇنىڭ نامى «ئاناساغۇن» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان.

⑥ رۇستەم — ئۇيغۇرلار ئارىسىدا باتۇر، ئادالەتنى قوغدىغۇچى مۇشتۇمزورلارنىڭ ئەدىسىنى بەرگۈچى قەھرىمان يىگىت ئوبرازىدا تارقالغان ئەپسانىۋى ئوبراز. ئىيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ غايىۋى كۈچنى قاپقا سىلىپ يۇدۇپ يۈرەرمىش.

⑦ ئافراسىياب توغرىسىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەپسانىلىق رىۋايەتلەر، رىۋايەتلەر، تارىخىي رىۋايەتلەر ۋە ئىپوسلار تارقالغان. شۇڭا بۇ ئوبرازنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەھلىل قىلغاندا بۇ نوقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم.

«شاهنامه» ئەسىرىدە ئافراسىيابنىڭ پەيغەمبەر زەردۇشتنىڭ ئىلگىرى ئۆتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ تۇران ئېلىنىڭ پادىشاھىنىڭ ئىكەنلىكىنى سۆزلىگەن. بۇ يەردىكى زەردۇش زەردۇش دىنى (زوروئاستىر دىنى) نىڭ پەيغەمبىرى زوروئاستىر بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى X ئەسىردىن VII ئەسىرلەر ئارلىقىدا ياشىغان. مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە ئافراسىيابنىڭ «ئالپ ئەر تۇڭا» دېگەن ئۇيغۇرچە نامىنىڭ بارلىقىنى (بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىمۇ ئۇچۇر بار) ۋە كاشغەرنى ئوردۇكەنت (پايتەخت) قىلغانلىقىنى ئېيتقان. ئۇ قەھرىمان، ئەقىل - پاراسەتلىك، ئىجادكار ۋە ئەل سۆيەر بىر خاقان بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ توغرۇلۇق رىۋايەتلەر نەچچە مىڭ يىللىق تارىخنى بېسىپ ئۆتكەن. مىلادىيە 759 — 779 - يىللىرى ئۇيغۇر خانلىقىدا خان بولغان ئىدىكىن (بۆگۈخان) نى كىشىلەر ئافراسىياب دەپمۇ ئاتاشقان[1]. سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىنى ئافراسىيابنىڭ ئەۋلادى دەپ ھېسابلىغان[2]. مۇشۇ چاغقىچە تارقىلىپ كەلگەن رىۋايەتلەردە ئافراسىياب ۋە ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ جاسارىتى ۋە ئەقىل - پاراسىتى مەدھىيىلەنگەن. كېيىنچە خەلق ئارىسىدا ئاغزاكى تارقىلىپ كەلگەن رىۋايەتلەردە، ئافراسىيابنىڭ بىر ئىجادكار ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ كەشپىياتلىرى بايان قىلىنغان. بۇنداق خەلقنىڭ گۈزەل تۇرمۇش كۆچۈرۈش ئارزۇلىرى ئىپادىلەنگەن. شۇڭا بۇلار ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلگەن[3]. رىۋايەتلەرنىڭ

---

① جۇۋەينى (ئىران): «تارىخى جاھان كۈشاي»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى خەتتۈچە نەشرى، كۆكخوت.

② مۇللامۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.

③ بۇ ھەقتە ئابدۇكېرىم راخمان تۇزگەن «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، غ. ئوسمان تۇزگەن «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 2 - سان 52 - بەت، «تارىم غۇنچىلىرى» ژۇرنىلىرىنىڭ 1996 - يىللىق 10 - سانىغا قارالسۇن.

تارقىلىش جەريانى ئۇلارنىڭ ئۇزلۇكسىز پىششىقلاپ ئىشلىنىش جەريانى بولىدۇ. پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ بىر خىلى: ئەمەلىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، شەخسەن ئۆز تەسىراتى بويىچە بۇرۇنقى رېۋايەتلەردىكى پىكىرلەرنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شاللاپ، ۋەقەلىكلەرنى كۆچەيتىشتىن ئىبارەت. قەدىمكى زاماندا ئۇيغۇر قوۋمىنىڭ بىر تارماق قەبىلىسى ئۆز مىللىتىنىڭ تېگى - تەكتىنى مۇشۇ رېۋايەتتىكى قەھرىمان شەخسكە باغلاپ، ئەنە شۇ ئالپ ئەر تۆڭانىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغان[1]. ئۇلار ئۆز نەزىرىدە كۆڭلىگە ياقىدىغان بارلىق شەھەرلەرنى ئافراسىياب بىنا قىلغان دېيىشكەن[2]. خەلق ئارىسىدىكى بىر قاتار كەشپىياتلار، مەسىلەن، گىلەم توقۇش، توقۇمىچىلىق، تېرە ئەيلەش، قوغۇن تېرىش، بۇغداي تېرىش، قوي سويۇش، باغۋەنچىلىك، كارىز كولاش، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، ئۆي سېلىش، كاۋاپچىلىق قاتارلىقلارنى ئافراسىياب كەشىپ قىلغان دېيىلىدۇ. دېمەك، ئافراسىياب ئەقىل - پاراسەتتە كامالەتكە يېتىشنىڭ تېپى بولغاچقا، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك رېۋايەتلەر تارقىلىش جەريانىدا ئۇزلۇكسىز بېيىپ - كېڭىيىپ بارغان. ئۇنىڭدىن باشقا دەقيانۇس[3]، ئوغۇزخان، قۇرتقا (قوتقا)[4] قاتارلىق رېۋايەتلىك ئوبرازلارنىڭ خەلق ئاممىسىغا ئۆزىنى بېغىشلاش ئالاھىدىلىكى كۆچلۈك. بۇلار كۆپلىگەن كەسىپلەرنى ئىگىلىگەن ماھىر ئۇستىلارغا ئايلىنىپ نامايانده بولۇپ كەتكەن.

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن)، 63 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى؛ ۋاڭ يېڭى، ياسىن ھوشۇر: «ئۇيغۇر مىللىتى»، 43 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

② «ئافراسىياب ھەققىدە»، «تارىم غۇنچىلىرى»، 1996 - يىلى، 10 - سان.

③ «دول تاغ ھەققىدە»، «ئانا قوۋۇق ھەققىدە» قاتارلىق رېۋايەتلەرگە قارالسۇن. «ئۇرۇمچى تېلېۋىزىيە رايونى خەلق چۆچەكلىرى»، 1994 - يىل نەشرى.

④ غ. ئوسمان تۈزگەن «ئۇيغۇر خەلق رېۋايەتلىرى»، 1998 - يىل نەشرى.

2) تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

بۇنداق رىۋايەتلەر تارىخىي ئەمەلىيەتنىڭ ئەينەن ئەكس ئەتتۈرمەستىن، بەلكى تارىخنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى بەدىئىي يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەمما، يەنە بىر تەرەپتىن، رىۋايەتلەر تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەر، شۇنداقلا مەۋجۇت شەيئىلەر بىلەن ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولۇش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئىشەنىدۇرۇش كۈچىگە ئىگە بولىدۇ. بولۇپمۇ مۇنداق رىۋايەتلەر يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن چاغلاردا كىشىلەر ئۇنى ھامان راست بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەدەك بايان قىلىدۇ ھەم تارقىتىدۇ. ئەلۋەتتە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ۋە ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۇنىڭغا ئىشىنىدىغان كىشىلەر بارغانسېرى ئازلاپ بارىدۇ. ۋاھالەنكى بايان قىلىش ئۇسۇلى تارىخنى بايان قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشاش بولغىنى ئۈچۈن تەبىئىيكى راستتەك بىلىنىدۇ. بۇ خىل ھەقىقىي ئىشىنىش تۇيغۇسى رىۋايەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئەدەبىي سېھرىي كۈچىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرى بىلەن تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرى ئارىلىشىپ كەتكەن. شۇنداقلا ئەجدادلار ۋە ئىلاھلاشقان قەھرىمانلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئارىسىدىمۇ پرىنسىپال پەرق ئاز. بۇنداق بولۇشى مەيلى ئەپسانە بولسۇن، مەيلى رىۋايەت بولسۇن، ئۇلار ئوخشاشلا سەنئەت ئەسىرى، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولغانلىقتىن ئۇلارغا فانتازىيە ۋە بەدىئىي توقۇلما ئارىلىشىپ كەتكەن. «كۈسەن خانى ئالپ چورنىڭ ئەجدىھانى ئەيۋەشكە كەلتۈرۈشى»[1] يۇكسەك فانتازىيە بىلەن يۇغۇرۇلغان رىۋايەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالىپچورنىڭ بەھەيۋەت قىياپەت بىلەن خەلققە زۇلۇم سېلىۋاتقان ئەجدىھانىڭ شىللىسىگە مىنگىنىدە، ئەجدىھانىڭ بىر دىنلا شىرغا ئايلىنىپ كۆككە چىقىپ تۇرۇپمۇ بۇ

① دۇمن چىڭشى (تاڭ دەۋرى): «يۈيانڭ خاتىرىلىرى»، خەنزۇچە.

قەھرىمان يىگىتنىڭ جاسارىتىدىن قورقۇپ، شۇمشىيىپ كەتكەنلىكى، خەلق قەلبىدە ياۋۇز، مۇشتۇمزور كىشىلەر ھەرقانچە كۆرەڭلىگىنى بىلەن، ھەقىقەت كۆچلىرى ئالدىدا ھامان يېڭىلىدىغانلىقىدەك ھەقىقەتنى ئىسپاتلاپ بەرگەن.

3) يەر - جايلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

ئەجدادلار ئۆزلىرى ياشىغان نۇرغۇن جايلارغا ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى قويغان. بۇلار ھەرقايسى يۇرت - شەھەرلەرنىڭ، تاغ - دەريالارنىڭ ۋە مەشھۇر قۇرۇلۇشلارنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەمدە ئۇلارنىڭ نامىنىڭ قانداق قويۇلغانلىقىنى ھېكايە قىلىدۇ. «ئۇرۇمچىنىڭ بىنا قىلىنىشى»[1] توغرىسىدىكى رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئۇنى دەسلەپ تىجارەتچىلەر بىنا قىلغانلىقى، تىجارەتچىلەرنى ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا «ئۇرۇمچى» دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئەڭ دەسلەپ ئۇرۇمچى شەھىرىگە كەلگەن «ئۆرۇمچىبەگ» دېگەن ئادەمنىڭ نامى بىلەن، بۇ شەھەر «ئۇرۇمچى» دەپ ئاتىلىپ قالغانلىقى سۆزلەنگەن. «ئافراسىياب ۋە كاشغەر»[2] دېگەن رىۋايەت قارىماققا ئەقىلگە ناھايىتى سىغارلىق ۋەقەلىككە ئىگە. ئۇنىڭدا ئېيتىلغان ئىشلار تارىختا بولۇپ ئۆتكەندەكلا. يەنى كاشغەرنىڭ بىنا بولۇشى ئافراسىيابنىڭ دەريادىن بىر يوغان قاشتېشى تېپىۋېلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن. بۇ ھال رىۋايەتلەرنىڭ كۆپ ھاللاردا مۇئەييەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بولامدۇ، شۇنداقلا تارىخقا ياكى ئەمەلىي بار نەرسىلەرگە بېقىنامدۇ - قانداق، دېگەن سوئالنى قويىدۇ. ھەرقايسى جايلاردىكى تاغ - دەريالار ھەققىدىمۇ قىممەتلىك رىۋايەتلەر تارقالغان. «ئالتۇن قان» («دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» كە قارالغان) رىۋايىتىدە ئېيتىلىشىچە، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بىلەن زۇلقەرنەيىن ئەسكەرلىرى كېچىدە تاغ باغرىدا قاتتىق

---

① «ئۇرۇمچى نىيانشان رايون خەلق چۈچەكلىرى»، 1994 - يىلى نەشرى.
② بۇ رىۋايەت خەلق ئارىسىدا تارقالغان.

ئېلىشقان، ئاخىر ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى غەلىبە قىلىپ، رەقىبلىرىنى قوغلىۋەتكەن. ئەتىسى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئولجا يېغىش ئۈچۈن ئۇرۇش مەيدانىغا بارغاندا ئالتۇنلارنىڭ قىپقىزىل قانىنىڭ ئارىسىدا تۇرغانلىقىنى كۆرگەن. ئەسلىدە رەقىپلەرگە قىلىچ ئۇرۇلغاندا قىلىچ ئۇنىڭ ھەمىيانىغا تېگىپ كېتىپ، ئۇنىڭدىكى ئالتۇن يەرگە چۈشۈپ كەتكەنىكەن. ئەسكەرلەر بۇنى كۆرۈپ «ئالتۇن قان، ئالتۇن قان» دەپ چۇرقىرىشىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ جايىنىڭ ئىسمى «ئالتۇن قان» دەپ ئاتالغان.[1] «زەرەپشان» (ئالتۇن ئاقار) دەريا‌سى نامىنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ ئەنە شۇ كاشغەرلىكلەرنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغانلىقى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان، دېگەن رىۋايەتلەر[2] بار. «تەكلىماكان» توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرمۇ بۇ چەكسىز قەدىمىي ماكانىنىڭ سىرلىقلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ[3].

4) ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

بۇ خىل رىۋايەتلەر ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەر توتېمىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ ساقىنىدىلىرىمۇ ياكى ئەپسانىلەر دەۋرى ئاخىرلىشىپ، رىۋايەتلەر دەۋرى ۋە ياكى فېئودالىلىق جەمئىيەت گۈللەنگەن دەۋرنىڭ مېۋىسى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەنمۇ، بۇنى ئايرىماق تەس. توتېم قىلىنغان ئۆسۈملۈك، ھايۋاننىڭ تەسىرى رىۋايەتلەردە پۈتۈنلەي يوق دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، مەيلى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بولسۇن، مەيلى فېئودالىلىق جەمئىيەتتە بولسۇن، ھايۋان، ئۆسۈملۈكلەر بىلەن ئىنسانلار قويۇق ئالاقىدە بولغان. ئادەملەر بۇلارغا تايانماي تۇرمۇش كۆچۈرەلمىگەن. ھايۋانلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە ئۇلارنىڭ خاراكتېرى،

---

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، II تۇم، 564 — 565 ـ بەتلەر.
② ئابدۇكېرىم راخمان تۇزگەن «يىپەك يولىدىكى گەپسانە ـ رىۋايەتلەر».
③ ئوسمان ئىسمائىل تۇزگەن «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1998 ـ يىل نەشرى.

شەكىل ئالاھىدىلىكى، ئۆزئارا ۋە ئادەملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى تولىمۇ قىزىقارلىق بەدئىي توقۇلمىلار ياردىمى بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىلىدۇ. «قارلىغاچ»[1] رىۋايىتىدە قارلىغاچنىڭ نېمە ئۈچۈن قۇيرۇقى ئاچمىاق بولىدىغانلىقى ۋە پاشىنىڭ نېمىشقا غىڭشىيدىغانلىقى ئەپسانىلەردىكى نوھ ئەلەيھىسسالامغا باغلانغان ھالدا چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا بايان قىلىنىشىچە، ئالەمنى توپان بالاسى باسقان ۋاقىتتا نوھ پۈتۈن جان - جانىۋارلارنى بىر جۈپتىن كېمىگە ئېلىپ چىقىپ قۇتقۇزۇپ قالغان، ئەمما چاشقان ئۇنتۇلۇپ قېلىنغانىكەن. ئۇنىڭ ئاچچىقى كېلىپ كېمىنى تېشىۋېتىپتۇ، كېمىگە سۇ چىقىپ كېتىپ غەرق بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەپتۇ. شۇ ۋاقىتتا يىلان نوھقا تاتلىق گۆش بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، تۆشۈكنى ئېتىپ ھەممەيلەننى قۇتقۇزۇپ قاپتۇ. كېيىن نوھ ئەلەيھىسسالام پاشىنى نېمىنىڭ گۆشى تاتلىقلىقىنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. پاشا دۇنيادا ھەممىدىن ئادەمنىڭ گۆشىنىڭ تاتلىقلىقىنى ئېنىقلىۋېلىپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا قارلىغاچ ئۇنىڭ تىلىنى چوقۇپ ئۇزۇۋېتىپ، سۆزلىيەلمەس قىلىپ قويۇپتۇ. پاشا نوھنىڭ يېنىغا كېلىپ غىڭشىدىغانىكەن، نوھ: «بۇ نېمە دەيدۇ؟» دەپ ئەتراپتىكىلەردىن سوراپتۇ. شۇ ۋاقىتتا قارلىغاچ دەرھال: «پاشا ھەممىدىن پاقىنىڭ گۆشى تاتلىقكەن، دەيدۇ» دېگەنىكەن، بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن يىلان قارلىغاچقا ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ قۇيرۇقىنى ئۇزۇۋېتىپتۇ، قارلىغاچ بولسا ئۇچۇپ كېتىپ ئامان قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پاشا غىڭشىيدىغان، قارلىغاچنىڭ بولسا قۇيرۇقى ئاچمىاق بولۇپ قاپتۇ. بۇ رىۋايەتتە بىرلا قارلىغاچ ئەمەس، يەنە يىلان، پاشا، چاشقان قاتارلىق ھايۋانلارمۇ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بىر پۈتۈن ھايۋانلار كوللېكتىپىنىڭ ھەرىكەت - تۇزۇلۇشلىرى ۋە خاراكتېرى ئىنچام

① يۇسۇپ ئىسھاق تۇزگەن «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» گە قارالسۇن.

بايان قىلىپ بېرىلگەن.

ئۆسۈملۈكلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ئىچىدە شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولغان ئۈزۈم، قوغۇن، ئەنجۈر، بادام، بېھى، جۈجەم (ئۇجمە)، تاۋۇز قاتارلىقلارنىڭ ئادەملەر تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈشى رىۋايەتلەرگە خاس يول بىلەن يەنى، تاسادىپىي ھادىسە ۋە ۋەقەلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈلگەن[1]. بۇ بىزگە رىۋايەتتىكى ھېكايە ۋەقەلىكىنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق بولۇشى بىلەن كۆتمىگەن يەردىن چىقىشى، چىنلىق سېزىلىپ تۇرۇشى بىلەن بىللە نىسبەتەن ئەگرى - توقاي، ئاجايىپ - غارايىپ بولۇشى ئارقىسىدا ھەممە ئادەمنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدىغان ئۇنۇمگە ئىگە بولۇشىنى كۆزدە تۇتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

قول ھۈنەرۋەنچىلىك توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ جىنسىيەت پەرقىگىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىنغان. گىلەم ۋە چىمەن دوپپا توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، تارىختىن بىرى بۇ ئىككىلا ھۈنەرنى ئاياللار قىلىپ كەلگەن. شۇڭا بۇ رىۋايەتلەردە چىمەن دوپپىنى كاشغەر پادىشاھىنىڭ چىمەنگۈل ئىسىملىك قىزى[2]، گىلەمنى خوتەن پادىشاھىنىڭ «گۈلەم» ئاتلىق مەلىكىسىنىڭ ئىجاد قىلغانلىقى[3] ھەم بۇ مەھسۇلاتلار شۇلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ.

ئۆرپ - ئادەتلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ئىچىدە «مۇچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى» توغرىسىدىكى رىۋايەت كۆچلۈك تارىخلىققا ئىگە. بۇ ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزۈن يىللاردىن بېرى قوللىنىپ كېلىۋاتقان مۇچەل يىلنامىسىنىڭ تارىخىي خاسلىقىنى بىلىشتە پايدىلىق ئىمكانىيەت بىلەن تەمىن

---

① «ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى» ۋە يۈسۈپ ئىسھاق تۈزگەن «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» ناملىق كىتابلارغا قارالسۇن.

② «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 2000 - يىللىق 2 - سان، 88 - بەت.

③ «گىلەم ھەققىدە رىۋايەت»، «شىنجاڭ خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات خىزمەتلىرى»، 1984 - يىل 4 - سان، ئۈرۈمچى.

ئېتىدۇ[1]. «قىرىق تال چاچ ئۆرۈش»[2] رىۋايىتىنىڭ بىر قانچە ۋارىيانتى بار[3]. گەپ ئۇنىڭ ھەرخىل بولۇشىدىلا ئەمەس، بەلكى تۇرمۇشتا ئاياللارنىڭ كۆپ تاللىق چاچ ئۆرۈشى ۋە بۇ خىل ئادەتنىڭ رىۋايەت شەكلىدە ساقلىنىپ، تۇرمۇشقا ماسلىشىپ كېلىشى. ئارخېئولوگلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە ۋە يازما ھۆججەتلەرنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، شىنجاڭدا ئۆرۈمە چاچ 2 - 3 مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە. بۇ ھال بىزگە رىۋايەتلەرنىڭ كۆپ ھاللاردا مۇئەييەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بولىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا رىۋايەتلەر ھەم شەخسلەر ئاساسەن تۇرمۇشنىڭ ئۆز ھالىتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئامىللار ۋە رېئال ئامىللارغا ئىگە بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول. زامان - زامانلاردىن بۇيان ئۇ ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنى بېقىپ، روناق تاپتۇرۇپ كەلدى. شۇنداقلا نۇرغۇن ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى خەلققە ھەمراھ قىلغۇزدى. ئەپسانە - رىۋايەتلەردە خەلق ئاممىسىنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت بىلەن بولغان ھەرخىل مۇناسىۋەتلىرى ئوخشىمغان نۇقتىدىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇنىڭدا تارىخنىڭ مۇرەككەپ، ئەگرى - توقاي ۋە سىرلىق جەريانلىرى بەدىئىي توقۇلما ۋە فانتازىيە ياردىمىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. خەلقنىڭ مەنىۋى بايلىقىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر قەبىلە - ئايماقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، خانلىق - بەگلەرنىڭ شەكىللىنىشى، ئەل - يۇرتقا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلار، سىنىپىي كۈرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ يارىتىش، ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ

---

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، I تۇم، 449 - بەت.
② «ئۆرۈمچى تېيانشان رايۇن خەلق چۆچەكلىرى»، 1994 - يىل نەشرى.
③ «شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، 10 - توپلام، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. ئابدۇقېيۇم خوجا «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1995 - يىل نەشرى.

تۆھپىلىرى، ئائىلە، ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇش، ئۆرپ ـ ئادەتكە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى ئەپسانە ـ رىۋايەت شەكلىدە پىششىقلاپ ئىشلىنىپ مەيدانغا چىقمدۇ.

3. چۆچەكلەر

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يېقىنقى دەۋرلەردە خاتىرىلەنگەن[1]. بۇ ھال ئۇنىڭ ئاغزاكىلىق خاراكتېرىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنداق دېگەنلىك ئۇنىڭ قەدىمىيلىكلىكىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. چۆچەكلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە مۇتېفلارنىڭ يىلتىزىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، نۇرغۇن چۆچەك ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا بىخلىنىشقا باشلىغانلىقىنى، ئۇلاردا ئەپسانىلەر، رىۋايەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ روشەن ھالدا ساقلانغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن، چۆچەكلەر رېئاللىقنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بىز بۇ چۆچەكلەردىن سىنىپىي جەمئىيەتتىن ئىلگىرىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى، ئۆرپ ـ ئادىتى، روھىي ھالىتى ۋە ئېتىقادىنىڭ قالدۇقلىرىنى كۆرۈپلا قالماستىن، بەلكى كېيىنكى ئەسىرلەردىكى سىنىپىي جەمئىيەتتىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە غايىسىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي باسقۇچ ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈم ئاستىدا خەلق چۆچەكلىرى ئەكس ئەتتۈرگەن خەلق تۇرمۇشى، سىنىپىي مۇناسىۋەت ۋە ئۆرپ ـ ئادەت، كۆز ـ قاراشلار ئىنتايىن روشەن بولىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە خىيالىيلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان چۆچەكلەر بار بولۇپ قالماي، يەنە رېئاللىق خۇسۇسىيىتى كۆرۈنەرلىك بولغان تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەكلەرمۇ بار.

---

① بۇ ماۋزۇدا مىسالغا ئېلىنغان چۆچەكلەر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، (جەمئىي 20 توپلام) دىن ئېلىنغان.

1. فانتازىيىلىك چۆچەكلەر

بۇخىلدىكى چۆچەكلەرنىڭ چۆچەكلەر خەزىنىسىدە تۇتقان نىسبىتى ئالاھىدە يۇقىرى. ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرغا باي بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بار. بۇنداق چۆچەكلەر تولاراق رومانتىك تۇسكە تولغان بولىدۇ. يەنى بۇ چۆچەكلەردە كۆزگە چېلىقىدىغان ئوبراز ۋەقەلىك، شەيئى قاتارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسىدە تەبىئىيلىكتىن ھالقىغان خۇسۇسىيەتلەر بولىدۇ.

يۇقىرىدا بىز چۆچەكلەردە ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن دېدۇق. بۇ فانتازىيىلىك چۆچەكلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئەلۋەتتە. «چىن تۆمۈر باتۇر» ئۇيغۇر چۆچەكلىرىنىڭ سەرخىلى. ئۇنىڭ ۋەقەلىكلىرى ئاجايىپ ـ غارايىپلىق بىلەن تولغان. ئۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ مەھسۇلى بولسا كېرەك دەپ قارىلىپمۇ كېلىنگەن، يەتتە باشلىق يالماۋۇزنىڭ «سىكا كۆزى» تەسۋىرى ئاسىيا ـ ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي ئالاقىلەر تارىخىدىكى قەدىمىي دەۋرلەرنىڭ شاھىتى ئىكەنلىكى ئايان بولماقتا. قەدىمكى گرېك شائىرى ھومېرنىڭ «ئودىسا» ئېپوسىدا سىكا كۆزلۈك (يەكچەشمە) پوروپىموس (波吕斐摩斯) نىڭ ئوبرازى كۆزگە چېلىقىدۇ. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى Ⅲ — Ⅱ ئەسىردە تولۇق ھالەتكە كەلگەن داستاندىكى يەكچەشمە ئوبرازى شەرقتىن كەلگەنلىكىنى دەللىلەيدىغان ئاساسلار بار. بۇنىڭ بىر پاكىتى شۇكى، يەنسەي دەريا‌سى ساھىلىدىن قېزىۋېلىنغان يەكچەشمە تاش ئويمىلىرى 1963 — 1964 ـ يىللىرى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشتا بايقالغان بولۇپ، ئۇ 4 ـ 5 مىڭ يىل ئىلگىرىكى چاغقا توغرا كېلىدۇ، دەپ ھېسابلانغان① . ھايۋانلار بىلەن توي

① «غەربىي يۈرت تەتقىقاتى» ، 1993 ـ يىل 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى، ئۈرۈمچى.

قىلىپ پەرزەنتلىك بولۇش توغرىسىدىكى چۆچەكلەر، مەسىلەن، «مايمۇن قىز»، «باتۇر ئىلى قۇربان»، «ئىيىق باتۇر» قاتارلىقلار ۋە «باتۇر ئىلى قۇربان» چۆچىكىدىكى ئەجدىھا (يىلان)، بۇركۇت، ئىيىق قاتارلىقلار ئىپتىدائىي توتېم دەۋرىنى ئەسلىتىدۇ[1]. يەنە چۆچەكلەردە ئايالالرنىڭ ئىمتىياز ۋە زور ھوقۇققا ئىگە ئىكەنلىكىنى، بەزى يىگىتلەرنىڭ توي قىلىش ئۇچۇن قىزغا كۆپ بايلىق بېرىشكە مەجبۇر بولغانلىقى، توي قىلىدىغان چاغدا قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە كۆپ ئىشلارنى قىلىپ بەرگەنلىكى، نۇرغۇن سىناقلاردىن ئۆتكۇزۇلگەنلىكى، بەزى يىگىت ۋە دۇئىلەرنىڭ ئايالالارنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىپ خوتۇن قىلغانلىقى قاتارلىق ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بەزىلىرى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى ئايالالارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىپادە قىلىدۇ. بەزىلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئېلىپ ـ سېتىپ توي قىلىش، بۇلاپ توي قىلىش، سىناپ توي قىلىش قاتارلىق ھەرخىل نىكاھ تۈزۈملىرى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ ئىزنالىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. بۇنداق نىكاھ تۈزۈملىرى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى ھەممىگە قادىر بولغان ئايالالارنىڭ ئەمگەك كۈچىنى كۆپەيتىش ئۈچۇن، ئايالالارنى تۆلەم قىلىپ سېتىۋېلىش ياكى باشقا ئۇسۇللار بىلەن قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئادىتى ۋە ئانىلىق ئۇرۇقچىلىق جەمئىيەتتىن ئاتىلىق قەبىلچىلىك جەمئىيەتكە ئۆتۈش بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. دېمەك، فانتازىيىلىك چۆچەكلەردە قەدىمكى زاماندىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، كۆز قارىشى، ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان.

---

① «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1998 ـ يىل 2 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى، لەنجۇ.

2. تۇرمۇش چۆچەكلىرى

بۇ خىل چۆچەكلەر ئاساسەن سىنىپىي جەمئىيەت پەيدا بولغاندىن كېيىن پەيدا بولغان خەلق چۆچەكلىرىدۇر. ئۇنىڭ رېئاللىقى بىر قەدەر كۈچلۈك. ئۇنىڭدا فانتازىيە (خىيالىي نەرسىلەر) ئازراق ياكى پۈتۈنلەي بولمايدۇ. شۇڭا بۇنداق چۆچەكلەر «ھەقىقىي ۋەقە» ياكى «ئۆرپ - ئادەت ھېكايە ۋەقەلىرى» دەپمۇ ئاتىلىپ كېلىنگەن. لېكىن ئۇ تۇرمۇشنىڭ ئەينەن خاتىرىسى بولماستىن، بەلكى بەدىئىي توقۇلمىلاردىن تەركىپ تاپقان.

تۇرمۇش مۇرەككەپ ۋە رەڭگارەڭ دۇنيا. ئۇنىڭ ئوبرازلىق ئىنكاسى بولغان تۇرمۇش چۆچەكلىرىدىمۇ ئاجايىپ مول تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. فېئوداللىق جەمئىيەتتە ئەزگۈچىلەر بىلەن ئىزىلگۈچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ - قارشىلىق كەسكىن تۈس ئالغان. شۇنداق بولغاچقا، تۇرمۇش چۆچەكلىرىنىڭ مەركىزىي ھالقىسىنى مۇشۇ خىل ئىككى سىنىپنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى ئىگىلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە نامراتلار بىلەن بەگ - پادىشاھلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، كۈرەشلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن چۆچەكلەردە كەمبەغەل ھۇنەرۋەن ۋە نامرات دېھقانلار پادىشاھ بىلەن بىۋاستە ئېلىشىدۇ. «ياماقچى بىلەن پادىشاھ»، «گاداي بىلەن شاھ» چۆچەكلىرىدە ياماقچى بىلەن گاداي پادىشاھنىڭ خەلقە سالغان ئېغىر زۇلۇمىدىن شىكايەت قىلغانلىقى ئۈچۈن پادىشاھ ئۇلارنى قاتتىق جازالايدۇ (ياماقچىنىڭ ھۇنەر قىلىشىنى مەنئى قىلىدۇ، گادايىنى بولسا تۇرمىگە تاشلايدۇ). ئەمما ئاخىر ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە قابىلىيىتىنى ئىشقا سېلىپ ئەركىنلىككە ئېرىشىدۇ. «ئالتۇنچى بوۋاي»، «چېچەن تاز»، «ئانار» چۆچەكلىرىدە كۆپرەك مۇنازىرە ۋە سوئال - جاۋاب ئۇسۇلى ئارقىلىق زالىم پادىشاھ مات قىلىنىپ، كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتىلىدۇ.

مەسىلەن، «چېچەن تاز» چۆچىكىدە نى - نى شاھزادىلەر جاۋاب بېرەلمىگەن سوئالغا ئادەتتىكى پادىچى تاز جاۋاب بېرىپ ۋە پادىشاھنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ئۈستىلىق بىلەن قۇتۇلۇپ، مەلىكە بىلەن توي قىلىدۇ. «ئالتۇنچى بوۋاي» چۆچىكىدىكى بوۋاي خەلقنى ئالۋاڭ - ياساق دەستىدىن زار - زار قاقشاتقان زالىم پادىشاھنى ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن قاپقانغا چۈشۈرۈپ، بىر ئېغىز جاۋاب بىلەنلا مات قىلىپ، كىشىلەرگە مال - دۇنيا تارقىتىپ بېرىدۇ.

3. چېچەنلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەر

بۇ خىل چۆچەكلەردە فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى كىشىلەر تارىخىنىڭ ئىگىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئىكەنلىكىگە ۋە ئۇلارنىڭ سەمىمىي، ئالىيجاناب ئىدىيىۋى خىسلىتىگە مەدھىيە ئوقۇلغان. بۇ چۆچەكلەر ئەمگەكچى خەلقنىڭ دۇنيا قارىشى، ئەخلاق قارىشىنى ۋە ئېستېتىك قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

بۇ تىپتىكى چۆچەكلەردە كۆپرەك چېچەن قىزلار، دانىشمەن بوۋايلار ۋە پاراسەتلىك يىگىتلەر ھەققىدە سۆزلىنىدۇ.

چېچەن قىزلار توغرىسىدىكى چۆچەكلەردە ئاياللار فېئوداللىق ئۆرپ - ئادەتنى قوغدايدىغان پادىشاھ ھاكىمىيىتىگە ئۇرۇش ئېلان قىلىشقا جۇرئەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ جاسارىتىنى ئىپادىلىگەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل جاسارىتى ئاشكارا ئۇرۇش مەيدانلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى بەس - مۇنازىرە ۋە ئەقىل سىنىشىشتا ئىپادىلىنىدۇ. يەنى بەزى چۆچەكلەردە ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدىن چىققان قىزلار پادىشاھنىڭ باشقىلارنى جازالاش نىيىتىدە قەستەن ئوتتۇرىغا قويغان قىيىن سوئاللىرىغا ئۈستىلىق بىلەن جاۋاب بېرىپ، قېرىنداشلىرىنى ياكى ئۆزىنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ. پادىشاھ بولسا مات بولۇپ، كىشىلەر ئالدىدا ئابرۇيى

تۆكۈلىدۇ. مەسىلەن، «چېچەن كېلىن»، «چېچەن قىز چىمەنخان» چۆچەكلىرى ئەنە شۇنداق چۆچەكلەردۇر. «دانىشمەن قىز» غا ئوخشاش چۆچەكلەردە بولسا، ھەتتا پادىشاھ ئۆزىنىڭ تولىمۇ دۆتلۈكىدىن مۇشۇنداق ئاددىي قىزلارنىڭ ئالدىدا شەرمەندە بولغانلىقىدىن نومۇس قىلىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. دېمەك، چېچەنلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەقىقىي ئەقىللىق، ئېكسپىلاتاتورلار ۋە ھوقۇقدارلارنىڭ ئەخمەق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈلىدۇ.

4. ھايۋانلار ھەققىدىكى چۆچەكلەر

«موماي بىلەن بۆرە»، «ئادەم قالتىسمۇ، ھايۋانمۇ»، «قازان تۆۋى»، «بالا بىلەن يولۋاس»، «ھەمزە باي» قاتارلىق چۆچەكلەردە ئىنسانلار بىلەن ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، ھايۋانلارنى بويسۇندۇرۇش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش مەزمۇنلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مۇشۇ چۆچەكلەر ۋە شۇ خىلدىكى چۆچەكلەردە ئاساسلىقى ئىنسانلار بىلەن ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىپادە قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ھايۋانلار ئوبرازى كىشىلىك دۇنيادىكى ئادەملەرگە سىمۋول قىلىنمايدۇ. يەنە بەزى چۆچەكلەر، مەسىلەن، «قورچاق»، «ئىت بىلەن ھەييار تۈلكە» قاتارلىقلاردا كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ياۋۇزلۇق ۋە ۋەھشىيلىككە قارشى كۈرەشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «تاۋۇس ئەللەيىن» نامىلىق چۆچەكتە بىر ئىيىقنىڭ ئۆز رەڭگىنى ئۆزگەرتىپ، يالغاندىن كارامەت ھايۋان بولۇۋېلىپ، باشقا ھايۋانلارنى ئالدىغانلىقى، ئاخىر ئۆزىنىڭ ئەسلىي قىياپىتى ئاشكارا بولۇپ، رەسۋا بولغانلىقى بايان قىلىنىش ئارقىلىق ئالدامچىلىق ۋە يالغان نىقابنىڭ ئۇزۇن مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. دېمەك بۇ خىل چۆچەكلەردە ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى بەزى تەجرىبە - ساۋاقلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

5. ھەجۋي چۆچەكلەر

«ئوبۇل كاج بىلەن جەمىلەك جاھىل» چۆچىكىدە بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن كاجلىق قىلىپ، بىر بىرىگە زادىلا يول قويماي، ئاخىر ھەر ئىككىسى ۋەيران بولۇپ كېتىدۇ. «شىتىلە بىلەن پىتىلە» چۆچىكىدىكى ئەر ـ خوتۇنلار بولسا ئۆز ئۆيىدە تىنچ ـ ئامان تاماقمۇ يېيەلمەي، بىرمۇنچە ئەخمىقانە ھەرىكەتلەرنى قىلىپ، ھەممە نەرسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. دېمەك، ھەجۋي چۆچەكلەرنىڭ بىر قىسمىدا ئادەملەر خاراكتېرىدىكى جاھىللىق، بىلەرمەنلىك، ئەخمەقلىق، پىخسىقلىق، ساددىلىق، دۆتلۈك، نادانلىق، ھازا زۇللۇق، ھۇرۇنلۇق، يالغانچىلىق، كەيپ ـ ساپالىق ۋە باشقا يارىماس ئىللەتلەر ئۇستىلىق بىلەن ھەجۋي قىلىپ بېرىلگەن.

ئومۇمەن، خەلق چۆچەكلىرى خەلقنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىلىشىپ كەلگەن مىللىي فولكلور تارىخىنى بىلىشتىن باشقا، ئاممىغا نىسبەتەن تەربىيىلەش رولىمۇ چوڭ. چۆچەكچىلەر ۋە چوڭلار ياشلارنى، بالىلارنى بىرەر ئىشتىن ئىبرەت ئالدۇرماقچى، تەربىيىگە ئىگە قىلماقچى بولسا چۆچەك ئېيتىپ بېرىشتىن ئىبارەت بۇ ئەپچىل ۋاستىدىنمۇ پايدىلىنىدۇ. شۇڭا خەلق ئارىسىدا يېقىنغىچە نۇرغۇن چۆچەكلەرنىڭ ساقلىنىپ كېلىشىنىڭ ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي ئاساسى بولغان.

4. مەسەللەر

مەسەللەردە خەلقنىڭ ئىجتىمائىي كۆرەشلىرى ۋە تۇرمۇشتىن تاللاپ ئېلىنغان بەزى ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرى ۋە ھەقىقەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇلار خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مەڭگۈلۈك

هېكمەتلەر ۋە خەلقنىڭ ئاساسىي روھىي ئوزۇقى.

مەسەللەر بىلەن ھايۋانلار توغرىسىدىكى چۆچەكلەرنىڭ پەرقلەندۈرمەك ناھايىتى تەس، كۆپلىگەن ھايۋانات چۆچەكلىرى كۆپىنچە مەسەل بولۇپ كېلىدۇ. ئومۇمەن مەسەللەردە، بىرىنچىدىن، پەلسەپىۋى پىكىرلەر چوڭقۇر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئادەملەردىن باشقا دەل ـ دەرەخ، ئوت ـ چۆپ، قۇرت ـ قوڭغۇز، ھەتتا تەبىئەت دۇنياسىدىكى جانسىز شەيئى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇش بۇيۇملىرى باش پېرسوناژ قىلىنىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، مەسەللەردىكى ھايۋانلار ئوبرازى دېگەندەك تۇراقلىق ئەمەس؛ تۆتىنچىدىن، مەسەللەرنىڭ ھەجمى كىچىك، ئۆزى سەرخىل، پېرسوناژلىرى ئاز، ئەمما خاراكتېرى ئىنتايىن ئېنىق بولىدۇ. بەشىنچىدىن، مەسەللەر كېيىنرەك پەيدا بولغان.

مەسەللەردىكى ھۈنەر ـ بىلىم تېمىسى ئۇنىڭ مېغىزلىق تەرەپلىرىدىن بىرى. «ھەقىقىي بايلىق» نامىلىق مەسەلدە پەقەت ھۈنەر (ئەمگەك ماھارىتى) ۋە بىلىملا بەختىيار تۇرمۇشنى بەرپا قىلالايدۇ دېگەن ھېكمەتلىك پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. «تۇلكىنىڭ تەقسىماتى» نامىلىق مەسەلدە كىشىلەر پەقەت ئەمەلىيەت جەريانىدىلا بىلىمگە ئىگە بولالايدىغانلىقى، ئەمەلىيەتتىن كەلگەن ئاچچىق ساۋاقلار كىشىلەرنىڭ كۆزىنى روشەنلەشتۇرىدىغانلىقى بايان قىلىنغان بولسا، «شاتۇتى بىلەن بۇلبۇل» نامىلىق مەسەلدە ئۆزىگە خاس ئىجادىيەت ۋە كەشپىياتنىڭلا يوكسەك قىممىتى بولىدىغانلىقى، باشقىلار چاپىناپ بەرگەن ناننىڭ تەمى بولمايدىغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. ئۇيغۇرلاردا ھۈنەر ـ بىلىمگە ئەھمىيەت بېرىش ئومۇمىي ئىجتىمائىي تۈس ئالغان. ئۇنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساسىنى مەسەلدىن ئىبارەت مۇشۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كىچىك بىر ژانىرىدىنمۇ ئېنىق كۆرۈپ ئالالايمىز.

5. لەتىپلەر

قەدىمكى زامان لەتىپلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك نەسىردىن ئەپەندى نامىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا تارقالغان. نەسىردىن ئەپەندى خەلق ئارىسىدا «ئەپەندى، ئەپەندىم» دەپ ئىخچام نام بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئەپەندى لەتىپلىرى بىرقانچە يۈز پارچە بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، ھەجۋىيلىكى كۈچلۈك، ئىپادىلەش شەكلى ئاددىي ـ ساددا، ھەجمى كىچىك، ئوبرازلىق، جانلىق ۋە روشەن. لەتىپلەرنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ كۈچلۈك ھەجۋىي ۋە ئۆتكۈر كۈلكە ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى بولمىغۇر ھادىسىلەرنى پاش قىلىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە ئىجتىمائىي رېئاللىقنى چوڭقۇر تونۇتۇپ، تەربىيىۋى ئۇنۇمگە ئېرىشىدۇ.

ئەپەندى لەتىپلىرى ئىچىدە ئەپەندىنىڭ ئۆزىنىڭ كەمچىلىكىنى ھەجۋىي قىلىدىغان لەتىپلەرمۇ بار. ئۇلاردا خەلق ئارىسىدىكى نادانلىق، ھۇرۇنلۇق، ئۆزىنى ئاقىل ھېسابلاش، قارىسىغا ئىشىنىپ كېتىش، ئەپەندىنىڭ ئۆزىنى ھەددىدىن ئارتۇق ئەخمەق، نادان، ساددا كىشى قىياپىتىدە كۆرسىتىشىگە ئوخشاش ئەيىب ـ نۇقسانلار ھەجۋىي قىلىنىدۇ. ئەپەندى ئوبرازىنىڭ بۇ خىل مۇرەككەپلىكى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ناھايىتى يېقىنلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تۇرمۇشنىڭ ئۆزى مۇرەككەپ، شۇنداقلا ئۇنىڭدىكى ئادەملەرمۇ شۇنداق مۇرەككەپ، دانالىق بىلەن ئەخمەقلىق، ئەقىللىق بىلەن نادانلىق ھامان قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت. يالغۇز دانالىقلا ئەمەس، بەلكى ئەخمەقلىق ۋە نادانلىقمۇ كىشىلەرگە سەلبىي تەرەپتىن ئەقىل ئۆگىتەلەيدۇ. نەسىردىن ئەپەندىنىڭ ساددىلىقى ۋە ئەخمەقلىقىنىڭ ئارقىسىدا ناھايىتى زور دانالىق ۋە باتۇرلۇق

يوشۇرۇنغان. شۇڭا بۇنداق لەتىپلەردىن كىشىلەر ئەخمەقلىقنى، نادانلىقنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قارىمۇ قارشى تەرىپى بولغان ئەقىل ۋە دانالىقنى ئۆگىنىدۇ. خەلق ئۇنىڭدىن تەنقىد ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قىلىشتىكى بىر خىل كۈچلۈك سىگنال سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ. ئۇ تۇرمۇشتىكى نۇقسانلار ۋە ئۆزىنىڭ كەمچىلىكلىرىگە چىقىرىلغان سىلىق كىنايە ۋە مەنىلىك چاقچاق.

لەتىپلەر ئەپەندى نامىدىن باشقا سەلەي چاققان (1816 - 1905)، موللازەيدىن (1815 - 1880) قاتارلىق ئۆتكەن ئەسىر لەتىپچىلىرى، شېرىن دورغا، موللا مەتيار (XIX ئەسىر)، بەرزۇ (1880 - 1958)، ئىشقىيارنامەت (1891 - 1981)، ئىسكەندەر ھەققۇلى (1918 - 1979)، ئىبراھىم سايت (1924 -)، تاتلىق كاسا (1948 - 1968)، روزى قارىم (1916 - 1966)، ئۇستا رازى (1874 - 1949)، موللا باقى، نىياز باقى، تۇرسۇن قارىي، نىزام قوشاق، ھېسام قاتارلىقلارنىڭ لەتىپلىرى بىر قەدەر تەسىرگە ئىگە.

6. خاتىمە

ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، مەسەل، لەتىپە، چاقچاق ۋە لاپلاردىن[1] ئىبارەت بولغان ئۇيغۇر خەلق ھېكايىلىرىنىڭ ئىچىدە مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئەسەرلەر ئۇيغۇر ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مىللىي مۇھىتىدا بارلىققا كېلىپ ۋە تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. يەنە بەزى ھېكايىلەر بولسا قوشنا خەلقلەر بىلەن ئىجتىمائىي ئالاقە قىلىش نەتىجىسىدە شۇلاردىن ۋە شۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن باشقا خەلقلەردىن كەلگەن. بۇ خىل ئۆتمۇشلۇك ئەپسانىلەردىن باشلاپ رىۋايەتلەر، چۆچەكلەر، مەسەللەر ۋە لەتىپلەرنىڭ ھەممىسىدە كۆرۈلىدۇ. ئەپسانىلەردىكى ئوماي

---

① چاقچاق ۋە لاپلار بۇ دەرسلىكتە سۆزلەنمىدى.

ئوبرازىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەپسانىلىرىدىلا بار بولۇپ قالماستىن، يەنە ھىندىلار ۋە مەركىزىي جۇڭگودىكى خەنزۇ ئەپسانىلىرىدىمۇ بار. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دۇەن چىڭشىنىڭ «يۈياڭ خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن قەدىمكى تۈركلەرگە ئائىت «ئاشىد ۋە ئاشىد غارى» توغرىسىدىكى ئەپسانىدە «شېلى» (شەلى) ۋە «شېمۇ» (شەمۇ) قاتارلىق ئوبرازلار تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئوبرازلارنىڭ يىلتىزى تەكشۈرۈلگەندە «شېمۇ» نىڭ قەدىمكى بابىللىقلارنىڭ قۇياش ئىلاھى «شاماش» قا، «شېلى» نىڭ قەدىمكى گرېكلارنىڭ ئاي ئىلاھەسى سېلىنغا تولۇق يېقىن تۇرىدىغانلىقى ئوچۇقلاشماقتا[1]. نۇردىن ئادەم تۆرىلىش مۇتەپەككۇرى سومېر، يەھۇدىي ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدە بولغاندىن باشقا بۇۋى مەريەمنىڭ ئىلاھىي نۇردىن ھامىلدار بولۇپ، ئەيسانى تۇغقانلىقى توغرىسىدىكى بايانلارغىچە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولسا، «ئوغۇزنامە»، «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى» ۋە نۇرئەلانۇرخان (سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى) غا دائىر ئەپسانە - رىۋايەتلەردە موڭغۇل، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا تارقالغان «ئەلئەنقۇۋا» ھەققىدىكى ئەپسانىلەردە نۇردىن ئىنسان ئاپىرىدە بولىدۇ، دەپ قارىلىدىغان ساددا قاراش ئىپادە قىلىنغان. «ئالتۇن كەش» ناملىق چۆچەك «گىرىم چۆچەكلىرى» دە «كۆل قىز» نامىدا، ئەنگلىيە چۆچەكلىرىدە «خروستال كەش» نامىدا ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى ساقلانغان. «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىدىكى ئاساسىي مۇتىفلار قېلىپلاشقان، يىلتىزى چوڭقۇر بولۇپ، ئالىملار جۇڭگو ۋە جۇڭگوغا قوشنا ئەللەردىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئۇنىڭ بىلەن موتىۋداش 112 چۆچەكنىڭ ۋارىيانتىنى تېپىپ چىققان، يەنى «چىن تۆمۈر باتۇر»

---

① رۇچۇەنىڭ: «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1994 - يىل 3 - سان.

غا ئوخشايدىغان چۆچەكلەر تۇزۇ، سالا، يۇغۇر (سېرىق ئۇيغۇر)، تاجىك، موڭغۇل ۋە قازاقلار ئارىسىغىمۇ تارقالغان[1]. ھىندىستان خەلقىنىڭ «كەلىلە ۋە دىمىنە»، ئەرەبلەرنىڭ «مىڭ بىر كېچە»، پارسلارنىڭ «ئاۋېستا»، «شاھنامە»، گرېكلارنىڭ «ئىزوپ مەسەللىرى» دېگەن ھېكايە - چۆچەك، مەسەل ۋە ئوبراز، پېرسوناژلار ئۇيغۇر خەلق ھېكايىلىرىدە قويۇق ساقلانغان.

نەسىردىن ئەپەندى ئوبرازى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىپ تەسىر قىلىپ، ئەسىرلەر مابەينىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچكەن نەچچە مىڭ پارچە لەتىپىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولغان بولسا، سەلەي چاققان، موللا زەيدىن، ھېسام قاتارلىق لەتىپچى - چاقچاقچىلارنىڭ ياشاپ ئۆتۈشىگە مەنبۇى تۇرتكە بولدى.

دېمەك، خەلق ھېكايىلىرىنىڭ ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسى تارىخى ۋە مەزمۇنىنى بىلىشتە ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ بېرەلەيدىغانلىقىغا ئىشەنمەسلىككە مۇمكىنچىلىك يوق.

خەلق ھېكايىلىرى زامان - زامانلاردىن بۇيان ئاۋام ئارىسىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا ئۆتۈپ، تاللىنىپ، تاۋلىنىپ، مۇكەممەللىشىپ كەلگەن. شاكىلىغا قارىغاندا جەۋھىرى كۆزنى قاماشتۇرغىدەك دەرىجىدە بولغان، كۆڭۈل ئېچىش رولى، تەربىيىلەش رولى ۋە ئېستېتىك رولىدىن باشقا ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ئېچىپ تاشلىنىدىغان كۆچلۈك قاراتمىلىققا، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنبۇى تۇرمۇش تەپسىلاتىنى بايان شەكلىدە ساقلىغۇچى قىممەت باھالىق فولكلور ماتېرىيالى بولۇش رولىغا ئىگە. بىزگە مەلۇمكى، ئەمگەكچى خەلق ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش

---

① نىشۋاكى تاكۇئا: «چىن تۇمۇر باتۇر، چۆچەكىنىڭ مۇتلەق توغرىسىدا»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1998 - يىلى، 2 - سان.

پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئۇلار مىللىي مەدەنىيەتنى يارىتىش ۋە شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن ماددىي ئاساس يارىتقان. خەلقنىڭ ئاغزاكى ھېكايىلىرى سۆزسىزكى، ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي تەجرىبىلىرى ئىچىدىن كېلىپ چىققان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەرخىل مەدەنىيەت بىلىملىرى ساقلانغان. بۇ بىلىملەر ئوخشاشلا مىللىي مەدەنىيەتنى ئىجاد قىلىشنىڭ ئاساسى ۋە قىممەتلىك مەنبەسى تەرىقىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى ھېكايىلەر ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىلمى، بولۇپمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىلمىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ھەمدە ئۇلار جۈملىگە ۋە چەت ئەللەردە ئېپسانىلەر ئىلمى (مىفولوگىيە ئىلمى)، رىۋايەتلەر ئىلمى، ھېكايىچىلىك ئىلمى قاتارلىق مۇستەقىل ئىلىم تارماقلىرىغا ئايلانغان. خەلق ئېغىز ھېكايىلىرى خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن تارقىتىلغان بولغاچقا، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە فولكلور ئىلمى تەتقىقات قىلىدىغان ئوبيېكتلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. خەلق ئېغىز ھېكايىلىرىدىكى كۆپلىگەن ئەسەرلەردىن خەلقنىڭ جەمئىيەت تارىخى، ئىجتىمائىي تۈرمۇش تارىخى، مەدەنىيەت تارىخى، ئۆرپ ـ ئادەت تارىخىنى مەلۇم تەرەپتىن ئۆگەنگىلى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى مىللەتشۇناسلىقتىكى مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ شەكىللەنگەن. تارىخشۇناسلار ۋە فولكلورشۇناسلار يېزىق يارىتىلمىغان دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى، ئېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى تارىخنامىلەرگە چۈشۈرۈش چەكلەنگەن ئىجتىمائىي ئۈچۈرلارنى ۋە ئارخېئولوگىيىدە ئاساسى بولمىغان پاكىتلارنى خەلقنىڭ ئاغزاكى ھېكايىلىرىدىن ھەم ئالغىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشەنگەندىن كېيىن ھەيران قېلىشقانلىرى ھازىرقى ئىش ئەمەس. بۇ دۇنيا تارىخشۇناسلىقىنىڭ ئاتىسى ھېرودوت ۋە ئېلىمىز جۇڭگو ھەم شەرق تارىخشۇناسلىقىنىڭ بوۋىسى سىماچىيەنلەر ئاللىبۇرۇن دەققەت قىلىپ ئۆتكەن نۇقتا.

خەلق هېكايىلىرى خەلق ئىدىيىسىنى تاۋلاش ۋە پاكلاشتا، تەپەككۇر چۈشەنچىلىرىنى تۇراقلاشتۇرۇشتا چوڭ رول ئويناپ كەلگەن. تىل قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈشكە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. خەلق ئېغىز ھېكايىلىرى ھازىرقى زامانداىكى ئەڭ ئومۇملاشقان ئوقۇشلۇق، شۇنداقلا ئېسىل ئىدىيىۋى روھ ۋە ئالىيجاناب ئېستېتىك چۈشەنچىگە باي تىل سەنئىتى. خەلق ئېغىز ھېكايىلىرىدىكى نۇرغۇن ئەپسانىۋى پېرسوناژلار ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن ئىنتايىن جاپالىق كۈرەشلەرنى قىلغان، ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك روھىي قىياپىتىنى ئىپادىلىگەن. نۇرغۇن قەھرىمان كىشىلەر كوللېكتىپنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆز ھاياتىنى تەقدىم قىلغان. نۇرغۇن يەرلىك رىۋايەتلەر تاغ - دەريالارنىڭ گۈزەللىكىنى جانلىق ھالدا سۈرەتلىگەن. بىرمۇنچە ھۇنەر - سەنئەت ھېكايىلىرى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىجادكارانە ئەقىل - پاراسىتىنى مەدھىيىلىگەن. بىر تالاي مۇھەببەت ھېكايىلىرى خەلقنىڭ پارلاق كەلگۈسىگە بولغان ئارزۇ - ئارمانلىرىنى بايان قىلغان. نۇرغۇن يۇمۇرلۇق - مەسخىرىلىك ھېكايىلەر، كۈلكە - چاقچاقلار يالغانچىلىقنى، رەزىللىكنى قامچىلىغان، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى ئۆستۈنلۈكىنى ئىپادىلىگەن... بۇلار يالغۇز ئادەملەرنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىغىلا تەسىر كۆرسىتىش بىلەن قالماستىن، بەلكى ئۇلارنى شادلاندۇرغان، ھاياجانلاندۇرغان، ئۇلاردا ئورتاق ھېسسىيات پەيدا قىلغان، ئۇلارغا گۈزەللىك ھۇزۇرى بەخش ئەتكەن.

خەلق ھېكايىلىرى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا زور دەرىجىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. يازغۇچىلارنىڭ ھېكايە ئىجادىيىتىدىكى ماتېرىيال ۋە شەكىللەرنىڭ مۇھىم مەنبەسىگە ئايلاندى. ئۇلاردىكى پېرسوناژلار ئوبرازى كۆپ ھاللاردا مىللىي سەنئەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى، ناخشا -

غەزەل ئەدەبىياتى ۋە تىياتىر خەلق ئېغىز ھېكايىلىرىدىن پايدىلىنىپ يېزىپ چىقىلدى. خەلق ئېغىز ھېكايىلىرى ۋە باشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئىدىيە ۋە ئېستېتىكا جەھەتتە يازغۇچىلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە سەنئەت ئۇسلۇبىغا تەسىر كۆرسىتىپ ئەدەبىيات ۋە سەنئەتنىڭ تېخنىمۇ چوڭقۇر قاتلاملاردا مىللىيلىككە ۋە ئاممىبابلىققا يۈزلىنىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەردى.

ئومۇمەن، خەلق ھېكايىلىرى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەشكىللىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن نۇرغۇن پەنلەردىكى ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگەشكەن ھالدا كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى تونۇشى ۋە بىلىمى چوقۇم ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ بارىدۇ. لېكىن، بۇ تەركىبلەرنىڭ خەلق ئېغىز ھېكايىلىرىدىكى سالمىقى ئاساسلىق ئورۇندا ئەمەس. مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئېسىل مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن، ئۇلارنى بايقۇالغىلى بولىدۇ ۋە چىقىرىۋەتكىلى بولىدۇ. بىز ئۇيغۇر خەلق ھېكايىلىرىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ مەنىۋى ئەمگەكنىڭ تۇرتكىلىكىدە خەلق ئېغىز ھېكايىلىرىنىڭ سىستېمىلىق مەنىۋى مەدەنىيىتىنى قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىش جەريانىدىكى رولىنى تېخنىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرالايمىز.

§ 3 . ئېپوسلار

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىغا نۇرغۇن ئېپوسلار سىڭگەن. بۇ ئېپوسلار ئەجدادلارنىڭ قەھرىمانلىق روھىنى ئوبراز سۈپىتىدە مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ، ئۇلۇغ كۈرەشلەرنى ئەدەبىي يول بىلەن ئەكس ئەتتۇرگەنلىكتىن، ئەجدادلارنىڭ مەنىۋى

تۇرمۇشىغا ھەمدەمدە بولۇپ ۋە بېيىتىپ، ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن. ئېپوسلاردىن «ئوغۇزنامە»، «توڭا ئالپ ئەر»، «دەدە قۇرقۇت»، «گۆر ئوغلى»، «ئالپامىش» قاتارلىقلار ئۆزىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئالاھىدىلىكى بىلەن قىممەتلىك يادىكارلىقلار ھېسابلىنىدۇ.

1. «ئوغۇزنامە»

1. «ئوغۇزنامە» ھەققىدە

«ئوغۇزنامە» ـ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارالغان ۋە چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغان ئېپوس. ئۇ ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى، يەنى ئەجدادلار ئارىسىغا كەڭ تارالغان ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەر.

ئېپوسنىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىسى بولۇپ، بۇلار خىلمۇ خىل شەكىلدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە نەسرىي ئۇسلۇبتا، بەزىدە قەدىمكى نەزمىي مىسرالار ئارىلىشىپ كەلگەن، قەدىمكى ئۇيغۇر مۇھىتى ۋە تىلىدا يېزىلغان، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ئەڭ قەدىمكى، شۇنداقلا ئەڭ مۇھىم نۇسخا. چۈنكى بۇنىڭدىن باشقا نۇسخىلىرى قويۇق ئىسلام دىنى تۇس ئالغان. ئوغۇزخانمۇ مىللىي قەھرىمانلاردىن ئىسلام دىنى قەھرىمانلىغا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ نۇسخىنىڭ 106 ـ قۇرىدا ئوغۇزخاننىڭ «مەن ئۇيغۇرنىڭ خاقانىمەن» دېگەن جاكاسى بار. شۇ ئېنىقكى، بۇ مۇھىم يېپ ئۇچى ۋە قەدىمكى نۇسخا (قوشۇمچە 1 ـ نۇسخا) ئەجدادلارنىڭ ئۆزىگە خاس، مىللىي ۋە ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. قەدىمكى خانلارنىڭ ئەنئەنىسى، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، ئۇرۇشلار، ئوردا مۇراسىم قائىدىلىرى، خانلىقنىڭ تەشكىلىي

تۇزۇمىدىن تارتىپ كىشىلىك پەزىلەت ـ ئىقتىدارغىچە مول مەزمۇنلارنى ئىپادىلىگەنلىكتىن، بۇ نۇسخا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇسخا ھازىر فرانسىيەنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتابخانىسى» (Bibliaheque Nationale) دا ساقلانماقتا. (نومۇرى Supul. tus, 1001)[1]. باشقا تۇركىي تىلدىكى نۇسخىلىرى، پارسچە ـ تاجىكچە كىتابلاردىكى نۇسخىلىرىمۇ بار. بىز بۇ يەردە نۇقتىلىق قەدىمكى نۇسخا ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارمىغانلىقىمىز ئۈچۈن باشقا نۇسخىلار ھەققىدە توختالمىدۇق.

قىسقىسى، «ئوغۇزنامە» دە ئەجدادلارنىڭ ئۆتمۈش تارىخى ۋە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى ئوبرازلىق ۋە قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

2. «ئوغۇزنامە» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

ئالدى بىلەن «ئوغۇزنامە» نىڭ قىسقىچە مەزمۇنى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز. ئېپوس مەزمۇننىي ئۈچ قىسىمغا ئايرىپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. «ئوغۇزنامە» نىڭ مەزمۇنى بىر قەدەر مۇرەككەپ، ئارىلاش بايان قىلىنغاچقا، ئەسەرنىڭ مەزمۇننىي باش، ئوتتۇرا ۋە ئاخىر دەپ بۆلگىلى بولمايدۇ. ئەمما مەزمۇن خاراكتېرى ۋە نېمىلەر ئىپادىلەنگەنلىكىگە قاراپ ئۈچ قىسىمغا بۆلدۇق.

بىرىنچى قىسىم: ئوغۇزنىڭ تۇغۇلۇشىدىن تارتىپ خاقان بولغانغا قەدەر ۋەقەلىكلەر. بۇ قىسىمدا ئوغۇزنىڭ ئايخاندىن تۇغۇلۇپلا، قىرىق كۈندىن كېيىن چوڭ ئادەم بولغانلىقى، ئۇنىڭ تۇرمۇشى، چىراي شەكلى، قىياپىتى تەسۋىرلىنىدۇ. باتۇرلۇقى

---

① بۇ نۇسخا گېلىك شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپلارنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن «ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى ئوغۇزنامە» دېگەن نامدا مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1980 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

پاكىت ئارقىلىق چوشەندۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ گۈزەللەر بىلەن تويى، بالىلىرىنىڭ تۇغۇلغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن خانلىقنىڭ خاقانلىق يارلىقى يەنى ئوغۇزنىڭ خاقان، تامغانىڭ خانلىق سىمۋولى، كۆك بۆرىنىڭ جەڭگىۋار شۇئارى، يا بىلەن قالقانىنى، تۆمۈر نەيزىلەرنى قورال، قۇياشنى تۇغ قىلىپ، ئاسمانىنى قورغان دەپ بىلىش كېرەكلىكى توغرۇلۇق چىقىرىلغان يارلىق مەزمۇنى بار.

ئىككىنچى قىسىم: ئوغۇزخانىنىڭ بويسۇندۇرۇش پائالىيىتى جەريانىدىكى ۋەقەلىكلەر. ئالدى بىلەن بۇ قىسىمدا ئوغۇزخانىنىڭ باشقا ئەللەرگە خانلىق مەكتۇپى يوللاپ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر خانى ئىكەنلىكى ۋە ئۆزىگە بويسۇنۇش كېرەكلىكىنى قەيت قىلىدۇ. بۇ جەريانىدا شەرق تەرەپتىكى ئالتۇنخان بويسۇنىدۇ. غەرب تەرەپتىكى ئورۇم پادىشاھى قارشىلىق قىلىدۇ. ئوغۇزخان ۋە ئۇنىڭ باتۇر خەلقى دەھشەتلىك جەڭلەرنى قىلىپ نۇرغۇن دۆلەتلەرنى، ئورۇم پادىشاھىنى، جورجىتنى، سىندۇ، تاڭغۇت، سۇرىيە ۋە بارقاننى بويسۇندۇرىدۇ. جازا يۈرۈشى جەريانىدا كۆك بۆرىنىڭ چوڭ قوشۇنغا يول باشلىغانلىقى ۋە بىر قىسىم تۈركىي تىللىق مىللەت نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋەقەلىككە باغلىنىپ سۆزلىنىدۇ.

ئۈچىنچى قىسىم: ئوغۇزخانىنىڭ خانلىق زېمىنىنى ئوغۇللىرىنىڭ بۆلۈپ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرغانلىقى توغرىسىدىكى ۋەقەلىكلەر. بۇ قىسىمدا ئوغۇزخانىنىڭ خانلىق مەسلىھەتچىسىنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، خانلىقنىڭ رەسمىي مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ ئوغۇللىرىغا يۇرتىنى ئۆلەشتۈرۈپ بەرگەنلىكى يېزىلغان.

ئومۇمەن، «ئوغۇزنامە» نى مەزمۇنىغا قاراپ يۇقىرىقىدەك ئۈچ قىسىمغا بۆلسەكمۇ، لېكىن ئېپوس پۈتۈنلۈكىگە، ھەربىر بىرلىكىگە، قىسىملىرىدا مۇناسىپلىققا دىققەت قىلىش ئۆلچىمى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى مەركىزىي

ئىدىيىنى يورۇتۇش جەھەتتە يۈكسەك دەرىجىدە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە.

«ئوغۇزنامە» دە يەنە ئىجتىمائىي ئىدىيىـــۋى قاراشلار، ئەنئەنىۋى قاراشلار ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مول ئىدىيىۋى مەزمۇن، جۈملىدىن باي فولكلورلۇق ماتېرىياللار بار. «ئوغۇزنامە» دىكى ئىـدىيىـــۋى مەزمۇنىنـــى تۇرلۈك قاتلام تەركىپلىرىگە ئايرىپ تەھلىل قىلىش مۇمكىن:

ئىجتىمائىي قاراشلارنىڭ ئەسىردىكـى ئىـــپادىلىـــرى. «ئوغۇزنامە» دە ئەجدادلارنىڭ توتېم ئېتىقادى زور كۈچ بىلەن تىلغا ئېلىنغان ياكـى كۈچەپ تەسۋىرلەنگەن، يەنـــى دەرەخ كاۋىكىدىكى ساھىبجامال، كۆك نۇر ئىچىدىكى گۈزەل، چوڭ قوشۇنغا يول باشلىغۇچى كۆك بۆرە قاتارلىق مەسىلىلەردە توتېم ئېتىقادى ئەكس ئېتىلگەن. ئەسىردە تەسۋىرلەنگەن كۆك بۆرە گەپ قىلالايدۇ. ئۇ چوڭ قوشۇن ئالدىدا ماڭىدۇ. ئۇ توختىسا قوشۇن توختايدۇ، ئىلگىرىلىسە ئىـــلگىـــرىلەيدۇ. ئۇرۇشتا ئوغۇزخاقان ئۇنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ دائىـــم غەلىبە قىلىدۇ. بۇنىڭدىن بىز كۆك بۆرىنىڭ ئەجدادلار ئارىسىدا مۇقەددەس ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ توتېم بولغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

«ئوغۇزنامە» دە مۇقەددەس سانلار چـۇشـەنچـىـســمـۇ ئىپادىلەنگەن. «قىرىق» سۆزى يەتتە يەردە ئۇچرايدۇ. ئوغۇز قىرىق كۈندىن كېيىن ئادەتتىكى ئادەملەر قاتارىغا ئۆتىـــدۇ. زىياپەتتە قىرىق شىرە ۋە ئورۇندۇق تەييارلانغان. لەشكەرلەر قىرىق كۈن مېڭىپ ئاندىن توختىغان. قـــىرىق غۇلاچ خادا قاتارلىقلار «قىرىق» سانى بىلەن باغلاپ ئىپادە قىلىنـــىـــپ، قەدىمكى خەلقنىڭ مۇقەددەس سان چۈشەنچىسىنى تەشكىـــل قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا «ئۈچ» لۈك چۈشەنچىسـى بـــلـەن دۇنيانىڭ ياريلىشىغا شەرھى بەرگەن. يەنى كۆك نۇر ئىچىدىن چىققان خوتۇنىدىن بولغان ئۈچ ئوغلىغا كائىناتتىكى ئاساسلىق

ئۇچ دانە جىسىمنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويغان. دەرەخ كاۋىكىدىن چىققان خوتۇنىدىن بولغان ئۇچ ئوغلىغا يەر يۈزىدىكى ئۇچ خىل شەيئىنىڭ ئىسمىنى قويغان. دېمەك بۇ خىل سان چۈشەنچىسى ئەسەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

«ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇز يەرىم ئىلاھلاشقان، يەرىم ئادەملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ قىزلار ئىلاھىي قىزلاردۇر. ئۇلار كۈلسە تەڭرىمۇ كۈلىدۇ. بۇ خىل چوقۇنۇش (ئەجدادلارغا چوقۇنۇش) ئەسەردە يەنە بىر ئىدىيىۋى قاتلام ھاسىل قىلغان. «ئوغۇزنامە» دە يەنە تەبىئەتكە چوقۇنۇش ۋە شامانىزم تەسىرلىرىنى ئۇچرىتىمىز. تەبىئەتكە چوقۇنۇش مەسىلىسىدە ئالدى بىلەن ئەسەردە ئىپادىلەنگەن «كۆك تەڭرىسى» ۋە «كۆك» رېڭى ئۇستىدە توختالماي بولمايدۇ. ئاسمان تەڭرىسى (كۆك) ئەجدادلارنىڭ ئالاھىدە چوقۇنۇش ئوبيېكتى. بۇ خىل چوقۇنۇش «كۆك» رېڭىنى ئۇلۇغلاش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ كېيىنكى توتېمىلارغىچە سىڭىشىپ كەتكەن. يەنە بۆرىنىڭ «كۆك» رەڭدە سۈپەتلىنىشى، «ئوغۇز» نىڭ «كۆك» سۆزى بىلەن ئاتىلىشى، يەنە «قۇياش تۇغ بولسۇن» دېيىشى قۇياش ئىلاھىنى غەلىبىنىڭ سىمۋولى قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولغان. بۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە كۈننىڭ يورۇقىغا چوقۇنۇش ئادىتىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

«ئوغۇزنامە» دە ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان تەنتەنىلىك مۇراسىم شامانىزم تەسىرىنىڭ قويۇق ھىدىغا تولغان. يەنى ئىككى خادا تىكلەپ، خادىغا ئاق ۋە قارا قويلارنىڭ باغلىنىشى شامانلارنىڭ دىنىي مۇراسىمدا ئېلىپ بارىدىغان پائالىيىتى بولۇپ، بۇ پائالىيەت ئەسەردە خېلى تەپسىلىي ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

«ئوغۇزنامە» دە ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى قاراشلاردىن سىرت ئۆرپ - ئادەت مەسىلىلىرىنى ۋە ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ

بارلىقىنى بىلەلەيمىز، ھەتتا بىر قىسىم پەلسەپىۋى مەسىلىلەر، ئەخلاق تېمىسى، شۇنداقلا خانلىق تەشكىلىنىشىگە مەزمۇنىي قاتارلىقلار ئىپادە قىلىنغانلىقىنى بايقايمىز. ئالايلۇق، ئوغۇز قىياتنى ئولتۇردى، قىياتنى شۇڭقار يېدى، شۇڭقارنى ئوقيا بىلەن ئاتتى ھەم شۇ توغرىدا سۆز قىلىنىپ جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىياتىدا غالىبلارنىڭ تاللىنىشىغا، ناچارلىرىنىڭ شاللىنىدىغانلىقىنى، ئادەمنىڭ ھەممە جانلىقلاردىن باتۇر، غالىب ئىكەنلىكىدەك روشەن پىكىرنى سىڭدۈرگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. يا ئوقنى توغرىلايدۇ، سىلەر ياغا بويسۇنۇڭلار، دېيىش ئارقىلىق بىر تەرەپتىن ئەل ئىشلىرىدا چوڭنىڭ گېپىگە كىرىڭلار دېسە، يەنە بىر تەرەپتىن مىللەت ئىچىدە چوڭنى ھۆرمەتلەڭلار دەپ ئەخلاقىي تەربىيە قىلىدۇ. ئوغۇز خاقان بولغاندا ئېنىق يارلىق چىقىرىپ ئۆزىنىڭ خاقان بولغانلىقىنى، تامغىنى بەخت، كۆك بۆرىنى بەلگە، قۇياشنى تۇغ قىلغانلىقىنى، يا بىلەن قالقان، تۆمۇر نەيزە قورال بولىدىغانلىقىنى بېكىتىپ خانلىقنىڭ ھوقۇقىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن.

«ئوغۇزنامە» يۇقىرىقىدەك ۋە باشقا مول ئىدىيىۋىلىككە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى بەدىئىي شەكىل ۋە تىل جەھەتتىمۇ بەزى ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئېپوسنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نەسرىي شەكىلدە بايان قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بەزى جايلىرىغا شېئىرىي مىسرالارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، تۆۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىرىي شەكىلدە كەلگەن ھەمدە ئاخىرقى بوغۇمى قاپىيىلەشكەن:

مەن سەنلەرگە بولدۇم قاغان،
ئالالىك يا تاقى قالقان؛
تامغا بىزگە بولسۇن بۇيان،
كۆك بۆرى بولسۇنچىل ئۇران.

تەمۇر يىدالار بول ئورمان،
ئاۋ يەردە يۇرۇسۇن قۇلان؛
تاقى تالۇي تاقى مۇرەن،
كۇن توغ بولغىل، كۆك قۇرقان.
(96 — 102 ـ قۇر)

[مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كۆك بۆرە بولسۇن ھەم ئۇران.
تۆمۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،
ئوۋلۇقتا يۇرۇشسۇن مال ـ ۋاران.
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
قۇياش توغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.]

يەنە مىسالغا ئالساق: ۋەزىر ئۇلۇغ تۇركىنىڭ تۆۋەندىكى بىر ئابزاس سۆزى 13 بوغۇملۇق شېئىر جۇملىسىگە كىرىدۇ:

ئاي قاغانوم سەنگە ياشاغۇ بولسۇنغىل ئۇزۇن،
ئاي قاغانۇم سەنگە تۇرلۇك بولسۇنغىل تۇزۇن؛
بەنگە كۆك تەڭرى بەردى تۇشۇمدە كەلتۇرسۇن،
تالاي تۇرۇر يەرنى ئورۇغۇڭغا بەردۇرسۇن.
(323 — 337 ـ قۇر)

[ئەي قاغانىم، ساڭا ئۇزۇن ئۆمۇر يار بولسۇن،
ئەي قاغانىم، سېنىڭ ئەل نىزامىڭغا ئادالەتلىك يار بولسۇن.
كۆك تەڭرى چۇشۇمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
ئىشغال قىلغان يەرلەرنى ئۇرۇقىغا بۆلۈپ بەرسۇن دەپ.]

ئۇنىڭدىن باشقا ئەسەردە بىر قانچە قەبىلە ـ قوۋملارنىڭ نامىنىڭ

كېلىپ چىقىشىنى ماھىيەتلىك ۋەقەلەر بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن.

ئەسەردە مۇبالىغە قىلىش ئارقىلىق ئوغۇزنىڭ ئىلاھلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يەتكەن. ئەسەردە جايىدا قوللىنىلغان ئوخشىتىش ئارقىلىق ئوغۇزنىڭ باتۇر، مەردانىلىكى ئېچىپ بېرىلگەن. سۈيەتلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ خوتۇنلىرىنىڭ گۈزەللىكى، نازاكەتلىكى تەسۋىرلەنگەن. دېمەك، بۇ ئېپوسقا ئەجدادلارنىڭ تۇرمۇش، كۆرەشلىرىلا كىرگۈزۈلگەن بولماستىن، ئۇلارنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى، پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائىي قاراشلىرى، دىنىي ئېتىقادى، خانلىق سىمۋوللىرى، بەخت چۈشەنچىلىرى، ئەڭ مۇھىمى شۇ زامانداكى خەلقنىڭ ئېڭىدىكى ئېستېتىك چۈشەنچىسى ئەدەبىي يوللار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان. بىز بۇ ئەسەردىن بىر تەرەپتىن مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، خانلىق مۇراسىمى، ئۇرۇش ۋە مىللەت ئېتنولوگىيىسىگە ئائىت بەزى ئەھۋاللارنى بىلسەك، يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، ئۇنىڭ خېلى مۇكەممەل شەكىللىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز.

3. «ئوغۇزنامە» دە يارىتىلغان ئوغۇزخان ئوبرازى

ئوغۇز ئوبرازى خېلى مۇكەممەل ئوبراز. بۇ خىل مۇكەممەللىك بىر قاتار جەريانلار ئارقىلىق تاۋلانغان. ئوغۇزخاننىڭ شەخسىي خاراكتېرى كەڭ ئىجتىمائىي مۇھىت شارائىتىدا تەدرىجىي ئومۇمىي خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. ئوغۇزنىڭ پائالىيىتى بۇ خىل ھالەتنى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئەينى چاغدىكى باتۇر، پاراسەتلىك كىشىلەرنىڭ تامغىسى بېسىلغان. ئۇ ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرگۈچى ۋە ئىلغار كۈچلەرنىڭ ئالغا يېتەكلىگۈچىسى بولۇپلا قالماي، ئەجدادلارنىڭ خاراكتېرى ۋە

تەبىئىي خۇسۇسىيىتىنى مۇجەسسەملىگەنلىكتىن ئەجدادلارنىڭ شان - شەرىپى ۋە ئەۋلادلار قىزغىنلىقىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىغا ئايلانغان.

ئوغۇزخان - يېرىم ئىلاھلاشقان، يېرىم ئادەملەشكەن ئوبراز. خەلق قەلبىدە ئۇنىڭ تۆرىلىشى ۋە سۈپىتى ئىلاھلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ناھايىتى ئۇستا مەرگەنلىكى، قىلىچۋاز، نەيزىۋاز ۋە مەشھۇر قوماندان، شۇنداقلا ئادىل خاقان ئىكەنلىكى، يەنى ئۇنىڭ باتۇرلۇقى ئادەملىك دەرىجىسىدىن ئايرىلمىغان. ھەتتا ياشانغاندا ئۆلۈمدىن سۆز ئاچمىغان بولسىمۇ، كۆزىگە كۆرۈنۈپ تۇرغان رېئاللىقتىن ئۆزىنى قاچۇرمايى، بالىلىرىغا يەر - زېمىنىنى ئادىل تەقسىم قىلىدۇ. ئۇ ھەرگىزمۇ ئىلاھلىق ھالەتكە ئۆتۈپ، مەڭگۈ ياشاش ئىستىكىنى قىلمىغان.

ئەجدادلارنىڭ مىللىي روھى، غايىسى، ئەقىل - پاراسىتى، كۈچ - قۇدرىتى ۋە ئېسىل پەزىلەتلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن ئوغۇزخاننى شائىر دېيىش ياكى شائىرلىققا مايىل دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى بىر خانلىق يارلىقىنىڭ نەزمىي شەكىلدە چىقىرىلىشى، ئوغۇزخاننىڭ ھېچبولمىغاندا يىر (شېئىر) - قوشاقنى بىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ:

قىئات بوغۇ يېدى، ئادۇق يەدى، يىدام ئۆلتۈردى،
تەمۇر بولسا، قىئاتنى (؟) شۇڭقار يەدى.
يا ئوقۇم ئۆلتۈردى،
يەز بولسا دەپ دەدى، كەنتى.
(45 - 46 - 47 - قۇر)

[قىئات بۇغا يېدى، ئېيىق يېدى.
ئۇ گەرچە تۆمۇردەك قاتتىق بولسىمۇ،
نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى.
شۇڭقار قىئات يېدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،
ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئولتۈردى.]

ئوغۇز ئاغزىدىن بىرىلگەن بۇ پارچىنى ئوقۇپ بىز شېئىرىي سېزىمغا، ھېچبولمىغاندا، ئازراق بولسىمۇ شېئىرىي پۇراقنا ئېرىشىمىز.

ئوغۇزنامە خەلقنىڭ بالايى - ئاپىتى بولغان قىئاتنىسى يوقىتىشى ئۈنىڭ خەلقىرۇھرلىكىنى ئېچىپ بەرسە، قاتتىق جەڭلەردە غالىبلارچە ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقىشى ئۈنىڭ قەھرىمان، باتۇرلۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بەزى كىشىلەرگە نام ئاتا قىلىشى ئۈنىڭ ئەقىللىقلىقىنى، خانلىق مەسلىھەتچىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش كۆرۈشى ئۈنىڭ دانا، يىراقنى كۆرەرلىكىنى بىلدۈرگەن.

دېمەك، ئوغۇزخان «ئوغۇزنامە» دە يارىتىلغان ۋە ئۈنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىشنى ئاساسىي سۈژىت لىنىيىسى قىلغان شەخس بولۇپ، ئۇ دەۋر ۋە ماكان چەكلىمىسىدىن ھالقىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا باتۇر، مەردانە، ئاقىل خەلق قەھرىمانىغا ئايلىنىپ كەتكەن. مەيلى ئۇ تارىخىي شەخس ۋە ئىلاھىي ئوبراز بولسۇن، ۋۇجۇدىدا خەلق روھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى، خەلقچىللىق روھ ۋە گۈزەل غايىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بولالىغانلىقى ئۈچۈن بىزنىڭ بۇ خىل خاھىشنى قەدىرلىشىمىزگە، ساقلىشىمىزغا ھەم مەڭگۈ ئەتىۋارلاپ ھۆرمەتلىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

4. «ئوغۇزنامە» نىڭ تارىخىي دەۋرى

«ئوغۇزنامە» قاچان مەيدانغا كەلگەن؟ ھەر تەرەپلىمە ئەھۋالغا ئاساسەن، بىز بۇ ئەسەرنى ئېپوس دەپ ھېسابلاشقا قادىر. ئەدەبىيات تارىخى كلاسسىكلىرى ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرى توغرۇلۇق توختالغىنىدا، ئېپوس «خەلقنىڭ گۈزەل كىلىك دەۋرلىرىدە، ئۈنىڭ ھاياتى تېخى ئىككى قارشى تەرەپكە - پوئېزىيە ۋە پروزىغا ئاجرىتىلمىغان چاغدا، خەلقنىڭ

تارىخى پەقەت ئەپسانە بولغان زاماندا، دۇنيا ھەققىدە چۈشەنچىلىرى پەقەت دىنىي تەسەۋۋۇرلاردىن ئىبارەت بولغاندا، كۇچ - قۇدرىتى ۋە ساغلام پائالىيىتى پەقەت قەھرىمانلىق غەلىبىلىرىدە كۆرۈنگەن زامانلاردىلا پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن[1] » دەپ كۆرسىتىدۇ. مانا بۇ بايانلار «ئوغۇزنامە» نىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرىنى بىلىشتە مۇئەييەن پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئىپوستا ھەم پوئېزىيە ئامىللىرى، ھەم پروزا ئىلھىمبىنتلىرىنىڭ بولۇشى ئەجدادلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا ئەدەبىياتنىڭ ئۇندۇرمىلىرى بىخلىنىشقا باشلىغان زامانلارنى ئەسلىتىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ رېئال تارىخى ئەپسانىلىق تۇس ئىچىگە يوشۇرۇنغان، دىنىي ئىدىئولوگىيە بېسىم ئورۇندا تۇرغان، باتۇرلۇق - قەھرىمانلىق كۆرسىتىش قەبىلە - قوۋم ئەزالىرىنىڭ ئادەمىيلىك خاراكتېرىنى نامايان قىلىشتىكى تۇپ مەقسەت قىلىنغان. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئوغۇزنامە» دە روشەن ئىپادىلەنگەن.

ئومۇمەن، تېخىمۇ ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتساق، «ئوغۇزنامە» نىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرىنى بىلىشتە، بىرىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى؛ ئىككىنچىدىن، ئىجتىمائىي ئىدىيە (ئاساسەن دىنىي ئېتىقاد) تەرەققىيات تارىخىدىن ئىبارەت ئىككى نۇقتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مانا مۇشۇلارغا ئاساسەن مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە، بۇ ئىپوس ئەجدادلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ياشاپ تۇرغان زامانلاردا بارلىققا كېلىپ، خەلقنىڭ «ئەمدىلەتىن ئويغانغان ئېڭىنىڭ پوئېزىيە ساھەسىدە بىرىنچى پىشقان مېۋىسى» بولۇپ[2]

---

① ②«بىلىنسكىي ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 220 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى، تۈرۈمچى.

② «بىلىنسكىي ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 220 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.

قالغان.

بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان ئىپتىدائىي جەمئىيەت زادى قايسى دەۋرگە توغرا كېلىشى كېرەك. ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تارىخى بىر قەدەر مۇرەككەپ، بۇنداق بولۇشى، ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن بىر تارماق قوۋملار كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ناھايىتى ئۇزۇن ئەسىرلەر ئىچىدە باشتىن كۆچۈرگەن. مەلۇمكى، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش فورماتسىيىسى تەكشى سىزىق بويىچە تەرەققي قىلمايدۇ، تەبىئي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن گاھى تەرەققي قىلىپ، گاھى چېكىنىپ كېتىدۇ، ھەتتا غايەت زور دەرىجىدە قالاق تۇرمۇش ھالىتىگىمۇ چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋال بولغان بولىدۇ. بۇ ھال ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش ھالىتىدە ياشىغان خەلقلەرگە قارىغاندا روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ قالغان. شۇڭا «ئوغۇزنامە» نىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، ئۇنى غەربىي يۇرتنىڭ چارۋىچىلىق تۇرمۇش فورماتسىيىسىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا قويۇپ مۇھاكىمە قىلىش زۆرۈر. ئۇنى نىسبەتەن ئېنىق ۋە كونكرېت بىر دەۋر بىلەن باغلاپ قويماسلىق لازىم. ئۇنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىدە شۇنداق ئۇزۇن بىر دەۋر سوزۇلۇپ ياتقان. شۇنداق قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇنىڭدا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى دەۋردىن مىلادىيە VII ئەسىرلەرگىچە بولغان ئۇزۇن بىر تارىخنىڭ ئىزنالىرى قالدۇرۇلغان① .

---

① بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى مەنبەلەرگە قارالسۇن:
1) ئابدۇشۇكۇر تۇردى، خاۋگۇەنجۇاڭ: «ئوغۇزنامە داستانى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئەدەبىياتى»، 1979 ـ يىللىق 5 ـ سان.
2. غەيرەتجان ئوسمان: «ئوغۇزنامە، نىڭ مەيدانغا كەلگەن تارىخىي دەۋرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1986 ـ يىللىق 2 ـ سان.
3) ئابدۇكېرىم راخمان: «ئوغۇزخان ۋە ئوغۇزنامە ئېپوسى ھەققىدە يېڭى مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 ـ يىللىق 3 ـ سان.
4) مۇھەممەدجان سادىق: «ئېپوس ۋە ئوغۇزنامە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1986 ـ يىللىق 2 ـ سان.
5) لاك يىك: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى ئوغۇزنامە» «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىللىق 3 ـ سان، خەنزۇچە، بېيجىڭ.

2. توڭا ئالپ ئەر

1. رىۋايەتلىك ۋە تارىخىي دېرەكلەر

توڭا ئالپ ئەر — ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئېپوسىي ۋە ئېپوستىكى باش قەھرىمان. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي قىسىم قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىۋاستە ھالدا ئۇنىڭغا باغلاپ چۈشەندۈرگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» تە تاجىكلارنىڭ ئۇنى ئافراسىياب دەپ ئاتايدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

ئافراسىياب ئەڭ دەسلەپتە «ئاۋېستا» (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى X ئەسىرلەر) تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ تۇران ئېلىنىڭ خاقانى، ئىرانلىقلارنىڭ رەقىبى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.① يۇقىرىقى كىتابتىن تەخمىنەن 2000 يىللار كېيىن يېزىلغان «شاھنامە» دە بۇ خىل كۆز قاراش تەپسىلىي بايان قىلىنغان. «دىۋانۇلۇغەتتىت تۈرك» تە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توڭا ئالپ ئەرگىچە سۈرۈشتۈرۈلگەن. بۇ كىتابتا مۇنداق دېيىلىدۇ: «تۈرك (ئۇيغۇر) لارنىڭ ئۇلۇغ قاغانى ئافراسىياب (توڭا ئالپ ئەر) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «قاپلانغا ئوخشاش كۆچلۈك، باتۇر ئادەم، دېمەكتۇر»؛ «كاشغەر «ئوردۇكەند» دېيىلىدۇ. بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياب شۇ يەردە تۇرغان.»② «تەزكىرەئى ساتۇق بۇغراخان» دە ئافراسىيابنىڭ قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى «بەگلەر تەبىقىسى» نىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. «تارىخى رەشىدى» دە

---

① يۆەن ۋېنچى: «ئاۋېستا. ياشت» ئىلاھلار قەسىدىسى ھەققىدە» «چەت ئەل ئەدەبىياتى تەتقىقات مەجمۇئەسى»، 11 ـ توپلام. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 87 ـ يىل نەشرى، 325 ـ بەت.

② م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتتىت تۈرك»، 3 ـ تۇم، 502 ـ بەت، 1 ـ تۇم، 447 ـ بەت.

قاراخانىيلار قاغانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادىنى ئافراسىيابقا باغلايدىغانلىقىدىن ئىبارەت نۇقتىئىنەزەر بايان قىلىنغان. بۇ ھەقتە موللامۇسا سايرامىمۇ ئالاھىدە توختالغان. ئۇ «تارىخى ھەمىدى» نىڭ 119 ـ بېتىدە «بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بۇغراخانلارنىڭ قولىدا ئىكەن. تا چىڭگىزخان زامانىغىچە بۇغراخانلارنى ئافراسىياب ئەۋلادىدىن ئىدى، دېگەن رىۋايەتلەر بار» دېسە، 640 ـ بېتىدە «سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازى ... بولۇپ، ئۇنى ئافراسىيابنىڭ ئەۋلادى دەپ زىكرى قىلىنىدۇ». «تارىخى ئەمنىيە» دە بولسا «سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازى بولۇپ، ئافراسىيابنىڭ ئەۋلادى» دەپ يازىدۇ.

توڭا ئالپ ئەرنىڭ ياشىغان زامانى ھەققىدە خىلمۇ خىل رىۋايەتلەر بار. ھەرخىل قەدىمكى كىتابتىكى بايانلار ئۇنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى X ئەسىردىن مىلادىيە VIII ئەسىرگە بولغان ئارىلىقتىكى تارىخىي شەخسلەر ھەم ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن.

«دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئافراسىياب ئەسلىدە ئەفرىدوننىڭ① تۇر نامىلىق ئوغلىنىڭ نەۋرىسى ھۇشەڭنىڭ ئوغلى ئىكەن. ئۇ ئۆز دادىسى مەنۇچەھرەنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن جەڭگە چىققان ئىران شاھى نۇدەر بىلەن قاتتىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ، نۇدەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئاقىۋەت ئىران تەختىگە چىققان ۋە بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان②. ئومۇمەن، ئافراسىيابنىڭ ياشىغان جايلىرى ۋە زامانى ھەم ئۆمۈر كۆرگەن يىلى بەكمۇ سىرلىقلاشتۇرۇلغان. ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيالىق تارىخشۇناس نارشاخى (959 ـ ؟) «بۇخارا تارىخى» كىتابىدا «پارسلارنىڭ كىتابىدا ئېيتىلىشچە، ئافراسىياب 2 مىڭ يىل ئۆمۈر

① فەرىدۇن — ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى، ئەفرىدون دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

② «ئۇزبېك ئەدەبىيات تارىخى»، تاشكەنت، 1978 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم.

كۆرگەنمىش، بۇ جادۇگەر نۇھ پادىشاھنىڭ بالىلىرىدىن ئىدى» دەپ يازغان[1] . قەدىمكى دەۋردە توڭا ئالىمپ ئەجدادلار نەزىرىدىكى بىر قەھرىمان شەخسنىڭ سىمۋولى. خەلق ئۇنى ئىنتايىن ھۆرمەتلىگەن؛ ئۇ ھەقتە نۇرغۇن رىۋايەت ۋە ئېپوسلار تارقالغان («قۇتادغۇ بىلىك» ، «دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» تە بۇنىڭغا ئائىت مەلۇمات بار) . قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ تېگى - تەكتىنى مۇشۇ رىۋايەتتىكى شەخسكە باغلاپ، ئۆزلىرىنى ئەنە شۇ ئالپ ئەر توڭانىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغان.[2]

ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان ۋە كۆڭلىگە ياقىدىغان شەھەرلەرنى ئافراسىياب بىنا قىلغان دېيىشكەن.[3] خەلق ئارىسىدىكى گىلەم توقۇش، قوي سويۇش، باغۋەنچىلىك، كارىز كولاش، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، ئوت يېقىش، ئۆي سېلىش، كاۋاپچىلىق قاتارلىق ئىشلارنى ئافراسىياب باشلاپ بەرگەنمىش.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئافراسىياب دانىشمەنلەرنىڭ تىپىك تىمسالى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. ئۇ بىلىملىك، ئەقىللىق، زېرەك، نامى مەشھۇر، پەزىلەتلىك شەخس قىلىنغان. پۈتۈن تۈركىي تىللىق خەلقلەر بەگ (خان) لىرىنىڭ نەمۇنىلىك بېگى قاتارىدا سانالغان. ئۇنىڭ سۆزلىرى ئىبرەتنامە ھېسابلانغان.

«شاھنامە» ، «دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» تە ۋە خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە بولسا ئافراسىياب - باتۇر، قەھرىمانلىقتا ۋە جىسمانىي كۈچ - قۇدرەتتە مەدھىيىلەنگەن. ئۇنىڭ نامى خەلق ئىچىگە مەشھۇر، قۇدرىتىنى ھەممە ئەللەر بىلىدۇ. ئۇ پەم - پاراسەتلىك، چارە - تەدبىرگە باي، دۈشمىنىگە رەھىمسىز، خەلقنىڭ ئەمىنلىكىنى ئويلايدىغان پىداكارانە روھقا ئىگە شاھ. شۇنداق بولغانلىقتىن، خەلق ئۇنىڭ ۋاپاتىغا چەكسىز قايغۇرۇپ

---

① «بۇخارا تارىخى» ، 1966 - يىلى تاشكەنت نەشرى.
② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى باشچىلىقىدا توزۇلگەن) ، 62 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى.
③ م. كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» .

ۋە ئېچىنىپ، مەلۇم بىر كۈننى مەخسۇس تەزىيە كۈنى قىلغان ۋە مەرسىيىلەرنى توقۇشقان. بۇ توغرىدا «دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» تە بىرقانچە كۈپلېت پارچە خاتىرىلەنگەن.

2. توڭا ئالپ ئەر ئوبرازى

توڭا ئالپ ئەر — ئافراسىياب قەھرىمان قاغانلارنىڭ بىرى. ئۆز خەلقىنىڭ تىنچلىقى، بەخت - سائادىتى، ئۆز ئېلىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان. بارلىق زېھنىنى ئەل ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. تەرەققىيپەرۋەرلىككە يول تۈتۈپ ئەجدادلارنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقتىن، ئۇنى ئەل ھىمايە قىلغان. ئۇنىڭدىكى ئەقىل - پاراسەت، باتۇرلۇق، تەرەققىيپەرۋەرلىك، تىنچلىقسۆيەرلىك قاتارلىق خاراكتېرلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىش جەريانىدا تېخىمۇ مۇبالىغىلەشتۈرۈلۈپ، جەزبىدارلىشىپ تىللاردا داستانغا ئايلانغان ۋە قەھرىمانلىق ئېپوسىدا جانلىق، تىپىك، ھەيۋەتلىك ئوبراز سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن. ئافراسىياب زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تارىخىي شەخس كاتېگورىيىسىدىن ھالقىپ، نۇرغۇنلىغان تارىخىي شەخسلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەپ ھەم زامان ۋە ماكان چەكلىمىسىدىن ئىرغىپ ئۆتۈپ، بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى مۇكەممەل تىپ شەكىللەنگەن. شۇڭا ئالىپ ئەر توڭا - ئافراسىيابنىڭ تارىخىنى، ئورنىنى باھالىماقچى بولىدىكەنمىز، ئۇنىڭ ئېپوستىكى بىر بەدىئىي تىپ ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك.

3. ماتېرىياللاردىن ئۆرنەكلەر

«دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» تىكى توڭا ئالپ ئەرگە دائىر ئېپوستىن ئۆرنەكلەر:

ئالپ ئەر توڭا ئۆلدىمۇ،
ئەسىز دۇنيا قالدىمۇ.
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

ئۇلىشىپ ئەرەن بۆرلەيۇ،
يىرتىپ ياقا ئۇرلايۇ.
سىقىرىپ ئۇنى يۇنلايۇ،
سىغتاپ كۆزى ئۆرتۇلۇر.

كۆڭلۇم ئىچىن ئۆرتەدى،
پىتمىش باشىغ قارتادى.
كەچمىش ئۇدۇك ئىرتەدى،
تۇن كۇن كەچۇپ ئىرتەلۇر.

[باتۇر ئەر توڭا ئۆلدىمۇ،
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ.
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

ئەرلەر بۆرىدەك ھۇۋلىشىپ،
يىرتىپ ياقا ئاھ ئۇرۇشۇپ.
چىقىراپ ئۇنى داتلىشىپ،
ئۆسۇپ كۆزى ئۆرتۇلۇ.

كۆڭلۇم ئىچىنى ئۆرتىدى،
پۇتكەن يارنى تاتلىدى.

كەچكەن (ئۆتكەن) ئۇدۇك (ئىشق)① نى
ئەسلەتتى،
تۇن - كۇن كېچىپ ئىزدىنۇر.]

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى توڭا ئالىپ ئەرگە ئائىت بېيىتلەر:

277. بۇ تۇرك بەگلەرنىدە ئاتى بەلگۈلۈگ،
توڭا ئالىپ ئەر ئەردى قۇتى بەلگۈلۈگ.

278. بەدۇك بىلكى بىرلە ئۆكۈش ئەردەمى،
بىلىگلىك ئوقۇشلۇغ بۇدۇن كۆردۇمى.

279. نە ئۆدرۇم، نە كۆردۇم، نە ئەرسىگ ئەرەن،
ئاڭ ۇندا تەتىك ئەر يەدى بۇ جاھان.

280. تەڭىكلەر ئايۇر ئانى ئافراسىياب،
بۇ ئافراسىياب تۇتتى ئەللەر تاللاپ.

[277. بۇ تۇرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۈلۈك،
توڭا ئالىپ ئەر ئىدى بەختى كەلگۈلۈك.

278. ئىلىمدە بۇيۇك، كۆپ پەزىللىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق خەلقىنىڭ خىلى.

279. ئىدى ئۇ سەرە - خىل، زېرەك ئەر ئوغلان،
دۇنياغا زېرەكلەر بولۇر ھۆكۈمران.

280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئافراسىياب،
بۇ ئافراسىياب تۇتتى ئەللەر تاللاپ.]

---

① ئىشق — سېغىنىشنى كۆرسىتىدۇ.

§ 4 . خەلق داستانلىرى

كونكرېت ۋەقە ۋە پېرسوناژلارنى جانلىق تەسۋىرلەش ئارقىلىق مەلۇم تارىخىي دەۋردىكى قەھرىمانلارنىڭ تىپىك خاراكتېرىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بەلگىلىك سۈژىتقا ئىگە بولغان چوڭراق ھەجىمدىكى شېئىرىي ئەسەر داستان دەپ قارىلىپ كەلمەكتە.

داستانلار ئېپوسلاردىن مەيدانغا كەلگەن تارىخىي دەۋرى، پېرسوناژلار خاراكتېرى، مەزمۇن ئالاھىدىلىكى، شەكىل خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ[1].

ئۇيغۇر داستانلىرى ئاپتورلارغا تەئەللۇق جەھەتتىن خەلق داستانلىرى ۋە ئىمزالىق داستانلار (كىتابىي داستانلار) ياكى شائىرلار يازغان داستانلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ ماۋزۇدا پەقەت قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ خەلق داستانلىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىش بىلەن كۇپايىلىنىمىز.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ سانى خېلى بار بولۇپ، نۆۋەتتە 100 پارچە ئەتراپىدىكىلىرى رەتلىنىپ ئېلان قىلىندى. ئۇلار ئىچىدە «بىكەچ ئارسلان تېگىن»، «چىن تۆمۇر باتۇر»، «غېرىب ۋە سەنەم»، «ئۆمەر باتۇر»، «نۇزۇگۇم»، «سادىر پالۋان»، «ئابدۇراخمان خوجا»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «تاھىر ۋە زۆھرە»، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «ھۆرلىقا ۋە ھەمراجان»، «قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان»، «سەنەۋبەر»، «قىزىل گۈلۈم»، «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا»، «بوز يېگىت»، «كاككۇك بىلەن زەينەپ»، «سىيىت نوچى» قاتارلىق داستانلارنىڭ خەلق ئارىسىدا تارقىلىشى بىر قەدەر ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان.

---

① غەيرەتجان ئوسمان: «ئېپوس ۋە ئۇغۇز ئېپوسىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى»، «شىنجاڭ مىللەتلەر گەدەبىياتى تەتقىقاتى»، 1985 ـ يىللىق، 2-سان، ئۈرۈمچى.

ئۇيغۇرلار مۇھەببەت داستانلىرىغا بەك ھېرىسمەن بولغان. «غېرىب ۋە سەنەم»، «تاھىر ۋە زوھرە»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «پەرھاد ۋە شېرىن» قاتارلىق بىر تۈركۈم داستانلارنى «يەتتە ئاشىق ـ مەشۇق ھەققىدىكى داستان» لار نامى بىلەن ئاتاپ، ھەربىر ئەقىل ئىگىسىنىڭ ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولۇشى لازىمدەك بىر خىل ئەنئەنە شەكىللەنگەن. بۇ داستانلاردا چىن مۇھەببەتتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى موتىپ چۆرىدىگەن ئاساستا خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى، ھايات ۋە بەخت ـ سائادەت ئۈچۈن بولغان كۈرەش ۋە ئىنتىلىشلىرى، يورۇقلۇققا ۋە ھۆرلۈككە بولغان كۈچلۈك تەلپۈنۈشى، ئەشەددىي مۇستەبىتلىك ۋە رەزىل قارا كۈچلەرگە بولغان توسۇۋالغىلى بولمايدىغان ھەققانىي قارشىلىقى ۋە ئىسيانكارلىق روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە «غېرىب ۋە سەنەم» داستانى مۇھەببەت داستانلىرى ئىچىدىكى ئېسىل بىر دەستە گۈل بولۇشقا مۇناسىپ. دەسلەپكى تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، بۇ داستاننىڭ ۋەقەلىكى قاراخانىيلار خانلىقى زامانىسىدا بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. تەخمىنەن XII ئەسىرلەردە ئۇنىڭ يازما شەكلىمۇ دۇنياغا كەلگەن، كېيىن خەلق ئارىسىدىكى سازەندىلەر ئۇنىڭغا نەچچە ئون خىل ئاھاڭنى ماسلاشتۇرۇپ، شادلىققا تولغان بايرام كۈنلىرىدە، مەشرەپلەردە كەڭ ئورۇنلىغان، تارقاتقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ھەممە ئادەم بىلىدىغان، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادتقا ئېيتىلىپ كەلگەن داستانغا ئايلانغان. 2000 مىسرا‌غا يېقىن بۇ داستاننىڭ ۋەقەلىكى ئىنتايىن ئەگرى ـ توقاي ۋە تەسىرلىك. ئۇنى ئاڭلىغان ئادەمنىڭ يۈرەك تارىسى لەرزىگە كېلىدۇ، پۈتۈن ۋۇجۇدى مۇھەببەتنىڭ رەھىمسىز ۋە ئىلھامبەخش دولقۇنلىرىدا چايقىلىپ، ھاياجان ئىچىدە لەززەتلىك سېزىمغا نائىل بولىدۇ. داستاننىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى مۇنداق: شاھى ئابباس بىلەن ۋەزىر ھەسەن

دالىغا شكارغا چىققاندا، ھەر ئىككىسىلا بىردىن بوغاز كېيىكنى چېلىقتۇرىدۇ. ئىككىسىلا مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، كېيىكنى قاچۇرۇۋېتىدۇ. ئۇلار بىر - بىردىن بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئىككىلىسى ئۆز ئايالىنىڭ ھامىلدار ئىكەنلىكىنى، بۇ كېيىكنى ئۆلتۈرۈشكە كۆزى قىيمىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ۋە ۋەزىر ئەھدىلىشىپ، ئەگەر بىرى قىز، بىرى ئوغۇل تۇغۇلسا، ئۇلارنىڭ بېشىنى قوشۇپ قويماقچى بولىدۇ ھەم نىكاھ توختىمى تۇزۇشىدۇ، كېيىن پادىشاھنىڭ خانىشى قىز تۇغۇپ، سەنەم (ساھىبجامال دېگەن مەنىدە) دەپ ئىسىم قويىدۇ. ۋەزىرنىڭ ئايالى ئوغۇل تۇغىدۇ. ئېرى ئۇلۇپ كەتكەن بولغانلىقتىن يېتىم ئوغۇل دېگەن مەنىدە غېرىب دەپ ئىسىم قويىدۇ. غېرىب بىلەن سەنەم كىچىكىدىن تارتىپ بىللە ئوقۇپ، بىللە ئويناپ ئايرىلماس يېقىن دوستلاردىن بولۇپ چوڭ بولغاندىن كېيىن كۆڭۈل رىشتىسى ئۆزئارا باغلىنىدۇ. بىراق غېرىب ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالى بارغانسېرى يامانلىشىپ كېتىدۇ. شاھى ئاببىاس ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ، نىكاھ توختىمىنى يىرتىپ تاشلاپ، غېرىب ئائىلىسىنى باغداتقا سۈرگۈن قىلىدۇ، غېرىب يىراق جايلاردا كېچە - كۈندۈز سەنەمنى ياد ئېتىپ، سەنەم بىلەن كۆرۈشۈشنى نىيەت قىلىدۇ. يولدا غېرىپ قاراقچىلار تەرىپىدىن بۇلاپ سېتىلىپ، پادىشاھنىڭ چاھار بېغىدا ئىشلەيدىغان قۇلغا ئايلىنىپ قالىدۇ. غېرىب ئۆزىنىڭ ئەسلىي زاتىنى يوشۇرۇپ، چاھارباغدا ئىشلەپ يۈرۈپ ئاخىر سەنەم بىلەن ئۇچرىشىدۇ. پادىشاھ غېرىبنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىنى بىلىپ، ئادەم ئەۋەتىپ، چاھارباغنى ئاختۇرىدۇ. ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن غېرىب بىلەن سەنەم تۈيدۈرماي ئاختۇرۇشتىن قېچىپ، قەپەستىن قۇتۇلۇپ، كۈن چىقىش تەرەپكە قاراپ ئەركىن سەپەر قىلىپ كېتىپ قالىدۇ.

پۈتۈن داستان ئەنە شۇنداق چەكسىز جەلپ قىلىش كۈچىگە

ئىگە بولغاچقا، مەددىاھلار تەرىپىدىن سورۇنلاردا ئېيتىلغان، داستانچىلار تەرىپىدىن مەشرەپلەردە ئورۇنلانغان، XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپلا زامانىۋى تىياتىر شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ، سەھنىلەشتۈرۈلگەن. 1982 - يىلى، تەڭرىتاغ كىنو ستوديىسى يەنە بۇ ھېكايىگە ئاساسەن «غېرىب ۋە سەنەم» فىلىمىنى ئىشلەپ چىققان.

پۈتۈن داستاندىن ھەم ئۇنىڭ ۋەقەلىكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن خەلق ئاممىسىنىڭ مۇھەببەت - نەپرىتى، غەزەپ ۋە شىكايىتى، ھېسداشلىقى ۋە يىرگىنىشى ئىنتايىن روشەن ۋە كۈچلۈك. داستاندا خەلق ئاممىسىنىڭ گۈزەل ئارزۇ - ئىستەكلىرى بىلەن فېئودال پادىشاھلارنىڭ شەپقەتسىز ھەم دىيانەتسىزلىكى ئۆتكۈر ھالدا سېلىشتۇرۇلۇپ ھېكايە قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تارىخىدا زور ھېسداشلىق قوزغىغان.

شۇنىڭ بىلەن «غېرىب ۋە سەنەم» داستانىمۇ باشقا بىر قاتار ئەسەرلەرگە ئوخشاش، خەلق ئاممىسىنىڭ غايىۋى تەسەۋۋۇرلىرىغا تولغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بۇ تەسەۋۋۇرلار ھەمىشە قويۇق ئىجابىي رومانتىزملىق تۈسكە ۋە ئېستېتىك ھېسسىياتقا ئىگە بولغان. بۇلار بۇ ئەسەرنى ساپلىققا ۋە ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلغان.

خەلق داستانلىرى، بولۇپمۇ «غېرىب ۋە سەنەم» قاتارلىق يەتتە ئاشىق - مەشۇق توغرىسىدىكى داستانلار دەپ ئاتالغان داستانلار خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىش جەريانىدا، يەنە بىر جەھەتتىن كىتابىي داستانلارنىڭ يارىتىلىشى، بەدىئىي ۋە ئېستېتىك يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلۈشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. بىر مۇنچە خەلق داستانلىرى شائىرلار تەرىپىدىن يازما داستان شەكلىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، رېئاللىستىك داستانلارنىڭ تەسىر كۈچىنى تولۇقلاشتا، رېئال تۇرمۇش مەسلىسىگە

رومانتىزملىق شەكىل بويىچە جاۋاب بېرىشتە مۇناسىپ ھەسسىنى قوشقان.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. «تېلى قوشقى» نىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى سۆزلەپ بېرىڭ.
2. ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىگە دائىر نېمىلەرنى بىلىسىز؟
3. «دۇئانۇ لۇغەتتە تۈرك» تىكى قوشاقلار قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
4. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قوشاقلىرى قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟
5. ئۇيغۇر خەلق ھېكايىلىرى قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
6. ئەپسانىلەر قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
7. ھايۋانلار ۋە دەل ـ دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
8. بۆرە ئەپسانىلىرى توغرۇلۇق نېمىلەرنى بىلىۋالدىڭىز؟
9. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قانداق ھايۋان توتېمىغا دائىر ئەپسانىلەر تارقالغان؟
10. دەرەخ توتېمىغا دائىر ئەپسانىلەردە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟
11. موما ـ بوۋىلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ مەزمۇنىنى سۆزلەپ بېرىڭ.
12. تەبىئەت تەڭرىسى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەردە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟
13. مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى

ئەپسانىلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

14. ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنگەن؟

15. ئادەملەر (شەخسلەر)، تارىخىي ۋەقەلەرگە ۋە يەرلىك قەدىمكى يادىكارلىقلار، تەبىئەت مەنزىرىلىرى، ئىجتىمائىي ئۆرپ ـ ئادەتكە دائىر ۋەقەلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

16. ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

17. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى قەدىمكى جەمئىيەتكە خاس مەزمۇنلارنى بايان قىلىپ بېرىڭ.

18. چۆچەكلەر قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

19. مەسەللەردە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

20. ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرىنىڭ سېلىشتۇرما ئەدەبىياتتىكى رولى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ.

20. ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا تۇتقان ئورنى قانداق بولغان؟

21. «ئوغۇزنامە» نىڭ ئېپوسلۇق خۇسۇسىيىتى ۋە تارىخىي دەۋرىنى سۆزلەپ بېرىڭ.

22. ئوغۇزخان، تۆڭا ئالپ ئەر ئوبرازىنى تەھلىل قىلىڭ.

23. قەدىمكى دەۋردە قانداق خەلق داستانلىرى بولغان؟ «غېرىب ۋە سەنەم» نى نېمە ئۈچۈن تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە داستان دەيمىز؟ ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

Ⅱ باب تاريم ـ تۇرپان بوستانلىقىنىڭ قەدىمكى ئەدەبىيات ـ سەنئىتى

1 § . ئومۇمىي ئوبزور

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي ـ شىمالىي چېگرىسىغا جايلاشقان شىنجاڭ — زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول جاي. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى — مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ يەر كۆلىمى تەخمىنەن بىر مىليون 650 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت يەر كۆلىمىنىڭ $\frac{1}{6}$ نى تەشكىل قىلىدۇ.

شىنجاڭ قەدىمكى دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە غەربىي يۇرت (— 西域 قۇرىغار دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ) دەپ ئاتالغان.

قەدىمكى كىشىلەر «غەربىي يۇرت» دېگەن سۆزنى كەڭ ۋە تار ئىككى خىل مەنىدە قوللانغان. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقى ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدىن ئېيتقاندا، يۇمېنگۇەن قوۋۇقىدىن بېرىلەن ياڭگۇەن قوۋۇقىنىڭ غەربى؛ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىي،

پامىرنىڭ شەرقى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك، تار مەنىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ دائىرىسىمۇ ھازىرقى شىنجاڭنىڭ دائىرىسىدىن خېلىلا چوڭ. ھازىرقى شىنجاڭنىڭ چېگرىسى يېقىنقى زاماندا جاھانگىرلار تاجاۋۇز قىلىپ مەملىكىتىمىزنىڭ كۆپلىگەن زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن.

شىنجاڭ تاغ ـ دەريالىرى كۆپ، ئويمانلىقلار، بوستانلىقلار بىلەن بېزەلگەن، دەريا ۋادىلىرى ئوتلاق بىلەن قاپلانغان بىپايان، باي ۋە گۈزەل بىر جاي.

تارىم ئويمانلىقى مەملىكىتىمىزدە ئېگىز تۈزلەڭلىك تېپىدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقىدۇر. ئۇنىڭ ئەتراپىنى ھەيۋەتلىك تاغلار ۋە ئېگىز تۈزلەڭلىكلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوراپ تۇرىدۇ. قەدىمكى دەۋردە، بۇ جاي ھازىرقىدەك چۆل ـ باياۋان ئەمەس، مۇنبەت بىر سەھنە ئىدى. دەريا ـ ئېقىنلار كۆپ، بوستانلىقلار، شەھەر ـ يېزىلار ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەنىدى.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىغا تۇرپان ئويمانلىقى جايلاشقان. ئۇ ئەمەلدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ناھايىتى روشەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. يەر تۈزۈلۈشى جەھەتتە، بۇ جاينىڭ چەت ياقىلىرى ئېگىز، ئوتتۇرىسى بارغانسېرى ئويمان، ئۇنىڭ ئەڭ ئويمان يېرى دېڭىز يۈزىدىنمۇ تۆۋەن (يەنى 154 مېتىر)، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ناھايىتى ئىسسىق، ھۆل ـ يېغىن بەك ئاز، مۇنداق ئەھۋال پۈتۈن مەملىكەتتە ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ.

غەربىي تەڭرى تاغلىرى ئارىلىقىغا تار، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئىلى ۋادىسى جايلاشقان. ئىلى دەرياسى بۇ ۋادىنى مول سۇ بايلىقى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ.

تەڭرى تاغلىرى، ئالتاي تېغى ۋە تارباغاتاي تېغى ئارىلىقىدا

ئومۇمەن ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك يەنە بىر ئويمانلىق جۇڭغارىيە ئويمانلىقى جايلاشقان.

تەڭرى تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتەكلىرىگە قۇمۇل بوستانلىقى جايلاشقان.

شىنجاڭنىڭ ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى قەدىمكى دەۋردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشى ئۈچۈن تۈگەتكۈسىز ئەۋزەل تەبىئىي شارائىت يارىتىپ بەرگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ يەردە يەنە مول مەنبۇي بايلىقلارمۇ يارىتىلغان. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مەدەنىيەت چەمبىرىكى قۇرۇق قېلىشتەك پاجىئەگە يولۇقماستىن، بەلكى رەڭگارەڭ مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە تولدۇرۇلغان.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تىرىشچان، باتۇر ھەم ئەقىللىق بولۇپ، ئېسىل ئىنقىلابىي ئەنئەنە ۋە مۇستەھكەم ئىنقىلابىي روھقا ئىگە. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىككى قولىغا تايىنىپ، تىرىشىپ ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىنى ئېچىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق ۋە شانلىق مەدەنىيىتىنى ئورتاق يارىتىش ئۈچۈن، غايەت زور تۆھپە قوشقان.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئىزنالىرى قىياتاش رەسىملىرىدىكى مەزمۇن كۆرۈنۈشلىرى ئارقىلىقمۇ ئايرىم بىر جەھەتتىن ئىزاھلىنىش مۇمكىنچىلىكىگە ئىگە بولالايدۇ. شۇڭا بۇ توغرۇلۇق قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تاش (قىياتاش) رەسىملىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئاھالىلىرى ئالاھىدە ئۈسۈل بىلەن قالدۇرغان تارىخىي خاتىرە؛ تاشقا سىزىلغان، ئويۇلغان ئوبرازلىق «تارىخ» كىتابى بولۇپ، ئۇ خەت بىلەن يېزىلغان تارىخ

كىتابلىرى ئۇچۇن ئىنتايىن چوڭ تولۇقلىما بولغان. ئالتاي تېغى، تەڭرى تاغلىرىدىن كوئېنلۇن تېغى، قاراقۇرۇم تېغى، پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان پايانسىز تاغ رايونلىرى ۋە كەڭ يايلاقلار ئەزەلدىن ھەر مىللەت ئۇۋچىلىرى ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىرى ياشاپ ئاۋۇپ كەلگەن جايلار ئىدى. لېكىن ئۇلار يارانقان ئۇۋچىلىق مەدەنىيىتى توغرۇلۇق رەسمىي تارىخ يېزىپ قالدۇرۇلمىغانلىقتىن، ئۇلار قالدۇرۇپ كەتكەن تاش رەسىملەر شۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ئۇچۇن قىممەتلىك ھەم ئالاھىدە ماتېرىيال بولۇپ قالدى.

ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئارخېئولوگلىرى ۋە تارىخشۇناسلىرى ئالتاي، تەڭرىتاغ ۋە كوئېنلۇن ئۇچ تاغ سىستېمىسىدىن كۆپلىگەن تاش رەسىملىرىنى تاپتى. بۇ تاش رەسىملىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆڭكۇرلەردە، بەزىلىرى تاش تام (قىيالىق) لاردا بولۇپ، بەزىلىرى رەڭدار قىلىپ سىزىلغان، بەزىلىرى ئويۇلغان ياكى تەقلىد قىلىپ ئويۇلغان. بۇ تاش رەسىملەر شىنجاڭدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشى، تۇرمۇشى ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەقىقىي تەسۋىرى.

بۇ تاش رەسىملەردە ئىپادىلەنگەن ئىدىيە ـ مەزمۇنلارنى ئىنچىكە تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ناھايىتى مول، چوڭقۇرلۇقىنى ھېس قىلىمىز. ئالدى بىلەن شىنجاڭ رايونىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى نوپۇسنى ئاۋۇتۇشنى ئەڭ تەنتەنىلىك، ئەڭ مۇقەددەس ئىش دەپ قارىغان. شۇڭا ئەر ـ ئاياللارنىڭ جىنسىي تەۋىنىش تۇسىنى ئالغان مەدەنىيەت كۆزنى چاقنىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن ئېلىشىش ۋە خېيىمخەتەرلەر، بوران ـ چاپقۇن، يەر تەۋرەش قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەر بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا راۋاجلانغان ھەرقايسى مىللەت ئەجدادلىرىنىڭ ماددىي، مەنىۋى تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. چارۋىچىلىق راۋاجلانغاندىن

كېيىن ئوۋچىلىق قوشۇمچە ئورۇنغا چۈشۈپ قالغان. شۇڭا تاش رەسىملەردە ھەرخىل چارۋىلارنىڭ يايلاۋاتقان كۆرۈنۈشى، كىگىز ئۆي، ھەرخىل ھارۋىلار، شۇنىڭدەك ئۇرۇق، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قىرغىنچىلىق بىلەن تولغان ئۇرۇشلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تېپىلغان مول، رەڭدار تاش رەسىملىرى ئوۋچىلار ۋە چارۋىچىلارنىڭ ھەرخىل ماددىي، مەنىۋى تۇرمۇشلىرىنى، جەمئىيەتلەرچە ئوۋ ئوۋلاۋاتقانلىقىنى، جاپاغا چىداپ مال بېقىۋاتقان، ئەمگەك قىلىۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، باقمىچىلىققا ئائىت تاش رەسىملەردىن باشقا يەنە جىنسىي تەۋرىنىشقا دائىر رەسىملەر، ئىپتىدائىي ئۇسسۇلغا دائىر رەسىملەر، يەنە توتېم ئېتىقادى، پېرىخونلۇق، ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ بەلگىلىرى، يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن بولغان كەسكىن ئېلىشىشلار، كۈن، ئاي نۇرلىرىغا ئوقۇلغان مەدھىيە قاتارلىق مەزمۇنلارمۇ ئىپادىلەنگەن. كېيىنكى دەۋرگە مەنسۇپ قىياتاش رەسىملىرىدە ئەينى ۋاقىتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك، گىرىم ـ بېزەك ئادەتلىرى ئىپادىلەنگەن.

يىغىپ ئېيتقاندا، يايلاقتىكى ۋە تاغ رايونىدىكى تاش رەسىملىرى (قىيا تاش رەسىملىرى) — تاشقا ئويۇلغان. ئۇز زامانىسىدىكى ئىنسانلارنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ۋە ئوۋچىلىق، پادىچىلىق، ئۇرۇش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرى، تۇرمۇشى، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، تەپەككۇرى، پېرىخونلۇق ماھارىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئۇسسۇل ۋە نەققاشلىق سەنئىتى، ئۆرپ ـ ئادىتى، كىيىم ـ كېچەك، زىننەت بۇيۇملىرى، مىللەت ۋە ئىرق تەۋەلىكى قاتارلىق تەرەپلىرىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر. شۇنداقلا تۇگىمەس ـ پۈتمەس ئەدەبىيات گۈللىرى، مەدەنىيەت مېۋىلىرى سىستېمىلىق خاتىرىلەنگەن تارىخىي داستاندۇر. قىياتاش رەسىملىرى ساددا، رومانتىك بولۇپ، ئۇنى پۈتۈنلەي خۇراپىي، بىمەنە نەرسە دېگىلى

بولمايدۇ. ئارزاق پېرىخونلارنىڭ ئەسەبىيلىكىلا بار. شۇڭا قىياتاش رەسىملىرىدە پېرسونا‌ژلار ھەددىدىن ئاشقان ئەسەبىيلىك بىلەن توختىماي ھەرىكەت قىلىدۇ، ئويناقلايدۇ، ئوۋ ئوۋلايدۇ، ئۇرۇش قىلىدۇ، ئادەملەرنى، ھايۋانلارنى ئۆز ھەرىكىتىدە ھاياتنىڭ قىممىتىنى ۋە كۆچىنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلىدۇ. بۇنداق ھەرىكەتلىك مېلودىيە قانات يېيىپ جەۋلان قىلىۋاتقان مىللەتنىڭ پسىخىكىسىنىڭ ئىزھارى، شۇنداقلا ئىستىقبال، تەقدىر، كۈچ، ھاياتنىڭ مەدھىيىسىدۇر، ئۇ شىنجاڭ رايونىدىكى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ كۆرەش ئىرادىسى ۋە ھاياتىي كۆچىنى تولۇق نامايان قىلىدۇ.

تارىم - تۇرپان بوستانلىقى رايونىنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتى[1] قىياتاش رەسىملىرىنى ئىپتىدائىي يازما مەنبە قىلغان، خەلق ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنى يەنە بىر قاتلام ئېقىم قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلىپ، مىلادىيە I ئەسىرگە كەلگەندە بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىپ كېلىشى بىلەن بۇددا دىنى تۈسىنى ئالغان ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. ئۇ مىلادىيە X ئەسىرلەردە شىنجاڭغا ئىسلام دىنىنىڭ كىرىپ، ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيىگە ئايلىنىشىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۆزىنىڭ مۆتىۋەر ئورنىنى ساقلاپ كەلگەن.

تارىم - تۇرپان بوستانلىق رايونىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت

---

① پروفېسسور گېئ شىمىن ئەپەندى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنى تارىخىي دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، بىرىنچى دەۋرنى «قەدىمكى تارىم ئوپىمانلىقىنىڭ غەيرىي تۈركىي تىلدىكى ئەدەبىيات دەۋرى» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان بولسا [بۇ ھەقتە ئۇنىڭ «مەملىكىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى بىر تال مەرۋايىت — XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ داستانى (قۇتادغۇ بىلىك)، نى تونۇشتۇرۇش» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن. ئۇ دەسلەپ «جىگرا رايون» (嘉峪关) ژۇرنىلىنىڭ 1980 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان. كېيىن «گېئ شىمىنىنىڭ شىنجاڭنىڭ ئەدەبىيات، تارىخىغا دائىر ماقالىلىرى توپلىمى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلۈپ، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن 2001 - يىلى نەشر قىلىنغان.]، پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان باش مۇھەررىرلىكىدە توزۇلگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1998 - يىل خەنزۇچە نەشرى) دە «تارىم رايونىنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى» دېگەن ئاتالغۇ ئىشلىتىلگەن.

ئۆرپ ـ ئادەت خاراكتېرىنى ئالغان ئاممىباب ئەدەبىياتتىن باشقا، بۇددا دىنى مۇھىتىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەتتا بۇ تۈردىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئاممىباب ئەدەبىياتقا قارىغاندا تۇتقان ئورنى چوڭراق بولغان.

بۇددا دىنى مۇھىتىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئەدەبىيات، نوم ـ سۈترا ئېلىپ كېلىشكە دائىر بۇددا ھېكايىلىرى، بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا دائىر ھېكايىلەر، بۇددا تەرجىمانلىرى ۋە شەرھشۇناسلار ھەم ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى، بۇددا مىڭئۆيلىرىدىكى تام رەسىملىرىدىكى چاتما سۈرەتلەر شەكلى بويىچە مۇھاكىمىگە قويۇلىدۇ.

§ 2 . تارىم ـ تۇرپان بوستانلىق رايونىدىكى قەدىمكى بۇددا ئەدەبىياتى

1. قىسقىچە چۈشەنچە

شىنجاڭ رايونىدا تارىختا كۆپ خىل دىن تارقالغان. ئىسلام دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن تارقىلىپ كىرىپ، ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەشتىن بۇرۇن زوروۋاستىر دىنى، نېستۇرى دىنى، شامان دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى قاتارلىق دىنلار غەربىي يۇرتتا بىر مەزگىل گۈللەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى ئەڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر بولۇپ، تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مىڭئۆيلەر ۋەكىللىكىدىكى نۇرغۇن بۇددا دىنى يادىكارلىقلىرى بۇددىزمنىڭ غەربىي يۇرتتا قازانغان شانۇ شەۋكىتىنى ھېلىمۇ بىزگە بايان قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ.

بۇددا دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىردە، قەدىمكى ھىندىستاندا بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭ يارانقۇچىسى گاۋماتا

سىددارتا. كېيىن ساكيامۇنى دەپ ئاتالغان. بۇددا دىنى ئەقىدىلىرى دۇنيا «ئازاب - ئوقۇبەت» بىلەن تولغان، «ئازاب - ئوقۇبەت دېگىزىنىڭ چېكى يوق»، ئىنسانلار ئازاب - ئوقۇبەت دېگىزىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، تائەت - ئىبادەت قىلىشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندا، ئاندىن ئازاب - ئوقۇبەت دېگىزىدىن قۇتۇلۇپ، يا تۇغۇلمايدىغان، يا ئۆلمەيدىغان نىرۋانا (هايات - ماماتتىن خالىي دۇنيا) دەرىجىسىگە يېتەلەيدۇ دەپ قارايدۇ. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن باشلاپ بۇددا دىنى ئارسالك، باكتىرىيە، توخرى، كانگىيە ۋە كەشمىر رايونلىرىغىچە تارقالغان. يەنە كەشمىر ئارقىلىق تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا تارقالغان. ئۇدۇن بىلەن كۇسەن بۇددا دىنىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى مەركىزى ئىدى. مىلادىيە I ئەسىردە، بۇددا دىنى ئۇدۇن، سۇلى (كاشغەر، كەشبالىق) قاتارلىق جايلاردا دەسلەپكى قەدەمدە راۋاجلىنىشقا باشلىغان، يېقىنقى زامانداا خوتەن رايونىدىن تېپىلغان كارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان «دھارماپادا» سۇتىرىسى مىلادىيە I ئەسىردىكى بۇددا نوملىرىنىڭ يازما نۇسخىسى ئىدى.

تارىخشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، بۇددا دىنى شىنجاڭغا ئىچكى جايلار (مەركىزىي جۇڭگو رايونى) غا قارىغاندا بالدۇر تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ مىلادىيە I ئەسىر ئەتراپىدا تارقالغان دېيىلمەكتە.

تارىم - تۇرپان بوستانلىقى رايونىدىكى بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر، بۇددىزم نوم - سۇتىرلىرىنىڭ سانسكرىت (ئەنەتكەك) تىلى بىلەن يېزىلىدىغانلىق ئالاهىدىلىكىگە ئاساسەن، سانسكرىت تىلىدا، يەنە بەزىلىرى قەدىمكى ئۇدۇن (ساك) تىلى، توخرى تىلى، قەندىهار تىلى قاتارلىق دىنىي، ئەدەبىي تىللاردا خاتىرىلەنگەن. يەرلىك خەلقلەرنىڭ تىلىدا خاتىرىلەنگەن هۆججەتلەر خەنزۇ تىلىدىكى هۆججەتلەرنى هېسابقا ئالمىغاندا،

هازىرغىچە بايقالمىغان. بۇ خىل ئەھۋالغا قارىتا ئىلىم ئەھلىلىرى ئارىسىدا ئوخشىمىغان قاراش بار. بىر قىسىم ئالىملارنىڭ قارىشىچە، بۇگۈنكى كۈندە ھىندىستاندا ئىنگلىز تىلى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللىنىلغانغا ئوخشاش، قەدىمكى تارىم - تۇرپان بوستانلىقى رايونىدىكى شەھەر - قەلئەلىك خانلىقلىرىدىكى ئاھالىلەر سانسكرىت تىلى، ئۇدۇن (ساك) تىلى، توخرى تىلى ۋە قەندىھار تىلى قاتارلىقلارنى پەقەت دىن، ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن بولۇپ، بۇ تىل يەرلىك خەلقنىڭ ئاۋام تىلى بىلەن پەرقلىنەتتى دەپ قارايدۇ. ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا مۇشۇ مەسىلىگە مۇنداق جاۋاب بېرىلگەن:

چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 211 - يىلىدىن مىلادىيە 221 - يىللىرى ئارىلىقى) دە شىنجاڭ رايونىدا بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان نۇرغۇن مىللەتلەر ياشايتتى. ئىجتىمائىي ئىگىلىك جەھەتتە، ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇلار قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇراتتى.

تارىم ئويمانلىقى بويلىرىدىكى بوستانلىقلاردا ۋە تەكلىماكاننىڭ شىمالىدىكى قىسمەن رايونلاردا نۇرغۇنلىغان «شەھەر بەگلىكلىرى» بار ئىدى. بۇ «شەھەر بەگلىكلىرى» نىڭ ئاھالىلىرى زادى قايسى مىللەتكە مەنسۇپ؟ بىز بۇ ھەقتە ھېچقانداق بىۋاستە ماتېرىيال ئۇچرىتالمىدۇق. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇيان تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى جايلاردىن ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدىن داۋاملىق رەۋىشتە بىرمۇنچە قەدىمكى تىل - يېزىق يادىكارلىقلىرى، تام رەسىملىرى ۋە ھەيكەللەر تېپىلدى. شۇنىڭ بىلەن بەزى بۇرژۇئا ئالىملىرى مۇشۇ نەرسىلەرنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، بۇ يەرلەرنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى «ئارىيانلار» دىن ياكى شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلەيدىغان مىللەتلەردىن

ئىبارەت بولغان دەپ قارىسىغىلا ھۆكۈم چىقىرىشتى. ئۇزۇندىن بېرى بۇ ھۆكۈم ئەمەلىيەتتە بىر خىل خۇلاسە سۈپىتىدە خەلقئارا دا تارقىلىپ يۈرمەكتە. لېكىن چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، بۇ خۇلاسە پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، سماچيەننىڭ «تارىخي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» دە مۇنداق بىر سۆز بار: «پەرغاننىڭ غەربىدىن تارتىپ ياكى ئارساك دۆلىتىگىچە[1] بولغان جايلاردىكى كىشىلەرنىڭ تىللىرى بىر - بىرىدىن ناھايىتى پەرق قىلسىمۇ، لېكىن ئۆرپ - ئادەتلىرى ئومۇمەن ئوخشاپ كېتىدۇ، بىر - بىرىنىڭ تىلىنى چۈشىنىدۇ. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئورا كۆز، بومبا ساقاللىق كېلىدۇ». («لېكىن ئۆرپ - ئادەتلىرى ئومۇمەن ئوخشاپ كېتىدۇ، بىر - بىرىنىڭ تىلىنى چۈشىنىدۇ» دېگەن سۆزلەر بەنگۈنىڭ «خەنناما. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە ئومۇمەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بىر - بىرىنى چۈشىنىدۇ» دەپ ئۆزگەرتىلگەن). بۇ يەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ۋە ئىرانىنىڭ ئۆزىدىكى ئىران خەلقى كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ ھال شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۇ چاغلاردا پامىرنىڭ شەرقىدىكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشايدىغان ئاھالە تىل ۋە قىياپەت جەھەتتە يۇقىرىقى خەلقلەردىن پەرقلىق ئىدى. ئەگەر، خۇددى ھازىر تارقىلىپ يۈرگەن يۇقىرىقى ھۆكۈمدىكىگە ئوخشاش، تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشاپ كەلگەن قەدىمكى ئاھالە شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلەيدىغان مىللەتلەردىن بولغان بولسا، «تارىخي خاتىرىلەر» نىڭ ئاپتورى سماچيەن بۇ مەسىلىنى تىلغا ئالغاندا خۇددى غەربىي يۈرتتا ئۇزۇم ھارىقى چىقىدىغان جايلارنى تىلغا ئالغاندىكىدەك، «پەرغانە

---

① ئارساك دۆلىتى — مىلادىيە 248 — 250 - يىللىرى ئىرانىنىڭ شەرقىدە داخ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى ئارساك تەرىپىدىن قۇرۇلغان دۆلەت.

ئەتراپىدا» («پەرغانىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە») دېگەن بولاتتىكى، ھەرگىز يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك «پەرغانىنىڭ غەربىدىن تارتىپ» دېمىگەن بولاتتى. ئىككىنچىدىن، بۇددا دىنى ۋە باشقا دىنلارنىڭ تارقىلىپ كىرىشى ھەم سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كۈندىن - كۈنگە قويۇقلىشىشى ئارقىسىدا پامىرنىڭ غەربىدىكى ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سۆزلەيدىغان كىشىلەر تارىم ئەتراپىدىكى جايلاردا، تۇرپان ئويمانلىقىغا بارغانسېرى كۆپلەپ كۆچۈپ كېلىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى مىللەتلەر تەركىبىگە يېڭى ئامىللار قوشۇلدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە تېپىلغان قەدىمكى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا ئائىت تىل - يېزىق يادنامىلىرى ۋە خەت - چەكلەر، ئاساسەن ئاشۇلاردىن قالغان نەرسىلەر بولۇشى كېرەك؛ تام رەسىملىرىدىكى ئاق تەنلىك ئادەملەرنىڭ ئوبرازلىرىمۇ، ئاساسەن مۇشۇ ئادەملەر ئوبرازىنىڭ سەنئەتتىكى ئىنكاسى بولۇشى كېرەك. فاشۇەننىڭ «راھىبلارنىڭ ھەممىسى ھىندى تىلى ۋە يېزىقىنى بىلىدۇ» دېگەن سۆزلىرى، شۇەنزاڭنىڭ «يېزىق ھىندىستان يېزىقى بولۇپ، ئۇنىڭغا بىر ئاز ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەن» دېگەن سۆزلىرىمۇ ئاساسەن مۇشۇ ئادەملەرنىڭ تىلى ۋە يېزىقىغا قارىتىلغان. لېكىن بۇ ئادەملەرنىڭ كۆچۈپ كىرگەن ۋاقتى خېلى كېيىن بولۇپ، ئاساسەن مىلادىيەدىن بىر قانچە ئەسىر كېيىنكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەۋرگە ئائىت نەرسىلەر. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئادەملەر كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ جايلارنىڭ يەرلىك ئاھالىسى يەنىلا بۇ يەرلەرنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولۇپ كەلدى. فاشيەننىڭ «بۇ خانلىقلاردىكى خۇ[1] لارنىڭ تىلى بىر - بىرىگە

① خۇلار «胡人» — خەنزۇچە ھۆججەتلەردە بۇرۇن غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەر خۇلار دەپمۇ ئاتالغان — نەقىلچىدىن.

ئوخشمايدۇ» دېگەن سۆزلىرى مانا مۇشۇ يەرلىك ئاھالىنىڭ تىلىغا قارىتىلغان. ئۇ مانا مۇشۇنداق «خۇ تىلى» نى «ھىندى تىلى» بىلەن بىر قاتاردا تىلغا ئالىدۇ. بۇ ھال ئۇ تىللارنىڭ بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. فاشىيەن بۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس يېزىقى بارلىقى ھەققىدە ھېچنەرسە دېمىگەن. بۇ ھال ئۇ چاغلاردا يەرلىك خەلقنىڭ تېخى ئۆز يېزىقى بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەرلىك ئاھالىلەر ئاساسەن، مەلۇم بىر خىل تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاچقا ئۇيغۇرلار (بۇ يەردە غوبى ئۇيغۇرلىرى كۆزدە تۇتۇلغان — نەقىلچىدىن) كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ئەشۇ يەرلىك ئاھالىلەر ئاساسلا ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن. مۇشۇ ئالدىنقى شەرت بولغانلىقتىن، بۇ جايلاردا ياشاپ كەلگەن تۈرك بولمىغان مىللەتلەر، مەسىلەن، شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ھەم خەنزۇلار، چىڭلارمۇ ئاساسلا تۈركلىشىپ ياكى ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن[1].

مانا مۇشۇ بايان قىلىنغان ئەھۋال مۇھىم ئاساسلارنىڭ بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، تارىم - تۇرپان بوستانلىقى رايونىدىكى قەدىمكى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئۇيغۇر (بولۇپمۇ بۇددىزم مۇھىتىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەتنى) ئەدەبىيات تارىخى كاتېگورىيىسى دائىرىسىدە بايان قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان بىر خىل ئىلمىي ئۇسۇل دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2. نوم - سۈترا ئېلىپ كېلىشكە دائىر ھېكايىلەردىكى بۇددا ھېكايىلىرى

بۇددا‌غا ئېتىقاد قىلىش، نوم - سۈترىلارنى ئۇقۇش، نوم

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» بېرىنچى قىسىم، خەنزۇچە 17 - 18 - 19 - بەتلەر، ئۇيغۇرچە 26 - 27 - 28 - 29 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

قىرائەتلىرىنى ئاڭلاش، نوم ـ سۆتىرلاردىن ئۆزگەرتىلگەن چاتما رەسىملەرنى كۆرۈش بۇددىزم نوملىرىدىكى ھېكايىلەر بىلەن كەڭ دائىرىلىك ئۇچرىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇنىڭ ئىچىدە دەسلەپكى چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدىغان بىلىم بۇددانىڭ ياخشىلىقىنى ئىپادىلەيدىغان «ئۆزىنى قۇربان قىلىپ يولۋاسىنى قۇتۇلدۇرۇش» (投身饲饿虎) ، «ئۆز بېشىدىن ۋاز كېچىپ باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش» (舍头施人) ، «كۆزىنى ئېلىپ باشقىلارغا بېرىش» (挑眼施人) ، «ئۆز بەدىنىدىن گۆش كېسىپ، كەپتەرگە بېرىش» (割肉贸鸽) قاتارلىق ھېكايىلەر بار. مەركىزىي جۇڭگو رايونىدىن نوم ـ سۆترا ئېلىپ كەلگۈچىلەر بۇ ھېكايىلەرگە تولىمۇ قىزىققان ۋە ئۇلارنى ئالدى بىلەن خاتىرىلىگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ناھايىتى كەڭ تارقالغان. كۆپلىگەن بۇددا مىڭئۆيلىرىدە، ئىبادەتخانىلاردا ئۇلارنىڭ سۈرەتلىرىدىن پايدىلىنىپ سىزىلغان رەسىملەر ۋە ئويۇپ چىقىرىلغان ئەسەرلەر بولغان.

«ئۆزىنى قۇربان قىلىپ يولۋاسىنى قۇتۇلدۇرۇش» بۇ ئەسلىي «ئۇچ ئاغىلىق نوم بىتىگلەر» (大藏经) دىكى «بۇدساتۋانىڭ ئۆزىنى قۇربان قىلىپ يولۋاسىنى قۇتۇلدۇرۇش چىتايىنىيۇەن نومى» (苦萨投身饲饿虎起塔缘经说) دا مۇشۇ ھېكايە خاتىرىلەنگەن[①] . «ئالتۇن يارۇق» (سۈۋارنا پرابخاسا سوتتاما سۈترا) تىكى «ئۆز تېنىنى سەدىقە قىلىش» (舍身品) تىمۇ مۇشۇ ھېكايە خاتىرىلگەن. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ياشىغان بەشبالىقلىق تەرجىمان سىڭقۇسېلى تۇتۇق «ئالتۇن يارۇق» نى خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلغان ۋاقىتتا «ئۆز تېنىنى سەدىقە قىلىپ يولۋاسىنى قۇتۇلدۇرۇش» ناملىق ھېكايىنىمۇ ناھايىتى تەسىرلىك تەرجىمە

① بۇ كىتاب مىلادىيە 397 — 439 ـ يىللىرى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنغان.

قىلىپ چىققان. «قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىسى»[1] ناملىق كىتابتا بۇ ھېكايە «ماھاساتۇننىڭ يولۇاسقا يەم بولۇشى» دېگەن نامدا بېرىلگەن. مۇشۇ مەزمۇندىكى سۈرەتلىك چۆچەك قىزىل مىڭئۆيىنىڭ 17 ـ، 38 ـ، 47 ـ، 114 ـ غارلىرىدا بار.

«ئۆز بېشىدىن ۋاز كېچىپ باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش»[2] «داماموكى نىدانا سۈترا» ناملىق ئاقىللىق ۋە نادانلىقنىڭ سەۋەبلىرى سۆزلىنىدىغان بۇددا كىتابىدىكى بىر ھېكايە بولۇپ، قىزىل مىڭئۆيىدە مۇشۇ ۋەقەلىكنى ئەكس ئەتتۈرگەن سۈرەت بار. بۇ خەنزۇچە كىتابلاردىن «بۇددا نەزىرىدىكى ئاينۇرى بۇدساتۋا نومى» ۋە «فاشۇەن تەزكىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەن.

«كۆزىنى ئېلىپ باشقىلارغا بېرىش» «سۆڭىيۇەن خاتىرىلىرى» گە كىرگۈزۈلگەن.

«ئۆز بەدىنىدىن گۆش كېسىپ كەپتەرگە بېرىش»[3] «سۈترا لاڭكارا شاستىر» ناملىق بۇددا كىتابىدىكى چۆچەك. ئاپتورى ئاشۋاكۇشا. ھېكايىنى مىلادىيە 405 ـ يىلى كۇسەنلىك تەرجىمان كۇماراجىۋا خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان.

يۇقىرىقى ھېكايىلەرنىڭ ھەممىسىدە بىر ساخاۋەتچى، پىداكار خانىڭ ئۆزىنىڭ بارلىقىنى قۇربان قىلىپ باشقا جانلىقلارنى قۇتۇلدۇرۇشتەك ئالىيجاناب پەزىلىتى دىنىي يوپۇق ئىچىگە قويۇلۇپ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

بۇددا نوم ـ سۈترىلىرىدا ھېكايە ـ چۆچەكلەر ناھايىتى كۆپ، بۇ يەردە پەقەت يۇقىرىقىلارنىلا مىسالغا ئېلىپ سۆزلىدۇق[4].

---

① بۇ كىتابنى ق. ۋەلى يازغان بولۇپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1987 ـ يىل نەشر قىلىنغان.

② بۇ ھېكايە «قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىسى» دە «خانىڭ ئۆز بېشىنىمۇ سەدىقە قىلىشى» دېگەن نامدا تىلغا ئېلىنغان ۋە كىتابنىڭ 57 ـ بېتىدە ھېكايىسى بېرىلگەن.

③ «قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىسى» دە بۇ «خانىڭ كەپتەرنى قۇتقۇزۇپ لاچىنغا ئۆز بەدىنىدىن گۆش كېسىپ بېرىشى» دېگەن نامدا تىلغا ئېلىنغان ۋە ھېكايىسى بېرىلگەن.

④ بۇ ھېكايىلەرنىڭ تېكىستىنى «قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىسى» ۋە «ئۇيغۇر گۈدەبىيات تارىخى» (ئابدۇكېرىم راخمان باش مۇھەررىرلىكىدە توزۇلگەن، 1998 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى) ناملىق كىتابلاردىن كۆزدىكار.

چۈنكى، بۇددا دىنى قەيەرگە تارقالغان بولمىسۇن بۇ تۆت پارچە ھېكايە ئالدى بىلەن شۇ يەرگە تارقىلىپ بارغان.

3. تارىم - تۇرپان بوستانلىقى رايونىدىكى بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا دائىر ھېكايىلەر

«لوياڭدىكى ساڭراملار ھەققىدە خاتىرە» نىڭ 5 - جىلدىغا قوشۇمچە قىلىنغان «سۇڭيۈەن خاتىرىلىرى» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا سۇڭيۈەن، خۇيشىڭ قاتارلىقلار ھىندىستانغا نوم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن تارىم بوستانلىقىدىكى قەلئەلەرنىڭ خانلىقلاردىن ئۆتكەن ۋاقىتتا، شۇ يەرلەردە تارقالغان بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلىك ھېكايىلەرنى ئاڭلىغان. بۇ ھېكايىلەر ئىلگىرى - كېيىن ئازدۇر - كۆپتۇر پەرقلىق بولغان ھالدا «سۇڭيۈن خاتىرىلىرى»، «بۇيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» (شۈەنزاڭنىڭ ئەسىرى) قاتارلىق نوم ئېلىپ كېلىشكە دائىر سايا‌ھەت خاتىرىلىرىگە كىرگۈزۈلگەن، بۇ ئەينى چاغدا ئاشۇ ھېكايىلەرنىڭ ئەشۇ يەرلەردە ئۇزۇن مۇددەت تارقىلىپ، ھەممە ئادەم بىلىدىغان بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. «سۇڭيۈن خاتىرىلىرى» دە بايان قىلىنغانلىرى مىلادىيە 519 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە تارقالغان نۇسخىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، تۆۋەندە تىلغا ئېلىنغانلىرى ئەشۇ كىتابتىكى نۇسخا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«ئۇچۇۋاتقان بۇددا رىۋايىتى» دە بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇن ئېلىگە تارقىلىپ كىرىش ئەھۋالى ئەپسانىۋى تۇستە بايان قىلىنغان. رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئۇدۇن خانى ئەسلىي بۇددا دىنىغا ئىشەنمەيدىكەن. ۋايرۇكانا ئىسىملىك بىر راھىبنىڭ ۋاستىسى بىلەن دىنغا ئىشىنىدىغان بولغان. بۇ رىۋايەتنىڭ

ۋاريانتلىرى «سۇڭيۇن خاتىرىسى»، «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەندىن باشقا[1]، تىبەتچە يازما مەنبە «ئۇدۇننىڭ بۇددىزم تارىخى» ناملىق كىتابتىمۇ بار.

«ۋايرۇكاننىڭ ئۇدۇن خانىغا نەسىھەت قىلىشى» ناملىق رىۋايەتتىمۇ ئوخشاشلا بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇنغا تارقىلىپ كىرىش ئەھۋالى ھېكايە قىلىنغان.

«زەھەرلىك ئەجدىھا كۆلى رىۋايىتى» پەنتۇ ئېلى (بۇگۇنكى تاشقورغان تەۋەسىدە) دە تارقالغان رىۋايەت بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر كۆلدە بىر زەھەرلىك يىلان بولۇپ، كىشىلەرگە زادى ئارام بەرمەيدىغانلىقى، بۇنى ئاڭلىغان پەنتۇ (قىرپانە) ئېلىنىڭ پادىشاھىنىڭ زەھەرلىك يىلاننى بويسۇندۇرغانلىقىدەك ۋەقەلىك تەسۋىرلەنگەن[2].

ئومۇمەن، بۇ رىۋايەتلەر شىنجاڭغا بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىنى تەنقىد قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. بۇددا مىڭئۆي تام رەسىملىرىنىڭ بەدئىي قىممىتى

شىنجاڭدىكى (ئاساسەن كۇسەن ۋە قوچۇ مىڭئۆيلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) بۇددا مىڭئۆي تام رەسىملىرىنى ئەدەبىيات - سەنئەتشۇناسلىق جەھەتتىن تەھلىل قىلىپ، ئەدەبىيات تارىخى دەرسلىكىدە سۆزلەشتىن مەقسەت، مىڭئۆيلەردىكى رەسىملەرنىڭ ھەممىسى بۇددىزم كىتابلىرىدىكى رىۋايەت، چۆچەك،

---

① بۇ رىۋايەتنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىنى «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (ئابدۇكېرىم راخمان باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) 72 — 73 - بەتلىرىدىن، ئۇيغۇرچە نۇسخىسى «بۇددا ئېلى ئۇدۇن» (لى يېنىڭ يازغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى) ناملىق كىتابنىڭ 82 — 83 - بەتلىرىدىن كۆرۈڭلار.

② بۇ رىۋايەتنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنى «جۇڭگو تاجىكلىرى» (شېرىن قۇربان، مەمەتلىخان يازغان، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى) ناملىق كىتابنىڭ 139 - 140 - بەتلىرىدىن كۆرۈڭلار.

هېكايىلەردىكى ۋەقەلىكلەرگە ئاساسەن سىزىپ چىقىلغان بۇددىزم رەسىملىرى ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئالغانلىقىمىزدا، يەنى ئۇنى «رەسىملەشتۈرۈلگەن كىتاب» دەپ قارالغانلىقىدا.

كۆسەن تەۋەسىدە سەككىز ئورۇندا مىڭئۆي غارلىرى بار. ئۇلار: قۇمتۇر مىڭئۆيى، قىزىل مىڭئۆيى، تېتىر مىڭئۆيى، قىزىل قاغا مىڭئۆيى، سۇ بېشى مىڭئۆيى، سىمسىم مىڭئۆيى، مازارباغ مىڭئۆيى، توغراق ئېقىن مىڭئۆيى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

قوچۇ تەۋەسىدىكى مىڭئۆيلەر ئاساسلىقى يار، سىڭگىم، بىزەكلىك ۋە پىچان ناھىيىسى تەۋەسىدىكى تۈيۈق قاتارلىق تۆت ئورۇندا بار.

قەدىمكى كۆسەننىڭ بۇددا مىڭئۆيلىرىنىڭ شەكلى كۆپرەك غەربىي يۈرت پاسوندا ئىدى. يەنى ئۇزۇنچاق گەمبىنىڭ ئاستىنقى ئىككى تەرىپىگە كاردور تېشىپ ئارقا خانىغا تۇتاشتۇرۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى قىسمىنى مەركىزىي مۇنار شەكلىگە كەلتۇرگەن ياكى شامال توسىدىغان يورغىتام ھاسىل قىلغان. كاردورنىڭ ئوڭ ـ سول تەرىپىدىكى تامغا كىچىك تەكچىلەر ئويۇلغان ياكى تام رەسىمى سىزىلغان. ئارقا خانىدىكى يورۇقلۇق چۈشمەيدىغان جايغا نىرۋانانىڭ رەسىملىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. دېمەك، مىڭئۆيلەر ئالدىنقى خانا، مەركىزىي ھۇجرا، ئارقا خانا دەپ بۆلۈنگەن. ئادەتتە كۆسەن مىڭئۆي غارلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ ئۇسلۇبىغا «كۆسەنچە شەكىل» دەپ نام بېرىلگەن.

كۆسەن مىڭئۆيى رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنىدا بۇددىزمنىڭ ماھايانا مەزھىپىنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر. ماھايانا نومى «ھەقىقىي نوم» بولۇپ، ئۇ غەربىي يۈرتتا ئەڭ بۇرۇن تارقالغان ماھايانا بۇددىزمنىڭ بۇددا يېزىقى ۋە گۈزەل سەنئىتىدىكى ئەڭ جانلىق ۋە قىزىق ئىپادىلىنىشى، بۇددانىڭ ئۆتكەن ھاياتىدا

سانسىز قېتىم قۇربان بېرىپ، ساۋابلىق ئىش قىلغانلىقىنى تەسۋىرلەيدىغان ھېكايىلەردۇر. بۇ ئادەتتە جاتاكا (يارالمىش قىسسىلىرى) دەپ ئاتىلىدۇ. جاتاكادا، كۆپلىگەن دىنلارنىڭ تارقىلىشىغا ئوخشاش بۇددانىڭ باشتىن كۆچۈرگەن ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى تەسىرلىك بايان قىلىش ئۇچۇن، كۆپىنچە ۋەقەنىڭ جەريانىنى كىشىلىك تۇرمۇش ۋە تەبىئەت مەنزىرىلىرىگە كىرىشتۇرۇپ، ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكىنى خۇددى راستتەك قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. رەسمىدىكى «ئۆزىنى قۇربان قىلىپ يولۋاسىنى قۇتۇلدۇرۇش»، «ئۆز بەدىنىدىن گۆش كېسىپ كەپتەرگە بېرىش» دېگەن ھېكايىلەردە مول ئىجادىي كۈچ ۋە تەسەۋۋۇر كۈچى ئىپادىلەنگەن. بۇ ھېكايىلەردىكى تەسۋىرىي رەسىملەرمۇ ئوخشاشلا جانلىق ۋە گۈزەل بولۇپ، بۇددا ۋە بۇدساتۋالارنىڭ سۈرىتىدىنمۇ زىيادە قايىل قىلىش كۈچى بىلەن بۇددىستلارنى تەسىرلەندۈرەلەيدۇ. كۈسەن مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە يەنە جاتاكانىڭ ئۆزگىرىشىنى تەسۋىرلەيدىغان «شاياتۇننىڭ ئۆزگىرىشى» ۋە «نىرۋانانىڭ ئۆزگىرىشى» توغرىسىدىكى رەسىملەر بار. ئۇ بۇددا دىنى تارقىلىپ كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە كۆپ قوللىنىلغان، ساكيامۇنىنىڭ ئۆزىنى يوقىتىشىغا دائىر تارىخىي ئىش - ئىزلىرىنى تەسۋىرلەش ۋاستىسى، شۇنداقلا بۇددىزم رىۋايەتلىرىدىكى «سەككىز كۆرۈنۈش» نىڭ ئاخىرقى بىر كۆرۈنۈشى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇددانىڭ رەسىملىرى مۇنداق بۆلۈنىدۇ: بىرى، يالغۇز بۇددا، بۇدساتۋا، شاگىرت، ئۈچار پەرىلەر. يەنە بىرى، بۇددا نوملىرىدىكى ھېكايىلەردە رەسىم ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ۋەقەلىكىلەر. بەزىدە پەقەت ھېكايىلەرنىڭ بىرلا كۆرۈنۈشى سىزىلغان، بەزىدە ھېكايىدىن بىر قانچە مۇھىم كۆرۈنۈشلەر تاللاپ ئېلىنىپ سىزىلغان، بەزىدە بولسا ھازىرقى كارتون چاتما رەسىملىرىدىكىدەك، ھېكايىنىڭ جەريانى ئۇلانما رەسىم بىلەن

بايان قىلىنغان.

قوچۇدىكى مىكئۆيلەرنىڭ تورۇسىغا بۇددالارنىڭ رەسىمى، ئوڭ - سول تامنىڭ ئوتتۇرىسىغا نوملارنىڭ ئۆزگىرىشى توغرىسىدىكى رەسىملەر، مەسىلەن، غەربىي يۈرتتىكى پاك زېمىننىڭ ئۆزگىرىشى، ئاۋالوكتېسۋا سۈترىسىنىڭ ئۆزگىرىشى، ۋاپادارلىق سۈترىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ساددارماپۇنداری سۈترانىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىقلار سىزىلغان. رەسىملەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئىخچام ۋە تولۇق. رەسىملەردە بۇددا، بۇدساتۋا، خىلمۇخىل شەخسلەر ۋە گۈل - گىياھ، ھايۋان رەسىملىرى، چۆرىسىگە كۆپرەك نىلۇفەر گۈلى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. كىشىنىڭ دىققەت نەزىرىنى تېخىمۇ تارتىدىغىنى شۇكى، قوچۇدىكى تام رەسىملەرگە يەنە زورۇئاستىر دىنى، مانى دىنى، بولۇپمۇ تويىن (داۋجياۋ) دىنى مەزمۇنىدىكى رەسىملەرمۇ ئارىلاشتۇرۇپ سىزىلغان.

مەيلى كۇسەن مىكئۆيلىرى بولسۇن ياكى قوچۇ مىكئۆيلىرى بولسۇن، ھەممىسلا غەربىي يۈرت تاش كېمىر سەنئىتىنىڭ جەۋھىرى، شۇنداقلا قەدىمكى تارىم - تۇرپان بوستانلىقىنىڭ رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى. ئۇلار كېيىنچە قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، يەنىلا كىشىلەرگە ئۆزلىرىنىڭ سەرگۈزەشتىلىك تارىخىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ.

ھادىسە جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ بۇددا جاتاكا ھېكايە رەسىملىرى بۇددا نوم - سۈترىلارنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئىشلەنگەن، ئەمما، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپلەردە تارقالغان مەسەل، ھېكايىلەر ئىدى. بۇددا ياكى بۇددا نوم - سۈترىلىرىنى تەييارلىغۇچىلار ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، بۇددا دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى چۈشەندۈرگەن. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قارىماققا،

دىنىي خۇراپاتلىقنى تەشۋىق قىلىدىغان ئەسەردەك بولسىمۇ، ئەمما ئۆز ئىچىگە ئاكتۇئال، ساغلام ئامىللارنىمۇ ئالغان[1]. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەسەرلەر ئەدەبىيات تارىخىدا ئىزاھلىنىش سالاھىيىتىنى ھازىرلىغان دەيمىز.

§ 5. يېزىق ۋەسىقىلىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر

1. ئۇدۇن تىل - يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر

1. قەدىمكى ئۇدۇن تىل - يېزىقىدا نۇرغۇن تىل - يېزىق ۋەسىقىلىرى قالدۇرۇلغان[2]. بۇلار تارىخىي ئەسەرلەر (بەزىلىرىگە ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئارىلاشقان)، بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر[3]، ئەدەبىي ئەسەرلەر، تېببىي ھۆججەتلەر، لۇغەتلەر، خەت - چەك، مەكتۇپلار، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنغا ئائىت ھۆججەت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت[4].

2. ئەدەبىي ئەسەرلەر ھەرخىل مەزمۇن ۋە شەكىل -

---

① «قىزىل مىڭئۆي (ياتاكا) جاتاكا تام رەسىملىرى» (جاڭ يىڭسەي، ياۋ شىڭخۇڭ تەييارلىغان)، كىرىش سۆز، 1 - ، 2 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.

② خۇاڭ جېنخۇا: «ئۇدۇن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر تەتقىقاتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرى تەتقىقاتى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى خەنزۇچە نەشرى؛ «ئۇدۇن ھۆججەتلىرى»، جاڭ گۇڭچىن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «مىللىي قەدىمكى ھۆججەتلىرىدىن ئومۇمىي بايان» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

③ E. R. ئېمرويك (ئامېرىكا): «قەدىمكى ئۇدۇن يېزىقىدا پۈتۈنلگەن بۇددا دىنى ھۆججەتلەر دەستۇرى» نىڭ 20 - پاراگرافى، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1988 - يىلى 2 - سان، ئۈرۈمچى.

④ بۇ ھەقتە E. R. ئېمرويىكنىڭ «ئۇدۇن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر دەستۇرى» ناملىق ئەسىرى ۋەكىللىك خارراكتېرگە ئىگە. بۇ ئەسەرنىڭ خەنزۇچىسى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاخباراتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 9 - ، 8 - سانلىرىدا، ئا. م. سايرامىنىڭ مۇشۇ ئەسەر ئاساسىدا ئىشلىگەن ماقالىسى «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 - يىللىق 1 - 4 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان.

ژانېردىكى ئەسەرلەر بولۇپ، ئۇلار شېئېرىي ئەسەرلەر، ھېكايىلەر، چۆچەكلەر، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، بېيىت ـ قوشاقلار، خان ـ شاھزادىلەرگە ئوقۇلغان مەدھىيىلەر (قەسىدىلەر)، لېرىك قەسىدىلەردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئىچىدە داستانلار، ئۇدۇن شائىرلىرىنىڭ باھار ھەققىدىكى لېرىكىلىرى، ئۇدۇن مەلىكىسى سىمېرا قىزنىڭ يۇرت سېغىنىش لېرىكىسى، لېرىك مۇھەببەت قوشاقلىرى بار. يەنە «زامباستا» ناملىق داستانلىرىمۇ بار.

«زامباستا» (ياكى زامباستان) داستانى نەزم ۋە نەسر ئارىلاش شەكىلدىكى ئەسەر بولۇپ، ئۇدۇن ھۆكۈمدارى زامباستاننىڭ يارلىقىغا بىنائەن يېزىلغان. مىلادىيە V ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، جۇملىدىن زۇلۇم سالغۇچى يات تائىپە كىشىلىرىگە قارشى قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن.

3. تارىخىي ئەسەرلەر. «ئۇدۇن ئېلى تارىخى»، «ئۇدۇندىن تەلىم ئېلىش خاتىرىلىرى»[1]، «ئۇدۇن بۇددىزم تارىخى»[2]، «گادىنجۇر»[3] قاتارلىقلار[4]. بۇ كىتابلاردا بىر قاتار ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئورۇن ئالغان.

4. تەرجىمە ئەسەرلەر. بۇنىڭغا «بۇددا تورۇ» ۋە «رامايانا» كىرىدۇ. «بۇددا تورۇ» 200 مىسرالىق شېئىر بولۇپ، ئۇنى كۇشان شائىرى ماتىرىگۇتا يازغان، ئۇدۇن شائىرى ۋاسىلا

---

① بۇ ئۇيغۇر تىلىغا يېنە «ئۇدۇن خانلىقىدىكى راھىبلارغا نام ـ ئەمەل بېرىش خاتىرىسى» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان.

② بۇ ئۇيغۇر تىلىغا «ئۇدۇن دىنىنىڭ قائىدىلىرى تارىخى» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان.

③ بۇ ئىلگىرى «كۇن نومى» دەپ تەرجىمە قىلىنغان، خەنزۇچە «藏经大» دەپىلىدۇ. سانسكرىتچە «تىرى پىتاكا» مۇ دېيىلىدۇ.

④ «ئۇدۇن ئېلى تارىخى»، «ئۇدۇندىن تەلىم ئېلىش خاتىرىلىرى»، «ئۇدۇن دىنىنىڭ قائىدىلىرى تارىخى» تېبەت تىلىدا يېزىلغان كىتابلار بولۇپ، ھازىر ئۇلارنىڭ تېبەت تىلىدىكى نۇسخىسى ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭ ئۇدۇن تىلىدا يېزىلغان نۇسخىسىمۇ بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قاراش ۋە ئۇلارغا كىرگۈزۈلگەن يەزى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر قەدىمكى ئۇدۇنلۇقلار تارىخىدا تارقالغان بولغانلىقىنى ئۇچۇن، بۇلار توغرۇلۇق چوڭقۇرلۇق بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلدى.

سانسكرىت تىلى (؟) دىن ئۇدۇن تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ھىندىستان ئېپوسى «رامايانا» دىن پارچىلار ئۇدۇن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

2. كۇسەن - ئاگنى تىل - يېزىقشۇناسلىقى ھۆججەتلەر①

بۇلارنىڭ ئىچىدە دىنىي ئەسەرلەر، ئىجتىمائىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر بار.

1) دىنىي مەزمۇندىكى ھېكايىلەر ۋە خەلق رىۋايەتلىرىدىن «ياغاچچى بىلەن رەسسام»، «رەسسام ھېكايىسى»، «بېلىقچى ھېكايىسى»، «دھارماپادا سۇترىسى»، «بۇددا كارىتا كاۋىيا سۇترىسى» قاتارلىق نوقۇل دىنىي ئەسەرلەر.

2) ئەدەبىي ئەسەرلەردىن «مايتىرى سىمىت»، «ناندا ھەققىدىكى دراما» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرى، «شېئىرىي ھېكمەتلەر توپلىمى» قاتارلىقلار.

3) تىل - لۇغەتلەرگە ئائىت ئەسەرلەردىن «سانسكرىتچە - كۇسەنچە سۆزلۈك»، «كۇسەنچە - ئۇيغۇرچە سۆزلۈك» قاتارلىقلار.

4) تەرجىمە ئەسەرلەردىن «رامايانا» دىكى راماغا ئائىت بىرقانچە ھېكايىسىنىڭ ئاگنى تىلىدىكى نۇسخىسى قاتارلىقلار.

---

① بۇ ھەقتە مايۇڭنىڭ «ئاگنى - كۇسەن يېزىقى ھەققىدىكى تەتقىقات» («جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرى تەتقىقاتى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل خەنزۇچە نەشرى) ۋە «ئاگنى - كۇسەن ھۆججەتلىرى» («مىللىي قەدىمكى ھۆججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلۈپ، مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1997 - يىلى خەنزۇچە نەشر قىلىنغان)، جى شەنلىننىڭ «ئاگنى - كۇسەن يېزىقى» («جۇڭگو بۇيۇك ئېنسكلوپېدىيىسى. تىل - يېزىق») تومىغا كىرگۈزۈلۈپ، جۇڭگو بۇيۇك ئېنسكلوپېدىيىسى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشر قىلىنغان) قاتارلىق مەنبەلەرگە قارالسۇن.

§2 . تەرجىمانلار ۋە شەرھشۇناسلار

1. تەرجىمانلارنىڭ تەرجىمە ماھارىتى ۋە تارىخىي ئورنى

قەدىمكى غەربىي يۇرت بۇددا دىنى تەرەققىي قىلغان ئورۇن ئىدى. بۇ خىل ئىجتىمائىي مۇھىتتا داڭلىق بۇددىستلار يېتىشىپ چىققان. ئۇلار شۇ زامان مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەقەززاسى تۈپەيلىدىن، بۇددا نوم ـ كالاملىرىنى پىششىق ئۆزلەشتۈرۈۋالغاندىن سىرت، يەنە ئەنەتكەك ـ سانسكرىت تىلى، قەدىمكى غەربىي يۇرت تىلى، خەنزۇ تىلىنى ئوبدان ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش ساھەسىدە كۆپ مېھنەت سىڭدۈرۈپ، نەتىجە يارانقان.

ئارياچانتىرى قەدىمكى ئاگىنى بەگلىكىدە ئۆتكەن بۇددا ئۆلىماسى، تەرجىمان ۋە دراماتوروگ. «مايتىرى سىمىت» درامىسىنى ئەنەتكەك (ھىندى) تىلىدىكى نۇسخىسىغا تەقلىد قىلغان ھالدا توقرى (توخرى ـ توخار) تىلىدا ئىشلەپ چىققان. تەخمىنەن IX — V ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشىغان.

لى يەن (ۋاپاتى 789 — 795 ـ يىللار)، كۇسەنلىك ئاتاقلىق مۇئەللىپ، ئۇنىڭ «سانسكرىتچە مۇرەككەپ ئاتالغۇلار» دېگەن خەنزۇچە كىتابى بولغان.

خي تو (VI ئەسىردە ياشىغان)، ئۇدۇنلۇق، يېزىقچىلىق ۋە مۇزىكىغا ماھىر، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئەمەلدار بولغان، شۇنداقلا خەنزۇ كلاسسىك دەستۇرلىرىنى تەتقىق قىلغان. ئۇ دەسلەپ

خەنزۇشۇناسلىق ئىلمىنىڭ راۋاجلاندۇرغان شەنجاڭلىق هېسابلىنىدۇ. خې تو شېئىرلىرى ئىجادىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «قورۇلغا كىرىش»، «چاڭئەن كوچىسى» دېگەن شېئىرلىرى بار.

بۇددا سىڭا (232 — 348)، كۇسەنلىك بولۇپ، مەشھۇر بۇددا راھىبى، 79 يېشىدا ئوتتۇرا جۇڭگوغا بېرىپ، بۇددا دىنىنى تەرغىب قىلغان ۋە چوڭ شۆھرەتكە ئىگە بولغان. ئۇنىڭ «تەيۇۋچىيەن قەسىرىدىكى كۇي»، «مارۇي راھىبغا جاۋاب» قاتارلىق شېئىرلىرى بار.

كۇماراجىۋا (344 ـ 413)، كۇسەنلىك بولۇپ، كۇسەن خان جەمەتىدىن. بۇددا دىنىنىڭ مەشھۇر ئۆلىماسى. كۇسەن، كەشبالىق (كاشغەر)، كەشمىر قاتارلىق جايلاردا بىر تەرەپتىن ئوقۇپ، بىر تەرەپتىن ئىلىم تەھسىل قىلغان. 385 ـ يىلدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە تەكلىپگە بىنائەن چاڭئەنگە بېرىپ، بۇددا دىنى تارقىتىش، بۇددا نوم ـ سۇترىلىرىنى شەرھلەش، تەرجىمە قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان.

كوماراجىۋا مىلادىيە 413 ـ يىلى چاڭئەندە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ قالدۇرۇپ كەتكەن ئەسەرلەر ئىلىمىزنىڭ بۇددىزم تارىخى ۋە شىنجاڭنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال. ئۇ شېئىرلىرى ئىجادىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئەپسۇسكى ئۇنىڭ پەقەت «ھېكمەتلىك (خىسلەتلىك) باخشىمغا نەزىرە» بىلەن «ئوت تەمسىل» دېگەن ئىككى پارچە شېئىرى ساقلىنىپ قالغان.

ۋېيسا (ۋېيسارا) كۇيچى (598 ـ 682)، ئۇدۇنلۇق، خوتەن خان جەمەتىگە مەنسۇپ، داڭلىق بۇددا ئۆلىماسى، رەسسامى ۋە تەرجىمانى. ۋېيسا كۇيچىنىڭ خاس ئەسەرلىرىدىن «نوقۇل تونۇش نەزەرىيىسى ھەققىدىكى بايانلار»، «مۇرەككەپ

توپلام نەزەريىسى ھەققىدە» ، «سەۋەب ـ نەتىجە بىلەن ھەقىقەتنى تېپىش ھەققىدە» ، «سىرلىق نىلۇفەر سۈترىسىغا مەدھىيە» قاتارلىقلار بار. ئۇ يەنە بۇددىست شۇەن جۇاڭ بىلەن بىرلىشىپ تەرجىمە قىلىپ، شەرھى يازغان ئەسەرلەر «بەس ـ مۇنازىرىنىڭ چېكى ھەققىدە» ، «بەس ـ مۇنازىرىنىڭ چېكى نەزەريىسىگە مەدھىيە» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

سىكسانداڭ (652 ـ 710) ، خوتەنلىك، داڭلىق بۇددا ئۆلىماسى، تەرجىمان ۋە رەسسام. ئۇ تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئوتتۇرا جۇڭگوغا بېرىپ، 80 جىلدلىق «نىلۇفەر سۈترىسى» ۋە «لانكاراتانىڭ ماھايانا غا كىرىش سۈترىسى» قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىلغان.

خۇيلىن (737 ـ 820) ، قەدىمكى كەشبالىق (سۇلى، كاشغەر) بەگلىكىدە تۇغۇلغان. فېي خۇيلىن دەپمۇ ئاتىلىدۇ، كەشبالىق خان جەمەتىگە مەنسۇپ. خۇيلىن مەلۇم سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ، چاڭئەندە تۇرغان ۋە 20 يىل تىرىشىپ، 100 جىلدلىق «بۇددا نوملىرىنىڭ تەلەپپۇزى ۋە مەنىلىرى» دېگەن قامۇسنى يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب جۇڭگونىڭ بۇددا مەدەنىيىتە تارىخىدىكى كاتتا ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

2. كۇسەن مىڭئۆيى سەنئىتىدە ئىپادىلەنگەن خەلق روھىيىتى

كۇسەن مىڭئۆيى سەنئىتى بىر خىل دىنىي كارتىنا، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى كۇسەننىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى بىلەن تۇرمۇشىنىڭ بۇ خىل تۈزۈم ئاستىدىكى خەلقنىڭ ئېھتىياجىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ، بولۇپمۇ كۇسەن خەلقىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدىكى ئېھتىياجىدىن ئايرىلالمايدۇ. تۆۋەندە

مارکسزملىق نەزەرىيىگە ئاساسەن، بۇددا مەدەنىيىتىدىكى كۈسەن مىڭئۆي سەنئىتى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەلقنىڭ روھىيەت ئاممىللىرى بىلەن تونۇشمىز.

1) كۈسەن خەلقنىڭ ئېكسپىلاتاتور تۈزۈم ئۈستىدىن شىكايەت قىلغانلىقى ۋە ئەيىبلىگەنلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇددا دىنى ھىندىستاندىن كۈسەنگە كىرگەن چاغدا، كۈسەن جەمئىيىتى قۇللۇق تۈزۈمىدىن فېئودالىق تۈزۈمگە ئۆتۈۋاتقان بىر ئۆتكۈنچى باسقۇچتا تۇراتتى. جەمئىيەتتە قۇللۇق تۈزۈمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىمۇ مەۋجۇت ئىدى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەھەرلەردە ياشايدۇ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھونلار ۋە ئۇيسۇنلارنىكىگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئەزەلدىن ھونلارغا قارام بولۇپ كەلگەن. ھونلار ئۆزلىرىنىڭ باتسقانى چاكارلار كاھىبگى[1] ئارقىلىق غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلاتتى. چاكارلار كاھىبگى دائىم ئاگىنى، چوقۇ (باغراش) ۋە كۆنچى بەگلىرىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇپ، ئۇ يەردىكى بەگلىكلەردىن باج ـ سىلىق ئالاتتى»[2] دېيىلگەن. ھونلارنىڭ چاكارلار كاھىبگى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشى دەل بۇ يەردە قۇللۇق تۈزۈمنىڭ يۇرگۈزۈلۈشى ئىدى. سىماچىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى» دە ھون ئاقسۆڭەكلىرى ئۆلسە، «ئۆلگۈچى بىلەن ئۇنىڭ يېقىن خىزمەتچىلىرى، توقىلى بىللە كۆمۈلەتتى. مۇنداق بىللە كۆمۈلگۈچىلەر كۆپ بولغاندا بىر نەچچە ئون ياكى 100

---

① چاكارلار كاھىبگى (駐都仆僮) ھون ئېلى باتسقانىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلغۇچى بېگى، ھونلار غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەرگە قۇل نەزىرىدە قارىغاچقا مۇشۇنداق نام قوبۇلغان بولسا كېرەك.

② بەنگۈ: «خەننامە» 849 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى.

كىشىگە يېتەتتى... دۇشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرگۈچى ياكى ئەسىر ئالغۇچىغا بىر ئاپقۇر شاراب ئىنئام قىلىناتتى. ئېرىشكەن غەنىيمەت ئولجىسى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بېرىلەتتى. ئەسىر ئالغان ئادەمنى ئۆزى قۇل قىلاتتى. دېمەك ھونلار جەڭ قىلىدىكەن ھەممە ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن كۈرەش قىلاتتى».

بۇ ئەينى چاغدىكى ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىنىڭ قوللۇق تۈزۈمى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجاڭدا يەر ئاستىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقى بىلەن يېزىلغان تارشا پۈتۈكلەردە «قۇل» دېگەن سۆز دائىم ئۇچرايدۇ. بىر تارشا پۈتۈكتە يېزىلىشچە، بىر راھىب يەنە بىر راھىبنىڭكىدىن بىر راھىبنى كرورەنگە ئېلىپ كەتكەن، بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قۇلىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن مەزكۇر راھىبقا بەرگەن. كېيىن بۇ قۇل ئۆزىنىڭ ئەسلىي خوجايىنىنىڭ ئۆيىدىن يەنە بىر قۇلنى يېڭى خوجايىنىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كەلگەن. كېيىن ئۇ يېڭى خوجايىنىنىڭ ئۆيىدىكى باشقا بىر قۇل بىلەن قېچىپ كەتكەن. بۇ راھىبلارنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ئارىسىدا قۇل ئىشلىتىشنىڭ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە بىر تارشا پۈتۈكتە «قوللار»، «بارلىق قوللار» دېگەن سۆزلەرمۇ يېزىلغان. بۇ پاكىت شۇ چاغدىكى جەمئىيەتتە قوللار سانىنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ چاغدا قوللارنى ئېلىپ ـ سېتىش ئىشلىرى مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قانۇنىنىڭ ھىمايىسىگىمۇ ئىگە بولغان. بىر ئايال قۇل سودىسى ھەققىدىكى توختام خەتتە يېزىلىشچە، بۇ ئايال قۇلنىڭ باھاسى بىر قىممەت تۆگە ۋە بىر ئەرزان تۆگە، 11 گەز ۋە 12 گەز ئۇز ۋىلۇقتىكى ئىككى گىلەم قىممىتىگە، ئېنىق بولمىغان بىر نەرسىنىڭ قىممىتىگە باراۋەر بولغان؛ توختامدا يەنە «سېتىۋالغۇچى كىشى بىر ئايال قۇلغا تولۇق ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە، ئۇنى ئۇرۇشقا، كۆزىنى كور قىلىۋېتىشكە، ئالماشتۇرۇشقا،

رەنگە قويۇشقا، خالىغىنىنى قىلىشقا ھەقلىق» دەپ يېزىلغان. بۇ توختام خېتى ئەمەلدارلارنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يېزىلغان. ئۇنىڭ كۆچىكە ئىگە بولۇش ۋاقتى ئادەمنىڭ ئۆمرىدەك، يۇز يىل بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.

يۇقىرىقى ماتېرىياللاردىن، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى خانلىقلاردا قوللۇق تۇزۇمنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى چۈشەندۈرۈلۈپلا قالماستىن، بەلكى بۇ يەردىكى بۇددا راھىبلىرىنىڭمۇ قوللۇق تۇزۇم ئىچىگە كىرىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە «قوللار»، «بارلىق قوللار» دېگەن خاتىرىلەرنىڭ كۆرۈلۈشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان ۋەسىقىلەر ۋە خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى يىللىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا قوللارلىق تۇزۇمنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن بىرگە، بۇ تۇزۇمنىڭ چۈشكۈنلىشىش ۋە ئاجىزلىشىش باسقۇچىغا ئۆتكەنلىكىنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

قوللۇق تۇزۇمنىڭ يىمىرىلىش جەريانى — فېئودالىلىق تۇزۇمنىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانى بولىدىغانلىقى مۇقەررەر. قارۇشتى يېزىقى تارشىلىرىدا فېئودالىلىق تۇزۇمنىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانىغا دائىر ئەھۋاللارمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يەر سودىسىغا دائىر بىر توختامدا، سېتىلىپ بولغان يەردىكى ھوسۇللارمۇ ئالغۇچىنىڭ بولىدۇ، ساتقۇچى كىشى بۇ يەر ئەسلىدە مېنىڭ ئىدى دەپ، ئالغۇچىدىن «يەر ئىجارىسى سۇپىتىدە دان ئالالمايدۇ»، يەر ئالغۇچىمۇ يەر ساتقۇچىدىن يەر باھاسى بەدىلىگە ھاراق ۋە ئات ئالالمايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. باشقىلارنىڭ يېرىنى تېرىغانلىقى ئۈچۈن «يەر ئىجارىسى سۇپىتىدە دان» تاپشۇرۇش ھادىسىلىرى ئۇ جايلاردا ئەينى زاماندا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان ئىشلار ھېسابلانغان.

شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ بۇ توختام خەتتە ئەنە شۇنداق بايان قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. بىر پارچە شەخسىي خەتتە، خەت يازغۇچى كىشىنىڭ باشقا جايدا بىرقانچە پارچە تېرىلغۇ يېرى بار بولۇپ، ئۇنى ھازىر مەلۇم كىشىنىڭ تېرىۋاتقانلىقى، ئەمدى بۇ تېرىغۇچى كىشى يەر ئىجارىسىنى مۇشۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا يەر ئىگىسىگە تاپشۇرۇشى لازىملىقى ئېيتىلغان. خۇددى ئوتاقچىلىق توختىمىغا ئوخشايدىغان بىر قالدۇق تارشىدا، يەرنى تېرىغۇچى كىشى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە مەلۇم مىقدارىدا سېرىقياغ تاپشۇرۇشى لازىملىقى ئېنىق يېزىلغان. بىر بەگلىكنىڭ خانى تەرىپىدىن چىقىرىلغان بۇيرۇقتا: مەلۇم ئوتاقچىلارنىڭ ئۆزلىرى تېرىپ تۇرغان يەرنى ئەمدى شۇلارنىڭ ئۆز يېرى دەپ ئېتىراپ قىلىنىشى تەلەپ قىلىنغانلىقى ئېيتىلغان. يەنە بىر بۇيرۇقتا: مەلۇم جىنايەتچى تۇرمىدە قامىلىپ ياتقان بولسىمۇ، ئۆز ئوتاقچىسىنىڭ گۆش ۋە ھاراقلىرىدىن ھۇزۇرلىنىۋاتقانلىقى ئېيتىلغان. «ئوتاقچى» دېگەن سۆز باشقا ئورۇندا باشقىچە مەنە ۋە ئۇقۇمنى ئاڭلاتسىمۇ، لېكىن يۇقىرىدىكى ئىككى مىسالنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، ئۇنىڭ مەنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئوتاقچى تېرىغان يەر باشقىلارنىڭ مۈلكى، شۇڭا ئۇ يەرنىڭ ئىگىسىگە مۇئەييەن نەرسىلەرنى تاپشۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر نۇقتىغا يىغقاندا، ئۇ جايلاردا ئىجارىگە بېرىش مۇناسىۋىتى، شۇنداقلا فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ئۇ چاغلاردا ئاللىقاچان مەيدانغا كېلىپ بولغان دېگەن خۇلاسە چىقىدۇ.

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلار ۋە بۇ بوستانلىقنى بىرلىك قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن خانلىقلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئىجتىمائىي ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ھەم ئۆزگىرىشىدىمۇ ئومۇمىي جەھەتتىن بىردەكلىك ساقلانغان. كۆسەن خانلىقىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە، ئەلۋەتتە.

ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، كۈسەن رايونى ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقان مىلادىيە I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تەدرىجىي يوسۇندا فېئودالىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان.

قۇللۇق، فېئودالىق تۈزۈمنىڭمۇ بەلگىلىك ئەۋزەللىكى بار ئەلۋەتتە، ئەمما ئۇلارنىڭ ماھىيىتى تېگى - تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىدىن ئىبارەت. پەقەت ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ سەۋىيىسى جەھەتتىلا پەرق بار. ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشى كىشىنىڭ تەقدىرى بىلەن ئويناشقانلىق ئىدى. جەمئىيەتتە كۈچلۈكلەرنىڭ ئاجىزلارنى بوزەك قىلىشى ئۆزئارا ئۆچمەنلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى، بۇخىل قەبىھ ھەرىكەتلەر مەيلى قۇللۇق جەمئىيەتتە بولسۇن، مەيلى فېئودالىق جەمئىيەتتە بولسۇن ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى. كۈسەن خەلقى قۇللۇق تۈزۈم ۋە فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئېغىر بېسىمى ئاستىدىكى ئازاب - ئوقۇبەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتىكى خىلمۇ خىل نامۇۋاپىق ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئەيىبلىگەن. دېمەك، كۈسەن خەلقىنىڭ بۇ خىل ئىدىيىۋى ھېسسىياتى كۈسەن مىللىتىنىڭ سەنئىتىدە ئىپادىلەنگەن، شۇنداقلا، كۈسەن مىللىتىنىڭ سەنئىتىدە كۈسەن خەلقىنىڭ بۇ خىل مەنىۋى تەلىپى ئۆز ئەكسىنى تاپقان.

تۆۋەندە «ۋاپادار مايمۇننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى» دېگەن چۆچەكنى كۆرۈپ ئۆتىمىز. بۇ «پىرامىتا سۈترا» نامىلىق ئازاب دېڭىزىدىن قىرغاقتا چىقىش ھەققىدە سۆزلىنىدىغان بۇددا كىتابىدىكى بىر چۆچەك. ئۇ مىلادىيە 252 - يىلى توخرى دۆلىتىدىن كەلگەن دېيىلگەن بىر بۇددىست تەرىپىدىن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنغان. بۇ قىزىل مىللىتىنىڭ 114 - غارىغا سىزىلغان. بۇنىڭ ئەسلىي ھېكايىسى مۇنداق: «بىر ۋاپادار مايمۇن بار ئىدى. ئۇ جانلىقلارغا رەھىمدىللىك بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. بىر كۈنى

ئۇ بىر جىلغىغا مېڭە ئۇزگىلى بارغاندا، بىر ئادەمنىڭ تاغدىن سىيرىلىپ چۈشۈپ، جىرادا ھالسىزلىنىپ ياتقانلىقىنى كۆردى ۋە دەرھال ئۇ يەرگە بېرىپ ھوشسىزلىنىپ ياتقان ئادەمنى يۆدۈپ ئوتلاققا ئېلىپ كەلدى. ھېلىقى ئادەم ھوشىغا كەلدى. مايمۇن ئۇنىڭغا يول كۆرسەتتى ۋە سەپىرىگە ئامانلىق تىلىدى. مايمۇن چارچاپ كەتكەنىدى. ئۇ بىردەم ھاردۇق چىقارماقچى بولدى. بۇ چاغدا ئادەمنىڭ نىيىتى بۇزۇلدى. ئۇ «مەن ئاچ - توق يۈرگىلى بىر نەچچە كۈن بولۇپ قالدى. يەنە مۇشۇنداق بولۇۋەرسە ئۆلۈپ كېتىشىم مۇمكىن. ھاياتىمنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بۇ مايمۇننى كاۋاپ قىلىشىم كېرەك، دەپ ئويلىدى - دە، دەرھال قولىغا تاش ئېلىپ، ئۇخلاپ ياتقان مايمۇننىڭ بېشىغا ئۇردى. مايمۇن ئۆلدى. ئۇنىڭ تېرىسىنى سويۇپ تاشلاپ، گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يېدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئادەم ۋاپادار مايمۇننىڭ ئۇۋالىغا قېلىپ 18 قەۋەت دوزاخقا تاشلاندى»[1].

بۇ ھېكايىدە ئېكسپىلاتاتور سىنىپ ۋەكىلىنىڭ مايمۇن ئوبرازىدا ئوتتۇرىغا چىققان تۆۋەن قاتلام خەلق ھەرقانچە ئاق كۆڭۈل، ۋاپادار بولسىمۇ، لېكىن، ئۆزىنىڭ ئېپلاس نەپسى ئالدىدا ھەرقانداق رەزىللىكلەرنى قىلىشتىن يانمايدىغانلىقىنى ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇ ئەزگۈچى سىنىپ ئوبرازىنىڭ ئاخىر دوزاخقا تاشلانغانلىقىنى تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق، ئەمگەكچى خەلقنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمنى ئاخىر يوق قىلىۋېتەلەيدىغان ئۇمىدۋارلىق روھىنى ئىپادىلەنگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە بىر مۇنچە ھېكايىلەردە زوراۋان كۈچلەرنىڭ ئاجىزلارنى بوزەك قىلغانلىقى، ھەرخىل ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي كۈچلەرنىڭ بۇلارنىڭ ئەدىپىنى بەرگەنلىكى تەسىرلىك ۋە جانلىق سۈرەتلەنگەن.

بۇنىڭدىن باشقا «ئوتۇنچىنىڭ ئېيىقنى ئوۋچىغا كۆرسىتىپ

---

① ق. ۋەلى: «قىزىل مىڭبۇي رەسىملىرى ھېكايىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

قويۇشى»[1] دېگەن ھېكايىنى مىسال قىلساق، بۇنىڭدا ئېيىق سەممىي، كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىدىغان، ئاق كۆڭۈل ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، ئوۋچى پۈرسەتپەرەست، ئاچ كۆز قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

بۇ ھېكايىلەردە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ئاستىدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. پاجىئەلىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ھەم رېئال تۇرمۇشتىكى ھەرخىل قەبىھ ھادىسىلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى، قاتارلىقلار كۈسەن خەلقنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىلىك تۈزۈمگە نىسبەتەن شىكايەت قىلغانلىقى ۋە ئەيىبلىگەنلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا مىسال قىلىنغان بىر قانچە پارچە رەسىملەرنىڭ ھەممىسى يارالمىش قىسسىلىرى رەسىملىرى (جاتاكا) بولۇپ، ساكيامۇنى بۇددا بولۇشتىن ئىلگىرى يورۇق دۇنيادا باشتىن كەچۈرگەن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك كەچۈرمىشلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت. ئەمما كۈسەن رەسسامىلىرى مۇشۇنداق يارالمىش قىسسىلىرى، ھېكايىلىرىنى تاللاپ، كۈسەن مىڭئۆي غارلىرىغا سىزغان ۋاقىتتا، مۇئەييەن سۈبيېكتىپ مەقسىتى بار دەپ قارايمىز. بۇ خىل سۈبيېكتىپ ئوي كەڭ كۈسەن خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت.

2) كۈسەن خەلقنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشلاردىن جاق تويغانلىقى ۋە خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئىنتىلىدىغانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. كۈسەن مىڭئۆي رەسىملىرىدە ئۇرۇش مەيدانىنىڭ كۆرۈنۈشى ئۇچرىمايدۇ، بىراق لەشكەرلەرنىڭ رەسىملىرى كۆرسىتىلگەن؛ ئۇرۇش مەيدانىدىكى ئۆزئارا قىرغىنچىلىق كۆرسىتىلمەيدۇ، ئەمما ئۇرۇش قىلماسلىق توغرىسىدا نەسىھەت قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشلەر بار.

---

① ق. ۋەلى: «قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىسى».

قىزىل مىڭئۆيلىرىدىكى «سەككىز خانىنىڭ سارىرا[1] نى تالىشىش» ناملىق سۈرەتتە لەشكەرلەرنىڭ سارىرانى تالىشىۋاتقانلىقى، راۋاقتا بىر ئادەمنىڭ ئۇلارغا نەسىھەت قىلىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. «بۇددا بەننىخۇەن سۈترىسى» (佛般泥洹经) ناملىق خەنزۇچە قەدىمكى كىتابتىكى خاتىرىگە قارىغاندا، قەدىمكى كۇسەن ئېلىدە ھەقىقەتەن سارىرانى تالىشىپ جېدەل - ماجرا بولغانلىقى مەلۇم.

ئۇنىڭدىن باشقا كۇسەن مىڭئۆيلىرىدىكى كۆپلىگەن رەسىملەردە «تاغ - ئورمانلىقتىكى تۇرمۇش» تەسۋىرلەنگەن رەسىم بار. بۇنداق رەسىمدىن بىرى قىزىل مىڭئۆي 77 - غارغا سىزىلغان، قۇمتۇرا مىڭئۆيىنىڭ غارغا سىزىلغان «تاغ - ئورمانلىقتىكى ئۇچار قاناتلار» رەسىمىدۇ مۇشۇ تۇردىكى رەسىملەرگە كىرىدۇ. بۇ رەسىملەردە گۈزەل ۋە تىنچ باغ - ئورمانلىقلاردا قۇشلارنىڭ خاتىرجەم، خۇشال يۈرۈشۈۋاتقانلىقىدەك مەنزىرە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

3) كۇسەن خەلقىنىڭ ئۆز يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر مېھرى - مۇھەببىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. كۇسەننىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى گۈزەل، تاغلىرى كۆركەم، سۇلىرى مول، يېرى مۇنبەت. كۇسەن خەلقى ئۆزىگە پۈتمەس - تۈگىمەس بايلىق بەخش ئېتىۋاتقان يۇرتىنى قىزغىن سۆيگەن. يۇرتىنىڭ تۇپرىقى ۋە ھەربىر گىياھلىرىغا چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىغان. كۇسەن خەلقىنىڭ يۇرىكىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىن ئۇرغۇپ چىققان بۇ خىل ھېسسىيات كۇسەن مىڭئۆي رەسىملىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

قۇمتۇرا مىڭئۆيى 21 - غارىغا سىزىلغان «ئوردا - قەسىر» رەسىمى كىشىگە خۇددى جەننەتنىڭ قىياپىتىنى كۆز ئالدىغا

---

① سارىرا — ساكيامۇنىنىڭ جەسىتى كۆيدۈرۈلگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن مېيىت جەۋھىرى.

كەلتۈرىدۇ. ياۋسلىيەن يازغان «لياڭنامە. يىلار تەزكىرىسى» دە كۈسەن ئېلىنىڭ ئاستانىسى «ئۈچ ئايلانمىدىن تەركىب تاپقان. تاشقىرىقى شەھەر بىلەن ئىچكىرى شەھەر قاتارلىقلار، ئوردىسى ئىنتايىن كۆركەم، ئالتۇن، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن» دېيىلگەن بولسا، سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ چىنرۇ يازغان «كىتابلار جەۋھىرى» (册府元龟) دە كۈسەن خانلىقىنىڭ ئوردىسى «ئىنتايىن گۈزەل، تەڭرى دەرگاھىدەك كۆزنى قاماشتۇرىدۇ» دېيىلگەن.

كۆرۈڭلۈشقا بولىدۇكى، قۇمتۇرا مىڭئۆيى 21 ـ غارىدىكى «ئوردا ـ قەسىر» رەسىمىدە كۈسەن خەلقىنىڭ ئۆزىنى بېقىۋاتقان يۈرتىغا ھەمدە ئۆزلىرى جايالىق ئىشلەپ قۇرۇپ چىققان، ئۆز تۇپرىقىدىكى قۇرۇلۇشلارغا بولغان چەكسىز تەلپۈنۈش ھېسسىياتى مۇجەسسەم قىلىنغان.

قىزىل مىڭئۆيى 224 ـ غارغا «تاغ ـ ئورمانلىقلاردا ھايۋانلار» سىزىلغان. رەسىمدە گۈزەل تاغلار ۋە ئورمانلىقلارنىڭ مەنزىرىلىرى، سۇ ۋە زۇمرەتتەك بۇلاق سۈلىرى، شوخ ھايۋانلارنىڭ ئەركىن، بەھۇزۇر يايلاپ يۈرۈۋاتقانلىقىدەك خاتىرجەم تۇرمۇش يۈكسەك ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەنگەن... بۇ رەسىم كۈسەننىڭ تاغ ـ ئورمانلىرىنىڭ كۆركۈنۈشى بولۇپ، تۇرمۇش پۈرىقى ئىنتايىن قويۇق، ھايۋانلار ئوبرازى خۇددى راستىتەكلا تۇيغۇ بېرىدۇ. شۇنىڭ دېمەي بولمايدۇكى، بۇ رەسىملەردە كۈسەن سەنئەتكارلىرىنىڭ يۈرتىنىڭ تاغ ـ دەريالىرىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى ۋە سېغىنىش ھېسسىياتى مۇجەسسەم قىلىنغان.

4) كۈسەن خەلقىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىن ئوڭۇشلۇق بەھرىمەن بولۇشتىكى كۆچلۈك ئىنتىلىش روھى ئىپادىلەنگەن. قەدىمكى كۈسەن ئېلىنىڭ بايلىقى مول، ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان، سودا تىجارىتى گۈللەنگەن، خەلقىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى

رەڭگارەك تۈس ئالغان. خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇ توغرۇلۇق قىممەتلىك خاتىرىلەر ساقلىنىپ قالغان① . ئەنە شۇلارغا قارىغاندا، قەدىمكى كۈسەن خەلقى تۈرمۈشنى قىزغىن سۆيگەن. كىشىلىك ھاياتنىڭ پەيزىدىن ھۇزۇرلىنىشنى ئوبدان بىلگەن. بۇ خىل روھىي ئامىل كۈسەن مىڭئۆيي رەسىملىرىدە قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

قىزىل مىڭئۆيي 38 ـ غاربدا «سەنئەتكارلار» (伎乐图) كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن بىر پارچە رەسىم بولۇپ، ئۇنىڭدا شەرق، غەربتىكى ھەربىر تامدا يەتتە گۈرۈپپىغا بۆلۈنگەن 28 سازەندىنىڭ كۆرۈنۈشى، سازەندىلەرنىڭ قولىدا ھەرخىل چالغۇلار تۈرغان قاينام ـ تاشقىنلىق ئويۇن مەنزىرىسى چۈشۈرۈلگەن. بۇ «سەنئەتكارلار» سۈرىتىي پۈتۈن غارغا زوق ـ شوخلۇق كەيپىياتىنى بەخش ئەتكەن بولۇپ، ئۇ قەدىمكى كۈسەن خەلقىنىڭ ئەشۇنداق خۇشاللىقنى ئىزدەپ، ھاياتنىڭ لەززىتىنى تېتىشتەك كەيپىياتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

قىزىل مىڭئۆيي 188 ـ غاربدا «خېتۇ پراتىيايا ھېكايىسى» نىڭ يېنىدا بىرەيلەننىڭ ئۆرە تۈرغانلىقى، ئىككى مۈرىسى، ئىككى قولىدا ۋە بېشىدا بەش دانە پىيالە تۈرغان بولۇپ سېرىك ئويناۋاتقان كۆرۈنۈش بېرىلگەن. يەنە قىزىل مىڭئۆيي 186 ـ غاربدىكى «خىتۇ پراتىيايا ھېكايىسى» چۈشۈرۈلگەن. سۈرەتتە بۇددانىڭ يېنىدا بىر ئادەمنىڭ ئولتۇرغانلىقى، ئۇ ئادەمنىڭ يېنىدا بىر ساندۇق، ساندۇقنىڭ ئاغزى ئوچۇق تۈرغان، ئۇنىڭغا لىق يىلان قاچىلانغان. بۇ سېرىك ئويۇنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. مانا بۇلار قەدىمكى كۈسەن خەلقىنىڭ رەڭگارەڭ

① شۇەنزاڭ يازغان «بۇيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، ۋاڭ بو يازغان «تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھىم ۋىقلار بايانى»، لىيۇ شۇي يازغان «كونا تاڭنامە». مۇسىقا تەزكىرىسى»، دۇەن چىڭشى يازغان «يۇيانڭ خاتىرلىرى» قاتارلىق كىتابلاردىكى كۈسەن ئېلىگە دائىر بايانلاردا ئېيتىلىشىچە، كۈسەننىڭ ناخشا ـ مۇسىقا (مۇزىكا) ، ئۇسسۇل، ئوركېستىرلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. كۈسەن ئېلىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشى ناخشا ـ مۇسىقا، ئويۇن ـ تاماشادىن پەقەت ئايرىلمىغان.

مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ تەركىبىي قىسمى. مانا بۇ رەسىملەردە قەدىمكى كۇسەنلىكلەرنىڭ ھەقىقىي تۇرمۇش مەنزىرىسىنى ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنىڭ ئەكس ئەتتۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، كۇسەن مىڭئۆيى غارلىرى سەنئىتى بىر خىل دىنىي سەنئەت. ئەمما، دىنىي سەنئەتمۇ كىشىلەرنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان نەرسە ئەمەس، يەنى كىشىلىك تۇرمۇش بىلەن ئايرىلمايدىغان تەركىبىي قىسىم. شۇڭا، كۇسەن مىڭئۆيى سەنئىتىدە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ مەنىۋى ئەھمىيىتى ئىنكار قىلىنمايلا قالماستىن، بەلكى كۇسەن مىڭئۆيلىرىدىكى پۈتكۈل بوشلۇققا تولۇپ كەتكەن بولۇپ، كۇسەن مىڭئۆيى سەنئىتىدىكى بىر خىل بىرىكمە ئامىل بولۇپ كەتكەن، شۇنداقلا كۇسەن مىڭئۆيى سەنئىتىنى جانلىق ھاياتىي كۆچكە ئېرىشتۇرگەن①

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. شىنجاڭدىكى قىيا تاش رەسىملىرىدە نېمىلەر ئەكس ئەتتۇرۇلگەن؟

2. تارىم — تۇرپان بوستانلىقىنىڭ بۇددىزم مەدەنىيىتىگە دائىر ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بېرىڭ.

3. نوم ـ سۇترا ئېلىپ كېلىشكە دائىر ھېكايىلەر ۋە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا دائىر ھېكايىلەردىن قايسىلارنى بىلىسىز؟

4. بۇددا مىڭئۆيى تام رەسىملىرىدە ئەدەبىي قىممەت بار دېيىش نېمىگە قارىتىلغان؟

5. ئۇدۇن تىل ـ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر قانداق تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

---

① جۇيىڭرۇڭ: «كۇسەن تاش كېمىسى تەتقىقاتى»، 71 — 84 ـ بەتلەر، شىنجاڭ گۈزەل ـ سەنئەت فوتو نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

6. ئۇدۇن تىل - يېزىقىدا يېزىلغان ھۆججەتلەر ئىچىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ.

7. تارىم بوستانلىقىدىكى قەلئەلىك خانلىقلاردا ياشىغان تەرجىمانلار كىملەر؟

8. كۈسەن مىڭئۆيى سەنئىتىدە ئىپادىلەنگەن خەلق روھىيىتى قانداق مەزمۇندىن ئىبارەت؟

Ⅲ باب ئورقۇن دەۋرى ئەدەبىياتى

§1. ئومۇمىي ئوبزور

شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى (ياكى غوبى ئۇيغۇرلىرى) يەنى توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇرلار Ⅴ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن Ⅸ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئورقۇن ـ سېلىنگا دەريالىرى ساھىلىنى ئاساسىي بازا قىلغان ھالدا ھازىرقى ئىچكى ـ تاشقى موڭغۇلىيە رايونلىرى، ئالتاي، تەڭرىتاغ رايونلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق تۇرمۇشىنى كۆچۈرۈپ كەلدى. ئۇلار قېرىنداش قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ بىرمۇنچە يىرىك قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە سىياسىي گەۋدىلەرنى ھاسىل قىلدى. مىللەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تېخىمۇ پۇختىلىدى. دەسلەپ ئېگىز ھارۇنلىقلار خانلىقىنى (高车国، 451 ـ 487) قۇردى[1]، ئۇنىڭدىن كېيىن تۈرك خانلىقى (552 ـ 745) تەركىبىدە بولدى، كېيىن توغلا ئۇيغۇر خانلىقىنى[2] (627 — 715 ـ يىللار) ۋە ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840) نى قۇردى.

---

① سۇبېيخەي: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى بىرىنچى خانلىقى: ئېگىز ھارۇنلىقلار خانلىقى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى 3 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى.

② ئەنۋەر، خەيرىنسا: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى، بېيجىڭ.

ئۇيغۇرلار تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە ئومۇمىيۈزلۈك يېزىق ئىشلەتتى. بۇ يېزىق تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دەپىلىدۇ. دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە دەسلەپ شامان دىنى، كېيىن مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. بۇ جەريانداً بۇددا دىنىمۇ تەسىرىنى كۆرسەتتى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە خانلىقى باشقا قوشنا خانلىقلار بىلەن بىرگە ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى مەركىزىي خاندانلىق تاڭ سۇلالىسى بىلەن قېرىنداشلارچە دوستلۇق ئورنىتىپ، ئۇزۇن يىل ئىناق ئۆتتى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى ۋاستە قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلدى. مەڭگۈ تاشلار ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى بارلىققا كەلدى. بۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى ۋاستە قىلغان ھالدا بىر پۈتۈن مىللىي ئەدەبىياتقا ئايلىنىشىنىڭ جانلىق سىگنالى بولۇپ قالدى.

بۇ دەۋردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە تەرجىمە ئەدەبىيات (دىنىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش) مۇ تەرەققىي قىلدى. تەرجىمە ئىشلىرىدىن بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى ئاز. ئېنىقراق بولغىنىدىن مۇنداق بىر مىسال بار. تۈرك خانلىقىنىڭ تاسبار خانى (572 — 581) دەۋرىدە بۇددا دىنى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە تەسىر قىلغان. ئەنە شۇ چاغدا شىمالىي چىي بەگلىكىدىن بولغان خۇيلىن (惠琳) تۈرك خانلىقىغا بېرىپ بۇددا دىنىنى تەرغىپ قىلغان① . بۇنىڭ بىلەن ئۇ يەردە ئىبادەتخانا (Samgharama) بىنا قىلىنغان. لىيۇ شىچىڭ (刘世清) دېگەن كىشى يارلىققا ئاساسەن «نىرۋانا نومى» (涅槃经) نى تەقدىم قىلغان. لېكىن ئۇ كىتاب قايسى تىلدا ۋە قايسى يېزىقتا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ھەققىدە قاراشلار ئوخشاش ئەمەس. گېڭ

① ۋېي جىڭ: «سۇينامە. 84 ـ جىلد. تۈركلەر تەزكىرىسى».

شىمىن ئەپەندى خەنزۇ تىلىدىن تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغان دېسە، گابائىن خانىم سوغدى تىل - يېزىقىغا تەرجىمە قىلىنغان دېگەن.

بەزى ئالىملار، تۈرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ھۆكۈمەت تەرەپ سوغدى يېزىقى ۋە تىلىنى قوللانغان دەپ ھېسابلاپ كېلىشمەكتە. بۇنىڭغا مىلادىيە 577 — 580 - يىللار ئارىلىقىدا تىكلەنگەن «بۇغۇت مەڭگۈ تېشى»[1] نى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشىدۇ. چۈنكى بۇ ھۆججەت بىر قەدەر قەدىمىيرەك بولغان دەۋرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى روشەن. ئەمما تۈركلەرگە مەنسۇپلۇقىدا شۈبھە يوق.

ئورقۇن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەڭگۈ تاشلار ئەدەبىياتى ۋە «بۆگۈخان رىۋايىتى» نى يارىتاندىن باشقا يەنە داڭلىق «تېلى قوشىقى» نىمۇ ئاللىبۇرۇن مەيدانغا كەلتۈرگەنىدى. بۇ قوشاق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئورقۇن - سېلىنگا دەريالىرى ۋادىلىرىنى ئاساسىي بازا قىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشتىن سەل ئىلگىرى، يەنى ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يېڭىشەن تېغى (چوغاي تېغى) باغرىلىرىدا ياشاپ تۇرغان مىلادىيە V — IV ئەسىرلەردە بارلىققا كەلگەن.

شىمالىي قۇملۇق ۋادىسىدا ياشىغان ھونلار ۋە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر (جۈملىدىن ئۇيغۇرلار) ئۇزۇن مۇددەت خەنزۇ قوۋملىرى بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش جەريانىدا خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان، بۇنىڭ كونكرېت نىشانىسى شۇكى، خەنزۇ تىل - يېزىقى بەزى ئەمەلدارلار ۋە مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ ئالاقە قورالى بولۇپ قالغان. بۇ خىل ئەنئەنە خېلى بۇرۇنلا باشلانغان.

ھونلارنىڭ مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا كۆچۈپ

---

① بەزى ئالىملار بۇ مەڭگۈ تاش «بۇغۇت يېزىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل يېزىقتا يېزىلغان دەپ قارايدۇ.

ئولتۇراقلاشقان قەبىلە ـ ئايماقلىرى ئىچىدە خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى قوللىنىپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلاردىن تۆۋەندىكىلەرنى ساناپ ئۆتىمىز:

لىۋ سۈك (؟ — 318)، ئالدىنقى جاۋ خانلىقىداياشىغان داڭلىق ھون يازغۇچىسى. ئۇنىڭ «دەر ـ گۈمانىنى ئىپادىلەش» (述怀诗) دېگەن شېئىرى 100 نەچچە پارچە، باشقا مەدھىيە (قەسىدە) لىرى 50 نەچچە پارچە ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى يوقىلىپ كەتكەن.

قۇنقۇ مۇخسۇن (مىلادىيە 368 — 433 ـ يىللىرى ياشىغان)، ھون قوۋمىدىن. ئۇنىڭ ئەجدادى قۇنقۇ قەبىلىسىنىڭ ئاتامانلىرى ئىدى. ئۇ شىمالىي لياڭ خانلىقىدا ياشىغان ھەم بىرمۇنچە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان.

خي لىەن بوبۇ يەنى قۇلان بوربور (مىلادىيە 425 ـ يىلى تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىلى ئېنىق ئەمەس)، ھونلارنىڭ تۇغ خانى چۇ بېينىڭ ئەۋلادى. مىلادىيە 407 ـ يىلى ئۆزىنى تەڭرىخان ئۇلۇغ تەڭرىقۇت دەپ ئاتاپ، خانلىقنى «داشيا» (بۈيۈك شيا) دېگەن. 13 يىل سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان. «جىن خانلىقىنىڭ ئۇمۇمىي ئەسەرلىرى» (全晋文) ناملىق كىتابقا قىسقىراق تۆت پارچە ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن.

لىۋ يۈشى (772 ـ 842)، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ھونلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئەدىب. ئۇنىڭ «لىۋبىنكى ماقالىلىرى» ناملىق ئەسىرى بار. لىۋيۈشى يەنە تاڭ سۇلالىسى شېئىرىيەت مۇنبىرىدىكى مۇنەۋۋەر شائىرلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ نادىر شېئىرلىرىدىن يۈز نەچچە پارچە ساقلىنىپ قالغان. ئوۋ ياڭشىيۇ يازغان «يېڭى تاڭنامە. سەنئەت، ئەدەبىيات تەزكىرىسى» دە «لىۋ يۈشى شېئىرلىرى توپلىمى» 40 ـ جىلد دەپىلگەن، «ئومۇمىي تاڭ نەزمىلىرى»[1] (全唐诗) گە

① بۇ كىتابنى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى كاڭشى خان دەۋرىدە چىڭ دىنچىيۇ قاتارلىقلار توزگەن.

شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىن 12 جىلد كىرگۈزۈلگەن، «ئومۇمىي تاڭ نەزمىلىرىگە قوشۇمچە توپلام» （全唐诗外编） ۋە «ئومۇمىي تاڭ نەزمىلىرىنىڭ داۋامى» （全唐诗续拾） غا ئالتە كۈپلېت شېئىرى قوشۇمچە قىلىنغان.

لىيۇ يۈشىنىڭ «بامبۇك نوتىسى» （竹枝词） نامىلىق شېئىرى مۇنداق يېزىلغان:

杨柳青青江水平，闻郎江上唱歌声；
东连日出西边雨，道是元晴却有晴。

بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى مۇنداق:

تېرەكلەر ياپ - يېشىل، دەريا تىپ - تىنچ،
دەريائى ۋېنلاڭدىن① ناخشا ئاڭلىنار.
كۆرۈنسە مەشرىقتە قىپ - قىزىل قۇياش،
يامغۇرلار مەغرىپتە تاراسلاپ ياغار.
قاپلىغان يوللارنى قاراڭغۇ زۇلمەت،
سوزۇلماي ئۇزۇنغا قاچان يورىيار.

لىيۇ يۈشىنىڭ يەتتىنچى بوۋىسى لىيۇلياڭ شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ شياۋۋېندى خانى زامانىسى （مىلادىيە 471 — 476 - يىللىرى） دا لوياڭغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە فامىلىسىنى لىيۇ （刘） غا ئۆزگەرتكەن. لىيۇيۈشى كىچىكىدىن زېرەك، ئۆگىنىشكە ھېرىسمەن، چوڭقۇر تەپەككۇر قىلىدىغان بالا بولغان. سىياسىي ھاياتىنىڭ قانداق مۇرەككەپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شېئىرىي ئىجادىيەتكە قاتتىق بېرىلگەن. ئۇنىڭ «بامبۇك نوتىسى» نامىلىق شېئىرى خەلق قوشاقلىرى ئۇسلۇبىدىن يازما ئەدەبىيات قىيامىغا يەتكۈزۈلۈپ يېزىلغان شېئىر بولۇپ، مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى يۇغۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرگەن ھەمدە كېيىنكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىر قاتلام شېئىرىيەت ئۇسلۇبىنى

① ۋېن لاڭ — دەريا نامى.

يارانقان[1] . لیۇ يۈشى شائىر لیۇ زۇڭيۈەن (773 — 819 ـ يىللار) بىلەن دائىم باردى ـ كەلدى قىلىپ تۇرغان. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇلارنىڭ فامىلىسىنى قوشۇپ «لیۇلیۇ» (刘柳) دەپ ئاتىغان. ئۇ يەنە شائىر بەي جۈيى (772 — 846 ـ يىللار) بىلەن ناخشا ئېيتىشقا كۆپ ۋاقىت چىقارغان بولغاچقا، ئۇلار «لیۇ بەي» (刘白) دەپ ئاتالغان. بەي جۈيى لیۇ يۈشىنى «شېئىرىيەت سەركىسى» (诗豪) دەپ ئاتىغان[2] .

قۇلان جىنمىڭ (明贺兰进) ھون قەۋمىدىن، مىلادىيە 728 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى تەۋەسىدە تەشرىپدار بولغان. ئۇنىڭ «كونىچە مەنە» (古意)، «سەپەر مۇشكۈلاتلىرى» (行路难) ناملىق شېئىرلىرى ساقلىنىپ قالغان.

تىبى ۋە تۈرك تىلىنى قوللىنىدىغان قوۋملاردىن كېلىپ چىققان بەزى ئاپتورلارمۇ خەنزۇ تىل ـ يېزىقى بىلەن ئەسەر يازغان. ئۇلار:

قوغۇرسۇ شىئەن قوغۇرسۇ فېڭيۈ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ تىبى قوۋمىنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىن. دادىسى قوغۇرسۇ ئالتۇن شىمالىي ۋېي خانلىقى دەۋرىدە قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولغان. قوغۇرسۇ شىئەن شىمالىي چى خانلىقىنىڭ خانى گاۋخۇەن ئالدىدا «ناخشا» دېگەن بىر كۆپلىت قوشاقنى ئېيتىپ بەرگەن.

بۇ ناخشىنىڭ خەنزۇچە تېكىستى مۇنداق:

朝亦饮洒醉，暮亦饮洒醉；
日日饮洒醉，国计无取次。

---

① «قىسقىچە ئەدەبىيات لۇغىتى» (جۇخۇشىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن)، يازغۇچىلار نەشرىياتى، 1987 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ.

② گولىيۇي: «شېئىرىيەت سەركىسى لیۇ يۈشى»، «جۇڭگو تارىخىدىكى ئاز سانلىق مىللەت قەھرىمانلار شەجەرىسى»، 1 ـ توم، 557 ـ بەت. گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى. لەنجۇ.

بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:
پېشۋاخان① ئىچىپ دائىم مەست بولۇر،
ئىچسە ـ ئىچسە كۈن كېتىپمۇ كەچ بولۇر.
ئىچسە ھەر كۈن قېنىشمايدۇ شارابقا،
ئەلنىڭ ئىشى تاشلانغاندۇر قاياققا.

بۇ ناخشىنى قوغۇرسۇ فىڭيۆ بىر قېتىملىق زىياپەتتە ئوقۇغان. ئۇنىڭدا شىمالىي چى خانلىقى (مىلادىيە 550 — 577 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئەجداد خانى (گاۋزۇ) گاۋخۇەننىڭ بەزمە ـ ئولتۇرۇشلارغا بېرىلىپ كېتىپ، دۆلەتنىڭ ئىشىنى ئۇنتۇپ، ئىزىنى قالدۇرمايۋاتقانلىقىدەك قىلىقىنى مەسخىرە قىلغان. ئەينى چاغدا تېلىلارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسى سىيانپىيلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. جەنۇبىي شىمالىي خانلىقلار دەۋرىدە (مىلادىيە 420 — 598 ـ يىللار) شەرقىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئاتامانى گاۋخۇەننىڭ ئوغلى گاۋياڭ شەرقىي ۋېي خانلىقىنى تىكلىگەن، خانلىق نامىنى چى (齐) دەپ ئاتىغان. تارىخنامىلەردە بۇ خانلىق شىمالىي چى خانلىقى دېيىلگەن. قوغۇرسۇ قەبىلىسى ئوخشاشلا مۇشۇ شىمالىي چى خانلىقىنىڭ پۇقراسى بولۇپ ياشىغان. قوغۇرسۇ فىڭيۆ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى بولغانلىقى ئۈچۈن، گاۋياڭنىڭ ئەلەمدار قورۇقچى سانغۇن (武卫将军) لىرىدىن بولۇپ خىزمەت قىلغان. گاۋياڭ دادىسىغا بەك ھۆرمەت قىلغان، دادىسىغا ئاتاپ كاتتا ئىبادەتخانا سالغان، خانلىقنىڭ باشلىنىشىنى دادىسىنىڭ شەرىپىگە بېغىشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى ئۆتكۈزگەن بىر قېتىملىق زىياپەتتە قوغۇرسۇ فىڭيۆنىڭ دادىسىنى مەسخىرە قىلىپ ئوقۇغان نەزمىسىگە قارىتا ئاچچىقلانماستىن، بەلكى گاۋياڭ فىڭيۆنى تەخسىكەشلىك قىلمايدىغان ئېسىل ئادەم، دەپ ماختىغان. بۇنىڭدىن فىڭيۆنىڭ غۇرۇرى كۈچلۈك، ئەل ـ

① پېشۋاخان — شىمالىي چى خانلىقىنىڭ ئەجداد خانى گاۋخۇەن كۆزدە تۇتۇلغان.

يۇرتىنىڭ مەنپەئەتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان، خاتىرجەملىك، روناق تاپقان تۇرمۇشنىڭ قەدىرلەيدىغان، راھەت - پاراغەتكە بېرىلىشنى ياقتۇرمايدىغان، شەخسىي مەنپەئەت، شان - شەرەپكە ئەمەس بەلكى ئەل - يۇرتنىڭ ئورتاق ئىشلىرىغا ئۆزىنىڭ بېغىشلىغان ئالىيجاناب روھىنى كۆرسۈتىدۇ. ئۇنىڭ نەزمىسى جاسارەت ئۇرغۇپ تۇرىدىغان، سىياسىي تۇسى كۈچلۈك، ئۆتكۈر ھەجۋىي پۈراققا تولغان ئۆز دەۋرىنىڭ بەدىئىي ئەينەكى بولۇشقا مۇناسىپ.

بۇ قوشاق سۇڭ سۇلالىسى دەۋرى (960 — 1279) دە تۇزۇلگەن «ياڭ ھەزرەتلىرى گۈلىستانى» (杨文公谈苑) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن.

ئەينى چاغدىكى تارىخىي ئەھۋالدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، فىڭيۈ بۇ قوشاقنى خەنزۇ تىلىدا ئوقۇغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىمىز.

شىدى لۈۋىن (温履狄) ئېگىز ھارۇلىقلار قوۋمىدىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يىللىرىدا ئەمەلدار بولغان. ئۇنىڭ بىر كۈپلېت شېئىرى ساقلىنىپ قالغان.

قوشۇخان غەربىي تۈركلەرنىڭ قوشۇ قەبىلىسىدىن. ئانىسى ئۇيغۇن خان جەمەتىنىڭ مەلىكىسى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قوشۇ قەبىلىسى شىنجاڭدا تۇرغان. قوشۇخان بولسا ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن تۇتۇق بېگى بولغان. «تاڭ سۇلالىسى شائىرلىرىنىڭ ئومۇمىي توپلىمى» دا قوشۇخاننىڭ خەنزۇ تىلىدىكى مۇنداق بىر كۈپلېت شېئىرى ساقلىنىپ قالغان:

ئېگىز ساما قەھرىدە يەتتە تىكەن چاقنايتتى سۇتۇن،
قولىدا ئۆتكۈر قىلىچ، تۇن ئارا كېزەتتى قوشۇخان.
بېقىپ يىلقىلىرىنى قاراخۇلار[1] يىراقتىن بۇگۈن،

① بۇ يەردە تۇبۇت قۇلدارلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قىلالماس جۇرئەت ئۇلار قەدەم بېسىشقا لىنتاۋ[1] تامان. دېمەك، ئورقۇن ـ يەنسەي ۋادىلىرى، موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە شۇ ئەتراپتىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئۇيغۇر تىلىنى ئىشلەتكەن، ئالاقە ئىشلىرىدا ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا بەزىدە خەنزۇ تىلى ۋە سوغدى تىللىرىنى ئىشلەتكەن. ئايرىم ھۆججەتلەرنى مۇشۇ تىللاردىمۇ خاتىرىگە ئالغان. مەسىلەن داڭلىق «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» سوغدى يېزىقى، تۇرك يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان.

بۇ دەۋردە بەزى دىنىي، تارىخىي (تەزكىرە خاراكتېرلىك) ۋە ئۆرپ ـ ئادەتكە دائىر ئەسەرلەرمۇ مەيدانغا كەلدى.

بۇلارنىڭ ئىچىدە داڭلىقلىرىدىن مانى دىنىغا دائىر ھۆججەت «خۇئاستۇئانفت»، تەزكىرە خاراكتېرىدىكى ھۆججەت «تەڭرى قاغانىنىڭ دىنغا كىرىشى»، ئۆرپ ـ ئادەتكە دائىر ئەسەر «ئېرق بېتىك» قاتارلىقلار بار.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شەرقىي تۇرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىياتى خېلى تەرەققى قىلغان.

2 §. «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى»، «خۇئاستۇئانفت»، «ئېرق بېتىگ»

1. «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى»

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۆگۈخان توغرۇلۇق رىۋايەتلەر تارقالغانىكەن. ئۇنىڭ تارقالغان ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇن بولغان. ئىلمىي خادىملارنىڭ دەلىللىشىگە قارىغاندا، تارقىلىش ۋاقتى

---

① لىنتاۋ — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەسىدە.

500 يىلغىچە سوزۇلغان.

بۆگۈخان رىۋايەتلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىي جەريانىنى بەدىئىي يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئەكس ئەتتۈرۈش بۆگۈخان ئوبرازىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلغان.

رىۋايەت قارىماققا بىر تارىخىي تەزكىرىدەك كۆرۈنىدۇ، ئەمما ئۇ قويۇق ئەدەبىي تۇس ئالغان بىر بەدىئىي ئەسەر.

بۆگۈخان رىۋايەتلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

بۆگۈخان رىۋايىتى بەلگىلىك بەدىئىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

بىرىنچىدىن، رىۋايەتنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى تۇرمۇش چىنلىقى ئاساسىدا ئىپادىلەنگەن. رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان بۆگۈخان ۋە ئۇنىڭ بەزى پائالىيەتلىرى، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، گۈللىنىشى، ئەتراپتىكى قوشنا قوۋملار ۋە ئەللەر بىلەن، بولۇپمۇ ئېلىمىزنىڭ مەركىزىي خاندانلىقى تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقە، خانلىقنىڭ ئاجىزلىشىشى، ئاخىر پارچىلانغانلىقىدەك كۆرۈنۈشلەر تارىخىي پاكىتلارغا خېلىلا يېقىن تۇرىدۇ. بۇ توغرۇلۇق لیۇشۇي يازغان «كونا تاڭنامە»، ئۇۋياڭشۇ يازغان «يېڭى تاڭنامە» لەرنىڭ «ئۇيغۇرلار

① بۆگۈخان توغرىسىدىكى بۇ ئەسەرگە تارىخىي ماتېرىياللاردا ماۋزۇ قويۇلمىغان. ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتقا قولاي بولسۇن ئۈچۈن مۇشۇنداق نام قويۇلدى.

تەزكىرىسى» ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك كىتابلاردا تارىخىي بايانلار بار بولۇپ، بۆگۈخان رىۋايەتلىرىدىكى تەپسىلاتلار بىلەن سېلىشتۇرما قىلىشقا بولىدۇ.

رىۋايەتتىكى بۆگۈخاننى كۆچمەلىك تەقىقاتچىلار ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا 759 — 779 - يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان ئىدىكىن (سەلتەنەت نامى تەڭرى قاغان، مەڭگۈ تاشلاردا «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئىل تۇتمىش قۇچ بىلگە كۈلۈك قاغان» دېيىلگەن[1]) خاقانىنى شۇ كىشى بولسا كېرەك دەيدۇ. دېمىسمۇ ئۇنىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇر ئېلىدە ئاجايىپ ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەنىدى. بۇ ھەقتە خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە مول مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. خانلىق كېڭەيگەن، خەلق خاتىرجەملىككە ئېرىشكەن، مولچىلىق - پاراۋانلىق كىشىلەرنى رازى قىلغانىدى. خانلىق ئىقتىسادى يۈكسىلىپ، مەدەنىيەت ئۆز زامانىسىگە يارىشا تەرەققىي قىلغان، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن ياخشى دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلىپلا قالماستىن، بەلكى مەركىزىي خاندانلىق تاقى سۇلالىسىگە يارەدەم قىلىنغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىدىكى دەۋر بۆلگۈچ تۈپ ئۆزگىرىشلەر رىۋايەتتىكى باش قەھرىمان بۆگۈخاننىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ھەمدە قوۋملىرى تۈرك خانلىقىدا دەۋرىدىلا ئۆزلەشتۇرۇلگەن يېزىقلارنى خانلىقنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئىشلىتىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ يېزىق بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مول مەزمۇنلۇق، گۈزەل شەكىللىك ئەدەبىياتىنىمۇ خاتىرىلەشكە باشلىغانىدى. بۆگۈخان رىۋايىتى مانا مۇشۇنداق ئاساسىشلىق دەۋرنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى بولغان يىرىك خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدۇر.

ئىككىنچىدىن، رىۋايەتتە رېئالىزم بىلەن رومانتىزملىق

---

① بۇ قاراشقا قوشۇلمايدىغانلارمۇ بار. مەسىلەن: بۇ ھەقتە تېخى ژېيجاڭنىڭ «بۆگۈخان رىۋايەتلىرىنىڭ تارىخىيلىقى ھەققىدە پىكىر» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن، «مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2000 - يىللىق 3 - سان، خەنزۇچە، بېيجىڭ.

ئىجادىيەت مېتودى ئارىلاش قوللىنىلغان. ئەمما رومانتىزم يېتەكچى مېتود قىلىنغان. بۇ رىۋايەت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئالاھىدە بىر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدىكى بەزى ئوبرازلار ۋە ئايرىم ۋەقەلىكلەر رېئاللىقنى چىقىش قىلغان. ئەمما ئۇلارغا كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان، ھەيرانلىق بېغىدا سەيلە قىلدۇرىدىغان، شۇنداقلا تېخىرقاش گىرۋىكىدىن سىلجىتىپ، ھاياتقا ئىنتىلىش ھېسسىياتىنى ئۇرغۇتىدىغان تەركىبلەرمۇ ئارىلىشىپ كەتكەن.

قەدىمكى ئىنسانلار بارلىق نەرسىلەرنى سىرلىق چۈشىنىپ كەلگەنىدى. بەزىلەرنىڭ مۇنداق قارىشى ئاڭسىزلىقتىن بولغان بولسا، بەزىلەر قەستەن مۇشۇنداق ئىدىيىلەرنىڭ تەرغىباتچىلىرى بولۇشنى ئۆمرىدىكى بىردىنبىر ۋەزىپە قىلىۋالغان. بۆگۈخاننىڭ نۇر، دەرەخ، دۆڭلەردىن تۇغۇلۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، پەقەت بۇ يەردە نوپۇز، ئابرۇي مەسىلىسىلا مەۋجۇت. دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر خەلق ئارىسىدا رەھبەر ۋە كاھىن قەدىمدىن بېرى ھامان يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن بەلكى ئەڭ مۇھىمى ئۇلۇغۋار سىمالىق ئورۇنغا، كاتتا نوپۇزغا، مۇقەددەسلىك ۋە ئەيمەنمەسلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ كەلگەن. بۇنداق ئىدىيىنى مۇتلەق كۆپچىلىك قوبۇل قىلاتتى. پەقەت ئاشۇ سىمانىڭ ھەقىقىي سىرىنى، جۇملىدىن ئۇلۇغۋارلىقىغا نۇقسان يەتكۈزىدىغان زەررىلىرىنى بىلىپ قالغان كىشىلەرلا ئايرىم جايلاردا، مەلۇم ۋاقىتلاردا قوبۇل قىلمايتتى. ۋەھالەنكى، بۇنداقلارنىڭ ئىدىيىسىنىڭ غالىب كېلىشى نىھايەت يۇز بېرىپ قالمىسا، ئومۇمەن ئەمەلگە ئاشمايتتى. بۆگۈخاننى سىرلىقلاشتۇرۇش خەلقنىڭ ئەمىلىكى ئۇچۇن تۇپ ئاساس ئىدى. بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن ئەينى چاغدا، ئاساسەن دىن ۋە ئەدەبىياتلا چىقالايتتى. خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى جەريانلىرىدا ئۇزاق دەۋرلەرنى بېسىش جەريانىدا شەكىللەنگەن

ئىجتىمائىي ئىدىيىلەرنى ئەلۋەتتە قەدىمكى دەۋردە دىن ئۆز كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈۋالغان. شۇڭا ئىنسان بالىلىرىنىڭ ھاياتى قانداق مۇرەككەپلىكلەرنى بېسىپ ئۆتكەن بولسا، ئۇلارنىڭ دىنىمۇ شۇنداق غەلىتىلىكلەرگە سۇغۇشۇپ بارغان. بۆگۈخان رىۋايىتىدە ئىپتىدائىي دىنلاردىكى توتېمغا چوقۇنۇشنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان ئۆسۈملۈك — دەرەخلەرگە چوقۇنۇش، ئاسىيانىڭ شىمالىدىكى خەلقلەرگە خاس بولغان شامان دىنى ۋە ئىدىكىن ئۆزى 763 ـ يىلىدىن باشلاپ، خانلىق دىنى قىلىپ قوبۇل قىلغان مانى دىنى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقى ئاشۇ غەلىتىلىككە يېقىن تۇرىدۇ.

بۆگۈخان مۇبادا ئىنساندىن تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان دەپ قارالسا، باشقىلار ئۆزى بىلەن ئوخشاش خۇسۇسىيەتلىك بۇ كىشىدىن ئۇنچۇالا ھېيىقىپ كەتمىگەن بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ ئىلاھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى بولمىسا، ھەرگىزمۇ ئەيمەنمەيتتى. مۇشۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئۈچۈن قانداق چارىلەرنىڭ قىلىنغانلىقى رىۋايەتنىڭ ئۆزىدە ئەپچىللىك بىلەن ئىپادىسىنى تاپقان. شۇڭا بۆگۈخاننىڭ دەرەختىن تۇغۇلۇشى ئەپچىل چارىدۇر. بۆگۈخان تۇغۇلغان دەرەخ مۇقەددەس دەرەخ ئىدى. ئۆسۈملۈكلەر ئىنسانلارنىڭ مۇقەددەس شەيئىلىرىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى. تەبىئەتتىكى ئەڭ ئاددىي نەرسىلەرنىلا كۆزىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ چۈشەنچىسى تەرەققىي قىلىش بىلەن ئادەملەر ۋە ھايۋانلارنىڭ دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ تۇگەۋاتقانلىقى، بىراق بەزى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ بىر قانچە يۈز يىل، بىرقانچە مىڭ يىلغىچە كۆكىرىپ تۇرۇۋاتقانلىقىغا قارىتا ئاشۇ كىشىلەردە مۇئەييەن ھېسسىيات پەيدا بولغانىدى. ئۇلارغا ھەتتا، بەزى ئۆسۈملۈكلەرنى كېسىۋەتسە، يىلتىز ـ غوللىرىنىڭ يەنىلا كۆكلەۋاتقانلىقى، مېۋىسىنىڭ ئۈزۈق، دورا بولۇۋاتقانلىقىمۇ

تەسىر قىلماي قالمىغان. مانا مۇشۇنداق ئەھۋاللار ئۆسۈملۈكلەرنىڭ مۇقەددەس بولۇشىغا سەۋەب بولغان ھەم بۇلار چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان خەلقلەردە ئىپتىدائىي ئېتىقادچىلىقنىڭ ئايرىم تەركىبلىرىنىڭ ئۆزۈن مۇددەت ساقلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، داۋاملىق ئۆز رولىنى يوقاتمىغان. شۇنداقلا باشقا دىنلارنىڭ مەزمۇنلىرىغا قېتىلىپ، يېڭى شەكىللەرگە كىرگەن ۋە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرغان.

بەدىئىي ئەدەبىيات مۇنداق ئاجايىپلىقنى ئۆز ھۈجەيرىلىرى بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ، نەپىسلىك، جەزبىدارلىق ئاھاڭلىرىغا جور قىلىپ، كىشىنىڭ زوقىنى قوزغاتقۇچى ئامىلغا ئايلاندۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئاۋامنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ، ھۈزۈر ئالغۇچى مەنىۋى ئوزۇق بولۇپ قالغان.

ئومۇمەن، رىۋايەتتىكى ئاجايىپ ـ غارايىپلىق، بۆگۈخان ئوبرازىدىكى سىرلىق تەپسىلاتلار ۋە دىنىي مەزمۇنلار رومانتىك دىننىڭ مەھسۇلى. يۇقىرىقى ئەھۋالنى نەزەرگە ئالغان ھالدا شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇ ئەسەر رىۋايەت بولۇپ، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا رېئالىزم بىلەن رومانتىزمدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىجادىيەت مېتودى تەڭ قوللىنىلغان. بۇ رىۋايەتنىڭ ئىجتىمائىي تەسىرىنى كۆچەيتكەن. ۋاھالەنكى ئۇنىڭدا رېئالىزمنىڭ يېتەكچى ئورۇندا ئىكەنلىكىنىمۇ پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋەتكىلى بولمايدۇ.

ئۇچىنچىدىن، بۆگۈخان ئوبرازى ئىدىئولوگىللىققا، تېپىك خاراكتېرگە ئىگە. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمكى جەمئىيىتىدە بىر ئاقساقالنىڭ بولمىغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئىناقلىق، بىرلىكتىن سۆز ئېچىش تەس ئىكەنلىكى، كېڭىشىشلەر ئارقىلىق ئاتامان سايلانغاندىن كېيىن، ئىشلارنىڭ يۈرۈشۈشكە باشلىغانلىقى، بولۇپمۇ، بۆگۈخاننىڭ خان بولۇشى بىلەن

پاراۋانلىق ئۇستىگە پاراۋانلىق قوشۇلغانلىقى قاتارلىق ئېپىزوتلارنىڭ بۆگۈخان رىۋايىتى ۋە باشقا تارىخىي، ئەدەبىي ئەسەرلەردە قەيت قىلىنغانلىقى كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرى ۋە قەستەن قۇراشتۇرغان غايىبانە پەرىزىدىن باشقا نەرسە بولمىسا كېرەك.

ئىنسانلار ئومۇمەن ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغاندىن باشلاپ بىرەر يولباشچىنى ئۆزلىرىگە ھامىي قىلىپ كەلگەن، بۇ — دۇنيادىكى ھەرقانداق خەلقلەرگە ئورتاق قانۇنىيەتلىك ئادەت. كىمكى، بىرەر تەشكىل قوينىدا نەپەسلىنىشنى خالىسا، ئۇ ياشاپ قېلىش پۇرستىگە ئېرىشەلىگەن، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغانلار كۆپ بولمىغان، بولغان تەقدىردىمۇ ئۆز غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان. رىۋايەتنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، پەقەت رەھبەر سايلانغاندىن كېيىن گۇللىنىش ۋەزىيىتى ھازىرلانغان، ئۇرۇق - قوۋم ئەزالىرى كوللېكتىپنىڭ قوينىغا جەلپ قىلىنغان، بويۇنتاۋلىق قىلىقلىرى چەكلەنگەن، ئاقساقالنىڭ يېتەكچىلىكى قوبۇل قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مۇرات - مەقسەت ئەمەلگە ئاشقان. يەنە رىۋايەتتە باشباشتاق جەمئىيەت ئۆرنەك سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىپ، ئۆزى ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭ ئۇنىڭدىن پەرقلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ياشاش ئۇچۇن كۈرەش، كۈرەش ئۇچۇن بىرلىك، سادىقلىقنىڭ بولۇشى كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرگەن.

قانداقلا بولمىسۇن، بۆگۈخان ئوبرازىدا ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىك بار. ئۇ يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەملىك خاراكتېرىگە ئىگە. ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئاتامانىدەك قارامىلىق، باتۇرلۇق، فېئودال خانلاردەك سالاپەت، ئەقىل - پاراسەت ۋە ئەل باشقۇرۇش ماھارىتى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قىسقىسى، ئۇنىڭدا باتۇرلۇق بىلەن پاراسەتلىك خاراكتېر بىرلىشىپ كەتكەن. بەزى ئۇرۇشلارغا بۆگۈخاننىڭ ئۆزىنىڭ

قوشۇن قوماندانى بولۇپ سەپەرگە چىقىشى، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئاتامانىنىڭ ئوبرازىنى كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا كەلتۈرسە، يەنە باشقا يەردىكى بويسۇندۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە بىر تۇغقان قېرىنداشلىرىنى ئۆزىتىشى ۋە تارقاق قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، خانلىق تەختى ئارقىلىق باشقۇرۇش، سوۋغات قوبۇل قىلىش، نايىپ ئەمەلدار قويۇش قاتارلىقلار قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىلىق جەمئىيەت خانلىرىنىڭ ئوبرازىنى ئادەملەر سەمىدىن ئۆتكۈزىدۇ.

رىۋايەتتە بۆگۈخان ئوبرازى قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا تاكامۇللىشىپ بارىدۇ. بۇ ئوبراز ئالدى بىلەن تۇرمۇشنىڭ مەنتىقىلىق تەرتىپى بويىچە ھەرىكەت قىلىپ، تەدرىجىي مۇكەممەللىككە قاراپ ماڭىدۇ. رىۋايەتتىكى بۆگۈخان ئوبرازى تارىختىكى بۆگۈخاننى پروتوتىپ قىلغان دەپ قارىلىشىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ خاراكتېرى ۋە پائالىيەت جەريانىغا ئىنچىكە دىققەت قىلىنىدىغان بولسا، ئۇنىڭدا زور ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىنىڭ بارلىقىنى سېزىۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ بىر قانچە دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە يىغقان. بۆگۈخان ئوبرازىدا غايىۋىلىك، قەھرىمانلىق، پاراسەتلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك، تىپىكلىق قاتارلىق ئامىللار جۇلالىنىپ تۇرىدۇ.

بۆگۈخان ئوبرازى ۋاقىت ۋە بوشلۇقتىن ھالقىپ كەتكەن، كىشىلىك خەلقىنىڭ مىللىي قىزغىنلىقى، ئورتاق غايىگە تەلپۈنۈشىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىنى ھاسىل قىلغان، ھەممىنىڭ كۆڭۈل مايىللىقىنى ئۆزىگە تارتقان يۈكسەك ئوبراز.

تۆتىنچىدىن، رىۋايەتنىڭ كومپوزىتسىيىسى خاسلىققا ئىگە. ۋەقەلىك تەپسىلاتى خرونولوگىيىلىك تەرتىپتە بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ھەرخىل كۆرۈنۈشلىرى، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ

ئالاهىدىلىكلىرىنىڭ بەزىسى غىل - پال، بەزىسى خىلىلا قويۇق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. يەنى تەرتىپلىك بايان شەكلى قوللىنىلغان. رىۋايەت ئېنىق باشلىنىش نۇقتىسىغا، كولمىناتسىيىگە ۋە ئۇتۇقلۇق يېشىمگە ئىگە. كىشىلەرگە روشەن ئېستېتىك گۈزەللىك ئاتا قىلالايدۇ. رىۋايەتنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پاجىئەلىك ھالدا پارچىلىنىشى جانلىق تەسۋىرلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل پاجىئەنىڭ ئارىسىدا بېرىلگەن قىسقىچە يېشىم خاراكتېرلىك خاتىمە ئوقۇرمەنلەرگە ئىلھامبەخش تەسىراتنى بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەر بەلگىلىك تەربىيىگە ئىگە بولىدۇ، ئۈمىدكە تولىدۇ.

دېمەك، بۆگۈخان رىۋايىتى نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭدا ئەجدادلارنىڭ ئۆزۈن بىر تارىخىي جەريانى، ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. رىۋايەت داستانلارغا خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ھازىرلاپ، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىغا قاراپ تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تارىخىي رىۋايەت شەكلىدىلا توختاپ قېلىشقا مەجبۇر بولغان. ئەمما، ئۇنىڭ بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن ماتېرىيالى، بەدىئىي ۋە ئېستېتىك قىممىتىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. ئۇ بۇ جەھەتتە بەزى تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرىغا خېلى يېقىن ئورۇندا تۇرىدۇ.

2. «خۇئاستۇئانفت»

«خۇئاستۇئانفت» (يۇشۇرۇن تىلەك) نى بوتۇرمىش تارقان دېگەن كىشى قەغەز يۈزىگە چۈشۈرگەن.

بۇ مانى دىنى مەزمۇنىدىكى بىر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى، مانى يېزىقى بولۇپ بىرقانچە يازما نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن. ئالىملار بۇلارنى مىلادىيە V — VII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا

يېزىلغان دېگەن پىكىرنى ئېيتىشقان. بەزىلەر بولسا داستاندا ئورقۇن ئۇيغۇر تىلى ئالاھىدىلىكى ئىپادىلىنىش بىلەن بىرگە قوچۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان دېگەن پىكىرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشقان.

«خۇئاستۇئانفت»[1] مانى دىنىنىڭ «تۆۋەنامە» سى بولسىمۇ، لېكىن داستان مانى دىنى ئەنئەنىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېگىز قاڭقى (گاۋچى - گاۋگوي) دەپ ئاتالغان زامانلاردا روھەن (جورجان) ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىغا قارشى بەگ قولى رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بارغان جەڭلىرىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى دېگەن پىكىرلەرمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان[2].

3. «ئىرق بىتىگ»

بۇ ئەسەرنى ئىسىگ سانغۇن ۋە ئىتاچوكلار قەلەمگە ئالغان. «ئىرق بىتىگ» شىنجاڭدا مەزمۇنىغا قاراپ «تەبىرنامە»، «پالنامە»[3] دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما ئەسەرنىڭ شەكىللىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ بىر پارچە شېئىرىي ئەسەر ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ[4].

«ئىرق بىتىگ» نىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، ئىلمىي

---

① پەرھاد جىلان: «مانى تۆۋە دۇئاسى (خۇئاستۇئانفت) دىن پارچە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1994 - يىل 4 - سان.

② شېرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئوچېركلار»، 103 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى.

③ «ئىرق بىتىگ» دەسلەپ ئىبراھىم مۇتىئىنىڭ تەييارلىشى بىلەن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1980 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان؛ ئا. بەسىر بىلەن س. ھىلمىنىياز «پالنامە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 2000 - يىل نەشرى) ناملىق كىتابىدا بۇ ئەسەر ئوغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى.

④ ئەسەرنىڭ ئەدەبىي خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا شەرقشۇناس E. W . سىتىبىلىۋا «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى «تەبىرنامە» — نەزمىي ئەسەر» دېگەن ماقالىسىدا تەھلىل يۈرگۈزگەن. بۇ ماقالىنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى «شىنجاڭ مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ناملىق ژۇرنالىنىڭ 1985 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

خادىملار ئۇنى تەخمىنەن IX ئەسىرگە ئائىت، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە قەلەمگە ئېلىنغان دەپ قاراشماقتا.

«ئىرىق بىتىگ» نىڭ تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر قانچە خىل نۇسخىسى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن، تىلى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ.

ئەسەرنىڭ تۈرك يېزىقىدىكى نۇسخىسى تولۇقراق بولۇپ، ئۇ 65 بابتىن تۈزۈلگەن. ھەربىر باب «بۇ ئەزگۈ — ياخشى» ياكى «بۇ يامان» دېگەن خۇلاسىي ھۆكۈم بىلەن ئاياغلاشقان.

ئۇنىڭ مەزمۇنىنى ئالىملار مۇنداق تۆت قىسمىغا بۆلۈشكەن:

بىرىنچى، ئادەم ۋە ھايۋانلار تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان مەزمۇنلار.

ئىككىنچى، ئەپسانىۋى سۈژىتلار ۋە تەڭرىلەر توغرىسىدىكى مەزمۇنلار.

ئۈچىنچى، تەبىئەت تەسۋىرى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار.

تۆتىنچى، دىداكتىكىلىق مەزمۇنلار.

§ 3 . مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى

1. قىسقىچە چۈشەنچە

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە باشقا ئايرىم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقىدە دەۋرلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل ئەدەبىياتىنى ھەرخىل شەكىلدىكى تاشلارغا ئويۇپ خاتىرىلەپ قويغان ھەم ئۇلارنى ئۆز ۋاقتىدىلا «مەڭگۈ تاش» لار دەپ ئاتىغان. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى دېگەندە مانا مۇشۇلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مەڭگۈ تاشلار سان جەھەتتىن خېلى كۆپ بولسىمۇ، بىر

قەدەر تولۇق ساقلىنىپ قالغانلىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەر ھېسابلاشقا بولىدىغانلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئاساسەن شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىرى دەۋرىدە ئەشۇ خانلىقلار تېررىتورىيىسىدە بارلىققا كەلگەن مەڭگۈ تاشلار سۆزلىنىدۇ. بۇلار «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»، «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»، «تەس مەڭگۈ تېشى»، «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

شەرقىي تۈرك خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۆپ چاغلاردا باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە ياشىغان، ئورتاق ئەدەبىيات مەدەنىيىتى يارىتقان. شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان، ناھايىتى ئاز سۆزلەردىكى فونېما پەرقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تىل جەھەتتە پەرق يوق؛ ئۇيغۇر خانلىقى تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇ خانلىقنىڭ زېمىنىغا ئىگىدارچىلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بىرمۇنچە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان، شۇنداقلا تۈرك خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ كەلگەن[1]. شۇنداق بولغاچقا، تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاشلارمۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە سۆزلىنىدۇ.

بۇ ھەقتە ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىدا ئىختىلاپ يوق. بىز بۇ ھەقتە ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر ئالىمى پروفېسسور گېڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ مۇنۇ سۆزىنى تەكىتلەپ ئۆتىمىز:

---

① ئابدۇشۈكۈر تۇردى: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» 1982 ـ يىل 1 ـ سان، 46 ـ بەت، ئۈرۈمچى.

«تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» نىڭ تەۋەلىكى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئوۋ ياڭشۇەننىڭ «گۈاجەي توپلىمى. قوچۇلۇق شې جەمەتى تەزكىرىسى» دىكى تۇنيوقۇق شې جەمەتىنىڭ (سېلىنگالىق جەمەتىنىڭ — نەقىلچىدىن) ئەجدادى دېيىلگەن خاتىرىگە ئاساسەن تۈرك خانلىقىغا مەنسۇپ مەشھۇر «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» نى شىمالىي قۇمۇلۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆججەتلىرى دېيىشكە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «ئۇنگۇن مەڭگۈ تېشى»، «كۆلچۇر مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلارنىڭ تىل جەھەتتە ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلار بىلەن ھېچقانداق پەرقى يوق». [1] . دېمەك، بۇ ئەھۋال پەقەت «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» غىلا خاس ئەمەس.

يۇقىرىقى مەڭگۈ تاشلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بولۇپ سانىلىدۇ.

مەڭگۈ تاشلار سان جەھەتتە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار قەدىمكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ بىر پۈتۈن قىياپىتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان يازما ئەدەبىياتىنىڭ رەسمىي شەكىللىنىشكە باشلىغانلىقىنى ئېنىق پاكىتلار بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرىدۇ.

2. مەڭگۈ تاش ئاپتورلىرى

1. تۇنيوقۇق (؟668 — ؟788)، پەخرى نامى بويلا باغا تارقان بولۇپ، ئۇ تۈرك خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىئون، ھەربىي ستراتېگىيىچى، مۇتەپەككۇر ۋە ئەدىب. تۇنيوقۇق ئاشىد

---

① لىن گەن تۇزگەن «تۈركىلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»، 658 ـ بەت. جۇڭخۇا نەشرىياتى، پېيجىڭ، 1987 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى.

قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئۇ قەبىلىنىڭ قەدىمكى دېڭىلىكلار بىلەن بىۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار ئىدى[1]. ئاشىدلار تۈرك خانلىقى دەۋرىدە ئاشىنا قەبىلىسىدىن كېيىن تۈرىدىغان ئىككى يېتەكچى ئاقسۆڭەك قەبىلىسىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

تۇنيوقۇق ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا خەنزۇ تىلىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ئىگىلىگەن. تۈركىي تىل ۋە يېزىقىدا يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە بولغان. ياش چاغلىرىدىن باشلاپ، ھەربىي تەلىم - تەربىيە، ئەل - ئۇلۇس باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى پىششىق ئىگىلەپ، ئۆز قوۋمى ئارىسىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ، بىلگە تۇنيوقۇق (ئوقۇمۇشلۇق تۇنيوقۇق) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان. ئۇ تەخمىنەن مىلادىيە 679 — 683 - يىللىرىدىن باشلاپ سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلارغا قاتناشقان. غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى ئېلتىرىش (?—691) قاغانىنىڭ قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، تۈرك خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ھەمدەم بولغان ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەزگىلى (683—691 - يىللار) دىن تارتىپ، قاپاغان خاقانىنىڭ (?—716) ھۆكۈمرانلىق دەۋرى (716—691 - يىللار)، بىلگە قاغان (684—734 - يىللار) نىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى (716—734 - يىللار) غىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇچ خانغا باش ۋەزىر بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزۇن يىل ياشىغان، دەپ قارىلىدۇ.

تۇنيوقۇق قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن رېئالىزمچى يازغۇچى ئىدى. ئۇ «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» نى ئۆزى يېزىپ چىققان. ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ شەخسىي كەچۈرمىشلىرى ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلغان ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەڭگۈ تاشنىڭ مەزمۇنى نەسر ۋە نەزمە شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى»

---

① شۆزۈڭجىاڭ: «تۇنيوقۇق ۋە ئۇ يازغان مەڭگۈ تاش»، «شىنجاڭ مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى»، 1985 - يىللىق 1 - سان، 14 - بەت، خەنزۇچە، ئۇرۇمچى.

(716 ـ يىلى) تۈركىي تىلدا، يازما ھالەتتە مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى رېئالىزملىق ئەسەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ببلوگرافىيىلىك (تەرجىمھال خاراكتېرلىك) ئەسەر، شۇنداقلا ھەربىي ئاخبارات، يەنى خەۋەر ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان يازما ھۆججەت. ئۇنىڭ ئاپتورى تۇنيوقۇق تۈركىي تىل ـ يېزىقتا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان تۇنجى ئەۋلاد يازغۇچىلارنىڭ پېشۋاسى. ئۇ يەنە ھەربىي يازغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەنمۇ داڭلىقتۇر.

2. بىلگە قاغان (684 — 734)، ئەسلىي ئىسمى بۆگۈ. تۈرك خانزادىسى، ئاشىنا قەبىلىسىدىن، دادىسى قۇتلۇق ئېلتىرىش قاغان. ئۇ مىلادىيە 716 ـ يىلى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەختىدە ئولتۇرغان ۋە «بىلگە قاغان» دەپ ئاتالغان. ئۇ ئوردىدا ئاقسۆڭەكلەر تەربىيىسىنى قوبۇل قىلغان، ھەربىي ستراتېگىيە، خانلىقنى باشقۇرۇش ۋە تۈركىي تىل ـ ئەدەبىيات، مەدەنىيىتىنى پىششىق ئىگىلىگەن. بىلگە قاغان ھايات چېغىدا ئاغزاكى ئېيتىپ قالدۇرغان ئۆمۈر بايانى خاتىرىگە ئويۇلۇپ، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ئورنىتىلغان.

3. يوللۇغ تېگىن (652—744)، تارىخشۇناس ۋە ئەدىب. ئاشىنا قەبىلىسىدىن، ئاشىنا يوللۇغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بىلگە قاغان ۋە كۆل تېگىنلەرنىڭ جىيەنى (يېگەنى)، ئۇنىڭغا تۈرك خانلىقى ئوردىسى تەرىپىدىن «تېگىن» ئۇنۋانى بېرىلگەن. بۇ خانلىقتا قاغاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن يابغۇ (باش ۋەزىر) بىلەن تەڭ ئۇنۋان ئىدى. يوللۇق تېگىن ئوردىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. ئۇ تارىخ، تىل ـ ئەدەبىيات ساھەسىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئەربابلارنىڭ بىرى ئىدى. «كۆل[1] تېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلارنى بىلگە قاغانىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن رەتلەپ، تاش ئۈستىگە چوشۇرۇپ، يادنامە قالدۇرىدۇ.

---

① بۇ بەزى ماتېرىياللاردا «كۆل» دەپ ئېلىنىدۇ.

بۇ مەڭگۇ تاشلار ئۆزبىنىڭ تارىخ، تىل ـ ئەدەبىيات، جۇملىدىن شېئىرىيەت جەھەتتىكى قىممىتى بىلەن ئۆز دەۋرى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى كېيىنكى تەتقىقاتلار ئۈچۈن قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلماقتا.

4. **مويۇنچۇر** ① (?—759)، بايانچۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر ياغلاقار قەبىلىسىدىن، ئۇيغۇر قاغانى كۆل بىلگەنىڭ ئوغلى. 747 — 759 ـ يىللىرىنچە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان. مويۇنچۇر ھەربىي ئىشلار ۋە ئەل قۇرۇش تەدبىرلىرىنى پۈختا ئىگىلىگەن. قەلەم ۋە ئەلەمگە ماھىر خانزادە ئىدى.

مويۇنچۇر تۈرك يېزىقى، ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتىنى، تارىخىنى پىششىق بىلەتتى. ئۇ ھايات چېغىدا ئۆزىنىڭ ئۆمۈر سەرگۈزەشتىلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇش يولىدىكى پائالىيەتلىرىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدىغان تارىخىي قەھرىمانلىق داستانى «مويۇنچۇر مەڭگۇ تېشى»② (759) نى تەييارلىغان. ئۇ قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. 47 قۇر خەت بار. «مويۇنچۇر مەڭگۇ تېشى» ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىنىڭ بىر مۇنچە ئەھۋاللىرىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ. يەنى بۇ ئارقىلىق بىز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ دەسلەپتە تۈرك يېزىقىنى ئىشلەتكەنلىكىنى بىلىمىز. ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتى (شېئىرىيىتى) نىڭ قەدىمكى ئالامەتلىرىدىن خەۋەر ئالىمىز. يەنە قەدىمكى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ يېزىقى، تىلى،

---

① بەزى ماتېرىياللاردا «بايانچۇر» دەپمۇ ئېلىنىدۇ.
② بۇ «تېرخىن مەڭگۇ تېشى»، «شىنە ـ ئۇسۇ مەڭگۇ تېشى»، «قاراقاغان (ئېل قاغان) مەڭگۇ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «تېرخىن مەڭگۇ تېشى» توغرىسىدىكى س. گ. كىلىياشتورنىنىڭ ماقالىسىنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، يېڭى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يارالتقانلىقىدەك ئوبيېكتىپ پاكىتنى كۆرۈۋالالايمىز. مويۇنچۇر بۇ تەرەپتىكى تۆھپىلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن مەدەنىيەت تارىخىدا مۇئەييەن ئورۇنغا ئىگە.

5. ئىدىكىن (؟ — 779 - يىللار) ئۇيغۇر ياغلاقار قەبىلىسىدىن. مەڭگۈ تاشلاردا ئېنگى ياغلىقار دەپىلگەن. ئۇ مويۇنچۇرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، مىلادىيە 759 — 779 - يىللىرى قاغان بولغان ۋە تەڭرى قاغان دەپىلگەن. ئۇ تەخمىنەن 753 - يىللاردىن كېيىن، دادىسى مويۇنچۇرنىڭ ئاغزاكى سۆزلەپ بەرگەن شەخسىي سەرگۈزەشتىلىرىنى تارىخىي مۇھىت بىلەن باغلاپ، خاتىرىگە ئېلىپ، مەڭگۈ تاشقا ئويغۇزغان. بەزى جايلىرىنى نامىدىن بايان قىلغان.

بۇ ئىلىم ساھەسىدە «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» (2) ياكى «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» (2) دەپ ئاتىلىدۇ.

مەڭگۈ تاش قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئويۇلغان. بۇ مەڭگۈ تاش «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» (1) نىڭ كەم يەرلىرىنى تولۇقلاپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىنى يەنى ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ نەسەبنامىسىنى، تارىخىنى شۇ دەۋردىكى تىل، ئەدەبىيات، مەدەنىيەت ئەھۋالىنى ئۆگىنىشتە ياخشى ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاپتورى ئىدىكىن قالدۇرۇپ كەتكەن قىممەتلىك يادىكارلىقى بىلەن ئۇيغۇر تىل - يېزىق، ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە تارىخىي شەخستۇر.

6. تۇپەك ئالپ شۇل تۇپەك[1] ئالپ شۇل قەدىمكى ئۇيغۇر ياغلىقار قەبىلىسىدىن، مويۇنچۇر ۋە بۆگۈخان (ئىدىكىن) بىلەن زاماناداش ھەم ئۇلار جەمەتىدىن. تۇپەك ئالپ شۇل ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخشۇناس ۋە ئەدىب ئىدى. ئۇ «تەس

---

① «تۇپىش» دەپمۇ ترانسكرىپسىيە قىلغانلار بار.

مەڭگۈ تېشى» (؟761 — ؟762) نامى ئاپتورى. «تەس مەڭگۈ تېشى» قەدىمكى تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان.

ئۇنىڭدا مويۇنچۇر، بۆگۈخان (ئىدىكىن) قاتارلىق بىرقانچە ئەۋلاد ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان. بۇ بايانلار ئاپتور تىلىدىن بېرىلگەن. «تەس مەڭگۈ تېشى» نامى تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى نىسبەتەن يۇقىرى. ئۇ «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» (1)(2) نامى كەم يەرلىرىنى تولۇقلاشتا قىممەتلىك ماتېرىيال سانىلىدۇ.

مەڭگۈ تاشتا ئىدىكىن — تەڭرى قاغانىنىڭ ئالدىنقى ئەۋلادى (دادىسى مويۇنچۇر) ئەل ئىتمىش بىلگە قاغانغىچە بولغان خانلارنىڭ تارىخى يورۇتۇلغان.

ئىلمىي خادىملارنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، «تەس مەڭگۈ تېشى» دا ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ 280 (380 يىل؟) يىل داۋام قىلغان ئىككى ئۇيغۇر خانلىقى ۋە 150 يىل جەريانىدىكى خارابلىشىشقا يۈزلەنگەن ھەم يات قەبىلىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىككى دەۋر ھەققىدىكى خاتىرىلەر تىلغا ئېلىنغانلىكەن[1]. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «تەس مەڭگۈ تېشى» قەدىمكى زامان تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ ئۈلگىسى. ئۇنىڭ ئاپتورى تۇپەك ئالپ شۇل ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخى، خاقانلىرىنىڭ نەسەبنامىسىنى، قەدىمكى تۈرك يېزىقى، ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتىنى، پۇختا ئىگىلىگەن داڭلىق شەخس ئىدى.

7. ئەل ئۆگەسى، ئىنانچۇر مۇقان تارقان ئەل ئۆگۈسى، ئىنانچۇر مۇقان تارقانلار (Ⅷ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، Ⅸ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدە ياشىغان تارىخچىسى ۋە ئەدىبلەر) ئۇيغۇر

---

① س. گ. كىلياشتۇرنىي (روسىيە): «تەس مەڭگۈ تېشى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1985 ـ يىللىق 1 ـ سان.

خانلىقىدا مۇھىم ئەمەل تۇتقان، ئوردىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىنى ئۆزگەرتكەن، ئۇيغۇر تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە سوغدى يېزىقلىرىنى ئىگىلىگەن. ئۇلارنىڭ گەۋدىلىك تۆھپىسى «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» نى يېزىپ خاتىرە قالدۇرغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ مەڭگۈ تاش ئۇچ خىل يېزىقتا، ئۇچ خىل تىلدا خاتىرىلەنگەن. بىر تەرىپى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان، يەنە بىر تەرىپى سوغدى تىلى ۋە يېزىقىدا يېزىلغان، يەنە بىر تەرىپى خەنزۇ تىل ـ يېزىقىدا يېزىلغان، خەنزۇچە قىسمىنى ئىنانچۇر مۇقان تارقان ئويغان. مەڭگۈ تاشنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى ئەل ئۆگەسى تىكلىگەن. ئۇنىڭدا 22 قۇر خەت بار. 814 ـ يىلى تىكلەنگەن.

مەڭگۈ تاش مىلادىيە 808 — 821 ـ يىللاردىكى ئۇيغۇر قاغانى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان» نىڭ دەۋرىدىكى ئىشلارنى مەركەز قىلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، مويۇنچۇر، تەڭرى قاغان (بۆگۈخان) لارنىڭ ئېلىمىزنىڭ مەركىزىي خاندانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ، ئەنلۇسەن ـ شى سىمىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىش يولىدىكى تۆھپىسى سۆزلەنگەن. بۆگۈخانىنىڭ مانى دىنىنى ئۇيغۇرلارغا تارقىتىشى، 808 ـ يىلىدىن 821 ـ يىلىغىچە خان بولغان تەڭرى قاغان① (باۋيى قاغان ـ ئادالەتنى قوغدىغۇچى) غىچە بولغان ۋەقەلەر سۆزلەنگەن.

مەڭگۈ تاش قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى، يېزىق، مەدەنىيىتى، ئالاقە ئىشلىرىنى ئۆگىنىشتىكى ياخشى ماتېرىيال. ئەل ئۆگەسى، ئىنانچۇر مۇقان تارقانلار ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخىدىكى مۇھىم بۇرۇلۇش دەۋرىدە ياشىغان ۋە ئۇنىڭغا شاھىت بولغان مەدەنىيەت ئەربابلىرى.

① ئۇيغۇر خانلىقىدا بىرقانچە خان تەڭرى قاغان دەپ ئاتالغان.

3. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

مەڭگۈ تاشلارنى ئالدى بىلەن ئەدەبىي ئەسەر تۈرىگە تەئەللۇق قىلىشنىڭ ئىمكانىيەتلىرى بار. شۇڭا ئۇلارنى بەدىئىيلىك ئۆلچىمىگە سېلىپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

مەڭگۈ تاشلار ھەرقايسىسى ئايرىم - ئايرىم شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغانلىقى، ئەكس ئەتتۈرگەن كونكرېت تارىخىي ۋەقەلەر ۋە شەخسلەر سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئىدىيىۋى خاھىش، بەدىئىي ئۇسلۇب، ئەدەبىي تىل ۋە تەسۋىرىي ۋاستىلەر جەھەتتىن ئومۇملۇققا ئىگە[1]. شۇڭا ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، جۈملىدىن ئىدىيىۋى مەزمۇننىى ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىشقا بولىدۇ.

مەڭگۈ تاشلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە نۇقتىدىن كۆرۈپ ئۆتىمىز:

بىرىنچى، مەڭگۈ تاشلارنىڭ تۈر - ژانىر، جۈملىدىن شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

بىز مەڭگۈ تاشلارنىڭ مەزمۇننىى تەكشۈرسەك، ئالدى بىلەن ئۇلارنى بىر «ئەدەبىي ئەسەر»، يەنى ئېپوس ياكى قەھرىمانلىق داستانلىرى تۈرىگە تەۋە دەپ ئېيتالايمىز. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا خېلىلا مۇكەممەل كومپوزىتسىيىگە ئىگە، يەنى باشلىنىش، راۋاجلىنىش ۋە تۈگەللىنىش جەريانى كۆزگە روشەن چېلىقىپ تۇرىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە نەسر ۋە نەزمە ئارىلاش قوللىنىلغان. يەنى قەدىمكى تۈركىي تىللىق قۇۋملارنىڭ

---

① ئابدۇشۈكۈر تۇردى: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1982 - يىل 1 - سان.

ئەنئەنىۋى ئېپوسلىرى شەكلىدە يېزىلغان.

«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دىكى نەسرىي مىسرالارنى مىسالغا ئالساق، ئۇنىڭدا مۇنداق ھېسسىياتلىق بېرىلگەن نەسرىي مىسرالارنى ئۇچرىتىمىز:

«تورۇق بۇقالى سەمىز بۇقالى ئىراقتا
بوڭسەر، سەمىز بۇقا تورۇق بۇقا تىيىن بىلمەز
ئەرمىس تېيىن ئانچە ساقىنىدىم»

[«ئورۇق بوقا بىلەن سېمىز بۇقا يىراقتا ئۇسۇشسە، ئورۇق بوقا بىلەن سېمىز بوقنى ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ». مەن ئەشۇنداق ئويلىدىم.]

«تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» دا شېئىرىي مىسرالارمۇ مەلۇم ھەجمىدە بار.

«كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» دىكى شېئىرىي مىسرالار مۇنداق:

«ئىلگەرۇ شەنتۇڭ يازىقا تەگى سۇلەدىم،
تالۇيقا كىچىگ تەگمە دىم،
بىرگەرۇ توقۇز ئەرسەنكە تەگى سۇلەدىم،
تۇپۇتكە كىچىگ تەگمە دىم.»
(3 ـ قۇر)

[«ئالدى تەرەپ (شەرق) تىن سەندۇڭ تۇزلەڭلىكىگىچە قوشۇن تارتتىم. دېڭىز (ساھىلى) غا يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم. ئوڭ (جەنۇب) تىن توققۇز ئەرسەنگىچە قوشۇن تارتتىم. تىبەتكە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم».]

كېيىنكى بۇ مىسال ئېنىق شېئىرىي مىسرالاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭ تۆتىلا مىسراسى قاپىيىداش كەلگەن. 1 ـ، 3 ـ مىسرالىرى 13 بۇغۇمدىن، 2 ـ، 4 ـ مىسرالىرى 8 بۇغۇمدىن تۇزۇلگەن، ئۇنىڭ 1 ـ، 3 ـ مىسرالىرىنى 8 + 5، 2 ـ

مىسرالىرىنى 5+3 بۇغۇم قىلىپ ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ بىر كۇپلېت شېئىر رېتىم ۋە ئاھاڭدارلىققا ئىگە. ئاياغ قاپىيە ئاساس قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى، 2 ـ ۋە 4 ـ مىسرالىرى «ت» ھەرپى بىلەن باشلانغان سۆزلەر ئارقىلىق باش قاپىيە شەكلىمۇ كۆرسىتىلگەن① .

يەنە مىسالغا ئالساق:

تۇن ئۇدماتى،
كۇنتۇز ئولۇرماتى.
قاراتەرىم يۇگۇرتتى،
ئىسسىق كۇچۇڭ بەردىم ئوق.

[تۇن بويى ئۇخلىمىدىم، كۇندۇزدە ئولتۇرمىدىم، قىزىل قېنىم تۆكۈلدى، قاراتەرىم زەب ئاقتى، ئىسسىق كۇچۇمنى بەردىمغۇ.]

(«تۇنيوقۇق مەڭگۇ تېشى»، شەرق تەرىپى 51 ـ 52 ـ قۇرلار)

يەنە مىسال:

تەڭرى يارلىقا دۇقىن ئۇچۇن،
ئۆزۈم قۇتتىم بار ئۇچۇن،
قاغان ئولۇرتىم،
قاغان ئولۇرىپ،
يوق ـ چىغانى بۇدۇنىڭ،
قوپ ـ قوپراتتىم،
چىغانىي بۇدۇنىڭ باي قىلتىم،
ئاز بۇدۇنىڭ ئۆكۇش قىلتىم.

(«كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى»، جەنۇب تەرىپى 10 ـ قۇر)

[تەڭرى يار بولغانلىقى ئۇچۇن، ئۆز بەختىم بولغانلىقى

① بۇ شېئىر بارماق ۋەزىنده يېزىلغان، مىسرالىرى ئەركىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان شېئىرىي پارچە دەپ چۈشىنىش مۇمكىنچىلىكى بار.

ئۇچۇن قاغانلىققا ئولتۇردۇم، قاغان بولۇپ، يوقسۇل خەلقىمنى كۆپ قىلدىم.]

يۇقىرىقى مەزمۇن «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقى تەرىپىدە باشقا خىل بىر ۋەزىن بىلەن مۇنداق تەكرارلىنىدۇ.

قۇتىم بار ئۇچۇن،
ئۇلگىم بار ئۇچۇن.
ئولتەچى بۇدۇنغ،
تىرگرۇ ئىگىتتىم.
يالاڭ بۇدۇنغ،
تولغ قىلتتىم.
چىغانىي بۇدۇنغ،
باي قىلتتىم.
ئاز بۇدۇنغ،
ئۆكۈش قىلتتىم.

(«كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرىپى 29 ـ قۇر)

ئىككى پارچىدىكى مەزمۇن ئاساسەن ئوخشىشىدۇ. لېكىن بۇلاردىكى ۋەزىن پەرقلىق. ئاۋۋالقىسى ئېغىرراق، داغدۇغىلىق ۋەزىن، كېيىنكىسى خەلق قوشاقلىرىدەك يېڭىل، ئويناق ۋەزىن. دېمەك، مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ ۋەزىنىمۇ باشتىن ـ ئاخىر بىر خىل بولماستىن، مەزمۇنىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرغان.

ئۇنىڭدىن باشقا مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى بەدىئىي ۋاستىلەرگىمۇ باي. مۇبالىغە، ئوخشىتىش، سىمۋولارما، جانلاندۇرۇشلار ھەربىر بۆلەكتە كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

يۇپقا ئەرىكلىگ توپلاغالى ئۇچۇز ئەرمىس،
يىنچىكە ئەرىكلىگ ئۇزگەلى ئۇچۇز...
يوپقا قالىن بولسا، توپلاغولۇق ئالپ ئەرمىس،
يىنچىكە قالىن بولسار ئوزگۈلوك ئالپ ئەرمىس.

(«تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى»، جەنۇب تەرىپى 13 ـ، 14 ـ قۇر)

[يۇپقا نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇش ئوڭاي، يۇپقا قېلىن بولسا، ئېگىش تەسكە چۈشىدۇ، ئىنچىكە توم بولسا، سۇندۇرۇشمۇ مۇشكۇل.]

باردۇق يېرىدە ئەرگۈ ئول ئەرىنچ،
قانىڭ سوبچا يوگۈرتى،
سۆڭۈگۈڭ تاغچا پاتدى،
بەگلىك يۈرى ئوغلىڭ قۇل بولتى!
سىلىگ قىز ئوغلىنىڭ كۈڭ بولتى.

[بارغان يېرىدە ياخشىلىق بولدىمۇ؟ قېينىتىلار سۈرەك تۆكۈلدى. سۆڭىكىتىلار تاغدەك دۆۋىلەندى. بەگدەك ئارزۇلۇق ئوغۇللىرىڭ قۇل بولدى. ئىپپەتلىك قىزلىرىڭ دىدەك بولدى.]

تەڭرى كۈچ بەردۈك ئۈچۈن،
قاڭغىم قاغان سۈسى.
بۆرىتەك ئەر مىس،
ياغىسى قونى تەگ ئەرمىس.

(«كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرىپى 12 ـ قۇر)

[تەڭرىم كۈچ ـ قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئاتام قاغانىڭ قوشۇنى بۆرىدەك، دۈشمىنى قويدەك ئىكەن.]

يۇقىرىقىلاردىن مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ شېئىرىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ئىستىلىستىك ژاستىلەرگە باي بەدىئىي ئەسەر ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش تەس ئەمەس[①].

مەڭگۈ تاشلارنى يەنە قەدىمكى زامان قاغانلىرى ۋە خان جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسى ۋە كەچۈرمىشلىرىنى ئەدەبىي يول بىلەن

① ئابدۇشۇكۇر تۇردى: «ئورقۇن مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» 2000 ـ يىل 2 ـ سان، 110 ـ، 111 ـ، 112 ـ، 113 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل نەشرى.

بايان قىلغان تەزكىرە ئەدەبىيات ياكى دەسلەپكى بىبلوگرافىيىلىك (تەرجىمھال خاراكتېرلىك) ئەسەر دېسىمۇ بولىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، مەڭگۈ تاشلارنى نەسر ۋە نەزمە شەكلىدە يېزىلغان، قەدىمكى تۈركىي، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قەھرىمانلىق داستانى ياكى تارىخىي ئېپوسى دەپ بىلىش بىرقەدەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

مەڭگۈ تاشلاردا ھايات كۆرۈنۈشلىرى ۋە شەخس خاراكتېرلىرى تەسىرلىك، ھېسسىياتلىق ۋە ئوبرازلىق سۈرەتلەنگەن. ئۇلار بايان قىلىش ئۇسۇلىدا 1 ـ شەخس (مەن)، 2 ـ شەخس (سەن)، 3 ـ شەخس (ئۇلار) تىلىدا ئىپادىلەشنى ئېلىپ بارغان① .

ئىككىنچى، مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

مەڭگۈ تاشلار بەلگىلىك بىر مەقسەتتە يارىتىلغان. ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مۇددىئا ناھايىتى ئېنىق. ئومۇمەن، مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى ئىلغارلىققا ئىگە دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. مەڭگۈ تاش ئاپتورلىرى ئوچۇق رېئالىزم مېتودىنى قوللانغان، رومانتىزملىق مېتودىمۇ بەلگىلىك رەۋىشتە ياندىشىپ ماڭغان.

ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۈرمۇش كۆرۈنۈشلىرى ۋە پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىشتا ھەقىقىيلىق پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنغان ياكى تۈرمۇش تەپسىلاتلىرى چىن، تەسۋىرىي بوياقلار ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

1) مەڭگۈ تاشلاردا ئۆز زامانىسىنىڭ ئىجتىمائىي قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنى تۆۋەندىكى تۆت نۇقتا ئارقىلىق بايان قىلىپ ئۆتىمىز:

(1) قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقىدا ئۇرۇق ـ

① ھەرقايسى مەڭگۈ تاشلار ئۆز ئالدىغا پېرسوناژ تىلىنى قوللانغان.

قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈش، قاغان قارارگاھلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىپ (تەڭرىنىڭ خاقانلارغا كۆرسەتكەن ھامىيلىقى بىلەن) خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى سۆزلەنگەن؛ خاقانلارنىڭ تەختكە چىقىپ، غەيرىي ـ رەسمىي قانداش ئۇرۇق، قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن بولغان تىرىشچانلىقلار بايان قىلىنغان؛ ئىچكى نىزا، ئۆزئارا ئۇرۇشلارغا خاتىمە بېرىپ، خەلقنىي باي ـ پاراۋان قىلىش، ياخشىي قانۇن تۈرغۇزۇلۇپ، خاقانلىقنىڭ مۇستەھكەملىنىش يولىدىكى ئىستەك ـ خاھىشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ خاقانلىق قۇرۇش ـ مۇستەھكەملەشنىڭ مەقسىتى ۋە ئەھمىيىتى چۈشەندۈرۈلگەن؛ خاقانلىقلارنىڭ بەزى چاغدا مۇنقەرز بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى، تەجرىبە ـ ساۋاق، بۇنىڭغا نىسبەتەن ھەسرەت ـ نادامەت، ئۆكۈنۈش ئىپادىلەنگەن.

(2) خاقانلىقنىڭ خاراكتېرى، سەلتەنىتى، كۈچ ـ قۇدرىتى، ئەل ئىچىدىكى ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسى، ھەربىي ئىشلار قۇرۇلمىسى، مەنسەپ، دەرىجىلەر ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن؛ ھەرقايسى ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ خاقانلىقتا تۇتقان ئورنى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، كېلىشىش ـ كېلىشىملەشىلىكى، توپىلاڭلىرى، بېسىقتۇرۇلۇش ئەھۋالى، بۇ قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى، ئىسىملىرى كۆرسىتىپ بېرىلگەن، خاقانلىقنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى چۈشەندۈرۈلگەن؛ خاقانلىققا تەۋە زېمىنلارنىڭ (تاغ ـ دەريا، ياىلاق ـ تۈزلەڭلىكەر، تەبىئىي شارائىتلار) نىڭ تەسۋىرى، يەنى پۈتۈن ئەلنىڭ چېگرىسىنى بەلگىلەشكە دائىر ئىشلار، توپونىمىيىلىك مەلۇماتلار سۆزلەنگەن.

(3) خاقانلارنىڭ تەختكە چىققاندىكى سەۋەب، ۋاقىت، خاقانلىقنى ئۆتكۈزۈۋېلىش مۇراسىمى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىي ئاساسى، يۇكسىلىشى بايان قىلىنغان؛ خاقان، ۋەزىر، تېگىنلەر، قاتۇنلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى، تىرىشچانلىقلىرى، ئاتاق (نام)

لىرى، كۆچ - قۇدرىتىنىڭ تەرىپى، ئۇلارغا مەدھىيىلەردە خاقانلىقنىڭ نەسەبنامىسى، مەڭگۈ تاشلارنى ئورنىتىشتىكى مەقسەت ۋە مۇراسىم - رەسمىيەتلەر ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلگەن؛ خاقانلارنىڭ ئەجدادلىرى ۋە ئۇلار تۇرغان، باشقۇرغان ئەلنىڭ ئەھۋالى. ئۇلارنىڭ تۆھپىلىرىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى، ھاياتىدا قىلغان چوڭ ئىشلار، ئۇرۇشلار، خاقانلىقنى قۇرۇش يولىدىكى تىرىشچانلىقلار، ئۇلارنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن.

(4) ئورقۇن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيە، ئۆرپ - ئادەت، تۇرمۇش، ھوقۇق، سىياسىي، ئەخلاق، تىل، ئەدەبىيات - سەنئەت، قانۇن - نىزام، ھەربىي سەنئەت، تاكتىكا، يىلنامىلىرى، قىسقىسى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ تەرەپلىرى، سىنىپىي كۈرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، ئىلىم - پەن جەھەتتىكى ئىزدىنىشلىرى، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ مەنزىرىسى سۆزلەنگەن. ئەمما، مەڭگۈ تاشلاردا ئورقۇن دەۋرىدىكى تۇرمۇش ئەينەن تەسۋىرلەنگەن بولماستىن، بەلكى ئۇلارغا ئاپتورلارنىڭ بەدئىي تەسەۋۋۇرىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە قوشۇلۇپ كەتكەن.

شۇنىسى ئېنىقكى، مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى ئەكس ئەتتۈرگەن ۋەقەلىرى ۋە ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى جەھەتتىن كىچىكلىتىلگەن ئېپوسنى ئەسلىتىدۇ. مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ بارلىق رېئال ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى مەلۇم بىر ئەكس ئەتتۈرۈش سىستېمىسىغا بويسۇندۇرۇلغان: بىرىنچىدىن، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ھاياتىدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر، ھەربىي يۈرۈشلەر، قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئىككىنچىدىن، قاغانلارنىڭ ئىندىۋىدۇئاللاشقان ئوبرازىنى

سىزىپ بېرىدۇ. ئاندىن كونكرېت جەڭلەرنىڭ ئوبرازلىق تەسۋىرلەيدۇ. ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى بۇنداق بىر رامكا مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدىكى رېئال تارىخنى يىراقلاشتۇرىدۇ. مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ ئاپتورلىرىدا تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈشتىن كۆرە، ئەينى دەۋر ئەدەبىي قائىدىلىرىگە رىئايە قىلىش ئىستىكى يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان. ئاپتورلار قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىن خېلى مول پايدىلانغان ھەمدە ئۇنى ئەينى دەۋرنىڭ ئەدەبىي ـ ئېستېتىك قانۇنلىرىغىمۇ ماسلاشتۇرۇشقا قاتتىق ئەمەل قىلغان. بۇ ئەھۋال ھەممىدىن ئاۋۋال قاغان يولباشچىلىرىنىڭ ئوبرازلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە كۆرۈلىدۇ. مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە قاغان — يولباشچىلىرىنىڭ ھەربىكەتلىرى — ھەربىي يۈرۈشلىرى، خۇددى قەھرىمانلىق داستانلىرىدىكىدەك مۇبالىغىلەشتۇرۇلىدۇ، ئىدېئاللاشتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە كونكرېت تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ تارىخىيلىقىمۇ ساقلاپ قېلىنىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئىدېئىۋى خاھىشى ئەينى دەۋر قەھرىمانلىق داستانلىرى ئۈچۈن ئورتاقتۇر. ئۇ ئۆز يېرى، ئۆز ۋەتىنى ۋە ئۆز ئېلىگە قانداق مۇئامىلە قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ. يەنى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە خۇددى قەھرىمانلىق داستانلىرىدىكىدەك، خەلقنى بالادىن قۇتۇلدۇرۇش، بەگلىك زېمىنىنى كېڭەيتىش، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش خىتابى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، خەلقنىڭ غېمىگە يېتىشىپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ شۆھرىتىنى ئۇلۇغلاش ئورقۇن مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ ئاساسىي ئىدېئىۋى يۆنىلىشىدۇر[1].

شۇڭا، مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى تەھلىل قىلغاندا، نوقۇل

---

① ئابدۇشۇكۇر تۇردى: «ئورقۇن مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان، 105 ـ، 106 ـ بەتلەر.

ئۇنىڭ تارىخىي قىممىتىنى تەكىتلەشمۇ، ياكى ئەدەبىي قىممىتىنى تەكىتلەشمۇ بىر تەرەپلىمىلىك خاھىشقا ئېلىپ بارىدۇ.

2) قەھرىمانلىق روھ ئىپادىلەنگەن. مەلۇمكى قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ «خاراكتېرلىك ھاياتى كۆپرەك باتۇرلۇقتا، قەھرىمانلىقتا ئىپادە قىلىنغان». ①

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياشىغان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت كىشىلەردە قەھرىمانلىق روھىنىڭ ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇشىنى شەرت قىلغان. چۈنكى «بوستانلىق ئاھالىلىرى (يايلاق ئاھالىلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئۆزى بىلەن خانلىقنى بىر گەۋدە دەپ تونۇغان بولۇپ، ئۇنىڭ خۇشاللىقى ۋە بەختى ئۇچۇن خىزمەت قىلغان، ئىبادەت قىلغان... ئۆز پادىشاھى ۋە خانلىقىنىڭ ئامانلىقى ئۇلارنىڭ ئەڭ زور ئارزۇسىغا ئايلانغانىدى». ② خەلق ئۆز يولباشچىلىرىنىڭ تەڭداشسىز قەھرىمان بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان، باتۇر، قەھرىمان شەخسلەر خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە، چوقۇنۇشىغا سازاۋەر بولغان. قەھرىمانغا بولغان ئېتىقاد ئۇلارنىڭ ئىدىيە، تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە رىۋايەت، ئېپوسلىرىدا كونكرېت ئىپادىلەنگەن. قووۋم، خەلق ئارىسىدىكى ئۇرۇش تۆھپىسىگە ئىگە باتۇرلار كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ شەنىگە ئاتاپ دەبدەبىلىك مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلگەن. ھەشەمەتلىك قەبرىلەر تىكلىنىپ قەبرە تېشىغا ئۇلارنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرى پۈتۈلگەن. ئۇلارنىڭ روھلىرى كىشىلەرنىڭ دائىم يوقلاپ، تاۋاپ قىلىپ تۇرۇشىغا مۇيەسسەر بولغان. بۇ خىل قەھرىمانلىقنى ئۇلۇغلاش، قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش ئەنئەنىسى

---

① «بىلىنسىكىي ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 228 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىل نەشرى.

② كىلىمكېت (گېرمانىيە): «قەدىمكى يىمەك يولىدىكى مەدەنىيەت»، 206 ـ بەت، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو نەشرىياتى، 1994 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.

ئەجدادلار ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. ئەۋلادتىن ـ ئەۋلاد ئۇدۇملۇق ئادەت سۈپىتىدە ساقلانغان.

ھەرقانداق بىر يولباشلىغۇچى (رەھبەر) گە نىسبەتەن ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى ۋە ماس كېلىشى، ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى ئۆزى رەھبەرلىك قىلىدىغان گۇرۇھلارنىڭ ئىدىيىسى بىلەن ئوخشاش بولۇشى، ئۆز خەلقىنىڭ ئارزۇ ـ تەلەپلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ بېرەلىشى لازىم. مۇشۇ تەلەپلەر بويىچە ئىش كۆرگەندىلا ئاندىن خەلق ئاممىسىنى ئۈيۈشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلغان ئاساستا ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدۇ ۋە ئۆز خەلقىنىڭ يېتەكچىسىگە ئايلىنالايدۇ. مەسىلەن، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» دا بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئۇچرايدۇ:

«قاڭىمىز، ئەچىمىز قازغانمىش بودۇن ئاتى كۈسى يوق بولمازۇن تىيىن، تۈرك بودۇن ئۈچۈن تۇن ئۇدىمادىم، كۈنتۇز ئولۇرمادىم؛ ئىنىم كۆل تېگىن بىرلە، ئەكى شاد بىرلە ئۆلۈ يىتۇ قازغانتىم. ئانچا قازغانىپ، بىرىكى بۇدۇنىڭ ئوت ـ سۇب قىلمادىم؛ مەن (ئۆزۈم ئۆلۈر توقىما يىرسايۇ) بارمىس بودۇن ئۆلۈ يىتۇ ياداغىن يالاڭىن يانا كەلتى. بودۇنىڭ ئىگدەيىن كېيىن، يىرغارۇ ئوغۇز بودۇن تاپا، ئىلگەرۇ قىتابى تاتابى بودۇن تاپا بىرىگەرۇ (تابغاچ تاپا) ئۆلۈغ سۇ ئەكى يىگىرمە ... (سوڭۇشتۇم، ئانتا) كىسىرە، تەڭرى يارلىقازۇ، قۇتىم بار ئۈچۈن، ئۆلۈگسىم بار ئۈچۈن ئۆلتەچى بۇدۇنىڭ تىرىگرۇ ئىگىتتىم، يالاڭ بۆدۇنىڭ تونلىغ، چىغانىي، بودۇنىڭ باي قىلتىم، ئاز بودۇنىڭ ئۆكۈش قىلتىم. ئىغار ئەللىگدە (ئىغار قاغانلىقتا يەگ قىلتىم)

(شەرق تەرەپ 26 ـ، 27 ـ، 28 ـ، 29 ـ، 30 ـ قۇرلار)

[«ئاتام، تاغام قولغا كەلتۈرگەن خەلقلىرىنىڭ نام ـ ئابرۇيىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى ئۈچۈن،

تۇنلىرى (خاتىرجەم) ئۇخلىمىدىم، كۆندۈزلىرى (خاتىرجەم) ئولتۇرمىدىم، ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن بىللە، ئىككى شاد بىلەن بىللە، ئۆلە - تىرىلىشىمگە باقماي تىرىشتىم؛ ئاشۇنداق تىرىشىپ يۈرۈپ، خەلقنى ئوت - سۇ قىلمىدىم، ئىناق قىلدىم. ھەر تەرەپكە پىتىراپ كەتكەن خەلق ئۆلە - تىرىلىشىگە قارىماي پىيادە، يېلىك - يالىڭاچ ھالدا قايتىپ كەلدى. خەلقنى باقاي دەپ، شىمالدا ئوغۇزلار، شەرقتە قىتان، تاتابى خەلقى تەرەپكە ... جەنۇبتا... قا زور قوشۇننى باشلاپ ئون ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلدىم. كېيىن تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، بەختىم بولغانلىقى ئۈچۈن، تەلىيىم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان خەلققە جان كىرگۈزدۈم. يالىڭاچ خەلقنى تونلۇق، يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم. ئاز خەلقنى كۆپ قىلدىم (ئۇلارنى) كۆچلۈك خاقانلىقى بار، كۆچلۈك خاقانى بار خەلقلەردىنمۇ ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم».]

بۇنىڭدىن باشقا «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» دىكى تۆۋەندىكى بايانلارغا قاراپ باقايلى:

«... ئانتا ئايغۇچىسى يەمەبەن ئوك ئەرتىم، ياغىچىسى [يەمەبەن] ئەرتىم، ئىلتەرس قاغانغا، تۇرك بۆگۈ قاغانغا، تۇرك بىلگە قاغانغا... قاپاغان قاغان يەتى ئوتۇز ياسقا... ئاندا... ئەرتى قاپاغان قاغان ئولۇرتم. تۇن ئۇدماتى، كۇنتۇز ئولۇرماتى، قىزىل قانىم تۆكۈلتى، قاراتەرم يۇگۈرتى، ئىسسىق كۆچىگ بەرتىم ئوك، بەن ئۆزۈم ئۆزۈن يەلمەگ يەمە ئەتتىم. ئارقۇي قاراغۇغ ئولغارتدىم ئوق، ياربغما ياغىغ كەلۇرۇر ئەرتىم، قاغانىمىن سۇ ئەلتمدىمىز. تەڭرى يارلىقا زۇ! بۇ تۇرك بودۇن ئارا يارىقلىغ ياغىغ يەلتۇرمەدىم، تۆگۈنلىگ ئاتىغ يۇگۈرتمەدىم؛ ئىلتەرىش قاغان قازغانماسار ئۇدۇبەن ئۆزۈم قازغانماسار، ئېل يەمە، بودۇن يەمە يوق ئەرتەچى ئەرتى، قازغاندۇقى ئۇچۇن، ئۇدۇ ئۆزۈم قازغاندۇقىم ئۇچۇن ئېل يەمە ئېل بولتى، بودۇن

يەمە بودۇن بولتى»
(49 ـ، 50 ـ، 51 ـ، 52 ـ، 54 ـ، 55 ـ، 56 ـ
قۇرلار)

[«... شۇ چاغدىمۇ ئەقىلدارى يەنىلا مەن ئىدىم. ياغىچىسى (تەشكىللىگۈچىسى) يەنىلا مەن ئىدىم. ئېلتەرىش خاقانغا، تۈرك بىلگە خاقانغا، تۈرك بۆگۈ خاقانغا... قاپاغان خاقان يىگىرمە يەتتە ياش ۋاقتىدا، مەن قاپاغان خاقانغا يارەملىشىپ، ئۇنى تەختكە ئولتۇرغۇزدۇم. تۇنلىرى خاتىرجەم ئۇخلىيالمىدىم. كۈندۈزى خاتىرجەم ئولتۇرالمىدىم. قىزىل قانلىرىمنى تۆكتۈم. قارا تەرلىرىمنى ئاقتۇردۇم. مەن (خانلىق) ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچۈمنى قوشتۇم. مەن ئۆزۈم يەنە ئاتلىق قوشۇن چىقاردىم. مەن ئوردا قاراۋۇللىرىنى كېچەيتتىم. يېنىپ ـ يېنىپ تۇرغان رەسىملەرنى بويسۇندۇردۇم. خاقانىم بىلەن بىرگە (كۆپ قېتىم) جەڭگە قاتناشتىم، ئېلتەرس خاقان تىرىشمىغان بولسا، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مەن تىرىشمىغان بولسام، خانلىق ۋە خەلق يوق بولغان بولاتتى. ئۇ تىرىشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مەن تىرىشقانلىقىم ئۈچۈن، خانلىق يەنىلا خانلىق بولدى، خەلق يەنىلا خەلق بولدى».]

مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك يۇقىرىقىغا ئوخشاش بايانلار كۆپ ئۇچرايدۇ.

3) «مەڭگۈ تاشلار» دا بىلىمسىزلىك قامچىلانغان، نادانلىق ئۇستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلىنغان.

«مەڭگۈ تاشلار» نىڭ ئاپتورلىرى يۇقىرى ئىجتىمائىي ئاڭغا، يىراقنى كۆرەر ئىقتىدارغا ئىگە ئادەملەر بولۇپ، ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى دانىشمەنلىرىدىن ھېسابلىنىاتتى. ئۇلار ئۆزلىرى توپلىغان تەجرىبە ـ بىلىم ۋە ھەقىقەتلىكى ئىسپاتلانغان نەزەرىيىلەر بىلەن ئەينى دەۋر جەمئىيىتىنىڭ رېئال ئەھۋالىنى ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇپ، بۇنىڭدىن

هاسىل بولغان سۈبيېكتىپ دۇنيا قارىشىنى «مەڭگۇ تاشلار» تېكىستىگە تەبىئىي هالدا سىڭدۈرۈۋەتكەن. «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» دا مۇنداق بايانلار بار:

«ئانتا كىسرە ئىنىسى ئەچسىن تەگ قىلىنمادۇق، ئوغلى قاڭىنتەگ قىلىنمادۇق ئەرىنچ. بىلگىسىز قاغان ئۇلۇرمىس ئەرىنچ يابلاق قاغان ئولۇرمىس ئەرىنچ. بۇيرۇقى يەمە بىلىگسىز ئەرىنچ، بەگلەرى بودۇنى تۇزسىز ئۇچۇن··· ئىنلى ئەچىلى كىڭشورتۇكىن ئۇچۇن بەگلى بودۇنلىغ يوڭشۇرتۇقىن ئۇچۇن تۇرك بودۇن ئىللەدۇك ئېلىن ئىچغىنۇ ئىدمىس»

(شەرق تەرەپ 5 ـ، 6 ـ، قۇرلار)

[«ئاندىن كېيىن ئىنىلىرى ئاكىسىنى دورىماپتۇ. ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ. بىلمىسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بەگلىرىمۇ ئېھتىمال بىلمىسىزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك··· ئىنى بىلەن ئاكىنى ئۆچمەنلەشتۇرۇپ قويغانلىقى ئۈچۇن، تۇرك خەلقى خانلىقىدىن مەھرۇم بولۇپتۇ.»]

«بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى» دا مۇنداق دېيىلگەن:

«تۇرك بەگلىرى تۇرك بودۇنۇم··· قازغانىپ··· بۇ قاغانىڭدا بۇ بەگلەرىگدە··· سۈبىڭدا ئايرىلماسار تۇرك بودۇن ئۆزۈڭ ئەدگۇ كۆرتەچسەن، ئەبىڭە كىرتەچسەن، بۇڭسىز بولدا چىسەن»

(جەنۇبى يۈزى 13 ـ، 14 ـ قۇرلار)

[«تۇرك بەگلىرى، تۇرك خەلقىم خاقانىڭلاردىن، بەگلىرىڭلاردىن، سۈيۈڭلاردىن ئايرىلمىساڭلار، تۇرك خەلقى ئۆزۈڭلار ياخشىلىق كۆرەلەيسىلەر، قايغۇسىز بولالايسىلەر.»]

«مويۇنچۇر مەڭگۇ تېشى» دا مۇنداق دېيىلگەن:

«···قارائىگىل بودۇنغ يوق قىلمادىم، ئەبىن، بارقىن، يىلقىسىن يۈلمادىم. قېيىن ئايدىم، تۇرغۇرۇ قۇتىم: كەنتۇ بودۇنىم تىدىم»

[«لېكىن ئاددىي پۇقرالىرىمنى يوقاتمىدىم، ئۆيىنى،

مال - مۇلكىنى، يىلقىلىرىنى بۇلىۋالمىدىم، ئۇلارنى جازالىمىدىم، ئۇلارغا (بۇرۇنقىدەك ياشاۋېرىشكە) يول قويدۇم، سىلەر ئۆز خەلقىم دېدىم».]

«مەڭگۇ تاش» ئەسەرلىرىدىكى بۇنداق نادانلىق بىلەن بىلىملىكسىزلىك سېلىشتۇرۇلۇپ، ئەسەر مەزمۇنىدا ئىپادە قىلىنىشى يۇكسەك جاسارەت، يۇقىرى ماھارەتنى تەلەپ قىلىدىغان بىر خىل ھەربكەت بولۇپ، ئۇ ئاپتورلارنىڭ خەلق ۋە خانلىق ئالدىدىكى بۇرچ تۇيغۇسى ۋە ئىدىيىۋى ئېڭىنىڭ دەرىجىسىنى بەلگىلەيدىغان سىناق تېشى بولۇشىدىكى ئاساسىي ئامىل ئىدى.

ئومۇمەن، «مەڭگۇ تاش» ئەسەرلىرىدە نادانلىق، بىلىمسىزلىك قاتتىق قامچىلانغان ھەم ئۇلار ئۇستىدىن يۇرەكلىك ھالدا شىكايەت قىلىنغان. بولۇپمۇ، ئاپتورلار مەرىپەتلىك، ئادىل خاقانلار زامانىسىدا خەلقنىڭ ئۇيۇلتاشتەك ئىتتىپاقلىشىپ، خاقانلىقنىڭ كۈچىيىپ گۈللەنگەنلىكىنى، ئەل - ئۇلۇسنىڭ بەخت - ئاسايىشلىق ئىچىدە ياشىغانلىقى بىلەن، نادان، بىلىمسىز، تەدبىرسىز خانلار دەۋرىدە، چېچىلاڭغۇلۇق، چېرىكلىشىش، باش - باشتاقلىقنىڭ ئەۋج ئېلىپ كەتكەنلىكىنى جانلىق ۋە ئەمەلىي سېلىشتۇرما قىلىپ يۇرگۈزگەن مۇلاھىزە ۋە بايانلىرى ئوقۇرمەن قەلبىنى لەرزىگە سېلىپ، ئۇلاردا روشەن مۇھەببەت ۋە نەپرەت ھېسسىياتىنى قوزغىتىدۇ.

قەدىمكى تۇركلەر بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ شىمالىي رايونلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە گۈللەندۈرۈش ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆزۈن يىل تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ۋە ئېلىمىز جۇڭگونىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا زور ھەسسە قوشۇپ، كۆپ مىللەتلىك جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسىلىشى ئۈچۈن تۇرتكىلىك رول ئوينىغان.

مەڭگۈ تاشلاردا ئىپادىلەنگەن قەھرىمانلىق، ئەل سۆيەرلىك ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىك روھ جۈڭگو مىللەتلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئالغا باسىدىغان، ئەل يۈرتنىڭ تەقدىرىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان ئالىيجاناب پەزىلىتىنىڭ يارقىن ئىپادىسى، جۈڭخۇا ئېلىنىڭ قۇدرەت تاپتۇرۇشتىكى ئېگىلمەس ـ سۇنماس ئىرادىسىنىڭ ئەكس ئېتىشى.

ئۇچىنچى، پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تارىخىي شەخسلەر ئۇچۇن ئورنىتىلغان. ئۇلاردا مەلۇم بىر شەخسنىڭ تۇغۇلۇشى، ئۆسۇشى، پائالىيەتلىرى، قاغان، ۋەزىر، قوماندان، قاتۇن قاتارلىقلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. مەڭگۈ تاشلار پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىش جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1) پېرسوناژلار ئوبرازى، رېئال تۇرمۇشتىن يەنى تارىخىي شەخسلەردىن تاللىۋېلىنغان. يەنى مەڭگۈ تاشلار رېئاللىقتىكى ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ئىشلار ئاساسىدا يارىتىلغان.

تۇرك خانلىقىغا تەۋە مەڭگۈ تاشلاردا ئۇماي، بۇمىن، ئىستەمى، تۇنيوقۇق، تۇرك ئىلتەرىش قاغان، قاپاغان، بىلگە قاغان، كۆل تېگىن قاتارلىق ئوبرازلار، ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلاردا يوللۇغ قاغان، بۇمان ـ بۇمىن قاغان[1]، كۆل بىلگە قاغان[2] (مويۇنچۇر)، ئىدىكىن (تەڭرى قاغان، بىلگە تارقان) قاتارلىق ئوبرازلار تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇماي ئوبرازىدىن باشقا ئوبرازلارنىڭ ھەممىسى (ئۇماي ئوبرازىنىڭ ئەسلىي زاتىدا رېئاللىق ئېلىمېنتلىرى بولغان)

---

① بۇمىن قاغان — «تەس مەڭگۈ تېشى» دىكى بايانلارغا قارىغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامانىدا يوللۇغ قاغان ۋە بۇمىن قاغان دېگەن ئىجداد قاغانلىرى ئۆتكەن. بۇ يەردىكى بۇمىن قاغان تۇرك قاغانى بۇمىن قاغاندىن باشقا كىشى ئىدى، ئەلۋەتتە.

② ئۇ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغۇچى كۆل بىلگە بەگ قاغان دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

دېگۈدەك، تارىختا ئۆتكەن شەخسلەردىن ئىبارەت. بۇ ئوبرازلارنىڭ كېلىش مەنبەسىنى سۈرۈشتە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇ ئوبرازلار ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا دەسلەپ يارىتىلغان مىللىي ئوبرازلار جۈملىسىگە تەئەللۇق.

بۇ ئوبرازلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئوبرازلارنىڭ كېلىش مەنبەسى، ئالمىشىش جەريانى قاتارلىق بىر مۇنچە مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ياخشى ماتېرىيال.

2) مەڭگۈ تاشلاردىكى پېرسوناژلار ئوبرازى خاسلىققا ئىگە. مەڭگۈ تاشلاردا نەچچە ئون پېرسوناژ ئوبرازى يارىتىلغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قاغان، ۋەزىر ۋە تېگىن - شاھزادىلەردىن ئىبارەت. ياكى خانلىقنى تىكلىگۈچى، قۇدرەت تاپقۇزغۇچىلار، ئومۇمىي نۇقتىدىن ئۇلارنىڭ ئورنى ۋە سەرگۈزەشتىلىرى ئوخشاشتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئايرىم كۆزەتكەندە، ھەربىر ئوبراز ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بولۇپمۇ تۇنيوقۇق، بىلگە قاغان، كۆل تېگىن مويۇنچۇر، ئىدىكىن قاتارلىق پېرسوناژلار ئۆزلىرىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ھەرىكەت - پائالىيەتلىرى ئارقىلىق بىر بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

3) مەڭگۈ تاشلاردىكى ئوبرازلار تېپىكلىككە ئىگە. مەڭگۈ تاشلاردىكى ئاساسىي پېرسوناژلار، يەنى تۇنيوقۇق، كۆل تېگىن، بىلگە قاغان، مويۇنچۇر، ئىدىكىن دەسلەپ ئادەتتىكى شەخسلەر سۈپىتىدە كۆزگە چېلىقىدۇ (ياكى شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇ)، ئەمما ئەمەلىي جەڭ قاينانلىرى ئۇلارنى ئەقىل - ئىدراك ۋە جىسمانىي كۈچ جەھەتتە قوۋمىنىڭ سەركەردىسى ئورنىغا چىقىرىدۇ، ھەممە دېققەت قىلىدىغان شەخسلەرگە ئايلاندۇرىدۇ. نوپۇسى كۆپرەك، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنى ئىگىلىگەن ئاشىنا ۋە ياغلىقار قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ بۇ ئوت يۈرەك قەھرىمانلار ئېگىزدە تۇرۇپ، يىراقنى

كۆرەلىگەن، ئەجدادلىرىنىڭ شانلىق ئىش - ئىزلىرىنى كۆڭلىگە چىڭ پۈككەن ۋە ئۇلارنىڭ ئىلھامبەخش ۋەسىيەتلىرىنى قىبلىنامە قىلغاچقا، ئۇلار قەبرىنداش قەبىلە ئەزالىرىنى، كەڭ خەلقنى سەپەرۋەر قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ بىرىنچى ۋە ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى دەپ بىلىشكەن. ئۇلار خەلق ئاممىسىنىڭ روھىيىتىگە ئەڭ قاتتىق تەسىر قىلىدىغان سۆزلەر بىلەن كۆپ قېتىم مۇراجىئەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەڭنى تۇرۇپ، كۆكرەك كېرىپ، ئۇرۇش مەيدانلىرىدا سەپنىڭ ئالدىدا كۆرەش قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ جەڭگىۋار چاقىرىقلىرىنى ئاڭلىغان ۋە قەھرىمانە ھەرىكەتلىرىنى كۆرگەن قووۋم ئەزالىرى ئورۇنلىرىدىن دەس تۇرۇپ، بىرلىشىپ سەپ ھاسىل قىلىپ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەيدىغان ئىجتىمائىي ئۇيۇلمىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. دېمەك، مەڭگۈ تاش ئەسەرلىرىدىكى قەھرىمانلار كۆرەش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆسۈپ يېتىلىپ، پۈتۈن خەلقنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرەلەيدىغان، ئۇلارنىڭ تەقدىرى ۋە ئارزۇ - ئۇمىدلىرىگە تولۇق ۋەكىللىك قىلالايدىغان تىپىك ۋە شانلىق قەھرىمانلارغا ئايلانغان. بۇ خىل ئوبرازلار ئەسىرلەر مابەينىدە خەلققە ئىلھام بېغىشلاپ كەلمەكتە.

تۆتىنچى، مەڭگۈ تاشلارنىڭ تىل ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

مەڭگۈ تاشلاردا قەدىمكى زامان تۈركىي ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق تىلى ئىشلىتىلگەن. بۇ سۆزلەر قىبلىپلاشقان، يەنى ئەدەبىي تۈس ئالغان ئاتالغۇلار بولۇپ، ئۇلار ئەڭ قەدىمكى ساپ تۈركىي سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئەدەبىي يېزىق تىلى شەكىلدىن ئىبارەت. سۆز - جۈملىلەر بەلگىلىك گرامماتىكىلىق قائىدە ئاساسىدا بىرىكتۈرۈلگەن. تەسۋىرلەر، ئىپادىلەش شەكىللىرى روشەن ۋە ئېنىق، بايان قىلىش ئۇسۇلى تەرتىپلىك، ئوي - پىكىر ئۇقۇشلۇق. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر

مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئەدەبىي تىل شەكلىنى ھاسىل قىلغان. ئۇ قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئۇرۇق، قەبىلە ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان شېئىر پەرقلىرىنى ئازايتىپ، ئورتاق مىللىي تىل بەرپا قىلىش دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەڭگۈ تاشلاردا ئىشلىتىلگەن سۆز - جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي مەنبەسىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىرلىنىدۇ. كېيىنكى تەرەققىياتلار مۇشۇ مەنبەنى بويلاپ، چوڭ ئېقىن ھاسىل قىلىپ كەلگەن.

خۇلاسە قىلغاندا، مەڭگۈ تاشلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى خىلىلا يۇقىرى، بۇنى يۇقىرىدا تىلغا ئالغان بىرقانچە نۇقتىلار ئارقىلىق ئېنىق چۈشىنىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇلارغا ناھايىتى مۇكەممەل ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىيلىك ئۆلچىمى بويىچە تەلەپ قويساق، بەزى مەسىلىلەرگە يولۇقمىز. مەسىلەن، مەڭگۈ تاشلار ئايرىم كۆزىتىلگەندە، پىكىرده دەماللىقا ئىزچىللىق كەم، بەزى پىكىرلەر چولتا. بۇلار تاش ئۈستىگە خەتنى ئۇيۇشنىڭ تەسلىكى، كېتىدىغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە ئۇزۇن ۋاقىت مابەينىدە ئۇپراش قاتارلىق ئامىللار بىلەن قوشۇپ تەھلىل قىلىنسا، ئۇلارنىڭ يەنىلا خىلىلا ئۈستۈن بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. غوبى ئۇيغۇرلىرى، جۈملىدىن باشقا بەزى تۈركىي قوۋملەرنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئەدەبىياتى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭ.

2. ھون قوۋمىگە مەنسۇپ ئەدىبلەر ئىچىدە كىملەر خەنزۇ تىلىدا ئەسەر يازغان؟ ئۇلارنىڭ قانداق ئەسەرلىرى بار؟

3. لیۇیۇشى، قوغۇرسۇ فىڭيۇ، قوشۇخان قاتارلىقلارنىڭ هاياتى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيىتى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭ.

4. «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى»، «خۇئاستۇئانفت»، «ئىرق بىتىك» نىڭ مەزمۇن خاراكتېرى قانداق؟

5. «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى» نىڭ بەدىئىي ئالاهىدىلىكى ۋە بۆگۈخان ئوبرازىنى تەھلىل قىلىڭ.

6. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى دەپ نېمىگە ئېيتىلىدۇ؟

7. «مەڭگۈ تاشلار»نىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلىرى قايسى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟

8. «مەڭگۈ تاشلار» نىڭ مەزمۇنىنى بايان قىلىڭ.

9. «مەڭگۈ تاشلار» نىڭ تۈر - ژانىر جەھەتتىكى ئالاهىدىلىكىنى بايان قىلىڭ.

10. «مەڭگۈ تاشلار» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى قانداق؟

11. «مەڭگۈ تاشلار» نىڭ پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ يارىتىش ۋە تىل ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئالاهىدىلىكى قانداق؟

12. «مەڭگۈ تاشلار» دىكى پېرسوناژلار ئوبرازىنى تەھلىل قىلىڭ.

13. تۇنيوقۇق، بىلگە قاغان، يوللۇغ تېگىن، مويۇنچۇر، ئىدىكىن، تۆپەك ئالپ شول، ئەل ئۆگەسى، ئىنانچور مۇقام تارقان قاتارلىقلارنىڭ هايات پائالىيىتىنى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭ.

14. تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى قاچان مەۋجۇت بولغان؟ بۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي ئالاهىدىلىكى قايسى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟

Ⅱ بۆلۈم ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتى

Ⅰ باب قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

§1 . ئومۇمىي ئوبزور

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئىلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى دەپ ئاتالغان، يەنە قوچۇ ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتالغان.

مىلادىيە 840 ـ يىلى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەبىئىي، سۈنئىي ئاپەتلەر ھەم خاككاسلارنىڭ بېسىپ كىرىشى تۈپەيلىدىن گۈمران بولدى. 15 ئۇيغۇر قەبىلىسى غەربكە قاراپ كۆچۈپ بەشبالىق (ھازىر شىنجاڭنىڭ جىمسار ناھىيىسى) ئەتراپىغا كېلىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلاشتى.

866 ـ يىلى باھاردا ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى بۆگۈجۈن ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلدى... ئاندىن بەشبالىق، غەربىي ئايماق ئۇرۇمتايدىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان كەڭ رايونىنى ئىگىلەپ، قوچۇنى مەركەز قىلغان غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ،

ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى.

غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلار شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ شىمالدا ئىلى دەرياسىغىچە، غەربتە ئاقسۇنىڭ مۇزارت داۋىنىغىچە يېتىپ باراتتى، جەنۇبتا ئەينى زاماندا تۇبۇتلەر كونترول قىلىپ تۇرغان ئورۇن بىلەن تۇتىشىپ تۇراتتى.

غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقى جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولىنىڭ ئېغىزىغا جايلاشقان. بۇ رايون شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئالاقىلىشىدىغان ھەم جەم بولىدىغان جاي ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا شەرق ۋە غەربنىڭ مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى تېز گۈللەندۈردى[1].

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى) تەخمىنەن مىلادىيە 1250 ـ يىللارغىچە مەۋجۇت بولغان. ئەمما چىڭگىزخان باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، موڭغۇللار ۋە يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيلىقىدىكى ئاپتونومىيەدىن بەھرىمەن بولغان.

قوچۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا تېز بولدى. بۇ چاغدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى دىنىي ئەدەبىيات ۋە ئاممىباب ئەدەبىيات تەشكىل قىلاتتى.

دىنىي ئەدەبىيات بۇددا، مانى، خرىستىئان ۋە باشقا دىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بۇ چاغدا ئەدەب ۋە ئۆلىمالار دىنىي كىتابلارنى كۆچۈرۈپ تارقىتاتتى، تەرجىمە قىلاتتى. ئەسلىي كىتابنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن تەقلىدىي ئەسەر يېزىپ چىقاتتى،

---

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، 236 ـ، 240 ـ، 253 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىل نەشرى.

دننى مەزمۇن قىلغان شېئىرلارنى يازاتتى. دننى تەشۋىق قىلىدىغان مەددىاھلىق درامىچىلىق يولغا قويۇلاتتى.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلار دىنىي ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، بەلكى ئاممىباب ئەدەبىياتقىمۇ يۈزلەنگەن. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئاممىباب ئەدەبىياتتا بىلىم، پەندى ـ نەسىھەت، مۇھەببەت قاتارلىقلار تەسۋىرلەنگەن. ئىلغار خاھىشچانلىققا ئىگە ئەسەرلەرمۇ بار.

بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. گرامماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتە مۇكەممەللەشتى، لېكسىكىسى بېيىدى، نازۇك ھېس ـ تۇيغۇ، قىيىن دىنىي ئاتالغۇ، ئابستراكت سىياسىي ئۇقۇم، مۇرەككەپ نەزەرىيىۋى ئىبارىلەرنى نىسبەتەن توغرا ئىپادىلەيدىغان دەرىجىگە يەتتى. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي، سىياسىي، دىنىي، ئىقتىسادىي، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، پەلسەپە قاتارلىق ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك يازما يادىكارلىقلار مەملىكىتىمىزدىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىمۇ مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ شان ـ شەرىپىنى يەنمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشتە بىر ئۇلۇش ھەسسە بولۇپ قوشۇلدى.

ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە بەزى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، يېزىقى، سەنئىتى، دىن، نەشرىياتچىلىق، قەغەزچىلىك، مەتبەئەچىلىك، رەسساملىق، قەغەز قىيمىچىلىق، سودا ـ سېتىق، بېتىم ـ توختام، قانۇن، ئەخلاق، ئېتىكا قاتارلىق ساھەلىرىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلماقتا.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بۇ دەۋردە دىنىي ۋە دۇنياۋى تېمىدىكى نۇرغۇن ئەسەرلەر تەرجىمە قىلىنغان ۋە يېزىلغان. بۇلاردىن مۇھىملىرى: «ئالتۇن يارۇق»، «مايتىرى سىمىت»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «چاستانى ئىلىگ بەگ»،

«ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» ، «ياغاچچى بىلەن رەسسامنىڭ ھېكايىسى» ، «دانتى پالا» ، «توشقان ھەققىدە تېپىشماق» ، «چوڭ مايمۇن پاتما رالى» ، «ئىككى يىلتىز نوم» ، «سەككىز يۈكمەك» ، «ئىنجىل» ، «سانت گېئورگىنىڭ ۋاپاتى» ، «نىستورىيان دىنىي يازما يادىكارلىقىنىڭ پارچىسى» ، «ئېسىل لەززەتلىك نوم» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەر ۋە «دالا ناخشىسى. ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا» ، «بۇددا قەسىدىسى» ، «ئون ساۋابلىق ئىشقا مەدھىيە» ، «توگەنچ دۇئاسى» ، «ئون ئىككى ۋەج» ، «مەدھىيە» ، «مۇھەببەتنامە» ، «ئىلاھىيەت» ، «جەھەننەم تەسۋىرى» ، «پالنامە» قاتارلىق شېئىرىي ئەسەرلەردىن ئىبارەت.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا بۇ دەۋردە يەنە «ئوغۇزنامە» مۇ نامەلۇم ئۇيغۇر بۇددا پۈتۈكچى تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنغان.

دېمەك قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە تايىنىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك بىرقاتار مەدەنىيەت مۇۋاپىقىيەتلىرى ئارقىلىق، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتقان.

§ 2 . شېئىرىيەت

1. قىسقىچە چۈشەنچە

قەدىمكى ئۇيغۇرچە شېئىرلارنىڭ كۆپ قىسمى «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى» دەۋرى (IX ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە) دە يېزىلغان ۋە كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى نۇر چاقناپ تۇرىدىغان مىللىي مىراسلارنىڭ مۇھىم قىسمىدۇر. قەدىمكى ئۇيغۇرچە شېئىر ـ قوشاقلار سان جەھەتتىن كۆپ، شەكىل جەھەتتىمۇ خىلمۇ خىل بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان ئەسلىي نۇسخىلىرىنىڭ

خىلى كۆپ قىسمى چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن.

بۇ شېئىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئۆز زامانىسىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرلىرى ئىجاد قىلغان ۋە رەتلىگەن، يەنە بىر قىسمىنى بولسا، زور ئىجادىي مېھنەت سىڭدۈرۈپ باشقا تىللاردىن ئۇستىلىق بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئۆزلىرى تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەرگە يەنە ئۆزلىرى يازغان شېئىرلارنى ئىلاۋە قىلغان، بەزىلىرى ھەتتا ئەسلىدىكى نەسرىي ئەسەرلەرنى شېئىر بىلەن تەرجىمە قىلغان.

بۇ شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە خاس بولغان باش ۋە ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلاردىن ئىبارەت ئىدى. باش قاپىيىلىك شېئىرلاردا ئاياغ قاپىيە، بوغۇم، تۇراقلىرى ئېتىبارغا ئېلىنمىغان. يۇقىرىقىدىن باشقا قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئۇنىڭ مەزمۇنىدىكى كۆپ خىللىقتىن تاشقىرى، شەكىل تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ھەرخىل، رەڭگارەڭ سىخىملاردىنمۇ كۆرۈشكە بولىدۇ.

بۇ دەۋردە شېئىر دېگەن بۇ ئەرەبچە ئاتالغۇ تېخى ئۇيغۇر تىلىغا كىرمىگەچكە، ئۇنىڭ ئورنىدا ئەجدادلار تۆۋەندىكى ئاتالغۇلارنى شېئىر سۆزى ئورنىدا ئىشلەتكەن.

بىرىنچى، ساپ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلار:

(1) «قۇشۇغ» ـ قوشاق، نەزمە، قەسىدە، شېئىر دېگەن مەنىدە. بۇ ئاتالغۇ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئۇچرايدۇ.

(2) «قۇژان» ـ ناخشا قۇژانچى، ناخشىچى دېگەن مەنىدە.

(3) «قوشما» ـ ھازىرقى قوشاق دېگەن مەنىدە.

(4) «تاقشۇت» ـ بەيىت، نەزمە دېگەن مەنىدە. قوچۇ

ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن كى كى (Ⅱ) ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىدا «تالۇلاپ يىغىپ مەن كى كى، تاقىشۇتقا ئىنتۇرۇ تېگىندىن» (مەنىسى: تاللاپ يىغىپ مەن كى كى، شېئىر يېزىشقا ئىنتىلدىم) دېگەن مىسرالار كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ.

(5) «تاقماق» ـ تاقماق، تۇزمەك دېگەن مەنىدە.

(6) «ئىر» ـ ناخشا، غەزەل دېگەن مەنىدە.

مەھمۇد كاشغەرى بۇ ئاتالغۇنى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە مۇنداق چۈشەندۈرۈدۇ: «ير yir ئىر ~ جىر، ناخشا، كۈي. u yir yirladi ئۇ ئىر ئىرلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى. بۇ سۆز كۆپىنچە ناخشىغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ.»

(7) «كۈگ» ـ كۈي، نەزمە، شېئىر، غەزەل دېگەن مەنىدە. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە «كۈگ» دېگەن سۆزنى مۇنداق چۈشەندۈرگەن: ① شېئىرنىڭ ۋەزنى. «بۇ يىر نە كۈگ ئۈزە؟» — بۇ ناخشا قايسى ۋەزىندە؟

② كۈي، ئاھاڭ. ئەر كۈگلەندى (ئادەم كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى).

③ ھەر يىلى شەھەر خەلقلىرى ئارىسىدا ئېيتىلىپ يۈرىدىغان ھەزىل، قىزىقچىلىق، كۈلكە. بۇ يىل بۇ كۈگ كەلدى — بۇ يىل بۇ قىزىقچىلىق (كۈلكە) چىقتى، دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. دېمەك:

«كۈگ» سۆزى: ① شېئىرنىڭ ۋەزنى، ② كۈي، ئاھاڭ، ③ قىزىقچىلىق، كۈلكە، ④ ناخشا، ⑤ ساز دېگەن مەنىلەردە كەلگەن[①].

(8) «باش» ياكى «باشق» سۆزلىرى شېئىرىي مىسرالاردا «ئىلاھ، مەدھىيە، قەسىدە» دېگەن مەنىلەردە كەلگەن. چۈنكى، «باش، باشق» سۆزلىرى ئىشلىتىلگەن شېئىرىي مىسرالارنىڭ

---

① مۇسايىل تۇمۇرى: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىل نەشرى، 187 ـ، 188 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

هەممىسى ئىلاھلارنى مەدھىيىلەشكە بېغىشلانغان[1].

ئىككىنچى، چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلار: قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە، يۇقىرىقىدەك تۈركىي تىللارغا خاس بولغان، «شېئىر، قوشاق» مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز - ئاتالغۇلاردىن باشقا، شۇ مەنىدە كېلىدىغان يەنە بىرمۇنچە چەت تىل سۆز - ئاتالغۇلىرىمۇ بولغان، بۇلار: پاداك، شلوك ۋە كاۋى دېگەنلەردىن ئىبارەت. بۇلار قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ.[2]

(1) «شلوك» سانسكرىتچە «شلوكا» — ئۆلچەملىك شېئىر، بېيىت، نەزمە دېگەن مەنىدە.

(2) «پاداك» سانسكرىتچە پاداكا، شېئىر ياكى تۆتلۈكنىڭ بىر مىسراسى. مەسىلەن: «سەككىز ئۇزۇكلۇك بىر پاداكا» - سەككىز بوغۇملۇق بىر مىسرا. بەزىلەر «پاداك» سۆزىنى «شېئىر، بىر شېئىرنىڭ 1/4 دەپ ئىزاھلىغان».

(3) «كاۋى» سانسكرىتچە «كاۋيا» بولۇپ، شېئىرغا مايىل بىرخىل نەسرىي ئۇسلۇپ.

يۇقىرىقى ئاتالغۇلارنىڭ هەممىسى بۇددا دىنى ۋە مانى دىنى مۇھىتىدىكى ئاتالغۇلاردۇر.

بۇ دەۋردىكى شېئىرلارنىڭ كۆپ قىسمى تۆتلۈك شەكىلدە يېزىلغان، بىر قىسىم مىسرالىرى بىر - بىرىگە تەڭ بولمىغان ئەركىن شېئىر شەكلى، بەزىلىرى بولسا مىسرالىرىنىڭ بوغۇم سانى بىر - بىرىگە تەڭ فونېتىك قائىدىلىرىگە رىئايە قىلىپ يېزىلغان بارماق ۋەزىنلىك شېئىرلاردۇر. يەنە ئىككى مىسرالىق بېيىت، سەككىز مىسرالىق (ياۋروپالىقلارنىڭ سونېتىغا ئوخشاش) ۋە ئۇچ مىسرالىق شېئىرلارمۇ ئۇچرايدۇ.

---

① ئىسمايىل تۇمۇرى: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 - يىل نەشرى، 191 - 192 - بەتلەرگە قارالسۇن.

② ئىسمايىل تۇمۇرى: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 - يىل نەشرى، 188 - 189 - بەتلەرگە قارالسۇن.

2. شائىرلار

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن شائىرلارنىڭ تولىسى بۇددىستلار ئىدى. يەنە بىر قىسىم مانى مۇخلىسلىرىمۇ يوق ئەمەس ئىدى. دىنىي ئۆلىمالار شۇ دەۋرنىڭ زىيالىيلىرى - راھىب، تويىنلىرى ئىدى. شېئىرىيەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئىچىدە يەنە تەرجىمانلار، راھىبە ۋە شائىرە قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. ھەتتا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى كۈنچۇك ئىدىقۇتمۇ شائىر ئىدى. مانا بۇلاردىن بۇ دەۋردىكى يازما ئەدەبىياتنىڭ، جۈملىدىن شېئىرىيەتنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئىچىدىن ئەسىرلىرى بايقىلىپ، ئىسمى بىزگە ھازىرچە مەلۇم بولغان شائىرلاردىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

ئاپىرىنچۇر تېگىن شائىر ئاپىرىنچۇر تېگىن[1] نىڭ ياشىغان دەۋرىنى IX - X ئەسىرلەر دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. بەزىلەرنىڭ پىكرىچە، ئۇ (ئاپىرىنچۇر تېگىن) م. كاشغەرنىڭ «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق كىتابىدا زىكرى قىلىنغان چۇچۇ ئىسىملىك شائىردىن بۇرۇنراق ئۆتكەن دېيىلمەكتە[2].

ئاپىرىنچۇر تېگىن باش ۋە ئاياغ قاپىيىلىك شېئىر يازغان. ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىككى شېئىرى قوچۇ تەۋەسىدىن تېپىلغان.[3] ئۇنىڭدىن باشقا شائىرنىڭ ھاياتى

---

① ئاپىرىنچۇر تېگىن - ئاپىرىن - مەدھىيىلەش، ئاپىرىن ئېيتىش، چور - ئەمەل مەرتىۋىسىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ. تېگىن - شاھزادە، «مەدھىيىلىگۈچى شاھزادە» مەنىسىدىكى ئىسىم، بۇ ئىسىمدىن ئۇنىڭ ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىگە مەنسۇپلىقىنى بىلىنىدۇ.

② ر. ر. ئارات: «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى»، ئەنقەرە، 1986 - يىل تۈركچە نەشرى 14 - بەت.

③ بۇ شېئىرلار ر. ر. ئاراتنىڭ «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن.

ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا ھازىرچە ماتېرىيال كەمچىل.
شائىر ئاپىرىنچۇر تېگىننىڭ بىرىنچى شېئىرى دىنىي مەزمۇندا بولۇپ، تۆتلۈك شەكىلدە يېزىلغان ئۇچ كۇپلېتتىن ئىبارەت. تۆۋەندە بىر پارچە شېئىرىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

مەدھىيە

بىزنىڭ تەڭرىمىز ئەدگۈسى رەدنى تىيۇر،
بىزنىڭ تەڭرىمىز ئەدگۈسى رەدنى تىيۇر.
رەدنىدە يىگ مەنىڭ ئەدگۇ تەڭرىم، ئالپىم،
بەكرەكىم،
رەدنىدە يىگ مەنىڭ تەڭرىم، ئالپىم، بەكرەكىم.

بىلەگۈسۈز يىتى ۋاجىر تىيۇر،
بىلەگۈسۈز يىتى ۋاجىر تىيۇر.
ۋاجىردا ئۆتۈى بىلىگلىگىم، تۇزۇنۇم، يارۇقۇم،
ۋاجىردا ئۆتۈى بىلىگلىگىم، بىلگەم، ياڭام.

كۇن تەڭرى يارۇقىنتەگ كۆكۈزلۇگۇم بىلگەم،
كۇن تەڭرى يارۇقىنتەگ كۆكۈزلۇگۇم بىلگەم.
كۆرتلە تۇزۇن تەڭرىم، كۇلۇگۇم، كۇزۇنچۇم،
كۆرتلە تۇزۇن تەڭرىم، بۇرقانىم، بۇلۇنچسۇزۇم.

[تەڭرىمىزنىڭ ياخشىلىقىنى گۆھەردەك دەيدۇ،
تەڭرىمىزنىڭ ياخشىلىقىنى گوھەردەك دەيدۇ.
مېنىڭ ياخشى تەڭرىم ـ باتۇرۇم، قۇدرەتلىكىم،
گوھەردىنمۇ ئېسىل،
مېنىڭ ياخشى تەڭرىم ـ باتۇرۇم، قۇدرەتلىكىم،
گوھەردىنمۇ ئېسىل.

بىلمىسەمۇ ئىتتىك بولغاچقا ئالماسنى كېسەر دەيدۇ،
بىلمىسەمۇ ئىتتىك بولغاچقا ئالماسنى كېسەر دەيدۇ.
سىز ئالماستىنمۇ ئۆتكۈر بىلمىلىكىم، پەزىلەتلىكى،
نۇرلۇقۇم،
سىز ئالماستىنمۇ ئۆتكۈر بىلمىلىكى، دانىشمىنى،
پىلىم.

كۆڭلى كۈن تەڭرىسىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم،
كۆڭلى كۈن تەڭرىسىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم.
گۈزەل پەزىلەتلىك، شۆھرەتلىك، قوغدىغۇچى تەڭرىم،
گۈزەل پەزىلەتلىك تەڭداشسىز بۇرھانىم، تەڭرىم.

بۇ شېئىر باش ـ ئاياق قاپىيىدە يېزىلغان بولۇپ، شۇ خىل شەكىلدە يېزىلغان شېئىرلارنىڭ ئۇلگىسى دېيىشكە بولىدۇ. تۆۋەندە بۇ شېئىرنىڭ باش ـ ئاياغ قاپىيىلىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

پى	باش قاپىيە		ئاياغ قاپىيە
1.	بىزنىڭ	.....	تىيۇر
2.	بىزنىڭ	.....	تىيۇر
3.	رەنىدەك	.....	بەكرەكىم
4.	رەنىدەك	.....	بەكرەكىم
5.	بىلەگۈسۈز	.....	تىيۇر
6.	بىلەگۈسۈز	.....	تىيۇر
7.	ۋاجىردا	.....	يارۇقۇم
8.	ۋاجىردا	.....	ياڭام
9.	كۈن	.....	بىلگەم
10.	كۈن	.....	بىلگەم
11.	كۆرتلە	.....	كۆزۈنچۈم

ئاپتور ئاپرىنچۇر تېگىن ئۆزىنىڭ «مەدھىيە» ناملىق بۇ شېئىرىدا تەڭرىنى ئالماسقا، گۆھەرگە، كۈنگە ئوخشاتقان. ئۇنىڭ گۈزەل پەزىلىتىگە، دانىشمەنلىكىگە، تەڭداشسىز خۇسۇسىيەتلىرىگە يۈكسەك مەدھىيىسىنى ياڭرىتقان.

كى كى (1) تۇرپان تېكىستلىرى ئارىسىدىن كى كى ئىمزاسىدىكى ئالتە كۈپلېت، تۆتلۈك شېئىر يېزىلغان بىر ياپراق (ئىككى بەت) چىققان، توپلامنى تۈزگۈچىلەر («بېرلىن تۇرپان تېكىستلىرى»نى) ئاشۇ ۋاراقنىڭ كەينىدىن چىققان 62 كۈپلېتلىق شېئىرنىمۇ كى كى غا تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراشقانلىقىنى بايان قىلىشىدۇ[1]. ئۇلار بۇ 62 كۈپلېت شېئىرنى ئابىتا تەڭرى مەدھىيىلەنگەن مەزمۇنغا ئاساسەن، ئۇنى بۇددا دىنى مەزمۇندىكى باشقا شېئىرلاردىن كونا، X ئەسىرلەردە يېزىلغان بولسا كېرەك دەپ ھېسابلاشقان.

يۇقىرىقى پەرەزگە قارىغاندا، كى كىنى X ئەسىرلەردە ياشىغان دېيىش مۇمكىن. تۆۋەندە كى كى شېئىرلىرىدىن كۆرۈپ ئۆتىمىز[2].

ئۇلۇغ يىنچۇلۇگ تورلارتا،
ئوردۇ قارشىلار بولمىشىن
ئۇرى تەڭرىلەر ئۇلارتا
ئويۇن ئەدىزۇ تۇرمىشىن.
[ئۇلۇغ ئۇنچە بېزەكلەر بىلەن،
ئوردۇ سارايلار ياسىلىدۇ.

---

① ر. ئارات: «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى»، ئەنقەرە 1986 ـ يىل تۈركچە نەشرى 189 ـ بەت.

② ئىسمائىل تۇمۇرى: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل نەشرى 164 ـ بەتكە قارالسۇن.

تەڭرى بالىلىرى ئۇ جايدا،
ئويۇن ـ تاماشا بىلەن مەشغۇل
بولىدۇ.]
ئەت ئۆزلەرنڭە ياراشى،
ئەدىبلىگ ئىدىغ تۇمەكىن.
ئەڭيۇ يۈز يوچان① يارۇدۇر،
ئەسرىگۈ يارۇقلار ئۆنمىشىن.
[ۋۇجۇدلىرىغا ياراشقان،
ھەر تۈرلۈك گۆھەر بېزەكلەر بىلەن.
يۈزلەرچە يوچان يەرنى يورۇتىدۇ،
ھەرخىل نۇرلارنى چاچىدۇ.]

شائىر كى كىنىڭ تۆتلۈك شەكلىدە يازغان 62 كۇپلېت (248 مىسرا) شېئىرى شائىرنىڭ aaaa، aabc، abcc، abbb، abac، abab، abca، bbba، aaab سىخىملاردا ئەركىن شەكىلدە ئىجادىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى، بەدىئىي ماھارەتتە خېلى پىشقانلىقىنى نامايان قىلىدۇ.

پراتىيا ياشرى پراتنا ياشرى ئىجادىي مىراسلىرى دەۋرىمىزگە كۆپرەك يېتىپ كەلگەن شائىرلارنىڭ بىرى.

مۇشۇ تەخەللۇس بىلەن شېئىر يازغان شائىرنىڭ ئەسلىي ئىسمى تېخى مەلۇم ئەمەس (پراتيا ياشرى تەرجىمە قىلغان «ھېكمەت پەزىلەتلىرى» ناملىق شېئىرنىڭ ئاخىرىدا شۇ تەخەللۇس بىلەن بىرگە ئاسىغ تۆتۈك دېگەن ئىسممۇ ئۇچرايدۇ. بۇ ئىككىسى بىر ئادەم بولسا كېرەك.)② بۇ تەخەللۇس تۇرپان تېكىستىلىرىدىن 80 كۇپلېت شېئىردا ئۇچرايدۇ. بەزىلەر بۇددا دىنىدىكى ماھايانا مەزھىپىگە تەئەللۇق بولغان ئۇيغۇر يازمىلىرىنى

① يوچان ـ ھىندىستاننىڭ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى.
② ق. ر. ئارات: «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى»، ئەنقەرە، 1986 ـ يىل تۈركچە نەشرى 161 ـ بەت.

IX ئەسىرگە تەئەللۇق دەپ قارايدۇ. مۇشۇ قاراش بويىچە پراتيا ياشرىنى IX ئەسىردە ياشىغان دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن.①

شائىر پراتيا ياشرى خېلى كۆپ شېئىرلارنى يازغان ۋە سانسكرىت تىلىدىن بەزى شېئىرلارنى تەرجىمە قىلغان. بۇ شائىرنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان شېئىرلىرىدىن «ئون تۇرلۇك نەزىر ئۇسسۇلى»، «جانلىقلارغا پايدا يەتكۈزمەك»، «ئېتىراپ»، «توغرا يول»، «ياخشى تىلەك»، «ئىشەنچ»، «ياخشى نىيەت»، «ھېكمەت پەزىلەتلىرى» (بۇ شېئىرنى سانسكرىتچىدىن تەرجىمە قىلغان) قاتارلىق ماۋزۇلاردىكى شېئىرلىرى ۋە بىرمۇنچە ئايرىم پارچىلار (ماۋزۇسىز) بار.

پراتيا ياشرى ئۆزىنىڭ مەزكۇر تەخەللۇسىنى بەزى شېئىرلىرىنىڭ ئاخىرىغا ئېنىق قىلىپ يېزىپ قالدۇرغان، تۆۋەندە پراتيا ياشرىنىڭ بىر كۆپلېت شېئىرىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

ئالقۇ ئۆدتە سۆزلەر ئۇچۇن كەنتۇ ئۆزۇم
ئادىنلارقا كەرگەك بولغاي ساقىنچ ئۆزە
ئانچا مۇنچا يىغىپ قوشتۇم پراتيا ياشرى
ئاسىغ بولۇپ تىنلىغلارقا بۇرقان بولزۇنلار

[مەن پراتيا ياشرى، ھەر زامان تىلغا ئېلىنىش ئۇچۇن، باشقىلارغا كېرەك بولۇر دېگەن چۇشەنچە بىلەن، بۇلارنى ئانچە ـ مۇنچە يىغىپ ـ توپلاپ، نەزمە ئەتتىم؛ جانلىقلارغا پايدىلىق بولسۇن، ئۇلارمۇ بۇرقان بولۇشسۇن.]

بۇيان قاياقال تۇرپاندىن تېپىلغان TD80 نومۇرلۇق «ئامىتا يۇس سۇترا» نىڭ ئاخىرىدا، ئوخشاش شەكىللىك بەش بەتتە 59 مىسرالىق بىر خاتىمە دۇئاسى چىققان.

«خاتىمە دۇئاسى» نىڭ ئاپتورى بۇيان قاياقال بولۇپ، ئۇ

① «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، 167 ـ بەتكە قارالسۇن.

دۇئاسىدا قوچۇ ئۇيغۇر خانى ئارسلان بىلگە تەڭرى ئىلىگ كۇنچۇك ئىدىقۇتنى ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغان. بۇ خاتىمە دۇئاسىنىڭ مىسرالىرىنىڭ ھەممىسىدە «ئا» ھەرپى باش قاپىيە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۇپلېتلارغا ئايرىماق تەس. بۇ دەۋر شېئىرىيىتىدە بۇنداق خاتىمە دۇئاسى شەكىلىدە يېزىلغان شېئىرلار خېلى كۆپ بولۇپ، بۇ شەكىلمۇ قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنى رەتكەرلىققا ئىگە قىلغان بىر مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

ئاتساڭ ئاتساڭنىڭ بۇددا دىنى ماھايانا مەزھىپىنىڭ مۇھىم نوملىرىدىن بىرى بولغان «بۇددا ئاۋاتانساكا ئاتلىغ سۇدۇر»غا مەدھىيە ئوقۇپ يازغان «ئون ساۋاپلىق ئىشقا مەدھىيە» ناملىق شېئىرى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، جەمئىي 14 كۇپلېت، ھەر كۇپلېتى 8 مىسرادىن جەمئىي 112 مىسرا. بۇ شېئىرمۇ باش، ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلارنىڭ نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ.

1. بۇددا ئاۋاتانساكا ئاتلىغ سۇدۇر ئىچىندە،
بۇزۇلماقسىز نوم ئوغۇشقا كىرمەك بولۇكتە.
بۇلاڭ يېڭاق سايۇ كەلمىش بۇد دساتۋالار،
بولىتچىلايۇ يىغىلمىش توي قۇۋراغ ئارا.
بۇرخان ئوغلى تولپى تۇزۇن ئۇغان ئارزىنىڭ،
بۇلۇنچسۇز يىگ ئەدگۈلەرىن ئۆگمىش شلوكدا.
بۇرق شارك قىلىپ ئون ئەدگۈسىن مەن
ئاتساڭ ئۆزۇم،
بۇيان كۇسۇش ئۇزە قوشمىش تاقشۇت باشلادى.
2. ئاياغۇلۇغ ئۇمۇغۇموز بىرەر تۇشلاردا،
ئادىنلارنىڭ ئاسىغى ئۇچۇن كۇئۇكەلىگ ئۇزە.
ئانچۇلايۇ قالتى سۇمۇر تاغلار قانى تەگ،
ئايى ئۇلۇغ ئارتۇق كۆركلە ئەت ئۆز بەلگۈردۇر.

ئازۇ يەمە ئول قاڭمىز باغداشنۇ،
ئامرىلىپ ئىنچ تەپرەمەتىن ئولۇرمىش ئۆدتە.
ئارىتى نەڭ سىمەك سىزىن ئالقۇتىن سىڭار،
ئاڭسىز ئۆكۈش ئۇلۇشلاردا تولۇ كۆزۈنۈر.
[1. ئاۋاتانساكا① ئاتلىق بۇددا نومىنىڭ،
بۇزۇلمايدىغان نوملار ئىچىگە كىرىش دېگەن بۆلىكىدە،
تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن بۇدساتۋالار،
ۋە بۇلۇتتەك يىغىلغان ئەل ـ جامائەت ئارىسىدا،
بۇرخان ئوغلىنىڭ بارلىق ياخشىلىقى ۋە ئەقىل ـ
پاراسىتىنى، مەدھىيىلىگۈچى پەرىشتىنىڭ،
تەڭداشسىز ئىسىل خىسلىتىنى مەدھىيىلىگەن
شېئىرلا،
مەنكى ئاتساڭ بەخت تىلەپ،
بۇ ئون تۈرلۈك ساۋاپلىق ئىشقا مەدھىيە ئوقۇپ،
بۇ شېئىرنى باشلايمەن.
2. ھۆرمەتلىك پاسىبانىمىز بەزى چاغلاردا،
باشقىلارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن (بەخت ئىزدىگەندە)،
مەشھۇر سۈمۇر تېغىنىڭ خانىدەك،
بەستلىك ۋە قامەتلىك تۇرقىنى كۆرسىتىدۇ.
يەنە ئۇ ئاتىمىز جىمجىت سۈكۈتتە،
چازا قۇرۇپ تەۋرىمەي ئولتۇرغىنىدا،
ئۇنى ھەر تەرەپتىن ئىزدەش ھاجەتسىز،
ئۇ ھەرقايسى ئەللەردە تولۇق كورۇنىدۇ.]

قالىم قايشى قالىم قايشىنىڭ بۇددا ئەقىدىلىرىگە ئائىت «قۇت قولماق» («بەخت تىلەمەك») دېگەن 29 كۈپلېت،

① "Awatansaka" بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىنىڭ مۇھىم نوملىرىدىن بىرى. خەنزۇچە 华严经 (تولۇق ئاتىلىشى ـ (大方)广佛华严经) دېپ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «لاەنخۇا چەچەك ئۆزەكى ئىتنىكى ياراتقى ئاتلىغ سۇدۇرنوم بىتىگ» دەپ ئاتىلىدۇ.

جەمئىي 116 مىسرا شېئىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ شېئىرلارمۇ باش ۋە ئاياغ قاپىيىلىك قىلىپ يېزىلغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يەنە كۆل تارقان، قارۇن داز، كامالا ئانانتا قاتارلىق شائىرلارنىڭ ياشاپ ئۆتكەنلىكى مەنبەلەردە كۆرسىتىلمەكتە.

3. شېئىرلارنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ ھازىرغىچە تېپىلغان ۋە ئېلان قىلىنغان بىر قىسىم پارچىلىرىدىن قارىغاندا، شېئىرلارنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى كۆپ خىللىققا ئىگە. شېئىرلارنىڭ تېماتىك مەزمۇنىدا شۇ دەۋردىكى بۇددا دىنى، مانى دىنى ئىدىئولوگىيىسى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەپ، دىنىي مەزمۇن سالمىقى بىرقەدەر كۈچلۈكھەم قويۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسەن تۇرلۇك دىنىي ئەقىدىلەر، غايىۋى مەنزىللەرگە ئىنتىلىش، دۇنيادىكى بارچە جانلىقلارغا قىلچە ئازار بەرمەسلىك، ساۋابلىق قىلىش، بۇرخانلارغا بولغان مەدھىيە ـ مۇناجاتلار، دىن پېشىۋالىرىنىڭ پەزىلەتلىرى بويىچە كىشىلەرنى تەربىيىلەش، يامان ئىشلاردىن قول ئۈزۈش، باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش، تەركىدۇنياچىلىق، زاھىدلىق ۋە كەلگۈسى دۇنيا (نېرۋانا) نى تەرىپلەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن بۇ دەۋردىكى شېئىرلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەتقىق قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، بۇ شېئىرلاردا يەنە ئىجتىمائىي ئەخلاق تېمىسى، تىل گۈزەللىكىگە ئېتىبار بېرىش، ھەققانىيەتنى ئۇلۇغلاش، ئىلىم ـ مەرىپەتنى كۈيلەش، ئادىل پادىشاھلارنى مەدھىيىلەش، تەبىئەتنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى بىلەن ئىنسانىنىڭ ئىچكى دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئىنسانلار

ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق رىشتى، مۇھەببەت ۋە ئائىلە تۇرمۇش قارىشى، مۇھەببەت ۋە ھىجران ئازابلىرى، ئاياللارنى قەدىرلەش تېمىلىرى، تۇرلۇك تەۋسىيەنامىلەر، ياخشى تىلەك ـ ئارزۇلار ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. بۇ خىل ئىلغار ئىدىيىلەر ئەينى دەۋردە چوڭ رول ئوينىغان. شۇنداقلا كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇچۇنمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە ئۆرنەك بولغان.

بۇ دەۋر شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلاردا كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

1) **ئىجتىمائىي ئەخلاق تېمىسى:** شېئىرلار تەركىبىدە ئىجتىمائىي ئەخلاق تېمىسىدىكى شېئىرلار پەندى ـ نەسىھەتلەر، ئۇگۈتلەر، ھېكمەتلىك مىسرالار ئالاھىدە دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. بۇ خىل شېئىرلاردا ئىنسانلارنىڭ گۈزەل ئەخلاق ـ پەزىلەتلىرىگە مەدھىيە ئوقۇلغان. تىل گۈزەللىكىگە ئېتىبار بېرىش، ساۋابلىق، ياخشى ئىشلارنى قىلىش، ئىنساپلىق بولۇش، ياۋۇز كىشىلەردىن يىراق تۇرۇش، ياخشى كىشىلەر بىلەن دوست بولۇش، ھەرخىل ناچار، بولمىغۇر قىلىقلاردىن ھەزەر ئەيلەش كېرەكلىكى ئالاھىتەن تەكىتلەنگەن. مەسىلەن، «قىلمىغۇلۇق قىلىقلارنى ئالدى بىلەن ئويلاش كېرەك. ئويلىماي قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن تانماسلىق كېرەك.» بۇنىڭدا ئىنسان ھەرقانداق بىر ئىشنى قىلغاندا چوڭقۇر ئويلاش كېرەكلىكى، ئۆزى قىلغان ئىشقا ئۆزى كېپىل بولۇش كېرەكلىكى تەكىتلەنگەن. «كىر باسقان تونلار كىرنى سۇ بىلەن يۇيۇش كېرەك. سۆز كىرى كەتمەس يۇسا، بۇنى قانداق قىلىش كېرەك. » بۇ شېئىردا كىيىم ـ كېچەكتىكى كىرنى سۇ بىلەن يۇيۇپ تازىلىغىلى بولىدىغانلىقىنى، لېكىن «سۆز كىرى»نى سۇ بىلەن يۇيۇشقا بولمايدىغانلىقىنى، شۇڭا، ئىنسان ئەدەپ ـ ئەخلاقنىڭ بىرىنچى ئۆلچىمى بولغان تىلغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ، باشقىلارغا ئازار بەرمەسلىك تەكىتلەنگەن. «ئەيىبسىز ئاياللارغا

ئەرلەر بوينىنى ئېگىش كېرەك. ئۇنداق (ئەخلاقلىق ئايال) بىلەن ئۆمۈر بويى ئۆتۈش كېرەك.» بۇ شېئىردا ئەرلەرنىڭ ئەيىب ـ نۇقسانسىز، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق ئاياللارنى ھۆرمەتلىشى كېرەكلىكىنى، ئۇنداق ئەخلاقلىق ئاياللارنى ئۆمۈر بويى قولدىن بەرمەي، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆتۈش كېرەكلىكى ئۇقتۇرۇلغان. ئاياللارنى ئىززەتلەيدىغان، ئۇلۇغلايدىغان بۇ ئىلغار ئىدىيىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى دەسلەپكى دەۋرلەردە ئىپادىلەنگەن ئاياللارنى ھۆرمەتلەش قائىدىلىرى دېيىشكە بولىدۇ. «پەزىلەتلىك كىشى (گويا) گۆھەرگە ئوخشايدۇ، پەزىلەتسىز كىشى (گويا) ئۆتۈك ئىچىدىكى پېتەككە ئوخشايدۇ.» بۇ شېئىردا ئادەمدىكى پەزىلەتنىڭ خۇددى بېباھا گۆھەردەك قىممەتلىكلىكى، پەزىلەتسىزلىكنىڭ گويا پېتەكتەك خارلىنىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان.

2) بىلىم ـ مەرىپەت تېمىسى: بۇ دەۋردىكى شېئىرلاردا ئىنسانىنىڭ بىلىم ئۆگىنىش كېرەكلىكى، بىلىمنىڭ ئىنسانغا كەلتۈرىدىغان خاسىيەتى جانلىق، ئوبرازلىق، ئوخشىتىش ۋە سىمۋولۇشلار ئارقىلىق تولىمۇ يارقىن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

بىلىگ بىلىمنى يا بەگىم
بىلىگ ساڭا ئەش بولۇر
بىلىگ بىلگەن ئول ئەركە
بىر كۈن دۆلەت تۇش بولۇر

بىلىگلىگ ئەر بىلىمنى
تاش قۇرسانسا قاش بولۇر
بىلىگسىزنىڭ يانىڭا
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر
[بىلىم ئۆگىنىڭ ئەي بېگىم،

بىلىم سىزگە ھەمراھ بولۇر.
بىلىم ئۆگەنگەن ئەرگە،
بىر كۈنى دۆلەت يار بولۇر.

بىلىملىك ئەرنىڭ بېلىگە،
تاش قىستۇرسا، قاشتېشىغا ئايلىنۇر.
بىلىمسىزنىڭ يېنىغا،
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر.[①]

بۇ شېئىردا پىكىر ئېنىق ۋە جانلىق، ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بىلىم ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقى، بىلىمنىڭ كىشىگە ھەمراھ بولىدىغانلىقى، بىلىم ئۆگەنگەن ئادەمگە ھامىنى بىر كۈنى دۆلەت يار بولىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بىلىمسىز ئادەملەرنىڭ قولىدىن ھېچقانداق ئىشنىڭ كەلمەيدىغانلىقى، ئۇنداق كىشىلەرنىڭ يېنىدا ئالتۇن تۇرسا تاشقا ئايلىنىپ قالىدىغانلىقى، بىلىملىك كىشىلەرنىڭ بولسا ھەرقانداق ئىشقا قادىرلىقى، ئەقىللىقلىقى، يەنى تاشنى قاشتېشىغا ئايلاندۇرۇش قۇدرىتىگە ۋە ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. قىسقىسى بۇ شېئىردا بىلىملىك بىلەن نادانلىق جانلىق سېلىشتۇرما قىلىنىش ئارقىلىق، ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقى، خاسىيىتى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ شېئىر ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىلغار پىكىرلىكى بىلەن، ئىلىم - پەنگە يۇرۇش قىلغان بۇگۈنكىدەك بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىدىمۇ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. يەنە بىر مىسال:

1. ئۆزۈڭ نەڭ ئۆگەنمىش ياندىر- لار - تا
2. ئۆگىلىنە ئەدگۈ - كەمە بۇسۇغ سىلىكىل
3. ئۆڭىمە نەگۈكىم ياڭلار-تا

① بۇ شېئىر W. Bang بىلەن رەشىت رەھمەتىنىڭ 1933 - يىلى ئەنگلىيىدىكى «ئۇلۇغ ئاسىيا» دېگەن ژۇرنالدا ئېلان قىلغان «قەدىمكى تۈرپان خەلق قوشاقلىرى» دىن ئېلىنغان.

4. ئۆسلۈكنۈ ساڭا تەگمىلە يۈ ئول
5. ئۇ مۇغلۇغ كۆزۈم بىرلە، ئوقىدىپ ساڭا ئىدتىم[1]
[1. ئۆزۈڭ بىر نەرسە ئۆگەنگەن جەرياندا
2. هوشۇڭنى ياخشى تاپقىن ۋە ئالدىراقسانلىقنى تاشلىغىن.
3. هەرقانداق ئەهۋالدا ئاينىمىغىن (ئۆزگىرىپ كەتمىگىن).
4. (شۇنداق قىلساڭ) ئۆسۈشنى ساڭا بېغىشلايدۇ (ئالغا باسىسەن).
5. ئۈمىدلىك كۆزۈم بىلەن (بۇ شېئىرنى) ئوقۇپ ساڭا ئېۋەتتىم.]

ئاپتورى نامەلۇم بولغان بۇ شېئىردا شائىر ئۆزىنىڭ چوڭقۇر هېسسىياتىنى سىڭدۈرۈپ، ئۆزىنىڭ يىراقتا تۇرۇۋاتقان كۆڭلىدىكى ئادىمىگە، ئەس - هوشىنى يىغىپ، دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئالدىراقسانلىقنى تاشلاپ، قانداق ئەهۋالغا دۇچ كېلىشتىن قەتئىينەزەر بوشاشماي، تەۋرەنمەي ئۆگەنگەندىلا ئالغا باسقىلى بولىدىغانلىقىنى سەمىمىي نەسىهەت قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن كۈتىدىغان ئۈمىدىنى ئىپادىلەيدۇ.

3) ئىشق - مۇهەببەت ۋە هىجران تېمىسى: مۇهەببەت مەيلى قايسى مىللەت ئەدەبىياتىدا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بىر مەڭگۈلۈك تېما. مۇهەببەت ئىنسانلارنىڭ ئالىي دەرىجىلىك هېس - هاياجېنىنىڭ ئىپادىلىنىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىپادە مەزمۇنى ناهايىتى كەڭ. بىزنىڭ بۇ يەردە تەكىتلەيدىغان مۇهەببەت،

---

[1] بۇ شېئىرىي پارچە تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورۇنى تەرىپىدىن 1981 - يىلى بېزەكلىك مىڭئۆيدىن تېپىۋالغان. مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر بۇ بىر تۈركۈم يازما يادىكارلىقلار ئىچىدىكى خەنزۇچە هۆججەتلەر دەۋرىنىڭ جىن دەۋرى (مىلادىيە 263 - 420 - يىللار) دىن سۇڭ دەۋرى (مىلادىيە 960 - 1279 - يىللار) گىچە بولغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغانلىقىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ ببكىتىپ چىققان. بۇ شېئىر قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە تەۋە بولۇپ، نومۇرى (80. T. B. I. 225) بۇ شېئىر تۆتلۈك بولۇپ، ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە شائىرنىڭ بىر جۈملە سۆزى ساقلىنىپ قالغان.

ئاساسەن قىز ـ يىگىت، ئەر ـ ئاياللارنىڭ سۆيگۈ، مۇھەببەت، ھىجران ئازابلىرىغا قارىتىلغان. مۇھەببەت مەزمۇنىدىكى شېئىرلار دېگىنىمىزدە ئاساسەن ئاپرىنچۇ تېگىنىڭ «مۇھەببەتنامە» دېگەن داڭلىق شېئىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ شېئىر ئۇچلۇك شەكىلدە يەتتە كۇپلېتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شېئىردا يىراق جايدا تۇرۇۋاتقان بىر ئاشىقنىڭ ئۆزىنىڭ سۆيگەن يارىنىڭ ۋىسالىغا يېتىشنى كېچە ـ كۈندۈز ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتۈۋاتقانلىقى، ئۇنى چىن دىلىدىن سۆيۈشكە ئىنتىلىدىغانلىقى، بىراق بۇ «باغرى» نىڭ ۋىسالىغا يېتىشكە ۋاقتىنچە ئىمكانىيەتنىڭ يوقلۇقى، «ئىپار» دەك پۇراقلىق بىلەن مەڭگۈ ئايرىلماي بىرگە شاد ـ خۇرام كۈلۈشۈپ ئۆتۈشكە ئىنتىلگەنلىكى ناھايىتى گۈزەل مىسرالار، لىرىك ھېسسىياتلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

مۇھەببەتنامە

1. ئا.....
ئاددىنچىغ ئامراق...
ئامراق ئۆز ـ كىيەم...

2. قاسىنچىغىمىن ئۆيۈ قادغۇرار مەن
قادغۇردۇقچا قاشى كۆرتلەم
قاۋىشىغسايۇر مەن

3. ئۆز ئامراقىمىن ئۆيۈر مەن
ئۆيۈ ئەۋرۈر مەن ئۆدۈ... چۈن
ئۆز ئامراقىمىن ئۆپۈگسەيۇر مەن

4. بارايىن تىسەر باچ ئامراقىم
بارۇ يىمە ئۇماز مەن

باغىرساقىم

5. كىرەيىن تىسەر كىچىگىيەم
كىرۇ يىمە ئوماز مەن
كىن يىپار يىدلىغىم

6. يارۇق تەڭرىلەر يارلىقازۇن
ياۋاشىم بىرلە
ياقىشپان ئادرىلمالىم

7. كۇچلۇك پەرشتىلەر كۇچ بىرزۇن
كۆزى قارام بىرلە
كۇلۇشۇگىن ئولۇرالىم

[1. ئا.....
بەكمۇ ئامراق...
ئامراق ئايالىم...

2. يارىمنى ئويلىسام، قايغۇغا چۆكىمەن،
قايغۇرغانسېرى، ئىھ قارا قاشلىقىم،
دىدارلىشىشقا شۇنچە ئىنتىزار بولۇمەن.

3. ئۆز ئامرىقىمنى ئويلىسام،
ئويلاپ، ئويلاپ.....
ئۇنى قايتىلاپ - قايتىلاپ سۆيۈشكە
ئىنتىلىمەن.

4. ئامرىقىم، مەن سېنىڭ يېنىڭغا باراي دېسەم
بېرىش ئىمكانىيىتىم يوق،

مېنىڭ باغرىم.

5. ئامرىقىم، مەن سېنىڭكىگە كىرەي دېسەم،
كىرىشكىمۇ ئىمكانىيىتىم يوق،
ئىپارەڭ پۇراقلىقىم.

6. يورۇق تەڭرى ساقلىسۇن،
ئايالىم بىلەن مېنى.
ئايرىلماي بىرگە تۇرايلى.

7. كۆچلۈك پەرىشتىلەر كۆچ بەرسۇن،
قارا كۆزلۈكۈم بىلەن ماڭا،
بىللە كۈلۈشۈپ ئۆتەيلى![①]

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى ئىچىدە يەنە ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى جۇدالىق، سېغىنىش هېسسىياتلىرى، ئەر ـ ئايالالار ئوتتۇرىسىدىكى ۋىسال تەشنالىقى، ئوماق پەرزەنتلىرىنى سېغىنىش هېسسىياتلىرىمۇ ئاممىباب تىللار بىلەن تولىمۇ نەپىس ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

قارالار بۇلۇت ئۆرلەپ كۆكىرەپ،
قارمۇ ياغمۇر ئول ياغۇرۇر.
قارى ياشلىق ئول ئانام،
قايغۇدامۇ ياشىن ئاقىدۇر.
[قارا بۇلۇت ئۆرلەپ، گۈركىرەپ،
قار هەم يامغۇر ياغدۇرار.
ياشانغان شۇ قېرى ئانام،
قايغۇ ياشلارىنىمۇ ئاققۇزار.]

① لېكوكىنىڭ 1919 ـ يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ توپلىمى»دا ئېلان قىلىنغان «تۇرپاندىن قېزىپ تېپىلغان تۇرلۇك تىلدىكى مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى. 2 ـ توپلام، 8 ـ، 9 ـ بەتلەر.

يازقى بۇلۇت ياشلاپ كۆكسرەپ،
ياغمۇرلارمۇ ئول ياغدۇر.
ياشى كىچىك ئالغانلىرىم،
ياشلارىنىمۇ ئاقىدۇر.
[چاقماق بىلەن يازغى بۇلۇت،
يامغۇر - يېشىننى ياغدۇرار.
كىچىك ئالغان ئايالىممۇ،
كۆزلىرىدىن ياش ئاققۇزار.]
كۆزكى بۇلىت كۆكسرەپ ئۆرلەپ،
كۆپمۇ ياغمۇر ئول ياغدۇر.
كۆڭۈل تاشىم ئىكى كىچىگ،
كۆز ياشلارىن مۇ ئول ئاقىدۇر.
[كۆز بۇلۇتى گۈركسرەپ، ئۆرلەپ،
يامغۇرنى كۆپ باغدۇرار.
يۈرەك پارەم - ئىككى بالام،
كۆزلىرىدىن ياش ئاققۇزار.]

4) ئادىل شاھ تېمىسى: ئادىل شاھ تېمىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىۋى تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، كۆپلىگەن شائىر، يازغۇچىلار بۇ تېمىغا ئۆزىنىڭ نەزەرىنى ئاغدۇرغان. ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى، لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» دىكى داستانلىرىدا، مىرزا ھەيدەرنىڭ «جاھەننامە» ناملىق داستانىدا، ئابدۇللا خاراباتىنىڭ «كۆللىيات مەسنەۋى خاراباتى» دا، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ داستانلىرىدا ئادىل شاھ ئىدىيىسى ئىزچىل تەسۋىرلەنگەن. بۇ شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ رېئاللىقنى ئۆزگەرتىپ جەمئىيەتنى ياخشىلاشتىكى ئارزۇ - ئۇمىدلىرىنى ئەنە شۇ ئادىل

پادىشاھقا باغلاپ، ئۇلاردىن سەممىي ئۇمىدلەرنى كۈتكەن. بۇ دەۋردىكى شېئىرلاردا ئادىل شاھنى مەدھىيىلەش مەزمۇنىدىكى شېئىرلار خېلىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرلارنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى پادىشاھلارغا مەدھىيە ئوقۇغاندا قۇرۇقتىن قۇرۇق كۆپتۈرمە مەدھىيە ئوقۇش بولماستىن بەلكى ئەمەلىيەتتە ئەنە شۇ ئادىل پادىشاھنىڭ ھۆرمەتلىنىشكە، قەدىرلىنىشكە تېگىشلىك تەرىپىنىڭ زادى قەيەردە ئىكەنلىكى روشەن ئوبراز ۋاستىسى بىلەن تولىمۇ ئېنىق قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن:

مەدھىيە پارچىسى①

1. كۆك بورىتەگ سىنى بىرلە يورىيىن،
قارا قوزغۇنتەگ تۇپراق ئۈزە قالايىن.
ئىگە كۆمۈرى،
بىلەگۈكە يارىتەگ بولايىن.

2. ئەرىكلىگ ئۇلۇغ ئىلىگىمىز ئەرۈرسىز،
ئالتۇنچا تومىمىش.
تومىلۇنچا تومىمىش،
قۇتلۇق بىلگە بەگ ئۇمۇز ئەرۈرسىز.

3. يىمە قالىن قارا بودۇنۇڭۇزنى،
كىمىڭ قويۇڭۇزدا،
ئۇزۇن ئەتەكىڭزتە،
كۆيۇ كۈزەدۇ تۇتۇپ ئاچىنۇ ئىگدۈرسىز.

[1. كۆك بۆرىدەك② سەن بىلەن بىللە يۈرەي،
قارا قۇزغۇندەك تۇپراق ئۈستىدە قالاي.
ئاغرىقتا داۋا،

---

① بۇ مەدھىيە پارچىسى مانى يېزىقىدا يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن تۈركىيىلىك بەسىم ئاتالاينىڭ ئېيتقىنىدەك، بۇ، مانى دىنىغا ئائىت شېئىر ئەمەس.

② كۆك بۆرە ـ «ئوغۇزنامە» دىكى كۆك بۆرىنىڭ يول باشلاپ ماڭغانلىقىغا دائىر ۋەقەلىككە سىمۋولىشتۇرۇڭ.

بىلەي (بىلەي تاش) گە سۇ (تۆكۈرۈك) بولاي.

2. قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ئىلىگىمىز (پادىشاھىمىز) سىز،
سىز ئالتۇندەك ساپ،
مەرۋايىتتەك سۈزۈك،
قۇتلۇق، دانا، بېگىمىز سىز.

3. سىز بارلىق پۇقرالىرىڭىزنى كەڭ قوينىڭىزدا،
ئۇزۇن ئېتىكىڭىزدە،
كۆيۈنۈپ ئاسراپ مېھرىۋانلىق بىلەن باقىسىز.[①]

5) **تەبىئەت گۈزەللىكى تېمىسى:** تەبىئەت گۈزەللىكىنى تەسۋىرلەش ۋە ئۇنىڭدىن سۆيۈنۈش ئەدەبىياتتىكى مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرسى. تەبىئەت گۈزەللىكى، ئۆز يۇرتى ۋە ۋەتىنىنىڭ گۈزەل تاغ ـ دەريالىرى، سۈلىرى، باغلىرى، ئېتىز قىرلىرى، جان ـ جانىۋارلىرىنى تەسۋىرلەش، ئۇلاردىن سۆيۈنۈش ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ جۈملىسىدىندۇر. قوچقۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىمۇ ئۆز يۇرتىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەش خېلىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ خىل قاراش «دالا ناخشىسى. ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا» ناملىق دىنىي مەزمۇندىكى شېئىردا تۆۋەندىكىدەك يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئادقاشۇ تۇرۇر قات ـ قات تاغدا،
ئامىل ئاغلاق ئارانيادانتا.
ئارتۇچ سۆگۈت ئالتىنتا،
ئاقار سۇۋلۇقتا.

---

① بۇ شېئىر تۇركىيىدە چىقىدىغان «تۇركىيە تەتقىقات يىللىقى» دېگەن ژۇرنالنىڭ 1968 ـ يىللىق سانىنىڭ 39 ـ، 44 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان. بېيىم ئاتالاينىڭ «تۇركىي خەلقلەر مانى دىنىغا دائىر بىر شېئىرى» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىنغان.

ئارانچىغىن ئۇچداچى قۇشقىنالار،
تىرىلىك قۇۋراغلىقتا.
ئادقاقسىزىن مەڭگى تەگسىنگۈلۈگ ئول،
ئانى تەگ ئورۇنلارتا.
[تۇتاش كەتكەن قاتمۇ قات تاغلاردا،
تىنچ خىلۋەت ئارانيا - دانتا① .
ئارتۇچ سۆگۈت② ئاستىدا،
(شارقىراپ) ئاققان سۇ بويىدا،
يىغىلىدىغان جايدا
ھىچ نەرسىگە پەرۋا قىلماي ھۇزۇرلىنىدىغان
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.]

يۇقىرىدىكى شېئىر دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەر بولسىمۇ، ئۇنىڭدا تەبىئەتنىڭ گۈزەل تەسۋىرى ۋە گۈزەل تەبىئەت بىلەن ئىنسان روھى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سۆزلىنىدۇ. ئاپتور بۇ شېئىردا ئۆي - ۋاقىلىردىن تەرك بولغان راھىبلار ئىستىقامەت قىلىدىغان تىنچ، خىلۋەت تاغ - جىلغىلار، ئورمانلىقلار، ئېقىن سۇ ۋە كۆل بويلىرىنى شېئىرىي تىل ئارقىلىق جانلىق سۈرەتلەپ بەرگەن. شېئىردا گۈزەل تەبىئەت تەسۋىرى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ تەبىئەت گۈزەللىكىدىن زوق ئېلىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن. بۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنىدىن بىز بۇنىڭدىن مىڭ يىللار مۇقەددەم قوچۇ رايونىدىكى مەنزىرىنى (بېزەكلىك، بۇيلۇق، تۈيۇق) ۋە ھاياتنى، بولۇپمۇ شۇ چاغدىكى زىيالىيلارنىڭ ئۆز يۇرتىغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى كۆرۈۋالالايمىز.

6) بۇددا دىنى ئېتىقادى تېمىسى: بۇددا دىنى مۇھىتىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى تولىمۇ تەرەققىي قىلغان. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى دىن — يەنى بۇددىزم پۈتكۈل ئىدېئولوگىيە

① ئارانيا - سانسكرىتچە (Aranya) دىن كەلگەن سۆز بولۇپ، «ئورمانلىق، ئورمانلىق تاغ» دېگەن مەنىدە.
② ئارتۇچ سۆگەت - قارا ئارچا دەرىخىنى كۆرسىتىدۇ.

ساھەسىنى ئۆز چاڭگىلىدا تۇتۇپ تۇراتتى. بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت دىنىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش شەكىللىرىدىن بىرى بولغاچقا، ئۇ، بۇ «بويۇنتۇرۇق» نىڭ ئىسكەنجىسىدىن خالىي بولالمىدى. نەتىجىدە بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات بۇددا ئېتىقادىنىڭ تۈرلۈك تېمىلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. بۇددا تېمىسىدىكى شېئىرلاردا ئاساسەن بۇددا دىنى ئەقىدىلىرى كۆچەپ تەھلىل قىلىنغان. دىنىي پېشۋالارغا مۇناجات ـ مەدھىيىلەر ئوقۇلغان. بۇددا دىنىدىكى غايىۋى مەنزىل بولغان سانساراغا ئىنتىلىش ئىستەكلىرى، شۇنداقلا يەنە تەركىدۇنياچىلىقنى، زاھىتلىقنى، كەلگۈسى دۇنيانى تەرىپلەش، بارلىق جانلىقلارغا قىلچىمۇ ئازار بەرمەسلىك، ساۋاپلىق، ياخشىلىق قىلىش، باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش، بىلىمگە ئىنتىلىش، قەيسەر بولۇش ئىدىيىسى ئىلگىرى سۈرۈلگەن[①]. بۇنىڭغا شائىر ئاتساڭنىڭ بۇددا دىنى ماھايانا مەزھىپىنىڭ مۇھىم نوملىرىدىن بىرى بولغان ئاۋاتانساكا (Awatansaka 华严经) غا مەدھىيە ئوقۇپ يازغان 14 كۇپلېت شېئىرنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. شۇ شېئىردىن تۆۋەندە بىر كۇپلېتنى كۆرۈپ باقايلى.

تۇرقارۇ ئۆدۈن كۆڭۈل بىلىگ باسۇتچىلىغىن
تۇدچى يىتسىم ئەرتەر كەچەر ئىدىگلىگ نوملار
توغماق ئۆچمەك تۆرۈلۈگ ئول ئۇرلۇكسۈز تىتىر
تۇتياقلانغۇلۇغ ياپشىنغۇلۇغ ئۆز تۆزى يوق تىپ
تۇيۇنمىشلار ئىلگىنىنىڭ بىلگە بىلىگى
تۇرۇم ئارا ئەرتە قىسقا بىر كىشان ئودتە
تولپ ئۇچ ئۆدكى ئالقۇ نومنىڭ تۆزىن بەلگۈسىن
تۇيۇ يۇمقى بىر قالىسز تۇيار ئۆتكۈرۈر
[ئۇ ھەمىشە يۇمشاق كۆڭۈل بىلەن باشقىلارغا

① غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىل نەشرى، 86 ـ بەت.

يارەم بېرىدۇ،
نوم قائىدىلىرىنى ئەملگە ئاشۇرۇشنىڭ،
(شۇنداقلا) تۆرىلىش - ئۆلۈمنىڭمۇ يولىنى بىلىدۇ،
ھەممىنى سېزەر قابىلىيىتى بىلەن.
(نومدىن باشقا) تايىنىدىغان تايانچ يوق دەپ ھېسابلايدۇ.
(ئۇ) ئويغانغانلارنىڭ خانى ۋە دانىشمەنى ھەممىنى كۆرەر،
ئۇ كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا،
ئۇچ زاماندىكى بارلىق نوملارنىڭ مەنبەسىنى
ئۇزۇل - كېسىل بىلىۋالالايدۇ.]

بۇددا دىنى مۇھىتىدا مەيدانغا كەلگەن شېئىرلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا يۇقىرىدا ئېيتىلغان دىنىي ئەقىدىلەردىن باشقا ئازدۇر - كۆپتۇر رېئاللىق ئامىللىرىنىڭمۇ ئىپادىلەنگەنلىكىنى ئىپادىلەش تەس ئەمەس. مىسال ئۈچۈن «دالا ناخشىسى. ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا» ناملىق شېئىردىن يەنە بىر كۆپلېت كۆرۈپ ئۆتەيلى.

كۆكەرىپ تۇرۇر كۆركلۈگ تاغدا
كۆڭۈل ياراشى ئاغلاق ئورۇنتا
كۆپ يىگى تەلىم سۆگۈتلۈگ ئەرىپ
كۆپىرىپ تۇرۇر كۆلمەن سۇۋلۇقتا
كۆز باشلاپ قاچىغلارىن يىغىنىپ
كۆزۈنمىش بىلىنمىشچە ئورۇنلارتا
كۈسەنچىگسىزىن مەڭى تەگىنگۈلۈگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا
[كۆكىرىپ تۇرىدىغان كۆركەم تاغلاردا،
كۆڭۈلگە ياقىدىغان خىلۋەت ئورۇندا،

شۇنچە ياخشى دەرەخزارلىق ئارىسىدا،
داۋالغۇپ، دولقۇنلاپ تۇرغان كۆللەر بويىدا،
كۆز قاتارلىق قاچىغلار[1] دىن خالىي بولۇپ،
(ھەممە نەرسە) كۆرۈنىدىغان، بىلىنىدىغان
ئورۇنلاردا
ھېچقانداق ھەۋەسكە بېرىلمەستىن ھۇزۇرلىنىدىغان
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.]

يۇقىرىقى شېئىردا كۆكۈرۈپ تۇرغان كۆركەم تاغلاردا، بۈك ـ باراقسان ئورمانلىقلاردا، دولقۇنلاپ تۇرغان كۆللەر بويىدا پۈتۈن دىققىتى بىلەن تەبىئەت گۈزەللىكىدىن ھۇزۇرلىنىۋاتقان زىيالىيلارنىڭ گۈزەل تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا تەبىئەتنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى بىلەن ئىنسان روھى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇستىلىق بىلەن يورۇتۇپ بېرىلگەن.

7) **مانى دىنى ئېتىقادى تېمىسى:** مانى دىنى مۇھىتىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىمۇ خېلىلا تەرەققىي قىلغان. مانى دىنىغا ئائىت شېئىرلار خېلى كۆپ تېپىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ھازىر چەت ئەللەردە ساقلانماقتا. چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئېلان قىلغانلىرىغا ئاساسلانغاندا، مانى دىنى تېمىسىدىكى شېئىرلار ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يېزىقىدا يېزىلغان. بىر قىسىم شېئىرلار بولسا، مانى يېزىقىدا (تىلى قەدىمكى ئۇيغۇرچە) يېزىلغان[2]. «تەڭرى» («ئىلاھىيە») ناملىق شېئىرىدا تاڭ تەڭرىسىگە مەدھىيە ئوقۇش، ئۇنىڭغا ئىلتىجا قىلىش مەزمۇن قىلىنغان. ئاپرىنچۇر تېگىننىڭ «مەدھىيە» دېگەن شېئىرى تەڭرىگە مەدھىيە ئوقۇش، ئۇنىڭغا

---

① قاچىغ ـ بۇددا دىنىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، تىل، بەدەن ۋە تەپەككۇرنى كۆرسىتىدۇ.

② ر. ر. ئارات 1965 ـ يىلى ئەنقەرەدە ئۇيغۇر مانى شېئىرلىرىدىن 149 كۇپلېتنى ئېلان قىلغان. بۇ شېئىرلارنى ئېلىمىزنىڭ تەتقىقاتچىلىرىدىن گېڭ شىمىن، ت. ئايۇپلار ئارقا ـ ئارقىدىن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1981 ـ يىللىق 2 ـ سان، 1983 ـ يىللىق 10 ـ سانلىرىدا ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى.

تېۋىنىش، يېلىنىشنى مەزمۇن قىلغاندىن سىرت ئۆلۈمنىڭ، دوزاخنى تەسۋىرلەشنىمۇ ئاساسىي مەزمۇن قىلغان. يەنە بەزى شېئىرلاردا بولسا، ئوبرازلىق تىل، يارقىن تەسۋىرىي ۋاستىلەر ئارقىلىق مانى دىنى ئەقىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلغان، بويسۇنمىغان گۇناھكارلارنىڭ ئۆلۈمىنى، دوزاختىكى ھالەتلىرىنى بەكمۇ دەھشەتلىك قىلىپ تەسۋىرلىگەن. كىشىلەرنى مانىغا تېۋىنىشقا، تەڭرىگە مەدھىيە ئوقۇشقا چاقىرغان[1]. مەسىلەن:

كۆرۈگمە كۇن تەڭرى،
سىز بىزنى كۇزەدىڭ
كۆرۈنۈگمە ئاي تەڭرى
سىز بىزنى قۇرتقارىڭ
[ئايان بولغان كۇن تەڭرىسى،
سىز بىزنى قوغداڭ!
بالقىپ چىققان ئاي تەڭرىسى
سىز بىزنى قۇتقۇزۇڭ!]

تۇزۇن بىلگە كىشىلەر تىرىلەلىم
تەڭرىنىڭ بىتگىن بىز ئىشىدەلىم
تۆرت ئىلىگ تەڭرىلەركە تاپىنالىم
تۆرت ئۇلۇغ ئەمگەكدە قۇرتۇلالىم
[ئەي، پەزىلەتلىكلەر، دانىشمەنلەر توپلىنايلى،
تەڭرىنىڭ كىتابىنى ئاڭلايلى،
تۆت ئىلىك تەڭرىگە تېۋىنايلى،
تۆت چوڭ ئازابتىن قۇتۇلايلى.]
تۇپىنتە ئولئۇقما ئۆلمەكى بار
تۇنەرىگ تامۇقا تۇشمەكى بار

① غەيرىتجان ئوسمانىنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىل نەشرى 87 ـ بەت.

تۇمەنلىگ يەكلەر كەلىر تىيۇر
تۇمانلىغ يەكلەر ئايا تىيۇر
[ئۇلار ئاخىر ئۆلمەي قالمايدۇ،
قاراڭغۇ دوزاختا چۈشمەي قالمايدۇ.
تۇمەنلەپ جەن - ئاۋاستىلار كېلىدۇ،
قارا تۇمانلىق جىنلار خالىغىنىنى قىلىدۇ.]

4. شېئىرلارنىڭ بەدىئي ئالاھىدىلىكى

بۇ دەۋردىكى شېئىرلار مەيلى مەزمۇن جەھەتتە بولسۇن، مەيلى شەكىل جەھەتتە بولسۇن خېلى زور ئۆتۈقلارغا ئېرىشكەن. ئەدەبىيات نەزەرىيىسى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قوچۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئي ئالاھىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىدا قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

1) ئىجتىمائىي تۇرمۇش چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىمۇ ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ جانلىق ئۇلگىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن يۇكسەك چىنلىق بىلەن يۇغۇرۇلغان. بۇ يەردىكى چىنلىق رېئال تۇرمۇشنىڭ ئۆز پېتى كۆچۈرۈلمىسى بولماستىن، بەلكى بەدىئي چىنلىقتىن ئىبارەت. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر شائىرلىرى ئۆزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبيېكتنى مەيلى بۇددا دىنى ياكى مانى دىنى نۇقتىئىنەزەرىدە تۇرۇپ تەسۋىرلەشتىن قەتئىينەزەر چىن، ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە تۇرۇپ، ئۆز ئىدىيىسىنى ھەقىقىي دېتاللار ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىرىشقان. مەسىلەن، «دالا ناخشىسى. ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا» دېگەن شېئىر بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. بۇ شېئىردا شائىر رېئال تۇرمۇشنى پەردازلىماستىن،

هەقىقىي مەسئۇلىيەتچان پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ، ئەينى دەۋردىكى راھىبلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى مەسىلىلەرنى رېئال تۇرمۇش ئاساسىدا كۆچلۈك بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ يۈكسەك تەۋرەنمەس ئېتىقادى ۋە ئۆز يۇرتىغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى ئىپادىلەپ بەرگەن[1].

2) ئىلغار ئىدىيىۋى مەزمۇن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ئىلغارلىققا ئىگە. ئۇلاردا تەبىئەت، جەمئىيەتنى سۆيۈشكە، كىشىلىك ھاياتنى قەدىرلەشكە، ئۆز ئەقىدىسى، ئاۋامنىڭ مەنپەئىتىگە سادىق بولۇشقا ئۈندەيدىغان نۇرغۇن ئېسىل مەزمۇنلار بار. بىلىم، ئىجاد، ئەمگەك، ئادالەت، مۇھەببەت، ئەخلاق كۆچەپ تەرغىب قىلىنىدۇ. بۇ خىل مەزمۇنلار ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەزمۇنىدىكى شېئىرلاردىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى دىنىي مۇھىتتا يېزىلغان شېئىرلاردىمۇ بار. دىنىي مۇھىتتا يېزىلغان شېئىرلاردىمۇ ئېتىقاد، ساپ دىللىق، ئەزگۈلۈك، ۋاپادارلىق قاتارلىق پەزىلەتلەرگە مەدھىيە ئوقۇيدىغان قىممەتلىك مەزمۇنلار بار. شۇڭا ئۇ شېئىرلارنىڭ كۆپ قىسمىنى يۇقىرى ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەر دەپ قاراشقا بولىدۇ[2].

3) بەدىئىي قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللىكى ۋە كۆپ خىللىقى

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بەدىئىي چىنلىق ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتە يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بەدىئىي قۇرۇلما ۋە شەكىل جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس بىرقاتار ئالاھىدىلىكلەرنى ھازىرلىغان.

---

① شېرئەلى يۈسۈپ: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2000 ـ يىللىق تۇنجى سان، 91 ـ، 92 ـ بەتلىرى.

② غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل نەشرى، 88 ـ بەت.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى شېئىرلارنىڭ قاپىيىلىنىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تۇرۇپ، تۆۋەندىكى تۆت خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. باش قاپىيىلىك شېئىرلار: قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە باش قاپىيىلىك شېئىرلار مۇتلەق كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شۇڭا باش قاپىيىلىك شېئىرلارنى قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى شېئىر شەكلى دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ دەۋردىكى باش قاپىيىلىك شېئىرلار تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە يېزىلغان: (1) شېئىرىي مۇنتىزم باش قاپىيىدىن تۈزۈلگەن، ئاياغ قاپىيە ئېتىبارغا ئېلىنمىغان، بوغۇم سانى ئوخشاش بولمىغان، ھەممە كۇپلېتى ئوخشاشلا بىر خىل ھەرپتىن باشلانغان شېئىر شەكلى؛ (2) باش قاپىيىدىن تۈزۈلگەن، باش قاپىيىدە رىتىملىق ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرىدىغان شېئىرلار، بۇ خىل شېئىرلارنىڭ قۇرۇلمىسى مۇنداق: AAAAAAAA، ABBBBBBB، ACCCCCCC، ADDDDDDD. «دالا ناخشىسى. ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا» ناملىق شېئىرغا قاراڭ. (3) باش قاپىيىدىن تۈزۈلگەن، كۇپلېت بىلەن كۇپلېتنىڭ باش قاپىيىسى ئوخشاش بولمايدىغان شەكىل. سخېمىسى AAA، BBB، CCC، DDD شەكىلدە كەلگەن[1]. (4) خاتىمە — «تۈگەنچ» دۇئاسى شەكلى. بۇ خىل شەكىلدە كۆپىنچە مىسرالارنىڭ باش قاپىيىسى ئىككى ھەرپتىن تەشكىل تاپقان. بەزىلىرىدە باشقا ھەرپتىن مىسرالار ئارىلىشىپ قالغان بولىدۇ. «بەزى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن رەتلەنگەن يەتتە پارچە 35 كۇپلېت خاتىمە دۇئاسىنىڭ باش ھەرپى A دىن باشلانغان بولۇپ، بۇ ئېھتىمال شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيە بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. خەلق ئۆزىنىڭ ئامىتا بۇدداغا

---

① شىرئەلى يۈسۈپ: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2000 ـ يىللىق تۇنجى سان، 92 ـ، 93 ـ بەتلىرى

بولغان هۆرمىتى ۋە چوقۇنۇشىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ باش ھەرپى بولغان A نى خاتىمە دۇئاسىنىڭ باش قاپىيىسىنىڭ باش ھەرپى قىلىپ ئالغان بولۇشى مۇمكىن».①

2. ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلار: قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا باش قاپىيىدىن قالسىلا ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلارمۇ خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ خىل ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلارنى مىسرا سانىغا قاراپ تۇرۇپ، ئىككىلىكلەردىن تەشكىل تاپقان ئاياغ قاپىيە شەكلى، تۆتلۇكلەردىن تەشكىل تاپقان ئاياغ قاپىيە شەكلى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئىككىلىكلەردىن تەشكىل تاپقان ئاياغ قاپىيە شەكلىگە مىسال:

ئەردەملىگ كىشى ئەردىنى بىرلە تۈز ئول
ئەردەمسىز كىشى ئەتۈك ئىچىندەكى ئۇلياق بىرلە تۈز ئول
[پەزىلەتلىك كىشى (گويا) گوھەرگە ئوخشايدۇ،
پەزىلەتسىز كىشى (گويا) ئۆتۈك ئىچىدىكىسى پېتەككە ئوخشايدۇ.]

تۆتلۇكلەردىن تەشكىل تاپقان ئاياغ قاپىيە شەكلىگە مىسال:

كىرىككەن تونلار كىرىن
سوۋ ئۈزە يۇمۇش كەرەك
سۆز كىرى كىتمەس يۇسا
نەتەگىن قىلمىش كەرەك
[كىر باسقان تونلار كىرىنى،
سۇ بىلەن يۇيۇش كېرەك.
سۆز كىرى كەتمەس يۇسا،
بۇنى قانداق قىلىش كېرەك.]

3. باش ـ ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلار: بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر شېئىرلىرى ئىچىدە باش ـ ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلارمۇ خېلى

① مەرىيەم ناسىر: «قارا خانىيلار شېئىرلىرى بىلەن ئىدىقۇت قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى پەرقلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1999 ـ يىلى 1 ـ سان، 104 ـ بەت.

كۆپ ئۇچرايدۇ. باش قاپيىدىن تۇزۇلگەن، باش قاپيىه مەلۇم رىتىمدا بولمىغان، ئاندا ـ ساندا ئاياغ قاپيىه ماھارىتى جارى قىلدۇرۇلغان شېئىرلارغا «ئىلاھىي» دېگەن شېئىرنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.[1].

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى ئىچىده قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن يېزىلغان 21 كۇپلېتلىق بىر شېئىر بولۇپ، ئاپتور بۇ شېئىردا باش ـ ئاياغ قاپيىگە تەڭ ئېتىبار بېرىپ، ھەربىر كۇپلېتنىڭ باش ھەرپىنى بىرخىل ھەرپ بىلەن داۋاملاشتۇرغان. مەسىلەن:

ت ئۇسكىنى تالۇلالىم،
تاپشۇغۇلۇغ ئەرسە تۆزىن.
تاۋارمۇ بېرىپ سادغىن ئالغۇ ئول،
تالايتاقى بىلگەلەرنىڭ سۆزىن.
تاپشمادىلار بۇ بىلگىلەر،
تاقىلىپ بىلىگسىز سۆزىن،
تارالداچى تارغۇ بىلىگلىگ،
دانىشرۇند ئازغۇ ئول كۆزىن.
[«ت» ھەرپىنى تاللىۋالدىم،
ئەگەر بولسا ئۇنىڭ يىلتىزىنى تاپماق ئىمكانى،
مال ـ دۇنيا بېرىپ سېتىپ ئالايلى،
نۇرغۇنلىغان دانىشمەنلەرنىڭ ھېكمەتلىرىنى.
تېپىشالمىغان بۇ ئوقۇمۇشلۇقلار،
چۈنكى بىلىملەر جاھىللار تەرىپىدىن بوغۇشلانغان،
چېچىلغان نەرسىلەرنى تاراتقۇچى بىلىملىكنىڭ
كۆزىنى دانىشرۇند (؟) ئەتمەيلى.]

4. ئەركىن يەنى «چاچما» شەكىلدىكى شېئىرلار: بۇ خىل

---

① شېرئەلى يۈسۈپ: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2000 ـ يىللىق تۇنجى سان، 93 ـ بەتلىرى

شېئىرلاردا باش قاپىيە ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغان. ئاياغ قاپىيە خېلىلا راۋاجلاندۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر چاچما شېئىرلىرىغا تولىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن، مانى يېزىقىدا يېزىلغان «مەدھىيە پارچىسى» نىڭ سخېمىسى مۇنداق: باش قاپىيىسى ھەرخىل، بوغۇم سانى ئوخشاش ئەمەس، ئاياغ قاپىيىسى AABC ، DEEC ، FGLD شەكىلدە كەلگەن[1] .

5. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنى شېئىرىي مىسرالىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى، بوغۇم سانىنىڭ ھەرخىللىقىغا قاراپ، ئىككىلىك، ئۈچلۈك، تۆتلۈك، بەش - ئالتىلىك، يەتتە - سەككىزلىك شەكىللەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

6. تۇراق، قاپىيە جەھەتتىن مۇنتىزم بولغان شېئىرلار: قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى يۇقىرىقىدەك ھەرخىل سخېمىلىق شېئىرلاردىن باشقا يەنە، ۋەزىن، تۇراق، قاپىيە، بوغۇم جەھەتلەردە بىرقەدەر مۇنتىزم بولغان شېئىرلارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئۇزەلىكسىز // بۇرقانلارنىڭ // ئەدگۈلەرىنتە،
ئۇلگۈلەنچسىز // يىگ ئۇستۇنكى // ئارتۇقلارىنتا،
ئۇلگۇ تەڭ ئۇ - // رۇپ ئايىغلاپ // تانىپ ئولارتا،
ئۆكۈش ئايىغ // قىلىنچ قىلتىم // ئاجۇن ئاجۇنتا.
[تەڭداشسىز بۇرخانلارنىڭ ياخشىلىقلىرىغا،
ئۆلچىگىلى بولمايدىغان ئۇلۇغ پەزىلەتلىرىگە،
ئۆزۈمنىڭكىنى تەڭلەشتۇرۇپ، يامانلىق بىلەن ئىنكار قىلىپ،
كۆپ گۇناھلىق ئىشلار قىلدىم بۇ ئالەمدە.]

«تۆۋۈنامە» دىن مىسال ئېلىنغان بۇ بىر كۆپلەت شېئىرنىڭ مىسرالىرى 4+4+5=13، ئۇچ تۇراق، 13 بوغۇمدىن

① شېرىئەلى يۈسۈپ: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2000 - يىللىق تونجى سان، 9 - بەت.

تۇزۇلگەن بولۇپ، ئاساسەن باش قاپىيە بىلەن ئاياغ قاپىيە تەڭ ئېتىبارغا ئېلىنغان. بۇ شېئىرنىڭ قاپىيە شەكلى aaaa بىلەن تۇزۇلگەن[1].

4) شېئىرلاردىكى تىل ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى.

بۇ دەۋردە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرلىرى تىل ئىشلىتىشتە تىلنىڭ ساپلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلغان. ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ بارلىق ساھەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئابستراكت ۋە كونكرېت چۈشەنچىلەرنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىش ئۈچۈن ناھايىتى مول تىل بايلىقىنى جۇغلىغان. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ تىلى خەلق تىلىغا تولىمۇ يېقىن بولۇپ، ئاممىبابلىققا ئىگە. شۇنداقلا مېغىزلىك، چۈشىنىشلىك. يەنە بىر تەرەپتىن قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا ئۇرغۇلۇق، جانلىق، ئوبرازلىق سۆزلەر قوللىنىلغان بولۇپ، بۇخىل سۆزلەر شېئىرلارنى شېئىرىي ئاھاڭدارلىققا ۋە يارقىنلىققا ئىگە قىلغان. مەسىلەن: «ئاتىلار سۆزى» دىكى مىسرالار بۇنىڭغا روشەن مىسال بولالايدۇ.

قوچۇ ئۇيغۇر شائىرلىرى يېتىشكەن سۆز ئۇستىلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شېئىرلىرىدا سۆز ئويۇنىدىنمۇ ئالاھىدە پايدىلانغان. مەسىلەن:

تاڭ تەڭرى كەلتى
تاڭ تەڭرى ئۆزى كەلتى
تاڭ تەڭرى كەلتى
تاڭ تەڭرى ئۆزى كەلتى

يۇقىرىقى شېئىردا شائىر «تاڭ تەڭرى» دېگەن سۆزنى قايتا ـ قايتا تەكرارلاش ئارقىلىق، شېئىرنىڭ جانلىق، كۆچلۈك

---

① ئىسمايىل تۇمۇرى: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىل نەشرى، 181 ـ، 182 ـ بەتكە قارالسۇن.

قاراتمىلىققا ئىگە بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرغان[1] .

ھېسسىيات شېئىرنىڭ جېنى. قوچۇ ئۇيغۇر شائىرلىرى بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە قارىغان. يەنى ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تىلى كۆچلۈك ھېسسىياتقا ئىگە بولۇپ، شائىرلار كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ھېسسىياتلىرىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، ئىنتىلىشلىرىنى كۆچىنىڭ بارچە ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشقان. مەسىلەن: تۆۋەندە مىسال ئۈچۈن ئاپرىنچۇر تېگىننىڭ «مۇھەببەتنامە» سىدىن ئىككى كۆپلېتنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

قاسىنچىغىمىن ئويۇ قادغۇرۇرمەن،
قادغۇردۇقچە قاشى كورتلەم.
قاۋۇشىغسا يۈرمەن،
[ياردىمنى ئويلاپ قايغۇرمەن،
قايغۇرغانسېرى قېشى گۈزىلىم (بىلەن)
قوۋۇشقۇم كېلىدۇ.]
ئوز ئامراقىمىن ئويۇرمەن،
ئويۇ ئەۋرۈرمەن ئودۇ...چۈن.
ئوز ئامراقىمدىن ئوپۇكسەيۈرمەن.
[ئۆز ئامرىقىمنى ئويلايمەن،
ئويلاپ، ئويلاپ تۇرغانسېرى
ئۆز ئامرىقىمنى سۆيگۈم كېلىدۇ.]

دېمەك بۇ شېئىردا شائىرنىڭ يىراقتىكى گۈزىلىگە بولغان سېغىنىش ھېسسىياتى، ئۇنىڭغا بولغان سۆيگۈسى تولىمۇ تەسىرلىك، ھېسسىياتلىق سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىكى ئاتالغۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپى ساپ ئۇيغۇرچە بولۇپ، بۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى تەسۋىرلەش، تۇرلۇك دىنىي ئەقىدىلەر، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى مەزمۇنلارنى

① شېرئەلى يۈسۈپ: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2000 - يىللىق تۇنجى سان، 96 - بەت.

ئىپادىلەشتە ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرغان. قوچۇ ئۇيغۇر شائىرلىرى ئىشلەتكەن شېئىرىيەت تىلىدا قەسەمەن دېنىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن توخرى، سانسكرىت، خەنزۇ، سوغدى تىللىرىدىنمۇ ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان.

قوچۇ ئۇيغۇر شائىرلىرى ئۆزىنىڭ كۆز قارىشى ـ ئارزۇ ئىستەكلىرىنى تېخىمۇ ئوبرازلىق، جانلىق، چۇشىنىشلىك قىلىپ ئىپادىلەپ بېرىش ئۇچۇن، بىر قىسىم ئەنئەنىۋى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىنمۇ ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلگەن ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئاساسەن ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، رېتورىك خىتاب، تەكرارلاش، ئىغمىزم، سۇپەتلەش، سىلىشتۇرۇش قاتارلىقلار:

1. ئوخشىتىش:

كۆك بۆرىتەگ سېنى بىرلە يۈرىيىن،
قارا قۇزغۇنتەگ تۇپراق ئۇزە قالايىن،

بۇنىڭدا «كۆك بۆرىدەك، قارا قۇندۇزدەك ...» قاتارلىق ئوخشىغۇچىلار ئارقىلىق «مەن، تۇپراق» قاتارلىق ئوخشالغۇچىلار گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، «پەزىلەتلىك كىشى (گويا) گۆھەرگە ئوخشايدۇ، پەزىلەتسىز كىشى (گويا) ئۆتۈكتىكى پېتەككە ئوخشايدۇ.» دېمەك بۇ شېئىردا ئەخلاقلىق، پەزىلەتلىك كىشى ئەتىۋارلىق گۆھەرگە ئوخشىتىلغان. پەزىلەتسىز، ئەخلاقسىز كىشى بولسا ئەتىۋارسىز پېتەككە ئوخشىتىلغان.

2. جانلاندۇرۇش:

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا ئوخشىتىشتىن قالسا جانلاندۇرۇشمۇ خېلى كۆپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، مانى دىنى مۇھىتىدا مەيدانغا كەلگەن «دوزاخ تەسۋىرى» دېگەن شېئىردا «يەر، سۇ، ئوت، دەل ـ دەرەخلەر» نى ئادەملەرگە خاس روھىي

هالەت قىلىپ تەسۋىرلىگەن.

3. رېتورىك خىتاب:

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا يەنە رېتورىك خىتابمۇ ئۇنۇملۇك قوللىنىلغان بولۇپ، شائىرلار ئۆزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبيېكتلارنى تەسۋىرلىگەن چاغدا كۆچلۈك خىتابلىق مىسرالارنى قوللىنىپ، شېئىرلىرىنى جانلىق، يارقىن ئوبرازلىققا ئىگە قىلغان. مەسىلەن:

تۇرۇڭلار قامۇغ بەگلەر قاداشلار،
تاڭ تەڭرىگ ئۆگەلىم.
[تۇرۇڭلار، بارلىق بەگلەر، قېرىنداشلار،
تاڭ تەڭرىسىنى مەدھىيىلەيلى!]

دېگەن مىسرالاردا كەڭ خەلقنى تاڭ تەڭرىنى مەدھىيىلەشكە خىتاب قىلغان①.

4. تەكرارلاش:

ئىستىلىستىكىدىكى مۇھىم ۋاستىلەرنىڭ بىرى تەكرارلاش بولۇپ، بۇنىڭدا ئادەتتە ئوخشاش بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى تەكرارلىنىدۇ. شۇ ئارقىلىق شېئىرىي نۇتۇقتا قاپىيە، تۇراق ھاسىل قىلىدۇ. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىمۇ بۇ خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە خېلى كۆپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، شېئىر مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، شائىرلارنىڭ تەكتلىمەكچى بولغان ئىدىيىلىرىنى تېخىمۇ كۆچەيتىپ كۆرسىتىشتە مۇھىم رول ئوينىغان. مەسىلەن، مانى دىنى مۇھتىدىكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىن «ئىلاھىي» دېگەن شېئىر بۇنىڭغا روشەن مىسال بولالايدۇ.

تاڭ تەڭرى
يىدلىغ، يىپارلىغ

① شېرىنلى يۈسۈپ: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلارنىڭ پەدىئىي ۋالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2000 - يىللىق تۇنجى سان 93 - بەت.

يارۇقلۇغ، ياشۇقلۇغ
تاڭ تەڭرى
تاڭ تەڭرى
[تاڭ تەڭرىسى،
خۇش پۇراقلىق، ئىپارلىق.
پارلاق، نۇرلۇق
تاڭ تەڭرىسى!
تاڭ تەڭرىسى!]

دېمەك قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتى مەيلى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن يۇقىرىقىدەك مۇڭاپىپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن. بۇخىل مۇڭەپپەقىيەتنى «ئورقۇن مەڭگۇ تاشلىرى» نىڭ شېئىرلىرى تېكىستىگە، «ئېرق بېتىگ»، «ئوغۇزنامە» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ شېئىرىيەت شەكلىگە ۋارىسلىق قىلىشتىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگىمۇ شەكىل، مەزمۇن، بەدىئىي ماھارەت جەھەتلەردىن بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىپ، ئۆزىنىڭ ئۆرنەكلىك رولىنى تىكلىگەن.

§ 3 . نەسرىي ئەسەرلەر

بۇ دەۋردە شېئىرىيەت ۋە دراماتورگىيە بىلەن بىرگە نەسرىي ئەدەبىياتمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان. بۇ دەۋردىكى نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسىگە قاراپ ئۇنى ئۇزلەشتۇرمە نەسرىي ئەسەرلەر، ئىجادىي نەسرىي ئەسەرلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ھازىرغىچە مەلۇم بولغان چەت ئەل ئالىملىرى ۋە ئېلىمىزنىڭ ئالىملىرى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا ئالاقىدار بولغان نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپى ئۇزلەشتۇرمە نەسرىي ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ

دەۋردە ياشىغان ئىسمى مەلۇم بولغان ياكى ھازىرغىچە ئىسمى نامەلۇم بولغان بىر قىسىم تەرجىمىشۇناسلار، يازغۇچىلار ئۆز مىللىتىنىڭ ئەدەبىياتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئۆز خەلقىنىڭ ئەينى دەۋردىكى مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش مەقسىتىدە شىنجاڭدا ياشىغان يەنە بەزى بىر قىسىم خەلقلەرنىڭ تىللىرىدىكى ئەسەرلەرنى ۋە قەدىمكى خەنزۇ ۋە سوغدى تىلىدىكى ئەسەرلەرنى مېھنەت سىڭدۈرۈپ ئۆزلەشتۈرۈپ چىققان ۋە تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەينى دەۋردە دىنىي ئەقىدە تۈپەيلىدىن كىتاب كۆچۈرۈش، تەرجىمە قىلىش، تارقىتىش ساۋاپلىق ئىش دەپ قارالغاچقا، نۇرغۇن داڭلىق ئەسەرلەر مانا مۇشۇ «مۇقەددەس ساۋاپلىق» قا تىرىشىش مەقسىتىدە تەرجىمە قىلىپ كۆچۈرۈلۈپ تارقىتىلغان. بۇ ئەقىدە بۇ دەۋردىكى نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ دەۋردىكى نەسرىي ئەسەرلەردىن مەشھۇرلىرى تۆۋەندىكىچە:

«ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى»، «چاستانى ئىلىك بەگ»، «ياغاچچى بىلەن رەسسامنىڭ ھېكايىسى»، «ئىنجىل»، «ئېزوپ مەسەللىرى»، «ئېسىل لەززەتلىك نوم»، «سانت گىئورگىنىڭ ۋاپاتى»، «نىستۇرىيان دىنى يازما يادىكارلىقىنىڭ پارچىسى» قاتارلىقلار.

بىز يەنە يۇقىرىقى نەسرىي ئەسەرلەر يارىتىلغان دىنىي مۇھىتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، بۇددا دىنى مۇھىتىدىكى نەسرىي ئەسەرلەر، مانى دىنى مۇھىتىدىكى نەسرىي ئەسەرلەر، خرىستىئان دىنى مۇھىتىدىكى نەسرىي ئەسەرلەر دەپ ئۇچكە بۆلىمىز. يۇقىرىقى ئەسەرلەر يەنە ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ دىنىي مەزمۇندىكى نەسرىي ئەسەرلەر، رېئال ئىجتىمائىي تېمىدىكى نەسرىي ئەسەرلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەردە بىرتەرەپتىن

بۇددا، مانى، خرىستىئان دىنلىرىنىڭ ھەرخىل ئەقىدىلىرى، كۆز قاراشلىرى، پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرى، يارقىن ئوبرازلار بەلگىلىك ۋەقەلىكلەر ئارقىلىق جانلىق تەسۋىرلەنگەن. يەنە بىرتەرەپتىن يۇقىرىقى ئەسەرلەردە قىزىقارلىق ۋە كومپىدىك ۋەقەلىكلەر ئارقىلىق قەھرىمانلىقنى كۆيلەش، كىشىلەرنىڭ جاسارىتىنى ئۇلۇغلاش، خەلق ئاممىسىنىڭ تەبىئەت بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە ئاپىرىن ئېيتىش، ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسى ۋە مۇھەببەتنىڭ سېھرىي كۈچى، تۇرلۇك ئۆرپ ـ ئادەت ۋە تىل ـ يېزىقتا ئالاقىدار قىممەتلىك مەزمۇنلارمۇ ئەكس ئەتكەن. بولۇپمۇ يۇنانداى ئۆتكەن مەسەلچى ئىزۇوپنىڭ مەسەللىرىنىڭ بۇ دەۋردە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىشى، خرىستىئان دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئىنجىل» نىڭ تەرجىمە قىلىنىشى، بۇ دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ دۇنياۋى ئالاقىسىنىڭ تولۇمۇ قويۇقلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ دەۋردە ئۇزلەشتۈرمە نەسرىي ئەسەرلەردىن قالسىلا ئىجادىي نەسرىي ئەسەرلەرمۇ خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. يەنى «ئوغۇزنامە» مۇشۇ دەۋردە قەلەمگە ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بەزى ئابزاسلار نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ دەۋردە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا تۇرلۇك ئالاقە مۇناسىۋەتلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش مەقسىتىدە بارلىققا كەلگەن ھەرخىل خەت ـ پۈتۈمنامە، توختامنامە، كېلىشىمنامە، پەرمان ـ بۇيرۇقلار، خەت ـ ئالاقىلەر، يازما ۋەسىقىلەر بۇ دەۋردىكى خەت ـ چەك ئەدەبىياتى (لىنگۋىستىكا) غا تەۋە بولۇپ، بۇ دەۋردىكى نەسرىي ئەسەرلەر ساھەسىدىن ئورۇن ئالىدۇ. بۇلار ئەينى دەۋردىكى تەرەققىي قىلغان ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىشتا، ئەينى دەۋردىكى نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك

بۇ دەۋردىكى نەسرىي ئەدەبىياتنىڭ ئۇتۇقلىرى باشقا ژانىرلارنىڭ ئۇتۇقلىرىدىن ھەرگىز قېلىشمايدۇ. تۆۋەندە بۇ دەۋردە يارىتىلغان نەسرىي ئەسەرلەر بىلەن تونۇشۇپ ئۆتۈمىز.

1. سىڭقۇ سېلى تۇتۇق

1. سىڭقۇ سېلى تۇتۇقنىڭ ھايات

قەدىمكى شەھەر بەشبالىق قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىر بولغان. ئۇ، ئەينى دەۋرلەردىلا ئۆزىنىڭ باي، ئېسىل مەدەنىي مىراسلىرى بىلەن داڭلىق بولۇپلا قالماي، بەلكى بەشبالىق بۇددا مۇھىتىدا يېتىشكەن، ئۇيغۇر بۇددىزم مەدەنىيىتىگە زور تۆھپىلەرنى قوشقان ئالىم، تەرجىمان، تىلشۇناس سىڭقۇ سېلى تۇتۇقنىڭ (僧古萨里/僧古沙力突董) نامى بىلەنمۇ داڭلىقتۇر.

سىڭقۇ سېلى تۇتۇق ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇچىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا ئەسەر تەرجىمە قىلغان تەرجىمەشۇناس، ئۇ شۇ دەۋردىكى تەرجىمانلار ئىچىدە تەرجىمە ئەسەرلىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە ھەجىمىنىڭ بىرقەدەر چوڭلۇقى، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرىلىقى، تەرجىمە ماھارىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكى، تەرجىمىگە تۇتقان پوزىتسىيىسىنىڭ ئىلمىيلىكى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشقان ئالىمدۇر.

سىڭقۇ سېلى تۇتۇق بەشبالىقلىق[1] بولۇپ، تەخمىنەن X ئەسىرلەردە ياشىغان. بىز ئۇنىڭ يۇرتى، ئىسمى، ئىجادىيىتى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى، ئۇ تەرجىمە قىلغان «ئالتۇن

① بەشبالىق شەھىرىنىڭ خارابىسى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدە.

يارۇق» ، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ، «سەككىز يۇكمەك» ... ئەسەرلىرىدىن بىلەلەيمىز.

«شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

ي(ە) مە قۇتلۇق ت(ا) ۋاغاچ ئىلىنتە ئۇچ ئاغلىق نوم ئۆتكۈر مىش خۇيلىپ تايشى ئۇدىك ئالىپ (تا) ۋاغاچ تىلىنتە ياراتمىش كىنتسۇڭ ۋاپشى ئاتلا(ـ)خ نومچى (ئا) چارى كىڭۈرتمىش: ت(ا)ۋاغاچ تىلىنتىن (يا)نا بىش بالىقلىغ سىڭقۇ سېلى (تۇ) تۇڭ ياڭىرتى تۇرك تىلىنىڭ(چە) ئەۋرىمىش.

[ئۇلۇغ، سائادەتلىك تاۋغاچ ئېلىندە ئۇچ ئاغلىق نومغا تەبىر بەرگۈچى خۇيلى ئىسىملىك ئۇستاز ئىلھامغا كېلىپ ئۇنى تاۋغاچ (خەنزۇ) تىلىدا يېزىپ چىققان؛ ياڭزۇڭ ئىسىملىك نومچى ئۇستاز ئۇنى تولۇقلىدى. تاۋغاچ تىلىدىن ئۇنى بەشبالىقلىق سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ قايتىدىن تۇركىي تىلغا تەرجىمە قىلغان[1] .]

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«ي(ە) مە قۇتلۇغ ئۆڭتۇن ئۇلۇغ ت(ە) ۋاغاچ ئىلىنتە تايسىڭ سۇنشىڭ ئالقۇ شاسترلارنىڭ قاماغ نوملارنىڭ قالىسىز ئۆتكۈرمىش بۇدىستۇا گېتسو سامتسو ئاتلا(ـ)خ ئاچارى ئەنەتكەك تىلىنتىن تاۋغاچ تىلىنچە ئەۋرىمىش يانا بۇ بىش چۆبىك كىلىۋك بۇلغانىۋا ياۋىز ئۆتدە قولۇتا كىنكى بوسغۇتلۇغ بىش بالىقلىغ سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ تاۋغاچ تىلىنتىن تۇرك ئۇيغۇر تىلىنچە ئىكىلەرىۋ ئەۋرىمىش ئالتۇن ئۆڭلۇگ يارۇق يالتىرىقلىغ قويدا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلگى

---

① بۇ پارچە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (قوشۇمچە ژۇرنال) 1984 ـ يىل 9 ـ سان 17 ـ، 18 ـ بەتلەردىن ئېلىنىدى.

ئاتلـ (ـد)ىغ نوم بېتىگ تۈكەدى»

[«يەنە قۇتلۇق شەرقتىن ئۇلۇغ تاۋغاچ ئېلىدە، ماھايانا، ھىنايانا (مەزھىپىنىڭ) بارلىق شاستىرلىرىنى، ھەممە نوملىرىنى پۈتۈنلەي ئۆزلەشتۈرگەن بۇدساتۋا گىتسۇ سامتسۇ (义净三藏) - ئۈچ خەزنىلىك يىجىڭ ئاتلىغ ئۇستاز سانسكىرىت تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان، يەنە بۇ بەش (تۈرلۈك) پاسكىنىچىلىق كېلىپ بۇلغانغان ياۋۇز زاماندا، كېيىن ئۇقۇمۇشلۇق بولغان بەشبالىقلىق سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ خەنزۇچە تىلىدىن تۈرك - ئۇيغۇر تىلىغا ئىككىنچىلەپ تەرجىمە قىلغان. ئالتۇن ئۆڭلۈك نۇرلۇق، يالتىراقلىق، ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاھى ئاتلىق نوم پۈتۈك تۈگىدى».]

دېمەك، يۇقىرىقى تەرجىمە پارچىسىدا تەرجىماننىڭ ئىسمى، ئۇنۋانى كۆرسىتىلگەندىن تاشقىرى، ئۇنىڭ بىلىم سەۋىيىسى (boxqutluq - بىلىملىك، ئالىم)، تۇرار جايى (bifbalik liq - بەشبالىقلىق) توغرىسىدىكى مەلۇماتلارمۇ بېرىلگەن. بۇ پاكىتلار يۇقىرىقى پىكرىمىزنى تەستىقلايدۇ.

سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇستىسى ئىدى. ئۇ گەرچە ئۇيغۇر بولسىمۇ، لېكىن ئۆز زامانىسىدا «ئالتە سۇلالە ئۇسلۇبى»[1] بويىچە يېزىلغان، چوڭقۇر مەنىلىك ۋە تەرجىمە قىلىش تەس بولغان كونا خەنزۇچە بۇددا نوملىرىنى ئۆز ئانا تىلىغا ئۇستىلىق بىلەن راۋان تەرجىمە قىلىپ چىقالىغان. بۇ ھەقتە مۇتەخەسسىسلەر «قەدىمكى خەنزۇ تىلى ئاسان تىل ئەمەس. بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى ئاشۇنداق قىيىن تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەرنى باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىش تەرجىمانلىق تارىخىدىمۇ ناھايىتى ئاز كۆرۈلگەن. ئىنتايىن قىيىن ئىش قىلىپ باقمىغان مۇشۇنداق قىيىن ئىشنى بىرىنچى بولۇپ ئىشلىگەنلىك

---

① «ئالتە سۇلالە ئۇسلۇبى» - جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى يېزىش ئۇسلۇبى.

ۋە بۇ جەھەتتە ھېچكىم يۈرۈپ باقمىغان بىر چىغىر يول ئاچقانلىق سىڭقۇ سېلىنىڭ تەرجىمە ئىلمىغا قوشقان بۈيۈك تۆھپىسى»[1] دەپ يازىدۇ. سىڭقۇلى سېلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بولۇپ، بۇددا نوم تەرجىمانى بولۇپلا قالماي، يەنە سانسىكرىت ۋە خەنزۇ تىل يېزىقىغىمۇ كامىل ئىدى. فېڭ جياشېڭ ئەپەندىنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشىچە، ئۇ تەرجىمە قىلغان «ئالتۇن يارۇق» - خەنزۇچە نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنغان.[2] لېكىن ئۇيغۇرچە كۆچۈرمە نۇسخىسىنىڭ كىرىش سۆزىدىكى ئىككى ھېكايە يىجېڭ تەرجىمە قىلغان خەنزۇچە نۇسخىسىدا ئۇچرىمايدۇ[3]. ئېنىقكى، ئۇ تەرجىمە نۇسخىسى تولۇقلىنىپ تەرجىمە قىلىنغان. سىڭقۇ سېلىنىڭ «بىلىمى ناھايىتى مول[4]» بولغاچقا، خاتالىقمۇ ئاز ئىدى. تەرجىمە ئەسەرلىرىنىڭ «سۆز - جۈملىلىرى پاساھەتلىك بولۇپ، سۆز - جۈملىلەرنى ئىشلىتىشتە قايتا - قايتا ئويلىنىپ، ئېھتىياتچانلىق بىلەن قەلەم تەۋرىتىلگەن. قارىغاندا، بۇ ئۇيغۇرچە تەرجىمىگە

---

① ئىبراھىم مۇتىئى: «خەنزۇ خەلقى بىلەن ئۇيغۇر خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي مۇناسىۋەتكە زور تۆھپە قوشقان مەشھۇر تەرجىمان سىڭقۇ سېلى» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1983 - يىللىق 1 - سان، 91 - بەت.

② «‹بۇدساتۋا، ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى نوم ئۇستازىنىڭ تەرجىمىھالى›، نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە كۆچۈرمە نۇسخىسى توغرىسىدا تەتقىقات دوكلاتى»، «فېڭ جياشېڭ ئەسەرلىرى توپلىمىنىڭ جەۋھەرلىرى»، 378 -، 389 -، 391 - بەتلەر، خەنزۇچە، بېيجىڭ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

③ «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ‹ئالتۇن يارۇق›، نىڭ مۇقەدىمىسىنىڭ (پارچىسىنىڭ) يەشمىسى»، لى جىڭۋېي: «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 - يىل 4 - سان.

④ سىڭقۇ سېلىنىڭ ياشىغان دەۋرى توغرىسىدا ئا. فۇن. گابائىن ۋە رەشىت رەھمىتى ئاراتلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ كېيىنكى تاڭ سۇلالىسى (923 - 935) مەزگىلىدە تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى، تاڭ خانىدانلىقىنىڭ شەرقىي پايتەختى بولغان لوياڭ شەھىرىنىڭ نامى ئۇيغۇرچە تېكىستتە ئۇنىڭ كېيىنكى تاڭ خانىدانلىقى پايتەخت قىلغان (923 - 936) قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قوللانغان لوجىڭ (罗京) دېگەن نام بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بۇ نام ئۇيغۇرچە تېكىستتە دەل شۇ دەۋرلەردە قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى، قولىيازمىنىڭ تاشقى شەكلى يەنى قەغەزنىڭ سۈپىتى ۋە خەتنىڭ يېزىلىش خۇسۇسىيىتى قاتارلىق جەھەتلەرمۇ تەرجىمىنىڭ شۇ يىللاردا دۇنياغا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، دېيىش ئارقىلىق ئۇنىڭ X ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدە ياشىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ. تىل جەھەتتىن تەكشۈرگەندىمۇ «ئالتۇن يارۇغ» نىڭ تىلى X - IX ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇلار سىڭقۇ سېلىنىڭ X ئەسىرلەر ئۆپچۈرىسىدە ياشىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىدۇرىدۇ.

خىلى ئۇزاق ۋاقىت سەرپ قىلىنىپ، مەزمۇنى تولۇقلانغاندىن كېيىن، ئاندىن شۇ دەرىجىگە يەتكەن بولۇشى كېرەك». تەرجىمان ئەسەر تەرجىمە قىلغان چاغدا چوقۇم باشقا نۇسخىسىدىن، بولۇپمۇ سانسكرىتچە ئەسلىي نۇسخىسىدىن پايدىلانغان. شۇڭا ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ خەنزۇ تىلىنى پىششىق بىلگەندىن باشقا بىراخمى، سانسكرت، تۇبۇت، توخرىچە (قەدىمكى كۇچا تىلى)، قارا شەھەر تىلىنى بىلىدىغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭنىڭ تەرجىمىلىرىدىن ئۇنىڭ بىلىملىك ئادەملىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئاشۇ دەۋر ۋە ئاشۇ مۇھىتتا قوللىنىۋاتقان بەدىئىي تىل ۋاستىلىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىشنى بىلىشى، باشقا تىللاردىكى نام - ئاتالغۇ، يەر ئىسمىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز تىلىدىكى تەڭ قىممەتلىك سۆزلەر بىلەن ئېنىق ئىپادىلەپ بېرەلىشى، ۋەقەلەرنى چۈشىنىشى ۋە ئۇلارنى كەڭ دائىرىلىك بايان قىلىپ بېرەلىشى، ئىندۇئىدۇئال ئىجادىيەت ئىستىلىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە باشقىلار ئۇنىڭ بىلىمىنىڭ چوڭقۇر ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

2. سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭنىڭ ئىجادىيىتى

سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى ئۆز خەلقىگە تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە كۆپ يىل جاپالىق ئىشلەپ بىر قىسىم ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ چىقتى. ئۇنىڭ ھازىرغىچە ئىسمى مەلۇم بولغان تەرجىمە ئەسەرلىرى «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىقلار.

سىڭقۇ سېلىنىڭ تەرجىمە ماھارىتى ئۇستۇن ئىدى.

① سۆتقۇ سېلى خەنزۇچە سۆزلەملەرنى ئۇيغۇرچىدە ئىمكان بار تەك قىممەتلىك سۆزلەم بىلەن ئىپادىلىگەن.

② جۈملىلەرنى ئەينەن تەرجىمە قىلغاندا ئۇيغۇرچىدە كەمتۈك بولۇپ قالسا، زۆرۈر بولغان سۆزلەرنى ياكى ئالماشلارنى قوشقان.

③ خەنزۇچە شەكىل ئۇيغۇرچە ئادەتكە توغرا كەلمىسە، ئۇنى ئۇيغۇر ئادىتىگە ئۆزگەرتىپ تەرجىمە قىلغان.

④ چەت ئەل نام ـ ئاتالغۇلىرىنى ئەسلىگە سادىق ئاساستا ئالغان.

⑤ نەق تەرجىمىنىڭ ئۆزىنى قىلىشقا تىرىشقان.

⑥ خەنزۇچىدىكى نازاكەت تۈيغۇلارنى ئۇيغۇرچىغا ماسلاشتۇرۇپ تەرجىمە قىلغان.

⑦ ئاتالغۇلارنى بىرتەرەپ قىلىشتا ئالاھىدە يول تۇتقان.

A. بۇددىزمغا خاس ئاتالغۇلارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۆز ئۇيغۇر تىلى لۇغەت بايلىقىدىن ۋە سۆز ياساش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ كۆزىتىشتە ئاددىي بولسىمۇ، ئەمما چوڭقۇر مەنىلىك ئاتالغۇلارنى ئىشلەپ چىققان.

B. ئۇيغۇرچىدا بولمىغان بۇددىزم ئاتالغۇسىنى سانسكرت، توخرى، قەدىمكى ئىران (سوغدى)، ساك تىللىرىدىن، بولۇپمۇ توخرىچە شەكلىنى كۆپرەك ئىشلەتكەن.

C. بەزىلىرىنى خەنزۇچىدىن ئالغان، دېمەك ئۆز زامانىسىنىڭ تەرجىمانلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە يارىشا، جانلىق ۋە بىرقەدەر ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن بۇددا دىنى ئاتالغۇلىرى مەسلىسىنى ھەل قىلغان. ئۇلار باشقا تىللاردىن، يەنى ئاساسەن سانسكرىتچە ياكى توخرىچىدىن ۋە خەنزۇچىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلغان، شۇنداقلا قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا مەنەن تەرجىمە قىلىنىش ئارقىلىق ياسالغان نۇرغۇن ئاتالغۇلارنىمۇ ئىشلەتكەن. ئومۇمەن، ئاتالغۇلارنىڭ ئىخچام، ئۆز

ئۇقۇمىغا تولۇق ۋەكىللىك قىلالايدىغان ۋە چۈشىنىشلىك بولۇشىغا مۇئەييەن دەرىجىدە كاپالەتلىك قىلىنغان.

سىڭقۇ سېلى تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەر ئىچىدىكى (« ئالتۇن يارۇق») شېئىرلاردىن ئۈنۈك شېئىرىيەتتىن خەۋىرى بارلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. بۇ شېئىرنىڭ خەنزۇچىسى مۇنداق:

哉爱子端严相祸
因何死若先来通
若我得在泐前亡
岂见如斯大苦事

قەدىمكى ئۇيغۇرچىسى:

نە ئادا ئەردى ئاتايىم،
كۆركلە ـ كىئە ئۆگۈۋۈم.
ئۆلمەك ئەمگەك نەچۈكىن،
ئۆڭرە كەلىپ ئەرتتۈردى.

سىنتىىدە ئۆڭرە ئۆلمەكىگ
بۇلايىن ئاي كۈن ـ كىيەم.
كۆرمەيىن ئەرتى مۇنتەگ،
ئۇلۇغ ئاچىغ ئەمگەكىگ.

ھازىرقى ئۇيغۇرچىسى:

نە ئاپەت بۇ جان قوزام،
چىرايلىقىم شۆھرىتىم.
ئۆلۈم ئازابى نە ئۈچۈن،
ئاۋۋال سېنى ئەپكەتتى.

سەندىن ئاۋۋال ئۆلمەكنى،
تىلەيتتىم ئەي قۇياشىم.

كۆرمەس ئىدىم بۇنىڭدەك،
ئۇلۇغ ئاچچىق كۈلپەتنى.

سىڭقۇ سېلى بۇ خەنزۇچە شېئىرنى تەرجىمە قىلغاندا ئەسلىي تېكىستتىكى چوڭقۇر ھېسسىيات ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇننى جانلىق ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەپ بېرىش ئۈچۈن ئىجادىي يول تۇتقان. ئۇ شۇ دەۋردە كەڭ قوللىنىلغان يەتتە بوغۇملۇق مەرسىيە ئۇسلۇبىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئەسلىي شېئىرنىڭ تۇزۇلۇش شەكلى ۋە سۆزلىرى بىلەن چەكلەنمەستىن، خەنزۇچىدا بىر كۈپلېت بولغان شېئىرنى ئۈيغۇرچىدا ئىككى كۈپلېت قىلىپ قايتا يېزىپ چىققان. نەتىجىدە بۇ شېئىر شەكلى جەھەتتە خەنزۇچىغا ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن مەزمۇن جەھەتتىن ئەسلىي شېئىردىكى چوڭقۇر مەنە ھېسسىياتنى كۈچلۈك ئىپادىلەپ بەرگەن. شۇنداقلا ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق شېئىرىي تەرجىمىلىرى بىلەن بىزگە خەنزۇچە شېئىرلارنى، بولۇپمۇ قەدىمكى خەنزۇ تىلى بىلەن يېزىلغان شېئىرلارنى قانداق تەرجىمە قىلىش جەھەتتىمۇ ئۈلگە يارىتىپ بەرگەن.

سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ يەنە ھۆججەت تىلىغا خاس شەكىل ۋە ئۆلۈك سۆز - ئىبارىلەرنى قوللىنىشنى ئورۇنسىز كۆرگەن. ئۇنىڭ تەرجىمىلىرى لېكسىكا جەھەتتە باشقا تىللارغا ئانچە تايانمىغان ھالدا جانلىق، ئوبرازلىق، ئېنىق ۋە يارقىن تىل بىلەن بايان قىلىنغان. ئۇ ئەسلىي تېكىستتىكى مەزمۇننى جانلىق ئىپادىلەپ بېرىش ئۈچۈن كۆپ ھاللاردا نەسر شەكلىنى قوللانغان.

«پارقىرىغان سۇ (يۇزى) كۆرۈنمىگەن لېيۇشا (قۇملۇق) چۆلىدىن ئۆتتۈم ئاجايىپ ئېگىز، قارلىق چوققىلاردىن ئاشتىم» «تۆمۈر دەرۋازا دەپ نام ئالغان يول بىلەن (دولقۇنلار) ئۆركەشلەپ تۇرغان ئىسسىق كۆل بويلىرىدىن (ئۆتتۈم)»
«بۇغىلار باغچىسىغا شېرىن شەبنەملەر چاچتى.

تىك ـ قىيا بۇركۇت تېغىدا ببباھا مانى گۆھەرنى يورۇتتى.»
يۇقىرىقى مىسالىلاردىن سىڭقۇ سەلبىنىك، پىشقان تەرجىمان ۋە تىلشۇناس ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

3. «ئالتۇن يارۇق» توغرىسىدا

«ئالتۇن يارۇق» (ئالتۇن نۇر) ـ بۇ ئەسلىدىكى «ئالتۇن يارۇق» كىتابىنىڭ قىسقارتىلغان ئىسمى بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇرچە تولۇق ئاتىلىشى «ئالتۇن ئۆڭلۈك يارۇق يالتىرىقلىق قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم». ئىلىكى ئاتلىق نوم ھازىرقى ئۇيغۇرچە يەشمىسى «ئالتۇن رەڭلىك، يورۇق، يالتۇراق، ئەڭ يۇكسەك، نوملارنىڭ پادىشاھى ئاتلىغ نوم». بۇ نومنىڭ ئەسلىي سانسكرىتچە نامى «سوۋار ناپرا باسا suvarnaprabhasa»، خەنزۇچە تولۇق ئاتىلىشى «金光明最胜王经»(金光明经) دۇر.

«ئالتۇن يارۇق» بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىگە ئائىت نوم بولۇپ، ھەجىم جەھەتتىن چوڭ ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، سىڭقۇ سېلى ئۆز تەرجىمىسىدە ئاساسلانغان «ئالتۇن يارۇق»نىڭ نۇسخىسىنى يى جىڭ ناملىق خەنزۇ بۇددا ئالىم (قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا بۇ ئالىم كىتسوسامىتسو دېگەن ئۇنۇڭان بىلەن ئاتالغان) مىلادىيە 700 — 712 ـ يىللىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان.

«ئالتۇن يارۇق» تا ئاساسەن بۇددا دىنىنىڭ ئاساسلىرى، ئەقىدىلىرى، چۈشەنچىلىرى ھەمدە بۇددا دىنىغا ئائىت ھېكايە ۋە رىۋايەتلەر بايى، گۈزەل تەسۋىرلەر بىلەن سۆزلىنىدۇ. شۇڭا بۇ كىتاب مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تۈزۈلۈشىنىڭ پۇختىلىقى بىلەن ھىندى بۇددا كىتابلىرىنىڭ ئىچىدىكى داڭلىق نوملارنىڭ بىرى بولۇپ، ئەينى زاماندا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ تىللىرىغا دېگۈدەك تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ھازىر

ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تۇبۇتچە، موڭغۇلچە، ھەتتا خوتەنچە تەرجىمىلىرىمۇ بار.

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ قاچان تەرجىمە قىلىنغانلىقى ھەققىدە كۆزقاراش بىردەك ئەمەس.

گېرمانىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس موللېر بۇ ئەسەر ئىھتىمال Ⅷ ئەسىر ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. گېرمانىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس ئا. ۋۇن. گابائىن خانىم كېيىنكى تاڭ سۇلالىسى (923 ـ 935) مەزگىلىدە تەرجىمە قىلىنغان دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ جياشىڭ ئەپەندى بولسا، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە (960 ـ 1127) تەرجىمە قىلىنغان دەپ قارايدۇ.

«ئالتۇن يارۇق» مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، قانۇننى قوغداش، خەلقنى باشقۇرۇش جەھەتلەردىكى رولى ئىنتايىن چوڭ بولغان. ئادەتتە ئۇ «سوددارما پوندارىكا سۇترىسى»، «رىبىنۇاڭ پراجنا پارا مىتارادىيا سۇترىسى» بىلەن بىر قاتاردا دۆلەتنى قوغدىغۇچى ئۇچ نوم دەپ ئاتىلىدۇ. ئالتۇن يارۇق گەرچە بۇددا دىنى ئەقىدىلىرىنى شەرھىلەش جەھەتتە مۇھىم ئورۇندا تۇرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا قەيت قىلىنغان قانۇننى قوغداش، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، خەلقنى باشقۇرۇش، ئاپەتنى يوقىتىش، بەختكە ئېرىشىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى مەسىلىلەرنى مەيلى تەخت ئۇستىدىكى ھۆكۈمرانلار بولسۇن، مەيلى كەڭ ئاۋام خەلق بولسۇن، ھەممىسى ئوخشاشلا قوبۇل قىلىشنى خالىغان. بۇ «مۇقەددەس» كىتابنىڭ قوليازما نۇسخىلىرى كۆپ بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا كەڭ تارقىلىپ چوڭ تەسىر قوزغىغان. شۇڭا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە «ئالتۇن يارۇق» نى مۇقەددەس كىتاب ھېسابلاپ ئىنتايىن ئەتىۋارلىغان، «ئالتۇن يارۇق» نى تەرجىمە قىلىش ۋە كۆچۈرۈشنى «مۇقەددەس ئىش»، «ساۋاپلىق ئىش» ھېسابلاشقان.

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ كۆچۈرۈلۈپ، تارقىلىشى توغرىسىدا مۇنداق ئىككى رىۋايەت بار:

رىۋايەتنىڭ بىرىدە مەلۇم جايدىكى چوڭ خان ئۆز ئېلىگە كەلگەن بىر چوڭ بالايى قازانى يەڭگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ شەرىپىگە «ئالتۇن يارۇق» نى كۆچۈرۈپ تارقىتىش بىلەن «مۇقەددەس ساۋاپ» قا ئىگە بولغانمىش.

رىۋايەتنىڭ يەنە بىرىدە، ئۇيغۇر خاقانلىرىدىن بىرىنىڭ سۆيۈملۈك خانىشى ئېغىر ئاغرىقىنىن خالاس بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى كۆچۈرۈپ تارقاتقان. شۇنىڭدىن باشلاپ مۇنداق بۇددا ئەقىدىسى بويىچە ياخشىلىقنىڭ مۇقەددەس ساۋابىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان. شۇ سەۋەبلىك دۇنخۇاڭدىكى بىر بەگ مىلادىيە 1702 ـ يىللىرى بىلگە ئاتاۋۇللاغا «ئالتۇن يارۇق» نى ئىككى كالا، 10 قويغا كۆچۈرتكەنلىكى مەلۇم[1].

بۇ رىۋايەتلەرنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەينى زاماندىكى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى «كىتاب كۆچۈرۈش ساۋابلىق ئىش» دەيدىغان كۆزقاراشلىرىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنداقلا «ئالتۇن يارۇق» نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قانداق بىر شارائىتتا تەرجىمە قىلىنىپ، كۆچۈرۈپ تارقىتىلغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇددا دىنى ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ روھىي قورالى سۈپىتىدە كىشىلەر چەككەن ئازاب ـ ئوقۇبەتنىڭ جاۋابكارلىقىنى شۇ ئازابقا قالغان كىشىلەرنىڭ زىممىسىگە يۈكلىگەن.

بۇددىزم ئەقىدىسى بويىچە كىشىلەر شۇنداق بىر ئىرادىنى تىكلەشكە ئۇرۇنىدۇكى، ئۇلار پەقەت ئۆلۈپ ئۇ دۇنيادا قايتىدىن تۇغۇلۇشىدىلا ئەمەلگە ئېشىش مۇمكىن بولغان گۈزەل تەقدىرلىرى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئىتائەتچان قىلمىشلىرى بىلەن تەييارلىنىش، ئۆز تەقدىرىگە ئىتائەتچانلىق بىلەن سەۋر ـ تاقەت

① مالوف: «قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى».

قىلىشى لازىم.

بۇددا كۆز قارىشىغا ئاساسلانغاندا، بۇ دۇنيادا رىيازەت چېكىش زۆرۈر ۋە پايدىلىق. سەۋر - تاقات ۋە ئىتائەتچانلىق مېھرى - شەپقەتنىڭ ئانىسى. ئۆزىنى بۇ يولدا قۇربان قىلىپ نىرۋاناغا يېتىش چەكسىز بەخت - سائادەتكە ئېرىشىشنىڭ بىردىنبىر ئالىيجاناب، شەرەپلىك يولى.

«ئالتۇن يارۇق» تا يۇقىرىقى كۆز قاراش ۋە ھاجەتمەنلەرنىڭ ھاجىتىدىن چىقىش، قىينىچىلىق، ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغانلارنى قۇتۇلدۇرۇش، ئۇلارغا يار - يۆلەكتە بولۇش، ئۇلارنى ياخشى تۇرمۇشقا ئېرىشتۇرۇش يولىدا ئۆز جېنىنى پىدا قىلىش ئىنتايىن ساۋابلىق ئىش دەيدىغان بۇددا ئەقىدىلىرىمۇ تەسىرلىك، ئوبرازلىق ھالدا بايان قىلىنىدۇ:

ئەسەردىكى مۇھىم رىۋايەتنىڭ بىرىدە[1] ... چامبۇدىۋىپ (Qambudiwip، سانسكرىتچە - *Jambudvipa*) ئېلىنىڭ خانى ماخارادى (سانسكرىتچە - *Mahavathu*) نىڭ كەنجى ئوغلى ماخاساتۋى (سانسكرىتچە - Mahasattva) نىڭ بۇرھانغا ئايلىنىش ئۇچۇن يەتتە ئۇنىكى (يەتتە كۈچۈكى) جاڭگالدا يەتتە كۈن ئاچ قېلىپ ئۆلەر ھالەتكە چۈشۈپ قالغان چىشى يولۋاسىنى ئۆزىنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى رىۋايەت قىلىنغان.

رىۋايەتتە بۇددا دىنىنىڭ «ئۆزىنى قۇربان قىلىپ باشقا جانلىقلارنى قۇتۇلدۇرۇش» ئەقىدىسى ئابستراكت سۆز - ئىبارىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى خىلمۇ خىل بەدىئىي ۋاستىلەر، چۈچۈك ھەم راۋان تىل، روشەن خاراكتېرگە ئىگە ئوبرازلار ئارقىلىق ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن يورۇتۇپ بېرىلگەن.

بۇددا تەلىماتىنىڭ مۇھىم پرىنسىپلىرىدىن بىرى بولغان «بارلىق جاندارلارغا قىلچە ئازار بەرمەسلىك» تىن ئىبارەت بۇ

---

① «بۇلاق» 1980 - يىللىق 2 - سان.

دىنىي چۈشەنچە «ئالتۇن ياروق» نىڭ بىرىنچى كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن بىر پارچىسىدا رىۋايەت تۈسى بويىچە بەدىئىي يول بىلەن ناھايىتى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

مەسىلەن:

ئىنجوۋ دېگەن يۈرتنىڭ كېتاۋ دېگەن بىر بېگى بولۇپ، ئۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزىنىڭ تويىنى قىلماقچى بولۇپتۇ. تويغا نۇرغۇن كالا، قوي، قۇشلارنى سويۇپتۇ. توي تۈگەپ 10 كۈن ئۆتمەي كېتاۋ بەگ ئاغرىپ پالەچ بولۇپ قاپتۇ. كېيىن ئۇ تۈيۈقسىزلا ئۆلۈپ قاپتۇ. كېتاۋ بەگ گەرچە ئۆلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھەممە يېرى مۇزلاپ، پەقەت يۈرىكىلا ئىسسىق تۇرۇپتۇ. بەگنىڭ خىزمەتچىلىرى ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى تۆت كۈن ساقلاپ، ئەمدى ئېلىپ چىقىپ دەپنە قىلماقچى بولغاندا، بەگ تۈيۈقسىز تىرىلىپ قاپتۇ. بۇنى كۆرگەن خىزمەتچىلەر دەرھال قېچىشىپتۇ. بەگ ئۇلارنى زورىغا توختىتىپ، ئۇلارغا: «مەن تويدا سويغان جانىۋارلار ئۇ دۇنياغا بېرىپ تەڭرىگە ئەرز قىلدى. تەڭرىنىڭ ئەمرىگە مۇۋاپىق تۆت دۆە كېلىپ مېنى تۈتۈپ تەڭرىنىڭ ئالدىغا ئاپاردى. تەڭرى مېنى سوراق قىلدى... سوراقنىڭ ئاخىرىدا پەقەت «ئالتۇن ياروق» نى كۆچۈرۈپ تارقاتسامىلا گۇناھىمنىڭ ساقىت بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى» دەپتۇ. بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان خىزمەتچىلەر بەگنى ئۆيگە قايتۇرۇپ كەپتۇ. بەگ شۇنىڭدىن كېيىن ئۆز بەگلىكىدىن ۋە مال - مۈلكىدىن كېچىپ «ئالتۇن ياروق» نى كۆچۈرۈشكە تۇتۇش قىپتۇ. كۆپ ئىزلىنىشلەر ئارقىلىق ئاخىر بىر بۇتخانىدىن «ئالتۇن ياروق» نى تېپىپ كېلىپ كېچە - كۈندۈز ئولتۇرۇپ كۆچۈرۈپ تۈگىتىپ ھەم گۇناھىنى ساقىت قىپتۇ ھەم «مۇقەددەس ساۋاپ» قا ئىگە بوپتۇ.

«ئالتۇن ياروق» تىكى يۇقىرىقى ھاكىمدار «كېتاو توغرىسىدا رىۋايەت» بىلەن «تېگىنلەر بىلەن چىشى يولۋاس

توغرىسىدىكى رىۋايەت» تىن ئىبارەت ئىككى رىۋايەت پروزىنىڭ ئۇلگىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىقى ئىككى ھېكايىدە بۇددا كۆز قارىشىنى ئەكس ئەتتۇرۇشتە ئىدىيە - ئوبرازلار خاراكتېرىگە سىڭدۈرۈلگەن. ئوبرازلارنى ئاچىدىغان ئۆتكۈر توقۇنۇشلۇق سۇژىتلار ئارقىلىق خاراكتېرلارنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇلار ئارقىلىق ئىدىيىنى مەيدانغا چىقارغان.

بۇ ئەسەرلەر سۇژىتىنىڭ مۇكەممەل كومپوزىتسىيىسىگە ئىگە ئىكەنلىكى، ئوبراز، خاراكتېرلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە، تىپىكلىككە ئىگە ئىكەنلىكى، دېتاللارنىڭ مۇستەھكەم، پىششىقلىقى، بولۇپمۇ تىلنىڭ ئۆز زامانىسىغا لايىق بەدىئىي تىل ئىكەنلىكى بىلەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ.

بۇ پارچىلاردا بۇددىزىمنىڭ غايىسى بولغان نىرۋاناغا يېتىش ئىدىيىسى ئەدەبىياتقا خاس قانۇنىيەت بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ئۇنىڭدىكى قەھرىمانلار مۇناسىۋىتىدىن شۇ چاغلاردىكى جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرى خېلىلا چوڭقۇر گەۋدىلەندۈرۈلگەن رېئالىستىك ئېلىمېنتلارنى ئوچۇق كۆرەلەيمىز. شۇڭا بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ، جۈملىدىن ئەدەبىياتنىڭ سىرلىق تاشقى تونى يېشىپ تاشلانسا، ئەينى زاماندىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى مۇئەييەن دەرىجىدە قايتا نامايان بولىدۇ دەپ ئېيتىشقا، ھەقلىقمىز.

ئومۇمەن «ئالتۇن ياروق» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن بۇرۇنقى مەدەنىيىتىنى، ئەدەبىياتىنى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ - ئادەت، تىل - يېزىقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

4. «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» توغرىسىدا

بۇ ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تولۇق نامى: «بۇددىستۋا سامىتسۇ ئاچارىنىڭ يۇرۇغىن ئوقۇتماق ئاتلىغ... نوم بىتگ». ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە تولۇق ئاتىلىشى: «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بۇددا نوملىرىنىڭ كامىل ئۇستازى بۇددىستۋانىڭ تەرجىمھالى». خەنزۇچە تولۇق ئاتىلىشى: «大唐三藏法师传菩萨»。

كىتابنىڭ پارچىلىرى تېپىلغاندىن كېيىن كۆپلىگەن ئالىملارنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. ئۇلار ئارقا - ئارقىدىن ئۆزىنىڭ تەتقىقات ماقالىلىرىنى ۋە كىتابنىڭ پارچىلىرىنى ھەرخىل تىللارغا تەرجىمە قىلىپ دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تونۇشتۇرغان.

بۇ كىتابنىڭ تەرجىمىسىمۇ «ئالتۇن يارۇق» نىڭ تەرجىمىسىگە ئوخشاشلا ئەسلىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى ئىپادىلەشتىكى ئېنىقلىقى جەھەتتىن پەقەت تەرجىمە دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بەزىلەرنىڭ مۆلچەر قىلىشىچە، «ئالتۇن يارۇق» تەرجىمە تېكىستىنىڭ تەخمىنەن ئالتىدىن بىر قىسمىنى تەرجىمانىنىڭ قوشۇمچە ئىزاھلىرى تەشكىل قىلىدىكەن. بۇنداق قوشۇمچە ئىزاھلار «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. تەرجىمانىنىڭ تېكىستىنىڭ ئۆيەر - بۇيېرىدە بەرگەن قىسقا - قىسقا ئىزاھ ۋە قىستۇرما بايانلىرى بىزنى خەنزۇچە ئورىگىنالىدا يوق قىممەتلىك مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

مەسىلەن: ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ ۋەيران بولۇشى، ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئىككى يېرىقتىن پايدىلانغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇمات: «ئىناۋەتلىك راھىبلارنى تەكلىپ قىلىپ ئۇ ئۆزىنىڭ قىممەتلىك پادىشاھلىق تاجىسىنى خەير - ئېھسان قىلىپ، بۇددىنىڭ بېشىنى يورۇتتى. بۇ تاج تاكى ئۇدۇن ۋەيران بولغۇچە

شۇ يەردە تۇردى.

ئۇ ئاجايىپ گۈزەل تاشلار بىلەن بېزەلگەن ئىدى.»

«يېزىقى ئۇلارنىڭ ئىككى. سىرتقا قارىتا ئۇلار كۆپرەك ھىندىچە يېزىقنى ئىشلىتەتتى. ئىچىدە ئۆز يېزىقىنى قوللىناتتى. ئۇلارنىڭ ئۆز ھەرپلىرى ھىندىچىغا ئوخشاش بولسىمۇ، ھىندىچىدىن يەنىلا بىر ئاز پەرقلىنەتتى»[1].

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇنداق قوشۇمچە ئىزاھلارنى ئورىگىنال تېكىستى (ئەسلىي تېكىستى) بىلەن تەڭ قىممەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەسەرنىڭ يەنە بىر تەرجىمە پارچىسىدا خوتەن شەھىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەت مۇھىم‌راق بولۇپ، ئۇنىڭدا خوتەن شەھىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، كېيىن ۋەيران قىلىنىشى، شۇنداقلا شۇ چاغدىكى يېزىقلار توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن بولۇپ، بۇ خوتەن شەھىرىنىڭ بىنا بولۇش تارىخى، شۇنداقلا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

ئېلان قىلىنىۋاتقان بۇ پارچىلاردا شۇەنزاڭنىڭ ھىندىستاندىن قايتىش سەپىرى، جۇملىدىن ئۇنىڭ پامىردىن ئۆتۈشى، تاشقورغان، تاغدۇدۇمبەچە، مۇز تاغات داۋانلىرىدىن ئېشىپ تەكلىماكان چۆلىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتىدىغان كارۋان يولىنى بويلاپ يەركەن، خوتەن، بەھمە، نىيە قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىپ لوپنۇر كۆل بويى بىلەن شىئەنگە يېتىپ كېلىشى بايان قىلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭدا يەنە شۇەنزاڭنىڭ ھىندىستانغا قىلغان ساياھىتىنىڭ پۈتۈن مۇساپىسىنى بايان

---

① ل. يۈ. تۇگۈشېۋا «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالىنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدىن پارچىلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1984 ـ يىل 9 ـ سان، 30 ـ، 31 ـ بەتلەر.

قىلىپ جۇڭگو پادىشاھىغا يازغان قىسقىغىنا بىر خېتىمۇ بار.
كىتابتا جەمئىي 30 غا يېقىن جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇلار تىلغا ئېلىنغان.①

كىتابنىڭ ۋەقەلەرگە قاتناشقۇچى شەخس ئاغزىدىن بايان قىلىنغان ۋە شۇ شەخسنىڭ ئۆز كەچۈرمىشلىرى توغرىسىدىكى ئېپىكلىك ھېكايە كاۋى نوم بىتىگ بۇلۇشى، شۇنداقلا ئۇنىڭ تەرجىمىسىنىڭ ئىستىلىستىكا جەھەتتىن ئۇرقۇن - تۇرك تىلىدىكى تېكىستلەرگە يېقىنلاشقانلىقى، ئۇنىڭ ئۇرقۇن - تۇرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىللىرىنىڭ سېلىشتۇرما تەتقىقاتىدا تېپىلغۇسىز ماتېرىيال سۈپىتىدە خىزمەت قىلغۇسى.

خۇلاسە قىلىنغاندا، سىڭقۇ سېلى تەرجىمە قىلغان «ئالتۇن يارۇق» ۋە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق ئەسەرلەر گەرچە دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئەسەرلەردە غەربىي رايون ۋە قەدىمكى ھىندىستانىنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى، دىنىي ئېتىقادى، پەلسەپىسى ھەققىدىكى نۇرغۇن مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى شۇ دەۋردىكى ھەرقايسى خەلقلەر ۋە ئەللەرنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا چوڭ رول ئوينىغان. بۇگۈنكى كۈندىمۇ بۇ ئەسەرلەر غەربىي رايون ۋە قەدىمكى ھىندىستانىنىڭ تارىخ،

---

① تەرجىمان ئىسمىدىكى كىشى ئىسىملىرى، يەر ۋە مىللەت ناملىرى قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىلىشتا ئۇلارنى خەنزۇچە تەلەپپۇز بويىچە ئالماستىن، ئۇلارنىڭ تۈركىي، سانسكرىت ۋە باشقا تىللاردىكى ئاتىلىشىنى بەرگەن. بۇنىڭ بىلەن تېكىست بىزنى ئونتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى بىرقاتار جايلارنىڭ شۇ دەۋرلەردىكى جۇغراپىيىلىك ناملىرىنى ئېنىقلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

مەسىلەن، بىز تېكستتىن كۆلتىگىن ۋە بىلگە خاقانلار ئۇرۇش قىلىپ بارغان «تۆمۈر دەرۋازا» (تۆمۈر قاپىغ) دېگەن نام بىلەن مەلۇم بولغان بەلىختىن سەمەرقەنتكە بارىدىغان يولنىڭ نامى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئونىنىڭ Ⅶ ئەسىرگە ئائىت قەدىمكى تۈرك - رونىك يېزىقىدىكى تېكىستلەردە بېرىلگەن نامى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. يەنە بىر جەھەتتىن قوچۇ، ئۇدۇن (خوتەن)، كۈسەن (كۇچا) قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ناملىرى ئونىنىڭ خېلىلا كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت يازما يادىكارلىقلاردا، يەنى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دىمۇ شۇ شەكىلدە خاتىرىلەنگەن.

تېكستتە يەنە توخرى (تۇخارلار)، سوغدلىق (سوغدىلار) دېگەن نامىلار ئۇچرايدۇ.

جۇغراپىيە ۋە دىنىي ئېتىقاد، پەلسەپە، فولكلور، ئېتنوگرافىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. شۇنداقلا قەدىمكى خەنزۇچە يەر، ئادەم ئىسىملىرى، جۇغراپىيە ناملىرى، دىنىي ئۇنۇانلارنىڭ ئەسلىي ئاتىلىشىنى ئېنىقلاشتا، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى، بولۇپمۇ بۇددىزم مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سىڭقۇ سېلى تۇتۇق ئۆز تەرجىمە ئەسەرلىرىدە قوللانغان تىل ئۆز دەۋرىنىڭ پىشقان ئەدەبىي تىلى، بۇ تىل مەيلى ئىملادىكى پۇختىلىقى، گرامماتىكا جەھەتتىكى ساغلاملىقى، ئىپادە قىلىش قۇۋۋىتىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، بەدىئىي ۋاستىلەردىن پايدىلىنىشتىكى ماھارىتى قاتارلىق جەھەتلەردىن بولمىسۇن ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئوبدان نەمۇنىسى. ئۇ تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەر قەدىمكى ئۇيغۇر نەسرىي ۋە شېئىرىي ئەدەبىياتىنىڭمۇ پارلاق نەمۇنىسى. بۇ ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل تەرەققىياتى بىلەن ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا قوشقان تۆھپىسىدۇر.

سىڭقۇ سېلى تۇتۇق ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك مول ئىجادىيەت مېۋىلىرى بىلەن دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە، جۈملىدىن جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان بولۇپ پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدۇ.

2. «چاستانى ئىلىك بەگ»

1. «چاستانى ئىلىك بەگ» ھېكايىسى توغرىسىدا

بۇ ھېكايە قەدىمكى كۇچا تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.①

① بۇ قىسمىنىڭ خەنزۇچىسى يايۇنىيىدە نەشر قىلىنىپ، «دازاڭجىك» (بۇددا نوملىرى توپلىمى) نىڭ 26 - جىلدىغا كىرگۈزۈلگەن.

بۇ يادىكارلىقنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى نۇسخىسى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەلۇم. لېكىن، ھېكايىنى تەرجىمە قىلغان تەرجىمانىنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ھازىرغىچە ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم ئەمەس. ئەسەردىكى بىر قىسىم ئاتالغۇلارنىڭ، بەزى ۋەقەلەرنىڭ تەسۋىرىدىن قارىغاندا، ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا يۇقىرى ماھارەت بىلەن ياخشى تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇنداقلا بىز تەرجىمانىنىڭ ئۆزىنىڭ ئانا تىلىغا پىشقان، بۇددا نوملىرىدىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ھەم باشقا تىللاردىنمۇ ئوبدان خەۋىرى بار پىشقان تىلشۇناس، تەرجىمان ئىكەنلىكىنى قىياس قىلالايمىز.

«چاستانى ئىلىگ بەگ» نىڭ زادى قايسى دەۋرده يارىتىلغانلىقى ھەققىدە ھازىرچە تېخى ئېنىق مەلۇمات يوق.

«چاستانى ئىلىگ بەگ» ئەسلىدە بۇددا نومىدىكى بىر رىۋايەتتىن ئىبارەت. بىزگە مەلۇمكى، دۇنيادىكى ھەرقايسى دىنلار ئۆزى بىلەن بىللە ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت تەسىرلىرىنى ئېلىپ كىردى. «چاستانى ئىلىگ بەگ» ھېكايىسى ھىندى خەلقىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان ئۇتۇقلىرىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىيات يادىكارلىقى بولۇپ، بۇددىزم ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن ئۆزئارا سىڭىشىشى نەتىجىسىدە، شۇنداقلا بۇددا دىنى ئەقىدىلىرى قاتارىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئېقىپ كىرگەن. باتۇرلۇق، جاسارەتلىك خىسلەتلەر ئىپادە قىلىنغان «چاستانى ئىلىگ بەگ» گەرچە بۇددا نومىدىكى بىر رىۋايەت بولۇپ، بۇددا دىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتسىمۇ، سىڭىشىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلارغا تارقالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن ئۇيغۇر مۇھىتىدا قايتىدىن يۇغۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ

ھەرخىل سەرگۈزەشتلىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ھالدا ئۇلارنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىۋى قورالغا ئايلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجادىي ئەمگىكى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

2. «چاستانى ئىلىگ بەگ»نىڭ قىسقىچە ۋەقەلىكى①

«ئارسلانلاردەك سۇر ۋە ھەيۋەت بىلەن ‹ئۇچايان بالىغ› دېگەن شەھەرنىڭ تۆت كوچا دوقمۇشىغا يېتىپ كەلگەن چاستانى ئىلىگ بەگ تەلەتى قورقۇنچلۇق ۋە بەتبەشىرە كەلگەن كۆپلىگەن يەك (جىن) لەرنى ئۇچرىتىدۇ. ئۇ يەكلەر بۇ شەھەردىكى ‹ئادەملەرنىڭ گۆشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ ئۇچەيلىرىنى بەدەنلىرىگە يۆگىۋېلىشىپ›، ئۇلارغا ئېغىر بالايى - ئاپەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ چىدىيالمىغان چاستانى ئىلىگ بەگ يۈرىكىنى توختىتىپ، باتۇرلارنىڭ بېگىدەك قورقمايدىغان، ئەيمەنمەيدىغان جاسارەتكە كېلىدۇ - دە، ئاشۇ ياۋۇز يەكلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئۆتىدۇ. خەلقتە ئازاب - ئوقۇبەت كەلتۈرگۈچى قەبىھ يەكلەرنىڭ سۈيىقەست، تەھدىتلىرىنى قەيسەرلىك بىلەن بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرىدۇ، پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋىتىنى يىغىپ، كۈچ بىلەن سەكرەپ بېرىپ ئۇرۇمكى②ئاتلىق جەنىنىڭ كوكۇلىسىدىن تۈتۈپ تارتىپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ بېشىنى چېپىشقا تەمشىلىدۇ. دەل شۇ چاغدا بۇ جىنلار چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنى، سۇرلۇكلىكىنى، بەخت - تەلىيىنى كۆرۈپ، تېخىمۇ قورقۇشۇپ ئالاقزادە بولۇپ كېتىدۇ. چاستانى ئىلىگ بەگكە يېلىنىپ، يالۋۇرۇپ، ئۇنىڭدىن رەھىم - شەپقەت

① ئەسەرنىڭ تېكىستى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل نەشر قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» غا كىرگۈزۈلگەن.

② ئۇرۇمكى سانسكرىتچە ئىسىم (Urumkha) دىن كەلگەن.

تىلەيدۇ.

ئىلىگ بەگنىڭ: «ھەي جەنلار، (ماڭا) تېز جاۋاب بېرىڭلار! نېمە ئۈچۈن مېنىڭ شەھىرىمدىكى، ئېلىمدىكى كىشىللىك ئاپىتى يوقالمايدۇ؟» دېگەن سوئالغا جىنلار: «ئۇلۇغ ئىلىگ بەگ، مۇشۇ تاپتا سېنىڭ شەھىرىڭنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى بىر تۈپ يوغان سۆگەتتە ياۋۇز نىيەتلىك ئالۋاستى بار. ئۇنىڭ ئۈچ يوغان كۆزى بار، ئوت رەڭلىك چاچلىرى ئارقىسىدا چۈۋۈلۈپ تۇرىدۇ. كۆزىنىڭ قارىچۇقى ياندۇرۇلغان چىراغتەك يالقۇنجاپ، ئايلىنىپ تۇرىدۇ. (ئۇ) ئۇزۇندىن بېرى رەھىمسىزلىك بىلەن سانسىزلىغان جانلىقلارنى ئېزىقلىرىدا چاينىپ ئۆلتۈرۈپ (يەنە) تويماي، قانماي يۈرىدۇ، دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شۇنىڭدەك ئۆزلىرىنىڭ بىر - بىرىدىن مەككار، ھىيلىگەر ئۇرۇ،[1] ئاگىنكىشى[2] قاتارلىق سەردارلىرى بارلىقىنى، ئىلىگ بەگنىڭ شەھىرى دۈچ كەلگەن بارلىق بالايى ئاپەتلەرنىڭ مەنبەسى ئاشۇ ياۋۇز يەك كاتتىۋاشلىرى ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلىدۇ. پەقەت ئاشۇ يەك سەردارلىرىنى ئىزلەپ تېپىپ، يوقاتقاندىلا ئاندىن ئىلىگ بەگنىڭ شەھىرىگە، پۇقرالارنىڭ بېشىغا كەلگەن ئازاب - كۈلپەت، بالا - قازالارنىڭ تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇپ تۈگەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان چاستانى ئىلىگ بەگ يېڭىلمەس جاسارەت بىلەن ئوت يالقۇنىدەك ئۆتكۈر قىلىچنى كۆتەرگىنىچە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يەك سەردارلىرى بىلەن مەردانە جەڭ قىلىپ، بارلىق جىنلارنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۆز خەلقىنى دەھشەتلىك بالايىئاپەتتىن قۇتقۇزۇپ نىجاتلىققائېرىشتۈرىدۇ.

---

① ئۇرۇ - سانسكرىتچە (Uru) دىن كەلگەن.
② ئاگىنكىشى - سانسكرىتچە (agnikesa) دىن كەلگەن.

3. «چاستانى ئىلىگ بەگ» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە ئەھمىيىتى

«چاستانى ئىلىگ بەگ» نىڭ ئاساسىي تېمىسى - قەھرىمانلىقنى ۋە قەھرىمان خەلقنىڭ پىداكارلىقىنى تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت. قىسسىدە چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازى ئارقىلىق، بالايىئاپەتلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلغۇچى ئادەمدىن ئىبارەت قەھرىمانغا مەدھىيە ئوقۇلغان. شۇنداقلا چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازى ئارقىلىق قەھرىمانلىقنى مەدھىيىلەش بىلەن بىرگە خەلقنىڭ تەبىئەت كۈچلىرى ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىگە ئاپىرىن ئوقۇش، جۈملىدىن ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچ - قۇدرىتى بىلەن، تىز پۈكمەس، قورقماس روھى بىلەن ھەممە نەرسىدىن ئۈلۈغ، بۈيۈكتۇر، ئۇ قانداقلا بولسۇن، تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىپ بەخت - سائادەتلىك تۇرمۇشقا ئېرىشىدۇ؛ بۇ جەريانداا قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىدۇ دېگەن ئىدىيە ئالغان سۈرۈلگەن.

چاستانى ئىلىگ بەگ - بىر باتۇر شەخس. ئۇ ئۆز خەلقىنى دەھشەتلىك ۋابا كېسىلىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن مۆجىزىلىك ئىشلارنى قىلىدۇ. چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ ئۆز خەلقى يولىدا قىلغان پىداكارلىق ئىشلىرى ئۇنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكىنى، ئالىيجاناب، غايىلىك كىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئۆز يۇرتىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر ئوغلانىي، ئۆز خەلقىنىڭ باتۇرى. ئۇ ئۆز خەلقىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن دەھشەتلىك ۋابا تارقىتىۋاتقان يامان «يەك» لەرگە، دەھشەتلىك «رەكشاس» لەرگە قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. ئۇ ئۆزى يالغۇز ئۈلارنى يېڭىپ چىقىدۇ. چۈنكى ئۇلۇغ خەلق ئۇنىڭ قۇدرىتىنىڭ تۈگىمەس مەنبەسى بولۇپ، چاستانى ئىلىگ بەگكە غەيرەت - شىجائەت بېغىشلايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىلىگ بەگ ئۆزىنىڭ

كەلگۈسىگە زور ئۈمىد بىلەن قارىغان.

دېمەك، ھېكايىنىڭ ئاساسىي تېمىسى خەلق ئاممىسىنىڭ تەبىئەت كۈچلىرى ئۈستىدىن قازانغان قەھرىمانلىقىنى تەسۋىرلەشتىن، شۇنداقلا خەلقنى باشلىغۇچى باتۇر، ۋەتەنپەرۋەر چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ مەردلىكى، قەھرىمانلىقىنى ۋە قەھرىمان خەلقنىڭ پىداكارلىقىنى تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت. بۇ مەركىزىي ئىدىيە قىسسىنىڭ باش قەھرىمانى چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ مەنبەسى ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت، ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت قانداق بولسا كىشىلەرنىڭ ئېڭىمۇ شۇنداق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىشقا بولىدۇكى، گەرچە «چاستانى ئىلىگ بەگ» رىۋايەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقە ـ ھادىسىلەر، ئادەم ۋە نەرسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرى مەلۇم دەرىجىدە رېئاللىقنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئەينى ۋاقىتلاردا ئەجدادلار ئارىسىغا ۋابا كېسىلى تارقالغانلىقىمۇ ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن بولۇپ، بۇ كىشىلەرگە زور بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلگىنى ئۈچۈن خەلق بۇ ئاپەتنىڭ تېزدىن يوقىلىشىنى ياكى بىرەرئۇلۇغ زاتنىڭ مەيدانغا چىقىپ ئۆزلىرىنى بۇ ئازابتىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىشىغا تولىمۇ تەشنا بولغان بولسا كېرەك. ھەم ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس قۇتقۇزغۇچىسى بولغان دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئارقىلىق مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىشنى ئارزۇ قىلغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا ئۇلار چوقۇنۇپ كەلگەن بۇددا دىنىنىڭ ئەقىدىسى ۋە ئايەتلىرىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئاڭلىغان. شۇڭا بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان ھامان ئۆز كۈچىنى جارى قىلدۇرۇپ، خەلقنىڭ ئارزۇ ـ تىلەكلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىۋى قورالغا ئايلانغان. قىسقىسى، ئەجدادلار ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق سەرگۈزەشتىسىنى

مۇشۇ ئەسەر ئارقىلىق ئىپادىلىگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى، «چاستانى ئىلىگ بەگ» دە ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ساددا تەپەككۇر ئىقتىدارىنىڭ ياردىمى بىلەن بارلىققا كېسەللىكلەر ۋە بالايىئاپەتلەرنىڭ سەۋەبچىسى جىن - ئالۋاستىلار ئىكەنلىكىنى بەدىئىي ئوبراز ۋاستىسى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويغان.

قەدىمكى دەۋر كىشىلىرىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ھەرقانداق بىر تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئاپەتلەر تەڭرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ياكى جىن - ئالۋاستىلار تەرىپىدىن قىلىنغان دەپىدىغان قاراشلار بولغاچقا، خەلق ئۆز بېشىغا كەلگەن ۋابا كېسەللىكىنىڭ مەنبەسىنى جىن - ئالۋاستىلارغا باغلاپ ئۇلارغا بولغان قاتتىق ئۆچمەنلىكىنى، ئۇلارنى يەڭگەن قەھرىمانلىرىغا بولغان سۆيۈنۈش، ھۆرمىتىنى ئۆز چۈشەنچىسى بويىچە ئىپادىلىگەن. لېكىن ئاڭ - سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكى تۈپەيلىدىن ئۆزلىرى تارتىۋاتقان جاپا - مۇشەققەت ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەرنىڭ تۈپكى ئىجتىمائىي مەنبەسىنى بىلىۋالالمىغان ياكى بىلگەن ھالەتتىمۇ مۇشۇ يول ئارقىلىق ئىپادىلىگەن بولۇشى، يەنى پەقەت غايىۋى قەھرىمانىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۆزلىرىنى بۇ بالا - قازادىن قۇتقۇزۇشنى خىيالىي ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان بولۇشى مۇمكىن. ئەسەردە گەرچە بالايىئاپەتلەرنىڭ مەنبەسى جىن - ئالۋاستىلار قىلىپ كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۇلارغا (جىن - ئالۋاستىلارغا) بولغان نارازىلىق، ئۆچمەنلىك، قارشىلىق، ئۇلارنىڭ ھەددىدىن ئاشقان ۋەھشىيلىكى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەينى دەۋر ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇلارغا بولغان نارازىلىقىنىڭ ئىنكاسى دېيىشكە بولىدۇ. مانا بۇ ئەسەرنىڭ رېئال ئەھمىيىتىدۇر.

چاستانى ئىلىگ بەگ خەلق ئاممىسىنىڭ تەڭداشسىز كۈچ - قۇدرىتىنى ۋە قەھرىمانلىق جاسارىتىنى، دۇنيادىكى بارلىق

مۆجىزىلەرنى يارىتىشتەك، ئەقىل - پاراسىتىنى، بارلىق ياۋۇزلۇق ۋە رەزىللىكلەر بىلەن كۈرەش قىلىشتەك باتۇرلۇقىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن غايىۋى ئوبراز بولۇپ، ئەمەلىيەتتە خەلق قەھرىمانلىق روھىنىڭ گەۋدىلەندۈرگۈچىسى بولۇپ، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ بالايىئاپەتتىن قۇتۇلۇش، كېسەللىك ۋە ئۆلۈمنى يېڭىش، ۋەھشىي كۈچلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشقا بولغان ئىنتىلىشىگە، بەخت - سائادەتلىك تۇرمۇشقا بولغان كۈچلۈك تەلپۈنۈشىگە ۋە ئارزۇ - ئارمانلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

چاستانى ئىلىگ بەگ خەلقنى قۇتقۇزۇش يولىدا ھەرقانداق جاپا - مۇشەققەت، خىيىمخەتەردىن ھەرگىز قورقمايدۇ، بەلكى باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىدۇ. ئۇ تولىمۇ چېچەن، سەزگۈر بولۇپ، ئۆزىنىڭ قىلماقچى بولغان ئىشىنى ئەتراپلىق ۋە پۇختا قىلىدۇ، باتۇرلۇقى بىلەن ھەممە رەزىللىكلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ. ئۇ ئۆزى بىلەن قارشىلىشىۋاتقان جىن - ئالۋاستىلاردىن كۈچلۈكلىكى، قورقماسلىقى، پىداكارلىقى بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى، كۈچ - قۇدرىتىنى نامايان قىلغۇچى ئوبراز سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

چاستانى ئىلىگ بەگ ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن مايتىرى بۇدساتۋا، ياشۇمايتىرى[1]بۇدساتۋاغا ئوخشاش تەڭرىلەرنىمۇ قايىل قىلىدۇ. تەڭرىلەرنىڭ قايىللىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇنى ماختاپ بۇددا ئەقىدىسى بويىچە بۇرھانلىق ئۇنۋاننى ئېلىشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى سۆزلىرى، خەلق ئۈچۈن نىجاتلىق ئىزلىگۈچىلەرنىڭمۇ بۇددا تەڭرىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئىشلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ نەتىجىسى ياكى ئىستىقامەت قىلغان بىلەن باراۋەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەسەردىكى جىن - ئالۋاستىلار خەلققە بالايىئاپەت ۋە ئۆلۈم

---

① ياشۇمايتىر - سانسكرىتچە (Yaso mitra) دىن كەلگەن.

ئېلىپ كەلگۈچى، قارا ئاغزىدىن ئوت چاچرىتىپ خەلقنىڭ يۈرەك - باغرىنى كۆيدۈرگۈچىلەر، ئۆزلىرىنىڭ بارلىق رەزىللىكلىرى بىلەن خەلقنىڭ قان - تەرىنى شورىغۇچى ئەكسىيەتچىل فېئودال كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

ئەسەردە يەنە هورموزتا تەڭرىنىڭ ئوغلى چىتراۋىرى[1]، مايتىرى بۇدساتۋا، ياشۇمايتىرى بۇدساتۋا قاتارلىق تەڭرى ۋە ساتۋالارنىڭ ئوبرازىمۇ كىشىلەرنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئىتتىۋازى بىلەن ياخشىلىق، گۈزەللىك، چىنلىقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى بۇددا ۋە مانى دىنلىرى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بىر ۋەزىيەتتە يېزىلغاچقا ۋە كۆپچىلىكى ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەنگەن تەرجىمە ئەسەرلەر بولغاچقا، ئۇلار تەبىئىي ھالدا ئەينى دەۋردىكى دىنلارنىڭ بەزى بىر ئەقىدىلىرىگە باغلانماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بىرەر خەلقنىڭ مەلۇم بىر دەۋردىكى ئەدەبىياتى ئەينى جەمئىيەتنىڭ رېئال تۇرمۇشى، روھىي دۇنياسى ۋە تۇرلۇك دىنىي قاراشلىرى بىلەن بىرىكىپ كەتكەن بولىدۇ. مۇنداق ھالەت قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشى تەبىئىي ئەھۋال. لېكىن بىر پۈتۈن مىللەت ئەدەبىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، دىن بىلەن باغلىق ئەقىدىلەر پەقەت بىر رامكىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئەدەبىياتنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى يەنىلا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «چاستانى ئىلىگ بەگ» ئەينى زامان رېئاللىقى بىلەن كىشىلەرنىڭ روھىي ھالىتىنى، ئىدىيىۋى ئىشەنچىسىنى، تۇرمۇش شەكلىنى ۋە ئارزۇ - ئىستەك، ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەنلىكى ھەمدە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ بەدىئىي تەلىپىنى قاندۇرغانلىقى بىلەن

---

① چىتراۋىرى - سانسكرىتچە (Citravirya) دىن كەلگەن.

تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

4. «چاستانى ئىلىگ بەگ» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

ھېكايىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگىچە بولۇپ، كومپوزىتسىيىسى كەڭ ھەم چوڭقۇر، لوگىكىلىق باغلىنىش جەھەتتە بىر - بىرىگە تەپەككۇر قانۇنىيىتى بويىچە باغلىنىپ كەلگەن ۋە بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلانغان.

ئەسەردە ئىنتايىن ۋەھشىي ۋە ھىيلىگەر جىن - ئالۋاستىلارنىڭ يىرگىنچلىك قىياپىتى ۋە ئىلىگ بەگنىڭ باتۇرلۇقى، جاسارەتلىكلىكى بىلەن غەلىبە قىلغانلىقى ھەرخىل بەدىئىي ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن قىزىقارلىق، تەسىرلىك ۋە جانلىق بايان قىلىنغان. بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ ئوبرازى يۈكسەك دەرىجىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. مەسىلەن:

«... ئىلىگ بەگ تۆت كوچا دوقمۇشىغا يېتىپ كېلىپ، سانسىزلىغان جىنلارنى كۆردى. ئۇ جىنلار ئادەملەرنىڭ گۆشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۇچەيلىرىنى بەدەنلىرىگە يۆگىۋالغان ئىدى. ئۇلار چىرايلىرىنى (ئادەم) قورقىدەك كۆپكۆك قىلىپ، يامان (ۋە) قاتتىق ئۇن بىلەن چىرقىرىشاتتى، قوللىرىدا ئۇچ ئاچىلىق نەيزىلىرىنى، بايراقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، قاپقارا (ۋە) ناھايىتى زور تاغدەك ئېگىز گەۋدىلىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۇرىسىگە چۈشۈرۈپ، زەھەرلىك يىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى ئوراپ، ھەربىر كوچىدا يۈرۈشەتتى. بۇنى كۆرۈپ چاستانى ئىلىگ بەگ يۈرىكىنى توختىتىپ، باتۇرلار بېگىدەك قورقمايدىغان، ئەيمەنمەيدىغان كۆڭۈل بىلەن جىنلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى.»

روشەنكى، ئەسەردىكى مۇنداق مۇبالىغە ۋە سىلىشتۇرما ھېكايىنىڭ قەھرىمانى چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ قەيسەر روھىنى، يېڭىلمەس شىجائىتىنى روشەن سىزىپ بېرىشتە ئۇنۇملۇك رول

ئوينىغان. بۇلار تىپىك پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىشتا ئالاھىدە رول ئوينىغان.

ئەسەردە پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرى ئۆزلىرىنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىدە روشەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن: خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى بىلەن بەنت بولۇپ قالغان چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ روھىي ھالىتى، ئىچكى دۇنياسىنى ئۇنىڭ باشقا ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىشتىن تاشقىرى، تۆۋەندىكى سۆزلىرى ئارقىلقمۇ ئىپادىلىنىدۇ:

«... شەھىرىمدىكى، دۆلىتىمدىكى (خەلقىمنىڭ) خەتەرلىك ئەھۋالدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ مېنىڭ بۇ قىلىچىمنى سىلەرنىڭ قېنىڭلارنى ئىچمەكچى». مانا بۇ جۈملىلەر ئۇنىڭ باتۇرلۇقى ۋە قەيسەرلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ نۇقتا ئەسەردىكى تەڭرىلەرنىڭ ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ قىلىشقان سۆزلىرىدىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇلار ئەسەردىكى پېرسوناژلار ئوبرازىنى، جۈملىدىن چاستانى ئىلىگ بەگدىن ئىبارەت تىپىك ئوبرازنى يارىتىشتا كۆرۈلىدىغان بىر ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت.

ئەسەردە چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنىڭ سىمۋولى قىلىنغان چاستانى ئىلىگ بەگ بىلەن ساختىلىق، يامانلىق، خۇنۇكلىكنىڭ سىمۋولى قىلىنغان جىن - ئالۋاستىلار كەسكىن كۈرەش جەريانىدا ئۆز خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىرى خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئەسەرنىڭ قىممىتى ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيىتىنى، جۈملىدىن ئېستېتىك قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.

ھېكايىدە دۇشمەن (يەك، راكشاس) لەرگە كوللېكتىپ ئوبراز، كوللېكتىپ خاراكتېر بېرىلىدۇ. دۇشمەنگە قارشى يەكدىللىق بىلەن جەڭگە كىرگەن ئىلىگ بەگنىڭ ئوبرازى كۆز ئالدىمىزدا روشەن گەۋدىلىنىدۇ.

ھېكايىنىڭ تىلى چىرايلىق، ئوبرازلىق بولۇپ،

كىشىلەرنىڭ قەلبىدە ئاجايىپ تۇيغۇ پەيدا قىلالايدۇ.

چاستانى ئىلىگ بەگ گەرچە بۇددا دىنى مۇھىتىدا يارىتىلغان ھېكايە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا خەلق ئارىسىدىكى قەھرىمانلىق، باتۇرلارغا خاس غەيرەت ـ شىجائەت، ئەل سۆيۈشتەك ئالىيجاناب خىسلەت گەۋدىلەنگەن. شۇڭا ئىلىگ بەگ ئوبرازى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە ئوبراز ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئوبراز ئەينى ۋاقىتتىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئېزىش ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە قارشى تۇرۇش، يوروقلۇق ۋە ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئارزۇسىنى ۋە ئىرادىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، شۇڭا بۇ ئوبراز زور ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

قىسقىسى، بۇ يادىكارلىق ئۆزىنىڭ بايي مەزمۇنى، يۇكسەك بەدىئىيلىكى، قەدىمىيلىكى، شۇنداقلا ئەجدادلارنىڭ قەھرىمانلىقى، قەيسەرلىكىنى ئىسپاتلايدىغان خۇسۇسىيەتلەر بىلەن تولغان بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ يادىكارلىقى سۈپىتىدە قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

3. «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى»[1]

1. «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» توغرىسىدا

«ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» (كالىيانامكارا ۋە پاپامكارا) ئۆز مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، ۋەقەلىكىنىڭ قىزىقارلىقلىقى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىغان، بۇددا دىنىغا ئائىت ھېكايىلارنىڭ بىرىدۇر[2]. بۇ ھېكايىنىڭ قايسى تىلدىن ۋە كىم تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېنىق ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ

---

① ئەسەرنىڭ تولۇق تېكىستى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىل نەشر قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» غا كىرگۈزۈلگەن.

② «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىرقەدەر تولۇق نۇسخىسىنى فرانسىيەلىك پېللوت (P. pelliot) 1907 — 1909 ـ يىللار ئارىلىقىدا دۇنخۇاڭ مىڭ ئۆيلىرىدىن تاپقان بولۇپ، ھازىر «پارىژ مىللىي كۇتۇپخانىسى» دا ساقلانماقتا. بۇ نۇسخا كىچىك كىتابچە شەكىللىك قولىيازما بولۇپ، ھەجمى 14×11 سانتىمېتىر، جەمئىي 80 بەت، ھەر بېتىگە 7 — 8 قۇر خەت يېزىلغان. 640 قۇرغا يېقىن ھەجمىگە ئىگە چوڭ ئەسەر. لېكىن ئۇنىڭ باش ـ ئاياغى تولۇق ئەمەس.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بەشبالىق، كۇچا، قوچۇ قاتارلىق جايلاردا بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا راسا گۇللەنگەنلىكىگە قاراپ بۇ ئەسەرنى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەلۇم بىر ئۇيغۇر تەرجىمان تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. شۇنداقلا يەنە ھېكايە تىلىنىڭ ناھايىتى راۋانلىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خاس بەدىئىي ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، نۇرغۇن جۇملىلىرىنىڭ قاپىيىلىك ۋە ئاھاڭدار چۈشۈرۈلۈشى ۋە ئاساسلىق ئىككى ئوبراز نامىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئېلىنىشىغا قاراپ، بۇ ھېكايىنى توخرى تىلى (قەدىمكى كۇچا ياكى قەدىمكى قارا شەھەر تىلى) دىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەنگەن دېيىش مۇمكىن. توخرى تىلىدىن دېيىشىمىزدىكى سەۋەب، ئەسەردىكى «باراناس» دېگەن شەھەر نامى توخرى تىلىدىكى (Bārānas) دېگەن نامدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن بولۇپ، (Baranas) سانسكرىتچە (Vārānasī) («دەريا ئايلىنىپ ئۆتكەن شەھەر» دېگەن مەنىدە) دىن كەلگەنلىكىدىنىدۇر.

2. «ئىككى تېگىن ھېكايىسى»نىڭ ۋەقەلىكى

شەھەر سىرتىغا سەيلىگە چىققان باراناس دۆلىتىنىڭ خانى مانارىتىنىڭ چوڭ ئوغلى ئەدگۈ ئۆگىلى تېگىن (ئاق نىيەت شاھزادە) سىرتتىكى تەرىقچىلىق ئىشلىرىنى كۆرىدۇ، بۇ جەريانىدىكى نۇرغۇن جانلىقلارنىڭ ئۆلۈۋاتقانلىقى، كىشىلەرنىڭ ئات - كالا، قويلارنى ئۆلتۈرۈپ قانلىرىنى دەريا سۈيىدەك ئېقىتىۋاتقانلىرىنى، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ خىلمۇ خىل جاپالارنى تارتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق ئېچىنىدۇ. بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ چوڭقۇر غەم - قايغۇغا چۈمۈپ يىغلىغىنىچە شەھەرگە قايتىپ كېلىدۇ ۋە ئەھۋالنى دادىسى ماخاراتى ئىلىگىكە ئېيتىپ بېرىدۇ. دادىسى بۇ ئاق كۆڭۈل ئوغلىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپ

بىر خەزىنىنى بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاق نىيەت تېگىنىنىڭ نام - شۆھرىتى ھەر تەرەپكە تارىلىدۇ، ھەركۇنى تىلەمچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ خەزىنە تۈگەيدۇ. يەنە بىر خەزىنىنى بېرىدۇ. ئۇمۇ تۈگەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەزىنىدىكى مال - دۇنيا ئازغىنە قالىدۇ. ئاق نىيەت تېگىن خەزىنىدىكى بايلىق بىلەن پۈتۈن جاپاكەشلەرنى قۇنقۇزغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، مال - دۇنيا تېپىشنىڭ يوللىرىنى كىشىلەردىن سورايدۇ. نوم بىلىدىغان بىر دانىشمەن ئادەم ئاق نىيەت تېگىنگە: «(كىمكى) مال - دۇنيا تېپىش ئۈچۈن دېڭىزغا كىرىپ كۆڭلىدىكى ئارزۇسىنى قاندۇرۇشنى ئويلىسا (ۋە) بىباھا چىنتەمەنى ئەڭگۈشتىرىنى تاپسا، يەر يۈزىدىكى بارلىق جانلىقلارنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرالايدۇ» دەيدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئاق نىيەت تېگىن چىنتەمەنى ئەڭگۈشتىرىنى تېپىش ئۈچۈن دېڭىزغا باردىغانلىقىنى دادىسىغا ئېيتىدۇ، دادىسى بۇ ئوغلىنى بەك ياخشى كۆرىدىغان بولغاچقا، مىڭ تەسلىكتە ماقۇل بولىدۇ ۋە تېگىنگە باراڭاس دۆلىتىدىكى باتۇر يەرچى سۈچىنى 500 كىشى بىلەن ھەمراھ قىلىپ دېڭىزغا ئەۋەتىدۇ. خانىنىڭ يەنە بىر ئوغلى قارا نىيەت ئىدى، ئۇ «ئاتا - ئانام ئاكام تېگىنگە ئامراق، مېنى ئۆچ كۆرىدۇ، ئەمدى ئاكام دېڭىزغا بېرىپ ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ كەلسە، تېخىمۇ قەدىرلىك بولۇپ كېتىدۇ، مەن تېخىمۇ قەدىرسىز بولۇپ قالىمەن، ئەمدى (ئاكام) بىلەن بىللە باراي» دېگەن ئويغا كېلىپ دادىسىغا ئىلتىماس قىلىدۇ. دادىسى بۇنىڭ ئىلتىماسىنى تەستىقلايدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاتىسى ۋە خەلق يىغلىشىپ ئاق نىيەت تېگىننى دېڭىزغا ئۇزىتىپ قويىدۇ. تېگىن بەخت - تەلەيلىك بولغىنى ئۈچۈن، بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا مەرۋايىتلىق ئارالغا خېيىمخەتەرسىز يېتىپ بارىدۇ ۋە نۇرغۇن مەرۋايىتلارنى كېمىگە قاچىلاپ ئۆزىنىڭ قارا نىيەت ئۇكىسىغا تاپىلاپ ئۇلارنى

قايتۇرۇۋېتىدۇ. ئاق نىيەت تېگىن يەرچى بوۋاي بىلەن ئىككىسى يەتتە كۈن يول يۈرۈپ كۆمۈشلۈك ئارال تاغقا يېتىپ كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ بوۋايغا ھاردۇق يېتىپ ماغدۇرىدىن كېتىدۇ ۋە كۆز ئالدىدىكى ئىشلارنى تەپسىلىي ئېيتىپ بېرىدۇ. ئاق نىيەت تېگىن بوۋاينىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە كۆپلىگەن يوللارنى يۈرۈپ ئەجدىھا خانى بىلەن كۆرۈشىدۇ ۋە بىرنەچچە كۈن ئەجدىھالار خانى بىلەن بىللە تۇرۇپ ئۇنىڭغا نوملارنى تەپسىر قىلىپ بېرىپ ئۇنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرىدۇ ۋە مەقسىتىنى ئېيتىدۇ. ئەجدىھا خانى ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپ يەتتىنچى كۈنى چىنتەمەنى ئەڭگۈشتىرىنى ئاق نىيەت تېگىنگە سوۋغا قىلىدۇ، شۇنداقلا ئەجدىھالار خانى ئاق نىيەت تېگىننى كۆتۈرۈپ دېڭىز قىرغىقىغا چىقىرىپ قويىدۇ. تېگىن قىرغاقتا چىققاندىن كېيىن ئىنىسى بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئۆزىنىڭ چىنتەمەنى ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بىراق ھەسەتخور ئىنىسى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆزىنى ياخشى كۆرمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئاكىسىنىڭ ئۇخلىغان پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ ئىككى كۆزىنى ئويۇپ تاشلاپ ئەڭگۈشتەرنى ئېلىۋالىدۇ ۋە ئۇنى ئاتىسىنىڭ يېنىغا «مەن تاپتىم» دەپ ئاپىرىدۇ ھەمدە ئاكىسىنى «ئۆلدى» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. دادىسى قارا نىيەت تېگىندىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى زىندانغا سولاپ قويىدۇ. ئاق نىيەت تېگىن بىر پەرىشتىنىڭ يول باشلىشى بىلەن خەلق ئارىسىغا كىرىپ ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ پۇل تېپىپ يەنە نۇرغۇن نامراتلارنى ئاچ ـ زارلىقتىن قۇتۇلدۇرىدۇ. ئاق كۆڭۈل پاراسىتى بىلەن نۇرغۇن كىشىلەرگە يول كۆرسىتىپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىدۇ. كىشىلەر ئۇنى بارغانسېرى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكى ئايانغلىشىدۇ.

3. «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى»نىڭ مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

«ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىگە ئائىت ئەسەر.

ئەسەردە خەلق ئۇچۇن نىجاتلىق ئىزدەش يولىدا ھېچقانداق خىيىمخەتەرگە پىسەنت قىلماي كۆرەش قىلغان ئاق نىيەت تېگىننىڭ تەسىرلىك ئوبرازى يارىتىلغان بولۇپ، بۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ تۇرمۇش غايىسى چۇشەندۇرۇلگەن. يەنە بىرتەرەپتىن، قارا نىيەت تېگىنگە ئوخشاش سۇيىقەستچى، ھەسەتخور، شەخسىيەتچى، چاكىنا ئادەملەرگە قاتتىق نەپرەت ياغدۇرۇلغان. بۇ ئارقىلىق سەممىيلىك بىلەن كاززاپلىق، ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن مەككارلىق، رەھىمدىللىك بىلەن قارا نىيەتلىك، مەردلىك بىلەن شەخسىيەتچىلىك، كەڭ قورساقلىق بىلەن ئىچى تارلىق بىر - بىرىگە روشەن سېلىشتۇرۇلۇپ، يۇكسەك تۇرمۇش ھەقىقىتى، ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ئېنىق ئۇلچىمى ماھىيەتلىك ھالدا يورۇتۇپ بېرىلگەن. يەنە ئەسەردە بىر ئائىلىدە چوڭ بولغان بۇ خىل قارىمۇ قارشىلىقنىڭ كۆرىنىش كىشىلەرنىڭ ھەقىقەت ۋە ئادالەت ئۇچۇن ئۆز مەسلىكىدىن يانماسلىققا بەل باغلىغانلارنىڭ ھېچقاچان تايانچسىز قالمايدىغانلىقى، ئۆز پايدىسى ۋە شەخسىي غەرىزى ئۇچۇن ئىنتىلگەنلەرنىڭ (مەيلى ئۇ قانچىلىك قۇۋلۇق ۋە شۇملۇق بىلەن شۇغۇللانسۇن) ئاخىر بېرىپ شەرمەندە ئاقىۋەتكە قالىدىغانلىقىنى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى ھەققانىيەت تەرەپتە تۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. مانا بۇلار ئەسەردە ئىپادىلەنگەن ئىدىيىۋى مەزمۇندىن ئىبارەت.

ئەينى دەۋر زىيالىيلىرىمۇ ئۆز خەلقىنى ئادالەت، پاكلىق، سەممىيلىك ۋە راستچىللىققا ئوخشاش ئەخلاق - پەزىلەتلەر بىلەن تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان. شۇڭلاشقا نامەلۇم بىر ئۇيغۇر تەرجىمان بۇ ئەسەردىن ئۆز خەلقىنىڭ ياخشىراق مەنىۋى

ئوزۇق ئېلىشى ئۇچۇن ئۇنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ۋە تەرجىمە جەريانىدا ئۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ مىللىي مۇھىتى بىلەن سۇغۇرۇپ ئىشلەپ چىققان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

بۇددىزم ساكيامۇنى تەرىپىدىن كىشىلىك دۇنيادىكى ئازاب - ئوقۇبەتلەردىن ۋە تەكرار تۇغۇلۇش بىلەن ئۇزلۇكسىز داۋام قىلىدىغان رىيازەتلەردىن قۇتۇلۇشنىڭ بىرخىل ئىجادىيەت يولى سۇپىتىدە مەيدانغا كەلگەن. بۇددىزم ئۆزىنىڭ مىڭ يىللىدىن ئارتۇقراق تارىخىدا داۋاملىق راۋاجلىنىپ ۋە پارچىلىنىپ نۇرغۇن دىنىي مەزھەپ ۋە دىنىي پەلسەپىۋى تەلىماتلاردىن باشقا كۆپلىگەن مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە ئىجتىمائىي كۆز قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەلقئارا مەدەنىيەت ۋە ئىدېئولوگىيە شەكىللىرىنىڭ بىر ئېقىمىغا ئايلاندى. شۇڭا بۇددىزم مەدەنىيىتى نوقۇل ۋە ھەممە جەھەتلەردىن بىردەك بولغان دىنىي ھادىسە دېيىش تولىمۇ يۇزەكى قاراش.

ھېكايە دىنىي مەزمۇنغا ئىگە ئەسەر بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭدا دىنىي ئەقىدىلەر ۋە چۇشەنچىلەر ھەرگىز ئابستراكت سۆز - ئۇقۇملار بىلەن ئەمەس، بەلكى كونكرېت خاراكتېرغا ئىگە بولغان بەدىئىي ئوبرازلار ۋە بەدىئىي ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرىنى ئاچىدىغان ئۆتكۇر قارىمۇ قارشىلىققا ئىگە بولغان سۈژېت ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. يەنى ئەسەر ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيىنىڭ پارلاق ۋە يارقىنلىقى، ئوبرازلىرىنىڭ جانلىق ۋە روشەن خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىقى بىلەن ئەدەبىي ئەسەر قاتاردىن ئورۇن ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەسەردە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن كىشىلەرنى ئىنسانپەرۋەرلىك روھ بىلەن تەربىيىلەشتە، ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي بولۇشقا، ئادىللىق، ھالاللىق بىلەن ئىشلەشكە ئۇندەپ، يامان ئەخلاق - پەزىلەتلەردىن يىراق بولۇشقا چاقىرىشتا تەربىيىۋى رولى زور. كىشىلەر بۇ ئەسەردىن زوق ئالالايدۇ، ئوبرازلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلالايدۇ ۋە ئەسەرنى ئوقۇپ

هایاجانلىنىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدەبىياتقا خاس خۇسۇسىيەتتۇر.

ئەدەبىيات ئوبراز ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ماركسچە ئىنكاس نەزەريىسى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، دىن ئەڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئاڭنىڭ ماددىي بارلىق بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىدىن پەيدا بولغان ھېسسىي تەسەۋۋۇرنىڭ مەھسۇلى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ سەنئەتنىڭ تۈپكى خۇسۇسىيىتى بولغان ئوبرازلاردىن ئايرىلمىدى. نەتىجىدە سەنئەت بىلەن گىرەلىشىپ، ئۆز مەزمۇنىنى سەنئەت شەكلى بىلەن ئىپادىلىدى. ئەدەبىياتنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى ئوبراز يارىتىش، دىنمۇ مەۋجۇت بولغاندىن تارتىپ ئوبرازلارغا تايانىدى. شۇڭا بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، دىن بىلەن ئەدەبىيات گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ.

ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانى باراناس شەھەر دۆلىتىنىڭ خانى ماخارىتنىڭ چوڭ ئوغلى ئەدگۇ ئۆگلى تېگىن (ئاق نىيەت شاھزادە) بۇددا دىنىنىڭ «باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش» ئىدىيىسىنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرگۈچىسى سۈپىتىدە ئاق كۆڭۈل، مېھرىبان، ئەقىل - پاراسەتلىك، باتۇر قەلىپ تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭ ئىنىسى ئايىغ ئۆگلى تېگىن (قارا نىيەت شاھزادە) بولسا ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچى، سۈيىقەستچى، ھىيلىگەر ۋە قەبىھ ئوبراز قەلىپ تەسۋىرلەنگەن. ھېكايىدە بۇ ئىككى ئوبرازنىڭ سېلىشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنىشى ئۇلارنىڭ خاراكتېرى ۋە روھىي دۇنياسىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ، ئاق نىيەت تېگىن ئوبرازىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ھېكايىنىڭ جەلپ قىلىش ۋە تەسىر قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغان. شۇڭا ھېكايىدىكى قەھرىمانىنىڭ خاراكتېرى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان.

ئاق نىيەت تېگىننىڭ خاراكتېرى يۇقىرى دەرىجىدىكى تىپىكلىككە ئىگە. ئۇ، دەۋر كىشىلىرىنىڭ ياخشى پەزىلەتلىرىنى

ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. يەنە ئۇنىڭدا ئىجابىي قەھرىمانلىغا خاس بولغان ئۆز غايىسى، ئىرادىسىدىن قايتماسلىق، خەلق ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىشتەك ئالىيجاناب خىسلەتلەر چاقناپ تۇرىدۇ. ئۇ ئاق كۆڭۈل بولغاچقا، بارلىق جاپا - مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ ئاخىر ئەڭگۈشتەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئۇ يۈكسەك ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىگە ئىگە بولغان پارلاق غايىۋى ئوبراز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قارا نىيەت تېگىن بولسا، جەمئىيەتتىكى ئاز ساندىكى بىر قىسىم قارا نىيەت، شەخسىيەتچى، ھەسەتخور، ئىچى قوتۇرلارنىڭ بارلىق ناچار ئىللەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن سەلبىي ئوبراز. ئۇ قولىدىن ھېچقانداق ئىش كەلمەيدىغان، باشقىلارنى كۆرەلمەيدىغان، ئىچى تار، ھەسەتخور، ئۆزىنىڭ شەخسىي نام - شۆھرىتى ئۈچۈن ھەرقانداق پەسكەشلىكنى، يامانلىقنى قىلىشتىن يانمايدىغان، ئۇچىغا چىققان قارا نىيەت، شەخسىيەتچىلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەسەردە بۇ خاراكتېرنىڭ رەزىللىكىنى تەسۋىرلەپ كېلىپ، ئۇنىڭ تەقدىرىنى ئادەتتە سۈيقەستچى، قارا نىيەتلەرنىڭ تەقدىرى قانداق بولسا شۇ يول بىلەن، يەنى ئۇنىڭ ئۆز گۇناھى ئۈچۈن زىندانغا تاشلىنىشى ئارقىلىق ئاياغلاشتۇرىدۇ.

ھېكايىدە بايان قىلىنغان ۋەقەلىك كۆپ خىل رەڭدارلىققا ئىگە، ئەسەرنىڭ تىلىمۇ خىلمۇ خىل بەدىئىي ۋاستىلەرنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرۇلغان، تەسۋىرى جانلىق ھەم كۆركەم، تىلى ئىخچام ۋە خېلىلا پىشىپ يېتىلگەن بەدىئىي تىل بولغاچقا، ئەسەردىكى ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرىنى، خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىشتە ۋە گەۋدىلەندۇرۇشتە چوڭ رول ئوينىغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەسەرنىڭ بەدىئىي قۇرۇلمىسىمۇ مۇكەممەل بولۇپ، باش - ئاخىرى ماسلاشقان. ئۇنىڭدا نامۇۋاپىق

قىستۇرۇلغان بىرەر تەپسىلاتنى تاپقىلى بولمايدۇ. ھەربىر ئابزاس، ھەربىر بۆلىكىدە مەلۇم بىر ۋەقە، ھادىسە ئىپادىلىنىش بىلەن بىرگە مەلۇم بىر ئوبيېكتىپ مەزمۇن ئۆزئىچىگە ئېلىنغان.

ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىدىن يەنە ئەينى دەۋر يازما ئەدەبىياتىنىڭ مۇكەممەل بەدىئىي قۇرۇلما شەكىللىرى، رەڭگارەڭ دراماتىك ئامىلغا، مول تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىگە، خىلمۇ خىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

4. «ياغاچچى بىلەن رەسسام ھېكايىسى»

1. «ياغاچچى بىلەن رەسسام ھېكايىسى» توغرىسىدا

قەدىمكى ئۇيغۇرلار كۆپلىگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغاندىن سىرت يەنە، توخرى، سانسكرىت، خەنزۇ تىللىرىدىن دىنىي مەزمۇندىكى كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى ماھىرلىق بىلەن تەرجىمە قىلىپ، قايتا ئىشلەپ، ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي تەلەپلىرىنى قاندۇرۇپ كەلدى. قەدىمكى توخار تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر ئىچىدىن بىزگە ھازىرچە مەلۇم بولغىنى ۋە بىرقەدەر ئەھمىيەتلىك بولغىنى «ياغاچچى بىلەن رەسسام ھېكايىسى» دۇر.

بۇرۇنىسىدا، بىر رەسسام بار ئىكەن، بىر كۈنى بىر ماھىر ئۇستىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ مېھمان بوپتۇ، بۇ ماھىر ئۇستا رەسسامنى قۇدرىتىنىڭ يېتىشچە كۈتۈپتۇ. ئاخشىمى ئۇنىڭ ئۈچۈن ئائىلىسىدە ئالاھىدە بىر ئورۇن تەييارلاپ بېرىپتۇ. ئۇنىڭغا خۇشپۇراق مايى بېرىپتۇ. يېنىدا ياغاچتىن ياسالغان بىر قونچاق قىزنى قالدۇرۇپتۇ..... بۇ قىز قولىغا.....، رەسسامنى كۈتۈپتۇ. قانداق قىپتۇ؟

ئۇ قىز بىر ئاز ئۇيۇلۇپ، يەرگە قاراپ تۇرۇپتۇ. ئۇ

قارىماققا ناھايىتى گۈزەل ئىكەن، تارتىنىپ، بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلماپتۇ ھەم كۈلمەپتۇ. ئەمما، تولۇپ تاشقان مۇھەببەت بىلەن قوللىرىنى ئۇزىتىپ رەسسامنى كۈتۈپتۇ. يەلپۇپ سەگىتىپتۇ. دۆت رەسسام بۇ ياغاچ قىزنى راست قىز دەپ بىلىپتۇ ـ دە، ئۆز كۆڭلىدە مۇنداق ئويلاپتۇ: «ئاھ، بۇ نېمە دېگەن گۈزەل، تارتىنچاق، ئۇياتچان قىز ـ ھە! ئۇنىڭدا مېنى سۆيىدىغان نىيەت يوقتەك تۇرىدۇ. بۇ ھۆرمەتلىك قىز مېنىڭ ھەرىكىتىمگە قىلچىمۇ دىققەت قىلمايۋاتىدۇ، لېكىن قوللىرىنى ئۇزىتىپ، مېنى ئۆز قوينىغا تارتىدىغاندەك قىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ كۆكسىدىكى زىبۇ زىننەتلەر مىدىرلىماي ئېگىز چوقچىيىپ تۇرىدۇ.

ئۇ تارتىپ تۇرسىمۇ، مېنىڭ كۆڭلۈمنى ئۆزىنىڭ مۇھەببىتى بىلەن خۇشال قىلدى. ئۇ زادى كىم؟ ئۇ ماھىر ئۇستىنىڭ ئىگىچى ـ سىڭلىسىمىدۇ ياكى ئۇنىڭ قىزى ياكى خوتۇنىمىدۇ؟ ياكى خىزمەتچىسى ۋە ياكى ماڭا ئوخشاش مېھمىنىمىدۇ؟ بىراق مېھمانىنى مېھمان كۈتمەيدىغۇ؟ بۇ ئۇستا راستلا ماڭا ئىشىنىدىكەن..... ئۇ مۇشۇنداق بىر گۈزەل قىزنى مېنىڭ قېشىمدا يالغۇز قالدۇرۇپ قويدى.» رەسسام يەنە مۇنداق ئويلاپتۇ: «مېنىڭ ئىشقى ھەۋىسىمنى دەپ، ئۇنى.....» ئۇ ئاغزىنى ئېچىپ، قول ئۇزاتماقچى بوپتۇ. لېكىن قىزغا قاراپ، دەرھال (يەنە ئويلاپتۇ): «تارتاي قولۇمنى! مۇھەببەت ئىلاھى بۇ قىزنىڭ جامالى بىلەن مېنى قىزىقتۇرۇۋاتىدۇ. ئەگەر ئۇ مېنىڭ ئۆيۈمگە كېلىپ ھۆرمەت بىلدۇرسىمۇ، مەن ئۇنىڭغا ئۆز مۇھەببىتىمنى ئىزھار قىلماسلىقىم كېرەك. بۇ ياش قىز يەنىلا مېنىڭ چۈشۈمنى قالايمىقان قىلمىسۇن.»

ئۇ يەنە ئويلاپتۇ: «ئەقىللىق ئادەملەر خەۋپ ـ خەتەر چىقىپ قېلىشىدىن قورقۇپ ئون خىل ئايالغا مۇھەببەت ئىزھار قىلمايدۇ. كىشىلەر: ئادەم خانىشقا، ئاتىسىنىڭ ئايالىغا، چوڭ ئەمەلدار(؟) نىڭ ئايالىغا، تۇغقىنىنىڭ ئايالىغا، ئۇستازىنىڭ

ئايالىغا، بەك خۇشامەتچى ئايالغا، شەخسىيەتچى ئايالغا، كۆرگەنلا ئادەمگە كۆڭۈل بېرىدىغان ئايالغا، بولۇپمۇ گۈزەل ئايالغا يېقىنلاشماسلىقى كېرەك، ئەگەر ئۆز ھاياتىنى قەدىرلەيدىغان ئادەم بولسا، دېيىشكەن. شۇنداق ئۇچۇن ئۇ مېنىڭ تۇغقىنىم بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا مۇھەببەت ئىزھار قىلماسلىقىم كېرەك». بىراق ئۇ يەنە: «مۇشۇنداق جايدا، مۇشۇنداق پەيتتە، مۇنداق بىر گۈزەل قىز بىلەن ئۇچراشقاندا، كىممۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالايدۇ؟ نېمىشقا مەن ئۇنىڭغا مۇھەببەتتىن بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلمايمەن؟ مەن ئالدى بىلەن ئۇنىڭ قولىنى تارتىپ باقسام قانداق؟» دېگەن ئويغا كەپتۇ ـ دە، مۇھەببەتنىڭ تۇرتكىسى بىلەن راستتىنلا قىزنىڭ قولىنى تارتىپتۇ، قىز شۇئان پارچە ـ پارچە بولۇپ كېتىپتۇ، ئەسكى لاتا پارچىلىرى بىلەن شوينىلار يەرگە چېچىلىپ كېتىپتۇ. دېمەك، بۇ (ئادەم) ئەمەسكەن. رەسسام بۇنى كۆرۈپ، دەرھال ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، سىنجىلاپ قاراپ بېقىپ، مۇنداق دەپتۇ: «مەن بۇ ماھىر ئۇستىغا ئالدىنىپتىمەن. ھەي، بۇ ئىشقى ـ نەپسىنىڭ كۇچى، دۆتلۈكنىڭ كۇچى! ئادەم دېگەن بىر دۆۋە ئەسكى لاتا پارچىسىغىمۇ مۇھەببەت باغلامدۇ؟! ئەقىللىق ئادەملەرنىڭ — مەن زادىلا يوق ئىدىم. مېنى كىشىلەرنىڭ ئۆزى ياساپ چىققان، دېگىنى توغرا ئىكەن. راستىنى ئېيتقاندا، ھەقىقەتەن مەن يوق ئىدى. مەن بۇ ئەسكى لاتا پارچىلىرى بىلەن شويىندىن ياسالغان نەرسىنى (راست) دەپتىمەن. دەل مۇشۇنىڭغا ئوخشاش، كىشىلەر سۆزىگە، گۆش ۋە پەيدىن ياسالغان نەرسىلەرنى، مەن، قىلىۋالغانىكەن.

ئەگەر مەن ئادەم تېنىنىڭ ھەربىر قىسمىغا سىنچىلاپ قارايدىغان بولسا، بۇنىڭ ئىچىدە ئاتالمىش، مەن، زادىلا بولمايدىكەن.

خۇددى مەن بىر دۆۋە ئەسكى لاتا پارچىسىغا مۇھەببەت

باغلىغاندەك، ئوخشاشلا ئۆزۈمنىڭ تېنىنى ئاسرايمەن، يوقالسۇن مۇنداق قارىغۇلارچە ئىشقى - ھەۋەس!

— بۇ ئۇستا ماھىر ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتكەنكەن، مەنمۇ نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۆز ماھارىتىمنى كۆرسىتىپ قويمايمەن. ئۇ دەرھال ئۆزىنىڭ قەلەم (؟) ۋە سياھلىرىنى قولىغا ئېلىپ، ئۆزىنىڭ رەسىمىنى بوينىغا ئارغامچا سېلىنغان ئۆلۈك ئادەم قىياپىتىدە قىلىپ ئىشكىنىڭ ئۈدۈلىدىكى تامغا سىزىپتۇ. قانداق سىزىپتۇ؟

بېشى بىر ئاز تۆۋەنگە ساڭگىلىغان، قورسىقى..... بوينىغا بىرتال ئارغامچا سېلىنغان بولۇپ، ئىشىكنىڭ ئۈدۈلىدا ئېسىلىپ ئۆلگەن.

تېرىلىرى سارغىيىپ كەتكەن.....

ئۇ، ئۆزىنى مۇشۇنداق سىزىپ بولۇپ، قەلەمنى تىقىپ قويۇپ ئىشكىنىڭ ئارقىسىغا مۆكۈپتۇ.

ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە، ماھىر ئۇستا رەسسامنىڭ كۆرگىلى كېلىپ، ياغاچ قىزنىڭ يەردە پارچە - پارچە بولۇپ ياتقانلىقىنى، رەسسامنىڭ ئىشىكنىڭ ئۈدۈلىدىكى تامدا ئېسىلىپ ئۆلۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ - دە، قاتتىق ئاۋاز بىلەن «ۋاي ئېسىت! ۋاي ئېسىت!» دەپ ۋارقىراپتۇ. شۇئان ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قولۇم - قوشنىلىرى ۋە باشقىلار بولۇپ بىر توپ ئادەم يىغىلىپتۇ. ئۇلار: «بۇ كىم؟» دەپ سوراپتۇ. ماھىر ئۇستا قايغۇرغان ھالدا: «ئەپەندىلەر، قاراڭلار، ماڭا كەلگەن پېشكەللىكنى، بۇ كىشى رەسسامىلار ئىچىدىكى ئەڭ ياخشى رەسسام بولۇپ، مېنىڭ دوستۇم ئىدى، ئۇ بۇ يەرگە مېھمان بولۇپ كەلگەن، بىر قونچاق قىز ئۈنى كۆتكەنىدى، بۇ قونچاق قىزغا كۆيۈپ قېلىپ، ئۈنى تارتقاندا، ئۇ پارچىلىنىپ كەتكەنلىكتىن، نومۇس قىلىپ كېتىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان بولسا كېرەك، ئەنە ئۇ ئىشىكنىڭ ئۈدۈلىدا ئېسىقلىق تۇرىدۇ، ئەنە قاراڭلار!»

دەپتۇ.

بۇ رەسىمنى كۆرگەنلەرنىڭ ھەممىسى راست دەپ ئويلاپتۇ ۋە: «ۋاي ئىست!» دېيىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ماھىر ئۇستا پادىشاھنىڭ قېشىغا بېرىپ: «جانابىي ئالىيلىرى، باشقا ئەلدىن بىر رەسسام كېلىپ مېنىڭكىدە قونغانىدى. ھازىر ئۇ بىر ئىشتىن نومۇس قىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ، بۇ ئەھۋالنى ئالاھىدە مەلۇم قىلىپ كەلدىم» دەپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، ئۆزىنىڭ باش ۋەزىرىنى (كۆرۈپ) كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. ۋەزىر ۋە مۇشۇ دۆلەتنىڭ ئادەملىرىدىن بۇ رەسىمنى كۆرگەنلەرنىڭ ھەممىسى راست دەپ ئىشىنىپتۇ. شۇڭا ئۇلار يېغا - زارە قىلىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ماھىر ئۇستا كۆپچىلىككە: «يىغىنىڭ پايدىسى يوق، ماڭا بىر پالتا ئەكېلىپ بېرىڭلار! ئارغامچىنى كېسىپ، ئۇنى چۇشۇرەيلى!» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ماھىر ئۇستا پالتا بىلەن ئارغامچىنى كەسمەكچى بولغاندا، رەسسام چىقىپ، ئۇستىغا: «كەسمەڭ! كەسمەڭ! كۆڭلىڭىز يېرىم بولمىسۇن، ماھىر ئۇستا، تېمىڭىزنى زىدە قىلماڭ، مەن سىزغان رەسىمنى سەۋەبسىز بۇزىۋەتمەڭ. دوستۇم، ئىنچىكىلەپ قاراپ بېقىڭ! سىز ئالدى بىلەن بۇنىڭغا دىققەت قىلىڭ: رەسىم بىلەن رەسسام ئوخشاش ئەمەس. سىز بۇنى بىلەمسىز!» دەپتۇ.

قاراپ تۇرغانلار ھەيران قېلىشىپتۇ ۋە كۇلۇشۇپ كېتىپتۇ.

2. «ياغاچچى بىلەن رەسسام ھېكايىسى»نىڭ مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

بۇ ھېكايە ھېچقانداق دىنىي مەزمۇن ئىپادىلەنمەي، ئىشق - مۇھەببەتكە بېغىشلانغان ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ياغاچچى بىلەن رەسسامدىن ئىبارەت ئىككى ئۇستىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھۈنەر جەھەتتىكى ماھىرلىقىنى كۆرسىتىپ، بىر - بىرىنى

ئالدىغانلىقىنى ھېكايە قىلىش ئارقىلىق ئىشق - مۇھەببەتنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى نامايانده قىلىپ، ئۇنىڭ غالىب كېلىشى كىشىلەرنى يېڭىلىشكە دۇچار قىلىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئۇستىلىق بىلەن كۆرسىتىپ بەرگەن.

ھېكايىده ئىپادىلەنگەن مەزمۇن كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە. چۈنكى ئەسەرده تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلىك ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان ئىشق - مۇھەببەتتىن ئىبارەت توسۇۋالغىلى بولمايدىغان بىر كۈچ، شۇنداقلا ئادەملەرنىڭ ئاسانلا بۇ سىرلىق كۈچنىڭ ئەسىرىگە ئايلىنىپ قېلىشتەك بىرخىل تەبىئىي ئەھۋال ماھىرلىق بىلەن بايان قىلىنغان.

ھېكايىدىكى رەسسام (بەدىزچى) خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان ھۈنەرۋەن ئوبرازىدۇر. ئۇ ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن بىلىملىك، ئەدەب - ئەخلاق بابىدا كامالەتكە يەتكەن كىشىدۇر. ئۇ دانا كىشىلەرگە خاس پىكىر يۈرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

رەسسامنىڭ قىزغا بولغان مۇھەببىتى شۇنچە ئېشىپتۇ - يۇ، ئەمما مۇنداق بىر ئوي - خىيال ئۇنىڭ مۇھەببەت ئوتىنى بېسىۋاپتۇ. «ئۇ، ئاغزىنى ئېچىپ قول ئۇزاتماقچى بوپتۇ. لېكىن قىزغا قاراپ دەرھال (يەنە ئويلاپتۇ): تارتاي قولۇمنى! مۇھەببەت ئىلاھى بۇ قىزنىڭ جامالى بىلەن مېنى ئېزىقتۇرۇۋاتىدۇ، ئەگەر ئۇ مېنىڭ ئۆيۈمگە كېلىپ ھۆرمەت بىلدۈرسەمۇ، مەن ئۇنىڭغا ئۆز مۇھەببىتىمنى ئىزھار قىلماسلىقىم كېرەك. بۇ ياش قىز يەنىلا مېنىڭ چۈشۈمنى قالايمىقان قىلمىسۇن».

«ئۇ يەنە ئويلاپتۇ: ئەقىللىق ئادەملەر خەتەر چىقىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئون خىل ئايالغا مۇھەببەت ئىزھار قىلمايدۇ. كىشىلەر: ئادەم خانىشقا، ئاتىسىنىڭ ئايالىغا، چوڭ ئەمەلدارنىڭ ئايالىغا، تۇغقىنىنىڭ ئايالىغا، ئۇستازىنىڭ

ئايالىغا، بەك خۇشامەتچى ئايالغا، شەخسىيەتچى ئايالغا، كۆرگەنلا ئادەمگە كۆڭۈل بېرىدىغان ئايالغا. بولۇپمۇ گۈزەل ئايالغا يېقىنلاشماسلىقى كېرەك... شۇنداق ئۇچۇن ئۇ مېنىڭ تۇغقىنىم بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا مۇھەببەت ئىزھار قىلماسلىقىم كېرەك».

رەسسامنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرىدىن ئۇنىڭ بىر ھۇنەر - سەنئەت ئۇستىسىغا لايىق ئەتراپلىق ئويلايدىغان، ئۆزىنى تۇتۇۋالغان، تەمكىن خۇسۇسىيىتىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يەنە ئۇنىڭ دانىشمەنلەرنىڭ كىشىلەرگە نەسىھەت قىلىپ ئېيتقان سۆزلىرىنى ئويلاشلىرىدىن ئۇنىڭ تولىمۇ ئار - نومۇسلۇق، پەزىلەتلىك كىشى ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

رەسسامنىڭ خىيالىدىكى ئون خىل ئايالغا مۇھەببەت ئىزھار قىلماسلىق شەرتلىرى بولسا، ئەينى دەۋر كىشىلىرىنىڭ مۇھەببەت، نىكاھ، ئائىلە مۇناسىۋەتلىرىگە تۇتقان پوزىتسىيىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ نىزام ۋە شەرتلەر ئەينى دەۋر كىشىلىرىنى ئەخلاقلىق بولۇشقا، شاللاقلىق قىلماسلىققا دەۋەت قىلىش رولىنى ئۆتىگەن. بۇ بۇگۈنكى كۈندىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. رەسسام ئوبرازىدا يۇقىرىقىدەك ئېسىل پەزىلەتلەر بولسىمۇ، ئەمما ئاخىر ئىشق - مۇھەببەتنىڭ ئەسىرى بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ ئوبرازىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۇرۇپ بېرىدۇ.

ھېكايىدىكى ياغاچچى بولسا، ھۇنەر - سەنئەتتە كامالەتكە يەتكەن، تۇرمۇشنى قىزغىن سۆيىدىغان، خۇش چاقچاق، قىزىقچىلىققا ئامراق ھۇنەرۋەن ئوبرازدۇر. ھېكايىدىكى رەسسام بىلەن ياغاچچىدىن ئىبارەت ئىككى ئوبراز خەلقنىڭ خۇش چاقچاق، ئىشچان، ئەدەپ - ئەخلاقلىق، ھۇنەر - سەنئەتتە كامالەتكە يېتىش ۋە گۈزەللىككە ئىنتىلىش غايىلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئوبرازلاردۇر.

ھېكايىنىڭ قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كۇچلۇك كومپىدىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئەسەردە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن كىشىلەرگە ئېستېتىك زوق ۋە گۈزەللىككە ئىنتىلىش تۇيغۇسىنى بېغىشلايدۇ.

ھېكايە پىسخىك پائالىيەت تەسۋىرىنىڭ جانلىق ۋە موللۇقى، فانتازىيىلىك ئېلىپمېنتقا باي بولۇشى، ئۇسلۇبنىڭ يەڭگىل، راۋان، خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ھېكايىلىرىغا ئوخشاش بايان قىلىنىشى، ۋەقەلىكىنىڭ قىزىقارلىقى، تىلىنىڭ ئاددىي، ئاممىباب، جانلىق، ئوبرازلىق بولۇشىدەك بىرقاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دىققەتكە سازاۋەردۇر.

§ 4 . درامىچىلىق

1. قىسقىچە چۈشەنچە

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دراما، مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ئىپتىدائىي ۋە ئەڭ قەدىمكى ئېتنىك تۇرمۇش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

قەدىمكى شىنجاڭدا «چاچ تاشلاش ئۇسسۇلى» (头钵 ياكى 头拨) ، Ⅳ ـ Ⅴ ئەسىرلەردە غەربىي رايون قوۋملىرى ئوينايدىغان كىچىك تىپتىكى دراملارنىڭ بىر تۈرى بولغان «دامىەن» (大面)، سۇمۇز، «يېشىل رومال» ، «باھار بۇلبۇلى ناۋاسى» ، «تۇندىكى ناله» ، «سېرىق قۇيرۇق» قاتارلىق نەپىس ئۇسسۇللار مەخسۇس مەيدانلاردا، جۇملىدىن شۇ چاغدا ئائىلىدىكى بەزمىلىك ئولتۇرۇشلاردا ئوينالغان.

بۇلاردىن باشقا يەنە «نىقابلىق ئۇسسۇللار» ، «شىر ئۇسسۇلى» ، «گۇل پانۇس ئۇسسۇلى» ۋە كېيىنچە كۆپ

كىشىلىك سەنەم ـ مەشرەپلەر، شۇنداقلا مۇشۇ خىلدىكى كىچىك تىپتىكى تىياتىرلارمۇ بار بولغان.

1985 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ش ئۇ ئا ر مۇزىيى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ ئالتۇنتاغ رايون ئىچىدىكى مۆلچەر دەريا‌سى بويىدا قىيا تاشلارغا ئويۇلغان زور تۈركۈمدىكى رەسىملەرنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى.

قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ھەرخىل قىياپەتتىكى ئادەم رەسىملىرى خېلى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قۇيرۇقى بار ئادەملەرنىڭ سەكرەۋاتقان، پۇت ـ قوللىرىنى كېرىپ تۇرغان، پۇتى بىلەن بىر نەرسىنى تېپىۋاتقان قىياپەتتىكىلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ.

رەسىملەرنىڭ ئىچىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى تولىمۇ جەلپ قىلىدىغانلىرى ئۈسسۈلچىلارنىڭ قىياپەتلىرى بولۇپ، بۇلاردىن يالغۇز كىشىلىك ئۈسسۇل، كوللېكتىپ ئۈسسۇل، نىقابلىق ئۈسسۇل (قۇيرۇق، مۇڭگۈز ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن نىقابلىنىۋېلىپ ئوينايدىغان ئۈسسۇل) ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

سۈمۇز ـ تارىم بوستانلىقىدىكى قەدىمكى قوۋملارنىڭ سۈ چاچىدىغان بىرخىل ئويۇنى بولۇپ نوروز بايرىمىدا ئوينىلىدۇ. بۇ ئويۇننىڭمۇ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا سۈمۇز ئۈسسۇلى ئوينىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى خۇي لىن ئۆزىنىڭ «مۇزكا تەزكىرىسى» دېگەن كىتابىدا: «سۈمۇز ئويۇنى ھەر يىلى 2 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئوينىلىدىغان، كونا يىلنى ئۇزىتىپ، يېڭى يىلنى قارشى ئېلىش ئويۇنىدۇر. بۇ ئويۇن ھايۋان قىياپەتتىكى گىرىملىك كوچا تىياترى بولۇپ، كۈسەن (كۇچا) دا كەڭ ئومۇملاشقان. بۇ نوروز بايرىمىنىڭ قەدىمكى شەكىللىرىدىن ئىبارەت[1]» دېيىلگەن.

---

① ئا. راخمان: «ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياتىر سەنئىتى توغرىسىدا» دىن.

«جوڭنامه. شۇندى خاتىرلىرى» گه ئاساسلانغاندا، بۇ ئۇسسۇل هازىرقى ئىچكى ئۆلكىلەرگه جەنۇبىي ـ شىمال سۇلالىلەر ۋاقتىدا تارقىلىپ كىرگەن.

«بۇيۇك ياپون تارىخى» 348 ـ جىلد «ئەدەپ نەغمىلىرى» 5 ـ قىسمىدا كۆرسىتىلىشىچه، بۇ ئويۇن ياپونىيىگىمۇ تارقالغان بولۇپ، ئىسمى «سۇمۇجىيه» دەپ ئاتالغان. ئايرىم نىقابلىق كىيىملىرى بولغان بۇ ئۇسسۇلدا يەنه بىر سۇمۇزلى ئىسىملىك بىر شەخس بولۇپ، ئات مىنىپ، غۇزچه كىيىم كىيىپ، قولىغا قاپاقتا سۇ ئېلىپ چاچماقچى بولغان سۇمۇجىيه بىلەن ماسلىشىپ، ئۇنىڭغا يېقىنلاپ ئويناىدۇ. بۇ قەدىمكى ئوپېرا شەكلىدىكى بىر خىل ئۇسسۇلدۇر.

«شىر ئۇسسۇلى» مۇ كۇسەنلىكلەرنىڭ نورۇز بايرىمىدا ئويناىدىغان كوچا ئۇسسۇللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىنتايىن چوڭ تەسىرگه ئىگه. بۇ ئويۇنمۇ ئەينى ۋاقىتتا هازىرقى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگه تارقالغان. خەنزۇچه يېزىلغان قەدىمكى ماتېرىياللارنىڭ مەلۇمات بېرىشىچه، بۇ ئۇسسۇل كۇسەنلىكلەرنىڭ نەغمىسىگه تەئەللۇق بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، يەنى مىلادىيه 618 ـ يىللىرى كۇچادىن تارقالغانلىقى مەلۇم.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنئەنىۋى ئەلنەغمه تىياتىرىنىڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ئىككى خىل شەكلى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن، بىرى، خەلق ئارىسىدىكى مەددااهلار ۋه مەسخىرىۋازلار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدىغان هەرخىل مەزمۇندىكى داستان، قىسسىلەر، قىزىقارلىق دراما ۋه كومېدىيىلەر؛ يەنه بىرى، قورچاق ۋه دارۋازچىلىق ئويۇنلىرىدۇر①

بىزگه مەلۇم بولغان ئۇيغۇر مەددااهچىلىقى ماهىيەتتە ناهايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ناخشا ـ مۇزىكا، هەرىكەت بىر

① ئابدۇكېرىم راخمانىنىڭ «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى» ناملىق كىتابىغا قارالسۇن. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى.

گەۋدە بولغان ئەنئەنىلىك مىللىي ئەلنەغمە تىياتىرىنىڭ بىرخىل شەكلىدىن ئىبارەت. مەدداھلار ئەدەبىياتى قويۇق دراماتىك ئامىللارغا ئىگە. ناخشا ـ مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە ھەرخىل خەلق ئويۇنلىرى بىلەن خەلق ئۆرپ ـ ئادەتىنى بىرلەشتۇرگەن ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدىمۇ ئەلنەغمە تىياتىرىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى ساقلىنىپ قالغان (مەشرەپلەرنىڭ «جازا» قىسمىدا بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر كۆرۈلىدۇ).①

يۇقىرىقىلاردىن باشقا كۆچادىن تېپىلغان ئاسار ـ ئەتىقىلەر ئىچىدە بىزنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدىغان يەنە بەزى پاكىتلارمۇ بار. بۇ يەردە تىلغا ئالماقچى بولغىنىمىز ئىككى پارچە رەسىم بولۇپ، ئۇ ئويۇن ئىناۋاتقان كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن سۆڭەك كۇلى كومزىكىدىن ئىبارەت.②ئۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ئادەم يۈزىگە نىقاب تاقىۋالغان، رەڭگارەڭ كىيىم كىيگەن بولۇپ، دراما ئىناۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ. كېيىنكى كومزەكتە تۆت ئادەمنىڭ رەسىمى بولۇپ، ئۇلارمۇ نىقاب تارتىۋالغان، رەڭگارەڭ كىيىم كىيگەن بولۇپ، ئالدىنقىسى بىلەن ئوخشاش. بۇلار قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا دراما ئىناشتەك بىرخىل سەنئەت شەكلىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دېمەك كۆچادىن قېزىۋېلىنغان، تىياتىر ئىناۋاتقان كۆرۈنۈشلەرگە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن باشقا يازما يادىكارلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، ئەينى زامانداقوچۇدا بۇددا دىنىدىكى بايرام كۈنلەردە، ئىبادەتخانىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى ئاممىغا يىغىلىدىغان جايدا، ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان

---

① ئىسمايىل تۆمۈرى: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىل نەشرى 464 ـ، 465 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

② بۇنىڭ بىرىنچى ياپونىيەلىك ئوتانا (大谷) نىڭ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى 1906 ـ يىلى ئىلان قىلغان. يەنە بىرىنچى فرانسىيەلىك پىللىئوتنىڭ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1907 ـ يىلى قولغا چۈشۈرگەن. ئالدىنقى كومزەكتە بىرقانچە كىشىنىڭ مەيدانداۋىيۇن كۆرسىتىۋاتقان كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن.

سەھنە كىتابىغا ئاساسەن، بۇددا دىنىغا دائىر ھېكايىلەرنىڭ تەسىرلىك ئۇينالغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. بۇ شەنجاڭ تېياتىر سەنئىتىنىڭ ئېپتىدائىي شەكلى بولۇپ، سەھنىگە ئىكى كىشى يۈزىگە نىقاب تارتىپ، ھەرخىل كىيىم بىلەن ئۇستىگە تار جىلىتكە كىيىپ ئويۇن ئوينايتتى. بەزى مۇتەخەسسىسلەرمۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ، تۆۋەندىكىدەك قىممەتلىك قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى: «مايتىرى سىمىت» (« *Maittirsimit* ») نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنى ئۇيغۇر تېياتىر سەنئىتىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللىنىشى دېيىش مۇمكىن. بايرام كۇنلىرىدە، مەسىلەن: نورۇزنىڭ 15 - كۇنى (ئۇيغۇر) دىيانەتلىك ئەر - ئاياللار تاپىنغۇچىلار ئىبادەتخانىغا يىغىلىشاتتى، ئۇ يەردە توۋا - ئىستىغپار ئېيتىپ، سەدىقە ئاتاپ، رەھىمەتلىك تۇغقانلىرى ئۈچۈن مۇسىبەت قىلىشاتتى. ئاسما رەسىملەردە جانلىق - تەسىرلىك ھېكايىلەر بايان قىلىناتتى. ھېكايە - قىسسە سۆزلىگۈچىلەر، ناخشا ئېيتقۇچىلار (باشقا - باشقا كىشىلەر باشقا - باشقا روللاردا) «مۇللىرنىڭ ئۈچرىشىشى» گە ئوخشاش ئېپتىدائى سەھنە ئەسەرلىرىنى ھېكايە قىلاتتى ۋە كۇيلەيتتى ياكى مەلۇم باخشى، پېرىخون، بىلەن ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئوتتۇرىسىدىكى پاراڭلار توغرىسىدا سۆزلىشەتتى. بۇ دىنىي ئەدەبىيات قۇرۇق ئەقىدە بولماستىن، بەلكى دىن ئۆلىمالىرىنىڭ دىنىي قائىدىلىرىنى ئاممىغا تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە جانلىق ھەم تەسىرلىك يېزىلغان ئەدەبىياتتۇر[①].

«ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپلا دراما يېزىش تالانتى، تېياتىر ئويناش ئەنئەنىسى بولغان. IX ئەسىردە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ۋاڭ يەندى قوچۇ خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەندە ئىدىقۇت (خان) ۋە ئوردا مۇلازىملىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا

① ئا. فون گابائىن: «قارا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2001 - يىللىق 1 - سان 73 - بەت.

تىياتىر كۆرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ «قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» دە مۇنداق يازىدۇ: «توققۇزىنچى ئايدا قوچۇ خانلىقىنىڭ شاھزادىسى ۋە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغۇچى ۋەزىرلەر بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۇلار سوۋغاتلارنى ھۆرمەت بىلەن تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ قوبۇل قىلدى. بىرەيلەن شاھزادىنىڭ يېنىدا چىڭنى[1] ناھايىتى رېتىملىق چالاتتى. شاھزادە چىڭنىڭ ئاۋازىغا قاراپ نەزمە قىلاتتى... شۇنىڭدىن كېيىن مۇزىكا ساداسى ئىچىدە زىياپەت باشلاندى. ئۇسسۇل، تىياتىر - ئويۇن تاكى قاراڭغۇ چۈشكەنگە قەدەر داۋاملاشتى». مانا بۇ X ئەسىردە تىياتىر ئويناشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردىلىرىدا ۋە خەلق ئاممىسى ئارىسىدا خېلىلا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇر. 1959 - يىلى قۇمۇلدىن تېپىلغان 27 پەردىلىك سەھنە ئەسىرى «مايتىرى سىممىت» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كۆچۈرۈلمىسى، ۋاڭ يەندىنىڭ «قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» دە تىياتىر توغرىسىدا يازغان سۆزلىرىنىڭ چىنلىقىنى ئىسپاتلاپلا قالماي، كىشىلەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تىياتىر ئەنئەنىسى توغرىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇشقا ئىگە قىلدى. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «مايتىرى سىممىت» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسى مىلادىيە VIII - X ئەسىرلەردە كۆچۈرۈلگەن. بۇ دراما‌نىڭ قۇرۇلمىسى ھەشەمەتلىك، ۋەقەلىكى مۇرەككەپ، تىلى نەپىس، پېرسونا‌ژلىرى ئىنتايىن جانلىق يارىتىلغان بولۇپ، ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي ۋە بەدىئىي قىممەتكە ئىگە[2]... مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس ئا. فون گابائىن خانىم قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى دراما‌چىلىق ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «شۇ دەۋر (ئىچكى ئۆلكىلەر) دىكى خەنزۇلارغا

---

① چىڭ - ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى سازى، ياغاچ ياكى تاشتىن ياسىلىدۇ. چوكا بىلەن ئۇرۇپ چالىدۇ.

② لاك يىلك: «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر كلاسسىك شىئېرىي دراممىسى»، «تارىم» 1986 - يىل 12 - سان 33 -، 34 - بەتلەر.

نسبەتەن ئېيتقاندا، قەدىمىي شىنجاڭنىڭ بەدىئىي سەنئىتى، ئاۋازسىز تىياترى، ئۇسسۇللۇق تىياترى، ناخشا ئوركېسترى ۋە ئىپتىدائىي تىياتىرلىرى زور مەھلىيا قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى، «قەدىمىي شىنجاڭنىڭ ئوپېرا ئۆمەكلىرى، ناخشىچىلىرى، ئەر - ئايال سازەندىلىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسەتكەن ۋە ئۇ يەرلەردە قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن.[1]»

بۇنىڭدىن باشقا ھازىر ساقلىنىپ قالغان تۈبۈت يېزىقىدىكى «ئۇدۇن ئېلىدىن تەلىم ئېلىش خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا قەدىمكى ئۇدۇن رايونىدا دراما ئوينىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان (قەدىمكى ئۇدۇن تىلىدا دراما دېگەن سۆز «nataa» دېيىلگەن)[2]. ئۇدۇن رايونىدىن تېپىلغان زور بىر تۈركۈمدىكى ئىدىش، ساپال كوزىلارغا ئويۇلغان مەسخىرەۋازلارنىڭ قاپارتما ھەيكەللىرىدىكى كۆرۈنۈشلەردىنمۇ ھەقىقەتەن قەدىمكى دەۋردە خوتەندە تىياتىرچىلىقنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى ئېنىق بىلىۋالالايمىز.

يۇقىرىقىدەك يازما ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا: شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملاردا قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ئىپتىدائىي ئۇسسۇللار پەيدا بولغان بولۇپ، بۇ ئۇسسۇللار قوپاللىقتىن ئاددىيلىققا، ئاددىيلىقتىن نەپىسلىككە، مۇرەككەپلىككە تەرەققىي قىلىش نەتىجىسىدە دەسلەپكى مەشرەپلەر ۋە كىچىك تىپتىكى تىياتىرلار مەيدانغا كەلگەن. يېقىنقى يىللاردىن بېرى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىن قەدىمكى كۇسەن - ئاگنى تىلى ۋە سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان دراما پارچىلىرى (مىلادىيە 618 - 907 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە

---

① ئا. فون گابائېن: «قارا قوچو ئۇيغۇر خانلىقى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980 - يىل 3 - سان

② غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - نەشرى 96 - بەت.

مەنسۇپ) تېپىلدى. ئالدىنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپلىرىدىن «مايتىرى سىمىت» (Maitreys samiti nataka)، «ناندا ھەققىدىكى دراما» (Nandaciriannataka، 难陀本行集剧本)، ئۇنىڭدىن باشقا ئارانېمى (Aranemi) پادىشاھقا مۇناسىۋەتلىك دراما پارچىسى؛ كېيىنكى دەۋرلەرگە مەنسۇپلىرىدىن تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان مامىكنىڭ «سارىپۇترا پراكارانا» (Sariputra Prakarana، «舍利旨篇» 马鸣著) دراما ئەسىرى قاتارلىقلار تېپىلغان. بۇلار يۇقىرىقى كۆز قارىشىمىزنى دەللىلەيدىغان پاكىتلىق مەنبەلەردۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كۆپلىگەن شائىر، يازغۇچى، تەرجىمانلار مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇلار تۇرلۇك ئۇسۇللاردا كۆپ خىل ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلارنىڭ يازغان ۋە تەرجىمە قىلغان ئەسەرلىرى كەڭ جامەئەتچىلىك تەرىپىدىن ياقتۇرۇپ ئوقۇلغاندىن باشقا سەھنىلەردىمۇ ئوينالغان. نەتىجىدە ئۇيغۇر دراماچىلىقى يوقلۇقتىن ئاستا ـ ئاستا بارلىققا كېلىپ تەرەققىي قىلغان. بۇ قارىشىمىزنى گېرمانىيىلىك ئاتاقلىق ئۇيغۇرشۇناس ئا. فون گابائىننىڭ مونۇ سۆزى ئىسپاتلايدۇ:

«قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر ئوقۇش ئۇچۇنلا ئەمەس، سەھنىدە ئوينىش ئۇچۇنمۇ يېزىلاتتى[1]».

شىنجاڭدا 2000 يىل ئىلگىرىلا دراما ئوينىلىشقا باشلىغان، مىلادىيە Ⅶ ئەسىرگە كەلگەندە تازا ئەۋجگە چىققان. «مايتىرى سىمىت» ئەنە شۇ زامانلاردا ئوينالغان مەشھۇر دراملارنىڭ تىپىك ۋەكىلى ئىدى. ئۇ دۇنيانىڭ دراما تارىخىدا بىر چوڭ نامايانده بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.[2]

---

① ئا. ئۇتكۇر: «يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 ـ يىل 1 ـ سان 66 ـ بەت.

② ق. ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» 72 ـ بەت.

2. پرتانراكشىت

پرتانراكشىت (婆热塔那热克西提·卡仁麾吉) توخرى تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئەسەر تەرجىمە قىلغان، ئۆز زامانىسىنىڭ تەرجىمانلىرى ئىچىدە، ئۆزىنىڭ ساقلىنىپ قالغان چوڭ ھەجىملىك تەرجىمە ئەسىرى «مايتىرى سىمىت» ئارقىلىق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە توخرى تىلى سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرىلىقىنى، تەرجىمە ماھارىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى نامايان قىلغان، شۇنداقلا ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپە قوشقان ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدىغان ئەدەبىي تەرجىماندۇر[1]. بۇ ئەسەرنىڭ قۇمۇل نۇسخىسىنىڭ 1 ـ، 3 ـ، 10 ـ، 12 ـ، 16 ـ 20 ـ، 23 ـ ۋە 25 ـ بۆلۈملىرىنىڭ (پەردىلىرىنىڭ) ساقلىنىپ قالغان ئاخىرقى بەتلىرىدە، ئۇنىڭ قايسى تىللاردىن ۋە كىملەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق خاتىرىلەر يېزىلغان.

مەسىلەن: 3 ـ بۆلۈمنىڭ ئاخىرى مۇنداق چۈشۈرۈلگەن:

19. ئالقۇ شاسا تارلارىغ ئۆتكۈرمىش تۈپكەرمىش.

20. ۋايباش شاستر بوشغۇنمىش ئارياچىنترى بودس (ئا) ۋا) ت.

21. كىشى ئاچارى ئەنەتكەك تىلىنتىن توخرى تىلىنچە

22. ياراتمىش پرتانراكشىت (ك) رماۋاژىك توخرى

23. تىلىنتىن تۈرك تىلىنچە ئەۋرمىش مايتىرىسىـ

24. ـمىت نوم بىتىگدە ئانىرۇتى ئارخاتنىڭ

25. ئاۋدانى ئاتلىغ ئۈچۈنچ ئۈلۈش تۈكەدى.

[19. بارلىق شاستىرلارنى پىششىق ئىگىللىگەن ۋە تەتقىق

---

① بۇ پاراگرافتىكى بايانلاردا ئاتاقلىق تەتقىقاتچى ئىسراپىل يۈسۈپ، ئابدۇقەييۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرى قاتارلىقلار تەتقىق قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى (مايتىرى سىمىت)» ناملىق كىتابى ئاساسىي مەنبە قىلىندى.

قىلغان،

20. ۋايباش شاستىرنى ئۆگەنگەن ئارياچىنترى بودساتۋا

21. ئۇستاز ئەنەتكەك تىلىدىن (سانسىكرىت تىلىدىن) توخرى تىلىچە

22. ياراتقان (ئىجاد قىلغان)، پرتانراكشىت كرماۋاژىك توخرى

23. تىلىدىن تۈرك تىلىغا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا) تەرجىمە قىلغان مايتىرى سىـ

24. ـمىت نوم پۈتۈكتە ئانىرۇتى ئارخاتنىڭ

25. ئاۋادانى (تەمسىلى) ئاتلىق ئۈچىنچى بۆلۈم تۈگىدى.]

يۇقىرىقى مەلۇماتتىن بۇ ئەسەرنى قەدىمكى سۇلمىلىق (قارا شەھەرلىك) بۇددست ئۇستازى ئارياچانترى (Aryacandta) ئەنەتكەك تىلىدىن توخرى تىلىغا تەرجىمە قىلغانلىقى ۋە پرتانراكشىتنىڭ[1] توخرى تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغانلىقى ئېنىق چىقىپ تۇرىدۇ.[2]

---

① پرتانراكشىت كرماۋاژىك تەرجىماننىڭ دىنىي نامى ياكى لەقەبى بولۇپ، سانسىكرىتچە (Ptajnaraksita karmavasika) دىن كەلگەن. پرتانراكشىت — «ئەقىللىق ئەۋلىيا» دېگەن مەنىدە. بەزىلەر پرتانراكشىت دېگەن ئىسىمنى تۈركىيچە ئىسىم ئەمەس دەپ تەرجىماننىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىدۇ. لېكىن بۇددىزىمدىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇمكى، بۇددا مۇرىتلىرى راھىب بولغاندىن كېيىن ئەسلىي ئىسىمنى قوللانمايدۇ، بەلكى دىنىي ئۇستاز تەرىپىدىن باشقا ئىسىم قويۇلىدۇ. بۇ بۇددىزىمدا «دىنىي ئىسىم» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل ئادەت خەنزۇ بۇددا راھىبلىرىدىمۇ دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ خۇددى ئىسلامىيەت دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئۆزىگە ئەرەبچە، پارىسچە ئىسىم قويغاندەك بىر ئىش.

② «مايتىرى سىمىت» نىڭ تەرجىمە قىلىنغان يىل ـ دەۋرى مەسىلىسىدە تېخى بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق، لېكىن كۆپلىگەن ئالىم ۋە تەتقىقاتچىلار VIII ـ IX ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تەرجىمە قىلىنغان دەپ قاراشماقتا. شۇنىڭغا ئاساسەن پرتانراكشىتنى VIII ـ IX ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ياكى IX ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ياشىغان دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«مايتىرى سىمىت» نىڭ قۇمۇل نۇسخىسى گەرچە گېرمانىيىلىكلەرنىڭ قولىدىكى نۇسخىلىرىغا قارىغاندا بىرقەدەر تولۇق ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا مۇكەممەل ساقلانغان نۇسخا بولمىغاچقا، ئۇنىڭدا پرتانراكشىتنىڭ يۇرتىنىڭ نامى ئۇچرىمايدۇ. پروفېسسور گابائىن خانىم بۇ ئەسەرنىڭ گېرمانىيىدە ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىماننى iL—balik لىق (ئېلبالىقلىق) يەنى ئىلى رايوندا تۇغۇلغان دەپ ھېسابلايدۇ. فرانسىيىلىك پروفېسسور خامىلتون il—balik نى el—balik دەپ ئوقۇيدۇ ۋە ئۇنى «پايتەخت» دېگەن مەنىدە. ئۇ ئېھتىمال قوچۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قوچۇ (تۇرپان) نى كۆرسەتسە كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ.

پرتانراكشىت «مايتىرى سىمىت» نى توخرى تىلى (قەدىمكى قارا شەھەر تىلى) دىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي مېھنەت سىڭدۈرۈپ يۇقىرى ماھارەت بىلەن تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئەسەرنىڭ تىلى راۋان ۋە گۈزەل - بەدئىي ۋاستىلىرى خىلمۇ - خىل بولۇپ، ئۇنىڭ تىلى ھازىرقى تىلىمىزغا يېقىن كېلىدۇ. تەتقىقاتچىلار تەتقىق قىلغان بەش ۋاراق (10 بەتنىڭ ھەربىرىگە 31 قۇر خەت يېزىلغان) تا ساكيامونىنىڭ ھاماماچىسى ۋە ئىنىگئانىسى «ماھاپىر جاپاتى گائۇتامى» خاتۇنىنىڭ ساكيامونىغا تون تىكىش ھېكايىسى بايان قىلىنغان.

بۇ بەش ۋاراقتا چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلاردىن 46 نى ئۇچرىتىمىز (سانسكرىت تىلىدىن 38، سوغدى تىلىدىن 4، خەنزۇ تىلىدىن 3، ئىران تىلىدىن 1 ئاتالغۇ بار).

قىسقىسى تەرجىمانىنىڭ ئەسەر تەرجىمە قىلىشتىكى قابىلىيىتى ۋە يۇقىرىقى مەسىللارغا قارىغاندا، تەرجىمان پرتانراكشىتنىڭ بۇددا ئايەتلىرىدىن تولۇق خەۋەردار ئىكەنلىكىنى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق بىلىدىغان قارا شەھەرلىك سۆز ئۇستىسى ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك، سانسكرىت، سوغدى، خەنزۇ، ئىران تىللىرىدىنمۇ خەۋەردار ئىكەنلىكىنى، مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

3. مايتىرى سىمىت

«مايتىرى سىمىت» - (弥勒会见记 Maytri Simit) مەملىكىتىمىزدە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى دراما قولىيازمىلىرى ئىچىدە دەۋرى ئەڭ ئۇزۇن بولغان، توخرى[1] تىلىدا ئىجاد

① توخرى تىلى - قەدىمكى قارا شەھەر تىلى بولۇپ، بۇ تىل توغرۇلۇق مەلۇمات «تارىم» ژۇرنىلى 1985 - يىل 6 - سان 112 - بېتىگە بېرىلگەن.

قىلىنىپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان كۆپ كۆرۈنۈشلۈك يىرىك سەھنە ئەسىرى.

«مايتىرى سىمىت» - بۇددىزمنىڭ ھىنايانا[1] (كىچىك كۆلەڭگە) ئىدىيىسى بىلەن سۇغىرىلغان ئەسەر، شۇنداقلا ئۇ بۇددىزم تەلىماتىدا «ھەممە مەۋجۇت» دەپ قارايدىغان ۋايباچىكا waybaqika (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا waibasika) مەزھىپىنىڭ كلاسسىك ئەسىرى.[2]

ھازىر دۇنيادا بۇ ئەسەرنىڭ تۆت خىل قوليازما نۇسخىسى بار. 1. قاراشەھەر شورچۇق نۇسخىسى. تىلى توخرىچە؛ 2. تۇرپان - سىڭگىم نۇسخىسى. ئۇيغۇرچە، بۇلار گېرمانىيىدە ساقلانماقتا. 3. 1959 - يىلى قۇمۇل تۆمۈرىتىدىن تېپىلغان تۈركىيچە نۇسخىسى. 4. 1965 - يىلى قاراشەھەر شىكشىندىن تېپىلغان توخرىچە نۇسخىسى. بۇلار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم

---

① بۇددا دىنىدا ئاساسەن ئىككى مەزھەپ بولۇپ، بىرى «ھىنايانا»، يەنە بىرى «ماھايانا» دەپ ئاتىلىدۇ. «ھىنايانا» مەزھىپى «ھەممە مەۋجۇت» دېگەن ئېتىقاد قىلىش بىلەن ساكيامونىنىڭ ئەقىدىسىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئازاب سەۋەبلىرىدىن ئالاقىنى ئۈزگەندىلا نىرۋانىغا (مەقسەتكە) يەتكىلى بولىدۇ. ساكيامونىمۇ بۇددا (بۇرخان) غا ئايلانغان، كېيىن مايتىرىمۇ شۇنداق ئىلاھىي دەرىجىگە يېتەلەيدۇ؛ كىشىلەر ھەرقانچە قىلسىمۇ پەقەت «ئارخات» (ساكيامونىنىڭ ئەڭ قابىل ياردەمچىسى، بارلىق شاگىرتلىرىنىڭ ئالدى) بولالايدۇ دەپ قارايدۇ.

«ماھايانا» مەزھىپى ئۆزىنى پۈتۈن جانلىقلارنى ئازاب دەستىدىن قۇتقۇزىدىغان چوڭ ھارۋىغا، ھىنايانا مەزھىپىنى بولسا دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە شەخسەن ئۆزى چۈشىدىغان كىچىك ھارۋىغا ئوخشىتىدۇ. ئومۇمەن ماھايانا مەزھىپى يات تەرىقەت بىلەن بۇددا دىنىنىڭ ئارىلاشما گەۋدىسى بولۇپ، لاپ گەپ ۋە كۆپتۈرمىچىلىك بىلەن تولغان. ئۇلار ئۆزلىرىنى بىز باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەيمىز، تەركىيدۇنيا بولمايمۇ ئىستىقامەت بىلەن بۇددىستۋالىق ۋە بۇددالىققا يەتكىلى بولىدۇ» دەپ قارايدۇ.

② تۈركىيچە نۇسخىلاردىكى «مايتىرى سىمىت» دېگەن سۆز توخرىچە نۇسخىلاردا «مايرېياسامىدى» دەپ يېزىلغان. ئۇ «مايرېيا» (ئادەم ئىسمى، مەنىسى رەھىمدىللىك) بىلەن «سامىدى» (مەنىسى كۆرۈشۈش ياكى كۆرۈشكەنلىكى) دېگەن سۆزلەردىن ياسالغان قوشما سۆز بولۇپ، «مايرېيانىڭ (ساكيامونى بۇددا بىلەن) كۆرۈشۈشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئەسەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەسلىي نۇسخىسى (يەنى سانسىكرىتچە نۇسخىسى) «ماھائىترىيا» مىلادىيە II ئەسىردە ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن دەپ قارالماقتا. ئۇنىڭدىن كېيىنكى زامانلاردا بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي ماس كەلمەيدىغان خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىلىرى، جۈملىدىن ساك تىلىدىكى (قەدىمكى خوتەن ساك تىلى) تەرجىمە نۇسخىسىمۇ مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇلار ئەسلىدىكى سانسىكرىتچە نۇسخىدىن كۆپ يىراقلىشىپ كەتكەن. ھازىر بۇ ئەسەرنىڭ بىرئاز ئوخشىمايدىغان ماۋزۇلاردىكى سانسىكرىتچە، تىبەتچە، خەنزۇچە، سوغدىچە ۋە توخرىچە تەرجىمە نۇسخىلىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم.

رایونلۇق مۇزبیدا ساقلانماقتا.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىق - «مايتىرى سىمىت» نىڭ بىرقەدەر تولۇق نۇسخىسى 1959 - يىلى قۇمۇلدىن تېپىلغان. هازىر بۇ نۇسخا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزبيدا ساقلانماقتا.

چەت ئەل ئالىملىرى ۋە ئېلىمىزنىڭ ئالىملىرى بۇ ئەسەرنى 27 پەردىلىك چوڭ تېپتىكى دراما ئەسىرى دەپ تونۇيدۇ. توخرىچە نۇسخىلىرىنىڭ بىرىدە ئەسەرنىڭ نامى «Maitreya Samiti nataka» (nataka - دراما دېگەن مەنىدە) دەپ يېزىلغان. توخرىچە نۇسخىلاردا يەنە ۋەقەلىك ئورنى، پېرسوناژلار ۋە تەڭكەش قىلىنغان كۆيلەر كۆرسىتىلگەن. دېمەك، ئەسەرنىڭ توخرىچە نۇسخىسىنىڭ سەھنە ئەسىرى ئىكەنلىكى چۈشىنىشلىك. قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخا بىلەن توخرىچە نۇسخىنى سېلىشتۇرغان مۇتەخەسسىسلەر قەدىمكى ئۇيغۇرچىسىنىڭ توخرىچىسىغا مەزمۇن جەھەتتە ناھايىتى يېقىن ئىكەنلىكىنى، ئۇسلۇب جەھەتتىن پەرق قىلىدىغانلىقىنى بايقىغان. ئەسەرنىڭ قۇمۇل نۇسخىسىدا ھەربىر بۆلۈم (پەردە) نىڭ بېشىدا ۋەقەلىك ئورنىلا كۆرسىتىلگەن. ھەربىر بۆلۈمنىڭ ئاخىرىدا شۇ بۆلۈمنىڭ نامىمۇ كۆرسىتىلگەن. شۇنداق بولسىمۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت» نىڭ توخرى تىلىدىكى سەھنە ئەسىرىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى، ئۇنىڭ قومۇل نۇسخىسىنىڭ ھەربىر بۆلۈمىنىڭ بېشىدا ۋەقەلىك ئورنى كۆرسىتىلگەنلىكى، ھەربىر بۆلۈمنىڭ ۋەقەلىكى كونكرېت ئوبرازلار ۋە ئۇلارنىڭ دىئالوگلىرى ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەسەرنىڭ نامى «مايتىرى سىمىت سۇدۇر (سوترا)» دەپ يېزىلماي، بەلكى «مايتىرى سىمىت نوم بېتىگ» دەپ يېزىلغانلىقى (نوم بىتگ كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، ھېكايە سۆزلەش ئارقىلىق دىن تەرغىب قىلىنىدىغان ئەسەر دېگەن مەنىدە) ۋە بۇ ئەسەردە ئۇچرايدىغان

«كۆرۈنۈش» (كۆرۈنۈش) سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايىترى سىمىت» نىڭ سەھنە ئەسىرى ئىكەنلىكىگە ئىسپات بولالايدۇ.[1] بۇنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تۆۋەندىكى مىسالار بىلەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

ئەسەرنىڭ 1 — 11 - بۆلۈملىرى تۆۋەندىكىدەك جۈملىلەر بىلەن باشلانغان ۋە ئاياغلاشقان:

1 - بۆلۈم جەمئىي 16 ۋاراق (32 بەت)، 3 ۋارىقى ئاساسەن تولۇق بولۇپ، مۇنداق جۈملىلەر بىلەن باشلانغان:

«ئەمتى بۇ نوملۇغ ساۋاغ ئاڭ ماگىت ئىلتەرا چاگرى كەنت ئۇلۇشتا ئوقمىش كەرگەن».

[ئەمدى بۇ نوملۇق سۆزنى ماگىت ئىلىدىكى راچاگرى شەھەر دۆلىتىدىن ئۇقۇشۇش كېرەك]

بۇ بۆلۈمنىڭ يەتتىنچى ۋارىقىنىڭ ئالدى بېتىنىڭ 20 -، 23 - قۇرلىرىدا يەنە مۇنداق ۋەقەلىك ئورنى كۆرسىتىلگەن:

«21. ئەمتى بو نوملۇغ ساۋاغ كساناپت (ئىلتەكى) 22. باداری بىلگە براماننىڭ... 23. يىرىنتە ئۇقمىش كەرگەن...»

[ئەمدى بۇ نوملۇق سۆزنى كساناپت ئىلىدىكى ... باداری بىلگە (دانىشمەن) ... براھماننىڭ... يېرىدىن ئۇقۇشۇش كېرەك.]

«...مايىترى سىمىت نوم بېتىگە باداری بىرامانىڭ ياغىش ياغماق.

ئاتلاغ باشتىنقى ئۇلۇش تۇكەدى»

(مايىترى سىمىت نوم يۇتۇكتە باداری براھماننىڭ نەزىر - چىراغ قىلىشى ئاتلىق بىرىنچى بۆلۈم تۇگىدى).

بۇ بۆلۈم ئىككى كۆرۈنۈشلۈك بولۇپ، بىرىنچى كۆرۈنۈش شىمالنى قوغدىغۇچى ئىلاھ ۋايشىراۋاناڭ قول ئاستىدىكى ئۇچ

---

① ئى. يۈسۈپ، ئا. خوجا، د. قەمبىرى: «مايىترى سىمىت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 - يىل، 6 - بەت.

سەركەردىنىڭ دىئالوگلىرى ئارقىلىق باشلىنىپ، تەڭرى تەڭرىسى ساكيامونى بۇرخانىنىڭ ماگىت ئىلىدىكى پاساڭ تاغدا نوم تەپسىر قىلىۋاتقانلىقى ئۇقتۇرۇلىدۇ. ئاندىن بۇ ئۇچى مايىتىرىنىڭ پات ئارىدا تەڭرى بۇرخانىنىڭ يېنىغا بارىدىغانلىقىنى، ئۆزلىرىنىڭ ئۇنى شۇ يەردە كۆرمەكچى بولغانلىقلىرىنى ئېيتىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرىنچى كۆرۈنۈش ئاياغلىشىدۇ.

ئىككىنچى كۆرۈنۈش مايىتىرىنىڭ ئۇستازى بولغان 120 ياشلىق باداري براھمان 500 شاگىرتنى ئەتراپىغا ئېلىپ مايىتىرىنىڭ قولىنى تۇتۇپ سۆزلىگەن ھالدا باشلىنىدۇ. بىر كۈنى كېچىدە باداري براھمانىنىڭ تەڭرى تەڭرىسى بۇرخانىنى كۆرۈش توغرۇلۇق ئاسمان ئىلاھىدىن ۋەھى كېلىدۇ. باداري براھمانىنىڭ ياشىنىپ كېسەلچان بولۇپ قالغانلىقتىن، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ بۇرخانىنى كۆرۈشكە بارالمايدىغانلىقىدىن مەيۇسلەنگەنلىكى بىلەن بىر كۆرۈنۈش ئاخىرلىشىدۇ.

قىسقىسى، بۇ ئەسەر كونكرېت ۋەقەلىك ئورنى ۋە كونكرېت ئوبرازلارغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللىنىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان سەھنە ئەسىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئېلىمىزدىكى ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئەڭ دەسلەپكى سەھنە ئەسىرىدۇر.

ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىلىرىنىڭ تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغانلىقى، ئۆز زامانىسىدا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكىلەرنىڭ، جۈملىدىن تۇرپان، قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەلگۈسى بۇرخان مايىتىرىغا (قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا: كىن كەلتەچى مايىتىر بۇرخان دېيىلىدۇ) قاتتىق ئىخلاس بىلەن چوقۇنغانلىقى ۋە دىنغا ئائىت ئەسەرلەرنى كۆچۈرۈشنى بىرخىل ساۋاپلىق ئىش دەپ ھېسابلايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، تارىم ۋادىسىدىكى كۇچا،

قاراشەھەر قاتارلىق قەدىمكى يۇرتلاردا ياشىغان كىشىلەر مايتىرغا چوقۇنغان، بۇ، شۇ جايلاردىكى مىڭئۆي رەسىملىرىدە ئىسپاتلىنىۋاتىدۇ.

بۇددا دىنىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ھەرقايسى جايلارغا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تەرجىمىسى نۇرغۇن نۇسخا كۆچۈرۈلگەن بولۇشى ۋە كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. شۇنىڭدەك ئەسەرنىڭ تۇرپان نۇسخىسىنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى قۇمۇل نۇسخىسىنىڭكىدىن بۇرۇن بولۇشى مۇمكىن. ئەسەرنىڭ قۇمۇل نۇسخىسىنى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى ـ چۆتاش يىگەن تۇتۇق مەزكۇر خانلىقنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە كۆچۈرۈتكۈزگەن. بۇنى بۇ نۇسخىنىڭ «يۇكۇنچ بۆلۈم»[1] ئاخىرقى ۋاقىنىڭ (14 ـ ۋاقىنىڭ) ئالدىنقى بېتىدىكى مۇنۇ قۇرلاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

يۇكۇنچ تۆرت يىگىرمى پاتار (A)

1. يەمە ئالقاتمىش ئايكا كۈسەنچىگ كۈنكە
2. ئۈدرۈلمىش ئەدگۈ ئۆدگە قۇتلۇغ قىۋلىغ قۇلۇقا
3. قۇتلۇغ قوين يىل ژۇن ئۈچىچ ئاي
4. ئىكى ئوتۇزقا مەن ئۈچ ئەردىنكە كىرت ـ
5. گۈنچ كۆڭۈللۈگ ئۈپاسى چۆتاش يگەن
6. تۇتۇق كىشىم تۇزۇن بىرلە كىن كەلتە ـ
7. چى مايتىرى بورخانقا توسالىم تەپ
8. بىر مايتىرى سۇ بەزەت دىمىز بىر
9. مايتىرى سىمىت نومىن يەمە
10. بىتىت دىمىز .....

.....

① يۇكۇنچ بۆلۈم ـ ئەسلىي تېكىستتە يۇكۇنچ ئۇلۇش بولۇپ، «يۇكۇنچ» ـ يۇكۇنمەك، چوقۇنماق، «ئۇلۇش» ـ بۆلۈم، قىسىم، باب دېگەن مەنىدە.

21. يەمە بۇ بوياناغ ئاڭ ئۆڭرە ئاۋىرار ـ
22. بىز تەڭرى بۆگۈ ئەل بىلگە ئارسلان تەڭرى
23. ئۇيغۇر تەركەنىمىز قۇتىڭا ئالقاتمىش ئون
24. ئۇيغۇر ئەلى ئوتۇز تىگىت ئوغلانى توقۇز
25. ئەلچى بىلگەسى مىڭ تاپىنۇر تۈمەن
26. ئىچرە كېلەرى بىرلە مىڭ تۈمەن يىلقا
27. تەگى ئەل ئاشايۇ يارلىق ئاماقلارى بولزۇنلار.

.....

[1. يەنە مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدىغان ئايغا، ئارزۇ قىلغان كۈنگە.
2. تاللانغان ياخشى پەيتكە، قۇتلۇق خەيرلىك ۋاقىتقا
3. قۇتلۇق قوي يىلى ژۇن (闰 كەبىسە) 3 ـ ئاينىڭ
4. ـ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنىگە مەن ئۈچ ئەردىنگە[1]
5. قاتچان. كۆڭۈللۈك ئۇپاسى[2] چۇتاس يىكەت.
6. تۇتۇق ئايالىم تۈزۈن بىلەن بىللە كېيىن كېلىدىغان
7. (كەلگۈسى مەيدانغا چىقىدىغان) مايتىرى بۇرخانغا ئۇچرىشايدى دەپ
8. بىر مايتىرى ھەيكىلىنى بېزەتتۇق. بىر
9. مايتىرى سىمىت نۇسخىسىمۇ
10. كۆچۈرۈتكۈزدۇق.....
21. يەنە بۇ بويانىنى (ساۋاپنى) ئەڭ ئاۋۋال بېغىشلايـ
22. ـىمىز تەڭرى بۆگۈ ئېل بىلگە ئارسلان تەڭرى.
23. ئۇيغۇر تەركەنمىز ئالىيلىرىغا (ئۇ)، مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدىغان
24. ئون ئۇيغۇر ئېلى، توققۇز شاھزادە ئوغلانى، توققۇز
25. ئەلچى ـ ئەقىلدارى، مىڭ تېۋىنىدىغان تۈمەن
26. (ئوردا) ئىچىدىكىلىرى بىلەن بىللە مىڭ تۈمەن

---

① ئۈچ ئەردىنى ـ بۇرخان، نوم، راھىبلارنى كۆرسىتىدۇ.
② ئۇپاسى ـ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان، لېكىن راھىب بولمىغان ئەرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

27. يىلغا قەدەر ئەلنى گۈللەتسۇن.]

4. «مايتىرى سىمىت» نىڭ قىسقىچە مەزمۇنى

بۇددىزم تەلىماتلىرىدا چۈشەندۈرۈلۈشچە، بۇددا (مەنىسى ئەقىل تاپقان كىشى، ئاقىل، يەنى ساكيامۇنا) نىرۋانا (بۇددىزمچىلار ئەقىدىسىدىكى ئەڭ يۇكسەك مەنىۋى مەنزىل، يەنى بۇددىزم يولىدىكى ئۆلۈم) غا كېتىش ۋاقتىدا قىلغان ۋەسىيىتىدە مايتىرىنىڭ كەلگۈسىدە بۇددا بولىدىغانلىقىنى مۇنەججىملىك بىلەن ئېيتقانمىش.

ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن مايتىرى - سانسىكرىتچە (Maitreya) دىن كەلگەن خاس ئىسىم بولۇپ، ئۇ بۇددىستلار تەسەۋۋۇرىدا كەلگۈسىدە دۇنياغا كېلىدىغان بۇددا (بۇرخان) دۇر. مايتىرى - بارلىق بۇددىزم مۇرىتلىرى تەلمۇرىدىغان قۇتقۇزغۇچى خۇدا ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئادەتتە Aditja دەپمۇ ئاتىلىدۇ. گەرچە ئۇ بۇددىزم تارىخىدىكى ئالاھىدە مەشھۇر شاگىرتلاردىن بولمىسىمۇ، ئەمما دىنىي ئەپسانىلەردە ئۇنىڭ ساكيامونىنىڭ ھەمراھلىرى ئىچىدىكى مۇھىم شەخس ھېسابلىنىدىغانلىقى ۋە ساكيامونىنىڭ ئۇنى توچتا دېگەن جايدا ئۇچرىتالمىغانلىقى، ئۇنى ئۆزىنىڭ بەش مىڭ يىلدىن كېيىنكى ۋارىسى قىلىپ بەلگىلىگەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

«مايتىرى سىمىت» تىن ئىبارەت بۇ يىرىك سەھنە ئەسىرىدە بۇددا دىنى مۇرىتلىرىنىڭ نەزەرىدە كەلگۈسىدە مەيدانغا چىقىدىغان قۇتقۇزغۇچى ئىلاھ - مايتىرى بۇرخانىنىڭ ھاياتىدىكى ئىش - پائالىيەتلىرى دەل مايتىرىنىڭ بۇددا بىلەن كۆرۈشكەنلىكى ئارقىلىق ئوبرازلىق تۇرده ھېكايە قىلىنغان.

«مايتىرى سىمىت» دراممىسى سەككىز ياشلىق مايتىرىنىڭ ئۇستازى باداری براھمانىنىڭ چۈشىدە «ۋايشراۋانا»[1] ناملىق

① ۋايشراۋانا - دۇنيانى ئۆز پاناھىدا ساقلىغۇچى تۆت ئىلاھ «ماخاراجا» نىڭ بىرى.

ئىلاھلار بىلەن سۆھبەت قىلىۋېتىپ ماگاتا (ھازىرقى نېپالدا) دۆلىتىدىكى باراناس تېغىدا ساكيامونىنىڭ بۇددا بولغانلىقىنى غەل - پال كۆرۈپ قالغاندىن كېيىن، ئۆزى بەك قېرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن مايىتىرىنى 16 شاگىرتى بىلەن بۇددانىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنلىكىدىن باشلىنىدۇ.

قالغان كۆرۈنۈشلەردە يول يۈرۈش، كۆرۈشۈش جەريانى ۋە بۇ توغرۇلۇق ئاسماندا پەيدا بولغان ئاجايىپ - غارايىپ تەنتەنىلەر، سۆھبەتلەر ۋە باشقا ۋەقەلەر تەسۋىرلىنىدۇ.

«مايىتىرى سىمىت» تېكىستىدە جانلىق ئۇسلۇب ۋە تەسىرلىك ئەدەبىي ۋاستىلەر ئارقىلىق بۇرخان (بۇددا) نىڭ ھەممىگە قادىرلىقى، مايىتىرىنىڭ مېھرىبانلىقى بايان قىلىنغان ۋە بۇرخان (بۇددا)، تەڭرى مايىتىرىلارنىڭ ئالەمدىكى جانلىقلار (ئىنسانلار، ھايۋانلار، ئۇچار قاناتلار، ئومۇمەن بارلىق جانلىقلار) نى ئازابتىن قۇتۇلدۇرغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايىلەر سۆزلەنگەن، بۇددىزم نەزەريىسى، پەلسەپىسى ۋە بۇددىزم نۇقتىئىنەزەرلىرى شەرھلەنگەندىن تاشقىرى نۇرغۇنلىغان تەسۋىرلەر قوللىنىلغان. دىئالوگلار پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرى، ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئەسەردە تۇزۇن (ئالىيجاناب) مايىتىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشى، ياخشى ئالامەتلىرى، شەپقەتلىك ئۇستازىدىن ئايرىلىپ تويىن بولمىش ساكيامونىنىڭ ئىنىكئانىسى گائۇتامى خاتون بۇرخانغا ئاتاپ تىككەن توننى قولدىن - قولغا ئايلاندۇرۇشى، تەڭرى بۇرخاندىن كەلگۈسىدىكى بۇرخانلىقنى تەلەپ قىلىشى، جانلىقلارنى قۇتقۇزۇش يولىدا قىلغان ساخاۋەتلىك، ساۋابلىق ئىشلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنىپ، بۇددا دىنىنىڭ مەنىسى چوڭقۇر، خىلمۇ خىل، مۇرەككەپ ئەقىدىلىرى مەدھىيىلەنگەن. ئەسەردە ئومۇمەن باشتىن - ئاياغ بارلىق بۇددىزم مۇرىتلىرى تەلمۇرىدىغان قۇتقۇزغۇچى بۇرخان — مايىتىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرى تەسۋىرلىنىدۇ.

«يۇكۇنچ» بۆلۈمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە مەزمۇنىنى تۆت ئابزاسقا بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى ئابزاستا: بۇرخان (بۇددا) نىڭ قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ، جانلىقلارنى قۇتۇلدۇرغانلىقى، بۇرخاننىڭ پاراسىتى، چەبدەسلىكى، شۇنداقلا ئۇنىڭ مېھرى ـ شەپقەتلىكلىكى جانلىق بايان قىلىنغان.

ئىككىنچى ئابزاستا: «نوم شەرھلەنگەن ئابزاسنىڭ بېشىدا نومغا تەبىر بېرىلىپ، ئۇنىڭ بارلىق دانا، بىلىملىك بۇرخانلارنىڭ ئۇستازى ۋە ھۆرمەت بىلدۇرىدىغان ئوبيېكتى ئىكەنلىكى ئېيتىلغان. ئۇنىڭ كەينىدىنلا نوم چۈشەندۈرۈلگەن.

ئۈچىنچى ئابزاستا: «راھىب جامائەت» نىڭ تۈگەل دانا تەڭرى بۇرخاننىڭ شازانلىق شەھەر دۆلىتىنى تۇتقۇچى (قوغدىغۇچى) ئىكەنلىكى، شازانلىق سارايلارنى تىرىگۈچى ئالتۇن تۈۋرۈككە ئوخشاش ئىكەنلىكى، ھەرقانداق جامائەتتىنمۇ بەكرەك مەدھىيلىنىدىغانلىقى، نېپتچا ئاتلىق ئەجرى ئارقىلىق دىئانغا كىرىپ، سەككىز سانۇار ئىچىدە تۇغۇلىدىغانلىقى، بەخت ـ تەلەيلىك قىلىپ يارىتىلىدىغانلىقى، بۇددىزم ھەققىدىكى «ئون سەككىز تۈرلۈك بوشخوتلۇق»، «توققۇز تۈرلۈك بوشخوتسىز» مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ، «يىگىرمە يەتتە تۈرلۈك دانىشمەنلەر» بىلەن تولغان بۇددىزم راھىب جامائىتىنى ھېسابلىنىدىغانلىقى بايان قىلىنغان ۋە بۇددىزم راھىب جامائىتىگە، مايىرىغا، تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان نىرۋانىغا بارغاندىن كېيىن زور پايدىلىق ئىشلارنى قىلغان. ۋايباس شاسترنى يارانقان ئەنەتكەك (ھىندىستان)، كۈسەن (كۇچا)، سۇلمى (قاراشەھەر؟) قاتارلىق شەھەر دۆلەتلىرىدىكى بۇددىزم ئۇستازلىرىغا ھۆرمەت بىلدۇرۈلگەن.

تۆتىنچى ئابزاس، ئەملىيەتتە، بۇ «يۇكۇنچ» بۆلۈمىنىڭ خاتىمىسى بولۇپ، بۇ ئابزاستا گەرچە 54 قۇر خەت پۈتۈلگەن

بولسمۇ، لېكىن ئۇ پۈتۈن يۈكۈنچ» بۆلۈمىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدا سەددىقە بەرگۈچىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ:

«... يەنە مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدىغان ئايغا، ئارزۇ قىلغان كۈنگە، تاللانغان ياخشى پەيتكە قۇتلۇق ۋە خەيرلىك ۋاقىتقا، قۇتلۇق ئۈي يىلى ژۇئىن 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىگە، مەن ئۇچ ئەردىنگە ئېتىقاتچان كۆڭۈللۈك چوتاس يىگەن تۈتۈق ئايالىم تۇزۇن بىلەن بىللە كەلگۈسىدە كېلىدىغان مايتىرى بۇرخانغا ئۇچرىشايلى دەپ بىر مايتىرى ھەيكىلىنى بېزەتتۇق، بىر «مايتىرى سىمىت» نومىنى كۆچۈرتكۈزدۇق ...» دەپ بايان قىلىدۇ. بۇ ئابزاستا يەنە سەددىقە بەرگۈچى ئۆزىنىڭ خاقانى، ئاتا ـ بوۋىسى، قېرىنداشلىرى، ئوغۇل ـ قىزلىرى ۋە كېلىنلىرىنىڭ ئىسمىنى ئىزھار قىلىدۇ.

دېمەك، «يۈكۈنچ» بۆلۈمىدە ئاساسەن «ئۇچ ئەردىنى» (بۇرخان، نوم، توين) گە بولغان ساداقەتمەنلىك يېزىلغاندىن تاشقىرى، «ئۇچ ئاغلىق نوملار» ۋە بۇرخان، تويلار (راھىب) جامائىتىنىڭ سىرلىق ھەيۋىسى سىڭدۈرۈلگەن ئاتالمىش بۇددىزم ھەقىقىتى تەشۋىق قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئاساسەن ھىنايانا مەزھىپىنىڭ كۆز قارىشى تەكىتلەنگەن. قىسقىسى بۇ نۇسخىنىڭ كىرىش سۆزى ھېسابلانغان بۇ بۆلۈم (يۈكۈنچ بۆلۈم) قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ دىنىي چۈشەنچىسى، پەلسەپىۋى ۋە ئەخلاقىي كۆز قارىشىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال بولۇپلا قالماي بەلكى تەتقىقاتچىلارنى تارىخ، مەدەنىيەت تارىخى ۋە دىن تەتقىقاتىغا دائىر مۇھىم ماتېرىياللار بىلەنمۇ تەمىن ئېتىدۇ.①

«مايتىرى سىمىت» گەرچە تەرجىمە ئەسىرى بولسىمۇ، ئۇ،

---

① ئى. يۈسۈپ، ئا. قېيۇم، د. قەمبىرى تەييارلىغان «مايتىرى سىمىت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 ـ يىلى نەشرى 7 ـ بەتكە قارالسۇن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك تارىخىي، مەدەنىي مىراسى سۈپىتى بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ مەشھۇر ئەدىبلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت پائالىيەتلىرىنى، تارىخى، جۇغراپىيەسىنى، تۇرمۇش ئەھۋالىنى، دىن تارىخىنى، دىنىي مەزھەپلەرنىڭ نەزەريە كۆز قاراشلىرىنى، مىڭئۆيلەرگە سىزىلغان تام رەسىملىرىنىڭ يازما ئىزاھلىرىنى، شۇنداقلا ئېلىمىز مەدەنىيەت تارىخىنى، ئېتنوگرافىيە تارىخىنى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئەدەبىيات تارىخىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم ـ نامىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېريال ھېسابلىنىدۇ.

«مايتىرى سىمىت» ئېلىمىزنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ دراماتچىلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پروفېسسور فېڭ جياشېڭ: «بۇ ئەسەر مىلادىيە XI ئەسىرلەردە تەرجىمە قىلىنغان، شۇڭا ئۇنى ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدا بارلىققا كەلگەن سەھنە ئەسەرلىرىدىن بىرقانچە يۈز يىل ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ»①

دەپ كۆرسەتسە، گېڭ شىمىن ئەپەندى: «بۇ سەھنە ئەسىرى ئېلىمىز ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىي ئەسىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئېلىمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى سەھنە ئەسىرى» دەپ ھېسابلايدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا: قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

تەكرارلاش سۈئاللىرى

1. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى توغرۇلۇق

① توختى تۇرەك: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دراماتچىلىقىدىن تەرمىلەر»، «شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇرچە 1985 ـ يىلى 10 ـ ئايىنىڭ 10 ـ كۈنىدىكى سانى، 5 ـ بەتكە قارالسۇن.

سۆزلەپ بېرىڭ.

2. سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ، پرتانراكشىت، ئاپرىنچور تېگىن، كى كى (1)، پراتيا ياشىرى، بويان قاياقال، ئاتساڭ، قالىم قايشى قاتارلىقلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭ.

3. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدئىي ئالاھىدىلىكىنى بايان قىلىڭ.

4. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە قانداق نەسرىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن؟ ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

5. سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭنىڭ ئەدەبىي تەرجىمە ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ.

6. «چىستانى ئىلىگ بەگ»، «ئىككى تېگىن ھېكايىسى» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدئىي ئالاھىدىلىكىنى بايان قىلىڭ.

7. شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دراممىچىلىقى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭ.

8. «مايتىرى سىمىت» قانداق ئەسەر؟
ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

II باب قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

§1. ئومۇمىي ئوبزور

قاراخانىيلار خانلىقى تەخمىنەن IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قۇرۇلۇپ، X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يېتىلگەن. XII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا كەلگەندە مۇنقەرز بولغان. ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن قارلۇق، تۈركەش، ياغما، چىگىل، ئۇيغۇر، سوغدى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى غەربتە قاراقۇرۇم چۆللۈكىدىن، شەرقتە لوپنۇر كۆلىگىچە، شىمالدا بالقاش كۆلىدىن جەنۇبتا ئامۇ دەرياسىغىچە يېتىپ باراتتى. خانلىقنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى چۈ دەرياسىنىڭ ئەتراپىدىكى بالاساغۇن (ھازىرقى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي) دا ئىدى. كېيىن كاشغەرگە كۆچۈرۈلدى.

مىلادىيە 840 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن بىر قىسىم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلىقىغا كىرىپ قارلۇقلار تەرەپكە باردى. IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ ئۇيغۇرلار قارلۇق خانلىقى ئاساسىدا قاراخانىيلار خانلىقىنى

قۇردى.

قاراخانىيلار خانلىقى خانلىقىنى خانىڭ چوڭ ئوغلى بىلەن كىچىك ئوغلى ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ سوردى. چوڭى چوڭ خاقان بولۇپ، ئارسلانخان (شىرخان) دەپ ئاتالدى. ئۇ خانلىقنىڭ ئەڭ ئالىي باشلىقى بولۇپ، بالاساغۇندا تۇردى؛ كىچىكى ئورۇنباسار خاقان بولۇپ، بۇغراخان دەپ ئاتالدى. ئۇ دەسلەپ تالاستا تۇردى، كېيىن كاشغەرگە كۆچۈپ كەلدى. يۇقىرىدىكى ئىككى نەپەر ئالىي ھۆكۈمراندىن باشقا، يەنە باشلىقتىن تۆتى بار ئىدى؛ ئۇلار ئىلەكخان، بۇغرا ئىلىگ، ئارسلان تېگىن، بۇغرا تېگىن دەپ ئاتىلاتتى.

سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدە قاراخانىيلار خانلىقى پەيدىنپەي قۇدرەت تاپقان ھەم قاراخانىيلار خانلىقىنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈپ كاشغەرنى پايتەخت قىلغان① (بۇ مىلادىيە 944 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ).

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى مەركىزىي شەھەرلەردىكى مەدەنىي مۇھىت ھەققىدە:

قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە، مەدەنىيەت ساھەسىدە بىر گۈللىنىش باسقۇچىغا كىردى. بالاساغۇن، كاشغەر، سەمەرقەند قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەر مۇھىم بىر مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە ئايلاندى.

XII ئەسىردە ياشىغان نىزامى ئەرۇزى سەمەرقەندى ئۆزىنىڭ «مەجمەئۇننەۋادىر» (نادىر ھېكايىلەر) ناملىق ئەسىرىدە سامانىيلار ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىلىم ـ مەرىپەتكە ھامىيلىق قىلغان سامانىي پادىشاھى ئەمىر ئىسمائىل سامانىي، غەربىي قاراخانىيلار خاقانى خىزىرخان قاتارلىق بىرمۇنچە ھۆكۈمدارلارنى

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، («شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» نى تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن)، 249 — 250 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىل نەشرى.

ۋە ئۇلار ئۆز ئەتراپىغا توپلىغان يۇزلىگەن پەيلاسوپ، ئاسترونوم، يازغۇچى، شائىرلارنى ۋە تېبابەت ئالىملىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ.

بولۇپمۇ بۇ دەۋردە كاشغەردە بىر قاتار مەدرىسىلەر ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلغان. بۇلار — ساچىيە مەدرىسى (مەدرەسەئى ساچىئە)، ھەمىدىيە مەدرىسى (مەدرىسەئى ھەمىدىيە)، مەھمۇدىيە مەدرىسى (مەدرىسەئى مەھمۇدىيە).

قاراخانىيلار دەۋرىدە كاشغەردە قۇرۇلغان مۇشۇ مەدرىسىلەرنىڭ ئۆز دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن كۆپلىگەن ئالىملار، شائىرلار ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئىلمىي مەركەزگە ئايلانغان. شۇڭا جامال قارشى ئۆز زامانىسىدىكى كاشغەرنى «ئىسلام دىيارى، ئەزىزلەر يۇرتى، مەشھۇر زاتلارنىڭ پائالىيەت سەھنىسى، ئېسىلزادە ئەمىرلەرنىڭ ماكانى، ئۇلۇغ ئالىملار تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شەھەر — كاشغەر ئۆز دەۋرىدە بەك ئاۋات شەھەر بولغان» دەپ يازىدۇ.

ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت ھەققىدە:

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىيات تارىخىي خاراكتېرلىك بېكى دەۋرگە كىرگەنلىكىنى نامايان قىلدى. كونا ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئىسلاھ قىلىنغان ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى خاقانىيە يېزىقىدا كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. بۇ دەۋردە قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىنىڭ سىرتىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر (قەبىلىلەر) ئارىسىدىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا يېزىش ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتىسۇ، خارەزم ھەتتا ئوغۇز دالىسىدا بىر خىل ئەنئەنگە ئايلانغان. بۇ ھال چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە، ئۆگۈدەي ۋە چاغاتاي دەۋرلىرىدە داۋاملىق ئىپادىلىنىپ تۇردى.

قاراخانىيلار قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ئۇنىڭ

تېررىتورىيىسىدە مۇھەممەد مۇسا خارەزمى (780 — 850) دېگەن ئۇلۇغ ئالىم ئۆتكەن. قاراخانىيلار دەۋرىدە بولسا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئەسىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» نامىلىق داستانى، ئەبۇ ناسىر فارابىنىڭ بىر قاتار ئىلمىي ئەسەرلىرى، ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» نامىلىق داستانى مەيدانغا كەلگەن. بۇ ئەدىبلەردىن ئىلگىرى چۇچۇ، تۈركىي كىشى ئەيلاقى دېگەن شائىرلار ئۆتكەن. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا مەلۇمات يوق. تۈركىي كىشى ئەيلاقى بولسا X ئەسىرلەردە ئۆتكەن[1] بولۇپ، ئۇنىڭ پارس تىلىدا يازغان سەككىز مىسرالىق شېئىرىدىن باشقا ئەسەرلىرى مەلۇم ئەمەس[2].

قاراخانىيلار دەۋرىدە يەنە ئابدۇغاپپار بىننى ھۇسەين، ئامامىدىن كاشغەرى، مەجىددىن بىننى ئەدنانى، مۇھەممەد ئال سەمەر قەندى، نار شاخى، ئەبۇ سەئىدئەل ـ ئىدرىسى قاتارلىق ئالىم ـ ئەدىبلەر مەيدانغا كەلگەن.

ئابدۇلغاپپار بىننى ھۇسەين كاشغەرى (؟ — 1082) كاشغەردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم.

ئۇ «تارىخى كاشغەر» (قەشقەر تارىخى) «مەسكەنى ئۇستادىيان»[3] (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان جايى) دېگەن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. «تارىخى كاشغەر» دە قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىغا دائىر تارىخى ۋە رىۋايەتلىك مەلۇماتلار بار.

بىرۇنى — تولۇق ئىسمى ئەبۇرەيھان مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد بىرۇنى (973 ـ 1050) قاراخانىيلار خانلىقىغا

---

① مەنبەلەردە بۇ شائىرنىڭ تاجىك ـ پارس شائىرى رودا كى (855/ 865 ـ 941) غا زامانداش ئىگەنلىكى سۆزلەنگەن.

② «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئالمۇتا 1983 ـ يىلى نەشرى.

③ بۇ ئەسەرلەر دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن، ئاۋفى (؟ ـ 1233) بۇ توغرىلىق مەلۇمات بەرگەن.

قاراشلىق ئۆرگەنچ شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بۈرۇن يېزىسىدا تۇغۇلۇپ[1] ، ئافغانىستاندىكى غەزنە شەھىرىدە ۋاپات بولغان. ئاتاقلىق ئالىم، مەشھۇر ئاستىرونوم، ماتېماتىك، جۇغراپىيەچى، گېئولوگ، فىلولوگ، تارىخچى، ئېتنوگراف، دوختۇر ۋە شائىر بولۇپ، 150 تىن ئارتۇق ئەسەر قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇلاردىن 45 پارچىسى ئاستىرونومىيە ماتېماتىكىسىغا بېغىشلانغان. بىرۇنى گاللىلىدىن 500 يىل ئىلگىرى دۇنيا قۇياشنى مەركەز قىلىپ ئايلىنىدۇ، دېگەن تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويغان؛ نيوتوندىن 600 يىل ئىلگىرى جىسىملارنىڭ يەرگە قاراپ تارتىلىش قانۇنىنى كەشىپ قىلغان. دۇنيا ماددىدىن ئىبارەت، ماددىلار دائىم ھەرىكەت ۋە ئۆزگىرىش جەريانىدا بولىدۇ، دېگەن ئىلمىي كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن. بىرۇنى تىللارنى «ياخشى تىل» ، «يامان تىل» دەپ بۆلۈشكە بولمايدۇ، ھەربىر خەلق ئۆز تىلىنى ياخشى دەپ تونۇيدۇ، چۈنكى ئۇ شۇ تىلغا ئادەتلىنىپ كەتكەن، ئۇلار ئۆز تىلىنىڭ ئۆز ھاجىتىدىن چىقالىشىغا ئىشىنىدۇ، شۇڭا تىللارنىڭ بىر - بىرىدىن ئارتۇقچىلىقى يوق، ئادەمزاتنىڭ ھەممىسى بىردەك، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن.

بىرۇنىنىڭ تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى بۇ خىل كۆزقاراشلىرى شۇ دەۋردە بىر قىسىم ئىسلام ئالىملىرىنىڭ ئەرەب تىلىنى ھەممىدىن ئۈستۈن بىلىدىغان كۆز قاراشلىرىنى رەت قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا پارس ۋە تۈركىي تىللارنىڭ قەدىر كۆتۈرۈشىگە نەزەريىۋى ئاساس بولۇپ بەرگەن[2].

ئەبۇ رەيھان بىرۇنى ياشىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر يۇرتى خېلى ئۇزۇن زامانلار قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىگە تەۋە بولغان.

ئەبۇ ئىبراھىم ئىسھاق ئىبنى ئىبراھىم ئەلفارابى (مىلادىيە 966 - يىلى ۋاپات بولغان) فاراب شەھىرىدىن بولۇپ، ئۇ

① ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ، 713 - بەت.

② «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1989 - يىللىق 3 - سان.

«دىۋانۇلئەدەب فى بايان لۇغەتۇلئەرەب» ناملىق بىر ئەرەبچە لۇغەت تۈزگەن. تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان بۇ ئالىمنىڭ كىتابىدىن مەھمۇد كاشغەرى پايدىلانغان. «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تە تۈركىي سۆزلەرنى رەتكە تىزىشتا قوللىنىلغان سىستېما ئەرەب لۇغەتچىلىكىدە ئەنە شۇ ئالىم دەسلەپ قوللانغان سىستېما بولۇپ، شۇ دەۋردىكى باشقا ئەرەبچە لۇغەتلەردە بۇ سىستېما ئۇچرىمايدۇ[1].

ھۈسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرى (973 ـ 1093). مەھمۇد كاشغەرى بۇ كىشىنى «شەيخ ئىمام زاھىد ھۈسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرى» نامى بىلەن ئاتاپ، «ئۇستازىم» دەپ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالغان. ئۇ كاشغەردىكى «ھەمىدىيە» مەدرىسىدە ئۇزۇن مۇددەت مۇدەررىسلىك قىلغان. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئىلاھىيەت ئالىمى ۋە مۇسەننىفى (يازغۇچىسى) ئىدى. ئۇ «قۇرئان» نى تەفسىرلەپ، ھەدىس شەرھىلەپ ئەسەرلەرنى يازغان[2]. قاراخانىيلارنىڭ بىرقانچە قاغانلىرى بۇ زاتنى «دۇئاگۇيىمىز» (ئۆزلىرىگە مەدەت ئالغۇچى ـ نەقىلچىدىن) دەپ ھۆرمەت قىلغان.

مەھمۇد كاشغەرىدەك چوڭ ئالىمنى يېتىشتۇرگەنگە قارىغاندا، ھۈسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرى ئۆز دەۋرىنىڭ ھەممە پەنلىرىدىن، بولۇپمۇ ئەرەب تىلشۇناسلىق ئىلمىدىن چوڭقۇر مەلۇمات ئىگىسى بولغان قابىلىيەتلىك مۇدەررىس ئىكەنلىكى مەلۇم.

مۇھەممەد ىننى ئەلى ئەل جاپپار ئەل كاتىب ئەل سەمەرقەندى مەشھۇر سەمەرقەند تارىخچىسى ۋە يازغۇچىسى ئىدى. مەسئۇد ىننى ئەلى قىلىچ تاۋغاچ خانغا (1156 ـ 1162) بېغىشلاپ «ئەرەزۇل سىياسەت فى ئەغدەرۇل رىياسەت» (دۆلەت

---

① ئى. مۇتىئى: «مەھمۇد كاشغەرى، رومانىنىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن»، «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 1995 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى سانى.

② جامال قارشى: «مۇلھىمتاتۇسن سۇراھ».

سىياسىتىنىڭ ئاساسىي ئۆلچەملىرى) ناملىق ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەردە سۇلتان سەنجەر، قىلىچ تاۋغاچ خاننىڭ تەرجىمھاللىرى ۋە مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد بىننى جاپپار نار شاخى (؟ ـ 959) ئۇتتۇرا ئاسىيا تارىخچىسى بولۇپ، «بۇخارا تارىخى» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

ئەبۇ سەئىد ئابدۇلراخمان بىننى مۇھەممەد ئەل ئىدارىسى (؟ ـ 1015) «قەندىيە» (تولۇق ئىسمى «كىتابۇل قەندخى تارىخ سەمەرقەند») ناملىق ئەسەر يېزىپ چىققان.

بۇ چاغدا ماۋارائۇننەھر رايونلىرىدىن ئەمەك بۇخارى (؟ ـ 1449)، سۇزان سەمەرقەند (؟ ـ 1173)، رەشىدى سەمەرقەندى قاتارلىق شائىرلار يېتىشىپ چىققان.

رىۋايەتلەردە رابىيە كاشغەرى دېگەن شائىرەنىڭ ئۆتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ.

قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرىدىن سۇتۇق بۇغراخان[1] (؟888 ـ 956) مۇ قەلەمكەشلەردىن ئىدى. مەنبەلەردە ئۇنىڭ بىرقانچە پارچە تەزكىرە خاراكتېرىدىكى تارىخىي كىتابلارنى يازغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ[2].

بۇغراخان ھەسەن يەنى ھارۇن (991 ـ 993 ـ يىللىرى قاغان بولغان)[3] ئەدەبىيات خۇمار كىشى ئىدى. موللا ھاجى «تەزكىرەئى بۇغراخان» دا ئۇنىڭ ئېيتقان بىرمۇنچە نەزمىلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئۇ نەزمىلەرنى ئۇيغۇرچە ۋە پارسچە ئىككى تىلدا ئېيتقان. ئۇ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ئىدى.

ئەلى ئارسلانخان ـ بۇ كىشىمۇ قاراخانىيلار نەسلىدىن،

---

① سۇتۇق بۇغراخان 930 ـ يىلىدىن 956 ـ يىللىرىغىچە خانلىق سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان.

② ق. سابىت: «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئىسلام دىنى»، («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 ـ يىللىق 2 ـ سان.

③ بەزى مەنبەلەردە مىلادىيە 992 ـ يىلىدىن 998 ـ يىلىغىچە تەختكە ئولتۇرغان دېيىلىدۇ.

خانلىقنىڭ ھەربىي قوماندانلىرىدىن ئىدى. ئۇ شېئىر ئوقۇشقا ماھىر ئىدى. «تەزكىرەئى بۇغراخان» دا شېئىرلىرىدىن ئۆرنەكلەر بار.

يۈسۈپ قادىرخان (1024 ـ 1032 ـ يىلىغىچە خانلىق سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان)، قاراخانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خانلىرىدىن، يەنى ھەسەن (بۇغراخان) نىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ئۇرۇش مەيدانلىرىغا نەزمە ئوقۇپ كىرگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا جاسارەت ئۇرغۇپ تۇراتتى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بىر قانچە مىسرا شېئىرى «تەزكىرەئى بۇغراخان» غا كىرگۈزۈلگەن.

Ⅷ ئەسىردە نىزامى ئەرۇزى سەمەرقەندى ئۆزىنىڭ يازغان «مەجمەئۇننەۋادىر» (نادىر ھېكايىلەر) ناملىق ئەسىرىدە سامانىيلار ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىلىم ـ مەرىپەتكە ھامىيلىق قىلغان سامانىي پادىشاھى ئەمىر ئىسمائىل سامانىي، غەربىي قاراخانىيلار قاغانى خىزىرخان قاتارلىق بىرمۇنچە ھۆكۈمدارلارنى ۋە ئۇلار ئۆز ئەتراپىغا توپلىغان يۇزلىگەن پەيلاسوپ، ئاستىرونوم، يازغۇچى، شائىرلارنى ۋە تېببابەت ئالىملىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ.

بۇ توغرۇلۇق مۇنداق بىر مىسالنى سۆزلەپ ئۆتىمىز. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى خىزىر بىننى ئىبراھىم (1079 ـ 1081 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سەمەرقەندتىكى ئوردىسىدا ھەردائىم شائىرلارنىڭ شېئىر مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزۈپ، تالانتلىق شائىرلارنى مۇكاپاتلاپ تۇرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، شېئىر مۇسابىقىسىدە خىزىر بىننى ئىبراھىم بىر شائىردىن «سەن ئابدۇسەئىد رەشىدنىڭ شېئىرلىرى ھەققىدە قانداق پىكىردىسەن» دەپ سوراپتۇ. ئۇ شائىر «رەشىدنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى ياخشى ۋە راۋان يېزىلغان. ئەمما سەل تۇزى كەمرەك» دەپ جاۋاب بەرگەن.

قاغان شائىرلارنى بەس مۇنازىرىگە سېلىپ قويماق بولۇپ،

يەنە باشقا بىر شائىردىن «رەشىدنىڭ شېئىرلىرى قانداق» دەپ سورىغان. ئۇ شائىر «ياخشى، ئەمما تۇزسىز» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇ چاغدا قاغان شائىر رەشىدگە «سەنمۇ ئۇنىڭغا جاۋابەن بىر - ئىككى بېيىت ئېيتقىن» دېگەن. شائىر رەشىد مۇنداق شېئىر ئوقۇغان:

مېنىڭ شېئىرلىرىمنى تۇزى يوقلۇقىدا ئەيىپكە بۇيرۇدۇڭ،
راستتۇر، بۇ گۇمان،
شېئىرلىرىم شېكەر، ھەسەلگە ئوخشايدۇ، ھەسەل بىلەن شېكەردە
تۇز بولسا يامان!
سېنىڭ چامغۇرۇڭ، ئوت - چۆپۈڭ ئوخشاش، دېمەك سەن
ئۇچۇن كېرەك تۇز، ئەي نادان!

شېئىر قاغانغا ياققان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھەربىرىگە 250 دىنار قويۇلغان تۆرت پەتنۇستىكى 1000 دىنار (تىللا) نى شائىر رەشىدگە بېرىشكە بۇيرۇغان[1]. شائىر رەشىد ئوقۇغان شېئىردا قاغاننى ماختىغان ئەمەس، پەقەت، قاغان شائىرنىڭ تالانتىغا قايىل بولۇپ، ئۇنى تارتۇقلىغان.

بىز بۇ تارىخىي مەلۇماتتىن مۇنداق ئىككى مەسىلىنى بىلىۋالالايمىز. بىرى، قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى ۋە خانلىق ئوردا ئەدەبىيات ئەھلىگە ئېتىبار بىلەن قارىغان. ئىككىنچى، شۇ دەۋردە رەشىد دېگەن داڭلىق شائىر ئۆتكەن.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىلمىي خادىملار ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىجادىيەت قورالى قىلىشتىن باشقا، ئەرەب، پارس تىللىرىنمۇ قوللانغان. فارابى ئەرەبچە، پارسچە تىلنى ئىشلەتكەندىن باشقا، مەھمۇد كاشغەرىمۇ ئەرەبچە ئەسەر يازغان. جەۋھەرىي (ئىسمائىل ئىبنى ھىمادىل فارابى، XI ئەسىردە فارابتا تۇغۇلغان) تۈركىي

① نىزامى ئەروزى سەمەرقەندى: «مەجمەئۇننەۋادىر»، ئۇزبېكچە نەشرى، 46 - 47 - بەتلەر.

تللىق خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان تىلشۇناس بولۇپ، سۇھاھ (تاجۇللۇغە ۋە سىھاھۇلئەرەبىيە — تىللارنىڭ تاجى ۋە ئەرەب تىلىدىكى گۈزەللىك) دېگەن كىتابنى ئەرەبچە يېزىپ چىققان.

ئەبۇ ناسىر ئىبنى مۇھەممەد ئەسسائالىبنى (961 — 1038) نىڭ «يەتىمە تەددەھرىي مەھاسىن ئەھلىل ئەسىر» (ئەسىرىمىز ئەھلىنىڭ پازىللىرى ھەققىدە يېگانە دۇردانىلەر) ناملىق ئەسىرىدە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدىن چىققان 124 نەپەر شائىر ۋە يازغۇچى، تەزكىرىچىلەرنىڭ ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازغانلىقى ئېيتىلغان ھەمدە ئۇلاردىن مىسالالار كەلتۈرۈلگەن.

قاراخانىيلار خانلىقى ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدا بارلىققا كەلگەن بىر يەرلىك ھاكىمىيەت بولۇپ، ئۇ غەربىي رايون مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسىلىشى، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مۇناسىپ ھەسسىنى قوشقان.

2 §. ئەبۇ ناسىر فارابى

1. فارابىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى

فارابى (870 — 950) ئىنسانىيەتنىڭ دۇنياسى ۋە ئىنسانىنىڭ دۇنيادىكى ئورنى، رولىنى بىلىش تارىخىدا، پلاتون، ئارىستوتېللاردىن كېيىن بىر پۈتۈن پەلسەپە سىستېمىسى يارىتقان يىرىك مۇتەپەككۇر، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا قامۇس ئەسەرلىرى بىلەن دەۋر بۆلگۈچ رول ئوينىغان ئىنسكلوپېدىك ئالىم. ئارىستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز» دېگەن سالاھىيىتى بىلەن فانتىزم (تەڭرى بىلەن تەبىئەتنى بىرەك دەپ قاراش) پەلسەپىسىنى

يارىتىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئەركىن پىكىر يۈرگۈزۈشىگە يول ئېچىپ بەرگەن پەيلاسوپ، غايىۋى جەمئىيەت پرىنسىپلىرى ۋە پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى تەلىماتى بىلەن ئۆزىدىن كېيىنكى مۇتەپەككۇرلارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتىپ، پۈتكۈل ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىگە نەزەرىيىۋى ئاساس سېلىپ بەرگەن بۈيۈك ئىدىئولوگ.

ئەبۇ ناسىر فارابى پەلسەپىۋى بىلىش تارىخىدا ناتۈرال (تەبىئەتنى ئاساس قىلىش) فانتىزملىق پەلسەپە سىستېمىسىنى ياراتقان. فارابى ئۆزىنىڭ ناتۈرال فانتىزملىق دۇنيا قارىشىنى تەبىئەت پەلسەپىسى، بىلىش نەزەرىيىسى ۋە ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدە ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن بىللە ئەينى زامان ئىلىم - پەننىڭ ھەممە ساھەلىرىدە تىلشۇناسلىق، لوگىكا، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، فىزىكا، جانلىق تەبىئەت، تېببابەتچىلىك، جۇملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەتشۇناسلىق ساھەلىرىدە قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قالدۇرغان.

ئەبۇ ناسىر فارابىنىڭ ئىلغار ناتۈرال فانتېزملىق، راتسىئونالىزملىق ئەقىلنى ئاساس قىلىش ۋە گۈمانىزملىق قاراشلىرى ئەينى زامان ۋە كېيىنكى زامانداشلىرىغا ئىلغار مۇتەپەككۇرلار، ئالىملار ۋە ئەدىبلەرنىڭ دۇنيا قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدىيىۋى مەنبەلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. فارابى ئوتتۇرا ئاسىيادىن چىققان تۇنجى گرېك - رىم ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى، تونۇلغان ئېستېتىكا ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىچىسى، مۇزىكىشۇناس ۋە شائىردۇر.

ئوتتۇرا ئەسىر شېئىرىيىتىدە ئۆزىگە خاس تەلىمات ياراتقان ۋە «قەدىمنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى» (ك. ماركس) ئارىستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز» دەپ شۆھرەت قازانغان فارابىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتشۇناسلىق قاراشلىرى،

شېئىرىيەت ۋە مۇزىكا توغرىسىدىكى ئېستېتىكىلىق تەلىماتلىرى خاس تېما سۈپىتىدە يېتەرلىك دەرىجىدە مۇلاھىزە قىلىنىشقا تېگىشلىك. روشەنكى فارابىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى ھەققىدىكى قىممەتلىك ئەسەرلىرى، ئەينى زامان ئىسلام شەرقىدە ئارىستوتېلدىن كېيىنكى پوئېتىكىلىق ۋە ئېستېتىكىلىق چۈشەنچىلەرنىڭ نوپۇزلۇق دەستۇرى ھېسابلانغانىدى.

فارابىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد ئىبنى تارقان ئىبنى ئۇزلۇق فارابى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئېتى مۇھەممەد فارابى ئىدى.

فارابى ھىجرىيىنىڭ تەخمىنەن 259 ـ يىلى (مىلادىيىنىڭ 870 ـ يىلى) سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدىن بولغان بالاساغۇنغا قاراشلىق فاراب (ئوترار) شەھىرىنىڭ ۋاسىچ ھەربىي قەلئەسىدە دۇنياغا كېلىپ، ھىجرىيىنىڭ 339 ـ يىلى (مىلادىيىنىڭ 950 ـ يىلى) ماھى رەجەپتە (12 ـ ئايدا) سۇرىيىنىڭ دەمەشق شەھىرىدە 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

فارابى نەسەب جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان توققۇز ئۇيغۇر ـ قارلۇق ئېتنىك گۇرۇھىغا تەئەللۇق ئىدى. ۋەھالەنكى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئەينى زامان ئەرەب ساياھەتچىلىرى تەرىپىدىن بىر دەك «توققۇز ئوغۇز» نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىنگەن.

فارابىنىڭ يۇرتى، ئۇيغۇر — قارلۇق قاتارلىق توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئەرەب ئېستېلاچىلىرىغا قارشى كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن قاراخانىيلارنىڭ سىر دەريا ـ يەتتىسۇ ئارىلىقىدىكى مۇھىم قارارگاھلىرىدىن بىرى ئىدى. فارابىنىڭ دادىسى مانا شۇ قارارگاھلار خانلىقى پادىشاھلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن ئىدى.

تۇنجى قاراخانىيلار خانى بىلگە كۆل باھادىر قىدىرخان بىلەن سامانىي شاھى نوھ ئىبنى ئەسئەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىسپىنجابنى تالىشىش جېڭىگە فارابنىڭ بوۋسىنى ئۇزلۇق قاتناشقان. ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد سامانىينىڭ 893 - يىلى باھار پەسلىدە تالاس - بالاساغۇنغا قىلغان كەڭ كۆلەملىك ھوجۇمى ۋاقتىدا فارابنىڭ دادىسى تارقان ئوغۇلچاق قىدىرخانىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرىدىن بىرى ئىدى. ئىسمائىل سامانىي تالاستىن چۈدەريا سىغىچە بولغان مۇھىم ستراتېگىيىلىك جايلارنى ئىگىلىۋالدى. فاراب شەھىرى شۇ قاتاردا سامانىيلار قولىغا ئۆتتى. بۇ جايلاردىكى 15 مىڭ كىشى («ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» دا 10 مىڭ كىشى دېيىلگەن) ئەسىر سۈپىتىدە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئوغۇلچاق قىدىرخان كاشغەر (ئوردا كەنت) غىچە چېكىنىدى. بۇ ھال فارابى ۋە كۆپلىگەن توققۇز ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىدىكى خاقانىيە ئاھالىسىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا سەۋەب بولدى.

قاراخانىيلار بىلەن سامانىيلار خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت قاراخانىيلار مۇسۇلمانلاشقاندىن كېيىنمۇ داۋاملاشتى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى «قولدىن كەتكەن ماكاننى قايتۇرۇۋېلىش» يولىدىن كۆپ قېتىم سامانىيلارغا ھوجۇم قوزغىدى. ئاقىۋەتتە سامانىيلار قاراخانىيلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنىپ، سىر دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى يەتتىسۇ رايونى ۋە ماۋارائۇننەھر رايونلىرى قاراخانىيلارنىڭ غەربىي قىسمى بولۇپ قالدى.

فارابنىڭ بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك چاغلىرى ئۆز يۇرتىدا ئۆتتى. ئۇ ئۇيغۇر - قارلۇق يېزىقى ۋە مۇزىكىسىنى ئۆگەندى. ئەينى ۋاقىتتا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى توققۇز ئۇيغۇر تىلىنى سۈپىتىدە پۈتۈن تۈركىي تىل - ئەدەبىيات ۋە مائارىپىنىڭ ھولى

هېسابلىناتتى. كېيىنچە فارابى تاجىك ـ پارس تىلىنى تېزلا ئۆگىنىۋالدى. بۇ چاغدا شەكىللەنگەن پارس ئەدەبىي تىلى پېرسىيە ئاخمانىيلار سۇلالىسىنىڭ شۆھرەتلىك شاھى «دارا» (دەرى) نىڭ نامى بىلەن «دارا تىلى» دەپ ئاتالغانىدى. ئىسلام شەرقىدە ئەرەب تىلى، «دارا» نامىدىكى پارس تىلى، «خاقانىيە» نامىدىكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي ئەدەبىي تىلى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئۇچ ئاساسلىق ۋاستىسىگە ئايلانغانىدى.

فارابى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چېغىدا گرامماتىكا، ئېستېتىكا، ئەخلاق، مۇزىكا، ماتېماتىكا، فىزىكا، ئاسترونومىيە پەنلىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن. مەرۋى ئىلمىي گۇرۇھىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرىغا مايىل ئىدى. فارابى هاياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن 30 يىلى فارابى دۇنيا قاراشلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇهىم ئاساس بولۇپ قالدى.

فارابى تەخمىنەن 30 ياش ئەتراپىدىكى يېتىلىش دەۋرىدە، يەنى X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەينى زامان ئىسلام شەرقىدە كۆتۈرۈلگەن ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە مەدەنىيەت ئويغىنىش (رېنسانىس) ئوچىقى — باغدادقا كەلدى. فارابى ئەبۇ بەكرى ئىبنى سىرامىدىندىن ئەرەب تىلىنى تېزلا ئۆگىنىۋالدى. ئارقىدىنلا باغدادتا ياشايدىغان مەشهۇر خرىستىئان ئالىمى ئەبەيشەر مەتتە ئىبنى يۇنۇستىن گرېك تىلى، لوگىكا ۋە تېبابەتچىلىك پەنلىرىنى زوقلىنىپ ئۆگەندى.

فارابى داۋاملىق ئۆگىنىش نىيىتىدە باغدادتىن هەرران شەهىرىگە كەلدى. ئۇ ئاتاقلىق خرىستىئان ئالىمى يۇهەننا بىننى هەيلان جىلەدىن لوگىكا، ئارىستوتېل پەلسەپىسى، ماتېماتىكا، تېبابەتچىلىك ۋە پىغاگور مۇزىكىسىغا ئائىت تەلىماتلارنى ئالدى.

فارابى تەخمىنەن 921 ـ 922 ـ يىللىرى هەررانىدىن باغدادقا كەلدى. ئۇ X ئەسىرنىڭ 20 ـ 30 ـ يىللىرى باغدادتا شەرقنىڭ ئاتاقلىق پەيلاسوپى سۈپىتىدە ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ بىر قاتار مۇهىم ئەسەرلىرى شۇ يەردە يېزىلغان.

فارابی 941 ـ یىلی باغدادتىن ھەلەپ (شام) شەھىرىگە، ئۇ يەردىن دەمەشىققە كەلگەن. دەمەشىقتە شىمالىي سۇرىيە ھۆكۈمرانى ھەمدانى سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى سەيپۇل دەۋلە (915 ـ 967) فارابىنى ئۇستاز تۇتقان. ئۇنىڭغا ھامىيلىق قىلغان، ئۇنىڭ تۇرمۇشىنى تەمىنلىگەنىدى.

فارابى 948 ـ يىلى دەمەشقتىن مىسىرغا بېرىپ ئىلمىي يىغىلىشلاردا لېكسىيە ئوقۇپ، زور ھۆرمەتكە مۇيەسسەر بولۇپ، 949 ـ يىلى دەمەشىققە قايتىپ كەلگەن. ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن دەمەشقتە 10 يىلچە ياشىدى. بۇ ئالىمنىڭ ئاخىرقى تەۋەرۈك دەۋرى ئىدى.

مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشچە، فارابى باغدادتىن ھەلەپ شەھىرىگە بېرىشتىن ئىلگىرى ئۆز يۇرتى ئوتتۇرا ئاسىياغا بىر قېتىم كېلىپ قايتقان. ئۇ چاغدا بۇخارادا مەنسۇر ئىبىن نوھ باشچىلىقىدىكى سامانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. فارابى مەنسۇر ئىبىن نوھنىڭ تەكلىپى بىلەن «ئىككىنچى تەلىمات» (ئەتتەلىمات ئەسسانى) دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ ئۇنىڭغا تەقدىم قىلغان.

فارابى 950 ـ يىلى 12 ـ ئايدا دەمەشقىنىڭ سىرتىدا بىر قىسىم قوراللىق باندىتلار تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغان. ئۇنىڭ جەسىتىنى سەيپۇل دەۋلە دەمەشق شەھىرىنىڭ «بەبەس سىغىر» ناملىق دەرۋازىسى يېنىدىكى سېپىل تۇۋىگە دەپنە قىلدۇرغان.

ئەبۇ ناسىر فارابى 160 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان. بىز تۆۋەندە ئۇنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇناسلىق ساھەسىدىكى قاراشلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

فارابىنىڭ ئىجادىيىتى كۆپ خىللىققا، كۆپ تەرەپلىمىلىككە ۋە كەڭ دائىرىلىككە ئىگە. ئۇ ئالىم، پەيلاسوپ بولۇش سالاھىيىتى بىلەن، تەبىئەت، جەمئىيەت، ئالەم، ئىنسان ۋە

سەنئەت توغرىسىدا نۇرغۇن ئىجادىي قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە بۇ ھەقتە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇ بىر ئەدىب، شائىر بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەققىدىكى نەزەرىيىلەرنى، پەلسەپىۋىلىككە ئىگە شېئىرلارنى يازدى. جامائەت ئەربابى، يازغۇچى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئىجتىمائىي ئەخلاق تەشەببۇس قىلىنغان نەزەرىيىۋى ئەسەرلەرنى يازدى.

فارابى يازغان 160 پارچە ئەسەرنى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1 ـ تۈردىكى ئەسەرلەر: بۇ ئۇنىڭ ئارىستوتېل، پىتولىمى قاتارلىق گرېك پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە يازغان شەرھنامىلەر ۋە تەفسىرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2 ـ تۈردىكى ئەسەرلەر: بۇ ئۇنىڭ خاس ئۆزى ئىجاد قىلغان ئەسەرلىرى بولۇپ، پەلسەپە، لوگىكا، تەبىئەت ئىلمىگە ئائىت كىتابلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3 ـ تۈردىكى ئەسەرلەر: بۇ ئۇنىڭ تىل، ئەدەبىيات، سەنئەتكە ئائىت ئەسەرلىرى بولۇپ، ھەرپ، تەلەپپۇز، شېئىر، قاپىيە، ۋەزىن، تەقلىد، بەدىئىي ئىستېدات، لۇغەت، شېئىرىي تىل ھەققىدىكى ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

4 ـ تۈردىكى ئەسەرلەر: بۇ ئۇنىڭ نەسرىي يول بىلەن يېزىلغان ئىجتىمائىي ئەخلاق ھەققىدىكى ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «كىتاب ئارەئى ئەھلۇلمەدىنەتىل فەزىلەت» (پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار) بۇ تۈردىكى ئەسەرلىرىنىڭ نەمۇنىسىدۇر.

5 ـ تۈردىكى ئەسەرلەر: بۇ ئۇنىڭ خاس ئەدەبىي ئىجادىيىتى بولۇپ، شېئىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. فارابىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ھەققىدىكى قاراشلىرى

فارابى سەنئەتنى تەپەككۇر شەكىللىرىنىڭ بىرى، تەپەككۇرنى ئىنسانىنىڭ باشقا جانلىق تەبىئەت سەمەرىلىرى، جۈملىدىن ھايۋاندىن پەرقلىنىدىغان بەلگىسى دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «شەرھ كىتاب ئىساغۇچى فى فارفىريوس» (فارفىرنىڭ ئىساگوكى ناملىق كىتابىغا يېشىم) ناملىق ئەسىرىدە ئىنسانىنىڭ مىنھىراللار، ئۆسۈملۈكلەر، ھايۋانلاردىن كېيىنكى تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى بايان قىلىپ: «ھايۋان ئۈچۈن سەزگۈ ئاتالغۇسى ئۇنىڭ ئېنىقلىمىسىنىڭ ئاخىرقى قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ھايۋان ئوزۇقلىنىدىغان ۋە سېزىدىغان جىسىمدۇر»، «شۇنداق قىلىپ بىز جاۋاب تاپتۇقكى، ئىنسان ـ ئوزۇقلىنىدىغان، سەزگۈرلۈك ۋە ئەقىلگە ئىگە جىسىمدۇر. بۇ جاۋاب ئىنسانغا مۇۋاپىق ھەم ئۇڭا تەڭداش قىممەتكە ئىگە بولغان چۈشەنچىدىن ئىبارەت» دەپ يازىدۇ. فارابى «فۇسۇسۇل ھېكمەت» (ھېكمەت مەنىلىرى) ناملىق ئەسىرىدە: ئىنسان نۇتۇق ۋە تەپەككۇر شاراپىتىدىن ھايۋاندىن پەرقلىنىدۇ. «ئىنسان ئەقىل ۋە سەزگۈ ۋاستىسى بىلەن بىلىم ھاسىل قىلىدۇ. سەزگۈلەر ياردىمى بىلەن ھېسسىي ئوبرازلار جىلۋىلىنىدۇ. ھېسسىي ئوبرازلار ياردىمى بىلەن تەپەككۇر ئوبرازلىرى (مەقۇلاتلا) ھاسىل بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. فارابى ئىنسانىنىڭ بىلىش خاراكتېرىدىكى مەنىۋى ئىقتىدارنى تۇغما، تەبىئىي ئىقتىدار دەپ ئىزاھلاش بىلەن بىللە بىلىش جەريانلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىش ۋە بىلىشتىن ھاسىل بولغان بىلىمنى ئېرىشىلگەن نەتىجە دەپ چۈشەندۈرگەن.

فارابی بىلىش جەريانلىرىنى ھېسسىي بىلىشتىن ئەقلىي تەپەككۇرغىچە بولغان ئىككى ئاساسىي باسقۇچقا ئاجراتقان. ئۇ «فۇسۇسۇل ھېكمەت» ۋە «كىتاب ئارەئى ئەھلۇلمەدىنەتۇل فەزىلەت» (پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى قاراشلىرى ھەققىدە كىتاب) ناملىق ئەسەرلىرىدە تاشقى سەزگۇ ئىقتىدارلىرى بىلەن ئىچكى روھىي ئىقتىدارلار توغرىسىدا كەڭ توختالغان. ئۇ «ئىنسان روھىنىڭ بۆلەكلىرى ۋە ئىقتىدارلىرى» ناملىق بابىدا: «ئىنساندا ئۇنىڭ دەسلەپكى ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەنلا ئوز ۋۇقلاندۇرغۇچى قۇۋۋەت پەيدا بولىدۇ، ئۇنىڭ ياردىمىدە ئىنسان ئوز ۋۇقلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن سەزگۇ ئارقىلىق سېزىش ئىقتىدارلىرى پەيدا بولىدۇ»، «ئۇنىڭدىن كېيىن شۇنداق ئىقتىدار ۋۇجۇدقا كېلىدۇكى، ئۇ سېزىلىۋاتقان نەرسىگە نىسبەتەن ئىنسانىنى جەلپ قىلىدۇ ياكى يىراقلاشتۇرۇپ، ئىنساندا مايىللىق ياكى نەپرەت، يىرگىنىچ تۇغدۇرىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن شۇنداق ئىقتىدار بولىدۇكى، ئۇنىڭ ياردىمىدە ئىنسان ئىلگىرى سېزىۋالغان ۋە ھازىر ئۆز پائالىيىتىدىن تاشقىرىدا بولۇۋاتقان نەرسىلەرنىڭ ئوبرازلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. بۇ خاتىرە ئىقتىدارىدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن زاھىر بولۇپ تۇرغان سەزگۇلەر ئۆز ئىزىدىن غايىب بولىدۇ. مانا بۇ تەسەۋۋۇر ئىقتىدارىدۇر... ئەڭ ئاخىرىدا ئىنساندا تەپەككۇر ئىقتىدارى يۈز بېرىدۇ. ئۇنىڭ ياردىمىدە ئىنسان ئوبيېكتلىرىغا نىسبەتەن ئەقلىي چۈشەنچىگە ئېرىشىپ، گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇكنى پەرقلەندۇرۇپ، سەئىدەت ۋە پەن توغرىسىدىكى بىلىملەرگە ئىگە بولىدۇ.»[1] دەپ بايان قىلىدۇ.

فارابىنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىدا ئۇنىڭ خاتىرە ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ بىلىش جەريانىدىكى ئورنى ۋە رولى ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزىرى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ خاتىرە بىلەن

① فارابى: «پەلسەپىلىك رىسالىلەر»، 1972 ـ يىل ئالمۇتا.

تەسەۋۋۇرنى ھېسسىي بىلىش باسقۇچىدىكى ئىقتىدار ۋە بىلىش ئاملى سۈپىتىدە ئەقلىي بىلىشكە ئۆتۈشنىڭ شەرتى ۋە كۆۋرۈكى ھېسابلىنغان. فارابى ئۆزىنىڭ «فۇسۇسۇل ھېكمەت» ناملىق ئەسىرىدە بۇ خىل ئىچكى روھىي ئىقتىدارلار ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇلار شەيئىلەردىن ئېلىنغان ئوبرازلارنى بىلىنچىنىڭ توربەك تۇتۇۋالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئوبراز ساقلاپ قالىدىغان ئىقتىدار — قۇۋۋەت دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قۇۋۋەت مېڭىنىڭ ئالدىنقى قىسمىغا جايلاشقان. ھېس قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ ئوبرازلىرى ئۇنىڭدا سەزگۈ ئىقتىدارلىرىسىزمۇ ساقلانغان بولىدۇ.»[1] دەپ يازغان.

فارابى ئۆزىنىڭ «كىتابۇ شېئىر» (شېئىرىيەت ھەققىدە) ناملىق ئەسىرىدە تەسەۋۋۇرنى بىۋاستە تەسەۋۋۇر ۋە ۋاستىلىك تەسەۋۋۇرغا ئاجرىتىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ھەربىر نەرسە بىرەر نەرسىگە بىۋاستە ئوخشىغانلىقى ئۈچۈن ئۇ نەرسە تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ ياكى بولمىسا بىر ياكى ئىككى ۋاستىچى بىلەن تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ. بۇ ئوخشىتىلغان نەرسىگە بىلدۇرۇلگەن مۇلاھىزىگە كۆرە شۇنداق بولىدۇ». فارابى نەرسىنىڭ ئەسلىگە يېراق بولغان نەرسە ئارقىلىق تەسەۋۋۇر ۋە ئوخشىتىش ئۇيۇشتۇرۇشنى ئالاھىدە ماھارەت ھېسابلىغان.

فارابى تەسەۋۋۇرنى تەقلىدىي خاراكتېرلىك ۋە ئىجادىي خاراكتېرلىك تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ بىۋاستە تەسەۋۋۇر ۋە ۋاستىلىك تەسەۋۋۇر ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزىرىنىڭ داۋامىنى تەشكىل قىلغان. ئۇ يۇقىرىقى ئەسىرىدە خاراكتېرلىك تەسەۋۋۇرنى «شەيئىلەرنى شۇ شەيئىنىڭ ئۆزىدە تەسەۋۋۇر قىلىش» دەپ كۆرسەتسە، ئىجادىي خاراكتېردىكى قوشما تەسەۋۋۇرنى «شەيئىلەرنى باشقا شەيئىدە تەسەۋۋۇر قىلىش» دەپ كۆرسىتىدۇ.

① م. خەيرۇللايوف: «ئويغىنىش دەۋرى ۋە شەرق مۇتەپەككۇرى».

فارابی کىشىده تەسەۋۋۇرنى ئويغىتىدىغان ۋە ئۇنىڭ سۈپەت - خۇسۇسىيەتلىرىنى بەلگىلەيدىغان سەۋەبلەر جۇملىسىگە ئىلگىرىكى تەسىرات خاراكتېرلىرىنىڭ قوزغىلىشىنى، تەسەۋۋۇر قىلغۇچىنىڭ ئەندىشىسى ۋە بىلىم دەرىجىسىنى كىرگۈزگەن. ئۇ يۇقىرىقى ئەسىرىدە: «ئەگەر كىشى بىرەر نەرسىگە نەزەر سالسا، ئۇ نەرسە خۇش كۆرمەيدىغان نەرسىگە ئوخشاپ كەتسە، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىدا ياقتۇرماسلىق ھېسسىياتى پەيدا بولىدۇ... ۋەھالەنكى، بۇ نەرسە ئەسلىدە تەسەۋۋۇر قىلغاندەك يامان نەرسە بولماسلىقى مۇمكىن... بۇلار كۆپىنچە ھاللاردا ئىنسانىڭ خىياللىرىغا باغلىق بولىدۇ. بۇلار ئەلۋەتتە ئۇنىڭ بىلىم ياكى ئەندىشىسىگە باغلىق بولىدۇ» دەيدۇ.

فارابى تەسەۋۋۇرنىڭ بىلىشتىكى ئورنى ۋە پەن، سەنئەت، رېتورىكا (ناتىقشۇناسلىق)، سوفىستىكا (سەپسەتە) دىكى رولى ھەققىدىمۇ توختالغان. فارابىنىڭ قارىشىچە، ھېسسىي بىلىش ئىقتىدارى ھېسابلانغان تەسەۋۋۇر — ھەقىقەتنى بىلىش جەريانىدىكى مۇھىم بىر ئامىل. بىراق تەسەۋۋۇرنىڭ نوقۇل ئۆزىلا ئەقلىي بىلىش سالاھىيىتىگە، ھەقىقەتلىك قىممەتكە ئىگە ئەمەس. ئۇنىڭسىز پەن، سەنئەت، رېتورىكا ئىلىملىرىنىڭ، جۇملىدىن ھەقىقەتنى سۈيىئىستېمال قىلىدىغان سەپسەتىۋازلىقنىڭ ئىش ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇ ئۆزىنىڭ «رىسالەفى قانۇن سىنائەتئەششېر» (شېئىرىيەت سەنئىتى قانۇنلىرى توغرىسىدىكى رىسالە) ناملىق ئەسىرىدە سوفىست بىلەن سەنئەتچىنىڭ (تەقلىدچىنىڭ) پەرقى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «سوفىست بىلەن تەقلىدچىنىڭ مەقسىتى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. سوفىست ئاڭلىغۇچىلارنى غەپلەتكە ئۈندەپ، ھەقىقەتكە توغرا كەلمەيدىغان نۇقسانلىق تەسەۋۋۇر قىلدۇرىدۇ. ئۇ ھەتتا يوقنى بار، بارنى يوق دەپ تەسەۋۋۇر قىلدۇرىدۇ. ئەمما تەقلىدچى شەيئىلەر تەسەۋۋۇرنىڭ

ئەكسى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا ئوخشايدىغان تەسەۋۋۇرنىي شەكىللەندۇرىدۇ». فارابى بۇ يەردە يېڭى پىلاتونىزم، ئىسلام كالامىزمى بىلەن خرىستىئان ئىلاھىيەتچىلىرى تەرغىب قىلغان «ھېس - تۇيغۇ ۋە تەسەۋۋۇر ئادىشىش ۋە گۇناھنىڭ يىلتىزى» دېگەن ئەقىدىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋە رېئالىستىك سەنئەتنىڭ قانۇنىي ئورنىغا ھامىيلىق قىلىدۇ. ئۇ «كىتابۇشېئىر» ناملىق ئەسىرىدە: «ئىسپاتلاشتا، ئىلىم توپىكىدا (مۇنازىرە سەنئىتىدە) ئىككىلەندۇرۇش، رېتورىكىدا (ناتىقشۇناسلىق) ئىشەندۇرۇش قانچىلىك ئەھمىيەتلىك بولسا، شېئىرىيەتتە تەسەۋۋۇر شۇنداق زۆرۈر بولىدۇ» دەيدۇ، «رىسالەفى قانۇن سىنائەتئەششېئىر» (شېئىرىيەت سەنئىتى قانۇنلىرى توغرىسىدا رىسالە) ناملىق ئەسىرىدە: «ئوخشىتىش شېئىرىيەت سەنئىتىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدىن روشەنكى، شېئىرىي مۇھاكىمە ئوخشىتىش دېمەكتۇر» دەيدۇ.

1. فارابى: بەدىئىي ئىستېداد توغرىسىدا

فارابى ئىجادىيەتنىكى تەقلىد قىلىش ماھارىتىنى سەنئەتچىنىڭ ئىجادىيەت ئىستېداتى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارىغان. فارابى ئۆزىنىڭ «رىسالەفى قانۇن سىنائەتتە شېئىر» ناملىق ئەسىرىدە بەدىئىي تالانت ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ: «ئەمدى بىز سىزگە ئېيتساق، شائىرلار چىندىن تۇغما قابىلىيەتلىك ۋە شېئىر يېزىشقا تەييار تەبىئەتلىك بولىدۇ. ئۇلاردا ئوخشىتىش ۋە تەمسىللەش لاياقەتلىرى ياخشى ئىشلەيدۇ».

فارابى بەدىئىي ئىجادىيەتنىكى تۇغما قابىلىيەتنىڭ ھەقىقەتەن مەۋجۇتلۇقىنى، ئۇنىڭ تەقلىد قىلىش ۋە ئوبراز يارىتىش ئارقىلىق قايتا ئىپادىلەشتە گەۋدىلىنىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىش بىلەن قانائەتلەنمەيدۇ. فارابىچە تۇغما قابىلىيەت ئەقلىي پائالىيەت

بىلەن، بولۇپمۇ ئۆگىنىش ۋە بىلىم بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى لازىم بولىدۇ. ئۇ مۇنداق يازغان: «لېكىن بۇ خىلدىكى شائىرلار شېئىرىيەت سەنئىتىدىن يېتەرلىك خەۋەردار بولۇۋەرمەيدۇ، بەلكى ئۇلار تۇغما قابىلىيەتلىرىنىڭ سازلىقى بىلەنلا قانائەتلىنىدۇ. ئۇلار يېتەرلىك ھازىرلىقلار ئاساسىدا ئىش ئېلىپ بارمايدۇ. مۇنداق شائىرلار ھەقىقىي پىكىر يۈرگۈزگۈچى شائىرلار قاتارىغا كىرمەيدۇ. چۈنكى ئۇلاردا شېئىر سەنئىتىنى ئىگىلەشكە لازىملىق بولغان كامالەت يېتىشمەيدۇ».

فارابىچە «شائىرنىڭ ئەڭ ياخشىسى تۇغما قابىلىيەتلىك شائىر» بولۇش ئاساسىدىكى «كامالەتلىك»، «پىكىر يۈرگۈزگۈچى»، «مۇلاھىزكار» شائىردىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭچە «بۇ خىل شائىرلار ھەقىقەتەن قابىلىيەتلىك شائىر دەپ ئاتىلىشقا لايىق» بولىدۇ.

فارابى يۇقىرىقىدەك ئىككى خىل شائىرلاردىن باشقا ئۇلارنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىگە تەقلىد قىلغۇچى ئۇچىنچى خىلدىكى شائىرلار ھەققىدە توختىلىپ، ئۇلارنى ئۆلۈك تەقلىد قىلغۇچى - يادلىغۇچى، «يولدىن ئاداشقۇچى ۋە تايغۇچى» شائىرلار دەپ كۆرسىتىدۇ. فارابى ئۆز مۇلاھىزىلىرىنى كېچىيتىپ، يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بەزەن شۇنداق ئەھۋاللارمۇ بولىدۇكى، شېئىر سەنئىتىدە ئەڭ ئارقىدا قالغان شائىر يۇقىرى سۈپەتلىك ئاجايىپ شېئىر يارىتىشنى ھەتتا بۇ ساھەنىڭ دائىرىلىرىمۇ ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان شېئىر يازماسلىقى مۇمكىن. بىراق بەزىدە بۇنىڭغا ئامەت ۋە تاسادىپىنىڭ توغرا كېلىپ قېلىشى سەۋەب بولىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇنداق ئادەم بۇ شېئىر بىلەن مۇلاھىزىكار شائىر دېگەن نامغا ئىگە بولالمايدۇ».

فارابى بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى كامالەت، ئۇنىڭ شەرتى ھەم ئۆلچەملىرى مەسىلىسىدە قىممەتلىك مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزگەن.

ئۇ: «شائىرلارنىڭ شېئىرىي ئىجادىيەتتىكى ئەھۋالى كامالەتكە يېتىشكەن ۋە يېتىشمىگەنلىكى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە ياكى غايە، ياكى ماۋزۇ جەھەتتىن شۇنداق بولىدۇ» دەيدۇ. فارابى غايە جەھەتتىكى شەرتلەر ئۈستىدە توختالغاندا، ئەخلاقىي ۋە روھىي كەيپىيات جەھەتتىكى مەنىۋى ھالەتنىڭ سەنئەتچىگە سەلبىي چۈشكۈنلەشتۈرۈش تەسىرىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ: «ياكى شائىر مۇنداق سەلبىي روھىي ھالەتلەردىن ئۈستۈن كېلىدۇ، ياكى بەزىدە ئۆزى ئۇنىڭغا موھتاج بولغانلىقى تۈپەيلى چۈشكۈنلۈككە ئۇچراپ - پەسىيىپ كېتىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. فارابى ماۋزۇ جەھەتتىكى شەرتلەر ئۈستىدە توختالغاندا، ماۋزۇ كاتېگورىيىسىنىڭ ئۆزىكى سۈپىتىدىكى ئوخشىتىشنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ: «شائىرنىڭ تولغان ياكى تولمىغانلىقى ھەققىدىكى مۇلاھىزە مۇشۇ ئوخشىتىشنىڭ ھەقىقەتكە يېقىن ياكى يىراقلىقىغا باغلىق» دەپ كۆرسىتىدۇ. فارابىنىڭ بۇ يەردە «ھەقىقەت» ئىبارىسىنى قوللانغانلىقى دىققەتكە سازاۋەر.

فارابى: ئوخشىتىشنىڭ ھەقىقەتكە «يېقىن ياكى مۇناسىپ بولمىقى ماۋزۇغىمۇ، شۇنىڭدەك شائىرنىڭ بۇ سەنئەتتىكى ماھارىتىگىمۇ باغلىق بولىدۇ»، ھەتتا «ماھىر شائىر بىر - بىرىدىن يىراق بولغان ئىككى نەرسىنى، مۇلاھىزىلەرنى ئاشۇرۇش (ۋاستىسى) بىلەن بىر - بىرىگە مۇۋاپىق قىلىپ ئىپادىلەيدۇ... بۇ شېئىرىيەتتە داڭ چىقىرىشتىكى زور بايلىق» دەپ كۆرسىتىدۇ. فارابى بۇ يەردە بەدئىي ئىجادىيەتتىكى ئوبيېكتىپ ئامىللار بىلەن سۇبيېكتىپ ئامىللارغا نەزەر تاشلىغان. ئۇنىڭ «مۇلاھىزىلەرنى ئارتتۇرۇش» ۋاستىسى ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزىرى كۆڭۈل بۆلۈشكە ئەرزىيدۇ.

فارابى بەدئىي ئىجادىيەتكە «مۇقەررەرلىك» ۋە «ئەركىنلىك» ئاساسىدا مۇئامىلە قىلغان. ئۇ شېئىرىي ئىجادىيەتنى مىسال قىلىپ، ئۆزى تىلغا ئالغان ئۇچ خىل

شائىرنىڭ ھەممىسىلا ئىجادىيەتتە «تەبىئىيلىك ياكى مەجبۇرلۇقتىن خالىي بولالمايدۇ» دەيدۇ. ئۇ بۇنىڭغا مىسال قىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «بىر شائىر كۆپىنچە مەدھىيىگە ياكى ياخشى سۆز ئىشلىتىشكە تەبىئەتلىك بولسا، بەزى ۋەزىيەت ئۇنى ھەجۋىي ۋە باشقا خىلدىكى شېئىرلارنى يارىتىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئېيتايلۇق، بىر شائىر شېئىرىيەت ژانىرلىرىنىڭ مەلۇم بىر تۈرىدە ئىجاد قىلىش سەنئىتىنى تاللىۋالغان ياكى ئۆزىمۇ شۇ خىلدىكى شېئىرلارنى يېزىشقا ئادەتلەنگەن بولسا، بەزى ھاللاردا ئۆزى تاللىۋالمىغان تۈرىدىمۇ شېئىر ئىجاد قىلىشقا توغرا كېلىدۇ ... بۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن مەجبۇرىي يېزىلغان شېئىر بولىدۇ. مۇنداق مەجبۇرىيەت ئىچكى ياكى تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يۈز بېرىدۇ». روشەنكى، فارابى تەبىئىي، ئىختىيارىي ئىجادىيەت پرىنسىپىغا ھامىيلىق قىلغان.

2 . فارابى: بەدىئىي تەقلىد توغرىسىدا

مەلۇمكى، تەقلىدىيەت نەزەرىيىسىنى قەدىمكى زامان ئېستېتىك قاراشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ سەنئەتنى سەنئەتچىلىك رېئال ھادىسىلىرىگە تەقلىد قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن، دېگەن ساددا رېئالىستىك كۆز قاراشقا ۋەكىللىك قىلاتتى. دېموكرىت (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 370 — 460 - يىللار) بولۇپمۇ ئارىستوتېل سەنئەتنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى ۋە كۈچى تەقلىد قىلىش دەپ ئىزاھلىغانىدى. ئارىستوتېل پلاتون (ئەپلاتون) نىڭ سەنئەت «ئىدېئال چۈشەنچە» لەرنىڭ شولىسى ۋە ئىلاھىي روھقا قىلىنغان تەقلىد دەيدىغان ئىدېئالىستىك تەقلىدىيەت كۆز قارىشىغا قارشى ئۆزىنىڭ ماتېرىيالىستىك ئېستېتىك كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. فارابى ئارىستوتېلدىن كېيىن ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولغان يېڭى

پلاتونىزملىق سەنئەت نىگىلىزمىغا قارشى كۈرەش قىلىش جەريانىدا ماتېرىيالىستىك تېندېنسىيەدىكى تەقلىدىيەت نەزەريىسىنى بايان قىلىدۇ.

فارابى ئۆزىنىڭ «كىتابۇ شېئىر» ناملىق رىسالىسىدە «تەقلىدىيەتمۇ ياكى شەكىلۋازلىقمۇ؟» دېگەن تەلەپپۇزدا ئۆز مۇھاكىمىسىنى باشلايدۇ. ئۇ «بىز شېئىرىيەتتىن خەۋەردار بولغان كۆپچىلىك خەلقلەرگە قارىغاندا ئەرەبلەرنىڭ شېئىرىيەتتە بېيىت قاپىيىلىرىگە كۆپرەك ئېتىبار بېرىدىغانلىقىنى كۆرىمىز ... بېيىتلاردىكى سۆزلەردىن چۈشىنىلىدىغان مەنىلەر شۇ سۆزدە ئىپادىلىنىۋاتقان نەرسە ۋە ھادىسىگە تەقلىد قىلىنغان بولۇشى لازىم» دەيدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا: «كۆپچىلىك شائىرلار (سۆزلەر مەلۇم تەرتىپتىكى بۆلەكلەرگە، مۇئەييەن تەڭداش ۋەزىنلەرگە ئىگە بولۇشى لازىم) دەيدۇ، ئەمما ئۇلار بۇ شېئىرلار بىرەر نەرسىگە تەقلىد قىلىنىپ توقۇلغانمۇ، يوقمۇ دېگەن مەسىلىگە ئېتىبار قىلمىشايدۇ»، «شېئىر بىرەر نەرسىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەردىن تەشكىل قىلىنىشى كېرەك» دەپ كۆرسىتىدۇ. فارابىنىڭ سەنئەت رېئاللىقتىكى ئىش - ھەرىكەتكە تەقلىد قىلىنىشى توغرىسىدىكى بۇ كۆز قارىشىنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئەھمىيىتى ۋە ئېستېتىك قىممىتى ئۆز - ئۆزىدىن روشەندۇر.

فارابى تەقلىد قىلىشنى ھەممە سەنئەت ژانىرلىرى ئۈچۈن ئورتاق خۇسۇسىيەت سۈپىتىدە ئىزاھلىغان. ئۇ «رىسالەفى قانۇن سىناۋەتئەششېئىر» ناملىق ئەسىرىدە: «بىز يەنە شۇنداق ھېسابلايمىزكى، سەنئەت بىلەن نەققاشلىق، رەسساملىق سەنئىتى ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك باغلىنىش بولىدۇ. گەرچە بۇ ئىككىسىنىڭ سەنئەتتىكى ماتېرىياللىرى ھەرخىل بولسىمۇ، ئەمما شەكلى، ئىجادىيىتى ۋە مەقسەتلىرىدە ئوخشاشلىق بولىدۇ... شېئىرىيەت سەنئىتىنى بېزەيدىغان نەرسە - سۆز مۇلاھىزىلىرى بولسا،

رەسساملىق سەنئەتىنى بېزەيدىغان نەرسە بويۇملار ھېسابلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا شۇنداق پەرقلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھەر ئىككىسىلا ئىنسان تەسەۋۋۇرى ۋە سەزگۈلىرىدە تەقلىد قىلىشتىن ئىبارەت بىر مەقسەتكە يۈزلەنگەن بولىدۇ» دەپ يازىدۇ. فارابى بۇ ئىدىيىنى مۇنداق سۆز بىلەنمۇ ئىپادىلىگەن: «ئەمەلدە نېمە مەۋجۇت بولسا، شائىر ئۇنى شۇنىڭغا تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەيدۇ. بۇ خۇددى ھەيكەلتىراش ئۇنى ئۆز ھەيكەلتىراشلىقى بىلەن، ھايۋانات تەقلىدچىسى ئۇنى ئۆز ھەرىكىتى بىلەن ئىپادىلىگەنگە، شاھماتچى جەڭ پائالىيىتىنى قايتا ئىشلەپ چىققانغا ئوخشايدۇ!»

فارابى: «نەرسىلەرگە تەقلىد قىلىش ئىش ـ ھەرىكەت بىلەن قىلىنىدىغان تەقلىد ۋە سۆز بىلەن قىلىنىدىغان تەقلىد» گە بۆلۈنىدۇ؛ «ئىش ـ ھەرىكەت بىلەن قىلىنىدىغان تەقلىدنىڭ ئىككى تۈرى بولىدۇ: بىرى، ئىنسانىنىڭ ئۆز قولى بىلەن بىرەر نەرسىگە ئوخشايدىغان شەكىلنى ياساپ ياكى بىرسىنىڭ ئوبرازىنى ئىشلەپ، ئۇنى مۇئەييەن بىر كىشى ياكى نەرسىگە ئوخشاتماقچى بولىدۇ. يەنە بىرى بولسا، باشقا بىرەر كىشىنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىگە ئوخشىغان ھەرىكەتتە بولۇشىدىن ئىبارەت»، «سۆز بىلەن قىلىنىدىغان تەقلىد ئۇنىڭ شۇ سۆزدە ئىپادىلىنىۋاتقان بىرەرسىگە ئوخشىتىلغان سۆزلەردىن تۈزۈلگەن ياكى دېيىلگەن بولۇشىدۇر» دەيدۇ.

فارابى تەقلىدىيەت نەزەريىسىنى چىنلىق ۋە مۇمكىنلىك ئاساسىدا چۈشەندۈرگەن. «كىتابۇ ششېئىر» نامىلىق ماقالىسىدە «پەقەت تەقلىد بولۇشلا ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئارقىلىق تەقلىد قىلىنىشى مۇمكىن بولغان نەرسىلەرنىمۇ» سەنئەت تەقلىدىدە گەۋدىلەندۈرۈشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. فارابىچە بۇ ھال «كامالەتلىك شائىر»، «تەپەككۇر قىلغۇچى شائىر» لار ئۈچۈن تولىمۇ مۇھىم تەقلىدىيەت تەلىپى ئىدى.

3. فارابی: بەدىئي ئوبراز توغرىسىدا

فارابی تەسەۋۋۇر مەسىلىسىنى ئوبراز مەسىلىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلغان. ئۇنىڭدا تەسەۋۋۇر ئىقتىدارى پەقەت ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەنلا تەسەۋۋۇر خىياللىرىنى ھاسىل قىلالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوبرازسىز تەسەۋۋۇرنى قىياس قىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

فارابی ئوبراز ۋە ئۇنىڭدىن تەركىب تاپقان تەسەۋۋۇرنى تاشقى ئالەمدىكى نەرسە ۋە ھادىسىلەرنىڭ كىشىنىڭ سەزگۈ ئەزالىرىغا تەسىر قىلىشى ئاساسىدا چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ «فۇسۇل ھېكمەت» (ھېكمەت مەنىلىرى) ناملىق ئەسىرىدە: «كۆز - ئەينەكتۇر، ئۇنىڭدا شەيئىلەرنىڭ ئوبرازى ئەكس ئېتىدۇ... قۇلاق ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان... ھاۋا دولقۇنلىرىدەك تاۋۇشنى ئاڭلايدۇ، قۇلاق سېزىمى... تاشقى تەسىرلىنىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ئۆزگىرىشنى سېزىشتۇر» دەيدۇ. ئۇ بىلىش جەريانىنىڭ داۋاملىق راۋاجلىنىش مەسىلىسىنىمۇ تاشقى ئالەمدىكى بىلىش ئوبيېكتلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئاساسىدا ئىزاھلاپ، ئۆزىنىڭ «شەرھ كىتاب ئەلمە قۇلاتىل ئارىستۇتالىس ئەلەجمە تۇت تەئىلق» (ئارىستوتېلنىڭ كاتېگورىيە ناملىق كىتابىغا يېشىم) ناملىق ئەسىرىدە: «سېزىلگۈچى نەرسە سەزگۈلەردىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغىنىغا ئوخشاش، بىلىنگۈچى نەرسىلەرمۇ بىلىمدىن ئىلگىرى مەۋجۇتتۇر» دەپ تەكىتلەيدۇ.

فارابی ئۆزىنىڭ «ئەل ماسا ئىلۇل فەلسەفىيە ۋەلجاۋا بەئەنھا» (پەلسەپىلىك سوئاللار ۋە ئۇلارنىڭ جاۋابلىرى) ناملىق رىسالىسىدە ئوبرازلارنىڭ ھاسىل بولۇشى ھەققىدە مۇنداق قىممەتلىك مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بارىدۇ: «شەيئىلەردىن ئوبرازلارنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى ئۈچ خىل بولىدۇ، ئۇلاردىن بىرىنچىسى، شەيئىلەر ئوبرازلىرىنىڭ سەزگۈدە پەيدا بولۇشى،

ئىككىنچىسى، تەپەككۇردا پەيدا بولۇشى، ئۇچىنچىسى، شەيئى (بۇيۇم) دە پايدا بولۇشىدىن ئىبارەت. ئوبرازنىڭ شەيئىدە ئىپادىلىنىشىگە كەلگەندە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بۇ بىرەر شەيئى ياكى جىسمنىڭ ئىككىنچىسىگە تەسىر قىلىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ. بۇ بىرەر جىسمنىڭ ئىككىنچى بىر جىسىم ئالامەتلىرى ياكى ئوبرازىنى قوبۇل قىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: تۆمۇر ئوتقا يېقىنلاشقاندا، ئۇ ئوت ئوبرازىنى قوبۇل قىلىپ قىزىرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا قوبۇل قىلغۇچى تەسىر كۆرسەتكۈچىگە ئوخشاپ قالىدۇ. شەيئىلەر ئوبرازلىرىنىڭ سەزگۈدە ئىپادىلىنىشىگە كەلگەندە، شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بۇ شەيئىلەرنىڭ سەزگۈ ئەزالىرىغا تەسىر قىلىشسىز پەيدا بولمايدۇ. ئوبرازلارنىڭ بۇنداق ئىپادىلىنىشىمۇ شەيئىلەر ھالىتىگە ئالاقىدار بولۇپ، ئۇنىڭ ماددىسىغا تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە يۈز بېرىدۇ. شەيئىلەر ئوبرازلىرىنىڭ ئەقىلدە ۋۇجۇدقا كېلىشى توغرىسىدا شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئەقىلدىن تاشقىرىدا تۇرغان نەرسىنىڭ ئوبرازى شۇ نەرسىنىڭ ھالىتى ۋە ماددىسىغا باغلىق بولمىغان ھالدا مۇستەقىل رەۋىشتە ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. دېمەك ئوبيېكت ئۆزىگە تېگىشلىك بولغان ھەممە نەرسىدىن مەۋھۇملەشكەن ھالدا (ئوبراز شەكلىدە) ھاسىل بولىدۇ. ئومۇمەن سەزگۈدە پەيدا بولغان ئوبرازلار غۇۋا، نائېنىق بولۇپ مۇئەييەن جىسىملارنىڭ كۆلەڭگىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ».①

فارابىچە مەۋھۇملەشكەن ئوبراز شۇ شەيئىنىڭ بىر خىل بىلىش جەريانىدىكى شەكلى بولۇپ، «بۇنىڭدا ماھىيەت شۇ شەكىلدىن ئايرىمىچە ئەمەس، بەلكى شۇ شەكىل ماھىيەتنىڭ ئۆزىدىن ئىبارەت».

فارابى ئوبراز چۈشەنچىسىنى سەگەك ۋاقىتلاردىكى ۋە چۈش كۆرۈشتىكى ئوبرازلارغىچە مۇھاكىمە قىلغان. ئۇ «كىتاب ئارەئى

① م. خەيرۇللايوف: «فارابى دەۋرى ۋە تەلىماتى».

ئەھلۇلمەدىنەتىل فەزىلەت» ناملىق ئەسىرىنىڭ «چۈش كۆرۈشنىڭ سەۋەبلىرى» ناملىق بابىدا بۇ ھەقتە توختىلىپ، چۈشتىكى كۆرۈنۈشلەرنى خاتىرە ۋە تەسەۋۋۇر ئوبرازلىرىنىڭ تەپەككۇرسىز ئۇيقۇلۇق ھالەتتىكى تاسادىپىي غەل - پال كۆرۈنۈشى سۈپىتىدە ئىزاھلايدۇ.

فارابى ئوبرازلارنىڭ بىلىش ۋە تەسەۋۋۇر قوزغىتىش ئارقىلىق تەسىر قىلىش رولىغا كۆڭۈل بۆلگەن، ئۇ ئۆزىنىڭ «شېئىرىيەت ھەققىدە» ناملىق ئەسىرىدە ئوبرازنىڭ تەسەۋۋۇر قوزغىتىش ۋە پائالىيەتكە تەسىر قىلىشتىن ئىبارەت بىۋاستە قىممىتىنى: «خىيالغا كەلگەن سۆزلەردىن كۆتۈلىدىغان مەقسەت ئاڭلىغۇچىنى ئۇنىڭ خىيالىغا كەلگەن نەرسىنى قەلبىگە ئۇندەشتىن ئىبارەت» دەپ ئىخچاملىغان.

فارابىنىڭ «ئېۋكلىد كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىگە يېشىم» ناملىق ئەسىرىدە سەزگۈ بىلەن تەپەككۇردا پەيدا بولغان ئوبرازلارنىڭ ئوبيېكتىپ جىسىملىق سۈپەتلىرى تەكىتلەنگەن. ئۇ: «جىسىملار سېزىلىدىغان ۋە ئەقلىدە تەسەۋۋۇر قىلىنىدىغان جىسىملارغا بۆلۈنىدۇ. بىراق ئەقلىي تەسەۋۋۇر قىلىنىدىغان جىسىملارنىڭ ئۆزىنى تەپەككۇر قىلىشى مۇمكىن. سېزىلىدىغان جىسىملار باشقا ئالامەتلىرى ئارقىلىق ھېس قىلىنىدۇ... ئەقلىدە تەسەۋۋۇر قىلىنىدىغان نەرسىلەرنى ئۇلارنىڭ ئالامەتلىرى بىلەنمۇ، شۇنىڭدەك ئالامەتسىز ئەھۋالدىمۇ تەپەككۇر قىلىش مۇمكىن. ماتېماتىكلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇيۇملارنىڭ ھەممىسى بۇ خىل ئالامەتلەرسىز، ئۇلاردىن مەۋھۇملاشتۇرۇلۇپ ۋە ئاجرىتىلىپ تەپەككۇر قىلىنىدۇ» دەيدۇ. بۇ يەردە فارابى «سەزگۈدىكى ئوبراز» ۋە «تەپەككۇردىكى ئوبراز» مەسىلىسىنى تىلغا ئالغان. فارابى سەزگۈدىكى ھېسسىي ئوبرازلار تەپەككۇردىكى ئوبرازلارغا راۋاجلىنىدۇ، تەپەككۇر ئوبرازلىرى ھېسسىي ئوبرازلارغا تايىنىدۇ، بۇ بىلىشنىڭ ھادىسىدىن

ماهىيەتكە، ئاكسىدناتسىيىدىن[1] سۈبستانىيىگە ئۆتۈشنى[2] ئىلگىرى سۈرىدۇ، دەپ قارىغان.

فارابى تەپەككۇر شەكىللىرىنى «كاتېگورىيىلىك» ۋە غەيرى كاتېگورىيىلىك تەپەككۇردىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە، مۇلاھىزىلەرنى «ئىستىرا» (ئىندۇكسىيىلىك) ۋە «تەمسىل خاراكتېرلىك» مۇلاھىزىلەرگە ئاجراتقان. ئۇ «شېئىرىي مۇھاكىمە»، «ئوخشىتىشلىق مۇھاكىمە»، ھەتتا «كېيىنكى سىللوگىزم» ئاتالغۇلىرىنى[3] ئىشلەتكەن: بۇ مەنتىقىي تەپەككۇر ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكىللىرىنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە پەرقلەندۈرۈش يولىدا بېسىلغان مۇھىم قەدەم ئىدى.

فارابى ئوبرازلىق مۇلاھىزىلەر ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىگىمۇ نەزەر تاشلىغان. ئۇ «كىتابۇ شېئىر» ناملىق ئەسىرىدە: «بۇ خىل مۇلاھىزىلەر بەزىدە شۇ نەرسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان نەرسىلەردىن تۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بەزىدە ئۇ بۇ نەرسىنىڭ ئۆزىدىن ياكى ئۇنىڭغا ئوخشايدىغان نەرسىلەردىن تۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن»، «ئەسلىگە يېقىن بولغان نەرسىلەرگە تەقلىد قىلىشتىن كۆرە، ئەسلىدىن يىراق بولغان نەرسىلەرگە قىلىنغان تەقلىد... تەقلىد بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئارىسىدا ئەڭ لاياقەتلىك... بولۇپ، مۇنداق كىشى سەنئەت ئەھلىگە تولىمۇ مۇناسىپ بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە تېپىكلەشتۈرۈش كاتېگورىيىسىنىڭ ساددا ئۇندۇرمىسى كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

---

① ئاكسىدناتسىيە - ئۆزى ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرمىغان نەرسە.
② سۈبستانىيە - ئۆزى ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نەرسە.
③ كېيىنكى سىللوگىزم - سىللوگىزملىق بولمىغان مۇھاكىمە شەكىللىرى.

4. فارابى: شېئىرىيەتتىكى ۋەزىن، قاپىيە ۋە تىل توغرىسىدا

فارابى شەرقنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر پەيلاسوپى، شائىرى بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇ كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىيات نەزەرىيىچىسى ئىدى. ئۇ «كىتابۇ شېئىر»، «رىسالەفى قانۇن سىنائەت ئەششېئىر»، «كالام ـ لەھۇفى ئەششېئىر ۋەلقە ۋافي» (شېئىر ۋە قاپىيىلەر توغرىسىدا سۆز) قاتارلىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە ئائىت خاس نەزەرىيىۋى ئەسەرلەرنى يېزىشتىن تاشقىرى يەنە ئۆزىنىڭ «ئېھسانۇل ئۇلۇم» (پەنلەرنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىشى) ۋە «كىتاب ئارەئى ئەھلۇلمەدىنەتىل فەزىلەت» ناملىق كۆپلىگەن ئەسەرلىرىدىمۇ ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە ئائىت مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىدۇ.

فارابى ئۆزىنىڭ پەنلەرنى تۈرگە ئايرىش سىستېمىسىدا شېئىرىيەت ئىلمىنى تىل ئىلىملىرى تۈركۈمىنىڭ 7 ـ قىسمىغا كۆرسىتىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «شۇنىڭدىن كېيىن تىل بىلىمىگە يېقىنلىق دەرىجىسى بويىچە شېئىرىيەت (پوئېتىكا) تۇرىدۇ. ئۇ ئۈچ قىسىمدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بىرىنچى قىسىمدا ئاددىي ياكى مۇرەككەپ بولغان «شېئىرىي ۋەزىنلەر»، «ئىككىنچى قىسىمدا ھەرقانداق ۋەزىندىكى شېئىرلارنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيىداشلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرخىل شەكىللىرى، ئۈچىنچى قىسىمدا شېئىرىيەتتە قانداق نەسرىي سۆزلەرنى ئىشلەتكىلى بولىدىغانلىقى ۋە قانداق سۆزلەرنى ئىشلەتكىلى بولمايدىغانلىقى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ». فارابىنىڭ قارىشىچە، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئەينى زاماندا تىل سەنئىتىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلانغان شېئىرىيەت ئىلمى شېئىرىي شەكىل، ۋەزىن ـ بەھىرلەر، قاپىيە شەكىللىرى ۋە شېئىرىي تىل گۈزەللىكىدىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتنى تەتقىق قىلاتتى.

فارابی شېئىر ۋە ۋەزىن مەسىلىسىنى شېئىرىيەت سەنئىتىدىكى ئاساسىي قانۇنىيەتلەرنىڭ بىرى دەپ قارىغان، فارابى: «قايسى بىر سەنئەت بولمىسۇن، قانداق مۇھاكىمە قانۇن دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇ تىلغا ئېلىنغان سەنئەتنىڭ ھەممە تەرىپى ئۈچۈن قانۇن شەكلىدە ئېتىراپ قىلىدىغان بولۇش لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكىلەر مىقدار، سۈپەت ۋە باشقىلارغا مۇناسىۋەتلىك خاتالىقلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا يارىدەم قىلغان بارلىق قورالالارنى قانۇن دەپ ئاتاشقان». شېئىرىيەتتە رېئايە قىلغان «قانۇن ـ قائىدىلەرنىڭ ئەڭ كىچىكى ۋەزىن مەسىلىسىدۇر»، «ۋاھالەنكى بۇ قانۇن ـ قائىدىلەرگە رېئايە قىلىش شېئىرىيەتنى ئەڭ ئەۋزەل ئۇلۇغۋارلىققا ئېرىشتۇرۇشكە سەۋەب بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ.

فارابى ۋەزىن مەسىلىسىنى بېيىت شەكلىدىكى شېئىرىي جۈملە ۋە ئۇنىڭ رېتىم، تۇراق ۋە ئاھاڭدارلىقى جەھەتلەردىن مۇھاكىمە قىلغان. ئۇ شېئىرىي جۈملىنىڭ ئوبرازلىق، تەقلىدىي سۈپەتكە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە يەنە «ئۇنىڭدا ئىشلىتىلىدىغان ئىبارىلەرنىڭ رېتىمدار، مەلۇم بۆلەكلەرگە ئاجرىتىلغان بولۇشى»، «شېئىردىكى بېيىتلارنىڭ ھەربىر بۆلىكىدىكى ۋەزىن تەرتىپى بىلەن باشقا قىسىمدىكى تەرتىپ ئاھاڭدار بولۇشى كېرەك» دەپ قارايدۇ. ئۇ «بېيىتتىكى سۆزلەر بىر تەرەپتىن، گەپ نېمە ئۈستىدە بولسا، ئۇنى ئوبرازلىق تەرزدە ئىپادىلىگەن بولۇشى، يەنە بىر تەرەپتىن بېيىتلار ئۆزئارا ئاھاڭدار بولۇشى كېرەك» دەپ تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر «سۆز ـ جۈملىلەر بىرەر نەرسىگە قىلىنغان تەقلىدتىن تەشكىل تاپقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر خىل ئاھاڭدار ۋەزىنگە چۈشۈرۈلمىگەن بولسا، مۇنداق سۆز تىزمىلىرى شېئىر ھېسابلانمايدۇ. ئۇنى شېئىرىي سۆز، مۇلاھىزە دېيىش كېرەك، خالاس» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ شېئىرىي تېكست بىلەن نەغمە (مۇزىكا) نىڭ مۇناسىۋىتىدە

ژەزىن ـ رىتىم بۇز ۋلۇشىغا ئېھتىيات قىلىشنى تەۋسىيە قىلغان.

فارابى قاپىيە مەسىلىسىنى شېئىرىيەتتىكى مۇھىم گۈزەللىك كاتېگورىيىسى تەرىزدە تىلغا ئالغان. ئۇ «شېئىرىي سۆز ـ جۈملىلەردە يۇقىرىدىكى شەرتلەر ئېتىبارىغا ئېلىنىش بىلەن بىللە شېئىرنىڭ ئاخىرىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆز بۆلەكلىرىنىڭ باراۋەر تۈگەللىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇ ياكى بىر خىل تاۋۇشلۇق سۆزدىن، ياكى بىر ۋاقىتتا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئىككى سۆزدىن تەشكىل قىلىنىشى كېرەك» دەپ كۆرسىتىدۇ.

فارابى شېئىرىي تىل مەسىلىسى ئۈستىدىمۇ ئالاھىدە توختالغان. فارابىچە شېئىرىي تىل ناتىقشۇناسلىق تىلىدىن پەرقلىنىشى لازىم. ئۇ ئەينى زامانىدىكى تەقلىدسىز، ئوبرازسىز، قۇرۇق، مەشھۇر ۋە يېڭىل سۆزلەر بىلەن شېئىر يېزىشقىمۇ، شۇنىڭدەك شېئىرىي ۋەزىن ئۆلچەملىرىگە كۆڭۈل بۆلمەسلىك، ھەتتا ئۇلارنى شالغۇتلاشتۇرۇپ قوللىنىشقىمۇ ئېتىراز بىلدۈرگەن. بۇ ئەينى زامان بەدىئىي ھاياتىدىكى ئەمەلىي مەسىلىلەر ئىدى. فارابىنىڭ كۆرسىتىشىچە: «خىتاب — ناتىقشۇناسلىقتىمۇ تەقلىدىي ۋاستىلەر قوللىنىلىدۇ ... ناتىقلارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئەسلىي شېئىرىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئىقتىدارى بولىدۇ». فارابى شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىدە خىتابىي، ئوچۇق ـ ئاشكارا ئىبارە ۋە مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزۈشنى «شائىرنىڭ شېئىرىي يولدىن چېكىنىپ، خىتابىي يولغا مايىل بولغانلىقى» دەپ خاراكتېرلەيدۇ.

فارابى ئۆزىنىڭ «رىسالەفى قانۇن سىناىئەتئەششېئىر» ناملىق ئەسىرىدە شېئىرىي ئەسەرلەرنى ئۇنىڭ ۋەزىنىگە ياكى ۋەقەلىكىگە قاراپ تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلىنى تىلغا ئالىدۇ. فارابى ۋەزىن بويىچە تۈرگە ئايرىش جەھەتتە مۇزىكىشۇناسلار بىلەن ئارۇزچىلار ھەققىدە ئالاھىدە تەنقىدات يۈرگۈزىدۇ. بۇ ئۆز

نۆۋتىده قايسى مىللەت ۋە قايسى تىلدا بولۇشىغا قارىتىلىدۇ؛ ۋەقەلىككە قاراپ تۇرگە ئايرىش بويىچە ھەرقايسى خەلقلەر ۋە مىللەتلەردىكى شېئىرىيەت تەتقىقاتچىلىرى، شېئىرىي ئىدىيىلەرنى نازارەت قىلغۇچىلار، شېئىرىي ئېقىملارنى تەتقىق قىلغۇچىلار ئىش ئېلىپ بارىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. فارابى پارس ۋە ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى مەدھىيات، ھەجۋىيات، شېئىرىي تېپىشماق، كۇلكىلىك شېئىرلار، غەزەللىيات ۋە ۋەسفى (لىرىك) شېئىر شەكىللىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە قەدىمكى گرېك شېئىرىيىتىدىكى تراگېدىيە، ساتىرا، داستان، ئېپوس، كومېدىيە، دراما قاتارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە تۈزۈلمىلىك خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدىمۇ توختىلىدۇ.

4. فارابىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى ھەققىدە

فارابى ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر شائىرى. ئۇنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان شېئىرىي مىسرالىرى ئۇنىڭ پىكرىنى شېئىرىي شەكىلدە ئىپادىلەشتىكى يۇكسەك ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۇنىڭ ناتۇرال فانتىزملىق، گۇمانىزملىق ئىدىيىلىرى بىلەن ۋەتەنگە بولغان سېغىنىشى ۋە روھىي ھالىتىنى ئىپادىلىگەن. فرانسوز ئەرەبشۇناسى كارارادېۋونىڭ ئىسپاتلىشىچە، مەۋلانى دەرۋىشلىرى ئوقۇيدىغان خانىقا ناخشىلىرى ئاساسىدا فارابى نەزمىلىرى ساقلانغان، بىز تۆۋەندە ئۇنىڭ ھازىرغىچە ھەرقايسى ئەللەردە ساقلانغان. بىر قىسىم شېئىرىي ئەسەرلىرى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

فارابى شېئىرىي ئەسەرلىرىدە يالقۇنلۇق ئىنسانپەرۋەرلىك، ئۆز خەلقى ۋە يۇرتىغا بولغان سەمىمىي مۇھەببەت ھەم سېغىنىش، ئىلىم ـ پەنگە بولغان تەشنالىق، ئالەم توغرىسىدىكى

ئۆزىگە خاس فانتىزملىق ئىدىيە گۈزەل ئىبارە ۋە رىتىملىق مىسرالار بىلەن ئىپادىلەنگەن:

«ھەم چېكىنگەن، ھەسەدە تەتۈر بۇ زامان ـ دەۋرانىغا،
سەن قىلىپ سۆھبەت يېتەلمەيسەن كۆڭۈل ئارمانىغا.
بارچە ئەل باشلىقلىرىنىڭ باشلىرى قاتقان تۈگەل،
ھەممە باشقا دەرد يېتىپ ئايلاندىمۇ سەۋدايىغا.
ھاجىتىم بىلسەم ئۆزۈمنىڭ خانىغا راھەت كېرەك،
نۇر چۈشۈپ تۇرماق ئۈچۈن مەندەك پېقىر ئالقانىغا.
بىر نىدا كەلدى ماڭا ئىلكىمدىكى نۇر بەرقىدىن،
زوق ھۈزۈرى ئوخشىغان مىسلى ساما جەۋلانىغا.
يۈرتلىرى چۆللۈككە غەرق بولغان قەدىم ئەللەر ئارا،
مېڭە تەرگەندەك قەدەم قويدۇم جەۋاھىر كانىغا.»

بۇ شېئىرنىڭ ئالدىنقى ئىككى بېيتى ئەينى زامان فېئودالىق پارچە ھاكىمىيەتچىلىك مۇھىتىنىڭ قاراڭغۇ تەسۋىرىنى ئىپادىلىسە، ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى بېيتلىرى فارابىنىڭ مۇشۇنداق قاراڭغۇ جاھالەتلىك مۇھىت ئىچىدە تېڭىرقىماي ئىلىمدىن نۇر ئىزدىگەنلىكىنى، بۇ ئىلىم نۇرىنىڭ مەنسەر خەزىنىسى بىلەن ئىدالىشىۋاتقانلىقىنى، بۇ ئۇنىڭغا گويا ساما ـ ئۇسسۇل بەزىلىرىدىنمۇ كۆپرەك ھۈزۈر بېغىشلاۋاتقانلىقىنى ئىپادىلىگەن.

شېئىرنىڭ ئاخىرقى بېيىتى فارابىنىڭ قەدىمكى بابىلۇن ۋە گرېك ـ رىم مەدەنىيىتىنى مۇھاكىمە قىلىۋاتقانلىقىدىن بېشارەت بەرگەن.

بۇ شېئىر فارابىنىڭ جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا ئۆزلۈكىدىن ئىلىم تەھسىل قىلغان ئىزدىنىش يولى ۋە ئۆگىنىش روھىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

ئىككى شىشە جام بىلەن بولدى مېنىڭ ئۆمرۈم ئادا،
ھەممىلا مەشغۇللۇقۇمنى تولدۇرۇپ قۇيغان ئاڭا.

بىر قەدەھتە قاپقارا تۇرسا سىياھىم لىپمۇ لىپ،
ئۆزگىدە پەيۋەند بولۇپ تۇرغان شارابىمدۇر يانا.
بىرسىگە تولدۇرغىنىم گەر بولسا ھېكمەت گۆھىرى،
بىرسىدىن غەم - قايغۇنى يۇدۇم پۈتۈن قەلبىم ئارا.
فارابى بۇ شېئىرىدا ئەينى زامان مۇھىتىدىن نارازىلىقىنى، غەم - قايغۇلۇق ئىكەنلىكىنى ۋە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يەنىلا پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەن تەتقىقاتىغا بېرىلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. فارابى سىياھدان (دۇۋەت) بىلەن قەدەھنى مەجازى ۋاستە قىلىپ، ئىلىم - پەن ئەركىنلىكىنىڭ ھەمجەھەتلىكىگە بېشارەت قىلغان.

«ھەي قېرىنداش خالىي تۇر، ھەمراھ ئەمەس ناھەق ساڭا،
ھەق - ئادالەتنىڭ قېشىدىن سەن ماكان تۇت دائىما.
بۇ جاھان ساڭا تۇرار مەڭگۇ ماقام - جايمۇ ئەمەس،
زەربى قىسمەتتىن خالاس بولمايدۇ، ھېچكىممۇ يانا.
قالغۇسى مۆجىزە بولۇپ ئىخچام تەۋرۈك سۆزلىرىڭ،
بەخش ئېتىپ تۇرغان تېرەن مەزمۇت - پاراسەتلىك ئاڭا.
بىپايان ئالەم ھامان مەشغۇل ھەرىكەت ئۇستىدە،
تۇرىمىز ئوخشاپ پەقەت تامچى ۋە ياكى نۇقتىغا.»

فارابى ئالدىنقى بېيىتتا ئۆزى نەزەردە تۇتۇۋاتقان كىشىلەرگە ناھەقلىقتىن چەتنەپ، ھەق - ئادالەت مەيدانىدا مەڭگۇ تۇرۇشنى تەۋسىيە قىلسا؛ ئىككىنچى بېيىتتا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مەيلى ھەرقانداق كاتتا ياكى ئاددىي كىشى بولسۇن، ئۆلۈم مۇقەررەرلىكىدىن - ھاياتىدىن ئايرىلىش ۋە زەربە قىسمەتتىن خارابلىنىش مۇمكىنلىكىدىن خالىي ئەمەس، دەپ ئۇقتۇرىدۇ. ئۈچىنچى بېيىتتا، پەقەت مەزمۇنى تېرەن، ئۆزى ئىخچام پاراسەتلىك سۆزلەر (ئەسەرلەر) ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مەڭگۇ تەۋرۈك بولۇپ قالىدۇ، دېگەن پىكرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ تۆتىنچى بېيىتىدا، ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا ھەرقانداق كاتتا

زاتىنڭ ھەتتا پۈتۈن زېمىننىڭ پايانسىز كائىناتتا پەقەت بىر تامچە سۇ ياكى بىر نۇقتىچىلىك كىچىكلىكىنى، شۇڭا كىشى ئۆزىنىڭ ئالەمدىكى ماكان ۋە زامان قەدىر ـ قىممىتىنى تولۇق چۈشىنىشى لازىملىقىنى تىلغا ئالىدۇ.

بۇ شېئىر تەبىئەت پەلسەپىسى، ئىنسانپەرۋەرلىك، كىشىلىك قارىشى ۋە كەلگۈسى ئەۋلادنى نەزەردە تۇتۇشنى گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، كۆپ قىرلىق كىرىستالدەك مول مەنە بىلەن تولغان.

فارابىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى جەھەتتىكى ناتۇرال فانتىزملىق قاراشلىرى ئۇنىڭ بىر قاتار شېئىرلىرىدا گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن:

«يەتتە يۇلتۇز كائىناتتا مەنبەئى نۇر، رەببىنا،
مىسلى كۆكتە يەتتە دەريا تىزمىسىدەك دائىما.
ھەربىرى سەييارىنىڭ سىماسى بىر ئامىل ئۇنىڭ،
ماددا ـ جەۋھەر خىسلىتى بىر ئەسلىي ھەم جەمدۇر ئاڭا،
ھەي زۇھەل، ھىم ئاتارۇد، ھەم مۇشتەرى شەيئىلىرى،
مەن قىلۇرمەن ياخشىلىق ئىزدەپ ھامانى سۆھبەت ساڭا.»

فارابى شېئىردا تەڭرى ـ رەببى نامىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە، ئەينى زاماندىكى يەتتە پىلانېتا ھېسابلانغان يەتتە يۇلتۇزنىڭ[1] ھەر بىر زاتقا (ئۇنسۇرغا) سىما ئىكەنلىكىنى، بۇ زاتلارنىڭ ھەممىسى يەنىلا تۆت زات — ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق جەۋھەرلىرىدىن تەشكىل تاپقانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. فارابى ئۇلۇغۋار گۈمانىست سۈپىتىدە بۇ يۇلتۇزلاردىن ئىنسانىيەتكە ياخشىلىق كېلىشىنى ئۈمىد قىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. مەلۇمكى، ئەينى زاماندا يەتتە يۇلتۇز ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنى ھېسابلانغان (بۇ ئادەت ھازىر ياپونىيىدە ئەينەن قوللىنىلماقتا)، ھەپتىنىڭ ھەربىر كۈنى ئوت، سۇ، ئالتۇن، ياغاچ، تۇپراق قاتارلىق

① يەتتە يۇلتۇز — قۇياش، ئاي، زۇھەل، ئاتارۇد، مۇشتەرى، مىررىخ، زۇھرە.

نەرسىلەرگە سىما قىلىنغان. بۇ يۇلتۇزلارنىڭ بەزىلىرى ئىنسانىيەتكە ئاپەتلىك ۋە بەزىلىرى مەنپەئەتلىك دەپ قارالغانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بۇ قاراشنى ئىزچىللاشتۇرغان. ئەلىشىر نەۋائى «سەبئىئىي سەييارە» (يەتتە يۇلتۇز) داستانىدا بۇ قاراشنى تېخىمۇ بەدئىي يوسۇندا گەۋدىلەندۇرگەن.

فارابى تەبئەت پەلسەپىسى قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ يەنە مۇنداق شېئىرىي مىسرانى قالدۇرغان.

«شەيئىلەر مەۋجۇتلۇقىدىن ھەم سەۋەبلىك كائىنات،
ھەم سەۋەبلىكنىڭ تۇپەيلى ياخشىلىق ئۇندىن نىجات.
يەر بىلەن بەھرى - دېڭىزلار تۇرىدۇ ھەمراھ بولۇپ،
رەببىننا، ئاسمان - دېڭىز مەركەزلىرىمۇ قاتمۇ قات.
قايدا سەن، بولدى ماڭا نۇقسان - گۇناھ ئۇلپەت بۇگۇن،
پەيىز - رەھمەت بەخش ئېتىپ قىلغىن گۇناھىمدىن ئازاد.
رەببى، شەيئىم پاكلىغىن بولسا مەگەر مۇمكىن مېنى،
ئاناسىر ئۇنسۇرلىرىدىن قالمىسۇن جىسمىدا دات.»

فارابى بۇ شېئىرنىڭ ئالدىنقى ئىككى بېيىتىدا شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى، سەۋەبىيات قانۇنىيىتى ۋە ئۇنىڭدا ئىنسانىيەتكە مەنپەئەتلىك مۇمكىنلىكلەرنىڭ بارلىقى، قارىمۇ قارشى تەرەپلەرنىڭ ھەمبەھەتلىكى ۋە ئالەمنىڭ كۆپ سىستېما - كۆپ مەركەزلىك ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. ئۇنىڭ ئالەمنىڭ كۆپ مەركەزلىك ئىكەنلىكى قارىشى پەقەت پىلانېتلار سىستېمىسى ۋە يەر مەركەزلىك قاراشلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان شارائىتتا غايەت زور ئالدىن كۆرەرلىك ۋە ئىلمىي قىياس ئىدى.

فارابى بۇ شېئىرنىڭ كېيىنكى ئىككى بېيىتىدا ئۆزىنىڭ ماددىي دۇنيا ھەققىدە سۆزلەپ گۇناھكار بولغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، تەڭرىدىن پۈتۈن ۋۇجۇدۇمدىن توۋا زات ۋە ئۇنىڭ داتلىرىنى تازىلاش مۇمكىن بولسا، شۇنداق تازىلاپ بۇ

گۈناھكارلىقتىن خالاس قىلىشنى كىنايە ۋاستىسى بىلەن تەلەپ قىلغان. روشەنكى ئىنسان ماددىي تۈزۈلمىدىن خالاس بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

فارابى ھاياتىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا ئەينى زامان فېئودالىلىق جاھالىتىدىن تولىمۇ بىزار بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ، مۇنداق يازغان:

«قەسەم بىللا ھاياتلىقتىن بىزارمەن، كۆڭۈلسىز ئەمدى، بەئەينى ئوق كەبى تەندىن چىقار جان ۋاقتى تېز ئەمدى.
بەخت باشلانسا يەتكەيلەر زاۋاللىققا بەختسىزلىك،
تەبىئەت جېنىمىز ئۆز جېنىمىزغا قايتقۇمىز ئەمدى.»

شېئىرنىڭ كېيىنكى بېيىتىدە ئۆلۈم روھىنىڭ ئاسمان دەرگاھىغا قايتىپ كېتىشى ئەمەس، بەلكى تەبىئەت جىنسىلىرىنىڭ تەبىئەتكە قايتىشى دېگەن ئىلغار ئىدىيە گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

فارابى ئۆمۈر بويى ئالەم قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە ئىزدەندى. ئۇ تولىمۇ كەمتەرلىك بىلەن بۇ سىرنىڭ ئالدىنقىلاردا يېشىلمەي كەلگەنلىكىنى، ئۆزىمۇ بۇ سىرنى ھەقىقەتەن تولۇق يېشەلمىگەنلىكىنى مۇنداق مىسرالار بىلەن ئىپادىلىگەن:

«پىشمايمەن سىرى ۋۇجۇد خام قالدى ئالەم ئۆز پېتى،
يا تېشىلمەي گۆھەرى ھەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى.
گەر ئەقىل يورۇق چېچىپ مەنە ئېيتسىمۇ ھەر كىم ئاڭا،
ئەسلىي چىن تەسۋىردىن كەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى.»

فارابى شېئىرلىرى تېرەن مەنە، گۈزەل شەكىلىنىڭ ئاجايىپ ياخشى ئۇلگىسى بولدى. ئۇنىڭ يەنە كۆپلىگەن شېئىرلار يازغانلىقى مەلۇم. فارابى يارانقان پەلسەپىۋى شېئىرىيەتنىڭ بۇ نادىر ئۇلگىلىرى ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكى، ئۆمەر ھەييامىلارنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتىگە ئىلھام بولغان①.

① يۇقىرىقى مەزمۇنلار پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن يازغان ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ تەييارلاندى.

5 . فارابىنىڭ پەزىلەت قارىشى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

فارابىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلەت تېمىسىغا بېغىشلانغان ئەسەرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ. بۇ ئەسەرلىرى ئىچىدە «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلىنىڭ كۆز قاراشلىرى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئەسەر چوڭ ھەجىملىك بولۇپ، جەمئىي 37 بابتىن تەركىب تاپقان. فارابى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئەخلاق قاراشلىرىنى پەزىلەتتىن ئىبارەت بۇ مەركىزىي ئۇقۇمنى چۆرىدىگەن ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۈتكۈل ئادەملەرنى ئەدەپ ـ ئەخلاق، پەزىلەت جەھەتتىن تەربىيىلەپ چىقىش ئىدىيىسىنى شەرھلىدى. ئۇ ئالدى بىلەن جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە جەمئىيەت ئورگانىزمىنى تەھلىل قىلدى. ئۇ جەمئىيەت ئورگانىزمى بىر خىل ھەرىكەتلىك مەرپەتلىك تۇزۇمدىكى ئورگانىزم بولۇش كېرەك، بۇ ئورگانىزمغا قاتناشقان جەمئىيەت ئەزالىرى پەزىلەت جەھەتتىن ئۆزىنى تەربىيىلەپ چىقىش تولىمۇ زۆرۈر، چۈنكى جەمئىيەت پەزىلەتلىك بولسا، جەمئىيەت ئاھالىسى بەخت ـ سائادەتلىك بولىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن پادىشاھلاردىن تارتىپ، پۈقرالارغىچە، ئۆزىنى ئەخلاق ۋە قابىلىيەت جەھەتتىن تەربىيىلەپ كامالەتكە يېتىش كېرەك دېگەن ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. فارابى بۇ يەردە پادىشاھتىن ئادالەتلىك ھەم قابىلىيەتلىك پۈقرالارنى ھەر تەرەپتىن ئۆزىنى تەربىيىلەپ، پەزىلەت يېتىلدۈرگەن بىلىم ۋە بەخت ـ سائادەت ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان جەمئىيەتنى سۈرەتلەيدۇ. فارابى پەزىلەت جەھەتتىكى ئۇقۇمنى يەنىمۇ چوڭقۇر گەۋدىلىك تەھلىل قىلىپ، ئادەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەمئىيەتنى پەزىلەتلىك ۋە پەزىلەتسىز جەمئىيەت دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىيدۇ. ئۇ

پەزىلەتلىك جەمئىيەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە سۈپەتلىرىنى كۆرسىتىپ: «ئۆزئارا ياردەملىشىپ ھەقمقىي بەختكە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلىپ بىرلەشكەن كىشىلەرنىڭ شەھەرلىرى پەزىلەتلىك شەھەر بولىدۇ. ئۆزئارا ياردەملىشىپ بەختكە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان كىشىلەرنىڭ جەمئىيىتى پەزىلەتلىك جەمئىيەت ھېسابلىنىدۇ. ئۆزئارا ياردەملىشىپ بەختكە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان بارلىق خەلق پەزىلەتلىك خەلق ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەگەر بارلىق خەلقلەر بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆزئارا ياردەملىشىشنى يولغا قويسا، پۈتۈن زېمىندا پەزىلەت تىكلىنىدۇ» دېگەن ئۇمۇمىي خاراكتېرنىڭ بېرىدۇ، دېگەن قاراشنى شەرھلەيدۇ.

فارابى يۇقىرىدا ئۆزىنىڭ پەزىلەتنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدىكى ئىدىيىسىنى پەقەت بىر ئاساسىي نۇقتىغا، يەنى پۈتكۈل جەمئىيەت ئاھالىلەر ئۆزئارا ياردەمدە بولۇش، ھەمدەمدە بولۇشقا يىغىنچاقلىغان. يەنى ئادەملەر بىر - بىرىگە يار - يۆلەكتە بولۇپ، توغرا نىيەت، توغرا مەقسەتتە بىر - بىرىگە ياردەم يەتكۈزسە، جەمئىيەتتە پەزىلەت تىكلىنىپ، پۈتكۈل جەمئىيەت بەخت - سائادەتكە تولىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

فارابى جاھالەتلىك شەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىپ مۇنداق دەيدۇ: «جاھالەتلىك شەھەرنىڭ ئاھالىسى ھېچقاچان بەختنى بىلمىگەن ۋە ئۇنىڭ باشلىقلىرى ھېچقاچان قولغا كەلتۈرۈش نىيىتىدە بولمىغان بولىدۇ. ئۇلار تولىمۇ يۈزەكى نەرسىلەرنى بەخت دەپ چۈشىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ياشاشتىن مەقسىتى پەقەت جىسمانىي قاۋۇللۇق، يېيىش، كەيىپ - ساپا، ئۆز ئىشتىياقلىرىدىن يۈز ئۆرۈش، شۆھرەت ۋە مەرتىۋىدىن ئىبارەت. بارلىق جاھالەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ نەزىرىدە مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى بەخت - سائادەت ھېسابلىنىدۇ.»

فارابی ئىنسان تەبىئىتىدىكى ناچار پەزىلەتلەر، نادانلىق، بىلىمسىزلىك، نەزەر دائىرىسى تار بولۇش، شەخسىيەتچىلىك، ئەيش - ئىشرەت، شۆھرەتپەرەسلىك، مەرتىۋە قوغلىشىش قاتارلىق ئىللەتلەرنى كونكرېت كۆرسىتىپ، بۇلار پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ئەكسى، تەربىيە كۆرمىگەن كىشىلەر، ئۇلار ئەخلاقىي جەھەتتە ئۆزىنى تەربىيىلىمىگەنلەر دېگەن. جاھالەتلىك شەھەر - پەزىلەتسىز كىشىلەر بىلەن تولغان بولىدۇ دەپ قارىغان. فارابى پەزىلەت ئېڭىنى يەنمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەش ئۈچۈن پەزىلەتسىز كىشىلەرنىڭ سەلبىي خاراكتېرىنى يەنە ئايرىم - ئايرىم ھالدا مۇنداق كۆرسىتىپ بېرىدۇ: «شۇنداق شەھەرلەر بارکى، ئۇلارنىڭ ئاھالىسى پەقەت جىسمانىي ھايات تەقەززاسى بىلەنلا يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرار جاي قاتارلىقلارغا ئېرىشىش ئۈچۈن بىر - بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىدۇ ۋە ئۆزئارا يارەملىشىدۇ. بۇلار زۆرۈر نەرسىلەرنى ئارزۇ قىلىش بىلەن چەكلەنگەن، مەنىۋى يۈكسەكلىشىتىن قىلچە ئەسەر بولمىغان شەھەر ئاھالىسىدۇر.»

شۇنداق شەھەرلەر بارکى، ئاھالىسى پەقەت بايلىققا ئېرىشىش ۋە بېيىتىش ئارزۇسىدا ئۆزئارا يارەملىشىدۇ. ئۇنىڭغا ئېرىشىش يولىدا ھەرقانداق ۋاستىنى ئىشقا سېلىشنى پۈتۈن ھاياتنىڭ مەقسىتى قىلىدۇ. مانا بۇلار ساختىپەز ئادەملەر بىلەن تولغان شەھەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇنداق شەھەرلەر بارکى، ئادەملىرى كەيپ - ساپانى ئارزۇ قىلىدۇ. يەپ - ئىچىپ شەھۋانىيلىققا بېرىلىدۇ. ئۇلار ئالدامچىلىققا بېرىلىپ ئۆز ۋاقىتلىرىنى خورىتىدۇ.

شۇنداق شەھەرلەر بارکى، ئادەملىرى ساختا ھۆرمەت ۋە ساختا قەدىرلەشكە بېرىلىپ، ئەس - ھوشىنى يوقاتقان. ئۇلاردا خۇشامەت، ماختىنىش، داغدۇغا، نام - ئاتاق، مەدھىيىلەر

پەخىرلىك ئىش ھېسابلانغان ۋە جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان بولىدۇ.

شۇنداق شەھەرلەر بارکى، ئادەملىرى ھوقۇقپەرەس بولىدۇ. ئۇلار باشقىلارنىڭ ئۆزلىرىگە بويسۇنۇشىنى، ئۆزلىرىنىڭ بولسا ھېچكىمگە بويسۇنماسلىقىنى تولىمۇ ئارزۇ قىلىدۇ. ئۆزىنىلا خۇشال قىلىش كويىدا بولىدۇ.

شۇنداق شەھەرلەر بارکى، ئادەملىرى شەھۋانىي بولۇشنى، ھەرقانداق ئىشنى خالىغانچە قىلىۋېرىشنى، ئۆز ئىللەتلىرىنىڭ توسقۇنلۇققا ئۇچرىماسلىقىنى ئارزۇ قىلىدۇ.

فارابى بۇ خىل پەزىلەتسىز كىشىلەرنى ئەخلاقسىز ئادەملەر دەپ قاراپ، «بۇنداق ئادەملەر پەزىلەتلىك ئىشلارنى بىلىپ تۇرۇپ قىلمايدۇ. ئۇلار ئەقىلنىڭ يۈكسەك پائالىيەتچان ۋە ئىقتىدارلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، يەنىلا پەزىلەتسىز كىشىلەرنىڭ قىلغىنىنى قىلىۋېرىدۇ، ھەتتا بەخت ـ سائادەت بۇ دۇنيادىكى ھاياتلىقتىن كېيىن كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ.

دېمەك، فارابى پەزىلەتلىك كىشىلەر بىلەن پەزىلەتسىز كىشىلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ تەربىيە كۆرگەن، ئەقلىي جەھەتتىن ئۆزىنى قوراللاندۇرغان، ئەخلاقىي جەھەتتىن يېتىلدۇرگەن كىشىلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ۋە ئەمگىكىنى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن سەرپ قىلىۋاتقانلىقىنى، ئۆزئارا ياردەمدە بولۇپ يار ـ يۆلەكتە بولۇشنى قەدىرلەيدىغان ئادەملەر ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن.

پەزىلەتسىز كىشىلەرنىڭ تەربىيە كۆرمىگەن، نەزەر دائىرىسى تار، شەخسىيەتچى، ساختىپەز، بىر ـ بىرىگە ئۆزئارا كۆيۈنمەيدىغان، مۇناپىق، پايدا ـ مەنپەئەت ئۈچۈن ھەرقانداق رەزىل ۋاستىلەرنى تاللاشتىن يانمايدىغان، ئۆزگىرىشچان،

ئىناقلىق، مېھرىبانلىقنى ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن سېتىپ خەجلەيدىغان پەسكەشنىڭ قىلمىشلىرىنى كۆرسىتىپ، بۇنداق ئادەملەر جەمئىيەت تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ، ئۆزىنى ۋاقتىلىق بېيىتقان بىلەن ئومۇمغا ئاخىرقى ھېسابتا ئاپەت كەلتۈرىدۇ دېگەن خۇلاسە چىقىرىدۇ.

فارابى يۇقىرىقى سېلىشتۇرما ئارقىلىق، پەزىلەتلىك كىشىلەرگە بويسۇنۇشنى بىلدۈرسە، پەزىلەتسىز كىشىلەرگە كۈچلۈك نەپرەت ئىپادىلەيدۇ.

فارابى پەزىلەتسىز كىشىلەر ۋە پەزىلەتسىز جەمئىيەت ھەققىدە توختالغاندا بۇنىڭلىق بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ. ئۇ پەزىلەتسىز كىشىلەرنى بىلىم ئارقىلىق تەربىيىلەپ، پەزىلەتسىز جەمئىيەتنى پەزىلەتلىك جەمئىيەتكە ماس ھالدا ئۆزگەرتىپ، پۈتكۈل جەمئىيەتتە پەزىلەتنىڭ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇشنى تەرەققىيپەرۋەرلىك نۇقتىسىدىن تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ پەزىلەتلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمى — پەزىلەت مىزانلىرىنى كۆرسىتىپ مۇنداق يازىدۇ: «پەزىلەتلىك جەمئىيەت ئاھالىسى ماددىي تۇرمۇش زۆرۈرىيەتلىرىگە بولغان موھتاجلىقتىن خالاس بولغان ۋە مەلۇم يۈكسىلىش باسقۇچىغا كىرگەن بولۇش كېرەك. پەزىلەتلىك جەمئىيەتتە بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەت ۋە پەزىلەت - ئەخلاق ئومۇميۈزلۈك ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇش كېرەك.

پەزىلەتلىك جەمئىيەت بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەت ۋە پەزىلەت ئەخلاق ئومۇميۈزلۈك ئاساس ئورۇندا تۇرۇش كېرەك.

پەزىلەتلىك جەمئىيەتتە ئادەملەر ئوتتۇرىسىدا باراۋەرلىك ۋە ئادەملەر ئارىسىدا گۇمانىزم - ئادەمگەرچىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇش كېرەك.»

فارابى يۇقىرىقى ئۆلچەمدىكى پەزىلەتلىك جەمئىيەتنى كۆرسىتىش ئارقىلىق، پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرى ئۆزلىرىنى ئەخلاق ۋە بىلىم بىلەن تەربىيىلەپ، «ھەقىقەت - بەخت ۋە پەزىلەتتىن ئىبارەتتۇر» دەيدىغان ئىدىيە بىلەن ھەقىقەت يولىنى

بويلاپ، ھەممە ئادەم باراۋەر بولغان ئادەمگەرچىلىك ھۆكۈم سۈرگەن ئەشۇ پەزىلەتلىك جەمئىيەتكە يېتىش ئۈچۈن ئەقىل - پاراسەت ئارقىلىق پەزىلەت يېتىلدۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. فارابى پەزىلەت — ئەقىل - پاراسەتنىڭ ھەمشىرىسى، پەزىلەت — ئەقىل - پاراسەتنىڭ مەھسۇلى. ئەقىللىق ئادەم پەزىلەتلىك كېلىدۇ، ئەقىلسىز ئادەم پەزىلەتلىك بولالمايدۇ، دېيىش ئارقىلىق پۈتكۈل ئادەملەرنى ئىلىم - پەن ئارقىلىق پەزىلەت يېتىلدۈرۈپ، پەزىلەتلىك جەمئىيەت قۇرۇش، ئۆزلىرىدە ھەقىقىي بەخت - سائادەت ئارقىلىق پەزىلەت يېتىلدۈرۈپ، پەزىلەتلىك جەمئىيەت قۇرۇش ئارقىلىق ئۆزلىرىگە ھەقىقىي بەخت - سائادەت يارىتىشقا چاقىرىدۇ.

فارابىنىڭ پەزىلەت توغرىسىدىكى يۇقىرىقى ئىدىيىسى بۈگۈنكى جەمئىيىتىمىزدىكى كىشىلەر ئۈچۈن ھېلىھەم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

§ 3 . يۈسۈپ خاس ھاجىپ

1. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1019/20 —1085/86)① ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ۋە دۆلەت ئەربابى. جۇملىدىن ئىنسكلوپېدىك داستان «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تېكىسى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ قاراخانىيلارنىڭ ئىلگىرىكى پايتەختى، كېيىنكى ئاساسلىق شەھەرلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان بالاساغۇندا 1019 ~ 1020 -

① يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدىكى بۇ يىلنامە ئىسمىر ھۇسەيىن سەبۇرنىڭ (XIX ئەسىر) ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى قازى مۇھەممەد ساپىم سوغىتالىلا يازىلارنىڭ «بەھرۇل ئەنساب» (ئەسەب دەرياسى) دېگەن كىتابى ئاساسىدا ئېلىنىدى. «بۇلاق»، 92 - يىللىق 3 - سان، 141 — 142 - بەتلەر.

يللىرى دۇنياغا كەلگەن. داستاندا، مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىقىنى ۋە ئەسەرنى كاشغەردە تاماملىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلارنىڭ ئىنتايىن گۈللەنگەن دەۋرىنى شۇنداقلا بىر مەزگىللىك تۇراقسىز بولغان دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەن. دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ۋە خەلقنىڭ غېمىنى ئويلايدىغان شائىر 1069 — 1070 - يىللىرى ئارىلىقىدا[1]، تەخمىنەن 50 ياشلارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، غايەت زور ئۇمىد ۋە ئىلھام تۇرتكىسى بىلەن كاشغەردە «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىپ تاماملاپ، ئۇنى بىرقانچە يىل ساقلاپ، ئۆزگەرتىپ كېيىن تابغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن (ئەلى سۇلايمان)[2] 1102/2—1074/5 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) يەنى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان. بۇغراخان شائىرنىڭ داستاننى كۆرۈپ، شائىرغا «خاس ھاجىپ» لىق مەرتىۋىسىنى بەرگەن ھەم ئۇنى ئوردا ئىشلىرىغا قاتناشتۇرغان. ئۇ ئوردىدا 18 ~ 20 - يىلغىچە ئىشلەپ، 1085/86 - يىلى كاشغەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ قەبرىسى كاشغەر شەھىرىدىكى پايناپ دېگەن جايدا.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ياشلىق ۋە يېشىلىش جەريانىدا قانداق تەلىم ئالغانلىقى بىزگە نامەلۇم. بىراق ئۇنىڭ ئەسىرىدىن ھېس قىلىشىمىزچە، ئۇ «تالانتلىق»، «ئېسىل پەزىلەتلىك»، «ئەقىل - پاراسەتتە ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان»، «چېچەن ھەم كېلىشكەن، دۆلەتمەن»، «يۇكسەك كامال تاپقان»، «بىلىملىك تەقۋادار»، «پاك بولغان سەردار» ئىدى. بۇغراخانمۇ ئۇنى قەدىرلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ «خاس ھاجىپ - خانىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى» دەپ ئۇنۋان بەرگەن.

---

① تەتقىقاتچىلار ئەسەرنىڭ 1074 - يىلى تامام بولۇنغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى.
② ئۇنىڭ ئىسمى ھەرخىل مەنبەلەردە ھەرخىل ئېلىنغان.

ئۇ تارىخ، پەلسەپە، دىنشۇناسلىق، دۆلەت، جەمئىيەت، قانۇنشۇناسلىق، ماۋارىپ، ئائىلە ـ ئەخلاقشۇناسلىق، تېببابەت، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل، ئەدەبىيات، فولكور، دراماتورگىيە، ھەربىي ئىلىم قاتارلىق ساھەلەردە بىلىمى بار ئەربابلىقى ئۆز ئەسىرىدىن مەلۇم. ئۇ يەنە بىر مۇنچە تۈركىي دىئالېكتلارنى بىلگەندىن سىرت ئەرەب ـ پارس تىللىرىنىمۇ بىلىدىغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.

قىسقىسى، ئالىم بۇ ئەسىرىنى يېزىشتا بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ مول بىلىمى، ئەقلىي ئىقتىدارىغا تايانسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز خەلقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە مۇراجىئەت قىلغان. ئۇنىڭسىزمۇ بۇنچىلىك كاتتا ئەسەر خېلى زور دەرىجىدىكى ئىستىداتنى تەلەپ قىلىدۇ.

2. «قۇتادغۇ بىلىك»

1. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەدەنىيەت ئاساسى

1) ئۇيغۇرلارنىڭ ئالىم، تەبىئەت، دۇنيا، ھايات توغرىسىدىكى قاراشلىرى ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ داستاندا ئەكس ئېتىلگەن ئالىم، تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە جەمئىيەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرىدە ئالدى بىلەن ئالىم، تەبىئەت، شۇنداقلا ئۆزىدىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت جۇغلانمىسىدا ئەكس ئەتكەن مەسىلىلەرنى ئىزاھلىماي بولمايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئالىم، تەبىئەت توغرىسىدا قىممەتلىك پىكىرلەر بايان قىلىنغان. شائىر ئەجدادلارنىڭ ئالەمنى چۈشىنىش، تەبىئەتنى سۆيۈشتەك ھەم رېئال، ھەم دىنىي قارىشىنى مەركەزلىك ئىپادىلەيدۇ. شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق دەۋرلىك تەرەققىيات جەريانىدىكى ئېستېتىكىلىق

قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن. «تەبىئەت دۇنياسىدىن روھىيەت دۇنياسىغىچە، روھىيەت دۇنياسىدىن تەبىئەت دۇنياسىغىچە بولغان ئايلانما جەريان ئېستېتىك گۈزەللىكنىڭ ئۆزگىچە نۇسخىسىنى ياراتقان»[1]. ئۇنىڭ باھار پەسلىنىڭ كۈچەپ تەسۋىرلىشى يالغۇز تەبىئەت تەسۋىرىلا ئەمەس، بەلكى تەبىئەت قانۇنىيىتىنىڭ ئىپادىلىنىشى بىلەن جەمئىيەت رېئاللىقىنىڭ چەمبەرچەس باغلىغان ھالەتتە، تەبىئەتكە قايتا مۇراجىئەت (تەسۋىر) بېرىش يولى ئارقىلىق گارمونىك مۇناسىۋەتنىڭ ئىپادىلىگەن. ئودغۇرمىشنىڭ روھىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا يېقىنلىقى، شۇنداقلا ئۇنىڭ «قانائەت» تىن ئىبارەت بىر خىل پسىخىكىلىق ھالەتكە قويۇلۇشى دەل ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن تەبىئەت مۇقەددەسلىكى، تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى كۆز قارىشىنىڭ مەھسۇلى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت تەسۋىرى توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى بۇرۇنلا تارقىلىشقا باشلىغان. داڭلىق «تېلى قوشىقى» مىلادىيە V — VI ئەسىرلەردىلا ئوتتۇرا جۇڭگودىكى خەنزۇ ئەدەبىياتىغا تەسىر قىلغان. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى ۋە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى قوچۇ ۋە كاشغەر مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن شېئىر، قوشاقلارنى ئوقۇغىنىمىزدا ئىختىيارسىز ئىلھاملىنىمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەتنى تەسۋىرلىشى ناتۇرالىستىك ئۇسلۇبتا ئەمەس. ئۇ تەبىئەت بىلەن ئىنسان مۇناسىۋىتى ھەم ئىجتىمائىيلاشقان تەبىئەتنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە، كامالەتكە يەتكۈزۈپ تەسۋىرلىگەن.

بۇ ئات ئۇستىدە ياشاپ، شامان، مانى دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى بىلەن قۇرغاق ۋە قاغجىرغان چەمبىرەك ئىچىدىكى بوستانلىقلاردا تىرىكچىلىك

---

① د. مەھمۇد: «رقوتادغۇ بىلىك» تە تەبىئەت تەسۋىرى ۋە ئەجداد روھى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1997 ـ يىللىق 6 ـ سان.

قىلغان تۇرپان ۋە تەكلىماكان بوستانلىقلىرىدىكى بۇددا ئۇيغۇرلىرى، شۇنداقلا ئىككى خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ جۇغلانمىسى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ سىڭىپ كىرىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن قاراخانىيلار مەدەنىيىتىنىڭ داستاندا روشەن ھالدا ئەكس ئېتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، «تەبىئەت گۈزەللىكى ئادەملەشكەن تەبىئەت»[1] ئىنسانلار تەبىئەت ئىچىدە ياشايدۇ، تەبىئەت ئىنسانىيەت دۇنياسىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى، تەبىئەت ئىنسانىيەتكە بايلىق ۋە ياشاش مۇھىتى ھەم شارائىتىنى بەخش ئېتىدۇ. ئىنسانىيەتمۇ مۇنداق ساخاۋەتلىك تەبىئەتتىن زوقلىنىدۇ. شۇنىڭدەك تەبىئەتنى ئىنسان گۈزەللىكى، ئەركىنلىكى ۋە بەخت قاتارلىقلارنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە مەدھىيىلەيدۇ. شائىر يۈسۈپنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى مىسرالىرى تەبىئەت ئوغلىنىڭ ۋىجدانىي بۇرچ تۇيغۇسىنىڭ ئىپادە قىلىنىشىدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئاساسىي ئىككى قەھرىمان كۈنتۇغدى، ئايتولدىلارنىڭ نامى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان كۈن، ئايغا چوقۇنۇش ھەم ئەنئەنىۋى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن كەلگەن. ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ھېسابلانغان ئوغۇزخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى كۈنخان، يەنە بىرىنىڭ ئېتى ئايخان ئىدى، يەنە ئوغۇزخاننىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمىمۇ ئايخان. بۇ خىل ئەنئەنە كېيىنكى چاغلارغىچە تارقىلىپ كەلگەن داستان ـ قىسسەلەر ۋە ئەپسانىلەردىمۇ ساقلانغان. مەسىلەن، «يۈسۈپ ۋە ئەھمەد» قىسسىسىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئاتلىرى كۈنخان ۋە ئايخان. يەنە «كۈن ۋە ئاي» ئاپسانىسىدە كۈن ۋە ئاينىڭ ئوبرازى بار.[2]

① ماركس «1844 ـ يىلىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىق پەلسەپە قولىيازمىلىرى».
② ئا. ھېبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل نەشرى 551 ـ بەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە دۆلەت ھۆكۈمدارىنىڭ كۈنگە تەققاس قىلىنىشى، خاقان ياردەمچىسى يەنى ۋەزىرنىڭ «ئاي» دەك سۈپەت ئېلىشى ئەجدادلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئېتىقاد ۋە ئىجتىمائىي چۈشەنچىلىرىنى ئۆزىگە ئاساس قىلغان بولسا، ئۇزاق يىللار داۋاملاشقان «تەڭرى» سۆزىنىڭ «ئاللا» دېگەن سۆزگە ئورۇن بوشاتقاندىن باشقا «بايات» دېگەنگە ئوخشاش قەدىمكى ئۇيغۇرچە «تەڭرى» ئۇقۇمىدىكى ئاتالغۇنىڭمۇ پاراللېل ئىشلىتىلگەنلىكى مىللىي ئېتىقادتىكى ئۆزگىرىشنىڭ بەك تېز بولۇپ كەتمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ۋاھالەنكى ئېتىقاد تىكلەش مىللەت مەدەنىيىتى سىستېمىسىنى قۇرۇشتا چوڭ تۈرتكلىك رول ئوينىسىمۇ، ئەمما ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغىنىنى بىلىشكە بولىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «تۆت تادۇ» قارىشى شائىرنىڭ تەبىئەت قارىشىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى. يۈسۈپ ساددا ماتېرىيالىزمچى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي دۇنيا ھەققىدىكى «تۆت تادۇ» تەلىماتى ئارقىلىق رېئال جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي فورمىسىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ «تۆت تادۇ» سى ماددىي دۇنيادىكى ھاۋا، تۇپراق، سۇ، ئوتتىن تەركىب تاپىدۇ. شائىر يۈسۈپ بۇنىڭدىن كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئۇدغۇرمىش قاتارلىق ئۆزئارا باغلىنىشلىق تۆت پېرسوناژنى ياراتقان. بۇ پېرسوناژلار بىر خىل سىياسىي قۇرۇلمىنى تەشكىل قىلىپ، قانۇن، بەخت، ئەقىل ـ ئىدراك ۋە قانائەتنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت روھىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ رېئال جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي مۇھىتىغا بولغان تونۇش ئۇسۇلىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەڭ ئاۋۋال ئۆتمۈش ۋە زامانداش بەزى ئالىملارنىڭ كۆز قارىشىغا ياندىشىپ، ئالدى بىلەن ئالەمنىڭ ماددىيلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنى ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراقتىن

ئىبارەت تۆت مادداىدىن تۇزۇلگەن دەپ قارايدۇ. ئۇ ئاي ۋە پەسسللەرنى تەشكىل قىلغۇچى ئون ئىككى بۇرچنى تۆت تادۇغا تەقسىملەپ مۇنداق يازىدۇ.

143. ئۇچى ئوت، ئۇچى سۇۋ، ئۇچى بولدى يەل،
ئۇچى بولدى تۇپراق، ئاژۇن بولدى ئەل.
[ئۇچى ئوت، ئۇچى سۇ، ئۇچى بولدى يەل،
ئۇچى بولدى تۇپراق، ئاژۇن بولدى ئەل]

شائىر ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى سەۋەبىدىن زېمىنىدىكى بارچە مەۋجۇداتلارنى ئاللاھ يارانقان دېگەن «قاراش» نى تەشەببۇس قىلىدۇ. لېكىن ئالەمنىڭ مەنبەسىنى كونكرېت چۈشەندۈرگەندە بۇ ئالدىنقى شەرتنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۆز داستانىدا: رېئال دۇنيا مەڭگۈلۈك، ئالەمنىڭ مەنبەسى ماددا، بۇ ماددىي مەنبە سۇ، تۇپراق، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت تادۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. تۆت تادۇنىڭ ئۆزلۇكسىز زىددىيىتى ۋە بىرلىكى سەۋەبىدىن ئالەمنىڭ مەڭگۈلۈك ھەرىكىتى ۋە يېڭىلىنىشى بولۇپ تۇرىدۇ، ئۆزئارا زىددىيەت ۋە بىرلىك ھايانلىق ھادىسىسىنى پەيدا قىلغان، دەپ قارايدۇ. مەسىلەن:

60. بۇ تۆت ئەش ماڭا تۆت تادۇ تەگ تورۇر،
تۇزەلسە تادۇ چىن تىرىگلىك بولۇر.
[بۇ تۆت يار ماڭا تۆت تادۇدەك ئىرۇر،
تۇزۇلسە تادۇ چىن ھايانلىق بولۇر.]

دېمەك يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھايانلىقنىڭ ماددىي ئاساسىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۇرگەن، تېخىمۇ قىممەتلىكى شۇكى، ئۇ تۆت تادۇنى تەبىئەت پەلسەپىسىنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا سىڭدۇرگەن. ئادەملەردىكى فىزىئولوگىيىلىك ھادىسىلەر، مەسىلەن، تۇغۇلۇش، كېسەل بولۇش، سالامەتلىك، قېرىش، ئۆلۈش قاتارلىق ھادىسىلەرنى تەبىئىي ھادىسە دەپ قارايدۇ ھەمدە تۆت تادۇ، تۆت خۇسۇسىيەت، تۆت خىلىت، تۆت مىجەزنىڭ ئۆزئارا

رولىنى ئاساس قىلىپ فىزىئولوگىيىلىك ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرىدۇ. يەنە تۆت تادۇ، تۆت خىلىت، تۆت مىجەز، تۆت پەسىل ۋە تۆت مەزگىل (بالىلىق، ياشلىق، قىرانلىق، قېرىلىق) ھەم شەخسلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئارقىلىق چۈشكە تەبىر بېرىدۇ. چۈش كۆرۈش ۋە چۈشتە كۆپ نەرسىلەرنى كۆرۈشنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، بەدەن قۇۋۋىتى، پەسىل، يېشى، روھىي ھالىتى، سالاھىيىتى، تۇرۇۋاتقان شارائىتى قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. بۇ شۇبھىسىزكى، دىنىي ئىلاھىيەتچىلىكنى ۋە روھ ماددىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، دېگەن ئىدىئالىزملىق قاراشنى دادىللىق بىلەن ئىنكار قىلىش ۋە ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئەجەللىك زەربە.

دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ فارابى ۋە ئىبىن سىنا تەرىپىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تۆت زات (تادۇ) قارىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» نامىلىق ئەسىرىدە كلاسسىك پەلسەپىۋى تۈسكە كىرگۈزدى. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا كېيىنكى ناتۇرال پانتىزملىق پەلسەپە قاراشلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى ۋە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ پەلسەپە ئاساسى بولۇپ خىزمەت قىلدى①.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئاستىرونومىيە توغرىسىدىمۇ قىممەتلىك پىكىرلەر ئېيتىلغان. قىممەتلىك تەرىپى شۇكى، يۇسۇپ داستاندا قۇياش ۋە سەييارىلەرنىڭ نامىلىرىنى تا ئەزەلدىن ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالغان يۇنان ـ لاتىنچە ياكى ئەرەبچە ئاتىماستىن، بەلكى كونا ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىغانلىقى ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئاستىرونومىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنىڭ ئاددىي ئىنكاسىدۇر.

ئومۇمەن، شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىدە «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى 31 ـ بەت.

ئىككى بۇرچ بايانىدا» دېگەن مەخسۇس بابنى كىرگۈزۈشتىن مەقسەت، ئۆز خەلقىنىڭ ئاسترونومىيىلىك ۋە قەسەمەن مېتورولوگىيىلىك كۆزىتىش ھەم بايقاش تەجرىبىلىرىگە، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مىللىي پەلەكشۇناسلىقىغا ۋارىسلىق قىلىش① قاتارلىق بىر قاتار ئەھۋاللاردىن بولغان.

2) بىلىم، قۇت، ئەخلاق - ئېتىكا، دىداكتىكا ھەققىدىكى قاراشلار ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بىلىم ۋە ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەسىلىسى بولۇپ، داستاننىڭ بىر قانچە باب ھەم باشقا كۆپلىگەن سەھىپىلىرىدە بىلىمنىڭ موللىقىنى تەكىتلەپ، بىلىم بىلەن ئەقىل - پاراسەتنىڭ، بىلىم بىلەن بەخت - سائادەتنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەزمۇنلار تەسىرلىك يوسۇندا بايان قىلىنغان. (Ⅵ، Ⅹ، Ⅻ بابلار ۋە 208، 209، 1679، 1680، 1681، 1682، 1683، 4021، 1846، 1835، 1994، 1993، 2185، 2188، 2790، 2788 - قاتارلىق بېيتلەر).

تارىخىي ماتېرىياللاردىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىم ۋە ئەقىلگە ناھايىتى ئېتىبار بىلەن قارايدىغانلىقىنى ئۇققىلى بولىدۇ. مەسىلەن، خاقانىنىڭ نامىنى دائىم بىلگە، بۆگۈ دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭ ئىچىدە بىلگە دەپ ئاتالغانلار كۆپ ئىدى. بۇلار بىلىملىك، دانىشمەن دېگەنلىك بولاتتى. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى ۋە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە بىلىم ۋە ئۇنىڭ قىممىتى مەدھىيىلەنگەن كۆپلىگەن شېئىرلار، ماقال - تەمسىللەر بار.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە «بىلىم ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىش نەزەريىسى» نى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە يەنە

① م. ئوبۇلقاسىم: «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1997 - يىللىق 1 - سان 85 - بەت.

«بىلىم — قۇت ـ بەخت نەزەرىيىسى» نىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان. ئالىم بىلىم بىلەن قۇتنى باغلاپ، كىشىلەر بىلىمنى ئىگىلىگەندىلا «مۇكەممەل بولالايدىغان» لىقى، «نام چىقىرىپ»، «كائىنات ئورۇنغا ئېرىشىدىغان» لىقى، «جىمى ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق» بولۇپ، «بەختكە ئېرىشەلەيدىغان» لىقىنى كۆرسەتكەن.

«قۇت» ئاتالغۇسى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تارىخىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغاندىن تارتىپ ئىزچىل ھالدا ئالىي ھۆكۈمدار (تۆرە) لەرنىڭ نام ـ تەۋسىفى سۈپىتىدە پۈتكۈل خانلىقنىڭ بۈيۈك ئىدىئالى ۋە سۈپىتى بولۇپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن خانلىق ئاتىسى — ھۆكۈمدارنىڭ نامىمۇ «تەڭرىقۇت» (قۇت ئىلاھى)، «ئىدىقۇت» (تەڭرى ئوغلى) ئۇنۋانىي بىلەن ئاتالغان. «تەڭرىقۇت»، «ئىدىقۇت» نىڭ سىمانتىكىلىق مەنىسىدىن مەلۇمكى، ئادالەت ۋە قانۇننىڭ ھامىيسى بولغان ھۆكۈمدار (تۆرە) تەڭرىدىن قۇت ئالغوچى ۋە ئەلگە قۇت يارىتقۇچىدۇر (قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىرىدا يەنە «كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش»، «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش» دېگەن سەلتەنەت نامىلىرى كۆپ قوللىنىلغان) يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ دىئالېكتىك قانۇنىيەتنى يۇكسەك بىر پەلسەپىۋى سخېمىدا سۈرەتلەپ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە ھۆكۈمدار (كۈنتۇغدى) بىلەن قۇت (ئايتولدى) نىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىككى مۇھىم ئانا تېمىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بەخت، قۇت ۋە بىلىم بىلەن بەختنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا يەنە قوشاق ۋە ماقال ـ تەمسىللەر تارقىلىپ تۇرغان. قوچۇ ئۇيغۇرلىرىغا مەنسۇپ بىر شېئىردا «بىلىم ئىگىلىسەڭ بەخت ساڭا ھەمراھ بولىدۇ» دېگەن مەزمۇن بار. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە بولسا «قۇت بەلگىسى بىلىك» (بەختنىڭ بەلگىسى بىلىم) دېيىلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دىكى خەلق ھېكمىتىدىن پايدىلىنىپ «قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن كىتاب نامىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. «ئەردەم باشى تىل» (پەزىلەت بېشى تىل)[1] دېگەن ماقالنى داستاندىكى بىر بابنىڭ ماۋزۇسى قىلىپ تاللىغان. «دىۋان» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولسىمۇ، لېكىن «قۇت بەلگىسى بىلىك» دېگەنگە ئوخشاش ھېكمەتلەر خەلق ئارىسىدا قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىدىن شۇبھىلەنگىلى بولمايدۇ.

«دېمەك، شائىر يۈسۈپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەخت قارىشىغا ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇ ئۆزىنىڭ شېئىرىي كىتابىغا «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ نام بەرگەن. ئۇنىڭ بىۋاستە تەرجىمىسى «بەخت بىلىمى» بولاتتى (بۈگۈنكى كۈندە ئۇ «بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى» دەپ ئاتالدى)، شېئىرىي ئەسەرنىڭ نامىدىنلا شائىرنىڭ بەخت بىلەن بىلىمنى بىر گەۋدىگە ناھايىتى زىچ ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.»[2]

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئەخلاق - ئېتىكا، دىداكتىكا ۋە ئاتالار سۆزى — دانالار ھېكمەتلىرىگە بېرىلگەن سەھىپە ئاز ئەمەس.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاندا كۆز قارىشى، پىكرىنى كۈچلۈك، پاكىتلىق ۋە يارقىن بايان قىلىش ھەم ئىسپاتلاش ئۇچۇن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئاقساقال (تۆرە) لەر، دانىشمەنلەر ۋە ئۆز زاماندىشلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە ئىبرەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ھېكمەتلىرىدىن، خەلق ماقال - تەمسىللىرىدىن پايدىلىنىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ قايسى ماۋزۇدا سۆز باشلىسا شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھېكمەتلەر، ماقال - تەمسىللەرنى كەلتۈرىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1 - توم 438 - بەت.
② لائ يىك: «قۇتادغۇ بىلىك، ۋە شەرق - غەرب مەدەنىيىتى»، 139 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى.

تللىق خەلقلەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمى، بىلىمدانلىرى، دانىشمەنلىرى، شۇنداقلا ئەقىللىق، كۆپىنى كۆرگەن كىشىلەر، ئەدىبلەر، ئەل ئەدەبىياتى ئۇستىلىرىنىڭ تىلى ئارقىلىق ياكى بىۋاستە بەرىلگەن بۇ ھېكمەت، ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ بىر قىسمى ئەينەن بەرىلگەن بولسا، بىر قىسمى شېئىر قاپىيىسى، ۋەزىن تەلىپى بويىچە ئىجادىي ئىشلىنىپ، ئەسەرنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرۇلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە سۆزى نەقىل ۋە ئىبرەت تەرىقىسىدە ئېلىنغان نوپۇزلۇق ئەمەلدارلار خاقان (3126 ـ بەيىت)، تۇركىي خان (3817 ـ بەيىت)، تۇركىي ۋەزىر (1163 بەيىت)، خاس كېچەشچى (2941 ـ بەيىت)، ئۆتۈكەن بېگى (1962 ـ 2682 ـ بەيىتلەر)، ياغما بېگى (1758 ـ 4947 ـ بەيىتلەر)، ئوچ ئوردا بېگى (1594 ـ بەيىت)، ئوچ ئوردۇ خانى (2966 ـ، 3815 ـ، 5569 ـ بەيىتلەر)، ئېلى بېگى (1779ـ بەيىت)، ئېلى ئاتلىقى (841 ـ، 1629 ـ، 2319 ـ بەيىتلەر)، ئېلى ئەركىنى (4752 ـ بەيىت)، ئېلى كاتىپى (2698 ـ بەيىت)، بۆكە يابغۇسى (5043 ـ، 5523 ـ بەيىتلەر) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

داستاندا يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىكى قەھرىمان ئالىپ ئەر توڭا شاھلارنىڭ ئۇلگىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەم ئۇنىڭ دانا سۆزلىرىمۇ ۋەزمىن ئاھاڭدا بايان قىلىنغان (5861 ـ دىن 5868 ـ گىچە بەيىتلەر.)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دانالار ھېكمەتلىرى، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىن (ماقال ـ تەمسىللەردىن) ئۇنۇملۇك پايدىلانغانلىقىدىن بەلگە بەرگۈچى مىسرالار ئەسەرنىڭ ھەربىر سەھىپىسىدە دېگۈدەك ئۇچراپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ بۇلار ئەسەردە ئالدىنقى پىكىرلەرنىڭ خۇلاسىسى تەرىزدە «ئىرسالۇل مەسەل» دىن ئىبارەت بەدىئىي تەسۋىرىي ۋاستە ئارقىلىق بەرىلگەن 180

دىن كۆپرەك تۆتلۇكلەردە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، «قۇتادغۇ بىلىك» ئالەم ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، خانلىق، سىياسىي قانۇن ھەققىدىكى كۆز قاراش ۋە تەشەببۇسلارنى شەرھلىگەن، ئۇيغۇر مىللىتى ۋە باشقا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى ۋە ئەنئەنىۋى ئېڭىنى ئاساس قىلغان. ئەسەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ شېئىر ـ قوشاق، ماقال ـ تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆز ۋە ئەپسانە، چۆچەك ـ رىۋايەتلەرنىڭ كىرگۈزۈلۈشى بۇنىڭ دەلىلىدۇر». «ئومۇمەن، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاڭ قارىشى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ھاسىل قىلغان.»①

3) قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»

ھەرقانداق خانلىق ياكى مىللەتنىڭ نادىر ئەسىرى ئۆز مىللىتىنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان تۆپرىقىدا يىلتىز تارتقان بولىدۇ، ئۆز خانلىقىنىڭ خانلىق ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ئۆزىنى مەركەز قىلىش، ئۆزى ئۈچۈن قوللىنىش پرىنسىپى ئاستىدا ئۆزگىنىڭ ئىدىيىسى ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن ئۆزگىنىڭ مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۇرۇش، ئۆزلەشتۇرۇش ئاساسىدا ئۇنىۋېرسال ئىجادىيەت يارىتىدۇ. ئەسەردە مىللىي ئالاھىدىلىك قانچە كۈچلۈك بولسا، ئۇ شۇنچە دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ۋە مۇۋەپپەقىيىتى بۇ مەدەنىيەت تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى②.

---

① خې چىڭشۇەن: «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ باشقا مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش ھادىسىسى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە «قۇتادغۇ بىلىك»»، 223 ـ، 224 ـ، 225 ـ، 226 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل نەشرى.

② خې چىڭشۇەن: «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ باشقا مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش ھادىسىسى توغرىسىدا».

«قۇتادغۇ بىلىك» مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى مۇنداق چوڭ ھەجىملىك داستان بولمىغان تەقدىردىمۇ، ئۇيغۇرلاردا مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن باشقا خېلى تەرەققىي قىلغان يازما ئەدەبىيات بار ئىدى. يەنى يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن ئىلگىرىمۇ نامەلۇم شائىرلار مۇشۇنداق ئەندىزىلىك شېئىرىي ۋەزىندە نۇرغۇن شېئىر ـ داستانلار يازغانلىقى مەلۇم، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ باش تېمىسىدىن باشقا داستاندىكى «قەھرىمانلارنىڭ ئاتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ فولكلورىدىكى ئېستېتىك قاراشلاردىن تۇغۇلغان. شۇنداقلا يەنە ‹ئالىپ ئەرتوڭا› (ئافراسىياب) ئوبرازى توغرىسىدىكى ئىجابىي تەسۋىرلەر تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۇزاق تارىخىي ھاياتىغا ۋە ئېتنىك مەنبەلىرىگە باغلىق ئېپىك داستاننىڭ بەزى ئامىللىرىغا ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. شەكىل جەھەتتە، «قۇتادغۇ بىلىك» تە قەدىمكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىدىن قالغان بىر خۇسۇسىيەت شۇكى، ئەجەم (ئىران) مەسنەۋىلىرىدە ئادەت بولمىغان ياكى يول قويۇلمىغان بىر شەكىل، يەنى مەسنەۋى تەرزى ئارىسىدا تۆتلۈك ـ مۇرەببە ياكى «قىتئە» لەرنى قىستۇرۇش شەكلى بىلەن يېزىلغان. دېمەك، داستاننىڭ مەسنەۋى تەرىزىدە يېزىلىشىدا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قوشاق ـ بېيىت، قەسىدە ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى چوڭ بولغان دەپ پەرەز قىلىمىز[1].

مۇئەللىپ يېڭى ئىدىيىلەرنى ئىپادىلىگەندە، كۆپرەك ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى بەدىئىي ئۇسۇللىرىنى قوللانغان. بۇنداق ئەنئەنىۋى بەدىئىي ئۇسۇللار مەركەزلىك ھالدا ئەقىل ـ ئىدراك ۋە پەلسەپىۋىلىككە تولغان ئەقلىيە سۆزلەر ۋە ماقال ـ تەمسىللەر ئارقىلىق ھەرخىل شەيئىلەرگە بولغان تونۇشىنى

---

① ئى. تۇرسۇن: «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ ئۇسلۇبى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە ‹قۇتادغۇ بىلىك›»، 247 ـ، 254 ـ بەتلەر.

ئىپادىلەشتە گەۋدىلىنىدۇ[1] . داستاندىكى سۆۋول، جانلاندۇرۇش، سۈپەتلەش، مۇبالىغە، ئوخشىتىش، سىلىشتۇرۇش، تەقلىد قىلىش، تەكرارلاش قاتارلىق بەدىئىي تەسۋىرىي ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ يارىتىلغان بىر قاتار ئوبرازلار ئەسەرنىڭ بەدىئىي قىممىتىنىڭ يۈكسەكلىكىنى ئەمەس، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ XI ئەسىردىكى يۇقىرى سەۋىيىسىنمۇ كۆرسىتىپ بەرگەن[2] .

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، كۆپ دەۋرلىك ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ كۆرەش قىلىپ، ئىجتىهات بىلەن قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىيەت دۇردانىسىنى ئۇ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت هاۋالىسىدا، مەركەزلىك هەم كونكرېت هالدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئىلمىي ئىدىيىسىنى گەۋدىلەندۇرۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەۋرەتكىلى بولمايدىغان ئورنىنى تىكلىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» نى تەپسىلىي ئوقۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىپ يەتكەن هەم شائىر يۈسۈپنىڭ ئىدىيىسى بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن شۇنى لىللا مەيداندا تۇرۇپ ئېيتمىزكى، يۈسۈپ خاس هاجىپ قاتمال، مۇتەئەسسىپ، كونىلىققا يېپىشۋالمىدىغان، بىر ئىزىدا توختاپ قالمىدىغان ئالىم ئەمەس. ئۇنىڭدا ئۇلۇغۋار غايە هەم ئېچىتىۋېتىش ئىدىيىسى بار. شۇڭا ئۇ ئۆز مىللىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە باشقا مىللەتلەر ۋە چەت ئەللەرنىڭ مەدەنىيىتىدىكى قىممەتلىك تەركىبلەرنى ئۆزگىنىش ۋە قوبۇل قىلىشقا ئەهمىيەت بەرگەن.

---

① ②ر. قادىر: «〈قۇتادغۇ بىلىك〉 نىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە دائىر ئىلمىي ئىدىيىسىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى» ؛ ئۇ. ئەهمىدى: «〈قۇتادغۇ بىلىك〉 تە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەتنىلىرى» ، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە 〈قۇتادغۇ بىلىك〉» ، 481-، 792 - بەتلەر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدىن بار مەدەنىيىتىدىن سىرت پارس، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىمۇ، ھىندىستان مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا جۇڭگو خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىمۇ ئوخشىمىغان سەۋىيىدە ئەكس ئەتكەن.

ئۇ تۇرلۇك مەدەنىيەت ئامىللىرى ياكى ھەرخىل تەركىبلەرنى نوقۇللا بىرلەشتۇرۇپ، ئاددىيغىنە قۇراشتۇرۇپ قويماستىن، بەلكى شاكىلىنى تاشلاپ، مېغىزىنى ئېلىپ ھەم ئۇنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۇرۇپ، تامامەن يېڭى، مۇكەممەل، نادىر بىر ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغان.

2. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىق ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»

مەيلى ئىدىيىۋى مەزمۇن ياكى بەدىئىي شەكىلدىن قارايلى «قۇتادغۇ بىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تىپىك نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ ئاساسلىقى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاڭ ھالىتىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. ئومۇمەن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاڭ قارىشى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ھاسىل قىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» مۇقەررەرلىك جەھەتتىن قاراخانىيلارنىڭ گۈللەنگەن بىر تارىخىي تەرەققىيات دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۇرگەن بولسا، تاسادىپىيلىق جەھەتتە داستان مەيدانىغا كېلىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى مەلۇم بىر مەزگىللىك دەۋر داۋالغۇشى ۋە چېكىنىشىنىڭ مەھسۇلى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن بىرلىكتە قۇرۇلۇشى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۆچىلىكىنىڭ شىنجاڭغا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇقىملىشىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىي گەۋدىسىنى مۇستەھكەملەش، ئىقتىساد، مەدەنىيەت

جەھەتتە يۈكسىلىشىنىڭ روشەن ئالامىتى بولۇپ قالدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى غەربىي يۇرتقا يۆتكەلگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى بەزى ئۇيغۇرلار، تۈركىي تىللىق قوۋملار ۋە باشقا يەرلىك قوۋملار بىلەن ئۆزئارا ئارىلىشىپ، بىرلىكتە ياشاپ، ئورتاق مەدەنىيەت بەرپا قىلىپ، ئۇزۇن ئۆتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت»[1] بولىدىغان سەۋىيىگە يەتكۈزۈپ، ئالتاي ۋە ئورقۇن ۋادىلىرىدىكى تۈركىي - موڭغۇل خانلىقلىرىنىڭ، XII ئەسىردىكى نايمانلارنىڭ ۋە XIII ئەسىردىكى چىڭگىزخان جەمەتىنىڭ «مەدەنىيەت ئۇستازلىرى»[2] بولۇپ قالغان.

ئوتتۇرا ئەسىردە «كلاسسىك مەدەنىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قايسى ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ بىر ئالىم مۇنداق بايان قىلغان: 1) يېزىق قوللىنىش ۋە تارقىتىش؛ 2) ئەدەبىي تىلنى غەربكە تارقىتىش؛ 3) مەتبەئەچىلىكنى غەربكە تارقىتىش؛ 4) ياراتقان تارىخىي مەدەنىي ھۆججەتلەرنىڭ موللىقى؛ 5) دىنىي مەدەنىيەتنى تارقىتىش[3].

بۇنى تېخىمۇ كەڭرەك بايان قىلغان:

(1) شۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ۋە ئىقتىسادىي تۈرمۇشى يۇكسەلگەن.

(2) ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىش باسقۇچىغا كۆتۈپ بولغان.

(3) ئۇيغۇرلارنىڭ قول - ھۈنەرۋەنچىلىكى مەخسۇسلاشقان، سودا ئىشلىرى كەسىپلەشكەن.

---

① جۇ چىڭياۋ: «جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ پارلىقا كېلىشى، تەرەققىي قىلىش تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان»، «ئۇيغۇر ئون مۇقامى ھەققىدە»، 89 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل نەشرى.

② ر. گرىئوست (فرانسىيە): «يايلاق ئىمپېرىيىلىرى»، 147 - بەت، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، شىنىڭ، 1991 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

③ لى يۈڭ: «ئۇيغۇرلار تارىخىدا شانۇ شۆۋكەت يارىتقان مەرىپەت ئۇستازلىرى»، «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېت ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1998 - يىلى، 1 - 2 - بىرلەشمە سان، خەنزۇچە، ئۇرۇمچى.

(4) تېبابەتچىلىك تەرەققىي قىلغان.
(5) پەن ـ تېخنىكىدا ئەينى ۋاقىتتا مۇئەييەن سەۋىيىگە يەتكەن.
(6) ئۇيغۇرلاردا ئالاق، بولۇپمۇ مىللىي ئالاق يۈكسەلگەن.
(7) ئۇيغۇرلاردا ئەخلاق قارىشى، كىشىلىك ۋە دۇنيا قاراشلىرى، ھەرخىل چۈشەنچىلەرنى ئاساس قىلغان پەلسەپە ئەندىزىسى شەكىللىنىشكە باشلىغان.
(8) ئۇيغۇرلار مول يازما ئەدەبىيات دەۋرىگە قەدەم قويغان. دېمەككى بۇ خىل ئەۋزەللىك گىگانت ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە يەنە بىر ئاساس بولغان.

دېمەك، يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مۇقىم گۈللەنگەن تارىخىي مۇھىتىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسى، ئىقتىسادى، سىياسىتى، ھوقۇقى، ئەخلاقى، مائارىپ ۋە ئېستېتىكا قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرى بىلەن ئېتىنىك ئوبرازىنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆز ئەسىرىنى ئۆز زامانىسىنىڭ بىر «جاھاننامە» سى سۈپىتىدە تونۇتقۇزدى[1].

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، گۈللىنىشى ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەيدانغا كېلىشى بىر تارىخىي مۇقەررەرلىك. مەلۇمكى، شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇقەررەرلىك ئۆركەشلەپ ئاققان سۇدەك ئالغا قاراپ مەۋج ئۇرىدۇ، ئۇنى توسۇۋالغىلى بولمايدۇ. مۇقەررەر نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ھامىنى ئەمەلگە ئاشىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ شائىر بولۇپ يېتىلىشى ۋە ئۇنىڭ باي مەدەنىيەت مۇھىتىدىن ئوزۇقلىنىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تەك گىگانت ئەسەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈشى قاراخانىيلارنىڭ

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ ئىلمىي قىممىتى توغرىسىدا»، «‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە بايان»، 71 ـ بەت، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى.

گۇللەنگەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي مۇقەررەرلىكنىڭ نەتىجىسى.

مۇقەررەرلىك تاسادىپىيلىقنىڭ ئىچىدە بولىدۇ، تاسادىپىيلىق مۇقەررەرلىكنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، بىز مۇقەررەرلىكنى تاسادىپىيلىقتىن ئىگىلىشىمىز لازىم.

يۇسۇپ قىرانلىق چاغلىرىغا قەدەم قويۇپ، جەمئىيەتتىكى چوڭ ھەق، چوڭ ناھەقلە دېققەت قىلمۇاتقان، نەزەر دائىرىسى كېڭەيىپ، ئەقىل ـ پاراسەتتە تازا تولۇۋاتقان مەزگىللەدە، قاراخانىيلار خانلىقىدا دەۋرنىڭ تەرەققىيات ئېقىمىغا مۇناسىپ بولمىغان، كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ۋەقە ۋە ھادىسىلەر كۆرۈلۈشكە باشلىغان. مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەتنىڭ ئەۋزەللىكلىرى بىلەن ئۇنىڭ پارچىلىنىش خەۋپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئىپادىلىگۈچى تارىخىي ھادىسىلەر يۈز بېرىشى بىر تاسادىپىيلىق بولۇپ قالغان. ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى غوۋغالار مۇشۇنداق تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولغان مۇھىم ئامىل ئىدى. 1032 ـ يىلى ماۋەرائۇننەھردە تۇرۇشلۇق غەرب ۋالىيسى ئېلى تېگىننىڭ ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلىشى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. غەرب خاقانى ئېلى تېگىن 1034 ـ يىلى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى چىققان ۋە غەرب قىسمىدا قايتا ـ قايتا خاقان ئالماشقان.

شەرقىي قىسمىدا يۇسۇپ قادىرخان (1024 — 1032 ـ يىللىرى خاقان بولغان) دىن كېيىن تا 1074/5 يىلىغىچە كۆپ قېتىم خاقان ئالماشقان، جەمئىيەت خېلىلا قاتتىق داۋالغۇش ئىچىدە قالغان، كىشىلەر روھىي جەھەتتىكى ئىشەنچ ۋە يۆلەنچۇكتىن مەھرۇم قالغان، خانلىق تەرتىپ ۋە قانۇن ئىزىدىن چەتنىكەن، ئىدراكىنىڭ ئورنىنى ئەسەبىيلىك، قانۇننىڭ ئورنىنى قارامىلىق باسقان، شائىر يۇسۇپنىڭ قارىشى بويىچە «دۇنيا

ۋاپاسىزلىق بىلەن تولغان» ، «كىچىكلەردە ئەدەپ يوق، ئۇلۇغلاردا بىلىم يوق» ، «قوپال، نادانلار كۆپىيىپ، ئەدەپلىكلەر ئازايغان» ، «نامرات، تۇل ـ يېتىملەرگە شەپقەت قىلغۇچى يوق، جاھان ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ كەتسىمۇ ئۇنىڭغا ئەجەبلەنگۈچى چىقمايۋاتقان» ئەھۋال ئومۇمىي نۇس ئالغانىدى.

تاسادىپىي پۇرسەتنى تۇتۇۋېلىشقا ماھىر بولۇش ئالىملارنىڭ كەشىپ قىلىش، ئىجاد قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى.

مۇتەپەككۇر شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ شانۇ شەۋكەتلىك بۇ سۆيۈملۈك ئېلىدە تۈيۈقسىز چاققان چاقماقتەك يۇز بېرىۋاتقان تاسادىپىي ئەھۋاللار، يەنى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى كۆرۈپ قەلبى بىئارام بولىدۇ، خەلقنىڭ تەقدىرى، خانلىقنىڭ ئاقىۋىتىدىن غەم يەپ، چەكسىز ئازاب ئىچىدە پۇچىلىنىدۇ. «ۋاپا قەھەتچىلىكى بولۇپ، دۇنيا جاپا بىلەن تولىدۇ» (6568 ـ بەت).

ئىنسانپەرۋەر شائىر ئەل ـ يۇرتقا چەكسىز مەسئۇلىيەتچان ھېسسىياتى بىلەن جەمئىيەتنى تۈزەش، ئىسلاھ قىلىش، بايلىقات، گۈزەل، ئىناق بىر غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش ئىستىكىدە كۆپ ئويلىنىپ، قايتا ـ قايتا مۇلاھىزە قىلىپ، پادىشاھىدىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ماس كېلىدىغان، ھەم رېئاللىققا ئۇيغۇن، ھەم باي غايىۋى ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مەنتىقىي تەپەككۇر بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۇر ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈلگەن نادىر داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» نى يېزىپ، ئۇنى ئۆز يېنىدا بىرقانچە يىل ساقلاپ، شەرقىي قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى تۇراقلاشتۇرغان، دىيانەتلىك پادىشاھ بۇغراخان بىننى سۇلايمانغا تەقدىم قىلىپ، ئۆزىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى شەرەپ بىلەن ئورۇنلىغان.

3. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

1. داستاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

«قۇتادغۇ بىلىك» ھەجىم جەھەتتىن چوڭ. ژانىر ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن ئۆز دەۋرى ئۇچۇن تامامەن يېڭى بىر بەدىئىي ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە شۇ زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇجەسسەملىدۇر. ئۇ قۇرۇلمىسى كەڭ، مەزمۇنى مول بولغان ئەدەبىي ئەسەر ۋە ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ تىپىك نەمۇنىسى. ئۇ 85 باب، 6645 بەيىت، 13290 مىسرادىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭدا گۇرۇل ئەخلاق، ئالىيجاناب پەزىلەت، يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسەت، بەخت ـ سائادەت ۋە قانۇن، بىلىم، ئەخلاق بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىش ھەققىدىكى بىر قاتار غايىۋى قاراشلار نامايان قىلىنغان. يەنە بىر قاتار ئىلغار ئىجتىمائىي تەشەببۇسلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۆز دەۋر رېئاللىقى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. تۇرلۇك يامان ئىللەتلەر دادىللىق ۋە رەھىمسىزلىك بىلەن ئېچىپ تاشلانغان. ئۇ روشەن خەلقچىلىققا، كۇچلۇك تەربىيىلىۋىلىككە ئىگە، نەزەرىيىۋىيلىكى ئىلمىي بولغان ئەسەر.

بىز ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ياكىي مەركىزىي ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىلگىرى ئەسەر ۋەقەلىكى بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتەيلى:

بىر زامانلاردا كۇنتۇغدى ناملىق بىر ھۆكۇمدار كەڭ بىر مەملىكەتنى ئىدارە قىلىپ جاھانغا داڭقى يېيىلىدۇ. ئايتولدى ئىسىملىك ياش ۋە ئاقىل بىلىملىك بىر كىشى كۇنتۇغدى ئىلىگ (ھۆكۇمدار) نىڭ بۇ پەزىلىتىگە مەپتۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا خالىس خىزمەت بىلەن يارەم بېرىش ئۇچۇن يىراق سەپەردىن كېلىدۇ. بىر زامان مۇساپىرچىلىقتا يۇرىدۇ. ئايتولدى كۇسەمىش ئىسىملىك دوستىنىڭ ياردىمىدە ئىلىگنىڭ ھاجىپى بىلەن

ئۇچرىشىدۇ. ھاجىپ ئۇنى كۇنتۇغدى بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ. بىر قانچە قېتىملىق سۆھبەت - مۇنازىرىلەر جەريانىدا كۇنتۇغدى ئىلىگ ئايتولدىنىڭ ئەقىل - پاراسەت، بىلىم، ئەخلاق - پەزىلىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى ۋەزىرلىككە تەكلىپ قىلىدۇ. ئايتولدىنىڭ ئادىل قانۇننى ئەملگە ئاشۇرۇش يولىدا زور ئىجتىھات بىلەن ئىشلىشى ئارقىسىدا خانلىق تېخىمۇ گۇللىنىدۇ. خەلق تىنچ، پاراۋان ياشايدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ. بىراق نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا ئايتولدىنىڭ ئۆمرى يار بەرمەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىنى ئەقىل - پاراسەتتە، بىلىم - پەزىلەتتە دادىسىدىن قېلىشمايدىغان ئوغلى ئۆگدۇلمىش باسىدۇ. ئۆگدۇلمىش ئەملىي ئىش جەريانىدا، دادىسىدىنمۇ ئوشۇقراق تۆھپە كۆرسىتىپ مەملىكەتنى تېخىمۇ گۈللەندۇرىدۇ. يىللار ئۆتكەنسېرى ئۆگدۇلمىش خانلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا يالغۇزلۇق قىلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، بىرەر يارەمچى بولغاندا تېخىمۇ ياخشى بولىدىغانلىقى، بىر غاردا ھەممە جەھەتتىن ئۆزىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئودغۇرمىش ئىسىملىك بىر زاھىدنىڭ ياشايدىغانلىقىنى كۇنتۇغدىغا ئېيتىدۇ. كۇنتۇغدى ئىلىگ ئۇ زاھىدنى تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس نامە بىلەن ئۆگدۇلمىشنى ئەۋەتىدۇ. زاھىد ئۆزى كەلمەي خەت ئەۋەتىدۇ. بۇ خەت ناھايىتى قاتتىق يېزىلغانلىقىغا قارىماي، كۇنتۇغدىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇ تېخىمۇ ھەيران بولۇپ ئۆگدۇلمىشنى يەنە بىر قېتىم خەت بىلەن ئەۋەتىدۇ. زاھىد يەنە كەلمەيدۇ. كۇنتۇغدى ئىلىگ «ھېچ بولمىسا دىدارىنى بىر كۆرەي» دەپ ئۆگدۇلمىشنى 3 - قېتىم ئەۋەتىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۆگدۇلمىش بىلەن زاھىد ئودغۇرمىش ئارىسىدا قاتتىق مۇنازىرىلەر بولىدۇ. 3 - قېتىمدا زاھىد كېلىدۇ. كۇنتوغدىغا نۇرغۇن مەسىلىلەر ھەققىدە پىكىر - مەسلىھەت ۋە نەسىھەتلەرنى قىلىدۇ. ئەمما سارايدا قېلىشنى خالىماي، ئۆز كۆلبىسىگە قايتىپ قازا تاپىدۇ.

زاھىدتىن قالغان ھاسىنى كۈنتۈغدى ئىلىگ، ئىۋرىقنى ئۆگدۈلمىش تەۋەرۈك قىلىۋالىدۇ. ئۆگدۈلمىش يەنە خانلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، پۈتۈن ئۆمرىنى ئىنسان بەختىگە سەرپ قىلىدۇ.

شائىر شۇنداق بىر ۋەقەلىكنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلىگەن. خانلىقنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرى ئۈستىدە توختىلىپ، ئادەمنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى «بىلىم - ئەقىل، ئادالەت، دۆلەت، قانائەت» دېگەن تۆت ئاساسىي ئامىلغا ئايرىپ، ئۇلارنىڭ تىپىك مىسالى سۈپىتىدە ئۆگدۈلمىش — «بىلىم - ئەقىل» غە، كۈنتۈغدى «ئادالەتكە»، ئايتولدى «دۆلەت» كە، ئودغۇرمىش «قانائەتكە» سىمۋول قىلىنىپ، پىكىرلىرىنى ئەدەبىي يول بىلەن جانلىق تەسۋىرلىگەن. ئەسەرگە ئۈچ چوڭ مۇناسىۋەت، يەنى 1) ئىلىمنىڭ خانلىق ۋە جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشى، كىشىلەرنىڭ بەخت - سائادىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى؛ 2) قانۇننى ئادىل ئىجرا قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دېگەن قاراش؛ 3) خان پادىشاھ - بەگلەرنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتى بىلەن پۈتكۈل جەمئىيەت ئەخلاقى ۋە خانلىق قانۇنى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت پەلسەپىۋى كۆز قاراشلارنى يۈكسەك بەدىئىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئادالەت گەۋدە قىلىنغان، باراۋەر، ئىناق، خاتىرجەم غايىۋى جەمئىيەت سۈرەتلەنگەن. خىسلەتلىك يېرى شۇكى، ئەسەردە بۇنداق غايىۋى جەمئىيەتنى سۈرەتلەش بىلەنلا قالماي، بەلكى بۇ غايىۋى جەمئىيەتكە بارىدىغان يول ئۈستىدە دادىل ئىزدىنىلگەن. بۇ يول - قانۇن، ئەخلاق ۋە بىلىمدۇر. قانۇن — غايىۋى جەمئىيەتنى يۆلەپ تۇرىدىغان تىرەك. ئەخلاق — بۇ غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئىچكى بۆلەكلىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان رىشتە. بىلىم — قانۇننىڭ ئىشقا ئېشىشى، ئەخلاقنىڭ ھۆرمەتكە ئېرىشىشىنى

كاپالەتلەندۇرىدىغان تۈپ ئاساس. داستان باشتىن - ئاخىر دېگۈدەك ئۇچ چوڭ مۇناسىۋەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى تۆت پېرسوناژنىڭ ئۆزئارا سۆزلىشىش ۋە مۇنازىرىسى بولۇپ، مۇئەللىپ مۇشۇنداق سۆزلىشىش ۋە مۇنازىرىلەر ئارقىلىق جەمئىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان ھەرخىل مەسىلىلەر ھەققىدىكى ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنى بايان قىلغان، جەمئىيەتتىكى تەبىقە، گۇرۇھلارنىڭ ئورنى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسى، جەمئىيەتنىڭ ئىچكى ئەھۋالى - ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە كۆچ چىقىرىپ ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تەرغىباتچىسىلىق رولىنى ئويناپ، مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى مۇجەسسەملەپ چىققان. ئۇ ئالدى بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

شائىر يۈسۈپ داستاندا ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى تېخىمۇ ئوبرازلىق، جانلىق، تەسىرلىك ۋە يارقىن ئىپادىلەش ئۈچۈن توققۇز پېرسوناژ ئوبرازىنى ياراتقان. بۇلار قانۇن - ئادالەتنىڭ سىمۋولى — كۈنتۇغدى؛ بەخت - سائادەت سىمۋولى — ئايتولدى؛ بىلىم - ئەقىلنىڭ سىمۋولى — ئوگدۈلمىش؛ ئاقىۋەت ۋە قانائەتنىڭ سىمۋولى — ئودغۇرمىش؛ پايتەختتە مۇساپىر ئايتولدى بىرىنچى بولۇپ تونۇشقان ئاددىي پۇقرا كۈسەمىش؛ بىلىملىك ئايتولدىنىڭ پەيتەختكە كەلگەنلىكىنى كۈنتۇغدى ئېلىگگە تونۇشتۇرغۇچى توز كۆكۈل ئادەم — ئوردا ھاجىپى؛ ئودغۇرمىشنىڭ مۇرىدى، خىزمەتچى بوۋاي — قومارۇ؛ ئاتباقار يېگىت xx؛ ئاددىي خىزمەتچى — ياش ئوغلانxx. بۇلاردىن ئالدىنقى تۆت پېرسوناژ ئاساسىي قەھرىمانلاردۇر، قالغان بەش پېرسوناژ بۇلارغا قارىغاندا ئازراق تەسۋىرلەنگەن.

كۈنتۇغدى «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى باش قەھرىمان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەدەبىي يول بىلەن تەسۋىرلىگەن غايىۋى خانلىقنىڭ

ھۆكۈمرانى، دانا، ئادىل، مېھرىبان، قابىل خاقانلىقى سىمۇولى. پۈتۈن ئۆمرىنى ئەل - يۇرتنى گۈللەندۈرۈش ئىشىغا بېغىشلىغان، ئەل - يۇرتنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش ئۇچۇن بازلىق پايدىلىق ئامىللارنى ئىشقا سېلىشقا بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان شەخس، شۇنداقلا قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە ۋە قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باب - باراۋەر دەپ قارايدىغان، مەملىكەتتىكى بارچە پۇقراغا ئوخشاش مۇئامىلىدە بولىدىغان، يۇرت - جامائەتنىڭ دانا، ئادىل، مېھرىبان، قابىل ھۆكۈمرانىنىڭ بولۇشىنى مۇتلەق زۆرۈرلۈكىنى ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىسپاتلىغان بەدىئىي غايىۋى ئوبراز، كۇنتۇغدى ھەققىدە داستاندا مۇنداق تەسۋىرلەر بار.

بەگ ئەردى ئاڭ ۇندا بۆگۈ بىلگە باش،
بۇ بەگلىك ئۆزەلە ئۇن بولدى ياش،

بۇ كۇن تۇغدى ئەردى ئاتى بەلگۈلۈگ،
ئاڭ ۇندا چاۋىقمىش قۇتى بەلگۈلۈگ.

قىلىنچى كۆنى ئەردى قىلقى ئوڭاي،
تىلى چىن پۈتۈن ھەم كۆزى كۆڭلى باي.

بىلىكلىگ بەگ ئەردى ئوقۇشلۇغ ئۇدۇغ،
ئەسىزگە ئوت ئەردى ياغىقا بودۇغ.

يادا كۇر كۇۋەز ئەردى قىلىقى كۆنى،
كۇنىڭە كۆتۈردى بۇ قىلىقى ئانى.

بۇ يەڭلىغ بەگ ئەردى بۇ بىلكى ئۆزە،

تىرىلدى يوردى قىلىنچىن تۇزە.

سىياسەت قىلۇر ئەردى ھىممەت بىلە،
بۇ ھىممەت ياراشۇر مۇرۇۋۋەت بىلە.
(405 ـ، 406 ـ، 407 ـ، 409 ـ، 410 ـ، 411 ـ بېيىتلەر)
[دۇنيادا بىر دانا ـ بىلىمدان بار ئىدى،
ئۇ ئۇزۇن يىل بەگلىك قىلىپ ئۆتتى.
بۇ نامى مەشھۇر كۇنتۇغدى ئىدى،
جاھانغا داڭقى چىققان بەختيار ئىدى.
تەبىئىتى دۇرۇس، مىجەزى مۇلايىم،
سۆزلىرى چىن ـ ھەق، كۆزى ـ كۆڭلى باي ئىدى.
بىلىملىك، ئىدراكلىق، سەزگۇر بەگ ئىدى،
يامانلارغا ئوت، دۇشمەنگە ئاپەت ئىدى،
ئۇ باتۇر ۋە مەغرۇر بەگ ئىدى، بىلىملىرى بىلەن
ياشىدى، توغرا ھەرىكەت قىلدى.
غەيرەت ـ ئىشتىياقى بىلەن سىياسەت يۇرگۇزدى،
ئىشتىياق ـ ئالىيجانابلىققا يارىشىدىغان ئىش.]

شائىر تەسۋىرىدىكى كۇنتۇغدى يەنە «كۇن ۋە ئايدەك پارلاپ، دۇنيادا پارلاپ تۇرىدىغان»، «كىم ئەقىل ـ پاراسەتلىك بولسا، ئۇنى يۇكسەلدۇرىدىغان»، «ئەتراپىغا دۇنيادىكى ھەرخىل ئەقىل ـ ئىدراكلىق، بىلىملىك كىشىلەر زىچ توپلانغان» (415 ـ، 416 ـ، 417 ـ بەتلەر)، «ئەلدە بۆرە بىلەن قوي بىللە سۇ ئىچكەن» (449 ـ بەت) ئۇلۇغ ئىنسان سۇپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ.

ئايتولدى — «قۇتادغۇ بىلىك» تە بەخت ـ سائادەت سىمۋولى سۇپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ياراتقان غايىۋى دۆلەتنىڭ ۋەزىرى. بۇ ئوبراز ئەسەردە

ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. بىرى ئۇ غايىۋى دۆلەتتىكى ئادىل ھۆكۈمدارنىڭ سادىق يارىدەمچىسى، يەنە بىرى بەخت ـ سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈپ، تۈتۈپ تۇرۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى بىلگۈچى دانىشمەن. ئايتولدى ئادىل ھۆكۈمدارنىڭ سادىق يارىدەمچىسىلا ئەمەس، بەلكى غايىۋى خانلىقنى ئىدارە قىلغۇچى ھۆكۈمدار (كۈنتۈغدى) غا ئەلنى ئادىل باشقۇرۇش ئۈچۈن تۈرلۈك چارە ـ تەدبىرلەرنى كۆرسەتكۈچى ئاقىل، بەخت ـ سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈشلا كۈپايە قىلمايدىغانلىقىنى، ئۆزگىرىشچان بەخت ـ سائادەتنى مۇقىم ۋە چىڭ تۈتۈپ تۇرۇش ئۈچۈن ئالىيجاناب ئەخلاق ـ پەزىلەت ئىگىسى بولۇش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەن غايىۋى قەھرىمان.

داستاندا ئايتولدى توغرۇلۇق مۇنداق مىسرالار بار:

بىر ئايتولدى ئاتلىغ ئەر ئەردى تەتىك،
ئەشىتتى بۇ چاۋغ ئەتىندى ئەتىك.

يىگىت ئەردى ئوغلان قىلىنچى ئامۇل،
ئوقۇشلۇغ بىلىكلىگ ھەم ئۆگلۈگ كۆڭۈل.

يۈزى كۆركلۈگ ئەردى كۆرۈپ كۆز قامار،
سۆزى يۈمشاق ئەردى تىلى تۈز تامار.

قامۇغ تۇرلۇگ ئەردەم تۈكەل ئۆگرەنسەپ،
يورىر ئەردى ئەردەم ئەلىگكە ئالىسپ.
(462 ـ، 463 ـ، 464 ـ، 465 ـ بەيىتلەر)

[ئايتولدى ئاتلىق بىر زەكى ئادەم بار ئىدى،
(ئىلىگ) داڭقىنى ئاڭلاپ، تەييارلىق كۆردى.
ئۇ ياش، يۈمشاق پېئىل بىر يىگىت ئىدى، ئەقىل ـ

ئىدراكلىق، بىلىملىك ھەم چوڭقۇر پىكىرلىك ئىدى. ئۇنىڭ يۈزى (شۇنچىلىك) چىرايلىق ئىدىكى، قارىسا خانلىقتىكى كۆزنى چاقاتتى. سۆزلىرى يۇمشاق ئىدى، تىلىدىن ھەقىقەت تاماتتى. ئۇ بارلىق پەزىلەتلەرنى تولۇق ئۆگىنىپ، بۇ پەزىلەتلەرنى ئىگىلەپ يۈرەتتى.]

داستاندا ئايتولدىغا كۈنتۇغدىنىڭ ناھايىتى ئىشەنگەنلىكى توغرۇلۇق توختىلىپ «ئۇنىڭغا ۋەزىرلىك ئۇنۋان بېرىپ، تامغا [تۇتقۇزدى]، تۇغ، دۇمباق، بىلەن ساۋۇتنىمۇ بەردى»، «پۈتۈن خانلىقتا ئۇنىڭ قولىنى ئۇزۇن قىلدى، دۈشمەنلەر بويۇن ئېگىپ، [ئۇ يەردىن] يوقالدى» (1035 ـ، 1036 ـ، 1037 ـ بېيىتلەر) دەپ تەسۋىرلەنگەن.

ئۆگدۈلمىش «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئەقىل ـ پاراسەت سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، يۈسۈپ بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ياراتقان غايىۋى ئادالەتلىك دۆلەت ۋەزىرىنىڭ ئوغلى، شۇنداقلا ئىزباسارى. پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئەل ـ يۇرتنىڭ بەختى ئۈچۈن پىدا قىلىدىغان، ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان، ھەرقانداق مۈشكۈل ئىشنى ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن ھەل قىلىدىغان ھەم بۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىدىغان، بىلىم، ئەخلاق ۋە قابىلىيەتتە ئۆزىدىن ئۈستۈن كىشىلەرگە ھەرگىز ھەسەت قىلمايدىغان، شان ـ شۆھرەت تالاشمايدىغان، ئۆزىدىن ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئۇچراتقان ھامان چەكسىز سۆيۈنۈپ، ئۇنى ئومۇمنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلەشكە چىن كۆڭلىدىن دەۋەت قىلىدىغان، ھەتتا بۇرچ ھېسابلايدىغان ئالىيجاناب غايىۋى پېرسوناژ، شۇنداقلا، ئادالەتلىك جەمئىيەتكە قاراپ ئىلگىرلەۋاتقان غايىۋى خانلىقنىڭ ئادىل خانىنىڭ سادىق ۋە ئەقىلدان ۋەزىرى، ئۆزىنىڭ دادىسى ئايتولدىدىن يۇقىرىراق ئىستېداتقا ئىگە، ئۇنىڭغا قارىغاندا تېخىمۇ يارقىن، مۇكەممەل

يارىتىلغان ئوبراز، جۇملـــــدىن ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، ئـاقىل ـ دانا ئالىم، ھىممەتلىك ۋە تەدبىرلىك دۆلەت ئەربابى.

ئودغۇرمىش «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئاقـــۇەت ۋە قانائەت سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، يۇسۇپ بەدئىي تەسەۋۋۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن يارالقان ئادالەتلىك غايىۋى خانلىقتىكى بىر غاردا ئىستىقامەت قىلىدىغان زاھىد، ناھايىتى مۇرەككەپ يارىتىلغان بەدئىي ئوبراز. ئۇ بۇ دۇنيانى پەقەت بىر قونالغۇ (ئۆتەڭ)، كىشى ئۇچۇن ئازغىنە يىمەكلىك بىلەن بەدەننى ياپقۇدەك بىر پارچە يىپىنچا، ئۆلگەندە كېتىدىغان بىر غۇلاچ يەر بولسىلا كۇپايە، باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىھۇدە ئاۋارىچىلىق دەپ قاراپ، ئىجتىمائىي رېئاللـــقتىـــن پۈتۈنلەي قول ئۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەتنىڭ يۇزلىنىشىگە، يۇرتداشلىرىنىڭ تەقدىرىگە كېچە ـ كۈندۈز دىققەت قىلىپ تۇرىدىغان، ئويغاق، سەگەك دانىشمەن پەيلاسوپ، جۇملىدىن چوڭ ئالىم. ئودغۇرمىش يۇقىرى مەنسەپ، مەئىشەتلىك ھاياتنى ياقتۇرمايدىغان، ئادەمنىڭ ئادەملەرگە خىزمەت قىلىشىنى بىمەنە ئىش، تائەت ـ ئىبادەتلا ئىنسانىنىڭ ئەھمىيەتلىك مېھنىتى دەپ ھېسابلايدىغان زاھىد بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىدە يېتەكچىلىـــك رول ئويناۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئۇنۇملۇك خىزمىتىگە باشقىچە پىكىردە بولمايدىغان توغرا نىيەتلىك شەخس. ئۇ، ئاقىل ھۆكۈمرانلار خەلقنى پايدىلىق بولۇشى كېرەك، خەلقنى پايدىلىق ئىش قىلغان كىشىلەرلا ھەقىقىي بەختكە ئېرىشىدۇ، بۇنىڭ ئۆزىمۇ بىـــر ئىبادەت دېگەن پىكىرلىرىگىمۇ (ئاخىـــر) قايىـــل بولۇپ، سىلەرنىڭ ماڭغان يولۇڭلار توغرا ئىكەن، ســـلەر شۇ يولدا داۋاملىق مېڭىۋېرىڭلار، دەپلا قالماستىن بەلكى، ئەل ـ يۇرتىنىڭ يېتەكچىلىرىگە ئەلنى باشقۇرۇشقا دائىر بىر مۇنچە ياخشـــى مەسلىھەتلەرنى بېرىشىنىمۇ ۋىجدانىي بۇرچى دەپ تونۇيدىغان، ئىلغارلىق ئامىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بەدئىي ئوبراز.

دېمەك، يۈسۈپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويغان بىر پۈتۈن ئىدىيە سىستېمىسىنى مانا مۇشۇ تۆت ئاساسىي پېرسوناژ ئارىسىدىكى دراماتىك سۆھبەتكە سىڭدۈرۈپ، جەمئىيەتنى، جۇملىدىن دۆلەتنى قانۇن، بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن ئىداره قىلىش هەققىدىكى بىر قاتار غايىۋى قاراشلىرىنى نامايان قىلىدۇ. ئۆز دەۋرىدىكى رېئاللىقنى ئىسلاھ قىلىشقا قارىتىلغان بەزىبىر ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. رېئاللىقنى پەردازلاپ كۆرسەتمەستىن، بەلكى ئۇنىڭدىكى مەۋجۇت ئىللەتلەرنى دادىللىق ۋە رەھىمسىزلىك بىلەن پاش قىلىدۇ هەم سۆكىدۇ. ئادالەتلىك، پەزىلەتلىك، بىلىملىكلەر كۆپ بولغان غايىۋى بىر خانلىق قۇرۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ.

دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» تە يارىتىلغان بۇ ئاجايىپ سەلتەنەتلىك بەدىئىي ئوبرازلار شائىر يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ خانلىق ۋە جەمئىيەت هەققىدىكى ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنى ئۆزىده تولۇق مۇجەسسەملەشتۇرگەن. بۇ بەدىئىي ئوبرازلار شۇنچىلىك ماهىرلىق بىلەن يارىتىلغانكى، ئۇنى ئوقۇغان كىشى ئۆزىنى مۇرەككەپ دراماتىك توقۇنۇش ئىچىده تۇرغانده‌ك هېس قىلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان كىشىلىك قاراش، ئىجتىمائىي پىكىر ۋە غايىۋى مەزمۇنلار ناهايىتى مول، بۇنىڭ ئىچىده بىر قەدەر تىپىك ۋە ئومۇمىي خاراكتېر ئالغانلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

بىرىنچى، ئەلنى بايلىقلار، خەلقنى خاتىرجەم قىلىش. بۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىقتىسادنى يۇكسەلدۈرۈپ، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرالغۇ جاي مەسىلىسىنى هەل قىلىش لازىم. ماتېرىيالىزمچىلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلار تارىخنى يارىتىش ئۇچۇن ئالدى بىلەن يېيىشى، كىيىشى ۋە

تۇرالغۇ جايغا ئىگە بولۇشلىرى كېرەك.

شائىر يۈسۈپ داستاندا ئىقتىسادنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ، خان ـ بەگلەرنى ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تولۇق ئەھمىيەت بېرىشكە، دېھقان، چارۋىچى، قول ھۈنەرۋەن قاتارلىق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ رولىغا سەل قارىماسلىققا دەۋەت قىلغان ھەمدە جەمئىيەتكە بىۋاستە ماددىي بايلىق يارىتىۋچىلارنىڭ رولىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپ «ھەربىر قىمىرلىغان (جان) بۇلاردىن مەنپەئەت ئالىدۇ»، «بۇ دۇنيانىڭ زىننىتى ئەنە شۇلار بىلەن بولىدۇ» دېگەن. شۇڭا ھۆكۈمرانلار ئۇلارنىڭ ئەجرىنى قەدىرلىشى، ئۇلارنى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلغۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا تولۇق ئەھمىيەت بېرىش لازىم، دەپ ھېسابلىغان.

مۇئەللىپ پۇلنىڭ قىممىتىنى ساقلاش، تەمەخورلۇقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، مۇۋاپىق سودا يوللىرىنى قوغداش، سودىگەرلەرنىڭ مۇھىم رولىنى تەكىتلەش، شۇنداقلا، ئىقتىسادنى باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ (خەزىنىچى...) ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتماسلىق، ئادىل، بەگ ـ ئەمەلدارلارنىڭ تېجەشلىك بولۇشىنى تەكىتلىگەن. ئۇ ھەتتا بازار ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇرۇش، مال باھاسىنى ئۇقۇش، تىجارەت يولىنى راۋانلاشتۇرۇش كېرەكلىكىنى، ھۆكۈمراننىڭ يارىملىق كىشىلەرنى ئىگىلىك باشقۇرۇشقا قويۇش، تۆھپىسى بارلىرىنى مۇكاپاتلاش چارىسىنى شەرھلىگەن.

ئىككىنچى، ئىجتىمائىي تەرتىپنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن قانۇن ـ تۈزۈم ئورنىتىش، ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى يولغا قويۇش.

داستاندا ھۆكۈمران بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق ـ مەجبۇرىيەتلەر ئېنىق ئايرىلغان. قانۇن

دەل ئۇلارنى تۇتاشتۇرىدىغان ۋاستە. ئۇنى مېھرىبانلىق ۋە باراۋەرلىك ئاساسىدا يۈرگۈزۈش، قانۇننى تۈزۈشتە، ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولۇش، خەلقنىڭ كاللىسىدا قانۇنغا نىسبەتەن ھۆرمەت ھېسسىياتى تۇرغۇزۇش، خانلىقنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش مەسىلىلىرىدە ئۆزىنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن ئىلغار قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۇ خىل قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، قانۇننى تۈۋرۈككە ئوخشاتقان.

ئۇچىنچى، ئىلىم ـ مەرىپەتنى تەكىتلەپ، بىلىملىكلەرنى كۆپەيتىش.

شائىر يۈسۈپ ئۆز كىتابى «قۇتادغۇ بىلىك» تە كۆپ سەھىپە ئىشلىتىپ، بىلىم، پەزىلەت، بەخت مەسىلىلىرى ھەققىدە سۆزلىدى. شەخسلەرنىڭ ئەخلاقىي تەربىيىلىنىشى ۋە ئۆزىنى يېتىشتۈرۈش يولى توغرىسىدا گەپ قىلدى. لېكىن، ئۇنىڭ بۇ مەسىلىلەرگە كۆڭۈل بۆلۈشتىكى مەقسىتى بۇ يەردە ئەمەس، بەلكى خانلىقنى ئىدارە قىلىش يولىدا ئىدى. ئۇ بىرەر خانلىقتا يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قەدەر ھەممىلا ئادەم بىلىمنى قەدىرلىسە، ھۆكۈمالار، ئالىملارنى قەدىرلىسە، ئۇنداقتا بۇ خانلىقنىڭ كەيپىياتى كۈنسايىن يۈكسىلەتتى. بىر خانلىقنىڭ پادىشاھى ئەقىللىق، بىلىملىك ئادەم بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ پادىشاھ تالانتلىق ئادەملەرگە تەشنا بولغان، ئاقىللارنىلا ئىشقا قويغان بولاتتى. بۇ ھالدا خانلىق بېيىپ، خەلق كۈچىيەتتى. جەمئىيەت بەخت ـ سائادەت نۇرى بىلەن پۈركىنەتتى. يۈسۈپ بەخت ھەققىدە گەپ قىلغاندا، ئۇنىڭ نەزەردە تۇتقىنى يالغۇز شەخسنىڭ بېيىشىدىكى بەخت ـ سائادەت ياكى بالايىئاپەت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ جان ـ دىلى بىلەن كۆيۈنگىنى خانلىقنىڭ ۋە خەلقنىڭ بەختى ئىدى[1].

---

① لاڭ يىڭ: «‹قۇتادغۇ بىلىك› ۋە شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى»، 141 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

تۆتىنچى، ئەخلاق ـ پەزىلەتنى ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلاندۇرۇش.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەخلاقنى چوڭ تېمىلارنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىپ ئەخلاقنىڭ پادىشاھتىن قەلەندەرگىچە بولۇشنى، ئەخلاقنىڭ جەمئىيەت، خانلىق، قانۇن، بىلىم، ئائىلە، ئۆرپ ـ ئادەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىنى توغرا تەھلىل قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ھالقىسى، ھەربىر ھۈجەيرىسىدە ئەخلاقنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتىنى توغرا تونۇشنى تەكتىلەيدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشلىرىنىڭ يوللىرىنى ئىنچىكە ھالەتلەرگىچە بايان قىلىپ بەرگەن.

بەشىنچى، بەخت ـ سائادەتلىك جەمئىيەت قۇرۇپ، ھەممە ئادەم ھۆزۈر ـ ھالاۋەتتە ياشاشنى قولغا كەلتۈرۈش.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇيۇك دانىشمەن ۋە پەيلاسوپ بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانلار ئىنتىلىدىغان ئىستەكلەرنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولغان بەخت ھەققىدە چوڭقۇر مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان. بۇ شائىر كۆڭۈل قويۇپ بېكىتكەن ئەسەر نامى «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئوق مەركىزى قىلىدۇ. ئۇنىڭ مەنىسى «بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم» دېگەنلىك. دېمەك، شائىر «بەخت بىلىمدىن كېلىدۇ» دېگەن بۇ ھېكمەتنى ئۆز ئەسىرىگە نام قىلىپ قويغان، شۇنداقلا داستاننىڭ كۆپ سەھىپىلىرىدە بەخت ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى بەخت ـ سائادەت ئىچىدە ياشاش. بۇ گۈمانىستىك شائىر يۇسۇپنىڭ تۇپ ئارزۇسى. بۇ ئارزۇ قانداق شارائىتتا ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇ شائىر تەسەۋۋۇر قىلغان غايىۋى دۆلەتتە «ئادىل پادىشاھلىق» تا رېئاللىققا ئايلىنىدۇ. شائىر يۇسۇپ ھاياتىدىخش خانلىق ـ سائادەت، يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسەت ۋە قانائەت ئۈستىگە قۇرۇلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

يۇسۇپ تەسەۋۋۇر قىلغان ئادىل پادىشاھلىق مۇشۇ تۆت خىل خىسلەت چېچەك ئېچىپ مېۋە بېرىپ تۇرىدىغان، خانلىق بىلەن خەلق، پادىشاھ بىلەن پۇقرالار، ئەقىل بىلەن بىلىم، ئەخلاق بىلەن تۇرمۇش، سىياسەت بىلەن قانۇن زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل ئادالەتلىك غايىۋى جەمئىيەتتۇر. ئومۇمەن، شائىر «تىنچ ۋە گۈللەنگەن» غايىۋى خانلىق — ئادىل پادىشاھلىقنى ئوبرازلىق بەدىئىي تىل ئارقىلىق تەسۋىرلىگەندە، «قوزا بىلەن بۆرىنىڭ ھەمراھ بولۇپ ئۆتكەن» لىكى ياكى «قوزا بىلەن بۆرە بىر جايدا سۇ ئىچكەن» لىكى تەسۋىرى ئارقىلىق سۈرەتلىگەن.

دېمەك، يېتۈك شائىر يۇسۇپ بۇ داستاندا كامالەتكە يەتكەن بەدىئىي ماھارىتى بىلەن بىر تەرەپتىن رېئال جەمئىيەتنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈشكە كۈچ چىقارغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يۈكسەك دانالىقى بىلەن جەمئىيەتنى (پادىشاھلىقنى) ئىسلاھ قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يىراقنى كۆرەرلىكى ئارقىلىق يېڭىچە بىر ئادىل پادىشاھلىق — غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

2. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى

1) «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تىلى:

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. بۇ داستاننىڭ تىلىنى يۇسۇپ ئۆزى «خان تىلى»، «تۈركىي تىلى» دەپ ئاتىغان، مەزكۇر داستانغا ئەينى زاماندا يېزىلغان بىر «مۇقەددىمە» دە «بۇغراخان تىلى» دېيىلگەن. بۇلار ئاتالغۇ جەھەتتىكى پەرق بولۇپ، بۇلار «ئۇيغۇر تىلى» نىڭ ھەرخىل نامىلىرى ئىدى. بەزىلەر قارلۇق ياكى چىگىل تىلىدا يېزىلغان، دېيىشكەن. بۇ ئىلمىي بولمىغان كۆز قاراش بولۇپ، ئىلمىي ئاساسى كەم.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تىلىنى بىلىش ئۈچۈن «خاقانىيە

تىلى» بىلەن تونۇشۇپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى «قۇتادغۇ بىلىك» خاقانىيە تىلىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدۇر. خاقانىيىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى بولغان كاشغەرنىمۇ قەدىمكى مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى بار ئىدى. بۇ ئەنئەنىلەرنىڭ مەنبەسى ئورقۇندىن باشلانغان. قوچۇ ـ كاشغەر زېمىنلىرىدا يىلتىز تارتقان ۋە كۆكلەپ مېۋە بەرگەنىدى... خاقانىيە ئۆلكىسىنىڭ تارىخى، جۇغراپىيە، ئىجتىمائىي شارائىتىدا ئاللىقاچان قەبىلىلەر تىللىرى رامكىسىدىن چىقىپ بولغان ئىللەتلەر تىللىرىغا ئۇيۇنقا بولغان «ئۇيغۇر تىلى» ئاساسىدا بىر پۈتۈن ئومۇمىي «خاقانىيە تىلى» قېلىپلاشقانىدى.

«خاقانىيە تىلى» قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا باي ۋە تەرەققىي قىلغان تىل ئىدى. لېكسىكسىنىڭ باي ۋە مەنىلىرىنىڭ ئېنىق ھەم جانلىق، گرامماتىكا قائىدىلىرىنىڭ پۈختا، ئىستىلىستىكا ۋاستىلىرىنىڭ ئىپادىچان ۋە يەڭگىل بولۇشى، مورفولوگىيە ۋە فونىتىكا جەھەتلەردە ئىمكانقەدەر نورمال ۋە بىر دەك بولغانلىقى مەزكۇر تىلنىڭ كەڭ قوللىنىلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ، قاراخانىيلار تەۋەسىدە ئورتاق ئەدەبىي تىللىق ۋەزىپىسىنى ئادا قىلدى[1].

«قۇتادغۇ بىلىك» تە 6000 دىن ئارتۇق تۈپ سۆز ۋە ياسالما سۆز بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەب، پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر 500 ئەتراپىدا. كىتابتا قوللىنىلىق دەرىجىسى يۇقىرى بولغان ئاستىرونومىيىلىك ئىسىملار ۋە ئابستىراكت پەلسەپە سۆزلىرى ئۇيغۇرچە سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. شۇنىڭغا ئىشەنچ قىلىشقا بولىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە كېيىنكى دەۋرلەر ئۇچۇن ئۇيغۇر تىلى لۇغەت بايلىقى ۋە مەدەنىيەت ئېڭى ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ

① ق. تۇرسۇن: «قۇتادغۇ بىلىك، نىڭ تىلى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىللىق 4 ـ سان، 138 ـ، 139 ـ بەتلەر.

ئۇلگىسىنى تىكلەپ بەردى.

2) «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ شېئىرىي ژانىرلىق خۇسۇسىيىتى:

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ داستان، يەنى شېئىرىي ئەسەر ئىكەنلىكى هەممىگە ئايدىڭ، لېكىن ئۇ چوڭ بىر ئەسەر بولغانلىقى ئۈچۈن شائىر يۈسۈپ ئۆز ئەسرىنى شېئىرىيەتنىڭ داستان ژانىرى ئۇسلۇبىدا يېزىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭدا يەنە بىر مۇنچە شېئىرىي ژانىر ۋە شەكىللەرنىمۇ قوللىنىپ، ئەسەرنى مۇكەممەل بىر شېئىرىيەت قامۇسىغا ئايلاندۇرغان. بۇلار:

① داستان
② مۇنازىرە شەكىللىك شېئىر
③ غەزەل
④ شېئىرىي دراما
⑤ نامە ژانىرى
⑥ تۈيۈق
⑦ قەسىدە
⑧ ساترا
⑨ ئىلگىيە
⑩ رۇبائىي
⑪ مەرسىيە
⑫ تەبىئەت لىرىكىسى (پىيزاژ لىرىكىسى)

3) «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ۋەزنى:

«قۇتادغۇ بىلىك» ئاساسەن مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت بىر تۈتلۈك (3800 ـ 3801 ـ بەيىتلەر) ۋە ئاخىرىدىكى لىرىك ئىلاۋىنىڭ ئىككىسى (Ⅰ، Ⅱ) مۇتەقارىپنىڭ مۇسەممەنى سالىم (يەنى فەئۇلۇن، فەئۇلۇن، فەئۇلۇن، فەئۇلۇن) روكنىدا، قالغان بەيىتلەرنىڭ هەممىسى مۇتەقارىپنىڭ مۇسەممەنى مەھزۇپ ياكى مۇسەممەنى مەقسۇر (يەنى فەئۇلۇن، فەئۇلۇن، فەئۇلۇن، فەئۇل) روكنىدا يېزىلغان. داستاننىڭ هەممە مىسرالىرى ئارۇزنىڭ بەھر (مۇتەقارىپ بەھر) قانۇنىيەتلىرىگە تولۇق بويسۇندۇرۇلغان هالدا ئاھاڭدار ۋە جەلپ

قىلارلىق تۇزۇلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا قاپىيىلىگۈچى سۆزلەرنىڭ تولۇق ئاھاڭدارلىقى بىلەن تىلنىڭ جانلىق ۋە مەنتىقىلىقى زىچ جىپسلاشتۇرۇلغان. قاپىيە سەنئىتىنىڭ كۆركەم، نەپىس ۋە رەڭدار قىياپىتى ۋە قانۇنىيەتلىرى ئۇز ئىپادىسىنى تاپقان.

مەلۇمكى، ئارۇز ۋەزنىنى تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىدا X — XI ئەسىردىن باشلاپ ئىستېمال قىلىنىشقا باشلىغان. ئۆز مىللىي ئەدەبىيات زېمىنىدىن ئوزۇق، كۈچ - قۇۋۋەت ئېلىپ يېتىلگەن مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستانىدا ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ تىپىك ئۇلگىسىنى يارىتىپ، ئۆز ئەسىرىنى ئەينى دەۋردە شەرقنىڭ يېرىك ئېپىك شېئىرىي ئەسەرلىرى ئۇچۇن قوبۇل قىلىنغان ۋە شەرق نەزمى ئارزۇسىنىڭ ئەڭ ئاھاڭدارى ھېسابلىنىپ «جەڭگىۋار ئۆلچەم» دەپ نام ئالغان مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىپ چىققان.①

4) «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى نەزمىلەرنىڭ قاپىيىسى:

«قۇتادغۇ بىلىك» ئاساسەن ئاياغ قاپىيە شەكلىدە، بەزى مىسرالار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى شېئىرىي قاپىيە شەكلى — باش قاپىيە شەكلىدە يېزىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بەدىئىي مېتودى. «قۇتادغۇ بىلىك» رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودىنى ئاساس قىلىپ يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا رومانتىزم ۋە سىمۋولىزملىق ئىجادىيەت مېتودىمۇ يانداشىپ ماڭغان.

5) «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ يېزىلغان يىلى، ھەجمىي، قەدىمكى قوليازما نۇسخىسى، سۆز سانى:

«قۇتادغۇ بىلىك» مىلادىيە 1069 - 1070 - يىللىرى ھىجرىيە 462 - يىلى كاشغەردە يېزىلغان، 6645 بەيت،

---

① ق. كەرىموفنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۇزبېك تىلىدىكى تىرانسكرىپسىيە ۋە تەتقىقى ئۇچۇن يازغان كىرىش سۆزىگە قارالسۇن، تاشكەنت «پەن» نەشرىياتى، 1971 - يىل نەشرى (« ئۇلۇغ ئىلىمىي ئابىدە «قۇتادغۇ بىلىك»»، 790 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل نەشرى).

13290 مىسرادىن تەركىب تاپقان (كېيىن قوشۇلغان نەسرىي ۋە نەزمىي مۇقەددىمىلەر بۇنىڭ سىرتىدا)؛ ئۇنىڭ ۋېنا (1439 ـ يىلى ھىراتتا كۆچۈرۈلگەن)، قاھىرە ۋە پەرغانە نۇسخىسى بار.

6) «قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغان يېزىق:

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ۋېنا نۇسخىسى (1439 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا، قاھىرە نۇسخىسى خاقانىيە يېزىقى (ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى) دا، پەرغانە نۇسخىسى خاقانىيە يېزىقىدا يېزىلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەسلىي ئەسەرنى قايسى يېزىقتا يازغان دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، ئۇ ھەر ئىككى خىل يېزىقنى بىلگەن ۋە داستاننى ئىككى خىل يېزىقتا يازغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئىككى خىل يېزىقتىكى نۇسخىسىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى، كېيىن كۆچۈرگۈچىلەرنىڭ ئاپتورنىڭ ئەمگىكىگە ھۆرمەت قىلىپ ئەينەن كۆچۈرۈپ قويغانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بەرسە كېرەك.

7) «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۇنياۋى قىممىتى:

«قۇتادغۇ بىلىك» ئىدىيىۋى مەزمۇن، بەدىئىي ئىستېداد، ئەسەر قۇرۇلمىسى جەھەتتىن يىپىيېڭى بىر ئەسەر. «قۇتادغۇ بىلىك» مەيدانغا كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىردىكى ئۇتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئىچىدە ئۇنىڭ نەمۇنىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بۇ يەردىكى ئەدەبىياتنىڭ غولىنى شەكىللەندۈرۈپ، دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىسى بولغانىدى. XI ئەسىردە «قۇتادغۇ بىلىك» تىن باشلانغان ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى تېما، سۇژېت، بەدىئىي شەكىل، تەسۋىرلەر كۆلىمى، ژانىر ۋە ئۇسلۇب قاتارلىق جەھەتلەردە دۇنيا ئەدەبىيات خەزىنىسىنى بېيىتتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۆزىدىكى تارىخىي گۇزەللىك قىممىتىدىن باشقا، بۇ ئەسەر مەيدانغا كەلگەن چاغدا دۇنيادا پەقەت ھىندىستان، ئەرەب، ئىران، جۇڭگو (خەنزۇ ئەدەبىياتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) قاتارلىق ئەللەردە (ۋە ياپونىيىدە ـ نەقىلچىدىن) يازما

ئەدەبىيات مەيدانغا كەلگەن، ھازىرقى تەرەققىي تاپقان باشقا مەملىكەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ قوليازما ئەدەبىياتى (بۇ يەردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كۆزدە تۇتۇلغان — نەقىلچىدىن) بار ئىدى.①

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئۆز دەۋرىدىمۇ، ھازىرمۇ چوڭ تەسىرگە ۋە يۇقىرى باھاغا ئىگە بولغان ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئەينى زاماندا بۇ كىتابقا قوشۇلغان بىر مۇقەددىمىدە مۇنداق دېيىلگەن: «چىن ۋە ماچىن ئالىملىرى بىلەن ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىرلىكتە شۇنداق پىكىرگە كەلدىلەركى، پۈتۈن مەشرىق ۋىلايىتى بىلەن پۈتۈن تۈركىستان ئەللىرىدە بۇغراخان تىلى ۋە تۈركي سۆزلەر بىلەن ھېچكىم بۇ كىتابتىن ياخشىراق بىر كىتاب يازغىنى يوق. بۇ كىتاب قايسى پادىشاھ ياكى قايسى ئەلگە يەتسە، كىتابنىڭ غايەت ياخشى ۋە كۆركەملىكىدىن ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكىملىرى ۋە ئالىملىرى ئۇنى قوبۇل قىلىپ، تۈرلۈك ناملار بىلەن ئاتىدى. چىنلىقلار ‹ئەدەبولمۇلك› (خانلىقنىڭ ئەدەب ـ قائىدىلىرى)، ماچىن پادىشاھلىقىنىڭ ھېكىملىرى ‹ئەينۈلمەملىكە› (مەملىكەت ئەينەكى)، مەشرىقلىقلار ‹زىننەتۈلئەمرا› (ئەمرلەر زىننىتى)، ئىرانلىقلار ‹شاھنامەئى تۈركي› (تۈركىيلەر شاھنامىسى) دەپ ئاتىغان بولسا، بەزىلىرى ‹پەندنامەئى تۈرك› (تۈركىيلەر نەسىھەتنامىسى) دەپ ئاتقويدى. تۈرانلىقلار «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ ئاتىدى.» بۇلار «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۆز دەۋرىدىلا زور شۆھرەتكە ئىگە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە چىڭگىزخانىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» كە تەقلىد قىلىپ، «چىڭگىزخان قۇتادغۇ بىلىكى» يازغۇزغانلىقى ۋە

---

① لىۋ بىك: «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىي يەشمىسىنىڭ نەشر قىلىنغان ۋە تارقىتىلغانلىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1984 ـ يىللىق 4 ـ سان، 101 ـ بەت.

ئالتۇن ئوردا دۆلىتىنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان سارايچىق شەھىرى خارابىسىدىن 1909 - يىلى تېپىلغان بىر كوزىدا «قۇتادغۇ بىلىك» كە تەقلىدىي يېزىلغان تۆۋەندىكىدەك بېيىتلارنىڭ بولغانلىقىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ:

كىشى كۆركى يۈز ئول، بۇ يۈز كۆركى كۆز،
بۇ ئوز كۆركى تىل ئول، بۇ تىل كۆركى سۆز.

بۇ بېيىت «قۇتادغۇ بىلىك» تە مۇنداق:

ئوقۇش كۆركى تىل ئول، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈز ئول، بۇ سۆز كۆركى كۆز.

بۇنىڭدىن باشقا ئەدەب ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ناملىق داستانىنىڭ مەزمۇن، ئۇسلۇب، تىل جەھەتتىن «قۇتادغۇ بىلىك» كە ئوخشايدىغانلىقى، «قۇتادغۇ بىلىك» تىن 250 يىل كېيىن نەسىردىن رابغۇزى تەرىپىدىن يېزىلغان «قىسسە — سۇل ئەنبىيا» ناملىق ئەسەردە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تەسىرىنىڭ كۈچلۈكلىكى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ خانلىق، سىياسەت ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر جەھەتتىن ئەمەس، ئەدەبىيات جەھەتتىمۇ كېيىنكىلەرگە زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىن پارچە:

يالڭۇق ئوغلانى ئاغىرلىقى بىلىگ، ئۇقۇش بىرلە ئەردۈكىن ئايۇر

1. بىلىگنى بەدۈك بىل، ئۇقۇشنى ئۇلۇغ،
بۇ ئىككى بەدۈتۇر ئۇدۇرمىش قۇلۇغ.

2. بۇ سۆزگە تانۇقى مۇنۇ كەلدى سۆز،
بۇ سۆزنى ئەشتكىل، سۆزۈڭ مۇندا ئۇز:

3. «ئۇقۇش قايدا بولسا ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىگ كىمدە بولسا، بەدۇكلۈك ئالۇر.

4. ئۇقۇشلۇغ ئۇقار ئۇل، بىلىگلىگ بىلىر،
بىلىگلى، ئۇقۇغلى تىلەككە تەگىر.»

5. بىلىگ مەنىسى بىل، نەگۇ تېر بىلىگ،
بىلىگ بىلسە، ئوترۇ يىرار ئەردە ئىگ.

6. بىلىگسىز كىشى بارچە ئىگلىك بولۇر،
ئىگىگ ئەملەمەسە كىشى تەرك ئولۇر.

7. يورى، ئاي بىلىگسىز، ئىگىڭنى ئوتا.
بىلىگسىز ئوتىن سەن ئاي، بىلگە قۇتا.

8. ئۇقۇش ئول بۇرۇندۇق، ئانى يەتسە ئەر
تىلەككە تەگىر ئول تۇمەن ئارزۇ يەر.

9. ئۇقۇش بولسا ئەركە، كۆر، ئاسغى ئوكۇش،
بىلىگ بىلسە ئوترۇ بولۇر ئەر كۇسۇش.

10. ئوقۇش بىرلە ئىشلە قامۇغ ئىش - كۇدۇك،
بىلىگ بىرلە بەكلە بۇ بولمىش ئۇدۇگ.

[ئىنسان بالىسىنىڭ قەدىرى بىلىم ۋە ئەقىل-
ئىدراك بىلەن بولىدىغانلىقى ھەققىدە

.....

1. بىلىمنى بۇيۇك، ئەقىل - ئىدراكنى ئۇلۇغ (نەرسە)

دەپ بىل،
بۇ ئىككى نەرسە ئىنسانىنىڭ مەرتىۋىسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.

2. بۇ سۆزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى سوز كەلدى، بۇ سۆزنى ئاڭلىغىنىدە، سۆزۈڭنى شۇ يەردە توختات:

3. «ئەقىل ـ ئىدراك قەيەردە بولسا، ئۇلۇغلۇغ (شۇ يەردە) بولىدۇ، كىمدە بىلىم بولسا، ئۇ بۈيۈكلۈككە ئېرىشىدۇ.

4. ئەقىللىق ئۇقالايدۇ، بىلىملىك بىلەلەيدۇ، بىلىملىك، ئەقىللىق كىشىلەر تىلىكىگە يېتەلەيدۇ».

5. بىلىمنى نېمىشقا بىلىم دېگەنلىكنىڭ مەنىسىنى بىل، بىلىم بىلگەن ئەردىن كېسەل يىراقلىشىدۇ.

6. بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ ھەممىسى كېسەل كېلىدۇ، كېسەلنى داۋالىمىسا، ئادەم تېزلا ئولۇپ كېتىدۇ.

7. يۇر، ئەي، بىلىمسىز كىشى، كېسىلىڭنى داۋالا، ئەي ئالىم، بىلىمسىزلىكنىڭ داۋاسىنى (سەن) ئېيتىپ بەر.

8. ئەقىل ـ ئىدراك بىر چۇلۇۋركى، ئۇنىڭغا ئېرىشكەن ئەر

تۇمەنلىگەن ئارزۇسى بولسىمۇ، يېتەلەيدۇ.

9. ئەقىل - ئىدراكنىڭ كىشىگە پايدىسى نۇرغۇن، بىلىم بىلگەندىن كېيىن، ئادەم قەدىرلىك بولىدۇ.

10. ھەرقانداق ئىشنى ئەقىل - ئىدراك بىلەن ئىشلە، ياشىغان زامانەڭنى بىلىم بىلەن مۇستەھكەملە.]

تىل ئەردەمىن، مۇنىڭ ئاسىنان، ياسىن ئايۇر

1. ئۇقۇشقا، بىلىگكە بۇ تىلماچى تىل، يارۇتتاچى ئەرنى يورىق تىلنى بىل.

2. كىشىگ تىل ئاغىرلار، بولۇر قۇت كىشى، كىشىگ تىل ئۇچۇزلار، بارىر ئەر باشى.

3. تىل ئارسلان تۇرۇر، كۆر، ئىشكىتە ياتۇر، ئايا، ئەۋلىگ ئەر، ساق، باشىڭنى يىيۇر.

4. تىلىن ئەمگەمش ئەرنەگۇ تىرئەشىت، بۇ سۆز ئىشقا تۇتىغىل، ئۆزۇڭگە ئەش ئېت،

5. «مەنى ئەمگەتۇر تىل، ئىدى ئۆكە تەلىم، باشىم كەسمەسۇنى كەسەيىن تىلىم.

6. سۆزۇڭنى كۇدەزگىل باشىڭ بارماسۇن، تىلىڭنى كۇدەزگىل تىشىڭ سىنماسۇن.»

7. بىلىگلىگ بىلىگ بەردى تىلكە بىشىغ.
ئايا، تىل ئىدىسى، كۆدەزگىل باشىغ.

8. ئەسەنلىك تىلەسە سەنىڭ بۇ ئۆزۈڭ،
تىلىڭدە چىقارما ياراغسىز سۆزۈڭ.

9. بىلىپ سۆزلەمە سۆز، بىرەر سۆزلەر ئاز،
تۇمەن سۆز تۇگىنىن بۇ بىر سۆزدە ياز.

10. ئۆكۈش سوزدە ئارتۇق ئاسىغ كۆرمەدىم،
يانا سۆزلەلەمىشتە ئاسىغ تۇلمادىم.

11. ئۆكۈش سۆزلەمە سۆز، بىرەر سۆزلەر ئاز،
تۇمەن سۆز تۇگىنىن بۇ بىر سۆزدە ياز.

12. كىشى سۆز بىلەن قوپتى، بولدى مەلىك،
ئۆكۈش سۆز باشىغ يەركە قىلدى كۇلىك.

13. ئۆكۈش سۆزلەسە ياڭشادى تىر بىلىگ،
يانا سۆزلەمەسە ئاغىن تىر تىلىگ.

14. قالى مۇداغ ئەرسە يورىق ئۇتروُر ئۇر،
يورىق ئۇترۇ ئۇرسا، كىشىگ يوقلاتۇر،

15. تىلىگ كەد كۇدەزگىل، كۇدەزلدى باش،
سۆزۈڭنى قىسۇرغىل، ئۇزارتىلدى ياش.

16. تىل ئاسىغى تەلىم بار، ياسما ئۆكۈش،

ئارا ئۆگدىلۈر تىل، ئارا مىڭ سۆكۈش.

26. ساڭا سۆزلەدىم مەن سۆزۈم، ئاي ئوغۇل،
ساڭا بەردى بۇ پەند ئۆزۈم، ئاي ئوغۇل.

27. كۈمۈش قالسا ئالتۇن مەنىگدىن ساڭا،
ئانى تۇتماغىل سەن بۇ سۆزكە تەڭە.

28. كۈمۈش ئىشە تۇتسا تۇكەر، ئالقىنۇر،
سۆزۈم ئىشكە تۇتسا كۈمۈش قازغانۇر.

29. كىشىدىن كىشىگە قۇمارۇ سۆز ئول،
قۇمارۇ سۆزۈگ تۇتسا ئاسىغى يۇزئول.

[تىلنىڭ پەزىلىتى، پايدىسى ۋە زىيىنى ھەققىدە

1. ئەقىل ۋە بىلىمنىڭ تىلماچى تىلدۇر،
ئادەمنى نۇرلاندۇرىدىغان بۇ ماھىر تىلنى بىل.

2. تىل كىشىنىڭ قەدرىنى ئاشۇرىدۇ، ئادەم بەختلىك بولىدۇ.
تىل كىشىنى خورلايدۇ، (تىل بىلەن) ئادەمنىڭ بېشىمۇ كېتىدۇ.

3. تىل ئىشكىتە ياتقان ئارسلاندۇركى،
ئەي، ئۆي ئىگىسى، ئېھتىيات قىل، بېشىڭنى يەيدۇ.

4. تىل (ئازابىدىن) قىينالغان كىشىنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى ئاڭلا!

بۇ سۆزنى ئەمەلگە ئاشۇر ۋە ئوزەڭگە ھەمرا قىل.

5. «ياربى، تىل ماڭا قانچىلىك كۆپ جاپا چەكتۈردى،
بېشىمنى كەسمىسۇن ئۇچۇن، تىلمنى كېسەي.

6. سۆزۇڭگە ئېھتىيات بول، بېشىڭ كەتمىسۇن!
تىلىڭنى ساقلا، چىشىڭ سۇنمىسۇن!»

7. بىلىملىكلەر تىلغا ناھايىتى ئېھتىيات قىلىدۇ،
ئەي تىل ئىگىسى، بېشىڭنى قوغدىغىن،

8. سەن ئۆزۇڭگە ئامانلىق تىلىسەڭ،
ئاغزىڭدىن يارامسىز سۆزلەرنى چىقارما.

9. سۆزنى بىلىپ سۆزلىسەڭ، ئىلىم ھېسابلىنىدۇ،
بىلىمسىزنىڭ سۆزى ئۆزىنىڭ بېشىنى يەيدۇ.

10. كۆپ سوزدىن ئارتۇق پايدا كۆرمىدىم،
تەكرار سۆزلەشتىن نەپمۇ تاپمىدىم.

11. كۆپ سۆزلىمە، بىرەر ـ بىرەر سۆزلە، ئاز (سۆزلە)،
تۇمەن سۆزنىڭ تۇگىنىنى بىرلا سۆز بىلەن يەشكىن.

12. كىشى سۆز بىلەن يۇقىرى ئورلەپ، پادىشا بولىدۇ،
(ئەمما) كۆپ سۆز بېشىنى يەرگە ئەگدۈرىدۇ.

13. كۇپ سۆزلىسە، بىلىم قوزۇق گەپكە ئايلاندى دېيىشىدۇ،
سۆزلىمىسەڭ كېكەچ دەيدۇ.

14. شۇنداق ئىكەن، ماھىرلىق قىلغىن،
ماھىرلىق كىشىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.

15. تىلىڭنى قاتتىق ساقلا، بېشىڭ ساقلىنىدۇ،
سۆزۈڭنى قىسقا قىل، ئۆمرۈڭ ئۇزىرىدۇ.

16. تىلىنىڭ كۆپ پايدىسى بار، (شۇنداق) ئۇنىڭ زىيىنمۇ
نۇرغۇن. بەزىدە تىل ماختايدۇ، بەزىدە مىڭ
تۇرلۈك سۆكىدۇ.
17. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، سۆزنى بىلىپ سۆزلە،
سۆزۈڭ كۆزسىز قارىغۇغا كۆز بولسۇن.

18. بىلىمسىز كىشى، بەلگۈلىككى، قارىغۇ (ئادەمدۇر)،
يۇر، ئەي بىلىمسىز، ئۆزۈڭگە تېگىشلىك بىلىمنى
ئال.

19. تۇغۇلغان (ئادەم) ئۆلىدۇ، بىلگىنكى، سۆزى
يادىكار
قالىدۇ، ياخشى سۆزۈڭنى سۆزلە، ئۆزۈڭ
ئۆلمەيسەن.

20. ئىككى نەرسە بىلەن ئادەم قېرىمايدۇ،

ئۇنىڭ بىرسى ياخشى قىلىق، يەنە بىرى ياخشى سۆزدۇر.

21. ئادەم تۇغۇلىدۇ، ئۆلىدۇ، بىراق ئۇنىڭ سۆزى قالىدۇ، ئىنسان ئۆزى كەتسىمۇ، نامى قالىدۇ.

22. ئولمەيدىغان ھايات تىلىسەڭ، ئەي دانا، خۇلقى ـ مىجەزىڭ بىلەن سۆزۈڭنى ياخشى قىل.

23. تىلنى بىرمۇنچە ماختىدىم، بەزىدە سۆكتۈم، تىلىكىم سوز ئىدى، بۇنى ساڭا چۈشەندۈردۈم.

24. ھەممىلا سوزنى توپلىسا، ئەقىل ماقۇل كۆرمەيدۇ، كىشى ھاجەتلىك سۆزنى يوشۇرماي سۆزلەيدۇ.

25. ئەي، دانا، سۆزۈمنى ئوغلۇمغا سۆزلىدىم، ئوغۇل مەندىن تۆۋەن تۇرىدۇ، ماڭا قانداق تەڭلەشسۇن؟

26. ئەي، ئوغۇل، سۆزۈمنى ساڭا سۆزلىدىم. ئەي ئوغۇل، ساڭا ئۆزۈمنىڭ بۇ نەسىھىتىنى قىلدىم.

27. مەندىن ساڭا ئالتۇن ـ كۈمۈش قالسىمۇ، سەن ئۇنى بۇ سۆزگە تەڭ كۆرمە.

28. كۈمۈشنى ئىشلەتسەڭ تۈگەيدۇ، سۆزۈمنى ئەملگە ئاشۇرساڭ، كۈمۈش تېپىلىدۇ.

29. ئادەمدىن ئادەمگە سۆز ۋەسىيەت قالمىدۇ،
ۋەسىيەت سۆزگە ئەمەل قىسا، ئۇنىڭ پايدىسى
كۆپ.

بىلگە، ئالىملار بىرلە تىلماقنى ئايۇر

1. تاقى بىر قۇتۇ بىلىگە، ئالىملار ئول،
ئۇلار ئىلمى خەلققە يارۇتتاچى يول.

2. ئۇلارنى قاتىغ سەۋ، ئاغىرلا سۆزىن،
بىلىگلەرنى ئۆگرەن ئۆكۈش يا ئازىن.

3. بۇلار ئول يارار يا ياراماسلارىغ،
سەچىپ ئادرا تۇتغان كۇنى يول ئارىغ.

4. ئۇسا ئىلمى ئۇگرەن، بىلىگلەرى بىل،
نەڭىن ئەدگۈلۈك قىل، كۆزەز بەكرۇ تىل.

5. يوق ئەرسە ئازۇندا بۇ ئالىم بۆگۇ،
تىكىپ ئۇنمەگەي ئەردى يەردە يىگۇ.

6. ئۇلار ئىلمى بولدى بۇدۇنقا يۇلا،
يارۇسا يۇلا تۇنله ئازماز يولا.

7. نەڭىگده ئۇلۇگ قىل، سۇچىگ سۆز بىلە،
ئاش، ئىچگۇ يىتۇرگىل، تاپۇغ قىل كۇلە.

8. تىلىن ئىرمە ـ سۇرمە، تۇز ئەتمەك يىتۇر،
ئاغىر تۇت ئولارىغ، ئاغىرلا كۆتۇر.

9. ئەشپ ئىلمى، ئىشلەت تىلىن، سۈڭداما.
يا قىلىغىن، قىلىچىن ياۋۇز تىپ تىمە.

10. ئۇلاردىن كەرەكى ساڭا ئىلمى ئول،
كونىلىككە يېتىسە، ئايۇ بەرسە يول.

11. بۇلار ئول سۈرۈگ قويقا سەركەچ سانى،
قويۇغ باشلاسا، سۈرسە يولچا كۈنى.

12. قاتىلغىل بولارنىڭ بىلە ئەدگۈلەش،
قۇتادغاي ساڭا ئىكى ئاجۇن ئۇلاش.

[دانا ئالىملار بىلەن مۇئامىلىدە بولۇش توغرىسىدا

1. يەنە بىر قاتلام كىشىلەر دانا، ئالىملاردۇر،
ئۇلارنىڭ ئىلمى خەلقنىڭ بولغىنى يورۇتقۇچىدۇر.

2. ئۇلارنى بەك ياخشى كۆر، سۆزلىرىنى قەدىرلە،
مەيلى ئاز، مەيلى كۆپ بولسۇن، بىلىملىرىنى
ئۆگەن.

3. ئۇلار يارامليق ۋە يارامسىزلارنى پەرق قىلالايدۇ،
(ئۇلار) ئادىل، ھەق يولىنى تاللاپ ئالغان.

4. (ئۇلارنىڭ) ئىلمىنى تەشنالىق بىلەن ئۆگەن،
بىلىملىرىنى
بىلمۇال، مال ـ دۇنيا بىلەن (ئۇلارغا) ياخشىلىق

قىل،

5. دۇنيادا بۇ ئالىم ـ دانالار بولمىغان بولسا، ئاشلىق تېرىساڭمۇ ئۇنمىگەن بولاتتى.

6. ئۇلارنىڭ ئىلمى خەلققە مەشئەل بولدى، مەشئەل يورۇسا، كېچىدىمۇ (كىشى) يولدىن ئازمايدۇ.

7. (سەن) شېرىن سۆز بىلەن (ئۇلارنى) دۇنيارىڭدىن بەھرىمەن قىل، ئۇلارغا يېمەك ـ ئىچمەك يەتكۈزۈپ بەر، ئۇلارغا خۇشاللىق بىلەن خىزمەت قىل.

8. (ئۇلارنى) يامان) تىل بىلەن ئازابلىما، مېھماندوستلۇق قىل، ئۇلارنى قەدىرلە، ھۆرمەتلەپ (يۇقىرى) كۆتۈر.

9. (ئۇلارنىڭ) ئىلمىنى ئاڭلا، تىلىدىن پايدىلان، (ئۇلارنى) پايلىما ياكى مەجەز ـ خۇلقىنى يامان دېمىگىن.

10. ساڭا كېرىكى ئۇلارنىڭ ئىلمى، ئادالەتكە يەتكۈزسە، يول كۆرسەتسە (شۇ يېتەرلىك).

11. بۇلارنى قوي پادىسىدىكى سەركە دەپ بىل؛ ئۇلار قويلارنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، توغرا يولغا باشلىسۇن.

12. ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ياخشى ئۆت، ئۇلار سېنى ئىككىلا دۇنيادا بەختكەئېرىشتۇرىدۇ.①]

§ 4 . مەھمۇد كاشغەرى

1. مەھمۇد كاشغەرنىڭ ھاياتى ۋە قاراخانىيلارنىڭ دەۋر مۇھىتى

مەھمۇد كاشغەرى قاراخانىيلارنىڭ گۈللەنگەن مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى. ئېنسكلوپېدىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەر «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ ئاپتورى. مەھمۇد كاشغەرى 1019 ـ يىلى كاشغەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسى ئازىق (كېيىن «قۇمباغ» دەپ ئاتالغان) كەنتىدە، قاراخانىيلار خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى ھۈسەيىن 1025 — 1032 ـ يىللىرى قاراخانىيلار تەختىدە ئولتۇرغان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ نەۋرىسى. ھۈسەيىننىڭ دادىسى مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ 1057 — 1058 ـ يىللاردا قاراخانىيلارنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇ كېيىنچە ھوقۇقنى مەھمۇد كاشغەرنىڭ دادىسى ھۈسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرنىڭ تولۇق ئىسمى — مەھمۇد ئىبنى ئەل ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەد ئەل كاشغەرى ئىدى. مەھمۇد كاشغەرنىڭ ئانىسى بولسا ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىق مەھەللىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق كىشى سەيپىدىن بۇزۇرۇكۇارنىڭ قىزى بۇۋى رابىيە ئىدى.

مەھمۇد كاشغەرى ئۆزىنىڭ ئاتىسى ۋە بوۋىلىرى توغرىسىدا

---

① بۇ پارچە «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: «بارسغان ـ ئافراسياب (توكا ئالىپ ئەر) ئوغلىنىڭ ئىتى. بارسغان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان. بۇ مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىرىدۇر. بەزىلەر ئۇيغۇر خانىنىڭ بارسغان ئىسىملىك بىر ئاتاقارى بار ئىدى، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن ئۇ ئاتلارنى شۇ يەردە باقاتتى. كېيىنچە بۇ ئىسىم بۇ يەرگە نام بولۇپ قالغان دېيىشىدۇ.»

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بارسغان — قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى، ئۇ ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبى بويىغا يېقىن جايلاشقان بولۇپ، يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىسادىي مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ شەھەردىن تارىختا مەشھۇر شەخسلەر يېتىشىپ چىققان، قوشۇن سەركەردىلىرى مەيدانغا كەلگەن. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن مۇھەممەد ئەنە شۇ كىشىلەردىن بولۇپ، ئۇ بۇ يەردە بىر مەزگىل ھاكىملىق مەنسىپىدە ئولتۇرغان.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەد كېيىن بارسغاندىن كاشغەرگە كۆچۈپ كەلگەن، مەھمۇد كاشغەرى ئەنە شۇ كاشغەردە تۇغۇلغان ۋە ئۇ يەردە ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئۇ بۇنى ئىسپاتلاش مەقسىتىدە «كاشغەرى» دېگەن ئەدەبىي تەخەللۇسنى قوللانغان. مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە: «ئەمدى مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەيىننىڭ پەرزەنتى مەھمۇدنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغايسىز»① «...تۈرك ئەللىرىنىڭ سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىمىزنى ‹خەمىرتېگىن› دەپ ئاتايدۇ» دېگەن مەلۇماتلارنى بېرىش ئارقىلىق، بوۋىلىرىنىڭ مىلادىيە 999 ـ يىلى بۇخارانى قولغا ئېلىپ 1008 ـ يىلى سامانىيلار خانلىقىنىڭ سەلتەنىتىگە خاتىمە بەرگەن ئەھۋالىنى بايان قىلىدۇ.

① «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1 ـ توم، 1 ـ بەت، 152 ـ بەتلەر.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئانىسى بۇۋى رابىيە[1] يۇقىرى مەلۇماتلىق، پەزىلەتلىك، مەرىپەتپەرۋەر ئايال بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرنى كىچىكىدىن تارتىپ ئەتراپلىق، چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە قىلىپ تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. مەھمۇد كاشغەرى مانا شۇنداق ئىقتىسادىي شارائىتى ياخشى، ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە چوڭ بولغان. ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇماتلارنى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك شەھەر كاشغەردە ئالغان. چۈنكى كاشغەر، تارىختىكى يىپەك يولىغا جايلاشقان مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپلا قالماستىن يەنە قاراخانىيلار دەۋرىدە مەركىزىي ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يېقىن شەرق بويىچە ئالىي دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرى بىلەن داڭ چىقارغان مەشھۇر بىلىم يۇرتلىرىنىڭ بىرى ئىدى. چۈنكى X ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىسىدە، ئىلىم - پەن گۈللىنىشكە باشلىدى. بۇ دەۋردە كاشغەر، بالاساغۇن، سەمەرقەند، بۇخارا، فاراب قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەنلەرنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى تەڭ سىستېمىلىق تەتقىق قىلىندى. فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مۇھەممەد بىننى ئەل كاشغەرى، ئىمامدىن كاشغەرى قاتارلىق مۇتەپەككۇرلەر، ئالىملار يېتىشىپ چىقتى. بولۇپمۇ بۇ دەۋردە، باغداد ۋە بۇخارادىكى ئىلىم - پەن گۈللىنىشى كاشغەرگە يۆتكىلىپ، كاشغەر گۈللەنگەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلانغاندى. بۇ مەزگىللەردە مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئۇستازىم دەپ تىلغا ئالغان ئىمام ھۈسەيىن ئىبىن خەلەف كاشغەرى قاتارلىق ئالىملار بۇ يەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بولغان مەدرىسىلەردە مۇدەررىسلىك قىلاتتى. مەھمۇد كاشغەرى دەل مۇشۇ ئالىملارنىڭ قولىدا ئوقۇپ ئالىي بىلىملەرنى ئالغان،

---

① بۇۋى رابىيە مازىرى ھازىر ئوپالنىڭ پامىرغا ماڭىدىغان چوڭ يول بويىدىكى «يىكچى مەھەللىسى» دېگەن يەردە.

كېيىن ئۇ يەنە بۇخارا، سەمەرقەند، مەرۋى، نىشاپۇر قاتارلىق شەھەرلەرگە بېرىپ بىلىم ئاشۇرغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئۇ ئىسلام تارىخىنى، پەلسەپىسىنى، «قۇرئان»، «ھەدىس» لەرنى پۇختا ھەم چوڭقۇر ئۆگەنگەن. ئۇ ئىسلام مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىشتىن ئاۋۋال قېتىرقىنىپ ئەرەب تىلىنى ۋە پارس تىلىنى ئەستايىدىل ئۆگەنگەن. ئەرەب تىلىغا كامىل ئالىم مەھمۇد كاشغەرى، تىلشۇناسلىق ۋە لۇغەتشۇناسلىققا دائىر بىلىملەرنى سىستېمىلىق ئىگىلىگەندىن سىرت يەنە بۇ جەھەتتە مەخسۇس تەتقىقاتلار بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب تىلشۇناسلىقى، پارس تىلشۇناسلىقى، يۇنان تىلشۇناسلىقى، ھىندى تىلشۇناسلىقىغا دائىر ماتېرىياللاردىن خەۋەردار بولغان. ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىنى ئالدىن ئۆگىنىپ، ئانا تىلىنىڭ مۇتەخەسسىسى بولۇپ يېتىشكەن ئالىم ئۆزىنىڭ ئىلمىي خىزمىتىنى ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىنىڭ ئەملىگە ئېشىشى ئۈچۈن، كاشغەر، بالاساغۇن، خارەزم، پەرغانە، بارسغان، تالاس، ئىسپىجاب، قوچۇ، بەشبالىق، ئىلى دەريا ۋادىلىرى، گەنسۇ دالىلىرى ۋە موڭغۇل يايلاقلىرىغىچە بولغان پايانسىز كەتكەن دالىلارنى كېزىپ، كەڭ كۆلەمدە ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ تەخمىنەن 15 يىللىق تەكشۈرۈش ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئاخىرىدا باغدادقا بېرىپ، بىر مەزگىل ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز يۇرتى كاشغەرگە قايتىپ كېلىپ، 1134 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇيغۇر خەلقى ئۇرۇندىن بېرى تاۋاپ قىلىپ كېلىۋاتقان، ھازىرقى كاشغەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسى ئازىق كەنتىگە جايلاشقان «ھەزرىتى موللام مازىرى» دەل ئالىم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قەبرىگاھى ھېسابلىنىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى 1068 ـ يىلى ئىراقنىڭ پايتەختى باغدادقا بارغان. مەھمۇد كاشغەرنىڭ باغدادقا بېرىشىنىڭ سەۋەبىنى تۆۋەندىكى جەھەتلەردىن كۆرسىتىش مۇمكىن:

1) مەھمۇد كاشغەرنىڭ بوۋىسى مۇھەممەد بۇغراخان ئوغلى ھۈسەينگە خانلىقىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن، ئوردىدا ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى يۈز بېرىپ، ئېغىر ۋەقە كېلىپ چىقىدۇ. نەتىجىدە مۇھەممەد خانىنىڭ كىچىك مەلىكىسى، ئۆگەي ئوغلى، ھۈسەين باشلىق بىر تۈركۈم كىشىلەرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، ئۆز ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە چىقارغان. قاراخانىيلار ئوردىسىدا يۈز بەرگەن شۇ قانلىق ۋەقەدە، مۇھەممەد بۇغراخان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان بىر قىسىم كىشىلەر كاشغەردىن چىقىپ، غەربىي قاراخانىيلار پاناسىغا كەلگەن. شۇلار قاتارىدا ئامان قالغان مەھمۇد كاشغەرى نۇرغۇن جايلارنى كېزىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ تۇرماي باغدادقا بارغان. چۈنكى، سەلجۇقىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئالىپ ئارسلان (1063 — 1072) نىڭ ئوغلى مالىكشاھقا ياتلىق بولۇپ باغدادقا بارغان قاراخانىيلار مەلىكىسى تەركەن خاتۇنغا پاناھ تارتقان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مەھمۇد كاشغەرى، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىن ئىبارەت بۇ ئەسەرنى جەمەتى بىر بولغان تەركەن خاتۇنىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىنىڭ يار ـ يۆلىكى ئارقىسىدا ئوڭۇشلۇق يېزىپ چىقالىغان.

2) قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى كاشغەردە يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقتىن كېيىن (1058 ـ يىللار) ئۆزىنى ئىلىم ـ پەنگە بېغىشلىغان ئالىم مەھمۇد كاشغەرى ئىسلام مەدەنىيىتى گۈللەنگەن باغدادقا بېرىشنى خېلى بۇرۇنلا دىلىغا پۈككەن بولغاچقا، ئۇ ئەنە شۇ ئۇلۇغ ئارزۇسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە باغدادقا بارغان ۋە ئىلمىي ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولغان.

3) ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى

ئەرەب مەدەنىيىتى بىلەن تەڭلىشىۋاتقان، ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئەرەب تىلى بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش چېپىپ كېتىۋاتقان، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ كۈچى ئاجىزلاپ، هوقۇق سالجۇقى تۈركلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن، «ئەرەبلەرنىڭ ئۆز دەردىنى ئېيتىش ئۈچۈن تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىشتىن باشقا يول يوق» ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، دىنىي يولدا بىر ساۋابلىق ئىش قىلىش، يەنى بىر لۇغەت تۈزۈش مەقسىتىدە باغدادقا بارغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

2. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» هەققىدە

1. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» هەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى XI ئەسىردىكى تۈركىي تىللار هەم ئۇيغۇر تىلى مەدەنىيىتى هەققىدىكى قامۇس خاراكتېرلىك لۇغەت دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ مەزمۇن خاراكتېرى بىلەن يالغۇز لۇغەت بولۇپلا قالماي يەنە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى، جۇغراپىيىسى، فولكلورى، ئەپسانىلىرى، ئەدەبىياتى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، قىسقىسى، مەركىزىي - ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى هەققىدىكى مول مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەزىنە.

بۇ ئەسەر جەمئىي ئۈچ توم قىلىپ نەشر قىلىنغان. 1072 - يىلى باغدادتا يېزىلغان. كېيىن تۆت قېتىم تۈزىتىپ، 1074 - يىلى تاماملانغان. مەهمۇد كاشغەرى «دىۋان» نى ئاببا سىيلار خەلىپىسى ئەل قائىم زامانىسىدا يازغان، ئەمما ئۇ ئەسەرنى ئەل قائىمنىڭ ئورنىغا چىققان ئەل مۇقتەدىگە تەقدىم قىلغان.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى ئەسلىي

ئىراننىڭ ساۋە دېگەن جايىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، كېيىن شامدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان مۇھەممەد ئىبىن ئەبۇبەكرى ئىبىن ئەبلىفەتھى ئۇس ساۋى تەرىپىدىن، 1266 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىدۇر. بۇ نۇسخا، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان ئەسلىي نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن.①

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ يېزىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب: مىلادىيە 1050 ـ يىللاردىن باشلاپ، ئەرەب ئىمپېرىيىسى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، ئىمپېرىيىنىڭ مەركىزى باغدادتا تۈركي تىللىق خەلقلەرنىڭ تەسىرى كۈچەيىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن «تۈركي تىل ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقان»② ھالەت شەكىللەنگەنىدى. مەھمۇد كاشغەرى، ئەرەبلەرنىڭ «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن ئۇلارغا تۈركي تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق»③ ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ «دىۋان» نى يېزىپ چىققان.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ يېزىلىشى ھەققىدە ئالىم مەھمۇد كاشغەرى ئۆزى ئىزاھات بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: «مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكرىنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە مەھەللىلىرىنى باشتىن ـ ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە

---

① تۈركي تىللارنى ئانچە بىلمەيدىغان مۇھەممەدنىڭ ئەرەبچىنى ياخشى يازالمايدىغانلىقى ئۈستىدىكى تىل جەھەتتىكى خاتالىقلاردىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمما ساۋەلىك مۇھەممەدنىڭ «دىۋان» نىڭ ساقلىنىپ قېلىشىدا كۆرسەتكەن تۆھپىسى ناھايىتى زور بولۇپ، ئۇ ھۆرمەتكە سازاۋەردۇر.

② م. كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1 ـ توم، 7 ـ بەت.

③ م. كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، 1 ـ توم، 5 ـ بەت.

قاپنیه‌لىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم. ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) دەپ ئات قويدۇم»[1].

مەھمۇد كاشغەرى باغدادقا بارغاندىن كېيىن، كىتابنى قانداق ئۇسۇل بىلەن يېزىش ئۈستىدە كۆپ باش قاتۇرغان. ئۇ كۆپ ئىزدىنىش ئارقىلىق، ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ يېڭى ئۇسۇل، يەنى ھېچكىم قوللىنىپ باقمىغان ئۇسۇل بىلەن «دىۋان» نى يېزىشقا كىرىشكەن. ئۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ، مۇنداق دەيدۇ: «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن بۇ ئەسەرنى، مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم. بۇ يازغان ئەسىرىم تەلەپكە ئۇيغۇن بولسۇن دېگەن نىيەت بىلەن بىرمۇنچە قائىدىلەرنى تۈزۈپ يېڭى - يېڭى ئۆلچەملىرىنى قويدۇم... ئىلگىرىلەشنى خالىغۇچىلارغا توغرا نىشان كۆرسىتىپ، كەڭ يول ئېچىپ بېرىش، يۇكسىلىش تىلىكىدە بولغۇچىلارغا شوتا قويۇپ بېرىش ئۈچۈن شۇنداق قىلدىم[2]. »

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ قۇرۇلمىسى ھەققىدە، مەھمۇد كاشغەرى مۇنداق دەيدۇ: «مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجىئلەر (قاپىيىلىك نەسر)، ماقال - تەمسىللەر، بەيىت - قوشاقلار، رەجەزلەر (قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلەر) ۋە نەسرىي پارچىلەر بىلەن بېزەپ مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك

---

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1 - توم، 3 - بەت.
② م. كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1 - توم، 7 - بەت.

سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن بىر نەچچە يىللار مۇشەققەت چېكىپ سۆزلەرنى جاي ـ جايىغا قويدۇم، تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم، ئاخىر بۇ لۇغەت كىتابىنى تۆۋەندىكى سەككىز بۆلۈمگە يىغىنچاقلىدىم.

بىرىنچى، ھەمزە بۆلۈمى،
ئىككىنچى، سالىم بۆلۈمى،
ئۈچىنچى، مۇزائەف بۆلۈمى،
تۆتىنچى، مىسال بۆلۈمى،
بەشىنچى، ئۇچ ھەرپلىكلەر بۆلۈمى،
ئالتىنچى، تۆت ھەرپلىكلەر بۆلۈمى،
يەتتىنچى، غۇنىلىكلەر بۆلۈمى،
سەككىزىنچى، ئىككى ساكىن بىللە كەلگەن سۆزلەر بۆلۈمى...»①

يۇقىرىقى بايانىدىن، مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى ئۆزگىچە بىر قۇرۇلمىدا تۈزۈپ چىققانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» جەمئىي سەككىز چوڭ بۆلۈمگە ئايرىلغان، بىر مۇقەددىمە بىرىلگەن، سەككىز چوڭ بۆلۈم يەنە 16 تارماققا ئايرىلغان.

2. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ تېمىتىك مەزمۇنى ۋە ئىنسكلوپېدىك ئالاھىدىلىكى

1) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ تېمىتىك مەزمۇنى:

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ تېمىتىك مەزمۇنى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1 ـ تۇم، 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ، 7 ـ بەتلەر.

تللىق خەلقلەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغاندىن باشقا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر مول مەلۇماتلار سىستېمىلىق بايان قىلىنغان.

(2) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ياشىغان جايلار تونۇشتۇرۇلغاندىن باشقا قاراخانىيلارنىڭ XI ئەسىردىكى جايلىشىش ئەھۋالى ھەم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر بىلەن قوشنا ئەللەرگە دائىر جۇغراپىيىلىك نامىلارنىڭ نەمۇنىلىرى تونۇشتۇرۇلغان ھەمدە تونۇشتۇرۇلغان جايلار نامى بىرەر ۋەقەگە باغلاپ چۈشەندۈرۈلگەن.

(3) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە تاللاپ ئېلىنغان 7500 سۆزلۈكنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى جانلىق چۈشەندۈرۈش ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمىيلىككە ئىگە باي ئەدەبىي مىراسلىرى بولغان ئەدەبىي پارچىلەرنى مىسال قىلىپ ئالغان.

(4) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى، ئىجتىمائىي مەدەنىيىتى ۋە مەنىۋى تۈرمۇشىغا ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقەرنىڭ مەدەنىيىتى، يېزا ئىگىلىكى، چارۋىچىلىقى، ھۈنەر ـ سەنئەت، ئۆي ـ ئىمارىتى، شەھەر، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، تېببابەتچىلىك، چالغۇ ئەسۋابلار، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ ـ ئادەت، ئاسترونومىيە، مۆچەل ـ كالېندارچىلىق، گېئوگرافىيە، خەرىتىچىلىك، ئىجتىمائىي تۈزۈم، تەبەقە، كىشى ئىسىملىرى، پەلسەپە قاتارلىقلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ، بۇلارنى تەپسىلىي چۈشەندۈرگەن.

(5) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر ئاتالغۇلار، دەرىجە، ئۇنۋان نامىلىرى، تەبەقە، لەشكەرىي ئاتالغۇلار ھەققىدىكى مەلۇماتلار بېرىلگەن.

(6) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر قوللىنىپ كەلگەن مۆچەل ھەققىدىكى قىممەتلىك مەلۇماتلارنى، تارىخىي رىۋايەتلەرنى مىسالغا ئېلىش ئارقىلىق چۈشەندۈرگەن.

(7) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە كىشى ئىسىملىرى، قەبىلە، مىللەت ناملىرى سىستېمىلىق ئىزاھلانغان، بولۇپمۇ كىشى ئىسىملىرى ئادەملەرنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ چۈشەندۈرۈلگەن.

(8) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە تىلشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىققا ئائىت مەزمۇنلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

2) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ ئېنىسكلوپېدىك ئالاھىدىلىكى:

ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن تۇزۇلگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا بۇ ئەسەر دۇنيادىكى بىرىنچى تۈركىي تىللار لۇغىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاددىي «ئېنىسكلوپېدىيە» دەپ ھېسابلاشقىمۇ بولىدۇ[1] دەپ يېزىلغان.

مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى گېڭ شىمىن ئەپەندى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ھەققىدە توختالغاندا مۇنداق دېگەنىدى: «... ئۇ كاشغەرلىك مەھمۇد كاشغەرىنىڭ 1074 ـ يىللاردا باغدادتا تۈركىي تىلىنى ئەرەبچە چۈشەندۈرۈپ يازغان لۇغىتى. ئۇنىڭدا تۈركىي تىلىنىڭ شېۋىلىرى، تارىخ، جۇغراپىيە، ئۆرپ ـ ئادەت، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەھەتلەردە مول ماتېرىياللار بار. ئۇنى ئەملىيەتتە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئېنىسكلوپېدىيىسى دېيىش مۇمكىن.»[2].

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 ـ قىسىم، 160 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

② گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە يادىكارلىقلىرىنىڭ ئوچېركلىرى» 43 ـ 44 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.

ئىنسكلوپېدىيىنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىدىن قارىغاندا، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئەسىرىنىڭ ئىنسكلوپېدىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى ئىنىق. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ ئىنسكلوپېدىك ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكىي جەھەتلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

(1) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە قاراخانىيلار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى گۈللەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرى، گۈللەنگەن ئەدەبىياتنىڭ نەمۇنىلىرى، ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمىي خەرىتىسى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تاللانغان سۆزلىرى، ماقال - تەمسىللىرى، زۆرۈر بولغان شەرتلىك بەلگىلەر، خىلمۇ خىل ئىلىم جەۋھەرلىرى مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن.

(2) مەھمۇد كاشغەرى ئەسەرگە تاللاپ كىرگۈزگەن ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى ئەرەب تىلىدا ئىزاھلىغان، تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندىن باشقا يەنە ئەرەب تىلى بىلەنمۇ سېلىشتۇرغان. سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئۇ بۇ تىللارنى فونېتىك، لېكسىكا، گراماتىكا ئالاھىدىلىكى بويىچە ئىزاھلىغان ۋە سېلىشتۇرغان.

(3) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە تارىخىي شەخس، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، زۆرۈر بولغان بەلگە ۋە جەدۋەللەر بېرىلگەن. مەسىلەن: 22 ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ تامغىلىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەسى بېرىلگەن.

(4) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئەرەبلەرنىڭ ياكى پارسلارنىڭ لۇغەت تۈزۈش ئەندىزىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىغىچە ھېچكىم قوللىنىپ باقمىغان تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى بويىچە تۈزۈلگەن. يەنى، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى خاقانىيە تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە قۇرۇلغان. بۇنىڭدا ھەرپ تەرتىپى بويىچە تۈرگە ئايرىش تەرتىپى قوللىنىلغان.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلىرىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەسەر يالغۇز تىل لۇغىتى بولۇپ قالماستىن بەلكى، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام - پەن مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن، مەھمۇد كاشغەرى «بىرنەچچە يىل مۇشەققەت چېكىپ» يېزىپ چىققان، ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيىتىگە دائىر ئېنسىكلوپېدىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

3. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە قوللىنىلغان «خاقانىيە ئەدەبىي تىلى» ۋە ئەسەرنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكى ئەھمىيىتى

1) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دە قوللىنىلغان «خاقانىيە ئەدەبىي تىلى»:

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى تۈزۈشتە، پۈتۈن تۈركىي تىللارغا ئورتاق بولغان بىر ئەدەبىي تىلنى ئاساس قىلغان. شۇڭا ئۇ لۇغەت ئۇچۇن تىل ماتېرىياللىرىنى توپلاشقا كىرىشكەندىن باشلاپ، ئۇنى رەتلەپ تۈزۈپ چىققانغا قەدەر ھەربىر سۆز، ئاتالغۇ، تەلەپپۇزغا قەدەر ئەدەبىي تىل نورمىسىغا قاتتىق ئەمەل قىلغان.

XI ئەسەرلەردە، بارلىق تۈركىي تىللارغا ئورتاق بولغان بىر يېزىق ئەدەبىي تىلى بار ئىدى. بۇ تىل X ئەسىردىن بۇرۇنقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا، ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەندىن كېيىنكى قاراخانىيلارنىڭ يېڭى ئىجتىمائىي شارائىت ئىچىدە شەكىللەنگەن خاقانىيە ئەدەبىي تىلى ئىدى.

خاقانىيە ئەدەبىي تىلى — X ئەسىردىن كېيىن شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى، قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى چوڭ شېۋىنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. مەھمۇد كاشغەرى

قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىنى ئومۇمىي ئەدەبىي تىل دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن. مەھمۇد كاشغەرى «خاقانىيە ئەدەبىي تىلى» ھەققىدە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە مۇنداق توختىلىدۇ: «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل، پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارلاشمايدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش ـ كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلى بۇزۇق بولىدۇ. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ»، «ئىسپىنجاب شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا نۇقسان بار»، «بالاساغۇنلۇقلار سوغدىچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ». «تىللارنىڭ ئەڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، ئەڭ توغرىسى توخرى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار ۋە ئېتىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر». «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئوچۇق ۋە راۋان تىل خاقانىيە ئۆلكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ»، «... شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ»[1].

مەھمۇد كاشغەرى كۆپ تىلغا ئالغان تىل قەدىمكى ئۇيغۇرتىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە مۇھىم ئاساس بولغان، خاقانىيەنىڭ مۇھىم شەھىرى ھېسابلانغان كاشغەرنى ئاساس قىلىپ مەيدانغا كەلگەن خاقانىيە ئەدەبىي تىلىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تىلدا «قۇتادغۇ بىلىك»، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تەك ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن.

مەھمۇد كاشغەرى كۆرسەتكەن خاقانىيە ئەدەبىي تىلى

---

① م. كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، فاكسىمىل 1 ـ جىلد 25 ـ بەت.

قاراخانىيلارنىڭ ئاساسىي ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇنداق بولۇشىدىكى ئاساسى سەۋەبلەر تۆۋەندىكىچە: (1) قاراخانىيلار دائىر سىدىكى خەلقلەر ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلار ئىشلەتكەن ئۆلچەملىك تىل، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گراممماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە يىغقان تىل ئىدى. ئورقۇن ئابىدىلىرىنىڭ تىلى، قوچۇ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ تىلى بىلەن قاراخانىيلار ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ تىلى بىر - بىرىگە يېقىن بولۇپ، خېلى پىشقان ئاساسى پۇختا تىل ئىدى.

(2) قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى يىپەك يولىدىكى مۇھىم تۇگۇنلەرنىڭ بىرى بولۇپ، شەرق، غەرب مەدەنىيىتى ئالمىشىپ ئۆزئارا تەسىر قىلىدىغان كۆزنەك بولغاچقا، پۇتكۇل تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇش - ئالمىشىش ئورنى ئىدى. ئىقتىساد، مەدەنىيەت، تىل، ئەدەبىيات، مانا مۇشۇ جاينى مەركەز قىلىپ راۋاجلانغانىدى.

(3) «خاقانىيە تىلى» دا، باي ئەدەبىي مىراسلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئامىللىرى بولغاندىن سىرت ئۇنىڭدا يەنە تۈركىي تىللارنىڭ ئوبدان ئامىللىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا بۇ تىل شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي تىللار ئوچۇن ئېيتقاندا ياخشى ئالاقە قوراللىق خىزمىتىنى ئۆتىگەن. بۇ تىلدا بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئىپادىلەنگەن.

(4) قاراخانىيلار دەۋرىدە ئورتاق يېزىق — قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بار ئىدى. خاقانىيە ئەدەبىي تىلى مانا شۇ يېزىق ئارقىلىق خاتىرىگە ئېلىنغان. مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە بۇ ھەقتە مەلۇمات بەرگەن. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى «قۇتادغۇ بىلىك» كە ئوخشاش ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئەنە شۇ يېزىقتىكى نۇسخىلىرىمۇ بار ئىدى.

دېمەك، «قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى

دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى... ئۇيغۇر، تۈركەش، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن» ئەدەبىي تىل بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرى بۇ تىلنى خاقانىيە تىلى دەپ ئاتىغان.

2) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ سېلىشتۇرماتىلـ شۇناسلىقتىكى ئەھمىيىتى:

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» — ئوتتۇرا ئەسىر قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا تۈركىي تىللارنى يورۇتۇپ بەرگۈچى تىلشۇناسلىق ئەسىرى. بۇ ئەسەر ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركىي تىللارنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە بىزنى مول، ئىشەنچىلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەرەب ۋە پارس تىلى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنىمۇ بېرىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللارنى ۋە باشقا بىلىملەرنى ئۆزى دالا سەپىرى قىلىپ شەخسەن تەكشۈرۈش، بۇ تىللارنى پۇختا بىلىدىغان كىشىلەردىن بىۋاسىتە ماتېرىيال توپلاش، تىللارنى بىرمۇبىر خاتىرىلەش، تىللارنى ئۆز ـ ئارا سېلىشتۇرۇش، گۇرۇپپىلاش قاتارلىق سىستېمىلىق بولغان ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. ھەربىر تىلنىڭ شېۋە پەرقىگىچە ئىنچىكە تەھلىل ئېلىپ بارغان. تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلى، ئۇيغۇر تىلى بىلەن باشقا تۈركىي تىللار ۋە تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغان. شۇڭا رۇس تۈركىي تىللار تەتقىقاتچىسى ن. ئا. باسكاكوف ئېنىق قېلىپ: «‹ دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك› نىڭ ئاپتورى بولغان مەھمۇد كاشغەرى تۈركىي تىللار ساھەسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ پېشۋاسى» دەپ كۆرسەتكەنىدى.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكى ئەھمىيىتى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەدەبىي مىراسلار، تۈرپان تېكىستلىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ۋەسىقىلەر ۋە باشقا تۈركىي تىللاردا يېزىلغان ئەسەرلەر تەتقىقاتىدا كۆرۈلگەن مۇجمەللىكلەر، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئەسىرىگە سېلىشتۇرۇلۇپ ئېنىقلانغان تىللار ئارقىلىق روشەنلەشتى. بۇنىڭ بىلەن تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدىكى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گرامماتىكىلىق، ھەتتا سىنتاكسىلىق قائىدىلەر ئىلمىي ئاساستا بىر تەرەپ قىلىنىدىغان ئاساسقا ئىگە قىلىندى.

(2) ھەرقايسى تۈركىي تىللاردىكى ئاتالغۇلار، ئۇرۇق، مىللەت، يەر - جاي ناملىرىنىڭ يېزىلىشى، تەلەپپۇزى جەھەتتىكى سېلىشتۇرمىلار، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئارقىلىق سېلىشتۇرما قىلىنىش بىلەن توغرا بولغان تەتقىقات يۆنىلىشىگە ئىگە قىلىندى.

(3) مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا تەپسىلىي سېلىشتۇرغاندىن باشقا يەنە بۇ تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنى سېلىشتۇرۇپ چىققان. دۇنيادا بولسا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق XIX ئەسىردە ياۋروپادا شەكىللەنگەنىدى. مەھمۇد كاشغەرى بولسا، XI ئەسىردىلا بۇ ئىلمىي خىزمەتنى باشلاپ راۋاجلاندۇرغانىدى. مەھمۇد كاشغەرى دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەسىدە، بىرىنچىدىن باشلامچى، ئىككىنچىدىن ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ تىللىرىنى ئىلمىي ئاساستا سېلىشتۇرۇپ چىققانلىقى بىلەن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

دېمەك، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئەھمىيىتى ناھايىتى زور.

3. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دىكى ئەدەبىي مىراسلار

1. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ئەدەبىي مىراسلار ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» — قاراخانىيلار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ باي مەزمۇنلۇق ئەدەبىي مىراسلىرى خاتىرىگە ئېلىنغان ئەسەر، بۇ نۇقتىدىن ئەسەرنى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ يىرىك توپلامى دېيىشكە بولىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دە 7500 دىن ئارتۇق سۆزنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى ئەتراپلىق ۋە جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي پارچىلارنى مىسالغا ئالغان. بۇ ئەدەبىي پارچىلار XI ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجىئەلەر (قاچىلىنىڭ پروزا)، ماقال ـ تەمسىللەر، شېئىر ـ قوشاق، داستانلار، رەجەزلەر (قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار)، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، قىسسىلەر قاتارلىق ئەدەبىي نەمۇنىلىرى بىلەن بېزىگەن.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» كە تۈرلۈك تېمىدىكى 242 كۆپلەت شېئىر ـ قوشاق، 279 ماقال ـ تەمسىل، 20 ئەپسانە ـ رىۋايەت قاتارلىق ئەدەبىي نەمۇنىلەرنى كىرگۈزگەن. مەھمۇد كاشغەرى بۇ

ئەدەبىي پارچىلەرنى ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا بېرىپ، بۇلارنى ئەرەبچە ئىزاھلىغان. يەنى ئەسەرنى ئەرەب تىلىدا يازغان.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ئەدەبىي نەمۇنىلەر ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. 1 ـ نەسرىي ئەسەرلەر، 2 ـ نەزمىي ئەسەرلەردىن ئىبارەت.

نەسرىي ئەسەرلەر ئىپادىلىگەن مەزمۇن ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن: 1) تەڭرى ـ مەبۇدلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر؛ 2) قەھرىمانلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر؛ 3) قەبىلە نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر؛ 4) يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر دەپ تۆت تۈرگە ئايرىلىدۇ.

نەزمىي ئەسەرلەر مەزمۇن ۋە شەكىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن: 1) ئېپوس، داستانلاردىن پارچىلەر؛ 2) مەرسىيىلەر؛ 3) قوشاقلار؛ 4) ساقىنامىلەردىن ئىبارەت تۆت تۈرگە ئايرىلىدۇ.

2. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دىكى نەسرىي ئەسەرلەر ھەققىدە

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى نەسرىي ئەسەرلەر مەھمۇد كاشغەرى خاتىرىگە ئالغان ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر بىلەن سەجىئىلەر دەپ ئاتالغان قاپىيىلىك نەسرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە قىممەتلىك تارىخىي بايانلارمۇ بار. خاتىرىگە ئېلىنغان نەسرىي ئەسەرلەر ئىچىدە ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە 20 دىن ئارتۇق ئەپسانە ـ رىۋايەت خاتىرىگە ئېلىنغان. بۇ ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر تۆۋەندىكى تۈرلەر بويىچە تەھلىل قىلىنىدۇ.

1) تەڭرى (ئىلاھ) مەبۇدلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر:

«دۇانۇ لۇغەتت تۈرك» تە تەڭرى ـ مەبۇد توغرىسىدىكى ئەپسانىلەردىن مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغان ئومايي ئەپسانىسى، قۇلباق ئەپسانىسى، ئىلاهىي دەرەخ ئەپسانىسى قاتارلىق ئەپسانىلەر خاتىرىلەنگەن.

(1) ئومايي ئەپسانىسى:

بۇ ئەپسانە توغرىسىدا ئەسەردە قىسقىلا بايان بېرىلگەن.

ئومايي ئەپسانىسىنىڭ مەزمۇنى ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ، هايۋان ۋە ئۆسۈملەكلەرنى توتېم قىلىپلا قالماستىن يەنە ئىلاهىي ئاياللارغا چوقۇنىدىغان چۈشەنچىلىرى بار.

ئومايي ئەپسانىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا تارقالغان بولۇپ، مەهمۇد كاشغەرى دەل مۇشۇ ئەپسانىگە دائىر ئاتالغۇ ۋە ماقال ـ تەمسىللەرنى خاتىرىگە ئالغان. ئۇ «ئومايغا تېۋىنساڭ ئوغۇل تۇغسەن» دېگەن ماقالنى خاتىرلەپ، ئومايي سۆزىنى ئىلاهنىڭ نامى دەپ ئىزاهلىغاندىن سىرت يەنە «ئەش، يولداش، هەمراه» دەپ چۈشەندۈرگەن.

(2) قۇلباق ئەپسانىسى:

تېكىستى: «قۇلباق — تۈركىي تىللىق خەلقلەردە بىر ئەۋلىيانىڭ ئىسمى بولۇپ، ئۇ بالاساغۇن تاغلىرىدا ياشايدىكەن. ئۇ، قارا تاشقا «تەڭرى قۇلى، قۇلباق دەپ يازسا ئاق بولۇپ چىقىدىكەن، ئاق تاشقا يازسا قارا بولۇپ چىقىدىكەن».

مەزمۇنى: بۇ ئەپسانىدە ئىنسانلارنىڭ سۈنئىي دىنلارغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ ئالاهىدىلىكى ئىپادىلىنىش بىلەن، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە دۇنيا توغرىسىدىكى ساددا چۈشەنچىلىرى ئىلاهىي ئوبراز ـ قۇلباق ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

2) قەبىلە نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر:

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئەدەبىي ۋە تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولغان تۈرك، ئۇيغۇر، ئوغۇز، تۈركمەن، چىگىل، تۇبۇت قاتارلىق قەبىلىلەر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى خاتىرىلىگەن.

(1) ئۇيغۇر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەت:

تېكىستى: «ئۇيغۇر. بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەيىن تۈرك خاقانى بىلەن پۇتۇم تۇزگەندىن كېيىن سالدۇرغانىكەن. زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى 4 مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە «بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن. بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل (خوزخور) دەپ ئاتىلىپتۇ.»

(2) ئۇيغۇر نامى توغرىسىدا رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى:

بۇ رىۋايەتتە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ زۇلقەرنەيىن قوشۇنلىرى بىلەن قىلغان بىر قېتىملىق جەڭ ئەھۋالى سۆزلەنگەن ھەم ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن قەھرىمانلىقلىرى، مەرگەنلىكلىكى، ھەم ئۇ «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مەنبە رىۋايەت شەكىلدە بايان قىلىنغان.

3) ھەرخىل شەيئى ۋە ھادىسىلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر:

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ياشىغان يەرلەرنىڭ نامىلىرى، مەسىلەن: ئوردۇكەنت، بارچۇق، بۆگۈر، قوچۇ، بېشبالىق، بالاساغۇن،

بارسغان قاتارلىق جايلار نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى، مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى، يېمەكلىكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئەھمىيەتلىك بولغان رىۋايەتلەرنى خاتىرىلىگەن.

(1) مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەت:

تېكىستى: «خانلاردىن بىرى ئۆزىدىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى بولغان. بۇنىڭدا ئۇ شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالاشقان. ئۇ، خەلقنى يىغىپ مۇنداق دېگەن: «بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق، بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ. شۇڭا بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسمانىنىڭ ئون ئىككى بۇرچىغا ئاساسلىنىپ، ھەربىر يىلغا بىر ئات قويايلى، بىزدىن كېيىن يىل ھېسابى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ھېسابلانسۇن. بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن.» خەلق خاقانىنىڭ بۇ سۆزىنى «شۇنداق بولسۇن» دەپ ماقۇللىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئۇۋىغا چىققان ۋە ھەممە ياۋا ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشقا بۇيرۇغان. خەلق بۇ ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يۈرۈپ ئىلى دەرياسىغا قاراپ ھەيدىگەن. بىرمۇنچە ھايۋانلار ئۆزىنى سۇغا ئاتقان. ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۆزۈپ ئۆتكەن. ئەنە شۇ ئون ئىككى ھايۋاننىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قويۇلغان. سۇدىن ئەڭ ئاۋۋال چاشقان ئۆتكەن. شۇڭا يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ چاشقان يىلى دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەنلىرىنىڭ ھەربىرى بىر يىل ئۇچۇن ئىسىم بولۇپ قالغان:

2) ئۆي يىلى، 3) بارس يىلى، 4) توشقان يىلى، 5) لەھەڭ يىلى، 6) يىلان يىلى، 7) ئات يىلى، 8) قوي يىلى، 9) مايمۇن يىلى، 10) توخۇ يىلى، 11) ئىت يىلى، 12) تۇڭگۇز يىلى. تۇڭگۇز يىلىغا يەتكەندىن كېيىن، ھېسابى يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشلىنىدۇ.»

(2) مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى:

رىۋايەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر يىلنىڭ 12 ئايغا بۆلۈپ ھېسابلايدىغان ۋاقىت ھەققىدىكى قەدىمكى دەۋرلەردىكى قاراشلىرى ئىپادىلىنىش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى تۇرلۇك قاراشلىرى يەنى ئاسماننى 12 بۇرچقا ئايرىپ چۈشەندۈرىدىغان قارىشى، ھەرقانداق نەرسىگە ئىلمىي قارايدىغان ئادىتى ۋە چارۋىچىلىق ھاياتى ئىپادىلەنگەن.

4) قەھرىمانلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر:

ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر كۆپ تارقالغان. مەھمۇد كاشغەرى ئەنە شۇ رىۋايەتلەرنىڭ بەزىلىرىنى ئەسىرىدە خاتىرىگە ئالغان. «خاقان شۇ ھەققىدىكى رىۋايەت» ئەنە شۇلارنىڭ بىرى.

(1) خاقان شۇ ھەققىدىكى رىۋايەت:

رىۋايەتنىڭ تېكىستى: زۇلقەرنەيىن سەمەرقەندتىن ئۆتۈپ، تۈرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا تۈركلەرنىڭ «شۇ» ئىسىملىك بىر ياش خاقانى بار ئىدى. ئۇ چوڭ قوشۇن ئىگىسى ئىدى. بالاساغۇن يېنىدىكى «شۇ» قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بىنا قىلدۇرغان. بۇ قەلئە ئالدىدا ھەركۈنى بەگلەر شەرىپىگە ئۇچ يۈز ئاتمىش قېتىم دۇمباق چېلىناتتى. ئادەملىرى ئۇنىڭغا: «زۇلقەرنەيىن يېقىن كېلىپ قاپتۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ؟ نېمە بۇيرۇقلىرى بار ئىكەن؟» دەيدۇ. ئەسلىدە خاقان «شۇ (xu)» خوجەند دەرياسى بويىغا قاراۋۇل قويۇش ۋە زۇلقەرنەيىننىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن، بۇ دەريا قىرغىقىغا تارقانلاردىن تەركىب تاپقان قىرىق كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەن ئىكەن. چارلىغۇچىلار مەخپىي ھالدا كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ كەتكەنلىكىنى خان ئەسكەرلىرىدىن ھېچكىمۇ بىلمەيدىكەن. خاقاننىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خاتىرجەم

ئىكەن. خاقانىڭ كۈموشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ، سەپەرگە چىققاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن. ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن، غاز، ئۆردەكلەر چۈشۈپ شۇڭغۇپ ئۇينايدىكەن. خاقان زۇلقەرنەيىن بىلەن ئۇرۇشمۇ دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۈموش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ: «غاز، ئۆردەكلەرگە قاراڭلار، ئۇلار سۇغا قاندىق شۇڭغۇيدىكەن؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. خاقانىڭ بەرگەن جاۋابى ئادەملەرنى ئويغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئۇلاردا خاقان زۇلقەرنەيىن بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس، چېكىنمەكچىمۇ ئەمەس دېگەن گۇمان پەيدا بولۇپتۇ. زۇلقەرنەيىن دەريادىن ئۆتۈپتۇ. چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچىسى كېلىپ مەلۇم قىلىپتۇ. خاقان شۇ كېچىسىلا دۇمباق چالدۇرۇپ، شەرققە قاراپ يول ئاپتۇ. خاقانىڭ تەييارلىقسىزلا يولغا چىققانلىقىدىن خەلق ئارىسىدا ئەنسىزلىك، تەشۋىش پەيدا بولۇپتۇ... تاڭ ئاتقاندا قارارگاھ تۈپتۈز بىر سايغا ئايلىنىپتۇ...

خاقان «شۇ» چىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. زۇلقەرنەيىن ئۇنىڭ كەينىگە چۈشۈپتۇ. ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان زۇلقەرنەيىنگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىدۇ. زۇلقەرنەيىنمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىدۇ. توقۇنۇش نەتىجىسىدە زۇلقەرنەيىن ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇب بولىدۇ. بۇ توقۇنۇش «ئالتۇن قان» دېگەن يەردە بولغان ئىكەن. بۇ تاغ ھازىرقى كۈندە «ئالتۇنقان» دەپ ئاتىلىدۇ. زۇلقەرنەيىن ئەنە شۇ يەردە خاقان بىلەن سۈلھى تۈزىدۇ. ئاندىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى بىنا قىلىدۇ ۋە بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ، زۇلقەرنەيىن چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن خاقان «شۇ» قايتىپ كېلىدۇ ۋە بالاساغۇنغا قەدەر ئىلگىرىلەيدۇ، ئاندىن ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان بىر تىلسىم قۇرىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە لەگلەكلەر ئۇ تىلسىملىق شەھەرنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ توختاپ قالىدۇ، ئۇنىڭدىن ئۈچۈپ ئۆتەلمەيدۇ.

تىلسىم بۇگۈنگە قەدەر بۇزۇلماي كېلىۋاتىدۇ».

«زۇلقەرنەيىن چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك خاقانى ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىنىڭ ۋەزىرى «سىز زۇلقەرنەينىگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئېچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەندە، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسەبدىكى «ئۆگە» سۆزىنى قوللىنىپ «ئۆگەنمۇ؟» دېگەن. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كىچىسى زۇلقەرنەينىنىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەرنەيىن ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىكىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن ئەسكەر تىللا سىلىنغان ھەمياننى بېلىگە ئېسىۋالغان ئىكەن، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن. ئەتىسى ئەتىگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ، بىر - بىرىدىن «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار: «ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا شۇ جايدىكى چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى. زۇلقەرنەيىن شۇ كېچىلىك ھۇجۇمدىن كېيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۈلھى تۈزگەن.»①

(2) خاقان شۇ ھەقتىكى رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى:

رىۋايەتتە زۇلقەرنەيىن بىلەن ئۇرۇش قىلغان خاقان شۇنىڭ ئەل - يۇرت سۆيەرلىك خاراكتېرى، قەھرىمانلىقى، ئەقىل - پاراسىتى، مول تەجرىبىسى، لەشكىرىي تالانتى، چىۋەرلىكى، جاسارىتى، باشقۇرۇش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى قىزغارلىق

① م. كاشغەرى: «ۋانۇ لۇغەتت تۈرك»تىن.

رىۋايەت شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

3. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى نەزمىي ئەسەرلەر

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» تە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا تارقالغان XI ئەسىردىكى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن تارقالغان شېئىر ـ قوشاق، ئېپوس، داستاندىن پارچىلارنى خاتىرىلىگەن. بۇنداق ژانىرلاردىكى شېئىرىي پارچىلارنىڭ سانى 240 پارچىدىن ئاشىدۇ. دىۋاندىكى نەزمىي ئەسەرلەر 3 تومغا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە، I تومغا 117 پارچە، II تومغا 48 پارچە، III تومغا 77 پارچە تارقالغان بولۇپ، بۇلار ئېپىك شېئىرلار ۋە لىرىك شېئىرلار دەپ ئىككى چوڭ بۆلەكتىن تەركىب تاپقان.

1) ئېپىك شېئىرلار:

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ئېپىك شېئىرلار ئۆز ئىچىدىن يەنە ئېپوس ۋە داستانلار دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ.

(1) ئېپوسلار — مەھمۇد كاشغەرى ئەسەردە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا تارقالغان تۇڭا ئالىپ ئەر توغرىسىدىكى ئېپوسنىڭ پارچىلىرىنى خاتىرىلىگەن.

(2) داستانلار — مەھمۇد كاشغەرى ئەسىردە يەنە بىكەچ ئارسلان تېگىن داستانى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تاڭغۇتلار بىلەن بولغان ئۇرۇش ئىپادىلەنگەن داستانىنىڭ پارچىلىرىنى خاتىرىگە ئالغان. ئەسەردە «بىكەچ ئارسلان تېگىن» داستانىدىن جەمئىي 36 كۆپلىت خاتىرىلەنگەن.

(3) لىرىك شېئىرلار:

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى لىرىك شېئىرلار، ئېپىك شېئىرلارغا قارىغاندا سانى كۆپ. ئۇلار مەزمۇنىغا قاراپ، قوشاقلار، مەرسىيىلەر، ساقىنامىلەر، ماقال ـ تەمسىللەر، مۇنازىرەنامىلەردىن ئىبارەت بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) قوشاقلار:

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان تارىخىي، ئىجتىمائىي، ئېستېتىك قىممىتى يۇقىرى بولغان كۆپلىگەن قوشاقلارنى خاتىرىگە ئالغان. بۇ قوشاقلار مەزمۇن جەھەتتىن سەككىز چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

① ئەمگەك قوشاقلىرى؛
② جەڭ قوشاقلىرى؛
③ ماتەم قوشاقلىرى؛
④ تەبىئەت قوشاقلىرى؛
⑤ شاراب قوشاقلىرى؛
⑥ مۇھەببەت قوشاقلىرى؛
⑦ پەندى - نەسىھەت قوشاقلىرى؛
⑧ بايرام قوشاقلىرى.

① ئەمگەك قوشاقلىرى: مەلۇمكى، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئۆۋچىلىق ئىدى. تەبىئەتتىن يېغىپ - توپلاش باسقۇچىدا كىشىلەر پەقەت ئۆۋ غەنىيمەتلىرى ۋە دەل - دەرەخلەرنىڭ مېۋىلىرىنى ئوزۇق قىلىش ئارقىلىقلا ئۆز تۇرمۇشىنى قامدايتتى. «دىۋان» دىكى بىر قىسىم قوشاقلاردا قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ دەل مانا شۇ ئۆۋچىلىق ۋە مېۋە يېغىش پائالىيەتلىرى سۈرەتلەپ بېرىلگەن.

مەسىلەن:

يىگىتلەرنىڭ ئىشلىتىپ،
يېغاچ يەمىش ئىرغاتۇ،
قۇلان، كىيىك ئاۋلاتۇ،
بەدرەم قىلىپ ئاۋنالىم.

[يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ، قۇلان - كىيىك ئۆۋلىتىپ، بايرام قىلىپ،

كۆڭۈل ئاچايلى.]

چاغرى بېرىپ قۇشلاتۇ،
تايغان ئىدىپ تىشلاتۇ،
تىلكۇ توڭۇز تاشلاتۇ،
ئەردەم بىلە ئۆگلەلىم.

[قارچىغىغا قۇشلىتىپ، تايغانلارنى ئىز قوغلىتىپ چىشلىتىپ، تۇلكە ۋە تۈگۈزلارنى تاش بىلەن ئۇرۇپ، پەزىلىتىمىز بىلەن ماختىنايلى.]

بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قىسىم قوشاقلاردا ھايۋانلارنى ئوۋلاشنىڭ جەريانى ۋە ئۇسۇل - چارىلىرى ئىپادە قىلىنغان.

ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ دەۋر ئالاھىدىلىكى بار بولۇپ، بۇ تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

A. بۇ قوشاقلار ئەجدادلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى تۇرمۇش ئادەتلىرىنى، تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

B. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەينى دەۋردىكى ھالىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

C. ئەجدادلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى كوللېكتىۋىزملىق روھىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

② جەڭ قوشاقلىرى: «دىۋان» دىكى بىر قىسىم قوشاقلاردا قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار، تاجغۇتلار بىلەن قىلىنغان جەڭ، جۈملىدىن توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئارا زىددىيەت - توقۇنۇشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن:

ئەرەن ئاپى ئوقىشتىلار،
قىڭىر كۆزىن باقىشتىلار.
قامۇغ تولمۇن توقۇشتىلار،
قىلىچ قىنقا كۈچۈن سىغدى.

[باتۇر ئەرلەر بىر - بىرىنى جەڭگە چاقىرىشتى، قىڭغىر

كۆز بىلەن قاراشتى، قورال بىلەن توقۇنۇشتى، قىلىچ قىنىغا تەستە سىغدى.]

ئېرە ئارغ ئۆزىپەشۇر،
ئۇچن، كەكىن ئىرتەشۇر.
ساقال تۇتۇپ تارتىشۇر،
كۆكسى ئارا ئوتى تۇتار.

[باتۇرلار بىر - بىرىگە قاراپ ھۇرپىيىشىپ، ئۆچ - ئىنتىقام ئېلىشنى ئىستەيدۇ، ساقاللىرىنى يۇلۇپ تارتىشىدۇ، ئۇلارنىڭ قەلبىدە غەزەپ ئوتلىرى لاۋۇلدايدۇ.]

تاڭغۇت سۆسىن ئۇشكىلەدى،
كىشى ئىشىن ئەلۋكىلەدى.
ئەرىن ئاتىن بەلكىلەدى،
بۇلۇن بولىپ باشى تىغدى.

[تاڭغۇت قوشۇننىنى ئۇششۇپ تۇرغاندا باستى، ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى، ئەرلىرىنى، ئاتلىرىنى غەنىيمەت ئالدى، تاڭغۇتلار ئەسىر بولۇپ، بېشىنى ئەگدى.]

جەڭ قوشاقلىرىنىڭ يەنە بىر قىسمىدا دىنىي سەۋەب تۇپەيلىدىن پەيدا بولغان ئۇرۇشلار، يەنى مۇسۇلمان بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ كاپىر ئۇيغۇر - «تات» لارغا قارشى يۇرۇشلىرى، تۇركەشلەر ۋە ياباغۇلار بىلەن بولغان جەڭلەرمۇ بايان قىلىپ بېرىلگەن. مەسىلەن:

كەلدى ماڭا تات،
ئەيدىم ئەمدى يات.
قۇشقا بولۇپ ئەت،
سېنى تىلەر ئۇس بۆرى.

[ئالدىمغا بىر تات كەلدى. مەن ئۇنىڭغا: سەن ئەمدى بۇ يەرگە يات، قۇشقا ئۇزۇق بول، سېنى بۆرىلەر كۆتىۋالىدۇ، دېدىم.]

بەچكەم ئۇرۇپ ئاتلاقا،
ئۇيغۇر داقى تاتلاقا.
ئوغرى ياۋۇز ئىتلاقا،
قۇشلار كىبى ئۇچتىمىز.
[ئاتلارغا بەلگە تاقاپ، ئۇيغۇر تاتلارغا، ئوغرى، ياۋۇز ئىتلارغا قارشى خۇددى قۇشتەك ئۇچتۇق.]
كەلىكىزلەيۇ ئاقتىمىز،
كەندلەر ئۇزە چىقتىمىز.
فۇرخان ئەۋىن يىقتىمىز،
بۇرخان ئۇزە سىچتىمىز.
[كەلكۇندەك ئېقىپ كەلدۇق، قەلئەلەر ئۇستىگە چىقتۇق، بۇتخانىلارنى چېقىپ يىقىتتۇق، بۇتلار ئۈستىگە تەرەت قىلدۇق.]

③ ماتەم قوشاقلىرى: بۇ خىل قوشاقلاردا ئالىپ ئەر تۇغا ۋە نامەلۇم بىر قەھرىمانلىك ۋاپاتىغا مەرسىيە ئوقۇلغان. ئالىپ تۇغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا تارقالغان رىۋايەتنىڭ ئەر باتۇر قەھرىمانى. تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىبلەر، تارىخچىلار ۋە سىياسەتچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، ئالىپ ئەرتۇغا ھەققىدە كۆپ توختىلىپ ئۆتكەن. رىۋايەت ۋە قوشاقلاردا بايان قىلىنىشىچە، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمان خاقانى بولۇپ، يات ئەللەرنىڭ مۇداخىلىسىگە قارشى ئۇرۇشلاردا ئاجايىپ باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەن.

ئەمما ئۇ كىيىن دۇشمەنلىرى تەرىپىدىن سۇيىقەستكە ئۇچراپ قۇربان بولغان. شۇنىڭدىن كىيىن كىشىلەر ئۇنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. بۇ خىل قوشاقلاردا ئالىپ ئەرتۇغانىڭ قەھرىمانلىقى مەدھىيىلەنگەن ۋە كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭدىن ئايرىلغاندىن كىيىنكى چوڭقۇر قايغۇ - ھەسرەتلىرى ئىپادە قىلىنغان.

«دۇان» دا خاتىرلەنگەن ماتەم قوشاقلىرى ئىچىدە يەنە بىر نامەلۇم قەھرىمانلىق ۋاپاتى ھەققىدىكى ھەسرەتلىك قوشاقلار بار.

④ تەبىئەت ۋە پەسىل قوشاقلىرى: «دۇان» دىكى بىر قىسىم قوشاقلاردا ھەرخىل پەسىللەرگە ماس بولغان تەبىئەت ئۆزگىرىشلىرى ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن سىزىپ بېرىلىدۇ. ئۇلاردا «يىپەك گىلەمدەك يۇمشاق»، «ئىپارەدەك خۇشپۇراق»، «ئۇنچە قېپى يېرىلغاندەك ئېچىلىپ كەتكەن» خىلمۇ خىل گۈللەر، تاغلاردىن ئېقىپ چۈشۈۋاتقان سۈپسۈزۈك سۇلار، قېيىقتەك ئۇزۇۋاتقان كۆكۈچ بۇلۇتلار، تامچىلاپ چۈشۈۋاتقان يامغۇرلار شۇنداق جانلىق، شۇنداق كۆركەم تەسۋىرلەنگەنلىكى، بۇ خىل قوشاقلارنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز ھالدا تەبىئەت دۇنياسىنىڭ گۈزەللىكىگە زوقلىنىپ، مەست بولۇپ كېتىمىز:

تۇرلۇك چەچەك يارلىدى،
بارچىن يادىم كەرىلدى.
ئۇچماق يەرى كۆرۈلدى،
قۇملۇق يەنە كەلگۈسۈز.

[خىلمۇ خىل گۈل - چېچەكلەر ئېچىلدى، يىپەك گىلەم يېيىلدى،
يەر كۆرۈندى، سوغۇق ئەمدى كەلمەيدۇ.]

قار بۇز قامۇغ ئارۇشدى،
تاغلار سوۋۇق ئاقىشدى.
كۆكشىن بۇلىت ئۆرۈشدى،
قايغۇق بولۇپ ئەكرىشۇر.

[قار - مۇزلار پۈتۈنلەي ئېرىدى. تاغلاردىن سۇلار ئېقىشقا باشلىدى. كۆكۈچ بۇلۇت كۆتۈرۈلدى، ئۇ خۇددى قېيىقتەك چايقىلىدۇ.]

ياغمۇر ياغىپ ساچىلدى،

تۇرلۇك چەچەك سۇچۇلدى.
يىنچۇ قابى ئاچىلدى،
چىندان، يىپار يۇغرۇشۇر.
[يامغۇر تامچىلاپ چېچىلدى، ھەرخىل گۈللەر ئۇنۇپ چىقتى، گويا ئۇنچە قېپى ئېچىلدى، سەندەل ۋە ئىپارەك خۇش پۇراق چېچىلدى.]

قەدىمكى زامانلاردا كىشىلەر تەبىئەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ سەۋەبىنى ياخشى چۈشەنمىگەن، يىلنىڭ بىر پەسلى ئۇلارنى ناھايىتى خۇشاللاندۇرسا، يەنە بىر پەسلى قايغۇغا سالغان. مەلۇمكى، ياز پەسلى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئۈچۈن ياخشى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. قىش پەسلىدە بولسا بۇنداق ئىمكانىيەتلەر يوق بولۇپلا قالماستىن، يېتەرلىك ئۇزۇق ـ تۇلۇك ۋە يەم ـ خەشەك يىغىۋالمىغان قەبىلىلەر ئېغىر ھالاكەتكە ۋە قىينىچىلىققا ئۇچرىغان. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ قوشاقلىرىدا ياز پەسلى چوڭ سۆيۈنۈش ۋە مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلەنسە، قىش پەسلى بىزارلىق ۋە نارازىلىق كەيپىياتى بىلەن سۇرەتلەپ بېرىلگەن.

«دىۋان» دىكى «قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى» ناملىق ھەجۋىي قوشاق ئەنە شۇنداق مەزمۇندىكى قوشاقتۇر.

⑤شاراب قوشاقلىرى: بۇ خىل قوشاقلاردا شاراب سورۇنىدىكى كۆرۈنۈشلەر، كىشىلەرنىڭ شاراب ئىچىش ۋاقتىدىكى ھېسسىياتلىرى ۋە شاراب پەيدا قىلغان خۇشاللىق كەيپىياتلىرى ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۆگلەر قامۇغ تۇزۇلدى،
ئۇرۇق ئىدىش تىزىلدى.
سەنسىز ئۆزۈم ئۇزەلدى،
كەلگىل ئامۇل ئوينالىم.

[سازلار تەڭشەلدى، ئۇرۇق، قەدەھلەر تىزىلدى، سەنسىز

كۆڭلۈم يېرىم بولدى، تېز كەل، تىنچ ئويناپلى.]

⑥ مۇھەببەت قوشاقلىرى: «دىۋان» دىكى مۇھەببەت قوشاقلىرىدا ئىنسانلارنىڭ نازۇك مۇھەببەت تۇيغۇلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۆز يارىنىڭ گۈزەللىكى، ئۇنى چەكسىز ياخشى كۆرۈش ھېسسىياتى ۋە ئىشقى ـ پىراق ھەسرەتلىرى چوڭقۇر ئىپادە قىلىپ بېرىلگەن. مەسىلەن:

بۇلنار مېنى ئۇلاس كۆز،
قارا مەڭىز قىزىل يۈز.
ئاندىن تامار تۇگەل تۇز،
بۇلناپ يەنە ئول قاچار.

[ئەسىر قىلدى خۇمار كۆز، قارا مەڭلىك، قىزىل يۈز، ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي گۈزەللىك ياغار، مېنى ئەسىر قىلدىيۇ، ئۆزى قاچتى.]

يالۇن ئانىڭ كۆزى،
يەلكىن ئانىڭ ئۆزى.
تولۇن ئايىن يۈزى،
يەردى مېنىڭ يۈرەك.

[ئۇنىڭ كۆزى جادۇ كۆز، ئۇنىڭ ئۆزى مۇساپىر، ئۇنىڭ يۈزى تولۇن ئاي، ئۇ مېنىڭ يۈرىكىمنى پارە ـ پارە قىلىۋەتتى.]

ئۇزىڭ مېنى قۇمىتتى،
ساقنچى ماڭا يۇمۇتتى.
كۆڭلۈم ئاڭار ئەمتتى،
يۈزۈم مېنىڭ سارغارۇ.

[ئىشقى ئوتى مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ ماڭا يېپىشتى، كۆڭلۈم ئۇنىڭغا باغلاندى، مېنىڭ چىرايىم سارغايدى.]

يىغلاپ ئۇدۇ ئارتادىم،
باغرىم باشىن قارتادىم.

قاچمىش قۇتۇغ ئىرتەدىم،
ياغمۇر كىبى قان ساچار.
(يىغلاپ كەينىدىن ئاختۇردۇم، قەلبىم ياراسىنى قايتىدىن قوزغىدىم. قاچقان بەختىمنى ئىزلىدىم، كۆزۈمدىن يامغۇردەك قان چېچىلدى.)

⑦ پەندى ـ نەسىھەت قوشاقلىرى: «دىۋان» دا يەنە بىر قىسىم دىداكتىك قوشاقلار بولۇپ، بۇ خىل قوشاقلاردا بىلىم ئۆگىنىش، بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلەش، مال ـ دۇنياغا بېرىلمەسلىك، ئەخلاقلىق بولۇش، ئۆز جۆرىسىگە سادىق بولۇپ، ئىناق ئائىلە بەرپا قىلىش، باشقىلارغا ئىللىق مۇئامىلە قىلىش ۋە مېھماندوست بولۇش قاتارلىقلار ھەققىدە كىشىلەرگە چوڭقۇر نەسىھەت قىلىنىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇش جەريانىدا ھاسىل قىلغان قىممەتلىك تەجرىبە ـ ساۋاقلار خۇلاسىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئالغىل ئۆگۈت مەندىن ئوغۇل
ئەردەم تىلە.
بويدا ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ
بىلگىڭ ئۇلە.

[ئەي ئوغۇل، مېنىڭ نەسىھىتىمنى قوبۇلاقتا تۇت، پەزىلەت تىلە. ئەل ئارىسىدا بۇيۇك ئالىم بول، بىلىمىڭنى تارقات.]

ياغى ئەرۇر يالڭۇقنىڭ
باڭى تۇۋار.
بىلگ ئەرى ياغىن
مەلىك سەۋەر.

[مال ـ دۇنيا ئىنسانىنىڭ دۈشمىنى، بىلىملىك ئەر دۈشمەننى قانداقمۇ سۆيسۇن؟!]

قولداش بىللە ياراشغىل،
قارىشىپ ئادىن ئۇدۇرمە.

بەك تۈت ياۋاش تاقاغۇ،
مۇڭلىن يازىن ئەدىرمە.
[قولدىشىڭ بىلەن ياخشى ئۆت، ئۇنىڭ بىلەن قارشىلىشىپ باشقىلارغا كۆز سالما، ئۆزىدىكى ياۋاش توخۇنى چىڭ تۈت، دالىدىكى قىرغاۋۇلنىڭ پەيىگە چۈشمە.]
كۆرگىلۈگ تونۇغ ئۆزۈڭە،
تاتلىغ ئاشىغ ئادىنقا.
تۈتغىل قونۇق ئاغرىلغ،
يادسۇن چاۋلىڭ بودۇنقا.
[چىرايلىق كىيىم ئۆزۈڭگە، شېرىن تائام ئۆزگىگە، مېھمانلارنى ھۆرمەتلە، نامىڭ خەلق ئىچىگە يېيىلسۇن.①]
⑧ بايرام، مۇراسىم قوشاقلىرى: بۇ قوشاقلاردا، خەلق ئاممىسىنىڭ ئەنئەنىۋى بايرام، مۇراسىم كۈنلىرىدىكى خۇشاللىق كەيپىياتى جانلىق سۈرەتلەنگەن.
كۈگلەر قامۇغ تۈزۈلدى،
ئۇرۇق ئىدىش تىزىلدى.
سەنسىز ئۆزۈم ئۈزەلدى،
كەلگىل ئامۇل ئويىنالىم.

[كۈيلەر تۇلۇق تۈزۈلدى،
ئۇرۇق، ئىدىش تىزىلدى.
سەنسىز ئۆزىگىم ئۈزۈلدى،
كەل خاتىرجەم ئويىنايلى.]

ئۇرۇق باشى قازلايۇ،
ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ.

① يۇقىرىقى مەزمۇنلار ئوسمان ئىسمائىلنىڭ «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» دېگەن كىتابىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيالدىن پايدىلىنىپ تۈزۈلدى.

ساقىنچ قوۇدى كىزلەيۇ،
تۇن كۈن بىلە سەۋنەلىم.

[ئۇرىق بېشى غازغا ئوخشاپ،
ساغ تۇلۇپ كۆزگە ئوخشاپ.
قايغۇنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىپ،
كېچە - كۈندۈز سۆيۈنەيلى.]

(2) مەرسىيىلەر:

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» گە خەلق ئارىسىدا تارقالغان 17 كۇپلېت مەرسىيىنى خاتىرىلىگەن. بۇلار تۇڭا ئالىپ ئەرگە ۋە نامەلۇم قەھرىمانغا ئوقۇلغان مەرسىيىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

(3) ساقىنامىلەر.

(4) ماقال - تەمسىللەر:

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ~~278~~ پارچە ماقال - تەمسىل خاتىرىلەنگەن. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قاپىيىداش كەلگەن شېئىرلىق خۇسۇسىيىتى يۇقىرى ئەسەرلەر.

(5) مۇنازىرەنامىلەر:

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە تەبىئەت ۋە پەسىل ھەققىدىكى نۇرغۇن شېئىرلار، خاتىرىگە ئېلىنغان بولۇپ، بۇلار «قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى» قاتارلىق مۇنازىرە خاراكتېرىدىكى شېئىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە باھار، ياز، قىش پەسىللىرىگە ئائىت شېئىرلارمۇ بار.

4. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دىكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىلىرى

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ مەزمۇنى مول بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇنىڭ بەدىئىي

ئالاھىدىلىكى ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

«دىۋان» دىكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ بەدئىيلىك جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكى جەھەتلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

1) ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدە پارچىلارنىڭ مەزمۇنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يەنى تۇرمۇش چىنلىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى بولغان شەخسلەر، ئۆتكەن ۋەقەلەر چىنلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن.

«دىۋان» دا خاتىرىلەنگەن ئېپوس، داستان، رىۋايەت، ئەپسانە، قوشاقلارنىڭ ھەممىسىدە ھايات، تۇرمۇش چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنىڭغا، تۆڭا ئالىپ ئەر ئېپوسى، بىكەچ ئارسلان تېگىن داستانى، ئەمگەك قوشاقلىرى قاتارلىقلارنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

2) ئەدەبىي پارچىلار ئۆزىگە خاس قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئەدەبىي پارچىلار ھەجىم جەھەتتىن ئىخچام، ئۇي - پىكىرنى مەنتىق تەرتىپى بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇنىڭغا ئەسەردە خاتىرىگە ئېلىنغان «چىگىل، ئۇيغۇر، تۈركمەن» ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

«دىۋان» دا خاتىرىلەنگەن شېئىر - قوشاقلار كۇچلۇك مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ شېئىر - قوشاقلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى شېئىر شەكىللىرىنىڭ ئۇلگىلىرىنى ساقلاپ قالغان.

ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى: (1) ۋەزىن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىك؛ (2) ژانىر جەھەتتىكى

ئالاهىدىلىك؛ (3) قاپىيە جەھەتتىكى ئالاهىدىلىك دەپ ئۇچ جەھەتتىن ئىپادىلىنىدۇ.

(1) ۋەزىن جەھەتتە، «دىۋان» دىكى شېئىر - قوشاقلار بارماق ۋەزىندە ۋە ئاروز ۋەزنىلەردە يېزىلغان.

(2) ژانىر جەھەتتە، «دىۋان» دىكى شېئىر - قوشاقلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ قوشاق، غەزەل ژانىرلىرىدا يېزىلغان. قوشاق شەكىلدە يېزىلغانلىرى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

(3) قاپىيە جەھەتتە، «دىۋان» دىكى شېئىر - قوشاقلار خۇددى قوچۇ ئۇيغۇر شېئىر - قوشاقلىرىنىڭكىگە ئوخشاش قاپىيە شەكىللىرى ھەرخىللىققا ئىگە بولۇپ، باش قاپىيە، ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلار دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ.

① باش قاپىيىلىك شېئىرلار: بۇ مىسرانىڭ بەشىدىكى سۆزلەر قاپىيىداش كېلىدىغان شېئىرلارنى كۆرسىتىدۇ.

مەسلەن: ئاۋلاپ مەنى قويماڭىز،
ئايىق ئايىب قويماڭىز.
ئاقار كۆزۈم ئۇش تەڭىز،
تەگرە يۇرە قۇش ئۇچار.

باش قاپىيىلىك شېئىرلارنىڭ يەنە نۇرغۇن شەكىللىرى بار.

② ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلار: بۇ مىسرا ئايىغىدىكى سۆزلەر قاپىيىداش كېلىدىغان شېئىرلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلارنىڭ شەكىللىرىمۇ كۆپ خىل.

مەسلەن:

چاغرى بېرىپ قۇشلاتۇ،
تايغان ئىدىپ تىشلاتۇ.
تىلكۇ تۈگۈز تاشلاتۇ،
ئەردەم بىلە ئۆگلەلىم.

3) ئەدەبىي پارچىلار تىل جەھەتتە ئۆزگىچىلىككە ئىگە. «دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلارنىڭ تىل جەھەتتىكى

ئالاهىدىلىكلىرى تۆۋەندىكى ئۇچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) ئەدەبىي پارچىلارنىڭ تىلى قەدىمىيلىككە ئىگە. چۈنكى «دىۋان» دا خاتىرىلەنگەن ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ناھايىتى قەدىمىي دەۋرلەرگە مەنسۇپ، شۇڭا ئۇلاردا ئىشلىتىلگەن تىللارمۇ قەدىمىيلىككە ئىگە.

(2) خەلقنىڭ جانلىق تىلى ئىشلىتىلگەن. چۈنكى مەھمۇد كاشغەرى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ ھەممىسىنى تەخمىنەن 15 يىللىق دالا تەكشۈرۈشىدە خەلق ئارىسىدىن توپلىغان. ئۇ «دىۋان» دا شائىرلاردىن پەقەت «چۈچۈ» ئىسىملىك بىر شائىرنىڭ نامىنىلا تىلغا ئالىدۇ. ئەدەبىي پارچىلارنىڭ تىلىدا خەلقنىڭ چارۋىچىلىق، بوستانلىق، ھۈنەر كەسپىگە دائىر تىل ئامىللىرى كۆپ.

(3) ئوبرازلىق تىل ئىشلىتىلگەن.

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا خاتىرىلىگەن ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ تىلىدا ئوبرازلىق تىللارمۇ ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭغا ئېپوسلار، داستانلاردىن پارچىلار، قوشاقلار، بولۇپمۇ ماقال ـ تەمسىللەرنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. لىرىك ئوبرازنى ئوبرازلىق تىل بىلەن سۈرەتلىگەن تۆۋەندىكى بىر كۇپلېت قوشاقنى كۆرەيلى.

بۇلنارمەنى ئۇلاس كۆز،
قارا مەڭىز قىزىل يۈز.
ئاندىن تامار تۇگەل تۈز،
بۇلنار يەنە ئول قاچار.

[خۇمار كۆزلۈك، قارا مەڭلىك، قىزىل يۈز مېنى ئەسىر قىلىۋالدى. ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي گۇزەللىك تامىدۇ. مېنى ئەسىر قىلىدىيۇ، ئۆزى قاچتى.]

(4) ئەدەبىي پارچىلاردا قوللىنىلغان ئىستىلىستىك ۋاستىلەر. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە خاتىرىلەنگەن ئەدەبىيات

نەمۇنىلىرى، بولۇپمۇ شېئىر ـ قوشاقلاردا ئىستىلىستىكا ۋاستىلەر كۆپ ھەم جايىدا قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

ئاساسلىق قوللىنىلغان ۋاستىلەر ـ ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش، سۈپەتلەش، مۇبالىغە، قايتۇرما سوراق، كىنايە، سىمۇۋول قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

(1) ئوخشىتىش.

«دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى خاتىرىگە ئېلىنغان شېئىر، قوشاقلارنىڭ كۆپىنچىلىرىدە ئوخشىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. مەسىلەن:

ئىۋرىق باشى قازلايۇ،
ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ.
ساقىنچ قۇدى كىزلەيۇ،
تۇن كۈن بىلە سەۋنەلىم.

[ئىۋرىق بوينى غاز بوينىغا ئوخشايدۇ. لىق تولغان قەدەھ كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ. . . . .] بۇ شېئىردا، ئىۋرىقنىڭ بوينى غازنىڭ بوينىغا ئوخشىتىلغان. لىق تولدۇرۇلغان قەدەھ، كۆزگە ئوخشىتىلغان. «دېۋان» دا يەنە، قوشۇن ـ كەلكۈنكە، قەھرىمانلارنىڭ ۋارقىراشلىرى بۆرىنىڭ ھۇۋلىشىغا، يېشىل زېمىن جەننەتكە، گۈل ـ چېچەك ھىدى ئىپارغا ئوخشىتىلغان ئوخشىتىشلار ناھايىتى كۆپ.

(2) سېلىشتۇرۇش.

«دېۋان» دا يازبىلەن قىشلىقنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى سېلىشتۇرۇلغان شېئىرلار خاتىرىگە ئېلىنغان. بۇ شېئىرلادا ھەربىر پەسىللەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى كۆرسىتىپ بېرىلگەن ھەم بۇ ئىجتىمائىي مەسىلىرگە كۆچۈرۈلگەن.

مەسىلەن:

ئول قار قامۇغ قىشىن ئىنەر،

ئاشلىق تارىغ ئانىن ئۇنەر.
ياۋلاق ياغى مەندە تىنار،
سەن كەلسەڭ تەبرەشۇر.

[قىشتا دائىم قار ياغىدۇ، شۇڭا بۇغداي - تېرىق ئۇنىدۇ. مەندە يامان دۇشمەنلەر تىنچىپ قالىدۇ، سېنىڭ كېلىشىڭ بىلەن قوزغىلىدۇ].

(3) جانلاندۇرۇش.

«دىۋان» دا خاتىرىلەنگەن بەزى قوشاقلاردا، تەبىئەتتىكى تۇرلۇك شەيئىلەر قىلىقلاندۇرۇلۇپ، ئىجتىمائىي ھايات ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

مەسىلەن:

قىش ياي بىلەن توقۇشتى،
قىڭىر كۆزۈن باقىشتى.
تۇتۇشقالى ياقىشتى،
ئۇتغالىمات ئوغراشۇر.

[قىش بىلەن ياز توقۇنۇشتى، قىڭىر كۆزى بىلەن بېقىشتى، تۇتۇشماق بولۇپ يېقىنلاشتى، ئۇلار بىر - بىرىنى يېڭىشنى خالايدۇ].

(4) سۈپەتلەش.

«دىۋان» دىكى بەزى شېئىرلاردا مەۋھۇم ئۇقۇمنى كونكرېتلاشتۇرۇش يولى بىلەن مەزمۇننى ئېنىق ئىپادىلەپ بېرىدىغان سۆزلەر ئىشلىتىلگەن.

مەسىلەن:

ئۇزۇك ئوتى تۇتۇنۇپ،
ئۆپكە - يۈرەك قوغرۇلۇر.

[ئىشق ئوتى تۇتىشىپ، ئۆپكە - يۈرەك قورۇلۇر.]

(5) مۇبالىغە.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە كۈچلۈك مۇبالىغە سۆزلىرى

قوللىنىلىپ، دېمەكچى بولغان پىكىرنى كۆچلۈك ئىپادىلەپ بېرىدىغان شېئىرلار خاتىرىلەنگەن.

مەسىلەن:

ئاقتۇدۇر كۆزۈم يوللۇغ،
تۇشلەنۇر ئۆردەك يۇغاق.

[كۆزۈمدىن ياش بۇلاق بولۇپ ئاقىدۇ. ئۇنىڭغا ئۆردەك چۈشىدۇ.]

(6) تەكرار سوراق.

قايتا ـ قايتا سوراق ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، مەسىلىگە جاۋاب بەرگەندە، پىكىر ناھايىتى ئېنىق، چۈشىنىشلىك، تەسىرلىك بولىدۇ. «دۇنيانۇ لۇغەتت تۇرك» تە سوراق ئۇسۇلى قوللىنىلمىغان تۆۋەندىكى شېئىرلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئالىپ ئەر تۇڭا ئۆلدىمۇ؟
ئەسىز ئازۇن قالدىمۇ؟
ئۆزلەڭ ئۆچىن ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

[ئالىپ ئەر تۇڭا ئۆلدىمۇ؟ ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ؟ پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.]

(7) كىنايە.

«دۇنانۇ لۇغەتت تۇرك» تە كۆچلۈك كىنايە قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئوي ـ پىكىرنى كۆچلۈك ئىپادىلەيدىغان شېئىرلار كۆپ ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن:

ياغى بەگدىن ئودۇقلادى،
كۆرۈپ سۇنى ئادىقلادى.
ئۆلۈم ئانى قونۇقلادى،
ئاغىز ئىچرە ئاغۇ ساغدى.

[دۇشمەن بەگدىن مۇگدەپ قالدى، قوشۇننىڭ كۆرۈپ

مەڭدەپ قالدى، ئۆلۈم ئۇنى مېھمان قىلدى، ئاغزى ئىچىگە ئوغا سالدى.[①]]

(8) سىمۋول.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ۋەقە ياكىسى چۈشەنچە، نەرسىلەرنىڭ ئىپادىسى ئۇچۇن كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلگەن سۆزلەر قوللىنىلغان شېئىرلار خاتىرىلەنگەن.

مەسىلەن:

سەندەن قاچار سۇندىلاچ،
مەندە تىنار قارلىغاچ.
تاتلىغ ئۆتەر سۇندۇڭاچ،
ئەركەك تىشى ئۇچراشۇر.

[سەندىن قۇشقاچلار قاچىدۇ، مەندە قارلىغاچلار تىنچ ياشايدۇ، بۇلبۇللار تاتلىق سايرايدۇ، ئەركەك - چىشى جۇپلىشىدۇ.]

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى شېئىر - قوشاقلار بەدىئىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەردىن باشقا يەنە ئىجادىيەت مېتودى جەھەتتىن ساپ رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسلۇبىغا ئىگە. لىرىك ئوبرازلار بىلەن قەھرىمانلار روھىي دۇنيانى كۆرسىتىپ بەرگەن، شېئىر - قوشاقلار ئاھاڭدارلىققا ئىگە، شېئىرىي تۇيغۇغا باي بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

5. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ماقال - تەمسىللەر

1) قىسقىچە چۈشەنچە:

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى تۈزۈشتە مەركىزىي - ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق

① يۇقىرىقى مەزمۇنلار «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيالدىن پايدىلىنىپ تەييارلاندى.

خەلقلەرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى، تۇرمۇشىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ ئۇلارنىڭ تىل ماتېرىياللىرىنى توپلاش بىلەن بىرگە يەنە ئەدەبىياتنى، فولكلورنى، بولۇپمۇ تۇركىي تىللىق خەلقلەر تىللىرىنىڭ جەۋھىرى ھېسابلانغان ماقال ـ تەمسىللەرنى كەڭ تۈردە توپلاپ، بۇلارنى نەمۇنە سۈپىتىدە «دىۋان» غا كىرگۈزۈپ خاتىرىلىگەن.

بۇ ماقال ـ تەمسىللەر جەمئىي 279 پارچە بولۇپ، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» كە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە 1 ـ تومغا 152 پارچە، 2 ـ تومىغا 44 پارچە، 3 ـ تومىغا 83 پارچە كىرگۈزۈلگەن.

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» غا كىرگۈزۈلگەن ماقال ـ تەمسىللەر تارىخىنىڭ قەدىمىيلىكى، تېما دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ موللىقى، ئىپادىلەش كۈچىنىڭ يۇقىرىلىقى، سان جەھەتتىن كۆپلىكى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، ئۆرپ ـ ئادىتى، تىلىنى ئەتراپلىق ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى بىلەن يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ يەنە قويۇق ئەدەبىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

2) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ تۈرلىرى:

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا ئاساس قىلغان تىل ـ خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى ئىدى. ئالىم بۇ تىلنى ئۆز ئالاھىدىلىكى بىلەن ئەرەبلەرگە تونۇشتۇرۇشتا، ئاساسلىقى ماقال ـ تەمسىللەرنى كۆپ مىسالغا ئالغان.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە مىسالغا ئالغان ماقال ـ تەمسىللەر ئىپادىلىگەن مەزمۇنىغا قاراپ يەتتە چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ تۈرلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئەمگەك توغرىسىدىكى ماقال ـ تەمسىللەر.

(2) كىشىلىك هايات، ۋاقىت، تۇرمۇش، ئىنسان تەبىئىتى توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەر.

(3) ئەدەب - ئەخلاق، تەلىم - تەربىيە، باتۇرلۇق توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەر.

(4) ئەقىل، بىلىم، چارە - تەدبىر كەسىپ توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەر.

(5) ئادەمگەرچىلىك، ئىناقلىق، ئۇرۇق - تۇغقاندارچىلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەر.

(6) ئۆرپ - ئادەت، سودا - سېتىق توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەر.

(7) مۇھەببەت، تەن ساقلىق، نەرسىلەر توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەر.

3) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ماقال - تەمسىللەرنىڭ پەلسەپىۋى ئالاھىدىلىكلىرى:

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە خاتىرىلەنگەن ماقال - تەمسىللەردىكى پىكىر چوڭقۇر پەلسەپىۋي ئاساسقا ئىگە بولغان ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھېكمەتلەردىن ئىبارەت.

بۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن چۈشىنىۋالالايمىز:

(1) ماقال - تەمسىللەردە كىشىلىك هايات، ئالەم، تەبىئەت، جەمئىيەت، دۇنيا قاراش، بىلىش، شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى قاتارلىق پەلسەپىدىكى مۇھىم مەسىلىلەر ئىپادە قىلىنغان.

(2) پەلسەپىدىكى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى بولغان مېھنەت بىلەن بەختنىڭ مۇناسىۋىتى، ئىنسانلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتى بىلەن شەخسنىڭ رولى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىلىش بىلەن ئەمەلىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئىپادىلەنگەن.

(3) ماقال ـ تەمسىللەردە، ئىنسانىنىڭ بىلىم بىلەن مۇناسىۋىتى، ئىنسانىنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت بىلەن مۇناسىۋىتى، ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى تونۇشى، ئىناقلىق بىلەن نەتىجىسىنىڭ مۇناسىۋىتى، ئىقتىدار بىلەن تىرىشىشنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئېپادىلىگەن.

يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەرگە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ماقال ـ تەمسىللەر مىسال بولالايدۇ.

§ 5 . ئەھمەد يۈكنەكى، ئەھمەد يەسەۋى

1. ئەھمەد يۈكنەكى

ئەھمەد يۈكنەكى (? 1110 — ? 1180) نىڭ تولۇق ئىسمى ئەدىب ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى. زامانداشلىرىنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئەدىب ئەھمەد ياكى ئەھمەد يۈكنەكى دەپ ئاتالغان. شائىرنىڭ دادىسى مەھمۇد، يۇرتى يۈكنەك دېگەن يەر ئىدى. ئۇ تۇغما ئەما كىشى بولسىمۇ، لېكىن يېتۈك ئەدىب، فازىللارنىڭ كاتتىسى بولۇپ يېتىشكەن. ئەھمەد يۈكنەكى قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان دەپ پەرەز قىلىنمدۇ.①

بەزىلەر قاراخانىيلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولسا كېرەك دەپ ھېسابلاشقان.② ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق»

---

① «جۇڭگو ئىسلام قامۇسى» (1994 ـ يىلى چىڭدۇ نەشرى، 138 ـ بەتتە) دا ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ ياشىغان يىللىرى 1110 — 1180 ـ يىللار دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ يەنىلا تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە.

② تۈركىيىلىك ئالىم تەجىب ئاسىم ئەھمەد يۈكنەكى تەرىپىدىن مەدھىيىلەنگەن ھاكىمبەگ — بۇيۇك ئەمىر مۇھەممەد داد ئىسپەھسالار بەگنى ئىلىكخانلار — قاراخانىيلار جەمەتىدىن، ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ ئۆزىنىمۇ ئىلىكخانىنىڭ ئەۋلادى بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلىغان.

(ھەقىقەت ئىشكى، ھەقىقەت بوسۇغىسى) ناملىق يېگانە ئەسىرى يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ يەنە «ھىبەتۇلھەقايىق» دېگەن نامىمۇ بولغان.① شائىرنىڭ ياشىغان ۋاقتى ۋە ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىللىرى ھەققىدە ئېنىق پاكىت يوق. پەقەت داستاننىڭ تىل ئۇسلۇبى ۋە مەزمۇن خاراكتېرىگە قاراپ ئىلمىي پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. بۇ ئەسەر توغرىسىدا ئىزدەنگەن ئالىملارنىڭ پىكرىگە قارىغاندا، ئەھمەد يۈكنەكى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان.

ئەسەر 14 باب②، ئۇنىڭ ئالدىنقى تۆت بابى كىرىش سۆز قىسمى، كېيىنكى 10 باب ئاساسىي مەزمۇن قىسمى.

شائىر ئۆز ئەسىرىنى «تۈركىي كىتاب» دەپ ئاتىغان. ئەدىب ئەھمەدتىن كېيىنرەك ئۆتكەن ئەمىر ئارسلان خوجا تارقان③ دېگەن كىشى ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا يازغان ئىلاۋىسىدە مۇنداق دېگەن:

تامامى ئەرۇر كاشغەر تىلى بىلە،
ئايتمىش ئەدىب رىققاتى دىل بىلە.

ئەگەر بىلسە كاشغەر تىلىن ھەر كىشى،
بىلۈر ئول ئەدىبنىڭ نە كىم ئايمىشى.

ئەسەرنى يېقىنقى زامان ئىلمىي خادىملىرى بايقىغاندىن

---

① بۇ ئەسەر بەزىدە «ھىبەتۇلھەقايىق» (ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى) دېگەن نام بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئەسەرنىڭ دەۋرىمىزگە ئۇچ خىل نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن. بۇ نام ئۇنىڭ C,B نۇسخىلىرىغا بېرىلگەن نامدىن كېلىپ چىققان. ئەسەرنىڭ A نۇسخىسى نۇسخىلارنىڭ ھەممىسىدىن كونا ھەم تولۇق بولۇپ، شۇ نۇسخىسىدا ئەسەرنىڭ نامى «ئەتەبەتۇلھەقايىق» دېيىلگەنلىكى ھەم بۇ نام ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا خېلىلا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن ھازىر شۇ نام ئىشلىتىلمەكتە.

② ئەسەر جەمئىي 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭغا كېيىن باشقىلار تەرىپىدىن ئىلاۋە قىلىنغان ئۇچ پارچە شېئىرنى قوشقاندا، ھەممىسى بولۇپ 512 مىسرا بولىدۇ. بۇ ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان.

③ بۇ كىشىنى بەزىلەر XV ئەسىردە ئۆتكەن تۈمۈرىيلەر خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ۋە شائىر كىشى بولۇپ، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» نى رەتلەپ، كۆچۈرۈشكە رىياسەتچىلىك قىلغان، دەپ ئېيتىلاپ چىققان. XM ئەسىردىكى شائىر مەۋلانە سەككاكى ئارسلان خوجا تارقان دېگەن كىشىگە قەسىدە يازغانىدى.

كېيىن، ئۇنىڭ داستان دەپ قارىغان. لېكىن ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى باشقا داستانلارغا زادى ئوخشىمايدىغان بىر خىل ئۇسۇلدا يېزىلغان. يەنى ئۇنىڭدا تۇتاش كەتكەن ۋەقەلىك باغلىنىشى، توقۇنۇش، كونكرېت ۋە سالاھىيەتلىك پېرسوناژلار ئوبرازى كۆزگە چېلىقمايدۇ.

بۇ داستان پەلسەپىۋى ياكى دىداكتىك داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىدىيىۋى مەزمۇن ئابستراكت ئەخلاقى ئۇقۇم دائىرىسىدە ئىپادىلەنگەن. شائىر ئوبېيكتنى كۆپرەك لىرىكىلىق يول بىلەن سۈرەتلەيدۇ. بۇ ھال داستاننى سىياسىي، ئەخلاقىي لىرىكىلىق چاتما شېئىرلار تۈركۈمى ياكى توپلىمى دەپ قاراشقا ئېلىپ كېلىدۇ.

شۇنى دادىل ئېيتىشقا بولىدۇكى، شائىر «بىلىم، ئەخلاق ئادالەت» چۈشەنچىسىنى بىر تال قىزىل يىپتەك داستانىنىڭ باش - ئاخىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان ئوبراز ۋاستىسى دەپ تونۇپ، شۇنى چۆرىدىگەن ئاساستا بىر قاتار ئىجتىمائىي قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئۇمۇمەن، شائىر ئەسىرىدە ئىلىم - مەرىپەتكە، بىلىم ئېلىش ئۈچۈن تىرىشقان كىشىلەرگە، مەردلىك، كەمتەرلىك، كۆيۈمچانلىق، ئادالەتلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەرگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇيدۇ. بىلىمسىزلىك، توخۇ يۈرەكلىك، قاباھەتلىك، تەكەببۇرلۇق، ۋاپاسىزلىق، خەسىسلىك، ئاچ كۆزلۈك قاتارلىق ئىللەتلەرنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. شۇنىڭدەك، ئەدىب ئەسىرىدە ئۆزى ياشىغان دەۋردىن نارازى بولۇپ، ئۇنى ھەجۋىي تىل بىلەن قاتتىق پاش قىلىپ سۆكىدۇ.

داستان قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىكى ئەدەبىياتنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«ئەتەبەتۈلھەقايىق» نىڭ قىممىتى يۇقىرىقىلار بىلەنلا

چەكلەنمەيدۇ. ئۇ يالغۇز قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئويناپلا قالماستىن، بەلكى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بىلەن كېيىنكى دەۋر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئالاقىسى، ئۆزگىرىش جەريانىنى بىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى بۇ داستاندا قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكلى بولغان باش قاپىيە شەكلى كۆپ كۆپلەتلاردا كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن:

بىلىگدىن ئۇرۇرمەن سۆزۈمگە ئۇلا،
بىلىگلىگكە يا دوست ئۆزۈڭنى ئۇلا.
بىلىگ بىرلە بولنۇر سەئادەت يولى.
بىلىگ بىل سەئادەت يولىنى بۇلا①

لېكىن، داستاننىڭ كۆپ مىسرالىرى ئاياغ قاپىيە شەكلىدە يېزىلغان.

ئومۇمەن، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك بىر ئەسەر بولۇش بىلەن بىرگە، پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىنى ئۆگىنىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىلىملىكنىڭ پايدىسى ۋە بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى ھەققىدە

41. بىلىگدىن ئۇرۇرمەن سۆزۈمگە ئۇلا،
بىلىگلىگكە يا دوست ئۆزۈڭنى ئۇلا.
بىلىگ بىرلە بۇلنۇر سەئادەت يولى،
بىلىگ بىل سەئادەت يولىنى بۇلا.

42. بەھالىغ دىنار ئول بىلىگلىگ كىشى،

① بۇ يەردىكى شېئىرلاردا خ. تۆمۈر، ت. ئايۇپلار نەشرگە تەييارلىغان «ئەتەبەتۇلھەقايىق» نىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 - يىلىدىكى نەشرى ئاساس قىلىندى.

بۇ جاھىل بىلىمسىز باھاسىز بەشى.
بىلىملىك بىلىمسىز قاچان تەڭ بولۇر،
بىلىملىك تىشى ئەر، جاھىل ئەر تىشى.

43. سۆزەككە يىلىم تەگ ئەرەنكە بىلىم،
ئەرەن كۆركى ئەقىل ئول سۆزەكنىڭ يىلىم.
بىلىمسىز يىلىمسىز سۆزەك تەگ ھالى،
بىلىمسىز سۆزەككە سۇنۇلماز ئەلىم.

44. بىلىم بىلدى، بولدى ئەرەن بەلگۈلۈگ،
بىلىمسىز تىرىگلە يىتۈك كۆرگۈلۈگ.
بىلىملىك ئەر ئۆلدى ئاتى ئۆلمەدى،
بىلىمسىز تىرىگ ئەركەن ئاتى ئۆلۈگ.

45. بىلىملىك بىرىگە بىلىمسىز مىڭىن،
تەڭەگلى تەڭەدى بىلىگنىڭ تەڭىن.
باقا كۆرگىل ئەمدى ئۇقا سىنايۇ،
نە نەڭ بار بىلىم تەگ ئاسغلىغ ئۆڭىن.

46. بىلىم بىرلە ئالىم يوقار يوقلادى،
بىلىمسىزلىك ئەرنى چۆكەردى قودى.
بىلىم يىند ئۇسانما بىل ئول ھەق رەسۇل،
بىلىم چىندە ئەرسە سىز ئارقاڭ دەدى.

47. بىلىملىك بىلىمنى ئەدەرگەن بولۇر،
بىلىم تاتغىن ئاي دوست بىلىملىك بىلۇر.
بىلىم بىلدۇرۇر بىل بىلىم قەدرىنى،
بىلىمنى بىلىمسىز ئوتۇن نە قىلۇر.

41. بىلىمدىن سالاي دوست، سۆزۈم ئۇلىنى،
تۇتۇپ ماڭ بىلىملىك كىشى قولىنى.
ئېچىلغاي بىلىمده سائادەت يولى،
بىلىم ئالكى، ئاچقىن بەخت يولىنى.

42. باھالىق دىناردۇر بىلىملىك كىشى،
بىلىمسىز نادانىنىڭ باھاسىز بېشى.
بىلىملىك، بىلىمسىز قاچان بولدى تەڭ،
بىلىملىك ئايال ئەر، نادان ئەر چىشى.

43. سۆڭەككە يىلىك تەگ، ئوغۇلغا بىلىم،
(ئەقىل كۆركى ئەرنىڭ، سۆڭەكنىڭ يىلىك.)
مىسالى بىلىمسىز يىلىكسىز سۆڭەك،
يىلىكسىز سۆڭەككە سۈنۈلماس ئىلىك.

44. بىلىمده بولۇر ئەر تونۇش ـ بەلگىلىك،
بىلىمسىز تىرىكلەر قالار كۆمۈلۈپ.
بىلىملىك ئەر ئۆلسە ئېتى ئۆلمىگەي،
بىلىمسىز تىرىكلەر تىرىكلا ئۆلۈك!

45. مىڭ نادان ـ بىلىمەسنى بىر بىلگەن يېڭەر،
بىلىمنىڭ سالمىقى شۇندىن بىلىنەر.
نەزەر سال، سىناپ كۆر، قېنى بايقىغىن،
بىلىمدەك مەنپەئەتلىك بارمىكىن ئەي ئەر!

46. بىلىمدۇر ئالىمنى ئەزىز ئەيلىگەن،
«يەر» بولدى ئەقىلسىز، بىلىم بىلىمگەن.
بىلىم ئىزده زېرىكمەي، ئۆگەن، ھەق رەسۇل:

«بىلىم چىندا بولسۇن ئىزدەڭلار» دېگەن.

47. كىشى ئىزدىنىشتە بىلىملىك بولۇر،
ئۇنىڭ تەمىنى ھەم بىلىملىك بىلۇر.
بىلىم بىلدۇرەر، بىل، بىلىم قەدرىنى،
بىلىم بىلمىگەن گول ئۇنى نە قىلۇر؟]

2. ئەھمەد يەسەۋى

ئەھمەد يەسەۋى (?1086—1116) ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىدىكى مۇھىم شەخس. ئۇ سوپىزمنىڭ روھانىيەتچىل تەركىدۇنياچىلىقىنى تەشەببۇس قىلىدىغان «يەسەۋىيە - جەھرىيە - قادىرىيە» ئېقىمىنىڭ نامايىندىسى سۈپىتىدە ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەئەسسۇپ پىكىر ئېقىمىنىڭ تارىخىدىمۇ كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتقان.

يەسەۋى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قوشاق شەكلى بىلەن يەسەۋىزملىق سوپىزم ئىدىيىلىرىنى تۇنجى بايان قىلىپ، دىنىي مەزمۇندىكى ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم بىر ئۇلگىسىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ساپ ئۇيغۇر جانلىق خەلق تىلىدا يېزىلغان شېئىرلىرى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بۇغراخان تىلى (خاقانىيە تىلى) بىلەن «چاغاتاي ئەدەبىياتى» نى تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە مۇئەييەن تارىخىي قىممەت يارىتتى.

يەسەۋى تەخمىنەن XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلارغا قاراشلىق يەتتىسۇ ۋىلايىتىدىكى سايرامدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ بوۋىسى مەھمۇد بولۇپ، دادىسى سايرام شەھىرىنىڭ شەيخلىرىدىن ئىبراھىم يەسەسىي دېگەن كىشى، ئانىسى قاراچاچ ئانا دېگەن

ئايال ئىدى.

يەسەۋىنىڭ بالىلىق چاغلىرى سايرامدا ئۆتكەن. ئۇنىڭ دادىسى ئىبراھىم شەيخ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇ «ئارسلان بابا» ناملىق ئىشاننىڭ قولىدا داۋاملىق تەربىيىلەندى. ئۇ كىشى قازا تاپقاندىن كېيىن ئۇ سايرام شەھىرىدىن بۇخارا شەھىرىگە كېلىپ، مەشھۇر تەئەسسۇپچى شەيخ يۈسۈپ ھەمەدانىنىڭ تەربىيىسىدە بولدى. يۈسۈپ ھەمەدانى ۋاپات بولغاندىن كېيىن بۇ مەشھۇر ئىشاننىڭ ئورنىدا ئەھمەد يەسەۋى خەلىپىلىك قىلىپ داڭق چىقاردى. بۇ جەريانىدا ئەھمەد يەسسەۋى تولىمۇ تەركىدۇنياچىلىق بىلەن تولغان كۆزقاراشلىرىنى - يەسسەۋىچىلىك ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن.

يەسەۋى مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى ئىشان سۈپىتىدە ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، شەيخلىق پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، زور شۆھرەت قازاندى. يەسسەۋى ئۆز يۇرتىدا — يەسەۋىدە (تۈركىستاندا) 1116 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى سىرلىق رىۋايەتلەر بىلەن يوشۇرۇنغان. ئېيتىلىشچە، ئۇ گەرچە مۇھەممەد پەيغەمبەردىن ئارتۇق ياشىماسلىقنى ئىستەپ، 63 يېشىدا چىللە خانىغا كىرىپ، روزا تۇتۇپ، ئىستىقامەت قىلغان بولسىمۇ ئىككى پەيغەمبەر يېشى — 130 يىل ئۆمۈر كۆرگەن.①

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس»، «نەسائىمۇل مۇھەببەت» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئۇچۇر قىلىنىشچە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەدەبىيات كلاسسىكلىرىدىن شەيخزادە - ئاتايى ئەھمەد - يەسەۋىنىڭ ئىنسىنىڭ ئوغلى ئىسمائىل ئاتايىنىڭ ئوغلى ھېسابلانغان.

ئەھمەد يەسەۋىنىڭ قەبرىسى ۋە يەسەۋىلەرگە ئائىت مول

---

① بۇ يەر ھازىر قازاقىستانغا تەۋە. تۈركىستان شەھىرى ئەتراپىدا ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ قەبرىنداشلىرى لاتىپ ئاتا، مۇستاپا قۇل ۋە دادىسى ئىبراھىم شەيخ، ئانىسى قاراچاچ ئانىنىڭ قەبرىلىرى جامال خانىم، گەۋھەر خۇشتار خانىمنىڭ قەبرىلىرى جايلاشقان.

مال ـ مۇلۇكلەر ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ (جۇجىخان ئۇلۇسىنىڭ) خانلىرىدىن توختامىشخان تەرىپىدىن بۇلاپ ـ تالانغانىدى. تۆمۇرلەڭ توختامىشخان ئۇستىگە قىلغان جەڭدە غەلىبە قازانغاندىن كېيىن 1395 — 1397 ـ يىللىرى بۇ نەرسىلەرنى قايتۇرۇپ ئېلىپ، يەسەۋلەر قەبرىلىرىنى كېڭەيتىپ نەقىشلەپ ياساتقۇزدى. ئەھمەد يەسەۋى قەبرىگاھلىقى 1980 ـ يىللاردا خەلقئارا سەيلە ـ سایاھەت ئۇچۇن قايتا رېمونت قىلىنىپ ئېچىلدى.

ئەھمەد يەسەۋىنىڭ سوپىزملىق ئىدىيىسى ئۇنىڭ «دىۋانى ھېكمەت» (پەلسەپىلىك شېئىرلار توپلىمى) ناملىق ئەسىرىدە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. «دىۋانى ھېكمەت» جانلىق، ئاھاڭدار ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بويىچە يېزىلغان تەسەۋۋۇپ دەستۇرى بولۇپ، ئۇنىڭدا سوپىزملىق ئىدىيە ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى شەكلى ئىككى گەۋدىلىك قىممەت يارىتقان. ئۇنى ھەم ئەدەبىيات، ھەم پەلسەپە ئىدىيە نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىش مۇمكىن. ئەھمەد يەسەۋى دۇنيانىڭ ماھىيىتىنى ئىنسانىڭ ماھىيىتىدۇر، ئىنسانىڭ ماھايىتىنى دۇنيانىڭ ماھىيىتىدۇر، ئىنسانىڭ ياشاشتىن مەقسىتى مۇشۇ ماھىيەتنى بىلىش ـ ھەقىقەتكە ئېرىشمەك، دەيدۇ.

ئىلمىي خادىملار ئوتتۇرا، يېقىن شەرق رايوندا IX ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بىر قېتىملىق ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى بولغان، دەپ ھېسابلاشماقتا. شەرق ئويغىنىش دەۋرىدە تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى تىكلىگەن ئەڭ مەشھۇر زاتلارنىڭ بىرى ئەھمەد يەسەۋى بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ سوفىستىك ئىدىيىلىرى چوڭقۇر سىڭدۇرۇلگەن، ئاجايىپ بەدىئىي قىممەتكە ئىگە بولغان ھېكمەتلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىر تەسەۋۋۇپ دۇنياسىدا ئۆز ئالدىغا «يەسەۋىيە» دىن ئىبارەت پۈتۈن تەرىقەتچىلەر تىلغا

ئالىدىغان ئۆزىگە خاس سۈلۈكنى مەيدانغا كەلتۈردى.

يەسەۋى ھېكمەتلىرىدە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئاساسىي روھ دىداكتىك نەسىھەت روھىدەك بىلىنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ جىمى پەندى ـ نەسىھەتلىرى بىرلا مەقسەتكە يەنى مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىش مەقسىتىگە قارىتىلغان. چۈنكى «ھەقنى سۆيگەن ئاشقلار» يولدىن ئېزىپ نەپسى دۇنيا ئۈچۈن ئىمان ساتارلىق قىلمايدۇ. ئۇنىڭچە، بۇ دۇنيادا پاكىز ئەقىدىنى، پاكىز ۋۇجۇد، پاكىز قەلبنى، قىسقىسى ئىنسانىي پەزىلەتنى بىرلا نەرسە ـ نەپس (ئادەمنىڭ تويماس نەپسى) يۇيۇپ تاشلايدۇ. پەقەت نەپسانىيەتلا ئىنسانىنى ئۆزىگە خاس گۈزەل ماھىيەتتىن بىراقلاشتۇرۇپ، نىجاسەت ئازگىلىغا ئېلىپ بېرىپ تاشلايدۇ. شۇڭا ئىنسان نەپسانىيەتتىن كېچىپ ئىشق يولىغا كىرىشى، دەردتىن قورقماسلىقى لازىم.

دەردسىز ئادەم ئادەم ئەمەس، مۇنى ئاڭلاڭ،
ئىشقسىز ئادەم ھايۋان جىنسى، مۇنى ئاڭلاڭ.

شائىرنىڭ دېيىشچە، ئىشق يولىنى تاشلاپ، نەپسانىيەت يولىغا ماڭغۇچىلار «ھايۋان جىنسىدىن» بولۇر، ئىنسانىي پەزىلەتتىن مەھرۇم قالۇر.

نەپس يولىغا كىرگەن كىشى رەسۋا بولۇر،
يولدىن ئېزىپ، تېيىپ، تېزىپ گۇمران بولۇر.
ياتسا ـ تۇرسا، تېيىپ ـ تېزىپ گۇمران بولۇر...

مانا بۇ شائىرنىڭ نەسىھىتى، مانا بۇ شائىرنىڭ «تەرىقەت» ى، مانا بۇ شائىرنىڭ خىتابى.

يەسەۋى مانا مۇشۇنداق بۇيۇك ئىدىيال (غايە) بايرىقى ئاستىدا ئۆز ئالدىغا شەكىللەندۈرگەن تەرىقىتى — پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشىنى تىكلىدى.

ئومۇمەن يەسەۋىنىڭ «ھېكمەت» لىرىنى ئوقۇغان ھەرقانداق بىر ئوقۇرمەن ئۇنىڭدا سوپىلىقنى تەرغىب قىلىش ئاساسىي

ئورۇندا تۇرسمۇ، لېكىن جەمئىيەتتىكى ناچار خاھىشلار، ئەخلاقىي جەھەتتىكى بۇزۇلۇش، يۇقىرى قاتلامدىكىلەرگە بولغان نارازىلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان پىكىرلەرنمۇ بايقايدۇ. بۇ پىكىرلەر شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى چۇشىنىشتە بىزنى مۇھىم ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان مىسرالارمۇ دىققەتتىن يىراق ئەمەس.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ.
2. قاراخانىيلار خانلىقىدا دەۋرىدە قانداق مەدەنىيەت ئەربابلىرى ئۆتكەن؟ ئۇلارنىڭ قانداق ئەسەرلىرى بولغان؟
3. ئەل فارابى، مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكى، ئەھمەد يەسەۋى قاتارلىقلارنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ.
4. ئەل فارابىنىڭ ئەسەرلىرى قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
5. ئەل فارابىنىڭ بەدىئىي ئىستېداتى توغرىسىدا ئېيتقان بايانلىرىنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
6. ئەل فارابىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرىنى بايان قىلىڭ.
7. ئەل فارابى بەدىئىي تەقلىد، بەدىئىي ئوبراز، ۋەزىن، قافىيە ۋە شېئىرىي تىل توغرىسىدا نېمىلەرنى ئېيتقان؟
8. ئەل فارابى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى بايان قىلىڭ.
9. ئەل فارابىنىڭ «ھەم چېكىنگەن ھەمدە تەتۇر»، «ئىككى شىشە جام بىلەن ئادا»، «ھەي قېرىنداش خالىي

تۇر» ، «يەتتە يۇلتۇز كائىناتتا» ، «شەيئىلەر مەۋجۇتلۇقىدىن» ، «چەكسەم زەخمەت ـ مۇلاقەت» ، «پىشمايمەن سىرى ۋۇجۇت» قاتارلىق شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى ئىگىلىۋېلىڭ.

10. ئەل فارابىنىڭ پەزىلەت قارىشى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ.

11. «دىۋانۇ لۇغەتت تۇرك» قانداق ئەسەر؟ ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى (ياكى تېمىتىك مەزمۇنى) نى بايان قىلىڭ.

12. «دىۋانۇ لۇغەتت تۇرك» نىڭ ئېنىسكلوپېدىك ئەھمىيىتى ۋە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئەھمىيىتىنى سۆزلەپ بېرىڭ.

13. «دىۋانۇ لۇغەتت تۇرك» تىكى ئەدەبىي مىراسلار قانداق تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

14. «دىۋانۇ لۇغەتت تۇرك» تىكى نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

15. ئوماي، قۇلباق ئەپسانىلىرىدە نېمىلەر ئەكس ئەتتۇرۇلگەن؟

16. ئۇيغۇر نامى، مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى، خاقان شۇ توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى بايان قىلىڭ.

17. «دىۋانۇ لۇغەتت تۇرك» تىكى شېئىرلارنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ۋە مەزمۇن خاراكتېرىنى بايان قىلىڭ.

18. «دىۋانۇ لۇغەتت تۇرك» تىكى ئەدەبىي پارچىلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى قانداق؟

19. «دىۋانۇ لۇغەتت تۇرك» تىكى ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ تۇرلىرى ۋە پەلسەپىۋى ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەپ بېرىڭ.

20. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەدەنىيەت ئاساسىنى بايان قىلىڭ.

21. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئالەم، تەبىئەت، دۇنيا، ھايات

توغرىسىدىكى قاراشلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

22. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بىلىم، قۇت، ئەخلاق، ئېتىكا، دىداكتىكا ھەققىدىكى قاراشلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قانداق؟

23. قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئىپادىسىنى بايان قىلىڭ.

24. «قۇتادغۇ بىلىك» مەيدانغا كەلگەن تارىخىي، ئىجتىمائىي زۆرۈرىيەت ياكى داستانىنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى بايان قىلىڭ.

25. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسىنى بايان قىلىڭ.

26. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئۈدغۇرمىش ئوبرازلىرىنى تەھلىل قىلىڭ.

27. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان كىشىلىك قاراش، ئىجتىمائىي پىكىر ۋە غايىۋى مەزمۇنلارنىڭ نۇقتىلىرىنى بايان قىلىڭ.

28. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۇنياۋى قىممىتى ۋە تەسىرىنى سۆزلەپ بېرىڭ.

29. «قۇتادغۇ بىلىك» توغرۇلۇق چۈشەنچىڭىزنى سۆزلەپ بېرىڭ.

30. «ئەتەبەتۈلھەقايىق»، «دىۋانۇھىكمەت» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى بايان قىلىڭ.

31. «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «ئەتەبەتۈلھەقايىق» تىكى شېئىرىي پارچىلارغا يەشمە بېرىشنى ئۆگىنىۋىلىڭ.

32. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى تەسۋۋۇپ مەسلىسى توغرىسىدا ئۆز قارىشىڭلارنى بايان قىلىڭ.

33. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىنىڭ ئەدەبىياتى توغرۇلۇق بىر پارچە ماقالە يېزىپ كېلىڭ.

Ⅲ باب لياۋ، يۇەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

§1. قىتان ـ لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

1. ئومۇمىي ئوبروز

قىتانلار ئېلىمىزنىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالى تەرىپىدە ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. مىلادىيە Ⅳ ئەسىردە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى خۇاڭخې دەرياسى ۋە تۇخې دەرياسى (لۇخا دەرياسى) ۋادىلىرىدا قىتانلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان.

قىتانلار تارىخىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ ئۇزلۇكسىز زورىيىپ تۇرغان. 552 ـ يىلى تۈرك خانلىقى قۇرۇلغاندا، بىر قىسىم قىتان قەبىلىلىرى بۇ خانلىق تەۋەسىدە بولغان. 744 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا، قىتانلار بۇ خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا يۈز يىلغىچە ياشىغان[①]. ئۇيغۇر خانلىقى مۇنتەرز بولغاندىن كېيىن، قىتانلار بارغانسېرى كۈچىيىشكە باشلىغان. 901 ـ يىلى يوللۇغ ئاباگىنىڭ قىتانلارغا ھۆكۈمران بولۇشى

① قەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، 6 ـ توم، 23 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى.

بىلەن قىتان قوۋمى يېپىيېڭى سەھىپىگە قەدەم قويغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار قىتان خانلىقى — لياۋ سۇلالىسى (مىلادىيە 907 — 1125 ـ يىللار) ۋە غەربىي لياۋ سۇلالىسى (1125 — 1218) يەنى قاراقىتان خانلىقىنى قۇرۇپ، ئىلىمىز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىغا شانلىق سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

قىتانلار لياۋ سۇلالىسىنى قۇرغان مەزگىلدە قىتانلارنىڭ خان جامەتى قەبىلىسى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلدە قىتانلارغا نازارەتچىلىككە بارغان ئۇيغۇرلاردىن شەكىللەنگەن شۇلۇ جەمەتى قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋىتى قىلىدىغان ئەنئەنىنى شەكىللەندۇرۇپ، 200 يىللىق تارىخنى باسقىنىدا شۇلۇ قەبىلىسىدىن توققۇز خانىش، 22 يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي، سىياسىي، مەمۇرىي، ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار يېتىشىپ چىققان، خانىشلارنىڭ ئىچىدە شياۋگۇەنىين، شياۋسىسلار سىياسىي ئىشلارغا ئارىلاشقاندىن باشقا، شېئىر يېزىپ، قىتان خانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ يۇكسىلىشىگە تېگىشلىك ھەسسىنى قوشقان.

2. شياۋ گۇەنىين، شياۋسىسى

شياۋ گۇەنىين شياۋ گۇەنىين (1039 — 1075)، تەخەللۇسى يى دې، ئۇيغۇر رۇسىنىڭ 11 ـ بوغۇن نەۋرىسى. ئۇنىڭ دادىسى شياۋخۇي قىتان خانلىقىغا باش ۋەزىر ۋە زوراغا (لەشكىرىي قوماندان) بولۇپ ئىشلىگەن.

شياۋ گۇەنىين قىتان خانى داۋزۇڭ — داۋزۇڭ يالليۇغ خۇڭجى (1055 — 1101 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) غا ياتلىق بولغان، 1055 ـ يىلى خانىشلىققا كۆتۈرۈلگەن.

شياۋ گۇەنىين، ھۆسن ـ جامالدا تەڭداشسىز، كۆپ خىل سەنئەت تالانتى بار، سۆز قىلىشقا ماھىر، پىپا چېلىشقا ئۇستا،

چوڭقۇر پىكىرلىك شېئىرلارنى يېزىشقا قابىل، دىرامىنىڭ كۇي - نەغمىلىرى ئۇچۇن بېيىت تۇزۇشتە چۆھەر بىر ئايال ئىدى. ئەينى زاماندا قىتانلار خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە قويۇق ئۇچرىغان بولۇپ، شياۋگۇەنيىنمۇ خەنزۇچە ئىسىم قويۇپ، خەنزۇ تىلىنى پىششىق ئىگىلەپ، شېئىرلارنى خەنزۇچە يازغان.

قىتانلار كۆچمەن مىللەت بولۇپ، ئەر - ئاياللار ئوخشاشلا ئوقيا مەرگەنلىرى ئىدى. شياۋ گۇەنيىن دائىم ياللۇغ خۇڭجىغا ھەمراھ بولۇپ، ئوۋغا چىقار ئىكەن. بىر قېتىم ئۇلار قىتانلارنىڭ ئاپىرىدە بولغان جايى يۇڭجۇ ئايمىقى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل تەۋەسىدە) دىكى يېمۇ تېغى ئېتىكىدىكى يۇۋخۇلىندا ئوۋچىلىق قىلغان، ياللۇغ خۇڭجى ئەتراپىغا قاراپ خۇشاللىقتىن نەزمە تۇزۇشنى تەلەپ قىلغان، شياۋ گۇەنيىن «يۇۋخۇلىندا[1] پەرمان بىلەن يېزىلغانلار» (伏虎林应制) دېگەن شېئىرنى نەق مەيداندا يازغان.

شېئىرنىڭ بۇگۇنكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى مۇنداق:

تۇمەن چاقىرىم يول بىلەن قىلىپ ھەيۋە جەنۇبقا،[2]
سەپەر قىلساق تەۋرەندى ئەزىم دەريا ياللۇجياڭ[3].
كۆللى ئالەم زىلزىلە ئىچرە بولدى مالىمان،
شۇندا نەسىھەت قىلغۇلۇق، ئەل بولسۇن يولۋاس[4] دېبان.

شائىرەنىڭ بۇ شېئىردا قىتانلارنىڭ تەرەپ - تەرەپتە جەڭ قىلىپ زەپەر قۇچقان، ھەرقانداق يەردە رەقىبلىرىنى

---

① يۇۋخۇلىن — جاي نامى.
② جەنۇب — شېئىردا جەنۇبتىكى ئۇلكىلەر (南邦) دەپ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ يەردە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلغان.
③ ياللۇجياڭ — بۇگۇنكى ئېلىمىز بىلەن چاۋشىننىڭ چېگرىسىدىكى ياللۇجياڭ دەرياسى.
④ يولۋاس — شېئىردا ۋەھشىي يولۋاس (猛虎) دەپ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ يەردە يەنىلا شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنى كۆزدە تۇتقان.

مەنستەمەيدىغان مەغرۇر قىياپىتى، ساددا ۋە ساغلام ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭدىن خانىشنىڭ كۆڭلى ـ كۆكسىنىڭ كەڭ ئىكەنلىكى بىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە خېلىلا يۇقىرى بەدىئىي ماھارىتىنىڭ بار ئىكەنلىكىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

شائىرەنىڭ «ئۆتمۈشنى ئەسلەش» ناملىق شېئىرىنىڭ بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى مۇنداق:

قەسىر ئىچرە يېگانە تۇرار خانىش جاۋ فېيىيەن،①
سەۋەنلىككە يول قويغان چېڭدى② خانغا غۇم ساقلاپ.
بىلمەك بولساڭ تەكتىنى سۆيگۈ ئوخشار تولۇن ئاي،
ماراپ يۇرمە جاۋياڭنى③ ، بەند بولدى فېي يەن④ دەپ.

فېئودالىق جەمئىيەتتە، پادىشاھلار ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، دائىم سەۋەنلىك توقالغا يۇكلىنىپ قالاتتى. شياۋ گۈەنيىن خانىشلىققا كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن بۇنداق ئىشلاردىن خالىي بولالمىغان. خەن سۇلالىسى پادىشاھى چېڭدىنىڭ ھاراقكەشلىككە بېرىلىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبى جاۋفېيەننىڭ سەۋەنلىكىدىن بولغان، ئەمما بۇ بىر كۈپلېت شېئىردا جاۋ فېيەننىڭ مۇدھىش چېقىپ تۇرىدىغان ھۈجرىسىنىڭ قاباھەتلىك قىياپىتىنى تەسۋىرلەپ، ئۇنىڭ ئەتىۋارلىق خانىشتىن بىردىنلا يېگانە قەسىرگە بەند قىلىنىپ، چەكسىز ئازاب چەككەنلىكىنى ناھايىتى تەسىرلىك يوسۇندا تەسۋىرلەپ بەرگەن. بۇ شېئىر پادىشاھلارغا تەنبىھ بېرىدىغان، ئۆتكۈر ھەجۋىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، يۇكسەك سىياسىۋىيلىككە تولغان شېئىر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

---

① جاۋ فېيىيەن — خەن سۇلالىسىنىڭ چېڭدى خانى لىيۇئاۋنىڭ خانىشى.
② چېڭدى خان مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 32 — 29 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان خەن سۇلالىسى پادىشاھى لىيۇ ئاۋ.
③ جاۋ ياڭ — خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى خانى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 140 — 135 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ زامانىسىدىن كېيىن ئوردىدا جاۋياڭ قەسىرى دەپمۇ بىر قەسىر بولغان. چېڭدى دەۋرىگە كەلگەندە جاۋ يەنفېي بۇ يەردە تۇرغان.
④ فېي يەن — خانىش جاۋ يەنفېي، ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى جاۋجياجۇاڭ.

شائىرە شياۋ گۈەنيىننىڭ يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە «كۆڭۈل ھويلىسىغا قايتىش» (回心院) ، «نامدىن جۈدا بولماق» (绝命词) قاتارلىق نەمۇنىلىك شېئىرلىرى بار.

شياۋ سېسىشياۋ سېسى (? — 1121) ، شياۋ گۈەنيىن بىلەن بىر جەمەت. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىتانلارغا ئەۋەتكەن ئەمەلدارى رۇسىنىڭ ئەۋلادى. قىتان خانى ياللۇغ يەنشىگە خانىش بولغان، ۋېن فېي دەپ ئاتالغان. ئەقىللىق ۋە چېچەن، ماقالە يېزىشقا كامىل، شېئىر يېزىشقا ماھىر ئىدى. ئۇ ياللۇغ يەنشىنىڭ ئوۋ ئوۋلاپ كۆڭۈل ئېچىشقا بېرىلىپ كېتىپ، دۆلەتنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمايۋاتقانلىقى، ساداقەتمەن ۋەزىرلەرنىڭ بېھەرۋالىق قىلىۋاتقانلىقىنى ئەيىبلەيدۇ. ئۇ «ھەجۋىيات» (讽谏歌) نامىلىق شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

خورسىنمىغىن باياۋان مالىمان بولۇپ كەتسەمۇ،
ھۇركۈپ كەتمە جورجىتتىن① قىيما ـ چىيما بولغاندا،
قۇۋلۇق بىلەن ئۆرلىگەن ۋەزىرلەرنى سىغدۇرما،
جاننى پىدا قىلماقلىق ئەرنىڭ ئىشى، ئۇلۇسقا،
سەھەر پاكلاپ غوبىنى② ، يەتكىن تۇزگە③ شامدا.④

شائىرە بۇ شېئىردا ياللۇغ يەنشى (تىەنزۇخان) نىڭ زور سىياسىي مەسىلىدىكى قارىشىنى بىۋاستە مەسخىرە قىلىپ، قەتئىي ئىرادىگە ئىگە بولۇشنى، پىكىردە كەسكىن بولۇشنى تەۋسىيە قىلىپ، ئۆزىنىڭ دۆلەتنىڭ ئىستىقبالىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان ۋە كەسكىن سىياسىي قارىشىنى ئىپادىلىگەن.

شائىرە شياۋ سېسى «تارىخنى كۆيلەش» نامىلىق شېئىردا چىن سۇلالىسىنىڭ (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 221 — 206 ـ

---

① جورجىت — ئىلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى بىر مىللەت.
② غوبى — موڭغۇل دالىسى كۆزدە تۇتۇلغان.
③ تۇز — شېئىردا يەنيۈن دېيىلگەن بولۇپ، 16 ئايماقنىڭ نامى، بۈگۈنكى خېبەي ، شەنشىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.
④ بۇ مىسرانىڭ مەنىسى سەھەردە غوبىدىن قوزغىلىپ كەچتە يەنيۈنگە يەتكەن، دېگەنلىك.

يللار) نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى چۈشكۈن سىياسىي ۋەزىيەت بىلەن سېلىشتۇرما قىلغان ھالدا ئەيىبلەش ۋە تەنقىد قىلىش ئارقىلىق ياللۇغ يەنشىنىڭ خاتالىقلارنى تۈگىتىشىگە، مەغلۇبىيەت يولىغا كىرىپ، چىن سۇلالىسىدەك ئەھۋالغا قالماسلىققا ئاگاھلاندۇرۇدۇ.

شاۋ گۈەنيىن، شياۋ سېسىلارنىڭ ھايات يولى ۋە شېئىرىي ئىجادىيىتى ئۇلارنىڭ ئادەتتىكى ئائىلە ئايالىرى، ھاۋايى - ھەۋەس ۋە ئىشرەتلىك تۇرمۇشقا بېرىلگەن خانىشلار ئەمەسلىكىنى، بەلكى تارىخ، سىياسىي ۋە ئەدەبىياتقا پىشىق، خەلق ۋە دۆلەتنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان يېراقنى ئويلايدىغان، سىياسىي ئەربابلار ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئۇلار ئۆز ھاياتىنىڭ خەتەرگە يولۇقۇشىغا قارىماي، دۆلەتنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، پادىشاھلارغا قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلغانلىقى يۈكسەك جاسارەت ۋە ئالىيجانابلىق بولۇپ، مەدھىيلىنىشكە تېگىشلىك. بۇ ئۇلارنىڭ تارىخ ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئورنىنىڭ چوڭ بولۇشىنى بەلگىلەشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، ئەلۋەتتە.

§ 2 . يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

1. ئومۇمىي ئوبزور

يۈەن سۇلالىسى (1279—1368) موڭغۇللار ئوتتۇرا مەركىزىي جۇڭگو رايونىنى ئاساسىي بازا قىلىپ قۇرغان سۇلالە ئىدى.

موڭغۇل قەبىلىلىرى ئەسلىي چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، رەسمىي

يېزىق ئىشلەتمىگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان بەزى خەلقلەرگە قارىغاندا ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتە بىرقەدەر تۆۋەنرەك سەۋىيىدە ئىدى. ئۆزلىرىدىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدىغان مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەتلەرگە، بولۇپمۇ فېئودالىق ئىگىلىكىنىڭ خېلى تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا بىرمۇنچە ئوبېيېكتىپ قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىغا يېتىشۇبلىش، مەدەنىيەت جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى خەلقلەر ۋە قوشنا مىللەتلەردىن ئۆگىنىشى كېرەك ئىدى. بۇ مەسىلە ئەينى چاغدا خېلىلا ئوبدان ھەل قىلىنغان. يەنى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى، ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىدىكى زىيالىيلارنى، سىياسىي ئەربابلارنى ۋە باشقا ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا ۋە مەدەنىيەت مۇئەسسەسلىرىگە جەلپ قىلغان. ئالدى بىلەن موڭغۇللار ئۈچۈن يېزىق يارىتىلغان. بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن يېزىق بولۇپ، تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرى 1204 ـ يىللاردا چىڭگىزخان نايمانلارنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن، موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلەيدىغان يېزىق بولۇشقا شەرت ھازىرلىغان.

يۇەن دەۋرىدە موڭغۇللارغا نىسبەتەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان. يەنى ئەينى چاغدا ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىغا كەڭ كۆلەملىك جەلپ قىلىنغان ۋە خىزمەتلەرنى يۈرەكلىك ئىشلىگەن. موڭغۇللار ئۇيغۇرلاردىن يالغۇز يېزىقلا قوبۇل قىلىپ قالماستىن، بەلكى سىياسەت بەلگىلەش، دۆلەت تۈزۈمى، مالىيە ـ ئىقتىسادىي تۈزۈمى قاتارلىق چوڭ ئىشلاردىمۇ يېتەرلىك يارەملەرنى ئالغان.

1269 ـ يىلى قۇبلاي خان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىغا باشقا يېزىق ئىشلىتىش توغرۇلۇق خانلىق سەلتەنىتى بىلەن يارلىق چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇللارغا قانچىلىك كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان مۇھىم پاكىت بولسا كېرەك.

مانا مۇشۇنداق ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئەدەبىيات ـ سەنئىتى بۇ دەۋردە مۇئەييەن دەرىجىدە ئىلگىرىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. كۆپلىگەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرى مەركىزي جۇڭگو رايونىغا تۇركۈملەپ كۆچۈپ بېرىپ، ئىجادي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىنكى مەزگىللەردىكى ئىجتىمائىي مۇھىت ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ يېزىق شەكلىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلغانىدى. يەنى ئالدى بىلەن موڭغۇللار بارا ـ بارا كۆپ سانلىق خەنزۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. خەنزۇلار سان جەھەتتە ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇپلا قالماستىن، مەدەنىيەت، ئىقتىساد جەھەتتىنمۇ ئۆزىنىڭ يۇكسەك شۆھرىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قالغان ۋە داۋاملاشتۇرۇۋاتقانىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۆز ئوبيېكتى — ئوقۇرمەنلىرىنى نەزەردە تۇتقاندا، يەنىلا ئىجادىيەتنى خەنزۇ تىل ـ يېزىقى بىلەن قىلىش ئەقەللىي ساۋات ھېسابلىناتتى. شۇڭا مەركىزي جۇڭگو رايونىدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمۇ خەنزۇ تىل ـ يېزىقى بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشنى ئاساسي ئىجادىيەت يۆنىلىشى قىلىپ تاللىۋالغان.

ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇللار تارىختا ئىناق ئۆتۈپ، چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتقان. موڭغۇللارنىڭ ئۇلۇغ داھىيسى چىڭگىزخان (1162—1227) تارماق موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، بۇيۇك موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئاساس سېلىۋاتقان بىر پەيتتە،

تۇرپاندىكى قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتى (خانى) بارچۇق ئارت تېگىن چىڭگىزخاننىڭ كارامەت غەيرىتىدىن سۆيۈنۈپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە نىيەت باغلايدۇ. 1211 - يىلى ئۇ شەخسەن ئۆزى چىڭگىزخانغا ئوردىسىغا بېرىپ، چىڭگىزخانغا تاۋاپ قىلىدۇ. چىڭگىزخان بارچۇق ئارت تېگىنگە نۇرغۇن سوۋغا ئىنئام قىلىدۇ، 5 - ئوغۇللۇققا قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە قىزى مەلىكە ئەل ئالتۇننى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشقا ماقۇل بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن موڭغۇللار ئارىسىدا پەۋقۇلئاددە دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى، جۇملىدىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ يۇكسىلىشىدىكى تۆھپىلىرىنى كونكرېت بايان قىلساق: تىل - يېزىق، ھەربىي ئىشلار، سىياسىي ئىشلار، مالىيە - ئىقتىساد، ئەدلىيە - قانۇن، تەرجىمە - ئالاقە، مائارىپ ۋە تەلىم - تەربىيە، دىن، يېزا ئىگىلىك، يېمەك - ئىچمەك، تېبابەتچىلىك، دىپلوماتىيە، قاتناش - ئالاقە، توقۇمچىلىق قاتارلىق ساھەلەردە كۆرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسىلىشىدە ئوينىغان رولى تىل - يېزىق ۋە مائارىپ ساھەسىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغان. نۇرغۇن ئۇيغۇر مۇئەللىملىرى چىڭگىزخان، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە نەۋرىلىرى قۇرغان دۆلەتلەردە ئاتا بەگلىك (خان، شاھزادىلەرنىڭ ئۇستازى)، مۇئەللىملىك ۋە مائارىپ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىلىك خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ، قېرىنداش موڭغۇل خەلقى بىلەن مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ، ئۇلۇغ ۋەتەنىمىز جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ موڭغۇللار دەۋرىدىكى مائارىپ ئىشلىرىنى يۇكسەلدۈرۈشكە مۇھىم ھەسسىلىرىنى قوشقان. تۆۋەندە مۇشۇنداق كىشىلەردىن بىر قانچىسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز:

تاتا تۇڭا: بۇ ئادەم قوچۇلۇق ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇيغۇر

تىل - يېزىقى ۋە باشقا بىلىملەردىن خەۋەردار ئىدى. شۇ زامانلاردا ئالتاي تاغلىرى بىلەن خانگاي تاغلىرى ئارىسىدا ياشايدىغان نايمان قەبىلىسىنىڭ خانى تاياڭخان (كۈن خان) بۇ كىشىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆزىگە ئۇستاز قىلغان ۋە ئوردىسىنىڭ خانلىق تامغىسىنى تۇتقۇچى مۆھۈردارلىققا بەلگىلىگەن ئىكەن. موڭغۇل قوشۇنلىرى نايمان قەبىلىسىنى ئۆزىگە قارىتىپ ئالغاندىن كېيىن، چىڭگىزخان تاتا تۇڭانىڭ خىزمىتىنى ۋە ئىقتىدارىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۆز ئوردىسىنىڭ تامغىسىنى تۇتقۇچى مۆھۈردارلىققا بەلگىلەيدۇ، موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ چىقىش ۋەزىپىسىنى يۈكلەيدۇ. باشقا خەلقلەر ئۈچۈن ئىشلەشنى شەرەپ دەپ بىلىدىغان ئىنتېرناتسىئونالىزملىق روھقا ئىگە يېزىقشۇناس تاتا تۇڭا ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ، تۇنجى ئەۋلاد موڭغۇل زىيالىيلىرى (ئاساسەن شاھزادىلەر) نى تەربىيىلەپ چىقىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق «چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، دۆلەت قۇرۇش جەھەتتە قانداق ئۇلۇغ ئادەم بولسا، تاتا تۇڭامۇ ئۇلار ئۈچۈن يېزىق يارىتىپ، بىر مىللەتنى يېزىققا ئىگە، مەدەنىيەتلىك مىللەتكە ئايلاندۇرۇشتىكى تۆھپىسى بىلەن خۇددى شۇنداق ئۇلۇغ ئەرباب» دېگەن باھاغا مۇيەسسەر بولىدۇ. دېمەك، تاتا تۇڭا ئۇيغۇرلار ۋە موڭغۇللار تارىخىدىكى ئۇلۇغ يېزىقشۇناس ۋە پېداگوگ، ئۇيغۇر - موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخىي دوستلۇقىنىڭ مۇقەددەسىنى ئاچقان كاتتا ئەرباب، مەڭگۈ خاتىرىلەشكە تېگىشلىك شەخس.

تاتا تۇڭادىن باشقا قارايىغاچ بۇيرۇق، يۇرۇڭ تۆمۈر، سىبان، سەككىز، گېئورگى (كورگوز؟)، سەۋنچ قاتارلىق ئاتا بەگلەر ئۆتكەن.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇئەللىملەر. چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قۇبلايخان خانبالىق (بېيجىڭ) نى مەركەز، مەركىزىي

جۇڭگو رايونىنى ئاساسىي بازا قىلىپ يۈەن سۇلالىسى (1279 ـ 1368) نى قۇرۇپ چىققان.

چىڭگىزخان ۋاقتىدا ئەتىۋارلانغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، شۇ يەردىكى خەلقلەر بىلەن بىرلىكتە ئېلىمىزنىڭ ئەينى چاغدىكى پەن ـ مەدەنىيىتىنى يۇكسەلدۇرۇشكە هەسسە قوشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇئەللىملەر خېلى كۆپ ئىدى، مەسىلەن، ئارغۇن سالى (1244—1307) جىمىسارداً تۇغۇلغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى. ئۇ ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ، تىبەت (تۇبۇت) تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن، يەنە نوم ـ دەستۇرلار، تارىخشۇناسلىق، مۇهەككار ـ مۇهەننەس (هونكىر ـ مۇنكىر) ئىلمى، مۇنەججىملىك، سېهرىگەرلىك، ۋە يەتتەنامەشۇناسلىق، دورىگەرلىك ۋە كۇتۇنۇش ئىلمى قاتارلىقلارنىمۇ پۇختا بىلگەن. ئارغۇن سالى قۇبلايخانغا ئالىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش هەققىدە تەكلىپ بېرىپ ۋە تەستىقلىتىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئالىي مائارىپ ئىشلىرىنى يۇكسەلدۇرۇشكە هەسسە قوشقان، جۇملىدىن ئۇ مەملىكەتنىڭ مائارىپ ساهەسىنى باشقۇرىدىغان باش ئەمەلدار بولۇپ، بىر مەزگىل ئۇنۇملۇك خىزمەت ئىشلىگەن①.

بۇ دەۋردە يەنە موڭۇس (1206—1267)② ، لىيەن شىشەن③ (1230؟—1280) ، سارابان④ ، چوسكىخودرىر⑤ قاتارلىق مەشهۇر مۇئەللىملەر، ئالىملار ۋە پېداگوگلار بار بولغان.

---

① سۇڭ لىيەن: «يۈەننامە»، 130 ـ جىلد.
لىيۇ جىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، بىرىنچى قىسىم، 550 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى.

② سۇڭ لىيەن: «يۈەننامە»، 124 ـ جىلد.

③ سۇڭ لىيەن: «يۈەننامە»، 126 ـ جىلد.

④ شې خۇخۇڭ قاتارلىقلار توزگەن «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەت تارىخىي شەخسلەر تەرجىمىسى»، 1 ـ قىسىم، 93 ـ بەت؛ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى. خەنزۇچە.

⑤ «يۈەن تارىخى»، جۇڭگو بۇيۇك ئېنسكلوپېدىيە نەشرىياتى، 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 110 ـ بەت.

يۇەن دەۋرىدە ئۇيغۇر، قارلۇق تارىخچىلىرىدىن لىيەن خۇيشەن قىيا، سارابان، يۆجۇ، چولپان، سالىي، قۇتلۇق دۇرمىش، ئارۇن تۆمۇر، بايان قاتارلىقلار، شائىر ۋە تەرجىمانلاردىن ئەنزاك (ئۇراساك)، پراجناشرى (بىلا ناشىل)، كاروناداس قاتارلىقلار تەسىرلىك ئورۇندا تۇرغان.

2. خەنزۇ تىلىدا ئەسەر يازغان ئەدىبلەر

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە نۇرغۇن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى خەنزۇ تىلى بىلەن ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان. بۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە.

يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدا ياشىغان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئاساسىي جەھەتتىن خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەبلەر تولىمۇ چۈشىنىشلىك. موڭغۇللارنىڭ يۇەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئىچكى جايلار (جۇڭيۇەن) دە بولغان. ئۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى موڭغۇل خانلىرى بىلەن بىللە ئۇرۇش قىلىپ يۇرۇپ خىزمەت كۆرسەتكەن مۇلكى ئەمەلدارلار ياكى ھەربىي قوماندانلار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇەن دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا پات - پات قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ تۇرغانلىقتىن، بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئېسىلزادىلەر ئۆز يۇرتىدا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنالماي، بالا - چاقىلىرى بىلەن بىللە ئىچكى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلارنىڭ كەڭ قورساقلىقى، خۇش پېئىللىقى ۋە تىرىشچان، قىزغىنلىقى بىلەنمۇ زور دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك. يۇقىرىقى بايانلاردىن بىلىمىزكى، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى «يارلىقلاردا، مۇراسىملاردا، ئارمىيىنىڭ، خانلىقنىڭ يىغىنلىرىدا پۈتۈنلەي ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەنلىكى

ئۇچۇن» ئۇيغۇرلار «ئۆز تىل - يېزىقىنىڭ باشقا مىللەت تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەنلىكى» بىلەن شەرەپ ھېس قىلاتتى ھەمدە «يېنىدا ئىشلىگەندە يېقىن بىرىڭالماي، تاشقىردا قاتار تۇرغان» ، شۇڭا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇشى تامامەن ھەقلىق ئىدى. ئۇلار يەنە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئولتۇراقلىشىپ ياشىغان مەزگىلدە خەنزۇ قاتارلىق باشقا مىللەتلەر بىلەن باردى - كەلدى قىلىش جەريانىدا، ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئەنئەنىسىنى داۋاملىق ساقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش بىلەنلا قالماي، باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى پائال قوبۇل قىلىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ تولۇقلىغان ۋە تاكامۇللاشتۇرغان. بۇ جەريانىدا، بىرمۇنچە ئۇيغۇرلار خەنزۇچە يادىكارلىقلارنى ۋە كۆڭزىچىلارنىڭ كىتاب - دەستۇرلىرىنى تىرىشىپ تەتقىق قىلىپ، مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىپ، بىلىمنى، مەدەنىيەتنى قەدىرلەپ، كېيىنكى ئەۋلادلارنى كۆڭۈل قويۇپ يېتىشتۈرگەن. لېكىن شۇنىڭغا ئوخشاش «كۆڭزىچىلار ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلىش» نى شەرەپ دەپ بىلىدىغان، ژاپات بولۇش ئالدىدا «مەن ساقلىيالمايدىغان بولدۇم، ئوغلۇم مېنىڭ ئىرادەمگە ژارىسلىق قىلسۇن» دەپ ژەسىيەت قالدۇرىدىغان ئۇيغۇرلار تارىخىي كىتابلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. بىر نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ھارماي - تالماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ۋە بىلىندۇرمەي تەسىر كۆرسىتىپ تەلىم بېرىشى ئارقىسىدا، يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا، ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن ئىجادىيىتىنى ژايىغا يەتكۈزگەن، ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان نۇرغۇن ئەدىبلەر بارلىققا كەلگەن. ئۇلار خەنزۇ تىلى بىلەن ئىجاد قىلغان، كۆڭزىچىلارنىڭ ئېسىل كىتابلىرىنى ۋە خەنزۇ مەدەنىيىتىنى تېگى - تەكتىگىچە بىلگەن ۋە ئۇنىڭدىن قىيامىغا يەتكۈزۈپ پايدىلانغان. ئۇلارنىڭ ئەدەبىي پائالىيەتلىرى يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئەدەبىيات مۇنبىرىگە جۇلا بېرىپ، يۇەن

سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ ئىدىيىسى ۋە مەزمۇنىنى غايەت زور دەرىجىدە بېيىتقان، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان.

خۇلاسە قىلغاندا، ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ خەنزۇچە تىلدا يازغان ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە.

يۈەن دەۋرىدە خەنزۇچە ئەسەر يازغان ئەدىبلەر ناھايىتى كۆپ. بۇلار گۈەن يۈنشى، سەيدۇللا (سادۇللا)، مازۇچاڭ، شۆئاڭفۇ، لىيەن شىشەن، گاۋكىگۇڭ، جاۋشىيەن، ماشىدى، شىن ۋېنفاڭ، شې ۋىنجى خەييا، لىيەن پوكۇي، چىنەنخەييا، شې يۈمى، شې جىدۇ، نەيشەن، سەن باۋجۇ، بيەن لۇ، تېگىن ساڭيا، لىيەن خېڭ، كەيلىباش، ما رۇن، شىڭ شىمىڭ، دادولۇ، بايان، بۇقا تېگىن، بىرلىشا، شاشۋەنۋېڭ، لىيەن دۈن، جىن ساڭيا، ۋاڭ باۋجۇ، شې بەيلياۋلاردىن ئىبارەت.

بۇ ئىسىملىكتىنلا روشەنلىشىدۇكى، يۈەن دەۋرىدە خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەن ئىجاد قىلغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرى كۆپ، ئەدەبىي ئەسەرلىرىمۇ كۆپ بولغان. ئۆز دەۋرىدە تونۇلغان 28 خەنزۇ ئەمەس ئەدىبنىڭ كۆپچىلىكى شىنجاڭلىق ئىدى. بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە، يۈەن دەۋرىدە خەنزۇچىنى پىششىق بىلىدىغان ئۇيغۇرلاردىن 30 ئەتراپىدا ئالىم بولغان.

ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنىڭ ئەسەرلىرى روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە، بىرقەدەر يۇقىرى بەدىئىيلىككە ئىگە. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان، شۇڭا يۇقىرى تەبىقە ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىدۇ. يەنە بەزىلىرى، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشىغان، شۇڭا پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۇلار تەسىراتى ۋە ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن، شېئىر، نەزمىلەرنى

يازغان. بۇ ئەدەبىلەرنىڭ ئۇسلۇبى ئوخشاپراق كېتىدۇ. يۇەن دەۋرىدىكى غەربىي ئەل ئەدەبىلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىلىرى شېئىر، بېيىت، نەزمە شەكىللىرىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ، يۇەن دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۇرگەن ھەمدە تۇرلۇك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى پاش قىلغان. بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئەدەبىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە خەلقنىڭ ئالۋاڭ - ياساق، ھاشار ۋە خىلمۇ خىل تەبىئىي ئاپەت بىلەن ئۆتۈۋاتقان ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى ئەينەن تەسۋىرلىگەن. جەمئىيەتنىڭ زۇلمى، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىكى، شەرمەندىلىكىنى پاش قىلغان. شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ نام - مەنپەئەتكە بېرىلمەيدىغان، دۇنيادىن پاك ئۆتۈپ كېتىشنى خالايدىغان ئالىيجاناب پەزىلىتىنى، خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىگە بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقىنى ئىزھار قىلغان. ئۇيغۇر ئەدەبىلىرى تەبىئەت گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇپ، گۈزەل تاغ - دەريالار ھەققىدە لىرىك شېئىرلارنى يازغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىلىرىدىن گۈەن يۈنشى، سەيدۇللا، شۆئاڭفۇ، مازۇچاڭ، نەي شەن، شې يۈلى، شې بەيلياۋ، شې جىزدۇ، شياۋ شۇەنۇېڭ، لىەن دۇن، گاۋ كىگۇڭ، لىەن شىشەن، مارۇن، ماشىدې، جىن ساڭيا، ژاڭ باۋجۇ قاتارلىقلار بىرقەدەر كۆزگە كۆرۈنگەنلەردىن ئىدى.

يۇەن دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر، ئەدەبىيات تەنقىداتچىسى ۋە ئەدەبىي ئوبزورچى شىن ۋېنفاڭمۇ غەربىي يۇرتلۇق ئىدى. ئۇنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى ئۆلىمالارنىڭ تەرجىمھالى» (唐才子传) ناملىق ئەسىرى ئىلىمىز تارىخىدىكى دەۋرگە بۆلۈپ يېزىلغان تۇنجى ئەدەبىيات تارىخى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن 398 يازغۇچىنى تونۇشتۇرغان. ۋاھالەنكى، كونا - يېڭى

«تاڭنامه» لەردە ئاران 100 لا يازغۇچى تونۇشتۇرۇلغان[1] .

1. مازۇچاڭ (1278—1339) كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدىبلەردىن بىرى[2] . كى شاۋمېن «يېڭى يۈەن تارىخى» دېگەن كىتابتا مازۇچاڭنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان دەپ يازغان، كېيىن ئۇنىڭ جەمەتى توقسۇندا ئولتۇراقلاشقان.

مازۇچاڭ ئەمەلدار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بوۋىسىمۇ، دادىسىمۇ يۈەن ئوردىسىدا ئەمەل تۇتقان. ئۇ يەتتە يېشىدا خەت تونۇپ، بىلىم ئېلىشقا كىرىشكەن. بىر ئاز چوڭ بولغاندا سىچۈەندىكى خەنزۇ كۆڭزىچى جاڭيېنى ئۇستاز تۇتقان. 1315 ـ يىلى جايلاردىن تونۇشتۇرۇلغانلارنىڭ خۇلاسە ئىمتىھانىدا بىرىنچىلىكنى ئالغان، ئوردا ئىمتىھانىدا ئىككىنچىلىكنى ئالغان (يۈەن سۇلالىسى قانۇن ـ پەرمانلىرى بويىچە بىرىنچىلىك موڭغۇللارغىلا بېرىلەتتى) . شۇنىڭ بىلەن خەنلەر مەھكىمىسىنىڭ پۈتۈكچىسى، تەپتىش بېگى بولغان. مازۇچاڭ كۆڭلى تۈز، گېپى ئوچۇق ئىدى. ئۇ ئوردىدا ناھەقچىلىقنى پاش قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن چەتكە قېقىلغان، ھەتتا بىر مەزگىل مەنسەپسىز قالغان. مازۇچاڭ ئۆز تارىخىدا خەنلەر مەھكىمىسى خىزمەتكارى، رەسىم ـ يوسۇن ۋەزىرى، مەركىزىي دىۋان ۋازارىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى، شەنشى مەمۇرىي رايونلۇق باش مۇپەتتىش ياردەمچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. مازۇچاڭنىڭ ئاساسلىق تۆھپىسى ئەدەبىي ئىجادىيەت ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇ «شىتىيەن توپلىمى» ناملىق 15 جىلدلىق ئەسەر يازغان. ئۇ شىتىيەن تېغىدا ئولتۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ

---

① شېن شۇبىن: «يۈەن دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت ئەدىبلىرى» ، «شىنجاڭ گېزىتى» ، 1986 ـ يىل، 11 ـ ئاينىڭ، 20 ـ كۈنىدىكى سانى.

② جۇ شاۋزۇ، ۋاڭ يۈفۇلارنىڭ تەپسىلاتلىشى بىلەن «مازۇچاڭ شېئىرلىرىدىن تاللانمىلار غا ئىزاھ» ناملىق كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988 ـ يىلى خەنزۇچە نەشر قىلىندى.

ئەسىرنگە شۇ نامنى قويغان. «يۇەن دەۋرىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر» گە 21 پارچە نەسرىي ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن. ئۇ «يىڭزۇك خاتىرىلىرى» نى تۈزۈشكە قاتناشقان. «خانىمنىڭ پەندى ـ نەسىھەتلىرى»، «چىڭخۇا ئىشلىرى تەپسىرى» دېگەنگە ئوخشاش كىتابلارنى تەرجىمە قىلغان. «لې خوۋجىن ئەينىكى»، «يىللار خاتىرىسى»، «قارىغايلىق ساراي خاتىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ بولغان. مازۇچاڭ ئەسەرلىرى يۇقىرى سەۋىيىلىك ئىدى. ئۇ بوۋىسى، دادىسىنىڭ كەينىدە يۇرۇپ، خەنزۇچە كىتابلارنى پىششىق ئۆگەنگەن. يەنە تېخى مەشھۇر كۇڭزىچىلارنى ئۇستاز تۇتقان. ئۇ ئۇسلۇب جەھەتتە چىن، خەن دەۋرىدىكىنى ئۇلگە قىلىپ، ئۆز ئالدىغا ئېقىم ھاسىل قىلغان. ماقالىلىرىدىكى تەسەۋۋۇر قالتىس كەڭ، تىل جەھەتتىكى ئىپادىلىشى چوڭقۇر ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ يازغان چوڭ ـ كىچىك ماقالىلىرىنىڭ ھەممىسىنى كىشىلەر قولدىن ـ قولغا ئۆتكۈزۈپ كۆچۈرۈپ ساقلاپ كەلگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى روشەن، قاپىيىلىك ئىدى. ئۇنىڭ «چىغرىقنىي دەسسەپ سۇ چىقىرىش»[①]، «ئايالار زارى»[②]، «يىپەك سۇزانە»[③]، «ئات باقار»[④]. دېگەنگە ئوخشاش ئەسەرلىرى يۇەن دەۋرىدىكى شېئىرلار ئىچىدە تازا لەززەت بېرىدىغان ئېسىل ئەسەرلەر ئىدى. مۇئەللىپ بۇ شېئىرلاردا ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارقاقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىگە بولغان ھېسداشلىقىنى ئىپادىلەپ، باي، مۇشتۇمزورلارنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك رەزىل تۇرمۇشىنى پاش قىلغان ۋە ئەيىپلىگەن.

مازۇچاڭ «خىشى دىيارىدىكى نەزمە»[⑤] دېگەن شېئىرىدا

---

① بۇ شېئىرنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى «行车水踏»。

② بۇ شېئىرنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى «叹妇室»。

③ بۇ شېئىرنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى «行丝缫»، يىپەك تارتماق ـ Saosi—缫丝، «行丝缫» يىپەك تارتقۇچى دېگەن مەنىدە.

④ بۇ ماۋزۇنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى «户马养赋»。

⑤ بۇ ماۋزۇنىڭ خەنزۇچىسى «体吉长效西河»。

مۇنداق يازغان:

تۇرىدۇ تىلمەن تېغى ئاستىدا خېشى مەۋج ئۇرۇپ،
يېشى ئون سەككىزدە قىزلار چېچىنى ئالغاي تۇرۇپ،
لالىدەك كۆركەم ئىگىنىلەر يالتىراپ گويا شەپەق،
جۇپ تاپار بۇددىست يىگىتلەر كەينىدىن ئىزدەپ يۇرۇپ.
يول ئالار غەرب دىيارىغا تۆگىگە دۇردۇن بېسىپ،
قايتىشار بايلىقتا ھەتتا تاقىغا زەر چەكتۇرۇپ.
ئالدىغا مۇمدىنمۇ ئاپئاق قوي يېغىنى قويۇشۇپ،
ئىچىشەر مەيزانىنى ئۇندا كاسىنى لىق تولدۇرۇپ① .

2. گۇەن يۇنشى گۇەن يۇنشى (1286 — 1324) داڭلىق نەسرىي غەزەل (曲散) يازغۇچىسى، ئاتاقلىق خەتتات، ئۇستا مۇزىكانت ۋە رەسسام، ماھىر غەزەلچى، پىشقان دراماتورگ، جۇملىدىن جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدىكى داڭلىق ئەدىبلەرنىڭ بىرى② .

گۇەن يۇنشى خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە گۇەن يۇنشى (石贯) ، گۇەن يۇنشى قىيا (涯海石贯) دەپ يېزىلغان بولۇپ، تەتقىقاتچىلار يۇ سۆز ئۇيغۇرچە «كۇن سەۋنچ» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى گۇەن يۇنشى بولۇپ، سۇەنجەي (酸斋 ـ تاڭسىق، ئاچچىق چۇچۇك) دېگەن سۆزنى تەخەللۇس قىلغان.

گۇەن يۇنشىنىڭ ئانا يۇرتى شىمالىي شىنجاڭدىكى قەدىمكى شەھەر جىمىسار ئىدى. ئۇ قىسقىغىنا ھاياتىدا كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرغان. ئۇ قەلەمگىمۇ، ئەلەمگىمۇ ماھىر

① مازۇچاڭ شىئىرلىرىدىن بىر قىسمىنى پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ «شىنجاڭ گىزىتى» دە ئېلان قىلغان.

② گۇەن يۇنشىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا يالڭ لىيەن يازغان «گۇەن يۇنشىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى» ناملىق كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1984 ـ يىلى خەنزۇچە نەشر قىلىندى. شۇ خۇيمىن، جاڭ يۇشىڭ، يالڭ لىيەنلەر تەييارلىغان «گۇەن يۇنشى ئەسەرلىرىگە شەرھى» ناملىق كىتاب بولسا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986 ـ يىلى خەنزۇچە نەشر قىلىنغان.

ئىدى، ئۇ يەنە تېبابەتچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. شۇنداقلا بۇددا پەلسەپىچىسى ئىدى، ئۇ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى ئېچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەلقلەرگە تونۇشتۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ۋە بىرلىكتە ئالغا بېسىشىغا تۆھپە قوشقان.

گۆەن يۈنشىنىڭ تالانتى كۆپ تەرەپلىمە بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي تالانتى بەدئىي ئىجادىيەت ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ.

گۆەن يۈنشى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى. ئۇ شېئىر（诗）، دراما（曲）، بېيىت（词）، ماقالە（文）قاتارلىقلاردا ناھايىتى يۇقىرى ئىقتىدارغا ئىگە بولغان، بولۇپمۇ نەسرىي غەزەل（曲散）يېزىشتا مەشھۇر ئىدى.

گۆەن يۈنشىنىڭ ئەسەرلىرى ئەينى چاغدىلا زور تەسىرگە ئىگە بولغان. يۈەن دەۋرىدىكى ياڭ جياۋىيىڭ تەھرىرلىگەن «باھار قارلىرى»（太平乐府阳春白雪）ۋە «تىنچ كۆيخانا»（酸甜乐府）قاتارلىق كىتابلارغا ئۇنىڭ خېلى كۆپ ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ بۇ ئىككى كىتابقا ئەسىرى ئەڭ كۆپ كىرگۈزۈلگەن يازغۇچىلاردىن بىرى ئىدى. مەسىلەن، «باھار قارلىرى» غا كىچىك نەسرىلەردىن 36 پارچە، پۈتۈن يۈرۈشلۇك كۆيلەردىن بىر پارچە كىرگۈزۈلگەن. «تىنچ كۆيخانا» گە كىچىك كۆيلەردىن 30 پارچە، پۈتۈن يۈرۈشلۇك كۆيلەردىن ئالتە پارچە كىرگۈزۈلگەن. گۆەن يۈنشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ياڭ جياۋىيىڭ ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن دوستى شۇ زەيسىنىڭ ئەسەرلىرىنى بىر توپلام قىلىپ «سۆەنتىيەن كۆيخانىسى»（酸甜乐府）دېگەن نام بىلەن تارقاتقان. «يۈەن نەزمىلىرىدىن تاللانما» غا گۆەن يۈنشىنىڭ 27 كۆپلەپت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. گۆەن يۈنشىنىڭ زادى قانچىلىك ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

گۆەن يۈنشى ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى ئاكتۇال ئىدى.

زاماندىن زارلىنىش ۋە تەرەققىياتىنى خاھىشىنى ئىپادىلەش ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئاساسلىق تېما. ئۇ ياش چاغلىرىدا ئاۋام خەلق ئارىسىغا چۆككەن. ئەسەرلىرىدە ھەممە دەۋردە ئورتاق مىزانغا ئايلانغان نام ـ مەنپەئەت تالىشىش، ھەسەتخورلۇق قاتارلىق يامان ئىللەتلەرنى قاتتىق سۆكتى. ئۆزىنىڭ بۇرۇقتۇرمىلىق مۇھىتىدىن ئايرىلىپ تەنھا، خاتىرجەم، ھۆرلۈك ئاستىدا ياشاشتەك ئارزۇسىنى نامايان قىلدى.

بىز ئۇنىڭ «جەڭجىياڭىين نەزمىلىرى» دېگەن شېئىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

تۆھپىسى تۇرسىمۇ، مۇندا بولدى خەشەك،
قالدى مۇشكۈلاتقا ئۆرتىنىپ يۈرەك.
تۆنۈگۈن بولغانتى دۈشمەن ئىچرە ۋەزىر،
بۈگۈنى ئايلاندى گويا ـ داڭگال ـ كېسەك.
مەن كەبى كەتتى ئىزدەپ پىنھان كۆشەك① .

بۇ شېئىر يۈەن ئوردىسىدىكى ۋەزىر ـ ئەمەلدارلارغا بېغىشلانغان بولۇپ، ئەمەل تۇتقۇچىلارغا ھامان خەتەر خىرىس قىلىپ تۇرىدىغانلىقى، تۆھپىكار ئەمەلدارلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولىدىغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ قەدىر ـ قىممىتى دەپسەندە قىلىنىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن. ماھىيەت جەھەتتە ئاپتورنىڭ ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغىنى يۈەن ئوردىسىدىكى ھەسەتخورلۇق، چېقىمچىلىق، ئالدامچىلىق، ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇش، نام ـ مەنپەئەت تالىشىش ۋە بىر ـ بىرىنىڭ ئۇلىنى كولاشتەك چىرىك، رەزىل ئەھۋاللاردۇر.

گۈەن يۈنشى شېئىرلىرىدىكى يەنە بىر كۆزگە تاشلىنىدىغان تېما ۋەتەنپەرۋەرلىك، ۋەتەننىڭ تاغ ـ دەريالىرىنى زور ئىشتىياق

---

① لىيۇ ۋېنجۈن: «غەربىي يۈرت تارىخىدىن سۆز»، 2 ـ قىسىم، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 128 ـ 129 ـ بەتلەر.

بىلەن كۆيلەش ۋە تەبىئىي مۇھىتنىڭ ۋايىغا يەتكۈزۈپ تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت.

مىسال ئۈچۈن شائىرنىڭ «باھارنى ئۇزىتىش» ناملىق شېئىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

پاتتى قۇياش، ئۆكسىدى پاختەك،
گۈزەل باھار يوقالدى قايان؟
توزۇپ شاپتۇل چېچەكلىرىمۇ،
ئايازلارنى قىلماقتا ئايان؟!

سىرداشىمەن، يىراق تاغ ئورمان،
گىياھلىرىڭ خۇش بۇي، باراقسان.
ئەگەر پاتسا ئاداققى شەپەق،
تال توزغىقى ئۇچىدۇ قايان؟

تارىسىنى ئۈزىۋەتتى كىم،
چېلىنغاندا پىپا شوخ لەرزان؟!
ئىلەڭگۈچكە يۆلىنەر قەلبىم،
دېرىزىدىن ئايىنى قىمپ گۈمان①.

بۇ شېئىردا شائىر باھارغا سوئال قويۇش ئارقىلىق باھارنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى ۋە كىشىلەرنىڭ باھار بىلەن خوشلاشقان چاغدىكى ھەسرىتىنى يازغان بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن شائىرنىڭ باھارنى قەدىرلەيدىغان ئىدىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

گۈەن يۇنشى شېئىرلىرىدا يەنە مىللىي ئەنئەنىگە مۇناسىۋەتلىك شېئىرلارمۇ بار. مەسىلەن، ئۇ «ئەجدىھا سىزىش نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدا باھار يېتىپ كېلىش بىلەن قارا بالغاسۇندىكى ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئەجدىھا قەسىردە باھار

① شۇ خۇيمىن «گۈەن يۇنشى ئەسەرلىرىنىڭ شەرھى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 28 — 29 ـ بەتلەر.

كۆتۈۋېلىنىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ مۇنداق يازغان:

ئۇچۇپ كەلدى ئەجدىها قار ـ مۇزدىن ياساپ دەريا،
لىغىلداپ قالدى كۆللەر مەي تولغان قەدەھ گويا.
مەينى ئىچىپ ئەجدىها كۈن چىقىشقا پۇركۈپتى،
باھارغا چۆمدى ئالەم ئەجدىها قەسىرىدەك مانا!

ئومۇمەن، گۈەن يۈنشى شېئىرلىرى يۇقىرى بەدىئىيلىك بىلەن چوڭقۇر ئىدىيۈلىكىنىڭ مۇجەسسىمى، يۈەن سۇلالىسى ئەدەبىيات مۇنبىرىدە مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ، ئۆزگىچە جۇڭگو ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئۈلگىسى.

3. **سەيدۇللا** سەيدۇللا — سادۇللا (?1305—?1355)، مەشھۇر شائىرلاردىن بىرى. تاۋزۇڭيى «تارىخىي كىتابلار جەۋھىرى» (要史会书) نامىلىق كىتابىدا «سادۇلا (سەيدۇللا ـ نەقىلچىدىن) نىڭ ئىسمى تەنەشى بولۇپ، ئۇيغۇر ئىدى» دەپ يازغان. سەيدۇللانىڭ «يەن مېن توپلىمى» (雁门集) دېگەن داڭلىق كىتابى بار①.

سەيدۇللا خەلقچىللىق روھىغا باي، رېئالىزمچى شائىر ئىدى. ئۇ بىر قاتار شېئىرلىرىدا رېئاللىقنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەپ، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن. شائىر نىڭ «تاڭ سەھەردە خۇاڭخې بويىدا كۆرگەنلىرىم» نامىلىق شېئىرى مۇنداق باشلانغان:

تاڭ چېغى قىلدىم سەپەر، قويدۇم قەدەم دەريا تامان،
نۇر بىلەن سۇدا قېيىقلار ئۇينىشار ئەشۇ زامان.
كۆزلىرىم كۆردى يىراقتىن دەل ـ دەرەخلەر قارىسىن،
ئاستا ـ ئاستا تارقىلىپ ئاق پەردەك شۇ چاغ تۇمان.

بۇ شېئىردا ئېغىر ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنى تارتقان خەلقنىڭ چوڭقۇر ھېسداشلىقىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ

① بۇ كىتاب شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1982 ـ يىلى خەتتۈچە نەشر قىلغان.

كەيپى ـ ساپا، ئىسراپخورلۇقىنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەمەل ۋە پايدا تالىشىپ ئۇزلۇكسىز قوزغىغان قىرغىنچىلىقلىرىغا غەزەپلىك خىتاب قىلىدۇ، ياۋۇز ئەپت ـ بەشىرىسىنى رەھىمسىز پاش قىلىدۇ. مەسىلەن، «تىلەمچى قىز قوشىقى» (鬻女谣) دېگەن شېئىرىدا شائىر يۇەن سۇلالىسى تىيەنلىنىڭ (天历) 2 ـ يىلى (1329) دىكى «ھەممە يەر جۇتلىشىپ، ئاچ ـ زىبىن پۇقرالار يامراپ كەتكەن» لىكىنى، مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆز خوسۇسىي مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن خەلقنىڭ قان ـ تەرىنى شوراپ، ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپى ـ ساپا بىلەن بەنت بولۇپ، گۈل چېكىلگەن پۇزۇر كىيىملەرنى، ئېسىل تەلپەكلەرنى كىيىشىپ، بۇلبۇلغا ھېرىس بولۇپ، راۋاقلاردا بەزمە، سورۇن تۈزۈشۈپ، «باھار شامىلىغا چۆمگەن ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» غا شەيدا بولۇشقانلىقىنى، ھايات ـ ماماتلىق تىركىشىشلەردە قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتقانلارنىڭ بولسا، بالا ـ چاقىلىرىنىڭ جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدى بىلەن شەھەرلەرگە كىرىپ نارەسىدە بالىلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولۇشقانلىقىنى؛ بىراق، بالىلىرىنى ساتالماستىن «توپىدىنمۇ خار» ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپ، ئاچلىق ئازابىدا ئۆزۈن مەنزىللەرنى «ناله ـ پەرياد بىلەن باسقان» لىقىدەك رېئاللىقنى ھەقىقىي رەۋىشتە سۈرەتلىگەن. بۇ خىل دەھشەتلىك مەنزىرىلەر شائىردا «جۇت باسقان مەھەللىدە» ، «كېزەر كۈندۈزدە ئىت ـ قۇشلار، ۋەيرانە كەپە ـ ساتمىلاردا، گۈگۈمدا ھۇۋلار يىلپىزلار» دەيدىغان تەسىراتنى قوزغىغان. شائىر قەلبىدە لاۋۇلدىغان غەزەپلىك ئوت يالقۇنلىرى بىلەن ھۆكۈمران سىنىپلارغا قاتتىق نەپرەت بىلدۈرىدۇ:

خۇاڭخې كەبى ئېقىپ كۆز ياش، قۇربىدى ئاخىر،
ئەجەپ خۇشخۇي چىرايىڭلار نېچۈك بۇ تەقسىر؟

شاهى توندا يايرىشىدۇ مەستخۇش جانابلار،
پۇقرا ھالى - يۇرت ئىشىغا كۆزلىرى بېسىر.

شەرقىي - جەنۇب دېيارىدىن سىرت بارىكەن ئەندىشە،
گۇمانىشەندىنمۇ ئىشتىلدى شۇنداق غەم - غۇسسە.
قۇمدا قالغان بېلىق ھەمدە چومغاق[1] نالىسى،
مۇڭلۇق كۆڭۈل ئوڭلىنىدۇ قايسى ۋاقتىچە.

شائىر ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر قەلىمى ئارقىلىق فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ چىرىك تۈرمۇشىنى پاش قىلىدۇ ھەم ئۇنى قامچىلايدۇ. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىك ھالىغا ھېسداشلىق قىلىدۇ. شائىر «ئۆز غۇرۇرى بىلەن شانۇ شەۋكەتلىكلەرنى مەسخىرە قىلىپ، باھار شامىلىغا چۆمگەن ناخشا - ئۇسسۇل ماكانىغا كۆڭۈل بەرمەي» دېغانلىقىنى ئىپادىلىگەن. ئۇ «شايى - توندا يايرىغان مەستخۇش جانابنىڭ، پۇقرا ھالى - يۇرت ئىشىغا كۆزلىرى بېسىر» دەك ئەھۋالغا نارازى ئىكەنلىكىنى، «بېيىپ خەلق ياشىسا ئاسايىشتا، چۈرۈقلىشىپ ئوينار ئۆسمۇر كوچىلاردا» دېگەندەك كەيپىياتقا ئىنتىلىدىغانلىقىنى نامايان قىلغان.

سەيدۇللا «مەنجياڭخۇڭ. جىنلىڭدا[2] ئۆتمۇشنى ئەسلەش» ماۋزولۇق بېيىتىدا ئۆتمۇشنى ئەسلەپ، بۈگۈندىن ھەسرەتلىنىدۇ. ئۇ جىنلىڭنىڭ تاغ - دەريالىرىنى جانلىق تەسۋىرلەش جەريانىدا، تاغلارنىڭ داۋاملىق يېشىللىققا پۈركۈنۈپ تۇرۇشىنى، زۇمرەت سۇلارنىڭ ئۈزۈلمەي ئېقىپ تۇرۇشىنى، ئاسايىشلىقنىڭ مەڭگۈ ساقلىنىپ تۇرۇشىنى ئۇمىد قىلىدۇ.

سەيدۇللا شېئىرلىرىدا ئۇرۇشلارغا چېتىلىدىغان (مۇناسىۋەتلىك) شېئىرلارمۇ بار. شائىر ئۇرۇش

---

① چومغاق — سودا ياشايدىغان بىر خىل قۇش. بۇ يەردە چومغاق سودا ياشايدىغان قۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.
② جىن لىڭ (金陵) — بۈگۈنكى نەنجىڭ.

قالايمىقانچىلىقىغا قارشى تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بەزى شېئىرلىرىدا مۇقىم، خاتىرجەم تۇرمۇش مۇھىتىنى ئۈمىد قىلىش ئىدىيىسى ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتكەن، شائىر ئۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئېرىشكەن ھۆكۈمرانلارنى قاتتىق پاش قىلىدۇ، ئۇرۇش خانىۋەيرانچىلىقىدا ئازابقا دۇچار بولغان كىشىلەرنىڭ تەقدىرىگە ئېچىنىدۇ ۋە ئۇرۇشنى توختىتىش ھەققىدە قاتتىق خىتاب قىلىدۇ.

ئومۇمەن، سەيدۇللا شېئىرلىرى تارىختىن بېرى ئەدىبلەر ۋە خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئالاھىدە سۆيۈپ ئوقۇلۇپ كەلگەن. رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئۆزىنىڭ 4 ـ توم ئەسىرىدىكى «پارە ـ پارە بولۇۋاتقان ئەكسىيەتچىلەر نېمە ئۈچۈن يەنە ئومۇمىيۈزلۈك تىنچلىق دەپ قۇرۇق جار سالىدۇ» دېگەن ماقالىسىدا سەيدۇللانىڭ «شىتۇچىڭغا چىققاندا» ناملىق شېئىرىدىن نەقىل كەلتۈرگەن.

4. نەيشەن نەيشەن (1310 — 1368) قارلۇق قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان شائىرلاردىن بىرى. ئۇنىڭ ئانا يۇرتى چۆچەك ئىدى.

نەيشەننىڭ «جىن تەي توپلىمى» (金台集) ناملىق ئەسىرى بار. شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھەجىمى كۆپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇسلۇبى رەڭدار، مەزمۇنى چوڭقۇر ئىدى. نەيشەننىڭ «شىنشاڭلىق موماي» ناملىق شېئىرى تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ مۇنداق باشلانغان:

چېچى پاخماق شىنشاڭلىق موماي يۈرەر يالىڭاياغ،
كەنت ئىچىدە ياشانغان ئۇ چاپىنى قۇراق.
كۈندۈزىدە ئۇماچ ئېتىپ ئېتىزغا چاپسا،
تاڭ ئاتقۇچە يىپ ئىگىرەر غۇيۇلدىتىپ چاق.

بۆزنى سېتىپ چېرىك ھەققى[1] غەملەيدۇ بەزەن،
موپاڭ چۆروپ دان ئاقلايدۇ خانلىق ئۇچۇن ھەم.
كەلسە ئامبار چاپارمىنى ھەق ئېلىش ئۇچۇن،
بېرەلمىسەڭ، چاپان سېلىپ قامچا يەيدۇ تەن.

بۇ شېئىردا شائىرنىڭ ھەسرەت، نادامەتلىك روھىي - كەيپىياتى ۋە موھتاجلىق ئاستىدىكى دېھقانلارنىڭ پاجىئەلىك تۇرمۇشنى تەسۋىرلەنگەن.

شېئىرنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا دېھقاننىڭ يىل بويى ئىشلەپ تاپقان كىرىمى ھۆكۈمەتنىڭ باج - سېلىقىنى تۆلەشكە يەتمىگەنلىكى، شۇ سەۋەبتىن تاياق - دەشنام يېگەنلىكى، تۇل مومانىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ ھاشارغا - سەيسىگە ئىشلەپ، ئايلاپ ئۆيگە قايتمىغانلىقى، ئاچلىق ۋە قەھرىتان سوغۇقنىڭ بىردەك ئازابلىغانلىقى، قەرز تۆلەش ئۈچۇن نەۋرىسىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. كېيىنكى قىسمىدا بولسا ھۆكۈمرانلارنىڭ رەڭمۇرەڭ بىمەنە تۇرمۇشنىڭ كارتىسىنى سىزىپ بېرىلىدۇ.

نەيشەننىڭ «شىنشاڭلىق مومای» ناملىق شېئىرى رېئالىزملىق روھقا ۋە باي خەلقچىلىق ئىلغار خاھىشقا ئىگە ئەسەر. ئۇ ئەينى چاغدىلا كەڭ ماختالغان ۋە ياخشى باھاغا ئېرىشكەن.

گاۋ كىگۇڭ گاۋ كىگۇڭ (高克贡، 1248 — 13101) كۆزگە كۆرۈنگەن شائىر ۋە رەسسام. شائىرنىڭ «فاڭشەن توپلىمى» (房山集) بار. گاۋ كىگۇڭنىڭ شېئىرلىرى كۆپ ئەمەس، ئەمما شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى نىسبەتەن يۇقىرى. ياڭ گۇەن ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى مۇنداق باھالايدۇ. گاۋ ھەزرىتىمنىڭ رەسىملىرى كاتتا، شېئىرلىرىنىڭ قاپىيەداشلىقىمۇ ناھايىتى ياخشى، خۇددى ۋاڭ مۇجى (ۋاڭ ۋېي)

① چېرىك ھەققى — ئەسكىرىي سېلىق.

جەنچۇەندە، لىبوشى (لى گۇاڭلىن) ۋەنكۇدىكى سالدا ئولتۇرۇپ تەسەۋۋۇر بىلەن مەنزىرىنى بىرلەشتۇرۇپ يازغانغا ئوخشاش، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ئاجايىپ بىر خىل پۇراق بار.① گاۋ كىگۇڭنىڭ ئەسەرلىرى ھەقىقەتەنمۇ ۋاڭ ۋېينىڭ ئەسەرلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. يەنى «شېئىر بىلەن رەسىم بىر - بىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن» دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ قاپىيىداشلىقى كۆچلۈك بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئاجايىپ پۇراقلا ئىگە. مەسىلەن: «جۇڭبېي راۋنقىدا رەسىم سىزىش» شېئىرىنى ئالساق:

يامغۇر توختاپ، بۇلۇت تارقاپ كەچقۇرۇن،
قاشتېشىدەك تۇرار چوققا پارقىراپ.
كىرىپ كەلدى بەھەيۋەت پىڭجۇ تامان،
يالغۇزلا سال تۇمان ئارا يالتىراپ.

بۇ شېئىردا ئۇزۇن ۋاقىت بۇلۇت تۇمانغا ئەسىر بولغان، ئەمما قاش قارايغاندا تۇيۇقسىز ھاۋا ئېچىلىپ شەبنەملەر بىلەن يۇيۇلۇپ، مەرۋايىتتەك پارقىراپ كەتكەن بىر تاغ چوققىسى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، چوڭقۇر مەنىگە ئىگە.

گاۋ كىگۇڭ شېئىرلىرىنىڭ ئىپادىلەش كۈچى كۈچلۈك بولۇپ، دائىم دېگۈدەك بىر - ئىككى مىسرا بىلەنلا پېرسوناژلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەسۋىرلەپ بېرەلەيتتى.

مەسىلەن: «قەيسەر راھىبقا تەقدىم» دېگەن شېئىرنىڭ ئالايلى:

شېئىر خۇمار راھىب ئېتىكاپ خالىماي،
سېتىۋالدى بېلىقچىلار كېمىسى.
بۇلۇت كەبى بىر ئىزىدا توختىماس،
دەريا يۇ كۆل، گۈل - چېچەكتۇر ھەۋىسى.

بۇ شېئىردا شېئىر يېزىشقا ئامراق راھىبنىڭ قىياپىتى

① «يۇەن سۇلالىسى ئەسەرلىرىدىن تاللانما. گاۋ كىگۇڭ تەرجىمھالى» دىن ئېلىندى.

تەسۋىرلەنگەن. ئۇ راھىب شېئىر يادلاشقا ئامراق بولۇپ، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ دۇرۇت ئوقۇشنى خالىمايدۇ، شېئىر بىلەن تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى چوڭقۇر چۈشەنگەچكە بۇلۇتقا ئوخشاش خىيالى گاھى دەريا ـ كۆللەردە سەيلى قىلىپ، گاھى مېيخۇا گۈلىنى تاماشا قىلىپ شېئىرىي تۇيغۇنى ئىزلىمەكچى بولىدۇ.

3. ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەر يازغانلار

1. كىكى قۇرسا ئىچقۇ كىكى قۇرسا ئىچقۇ قەدىمكى چانبالىقلىق ئەدىپ بولۇپ، قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىگە تەۋە ئىدى. چانبالىق ھازىرقى سانجى شەھىرى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ ئەينى چاغدا ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىگە تەئەللۇق مەمۇرىي ئەمەلدار بولغان. ئۇنىڭ «ئىدىقۇت قوچۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» ناملىق بىر داستانى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭدا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پادىشاھلىرىدىن بارچۇق ئارت تېگىن خاندىن تارتىپ تايىپنۇ خانغىچە بولغان بىرقانچە ئەۋلاد خانلارنىڭ شەجەرىسى خاتىرىلەنگەن[1].

بۇ مەڭگۈ تاش 1334 ـ يىل ئورنىتىلغان. ئۇنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىدا 61 كۇپلېت شېئىر بار. ئۇلار تۆت مىسرادىن جەمئىي 257 مىسرا. بۇ شېئىرلار ئاساسەن باش قاپىيىدە يېزىلغان. ئاياغ قاپىيە شەكلىمۇ كۆرسىتىلگەن[2].

مەڭگۈ تاشنىڭ ئارقا تەرىپىگە قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ نەسەبنامىسى خەنزۇچە ئويۇلغان. ئەمما ئۇ ئۇيغۇرچە نەسەبنامىنىڭ تەرجىمىسى ئەمەس، بەلكى ئايرىم ئاپتور تەرىپىدىن

---

① بۇ مەڭگۈ تاش ھازىر گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇ ۋېي ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش ئىدارىسىدا ساقلانماقتا.

② بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1985 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان. گېڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتى دەسلەپ خەنزۇچە «ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلى» (考古学报) نىڭ 1980 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان، بېيجىڭ.

يېزىلغان.

چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قۇبلايخان تەختكە چىقىپ (1260 ـ 1294) يۈەن سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىشقا باشلاپ، شەرقتە يۈەن سۇلالىسى، ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا چاغاتاي خاقانلىقى ۋە ئۆگىدەي خاقانلىقى شەكىللەندى. ئۇيغۇرلار يېرى يۈەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي شىمالدىكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئارىسىدا قالدى. ئۇزۇن جەڭلەر نەتىجىسىدە قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىنىڭ ئائىلىسى تۇرپاندا تۇرالماي گەنسۇ يۇڭچاڭ (مەڭگۈ تاش ئورنىتىلغان يەر) غا كۆچۈپ بېرىپ، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھىمايىسىدىكى بىر يەرلىك ھاكىمىيەتكە ئايلىنىپ قالغان. «مەڭگۈ تاش» نىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمى قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ تۇرپاندىن ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان ۋە ئۇ يەردە ئۆتكۈزگەن تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

مەڭگۈ تاش ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جۈملىدىن شېئىرىيىتىنى، تىلىنى، تارىخىنى ئۆگىنىشتە ياخشى ماتېرىيال.

مەڭگۈ تاشنىڭ ئورنىتىلغان يىل ۋە ئاپتورى توغرۇلۇق، ئەسەرنىڭ ئاخىرقى كۆپلېتىدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئىت يىلى ئونۇنچ ئاي قۇتلۇق ئەدگۈ كۈن ئۈزە
تولپ تۈكەل بۈتۈرۈ تورغۇزۇلدى مەن جام بالىلىغ
كىكى قۇسا ئىچقۇ بىتىيۇ تەگىندىم لۇيىپ ساۋ...
ئىتتۈرمىش ياڭ تىلىڭ سىردىيۇ تەگىندىم ساتۇ

[ئىت يىلى (1334) ئونىنچ ئاي قۇتلۇق ياخشى كۈندە تولۇق ـ تۈگەل پۈتۈپ تىكلەندى. مەن جانبالىقلىق كىكى قۇرسا ئىچقۇ يازدىم، لىيۇ شۇسى ... بۇيرۇتقان. مەن ياڭ تىلىڭ

چەكتىم. ياخشى[1] .]

2. كىكى II

كىكى[2] II (1295 — 1345) ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاڭقالۇق قەبىلىسىدىن، يۇرتى قوچۇ ئېلى. ئۇ يۇەن دەۋرىدە بېيجىڭدا تەخمىنەن 1328 ـ يىلدىن 1344 ـ يىلغىچە مەمۇرىي ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان. كېيىن چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىدا تۇرغان. ئۇ ئىلىم تەھسىل قىلىشقا، كىتابلارنى ئوقۇشقا خۇشتار بولغان، بىلىمى مول، نەزەر دائىرىسى كەڭ ئىدى.

كىكى II «ئامىتا يۇردىيانا سۇترا» دېگەن بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئەسەرنى خەنزۇ تىلىدىن ئىجادىي يوسۇندا شېئىرىي شەكىلگە سېلىپ، يەنى باش قاپىيىلىك، ھەربىر كۇپلېتى تۆت مىسرالىق شېئىرىي ئەسەرگە ئايلاندۇرۇپ ئىشلەپ چىققان.

ھازىر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئامىتا يۇر دىيانا سۇترا» نىڭ ئۇچ خىل شەكىلدىكى نۇسخىسى، يەنى ‹1› نەسرىي (سەنۇبەن) شەكىلدىكى، ‹2› «ئامىتابا سۇترا» ئىچىدىكى (نەسرىي شەكىلدىكى) نۇسخىسى، ‹3› نەزمىي شەكىلدىكى

---

① بۇ مەڭگۈ تاش ھەققىدە گېرك شىمىن «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1978 ـ يىل 4 ـ سانىدا ماقالە ئېلان قىلىپ، ئۇزۇنلۇق تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. كېيىن ق. بارات، لېئو يېڭشىڭلار قايتا ئىزدىنىپ، خەتنۇ ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا ئايرىم ماقالىلىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ پەردە ئۇلارنىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 ـ يىلى 1 ـ سانىدىكى تەتقىقاتىدىن پايدىلىنىلدى. بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز قارىغاندا، بۇ كىكى نامىلىق شائىرلار خەنزۇچە ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان «※※» (كۇي كۇي) بىلەن بىر ئادەم ئىكەن. بۇ ھەقتە يېقىنقۇ شۇنىڭ «يۈز يىلدىن بۇيانقى ئۇيغۇرچە يېزىقتىكى ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا نەزەر» نامىلىق ماقالىسىگە قارالسۇن. بۇ ماقالە «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» نامىلىق خەنزۇچە ژۇرنالنىڭ 2000 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

بۇ ھەقتە چەت ئەل ئالىملىرىمۇ خېلى ئىلگىرى ئىزدىنىپ كۆرگەن. مەسىلەن، ياپونىيىلىك فومونۇمائى «يۇەن دەۋرىدىكى قەلەمكەشلەر تەرجىمھالى — كىكى» نامىلىق ماقالە يېزىپ، ياپونىيىدە «كىتابلارغا باھا» نىڭ 5 ـ سان، 1974 ـ يىلى ئېلان قىلغان، يەنە كىتامۇراتاكانىڭ «يۇەن دەۋرىدىكى تۇركىي نەسىلدىن بولغان سىيمۇلاردىن قاڭلى قەبىلىسىلىك كىكى توغرىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلەر بار. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1998 ـ يىللىق 3 ـ سان، 54 ـ، 60 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

② قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە «كىكى» نامى بىلەن باغلانغان بىر قانچە ئەسەر بار. شۇنداق بولغاندا ئۇچ ئادەمنى «كىكى» دەپ ئاتاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇلار بىر ئادەممۇ، ياكى ئۇچ ئادەممۇ، بۇنى داۋاملىق تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك. شۇڭا بۇ كىشىنى «كىكى II » دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

نۇسخىلىرى بارلىقى مەلۇم[1] .

«ئامىتايۇر دىيانا سۇترا» بۇددىزمنىڭ «كىرسىز، پاك ئورۇن»[2] ئەقىدىسىنىڭ ئۈچ نومىنىڭ بىرى[3] .

تۆۋەندە بۇ ئەسەردىن مىسال كۆرۈپ ئۆتىمىز. ئەسلى تېكىستى:

تاي پاي لىن شى تىپ ئاتل(ـد) غ:
تاشىڭ نومنۇڭ ئىچنتە:
تالۇلاپ يىغىپ مـ(ـە) ن ككى ككى:
تاقىشۇتقا ئىنتۇرۇ تەگىندىم.
[ئۇلۇغ ئاق نىلۇپەر گۇرۇھى دەپ ئاتىلىدىغان
ماھايانا (مەزھىپىگە خاس) نومىنىڭ ئىچىدىن
تاللاپ يىغىپ، مەن كى‌كى
شېئىر شەكلىگە كەلتۈردۈم.] (كالۇناداس دەپىۋىتۇرىدۇ)

3. **كارۇناداس** كاروناداس (迦鲁纳答思) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئالىم بولۇپ، تۇغۇلغان يىلى ئېنىق ئەمەس، 1311/2 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ سانسكرىت، خەنزۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر، تۈبۈت تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن ھەم بۇددا نوم سۇترىلىرىنى مۇكەممەل بىلىپ قۇبلايخاننىڭ مەشھۇر تەرجىمانى سۈپىتىدە يۈەن سۇلالىسىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىسىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. ئۇ سىياسىي

---

① چەت ئەللەردە بۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان. ش ئۇ ئا ر تەۋەسىدە ئى. يۈسۈپ بۇ ئەسەرنىڭ شېئىرىي نۇسخىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشىنى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلدى. بۇ كىتابتىكى بايانلار مۇشۇ ماقالىدىن ئېلىندى.

② كىرسىز، پاك ئورۇن — قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «كىرسىز ئارىغ ئورۇن» دېيىلىدۇ. بۇددىزمنىڭ ماھايانا مەزھىپىنىڭ تەرىپىچە، كىرسىز، پاك ئورۇن بۇددا (بۇرخان) تۇرىدىغان ئورۇن (دۇنيا) ھېسابلىنىدۇ.

③ قالغان ئىككى نوم «ئاپارىمىتايۇر سۇترا» ۋە «ئامىتابا سۇترا» لاردىن ئىبارەت. بۇلار جۇڭگو بۇددىزمىدىكى «كىرسىز، پاك ئورۇن» مەزھىپىنىڭ ئاساسلىق دەستۇرلىرى ھېسابلىنىدۇ.

جەھەتتىمۇ پىشقان ئادەم بولۇپ، پادىشاھلارنىڭ ئەلنى ياخشى باشقۇرۇشى ئۈچۈن ئەقىل كۆرسىتىپ، خەلق ئارىسىدىكى بىر قېتىملىق مالمانچىلىقنىڭ ئالدىنى ئالغان. كارۇناداس «ھىندىستان، تىبەت نوملىرى ھەققىدە» (西天,西番经论) دېگەن كىتابنى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، پادىشاھقا تەقدىم قىلغان. پادىشاھ ئۇنى ئويما باسما خەت شەكلى بىلەن بېسىپ چىقىرىش توغرىسىدا يارلىق چىقارغان ھەم ھەرقايسى بەگ - ۋەزىرلەرنىڭ ئۆگىنىشىنى بەلگىلىگەن.

كارۇناداس يەنە شېئىرمۇ يازغان. ئۇنىڭ «ئۆتۈنچ دۇئاسى» ناملىق 17 مىسرالىق بىر شېئىرى خانبالىقتا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا 1302 - يىلى يېزىلغان.[1]

ئۇنىڭ تېكىستى مۇنداق:

قاغان خانىمىزنىڭ ئانقۇلايۇق ئوق،
قاتۇننۇڭ ئالتۇن ئۇرۇغلارىنىڭ
ئادالىرى تۇدالىرى ئامرىلىپ ئۇزۇن ياشاپ،
ئالپ بولغۇلۇق بۇرخان قۇتبىن بولماقلارى بولسۇن.
ئالقۇقاماغ تىنلىغ ئوغلانلارنى يىمە.
ئارىغ ئىدۇق ئۇنۇش يولغا يورىيۇ.[2]

كارۇناداسنىڭ «مانجۇ رىشرىناماسامكىتى» ناملىق بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئەسەرنى تۇبۇت تىلىدىن كىم تەرىپىدىن، قايسى جايدا، قاچان تەرجىمە قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇچۇرنىڭ ئىپادىلەيدىغان بىر پارچە باش قاپىيىلىك ئۇيغۇرچە شېئىرىدىمۇ

---

① گېرمانىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تەرىپىدىن جۇڭگودىن ئېلىپ كېتىلىپ، بېرلىن تۇرپان ھۆججەتلىرى فوندىدا ساقلانغان، 1975 - يىلى گېرمانىيىلىك يېتىر زېمې «ۋېنگىرىيە شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى» نىڭ ئالدىنقى سانىدا ئېلان قىلغان.

② گىلگىل شىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىن تاللانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 86 - بەت.

شائىرىنىڭ شېئىرىي قابىلىيىتى ئىپادىلەنگەن[1] .

5. چىسۇن تۇتۇق (ئىلگىرى چىسۇيا تۇتۇق دېيىلگەن)[2] نىڭ 15 كۇپلېت[3] ، تۆت مىسرالىق بىر پارچە شېئىرى يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭغا «ياڭشاماقلىق بۇدۇغىسى» (تەكەببۇرلۇق بويىقى) دەپ ماۋزۇ قويۇلغان. ئۇنىڭ بىر كۇپلېتى مۇنداق:

ئۆڭ باشلاپ ئادقانغۇلارقا بىلىگلەر قاچار،
ئۆكۈش قارائايغ يوللۇغ ئۇرۇغۇغ ساچار.
ئۆگلۈك كىشى ئىستىم تۇتچى ياشماقسىز باچار،
ئۆشەلىكسىز يىگ نېرۋاننىڭ قاپاغىن ئاچار.
[ئالدى بىلەن ئازغاشقانلاردىن بىلىملەر قاچار،
كۆپلىگەن قارا، يامان يوللارنىڭ ئۇرۇغىنى چاچار.
ئەقىللىق كىشى ھەرۋاقىت يېڭىلمەسكە دىققەت قىلار،
مۇشۇنداق قىلىپ ئەڭ يۇكسەك نېرۋاننىڭ قاپىقىنى ئاچار.]

چىسۇن تۇتۇق ئىمزاسىدىكى بېيجىڭدا يېزىلغان بۇ شېئىرنىڭ ھەربىر مىسراسى باش قاپىيىدە بولۇپ، بۇددىزمنىڭ پراجنا (Prajna) ئېقىمى ئىدىيىلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن[4] .

6. شى لەنلەن باخشى (1267/8—1331/2) يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن، ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر راھىبە. ئۇ قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. شى لەنلەن ئۇنىڭ ئىسمى، «باخشى» — ئۇستاز دېگەن مەنىدە بولۇپ، موڭغۇل - يۇەن ئوردىسىدىكى ئايال ئەمەلدارلارنىڭ ئۇنى ھۆرمەتلەپ قويۇپ قويغان نامىدىن ئىبارەت.

---

① «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1998 - يىللىق 3 - سان، 51 - بەتكە قارالسۇن.
② ئىلگىرى بۇ شائىر قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە تەۋە دەپ ھېسابلانغان.
③ ئىلگىرى 16 كۇپلېت دەپ قارالغان.
④ چىسۇن تۇتۇقنىڭ شېئىرلىرى دەسلەپ ر. ر. ئاراتنىڭ «ئەسكى تۈرك شېئىرلىرى» ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلىنغان.

شى لەنلەن باخشى موڭغۇل — يۇەن ئوردىسىغا ئون نەچچە يىل كىرىپ ـ چىقالىغان، تۆت ئەۋلاد موڭغۇل خانى دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن، ئۇچ خانىش زامانىدا خىزمەت ئارتقۇزغان بولۇپ، ئابرۇيى يۇقىرى، ناھايىتى ئىشەنچىلىك كىشىلەردىن بىرىگە ئايلانغان. شۇڭا بەگ ـ تۆرىلەر ۋە ئايال ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى ھۆرمەتلەپ، «باخشى» دەپ ئاتاشقان.

شى لەنلەن باخشى خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان «ئامىتابا سۈترىسى» (华严经) ، «بۇددا ۋاتاماساكا ھاخاۋاي پۈلىيا سۈترا» ، «لىڭيەن سۈترىسى» ، ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «ساددارما پۇندارىكا سۈترا» ، «ئالتۇن يارۇق» ، شۇنداقلا، تىبەت تىلىدا يېزىلغان «پراجناغا ئوقۇلغان سەككىز مىڭ مەدھىيە» (般若八千颂) ، «بەش مۇھاپىزەتلىك تارانى» قاتارلىق ئون پارچىدىن ئارتۇق بۇددا نوم ـ سۈترىلىرىنى يېزىپ ئالتۇن ھەل بىلەن بېزەپ چىققان①.

شى لەنلەن باخشىنىڭ ئېلىمىزنىڭ بۇددا مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن قوشقان ئاجايىپ تۆھپىلىرى مەڭگۇ ئۆچمەيدۇ.

7. سلىغ تېگىن سلىغ② تېگىن ئۆز دەۋرىنىڭ راھىبەسى ۋە شائىرەسى. ئۇ قوچۇ ئۇيغۇر رايونىدا ياشىغان. ئەينى زامانىدىن قالغان «يىتىكەن③ سۈترا» نامىلىق بىر نومىنىڭ ئاخىرىدا «يەنە گۈي بۇرۇچلۇق» دەپ ئىسىم بىلەن ئاتىلىۋاتقان ئالتە كۈپلېتلىق

---

① ئۇ يەنە دادۇ (بېيجىڭ) دا مىياۋشىن ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرغان، ۋۇتەيشەندىكى فۇمىڭ ئىبادەتخانىسىنى رېمونت قىلدۇرۇپ ياساتقۇزغان، بېيجىڭ شىشەندىكى لۇڭ چۈەن ئىبادەتخانىسىنى قايتىدىن ياسىغان. ئۇ تىبەتتىكى ۋۇدا ئىبادەتخانىسى، قوچۇدىكى جەننەت ئىبادەتخانىسى، جىڭچىڭ (京城) دىكى ۋۈەن ئەن ئىبادەتخانىسى قاتارلىقلارغا تۇرغۇن ئىسرىقدان ياردەم قىلغان. ئۇ ئىبادەتخانا سىلىش، ئەسلىمىلەرنى ئۇڭشاش قاتارلىقلار ئۈچۈن نەچچە ئون مىڭ ئاقچا سەرپ قىلغان، 1332 ـ يىل ئىرۇاناغا يەتكەن. ئۇ «ھەقسىزلىق پاك مېھرىبان ئۇستاز» دېگەن شەرەپ نامىغا مۇيەسسەر بولغان. بۇ توغرۇلۇق ماتېرىياللارنى «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ دىن ۋە ئەپسانىلىرى قامۇسى» ؛ لى گوشاڭ: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىل، 2 ـ سان، 123 ـ بەتلىرىدىن كۆرۈڭلار.

② بۇ بەزى مەنبەلەردە «سىللىغ» دەپ ئېلىنغان.

③ يىتىكەن — يەتتە تىكەن دېگەن مەنىدە.

بىر خاتىمە دۇئاسى بار بولۇپ، بۇ ئەسەردە سىلىغ تېگىننىڭ نامى ئۇچ يەردە كۆرۈلىدۇ. بۇ 1313 - يىل يېزىلغان.

ئىلمىي خادىملار ئۇنى سىلىغ تېگىن يازغان ياكى يازدۇرغان دەپ تەكىتلەشمەكتە.

بۇ شېئىردا شۇ دەۋرنىڭ ئادەتتى بويىچە ئۆزىنىڭ ساۋابلىق ئىشلىرىنى زامانىنىڭ خانلىرىغا، بارلىق جانلىقلارغا بېغىشلاش بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ ئاغرىق - سىلاقتىن قۇتۇلۇش ۋە «قايتا تۇغۇلۇش» ۋاقتىدا يەنە قىز بولۇپ تۇغۇلۇپ قالماسلىق ئارزۇ - ئارمانلىرىنى بايان قىلىدۇ.

تۆتلۈك، بەشلىك، ئالتىلىك مىسرالار بويىچە ئەركىن يېزىلغان كۆپلەتلار قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ قائىدىسى بويىچە تولاراق باش تەرىپى قاپسىلەشتۇرۇلگەن[1].

يۇقىرىقىلاردىن باشقا تەرجىمانلاردىن ئەنزاك، پىراجنا شىرى قاتارلىقلارمۇ ئۇيغۇر تىلى بىلەن ھەم شېئىرلار يازغان، شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلىدىكى شېئىرلىدىن بىر قىسمى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن[2].

4. ئۇيغۇر بۇددىزم يادىكارلىقلىرى

چىڭگىزخان زامانىسى ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە قوچۇ ۋە بېيجىڭ (تايدۇ) دا بۇددىزم مەزمۇنىدىكى بىر قاتار ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر ئىشلىنىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزۈكچىلىك ھالىتىگە ئۆتۈپ قالماسلىقى ۋە تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى ئۇچۇن

---

① چەت ئەللەردە بۇ توغرۇلۇق تەتقىقاتلار ئېلان قىلىنغان. ش ئۇ ئا ر تەۋسىدە ق. بارات «قەدىمكى ئۇيغۇر راھىبەسى سىلىغ تېگىن» دېگەن تېمىدا تەتقىقات ماقالىسىنى يېزىپ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلدى.

② ئابدۇرېشىت ياقۇپ: «يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر بۇددىزم يادىكارلىقلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1998 - يىل، 3 - سان؛ ياكۇپۇشۇ: «يۇز يىلدىن بۇيانقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا نەزەر»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى»، 2000 - يىل 4 - سان، خەتنۇچە، ئۇرۇمچى.

ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. بۇ ئەسەرلەرنى مۇنداق تۈرلەر ئارقىلىق قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز[1].

1. بۇددىزم مەزمۇنىدىكى تەرجىمە ئەسەرلەر

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار تەتقىقاتىدا هازىرغىچە ئىگە بولغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا نوملىرى هىندى (سانسكرىت، ئەنەتكەك)، توخار تىلىA، توخار تىلىB، تۇبۇت تىلى، خەنزۇ تىلى قاتارلىقلاردىن تەرجىمە قىلىنغاندىن باشقا، سوغدى تىلىدىنمۇ ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغانلىقى مەلۇم. تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرى تۈرى ۋە سانى جەهەتتىن ناهايىتى مول بولۇپ، گەرچە «گادىنچور نومى» (ياكى «تىرى پىتاكا»، خەنزۇچە «大藏» ياكى «三藏») نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان - قىلىنمىغانلىقى هەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، ئەمما ماهايانا ۋە هىنايانا مەزهىپىنىڭ مۇهىم نوملىرىنىڭ ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

يۇەن دەۋرىدە بۇددا نوملىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، بېسىپ تارقىتىلغانلىرى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، هازىرغىچە تەرجىمە قىلغۇچىسى ئېنىقلانغان ۋە ئىلىم ساهەسىدە بىرقەدەر نوپۇزلۇقراق نۇسخىلىرى بىلەن مەلۇم بولغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) «سامانتا بادراچاريا پراندا»

جەمئىي 40 جىلدلىق بۇ ئەسەرنى بەشبالىقلىق ئەنزاك (ئاتساك، ئۇراساك) خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە

---

① بۇ ماۋزۇ دوكتور ئابدۇرېشت ياقۇپ يازغان «يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر بۇددىزم يادىكارلىقلىرى هەققىدە ئومۇمىي بايان» ناملىق ماقالە ئاساسىدا تەييارلاندى. يەنە نىئورۇچى ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر بۇددىزم يادىكارلىقلىرى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2000 - يىل خەنزۇچە نەشرى) ناملىق كىتابىغىمۇ قارالسۇن.

قىلغان.

2) «مانجۇ رىشىرىناماسامكىتى»

بۇ ئەسەرنى كاروناداس تۇبۇت تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئەسەر تۇرپاندىن بايقالغان.

3) «ۋىنايا — ۋىنىسچايا — ئۇپالى — پارپىرچچا — سۇترا»

بۇ ئەسەرنى پراتياشىرى (پراتناشىرى دەپمۇ ئېلىنغان، دەسلەپكى ئىسمى: «چىراۋامىدىل (只刺瓦弥的理)» تەرىپىدىن سانسىكرىت تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

4) «ئاگاما سۇتۇر»

مەزكۇر ئەسەر ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ھەربىر قۇرۇدا ئەينى مەزمۇن ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا تەك بېرىلگەن. شۇڭا ئۇنى بىر خىل سۆزمۇ سۆز قىلىنغان قوش تىللىق تەرجىمە دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ تەرجىمانى ئېنىق ئەمەس.

5) «مەرسىيە»

بۇ ئەسەر دەسلەپ قۇمۇللۇق ئاريا ئاچاريە ۋە ستونپا باخشى ئىسىملىك كىشى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان. كېيىن لۇكچۇنلۇك ئۇچ سارىغ تۇتۇق 1350 - يىلى قايتا كۆچۈرۈپ چىققان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان بەش يادىكارلىق يۇەن دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمە ئەسەرلەرنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىلا بولۇپ، ئۇلارنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىش ئۇزۇن سەھىپە تەلەپ قىلىدۇ. تەتقىقاتلار ۋە تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مەشھۇر تەرجىمان ئەنزاڭ «قۇتقازغۇچى ئىلاھىي بۇرخان ئانىغا بېغىشلانغان 21 خىل مەدھىيە نومى» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. تۇبۇت تىلىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغان باشقا ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك يۇەن دەۋرىگە تەئەللۇق بولۇپ، «راجاۋاۋاداكا سۇترا»، «تارا تېكىستلىرى»، «ستاتا

پاترادارانی» ، «ئوسنۇا ۋىجانا دارانى» قاتارلىقلار بۇلار ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەرلەردۇر. ئۇندىن باشقا، خەنزۇ تىلى ۋە سانسكرىت تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان يادىكارلىقلارنىڭ سانمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، مەيلى ھەجىم جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى ببباھا گۆھەر ھېسابلىنىدۇ.

2. ئۆزلەشتۈرمە ئەسەرلەر

باشقا تىللاردىكى بۇددا نوملىرى ۋە بۇددىزم يادىكارلىقلىرىنى ئۆرنەك قىلىپ تۇرۇپ، ژانىرى ۋە مەزمۇنى جەھەتتىن ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەنگەن ئەسەرلەرمۇ يۇەن دەۋرىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە بۇددىزم يادىكارلىقلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ بەدئىي قىممىتى ئالاھىدە يۇقىرى بولۇپ، ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

1) نەسرىي شەكىلدىن شېئىرىي شەكىلگە ئايلاندۇرۇلۇپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن ئەسەرلەر.

بىر قىسىم نەسرىي شەكىلدىكى بۇددا نوملىرى ۋە بۇددىزم يادىكارلىقلىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نەسرىي شەكىل بىلەن سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلىنماستىن شېئىرىي شەكىلدە مەزمۇننى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا قايتىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن. بۇلار ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەرلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) «گوەنتۇلياڭشۇ ۋۇچىڭ» (观无量寿经)

(2) «ئاۋادانا سۈتۈر»

بۇ ئەسەرنى تۈكەل تۆمۈر تۈتۈك يازغان.

2) نەسرىي شەكىلدە ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەنگەن ئەسەرلەر. بۇ تىپتىكى ئەسەرلەر ئومۇمەن باشقا بىر تىلدىكى ئەسەرنى ئۆز ژانىرىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا ئىزاھ ۋە باشقا

مەزمۇنلارنى قوشۇپ ئۆزگەرتىش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن. بۇنداق ئەسەرلەر ئىچىدە ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان مۇنداق ئىككى ئەسەر بار:

(1) «ئابدارما — نيايا نوسارا — شاستىرا»

(2) «سەككىز يۈكمەك يارۇق»

3) ئىجادىي ئەسەرلەر

يۇەن دەۋرىگە تەئەللۇق بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئىجادىي ئەسەرلەرنى مۇنداق ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) بۇددىزمنى شەرھلەشكە بېغىشلانغان ئەسەرلەر. بۇنىڭغا ۋاپىشى باخشىنىڭ «كۆڭۈل تۆزىن ئوقۇتتاچى نوم» («شىن تۆزىن ئوقۇتداچى نوم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ناملىق ئەسەرنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇ ئەسەر 31 بەت، 404 قۇر بولۇپ، تولۇق ساقلىنىپ قالغان.

(2) بۇددىزم مەزمۇنىدىكى شېئىرلار.

بۇ خىل مەزمۇندىكى شېئىرلارغا چىسۇن تۇتۇق، ئەنزاق قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرى مىسال بولىدۇ.

3. بۇددىستلارنىڭ سالام ـ خەت ۋە باشقا خەت، چەكلىرى

يۇەن دەۋرىدە تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭدىكى بۇددىستلار ئۆزئارا قويۇق ئالاقىدار بولۇپ، نۇرغۇن سالام خەتلەرنى يېزىشقان. بەزى كىشىلەر يىراقتىكى قېرىنداشلىرى ۋە يار ـ بۇرادەرلىرىنى ياد ئېتىپ مەكتۇپلەر يېزىشقان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى ئوبرازلىق تىل، ئۆزگە خاس شەكىللەر بىلەن پۈتۈلگەن بولۇپ، ئەينى دەۋر ئاۋام خەلقنىڭ (ئەلۋەتتە كۆپىنچىسى يەنىلا ساۋاتلىق كىشىلەر ۋە زىيالىيلار تەرىپىدىن يېزىپ بېرىلگەن) گەدەبىي ساپاسى ۋە تىل ئادىتىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بەزىلىرى ھەتتا يۇقىرى گەدەبىي ماھارەت بىلەن شېئىرىي شەكىلدە

يېزىلغان. شۇڭا بۇ خىل يادىكارلىقلار يۇەن دەۋرى ئۇيغۇر ئىجادىي ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى قاتارىدا تەتقىق قىلىنىشى كېرەك.

يۇنىنەنگە ئەۋەتىلگەن تىنچىتقۇچى قوشۇنلار سەركەردىسى يول تۆمۇر يوچىڭنىڭ ئايالى يازغان شېئىرىي سالام خەت مۇشۇ تېپتىكى ئەسەرلەر ئىچىدە يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ۋە تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە ئەسەردۇر①.

خۇلاسە قىلغاندا، يۇەن دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر بۇددىزم مەزمۇنىدىكى يادىكارلىقلار نوقۇل دىنىي مەزمۇن تۇسىنى ئالغان ئەسەرلەر بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى قىممىتىمۇ ئالاھىدە يۇقىرى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا سۆزلەشنىڭ مۇئەييەن رولى بار.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. لياۋ، يۇەن سۇلالىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوينىغان رولى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ.

2. شياۋگۇەنىين، شياۋسېسى، گۇەن يۈنشى، سەيدۇللا، مازۇچاڭ، گاۋكىگۇڭ، نەيشەن قاتارلىقلارنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭ.

3. شۇلۇ يۆلىدۇ، تاتاتوڭا، چوسكىخودزىر، ئارغۇن سالى قاتارلىقلارنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرى قانداق؟

4. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەربابلىرىدىن كىملەرنى بىلىسىز؟

5. بەزى ئۇيغۇر ئەدىبلىرى نېمە ئۈچۈن لياۋ، يۇەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە خەنزۇ تىلىدا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن

---

① بۇ سالام خەت دوكتور ئابدۇرېشت ياقۇپنىڭ تەييارلىشى بىلەن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1996 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

شۇغۇللانغان؟

6. خەنزۇ تىلىدا ئەدەبىي ئەسەر يازغان شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى بايان قىلىڭ.

7. كى كى قۇرسا ئىچقۇ، كى كى Ⅱ ، كاروناداس، چىسۇن تۇتۇڭ، سىلىغ تېگىن قاتارلىقلارنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ.

8. «ئىدىقۇت قوچۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» قانداق ئەسەر؟

9. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر بۇددىزم يادىكارلىقلىرىدىن قايسىلىرىنى بىلىۋالدىڭىز؟ ئۇلاردا ئەدەبىي خۇسۇسىيەت قانداق ئىپادىلەنگەن؟

Ⅳ باب چاغاتاي ۋە تۆمۇرىيلەر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتى

§ 1 . چاغاتاي خانلىقى دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى

چاغاتاي خانلىقى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ سۈيۈرغاللىقى ۋە ئۇنىڭ شۇ سۈيۈرغاللىقتا بەرپا قىلغان ھاكىمىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ زېمىنى ھازىرقى تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى ئىلى ۋە بورتالا رايونى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى كاشغەر، خوتەن رايونى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەتتەسۇ ۋە ماۋارەئۇننەھر رايونىغا توغرا كېلىدۇ. چاغاتاي سۈيۈرغاللىقى چىڭگىزخان سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن زېمىن ئىچىدە ئەڭ چوڭ سۈيۈرغاللىق ۋە ئىرق، قەبىلە ئەڭ مۇرەككەپ بولغان رايون بولۇپ، ئۇ ئاۋات شەھەرلەرنى، شۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان دېھقانلارنى، سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ مەركىزى ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ئالمالىق ئىدى.

چاغاتاي ئۇلۇسى مىلادى 1224 ـ يىلى چىڭگىزخان ئۆزىگە قاراشلىق بارلىق زېمىنلارنى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ

بەرگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن. ئۇ 1348 ـ يىلغىچە چاغاتاي خانلىقى نامىدا، 1348 — 1509 ـ يىلغىچە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى نامىدا زىكرى قىلىنىدۇ. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى ئالمالىق (ھازىرقى شىنجاڭ قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە) ئىدى. تېررىتورىيىسى ئىلى دەريا ۋادىسى، كاشغەر، يەركەن، تۇرپان، قۇمۇل ۋە بەشبالىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان[1].

چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىلى ئىشلىتىلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىرمۇنچە ئەدىبلەر چاغاتاي تىلى بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان.

مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات نامايەندىلىرى

بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئەدەبىيات ـ سەنئىتى بىر گۈللىنىش ھالىتىنى داۋام ئەتكۈزگەن.

چاغاتاي خانلىقى، جۈملىدىن شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك خانلىقلاردا ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىلى ھاكىمىيەت تىلى ۋە ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئالاقە تىلى قىلىنغان. شۇنداقلا موڭغۇل، پارس ۋە ئەرەب تىللىرىمۇ ئىشلىتىلگەن. يېزىق بولسا ھەرخىل بولغان.

«چىڭگىزخان قۇتادغۇ بىلىكى» بۇ چىڭگىزخان ئوردىسىدا ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىدىغان قانۇن دەستۇرى بولۇپ، ئۇ «چىڭگىزخان ياسىقى»، «چىڭگىزخان كىتابى»، «بىلىك ياساق»، «ياساق» (جاساق) دەپ ئاتالغان. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئوردىسىدىكى دانىشمەنلەر «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» («شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى يازغان)، 298 ـ، 299 ـ، 303 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىل نەشرى.

ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭدىن ئىلھاملانغان. ئۇلار كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ ئاتىغاندىن باشقا يەنە بۇ ئەسەر ئاساسىدا تۈزۈلگەن موڭغۇللارنىڭ قانۇنىنى «چىڭگىزخان قۇتادغۇ بىلىكى»[1] دەپ ئاتىغان.

جانىبەگ ئۆگدۈلمىش ئوغلى (1180—1270?) ئىسسىقكۆل بويىدا ئۇيغۇرلارنىڭ بايان ئاۋۇل ئۇرۇقىدىكى بىر ئاقسۆڭەك ئائىلىدە تۇغۇلغان. 1195 ـ يىلى چىڭگىزخان ئوردىسىغا كەلتۈرۈلگەن. تەخمىنەن 1210 ـ يىللىرى چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر قىلىپ، ئاخبارات توپلاش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان. ئوردىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن جۇجى (1177—1225) ۋە باتۇخان (1209—1256) خانلارغا ئەگىشىپ جەڭ قىلىپ، تەخمىنەن 1260 ـ يىللىرى «جانىبەگنىڭ كەچۈرمىشلىرى»، (تولۇق ئىسمى «ئۆگدۈلمىش ئوغلى جانىبەگ ۋە ئۇنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرى») نى يېزىپ چىققان. ھازىر ئىلىم دۇنياسىغا بۇ قىسسەنىڭ باش قىسمىدىن بىر بابىلا مەلۇم. ئەسەردە چىڭگىزخان، جۇجىخان ۋە باتۇخانلارنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتلىرى جانىبەگنىڭ شەخسىي كەچۈرمىشلىرىگە باغلاپ بايان قىلىنغان[2]

يۈسۈپ سەككاكى (1160—1228) ئالمالىق شەھىرىدە ياشىغان ئالىم ۋە سىياسىئون. ئۇيغۇر دەپ قارىلىدۇ[3]. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈپ ئىبىن ئەبۇ بەكرى ئەل خارەزمى سەككاكى. ئۇ «مىفتائۇلئۇلۇم» (ياكى «مەتلىئلئۇلۇم») ۋە «تەلخىس» ناملىق كىتابلارنى يازغان.

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› توغرىسىدا»، 247 ـ، 248 ـ بەتلەر، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەييارلىغان، 1989 ـ يىلى.

② ئابلىمىت روزى: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تارىخىي قىسسە ‹ئۆگدۈلمىش ئوغلى جانىبەگنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى›، ۋە فرانسۇز تىلىدىكى رومان ‹كۆك موڭغۇلدا كۆك بايراق›»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1983 ـ يىل 1 ـ سان.

③ گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە ھۆججەتلىرىدىن ئوچېرىكلار»، 121 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل، خەنزۇچە.

يۈسۈپ سەككاكى يەنە شېئىرىيەت، ئىستىلىستىكا ۋە مۇقام ساھەسىدىمۇ مېھنەت قىلغان. «مىفتائۇل ئۇلۇم» (1190 ـ يىلى) ئەرەب تىلىدا يېزىلغان، سەرف، پاساھەت، مۇسىقا (مۇزىكا)، پەلسەپە، ئاسترونومىيە قاتارلىق 12 ـ 13 تۈرلۈك ئىلىم توغرىسىدا مۇلاھىزە قىلىنغان[1].

جامال قارشى (1230—1315) تىلشۇناس ۋە تارىخشۇناس بولۇپ[2]، ئالمالىق شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، 1263 ـ يىللاردىن كېيىن كاشغەردە ياشاپ، «مەدرىسەئى مەسئۇدىيە» نىڭ مۇدەررىسلىكىنى ئۈستىگە ئېلىش بىلەن بىرگە ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1282 — 1300 ـ يىللىرى كاشغەردىكى ساچىيە مەدرىسىنىڭ كۇتۇبخانىسىدىن XI ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم جەۋھەرى (ئىسمائىل ئىبنى ھىمادىل فارابى — جەۋھەرى) نىڭ ئەرەبچە «سۇھاھ» ناملىق تۆت توملۇق كىتابى ئاساسىدا «سۇراھ» («مۇلھىقەتۇلسۇراھ» ياكى «سۇراھ مىنەل سۇھاھ») ناملىق كىتابنى ئىخچاملاپ يېزىپ چىققان. بۇ كىتابتا ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن قاراخانىيلارغا دائىر ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرمۇ بايان[3] قىلىنغان.

پالۋان مۇھەممەد (1247—1326) خارەزمنىڭ كونا ئۆرگەنچ شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ شائىر، پەيلاسوپ ۋە پالۋان كىشى ئىدى.[4] پالۋان مۇھەممەد چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن مەسنەۋى

---

① بۇ ئەسەردىن ئىككى بابنى داموللا ئابدۇۋەلى يۈسۈپ تەرجىمە قىلىپ «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىل 4 ـ سان، 1983 ـ يىللىق 3 ـ ساندا ئېلان قىلدۇرغان.

② جامال قارشى ئۇيغۇر دەپ قارىلىدۇ. بۇ ھەقتە گېڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە ھۆججەتلىرىدىن ئوچېركلار» ناملىق كىتابنىڭ 121 ـ بېتىگە قارالسۇن.

③ خۇاتۇ ئەپەندىنىڭ بۇ ئەسەر توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ۋە ئەسەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان «يۈەن تارىخى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتى مەجمۇئەسى» ناملىق ژۇرنالنىڭ 10 ـ سانى (1986 ـ يىل) دا ۋە مەزكۇر ئاپتورنىڭ «غەربىي يۇرت تارىخ تەتقىقاتى» (شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 2000 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى) ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلىنغان.

④ قادىر ئەكبەر: «ھەم شائىر، ھەم پالۋان»، «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 1995 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىكى سانى؛ پەھلىۋان مۇھەممەد: «رۇبائىيلار»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1997 ـ يىل، 1 ـ سان.

ۋە رۇبائىي ژانىردا گۈزەل ھەم چوڭقۇر مەزمۇنلۇق شېئىرلارنى يازغان.

ئىبنى مۇھەممەد كاشغەرى. كاشغەردە تۇغۇلۇپ، مىسىردا ياشىغان ئالىم. ئۇ مىسىر «باي بارسىيە» مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان ۋە 1363 ـ يىل «تاجۇلسە ئادەت ۋە ئەنئانىلسىيادەت» (سائادەت تاجىلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئۇنۇانلىرى) ناملىق بىر كىتاب يازغان[1].

ئابدۇرېھىم ھاپىز. XV — XIV ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشىغان شائىر. ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يازغان «دىۋانى ھاپىز تۇركىي» ناملىق توپلىمى يېتىپ كەلگەن. ئۇ لىرىك شېئىرلاردىن جەملەنگەن[2].

مۇھەممەد خارەزمى. ئالتۇن ئوردا خانلىقى (قىپچاق خانلىقى ?1242—1480 ـ يىللار) دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر. ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە» (1353 ـ يىلى) ناملىق ئەسىرى بار[3].

«مۇھەببەتنامە» 11 قىسىمدىن تۇزۇلگەن، 4 ـ، 8 ـ، 11 ـ پارچىلىرىغا پارسچە مىسرالار ئارىلاشقان، قالغانلىرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان.

سەيفى سارايى. XIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرى سارايى شەھىرىدە ياشىغان شائىر ۋە تەرجىمان بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى مىسىردا ئۆتكۈزگەن. شائىرنىڭ «سۇھەيل ۋە گۈلدۇرسۇن» ناملىق داستانى، «گۈلىستان بىت تۇركى»، «سىندبادنامە» (سەئىد مالىك قەزۋىنىنىڭ ئەسىرى) ناملىق تەرجىمە ئەسەرلىرى بار.

قۇتىب. ئالتۇن ئوردا خانلىقى زامانىسىدا ياشىغان شائىر.

---

① م. شاكىر ئۇلكۇ تاشر (تۇركىيە): «بۇيۇك تىلچى مەھمۇد كاشغەرى»، 45 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل نەشرى، ئۇرۇمچى.

② «دىۋانى ھاپىز تۇركىي»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىل 2 ـ سان.

③ م. خارەزمى: «مۇھەببەتنامە» (ئا. م. ئىمىن تەييارلىغان)، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىل، ئومۇمىي 19 ـ سان.

ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغان «خۇسرەۋ ۋە شېرىن» ناملىق داستانى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.

بۇ دەۋردە ھېساممدىن ئىبنى ئاسىم ئەل بارچىنلىقى، ھەيۋەت ئالا، ئەھمەد بىن ئوبۇيۇب ئەل بالاساغۇنى، ئەبۇيۇب بىننى ئەھمەد بالاساغۇنى، سىدى ئەھمەد («تەئەششۇقنامە» نىڭ ئاپتورى)، ئەلى (XIII ئەسىر، «قىسسەئى يۇسۇپ» نىڭ ئاپتورى)، دۇربېك (XIV ئەسىر، «يۇسۇپ - زۇلەيخا» نىڭ ئاپتورى) قاتارلىق مەدەنىيەت ئەربابلىرى ياشىغان.

«قۇرئان» XII — XIV ئەسىرلەر ئىچىدە 5 - 6 قېتىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

§ 2. تۆمۇرىيلەر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى تۇغلۇق تۆمۇر 1363 - يىلى ئۆلىدۇ. چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا توپلاڭ كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بارلاسن قەبىلىسىدىن تۆمۇرلەڭ (ئاقساق تۆمۇر) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر چىقىرىپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى قوشۇنىنى مەغلۇب قىلىدۇ. 1370 - يىل سەمەرقەندنى بېسىۋالىدۇ. ئارقىدىنلا يەنە پۈتۈن ماۋارەئۇننەھر رايونىنى ئىشغال قىلىدۇ. تۆمۇرلەڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۆزۈپ، تۆمۇرىيلەر ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلدى[1]. بۇ خانلىق مىلادىيە 1507 - (ياكى 1509 -) يىلغىچە مەۋجۇت بولدى.

تۆمۇر ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئۆز ئىلىنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئىقتىساد ۋە

① «شىنجاڭنىڭ يېرىلىك تارىخى»، 303 — 304 - بەتلەر، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىل نەشرى.

مەدەنىيەتىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقاردى. نەتىجە ئۇنىڭ تىرىشچانلىقىدەك بولدى. تۆمۈر (1336 ـ يىللىرى تۇغۇلغان) 1405 ـ يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئۆتكۈر نىزالار يۈز بېرىپ تۇرغان، دۆلەت پارچىلانغان، بەزىدە قاراقورساق، مۇستەبىت فېئودال پادىشاھلار ھۆكۈمرانلىقى تەختىگە چىققان بولسىمۇ، ئەمما يەنە بەزى مەرىپەتپەرۋەر خانلارمۇ ھاكىمىيەت سورىغان. ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىر پۈتۈن تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە ئەدەبىيات ئالاھىدە يۈكسەلگەن. بۇ ئىشتا ئۇيغۇرلارنىڭمۇ بىر ئۇلۇش ھەسسىسى بار.

تۆمۈرىيلەر ماۋارەئۇننەھر ۋە خۇراسان رايونىنى مەركىزىي ئۆلكە قىلغان بولۇپ، ئۇيغۇرلاردىن بىر تۈركۈم ئاھالە ئەينى زاماندا ئەشۇ رايونلاردا ياشىغان ۋە تۆمۈرىيلەر مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە تېگىشلىك ھەسسىنى قوشقان.

تۆمۈرىيلەر تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەزىلىرى قاراخانىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى، بەزىلىرى، چىڭگىزخان ۋە چاغاتاي خانلىقى مەزگىلىدە شىنجاڭدىن بارغانلار، يەنە بەزىلىرى تۆمۈرلەڭ ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شىنجاڭدىن كۆچۈرۈلگەن ۋە كۆچكەنلەر بولۇپ، بىرقانچە قاتلامنى تەشكىل قىلغان.

تۆمۈرىيلەرنىڭ مەدەنىيىتى چاغاتاي مەدەنىيىتىنى بەلگە قىلغان، تۈركىي مەدەنىيىتى بىلەن پارس مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان. يەنە ئەرەب مەدەنىيىتىمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى. تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تۇتقان ئورنى چوڭ ئىدى. ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئاساسلىقى مۇنداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

* بىرىنچى، تىل. تۆمۈرىيلەرنىڭ ھۆكۈمەت تىلىنىڭ ۋە ئەينى زاماندىكى ئەدەبىي تىلنىڭ بىرى چاغاتاي تىلى بولۇپ، ئۇ

پارس ـ تاجىك تىلى بىلەن پاراللىل ھالدا ئىشلىتىلگەن.
ئىككىنچى، يېزىق. بۇ دەۋردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە چاغاتاي يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار ئاساسلىق يېزىق سۈپىتىدە قوللىنىلغان.
ئۇچىنچى، فارابى، مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكى قاتارلىق ئالىملار ۋە ئەدىبلەرنىڭ پەلسەپە، ئەدەبىيات ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرى بۇ دەۋردىكى پەلسەپىۋى قاراش ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىلەرگە مۇئەييەن دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان. يەنە سۇلتان مالىك كاشغەرى، سەئىدىدىن كاشغەرى قاتارلىق ئۆز زامانىسىنىڭ ئالىم، مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ تەسىرى خېلى چوڭ بولغان.
دېمەك، كۆپ مىللەتلىك ۋە كۆپ مەنبەلىك تۆمۇرىيلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئۆلۈش ئورنى بولغان.

1. تۆمۇرىيلەر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورنى ۋە رولى

قەدىمكى شەھەر ھىرات (جۇملىدىن سەمەرقەند) نىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئىتى بۇرۇندىنلا ئۆزىنىڭ يەرلىك، مىللىي ئەنئەنە بازىسىنى مۇستەھكەم ساقلاپ كەلگەنىدى. شۇڭا ئەينى چاغدا ھىرات ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ياشىغان يۇرتلاردىكى خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىسى دەسلەپ ئەرەبچىلەشتۇرۇۋېتىلگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا پارسچىلاشتۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، يەرلىك كىشىلەرنىڭ بىر خىل تۇراقلاشقان پسىخىكىسىنىڭ تۇرتكىسىدە پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋېتىش مۇمكىن بولمىغان. شۇنداق بىر شارائىتتا XVI

ئەسىردىن باشلاپ ھەرخىل مىللىي تەركىبلەردىكى ئاھالىلەردىن قايتا تەشكىل تاپقان ھىرات (جۇملىدىن سەمەرقەند) نىڭ يېڭىشەھەر سۇپىتىدە مەيدانغا چىقىشىدا ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى ۋە ئۆلىما - زىيالىيلىرىنىڭ مۇناسىپ تۆھپىسى بولغان. جۇملىدىن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تەسىرى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى ھىرات، سەمەرقەند ھەم بۇ شەھەرلەرنى مەدەنىيەت چەمبىرىكى قىلغان رايونلاردىكى كۆچمەنلىك ئۆلىما - زىيالىيلارنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەت ئېلىپ بارىدىغان ۋاستىسىگە ئايلانغان. ئۇيغۇرلار مۇشۇ تىل - يېزىقنى ئىشلىتىپ قالماي، باشقا خەلقلەرنىڭ ئايرىم كىشىلىرى، ھەتتا ھاكىمىيەت ئورنىدا، خان - ۋەزىر ۋە باشقا ئەمەلدارلارمۇ قوللانغان.

ئەلىشىر نەۋائى تۈركىي (ياكى ئۇيغۇر) تىلىدا شېئىر يازغان ھەرەمى، قەلەندەر، كامالى، لەتىفى، پەلۋان مۇھەممەد، ھۇسەيىن، مەۋلانە ھىلال، مىرسەئىد، مۇھەممەد ئىلى، مىرزا بەگ، نەۋائىنىڭ ئۇستازى، شائىر ۋە ئالىم سەئىد ھۇسەيىن ئەردى شىر، مەۋلانە ئاشىقى، شەرفى، گادائى قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىپ، شېئىرلىرىدىن ئۆرنەكلەر بېرىدۇ. ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىنى شۇنىڭدىن ھەم كۆرۈشكە بولىدۇكى، تۆمۇرىيلەرنىڭ دۆلەت ئەربابلىرى ئاتابەكرى مىرزا، سۇلتان خىلىل مىرزا، ئەھمەد مىرزا، سۇلتان ئەھمەد مىرزا، ھۇسەيىن بايقارا، شاھ غەرب قاتارلىقلار تۈركىي تىلدا شېئىر يېزىشنىڭ تەرەپدارلىرى بولۇپ، ئۆزلىرىمۇ تۈركىي تىلدا شېئىر يازاتتى. مەشھۇر خاقان ھۇسەيىن بايقارا ئەينى زامانىدا تۈركىي تىللىق شېئىرىيەتنىڭ بايراقدارلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھۇسەينى تەخەللۇسىدا شېئىر يازغان ھەم مەخسۇس شېئىرىي دىۋانى بولغان.

2. ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئەربابلىرى

سەئىددىن كاشغەرى س. كاشغەرى (1377 — 1456) كاشغەردە تۇغۇلغان. تۆمۈربىلەر دەۋرىدە ماۋارە ئۇننەھر ۋە خۇراسان رايونىدا پائالىيەت قىلغان. بۇخارا مەدرىسىدە ئوقۇغان ۋە تەسەۋۋۇپنىڭ چوڭ ئۆلىماسى بولۇپ يېتىشكەن. ھەتتا مۇددەرىس بولغان. بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يازغان. مەشھۇر شائىر ئا. جامىغا ئۇستاز بولغان. نەۋائىمۇ ئۇنى ئۇستازىم دەپ ئىپتىخارلانغان.

سۇلتان مالىك كاشغەرى س. م. كاشغەرى تۆمۈربىلەر دەۋرىدە ئۆتكەن ئۆز زامانىسىنىڭ تەڭدىشى يوق ئۆلىماسى. ھىرات ۋە سەمەرقەندكە ھاكىم بولغان شائىر ئەھمەد ھاجىبەگنىڭ دادىسى.

ئەھمەد ھاجىبەگ تۆمۈربىلەر دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر، مۇزىكانت، قابىل ئەمەلدار. سۇلتان مالىك كاشغەرنىڭ ئوغلى. ھىرات ۋە سەمەرقەندكە ھاكىم بولغان ھەم سەمەرقەندتە نەۋائىغا ئاتدارچىلىق قىلغان. «ۋەفائى» تەخەللۇسى بىلەن شېئىرلار يازغان ھەم شېئىرىي دىۋانى بولغان. ئۇ شېئىرلارنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە پارس ـ تاجىك تىلىدا يازغان. «12 مۇقام» غا شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن. «ۋەفائى» تەخەللۇسلۇق شائىر مۇشۇ ئادەم بولسا كېرەك.

شاھ قۇلى ئۇيغۇر تۆمۈربىلەر دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى، مەلۇم ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ مىرزىسى. نەۋائى «مەجالىسۇننەفائىس» تا پارسچە شېئىرلىرىدىن پارچە بەرگەن.

غىياسىدىن باخشى (1454 — ؟) غىياسىدىن كىچىك، كىچىككىنە باخشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خۇراساندا ياشىغان، شىنجاڭلىق ئۇيغۇر دېگەن قاراشمۇ بار. خۇراسان ھۆكۈمدارىنىڭ ئۇيغۇر، ئەرەب تىل ـ يېزىقى بويىچە كاتىباتلىق خىزمىتىنى

بېجىرگەن. بىر مەزگىل سەبزەۋار شەھىرىگە ھاكىم بولغان، ئىلمىي ئىجادىيەت، شېئىرىيەتكە قىزىققان. بەزىلەر «تارىخىي خان» نى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىلى بىلەن مۇشۇ كىشى يازغان دەپ قارايدۇ. ئۇ ئۇلۇغ شائىر نەۋائىينىڭ دادىسى ئىدى.

مىرسەئىدكابۇلى ۋە مۇھەممەد ئەلى غەربىيلەر نەۋائىينىڭ تاغىلىرى بولۇپ، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا شېئىر يازغان.

3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇسلۇبىدىكى ئەدەبىياتنىڭ بەزى نامايەندىلىرى (ۋەكىللىرى)

مۇھەممەد بابۇر بابۇرنىڭ تولۇق ئىسمى زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر (1483 — 1530)، ئاتا تەرەپتىن ئەمىر تۆمۇر، ئانا تەرەپتىن چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادىدۇر. ھىندىستاندىكى «بۈيۈك موغۇل ئىمپېرىيىسى» (1526 — 1761) نىڭ ئاساسىنى سالغۇچى. ئۇ مەشھۇر ھۆكۈمدار ۋە شائىر. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن «بابۇرنامە»، «مۇبەييان»، «دىۋان» قاتارلىق شېئىرىي ئەسەرلەرنى يازغان، «خەتتى بابۇرىي» نامىلىق ئېلىپبە كىتابىنى تۈزگەن.

يۈسۈپ ئەمىرى ئۇ XV ئەسىردە ماۋارەئۇننەھرده ياشىغان شائىر. ئۇ شېئىرلارنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىلا ئەمەس، بەلكى تاجىك ـ پارس تىلىدىمۇ يازغان. شائىرنىڭ «دىۋان ئەمىرى»، «دېھنامە»، «بەگ ۋە چاغىر» (نەشە بىلەن مەي مۇنازىرىسى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. «بەگ بىلەن چاغىر» ي. ئەمىرنىڭ مۇنازىرە ژانىرىغا تەئەللۇق ئەسىرى. ئۇ نەسر، نەزمە ئارىلاش يېزىلغان. بىر قىسىم نەزمىلەرنىڭ بەزى مىسرالىرى پارسچە يېزىلغاندىن سىرت، قالغانلىرى ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادە قىلىنغان.

شائىر بۇ داستاندا مەي بىلەن نەشىنى ئۆزئارا مۇنازىرىگە

سېلىش ئارقىلىق، بىرقاتار ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ، ئاخىر مەينى غالىب ئورۇنغا چىقىرىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق كىشىلىك توقۇنۇشنى پەسكويغا چۈشۈرۈشنىڭ ئامالىنى قىلماقچى بولىدۇ.

داستان مەسىل خاراكتېرىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قويۇق ئىجتىمائىي تۈسكە ئىگە. شائىر بۇ ئەسىرى ئارقىلىق، ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ ئايرىم تەرىپىنى كۆرسىتىپ بەرمەكچى بولغان. ئۆتكۈر زىددىيەت بىلەن تولغان جەمئىيەتنى تۈزەشنىڭ لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

«دېھنامە» بۇ ي. ئەمىرىنىڭ داستانى بولۇپ، ئۇنىڭدا سۆھبەتداشلارنىڭ ئۆزئارا سۆھبىتى ئارقىلىق مەزمۇن ئىپادىلەنگەن. داستاندا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى بىرمۇنچە مەسىلىلەر، بولۇپمۇ چىن مۇھەببەت، ۋاپا، ساداقەتمەنلىك قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەرگە مەدھىيە ئوقۇلغان.

يەقىنى يەقىنى XV ئەسىردە ماۋارەئۇننەھردە (؟) ياشىغان تۈركىي شائىر، ئۇيغۇر ۋە پارس تىللىرىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. «ئوق ۋە يا» ناملىق مۇنازىرە خاراكتېرلىك داستانىنىڭ ئاپتورى.

«ئوق ۋە يا» — يەقىنىنىڭ داستانى بولۇپ، مۇنازىرە خاراكتېرىدىكى ئەسەر. ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان، پارسچە شېئىرلارمۇ قىستۇرۇلغان.

شائىر بۇ داستاندا ئوق بىلەن يانى ئۆزئارا مۇنازىرىلەشتۈرۈپ، ئۇلار ئارىسىدا ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان زىددىيەتنى ئېچىپ كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىق ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى بىلدۈرىدۇ. ئاخىر ئوقنى غالىب ئورۇنغا چىقىرىدۇ.

ئەھمىدى ئەھمىدى XV ئەسىرلەردە ياشىغان شائىر، «سازلار مۇنازىرىسى» ناملىق مۇنازىرە خاراكتېرلىك داستانىنىڭ

ئاپتورى.

«سازلار مۇنازىرىسى» — ئەھمەدنىڭ مۇنازىرە خاراكتېرلىك داستانى. «سازلار مۇنازىرىسى» دە شائىر تەمبۇر، ئۇد، چاڭ، قوبۇز، راۋاب قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلارنى ئۆزئارا مۇنازىرىگە سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىق ۋە كەمچىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان تۈرلۈك سىنىپ، تەبىقىلەرنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازىنى يارىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوخشاشمىغان كۆزقاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، مىجەز ـ خۇلقىنى سۈرەتلەيدۇ. ئاخىرىدا يورۇقلۇقنىڭ زۇلمەتنى قوغلىغانلىقىغا تەنتەنە قىلىدۇ.

مەجلىسى XVI — XV ئەسىرلەردە ياشىغان شائىر. مەنبەلەردە ئۇنىڭ ئەسلى خارەزملىك بولۇپ، كېيىن بۇخارادا ياشىغانلىقى ئېيتىلىدۇ. شائىرنىڭ «سەيفۇل مەلىك ۋە بەدىئۇل جامال» ناملىق داستانى بار.

بۇ داستاندا مىسىر پادىشاھى ئاسمانىڭ ئارزۇلۇق شاھزادىسى سەيفۇل مەلىك بىلەن سەرەندىل پادىشاھى بەدىئۇل مەلىكنىڭ قىزى بەدىئۇل جامالنىڭ ئىشقى ـ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى تەسىرلىك يوسۇندا تەسۋىرلىنىدۇ.

داستاندا سەيفۇل مەلىك ئوبرازى كەڭ مۇھىت ئىچىگە قويۇپ ئىپادە قىلىنىدۇ. ئۇ قارىماققا نوقۇل ئاشىق، ئىشقى ـ ھەۋەسىتىن باشقىنى ئويلىمايدىغان يىگىتتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى، سۆز ـ ھەرىكىتى ۋە قىياپەتلىرى ئەخلاق بابىدا كامالەتكە يەتكەن، شىجائەت يېقىندىن قەيسەرلىك روھى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان، ۋاپادار، راستچىل، مەرد، ساداقەتمەن، ئەقىللىق ياشلارنىڭ تىپىك ئوبرازى ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

بەدىئۇل جامالمۇ لىتاپەتلىك، بىغۇبار، روھىي دۇنياسى ئەركىنلىككە تەلپۈنىدىغان ئۇياتچان قىزلارنىڭ ئوبرازى.

تۆمۈرلەرنىڭ ھۆكۈمرانلار جەمەتى ئىچىدە چاغاتاي ئۇيغۇر

تىلى بىلەن ئەسەر يازغان يەنە بىر مۇنچە ئەدىبلەر بار. بۇلار ئابا بەكرى مىرزا، سۇلتان خەلىل مىرزا، ئەھمەد مىرزا، سۇلتان ئەھمەد مىرزا، بايقارا مىرزا، شاھ غېرىب قاتارلىقلار. ھۆكۈمرانلار ئىچىدە ھۈسەيىن بايقارا ھەم مەشھۇر ھۆكۈمران، ھەم داڭلىق شائىر ئىدى. ئۇندىن باشقا ھىراتتا تۇزۇلگەن بىرمۇنچە ئەدەبىي توپلاملار ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن، مەسىلەن «بەختىيارنامە» (1432) قاتارلىقلار. «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» لارمۇ XV ئەسىرلەردە ھىراتتا بىر قېتىم كۆچۈرۈلگەن.

§ 3. ناسىرىددىن رابغۇزى

1. رابغۇزى ۋە «قىسسەسۇل رابغۇزى»

رابغۇزى تەخمىنەن 1279 — 1351 - يىللىرى ياشىغان. ئۇنىڭ ئىسمى ناسىر (ياكى ناسىرىددىن)، ئاتىسىنىڭ ئىسمى بۇرھانىددىن، رابغوزى تەخەللۇسى دەپ قارىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە «رابغۇزى» — «رابات»، «ئوغۇز» دېگەن ئىككى ئىسمىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئىسىم دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. شۇنداقلا ناسىرىددىن (ناسىر) بۇرھانىددىن ئوغلى رابغۇزى دېگەن ئىسىم بىلەن كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئۇنىڭ ئانا يۇرتى كاشغەر دەپ قارايدىغانلار بار. بەزىلەر كاشغەر شەھىرىنىڭ شىمالىغا ئۇچ كىلومېتىرچە كېلىدىغان يەردىكى تۇتۇركىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان «قاراخان پادىشاھىم مازىرى» نىڭ يېنىدىكى «رابات مەسچىت» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ[1]. ئەمما ئۇ ئۆمرىنىڭ

① «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1995 - يىللىق 3 - سان.

قىرانلىق چاغلىرىنى خارەزمدە ئۆتكۈزگەن.

رابغۇزى مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىنى، پەلسەپىسىنى، ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن، يەنە تارىخقىمۇ قىزىققان.

مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىنىڭ نامىنى ئىزاھلاپ مۇنداق دېگەن: « مەقسۇت مۇنداً پەيغەمبەرلەر قىسسەسى ئېيتىدى. ۋەلاكىن ئادەمدىن بۇرۇن ياراتىلغانلار بار ئۇچۇن ئاندىن ئاغاز قىلدىم، ئىستەكلىككە ئاسان بولسۇن تېپ ‹قىسسەئى رابغۇزى› ئات قويدۇم» .

ئەمما، ئەسەردە پەيغەمبەرلەر تارىخىنى تەسۋىرلەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغىنى ئۇچۇن، ئەسەر كېيىنچە باشقىلار تەرىپىدىن «قىسسەسۇل ئەنبىيا» (پەيغەمبەرلەر قىسسىسى) دەپ ئاتىلىپ قالغان، دېگەن قاراش بار.

ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىلى ھەققىدە ئەسەرنىڭ نەزمە شەكلىدە يېزىلغان «خاتىمە» سىدە

يەتتە يۇز ئون ئەردى يىلغە كىم بىتىلدى بۇ كىتاب،
توغمىش ئەردى ئول ئوغۇزدە ھۇت سائادەت يۇلتۇزى.

دېيىلگەن. ئېنىقكى، بۇ ئەسەر ھىجرىنىڭ 710 ـ يىلى، يەنى مىلادىيە 1311 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يېزىلغان.

ئاپتور ئەسەرنى يېزىپ «توك بۇغاخان» دېگەن كىشىگە تەقدىم قىلغان. بۇ تۇغرۇلۇق كىتابتا مۇنداق خاتىرە بار:

«يازىپ ئىلتتىم ناسىردىن توكبۇغا تابۇغىنە تىلەيۇرمۇ، تىلەمەسمۇ بىلگۈلۈك، بىلسۇن ئۆزى.»

تارىخچىلار توك بۇغاخان دېگەن كىشى 1326 ـ يىلى، يەنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تەختكە چىققان تارماشىرىن خانىنىڭ ئوردىسىدىكى بىر مۇتىۋەر كىشى دەپ ئېنىقلاپ چىققان.

ئەسەرنىڭ ناھايىتى كۆپ قولىيازما نۇسخىلىرى ۋە قازان، تاشكەنت باسما نۇسخىلىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى

مۇزىيلار ۋە كۈتۈپخانىلاردا ساقلانماقتا. بۇ قول يازمىلاردا يېزىلغان تارىخ ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆچۈرۈلگەن تارىخى ئوخشاش ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار تىلى، ھەجمى، ھەتتا ھېكايىلەرنىڭ بايان قىلىنىش تەرتىپى جەھەتتىن روشەن پەرقلەرگە ئىگە. بۇلارنى ئەسلىي نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن تارىخىغا قاراپ ئومۇمەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ببرى قەدىمكى نۇسخىسى، يەنە بىرى چاغاتاي تىلىدىكى نۇسخىسى.

قەدىمكى نۇسخىسى دېگىنىمىز، ئومۇمەن رابغۇزى يازغان دەۋرنىڭ تىلىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ياكى شۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان نۇسخىلىرى بولۇپ، بۇلاردا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا بۇ نۇسخىلارنىڭ تىلىنى ئادەتتە خاقانىيە تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا تەۋە دەپ قاراشقا ياكى خاقانىيە تىلىدىن چاغاتاي تىل ـ ئەدەبىياتى ئۇسلۇبىدىكى تىلغا قاراپ تەرەققىي قىلمۇاتقان ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ تىلى دەپ قاراشقا بولىدۇ. چاغاتاي نۇسخىلىرى دېگەندە، ئومۇمەن XVII ـ XX ئەسىرلەردە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ نۇسخىلىرى بېرىلگەن ئىسىمدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ئەسەرنىڭ تىلى كۆچۈرۈش جەريانىدا كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن ئاساسەن چاغاتايچىلاشتۇرۇلغان، يەنى ئەسلى رابغۇزى يازغان قوليازما تىلىدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئاساسەن ئەرەب ۋە پارسچە سۆزلەر ئالغان، ھەتتا ئەرەب ۋە پارس تىلىدىن نۇرغۇن مورفولوگىيىلىك ۋە سىنتاكسىسلىق ئامىللار قوبۇل قىلىنغان. شۇنجاڭدا ئەڭ كۆپ تارالغان، تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك بولغان نۇسخىلىرىمۇ مۇشۇ چاغاتاي تىلى نۇسخىلىرىدۇر.

«قىسسەسۇل رابغۇزى» مەيلى تىل تەتقىقاتى جەھەتتىن،

مەيلى ئەدەبىيات تەنقىداتى جەھەتتىن بولسۇن، ھەرقانداق بىر يادىكارلىق بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئورنىنى تولدۇرۇشقا بولمايدىغان پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر تارىخىي يادىكارلىق. بۇلارنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپتىن كۆرىمىز:

«قىسسەسۇل رابغۇزى» يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك XIV ئەسىرنىڭ بېشىدا يېزىلغان ئەسەر بولغاچقا، ئۇنىڭدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ناھايىتى كۆپ ئامىللىرى ساقلىنىپ قالغاندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى ئامىللىرىمۇ شەكىللىنىشكە باشلىغان. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي دەۋرلىرىنى بۆلۈش ۋە بايان قىلىشتا جەزمەن قاراپ چىقمىساق بولمايدىغان قىممەتكە ئىگە، يەنى ئۇ تۈركىي تىللارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى دەۋردىن يېقىنقى زامانغا ئۆتۈشى جەريانىدا ئۇنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق جەھەتتە قايسى ئامىللار يوقىلىپ، قايسى ئامىللار قوشۇلۇپ، قايسىلىرىدا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە قانداق ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن مۇھىم ئاساس بولىدىغان بىر قىممەتكە ئىگە يادىكارلىق.

«قىسسەسۇل رابغۇزى» نىڭ مەيلى قەدىمكى نۇسخىسى بولسۇن ياكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدە يەنە ناھايىتى كۆپ نۇسخىلىرى بار.

بۇلارنى تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن چوڭ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆز ئىچىدە خېلى كۆپ پەرق قىلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى نۇسخىلىرىنىڭ بەزىلىرى XV ـ XIV ئەسىرلەردە كۆچۈرۈلگەن بولسا، چاغاتايچە نۇسخىلىرىنىڭ بەزىلىرى XVIII ئەسىردە، بەزىلىرى XVIII ـ XIX ئەسىردە، ھەتتا بەزىلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆچۈرۈلگەن. شۇڭا، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن دەۋرىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن ئۇلاردا بەلگىلىك دەۋرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى كۆرۈلمەكتە. ئەگەر بىز

ئۇلارنى كۆچۈرۈلگەن دەۋرىگە ئاساسەن تەرتىپكە تىزىپ، سىلىشتۇرۇپ، تەتقىق قىلىدىغان بولساق، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم رول ئويناپدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەسەرنىڭ نۇرغۇن قوليازما نۇسخىلىرى بار. بۇلار بىر كىشىي تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن ئەمەس، ھەتتا ئەينى بىر نۇسخىسىمۇ بىر قانچە خەتتات تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن. باشقا ـ باشقا كىشىلەر تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى ئارىسىدىمۇ مۇئەييەن پەرقلەر بار. بەزى نۇسخىلىرى قانداق تاۋۇشلارنىڭ قوللىنىلغانلىقى ياكى نۆۋەتلەشكەنلىكى، قانداق سۆزلەرنىڭ قوللىنىلغانلىقى ياكى نۆۋەتلەشكەنلىكىي بىلەن ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. مانا بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي دىئالېكتىنى تەتقىق قىلىش ۋە يورۇتۇپ بېرىشتە بىزنى بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدا ھەجمى ئەڭ چوڭ ئەسەردۇر. مۇتلەق كۆپ ساندىكى قول يازما نۇسخىلىرى 250 ۋاراق 500 بەت ئەتراپىدا بولۇپ، ھەربىر بەتكە 21 قۇر خەت يېزىلغان. شۇڭا، ئۇ مەيلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغىتىنى ئىشلەشتە بولسۇن ياكى گراماتىكىسىنى ئىشلەشتە بولسۇن، بىزنى ئەڭ مول تىل ماتېرىيالى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ھەرخىل نۇسخىلىرىنى سىلىشتۇرىدىغان بولساق، بۇ نۇسخىلار سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي دىئالېكت لۇغىتىنى ئىشلەش جەھەتتە، بىزنى ئەڭ مول ۋە بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئەسەردە «قۇرئان» دىن نۇرغۇن ئايەتلەر نەقىل كەلتۈرۈلگەن، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ تەرجىمىسى قوشۇپ بېرىلگەن، شۇڭا ئۇ بىزنى تەرجىمە تەتقىقاتى ۋە سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق جەھەتتىنمۇ تىل ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەلۋەتتە شۇنىمۇ

ئەسكەرتىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا باشقا قېرىنداش تىللار بىلەن، شۇنداقلا تۇغقان ئەمەس تىللار بىلەن ئۇچراشقان، مۇناسىۋەتتە بولغان. ئۇلاردىن سۆز، ھەتتا گرامماتىكىلىق ئامىللارنى قوبۇل قىلغان. باشقا تىللاردىن ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە ئەڭ چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن تىللار ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىدۇر. شۇڭا مەيلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى تەكشۈرۈش ۋە يورۇتۇشتا بولسۇن، مەيلى ئۇنىڭ ھازىرقى تۈرغۇن ھالىتىنى تەتقىق قىلىش ۋە يورۇتۇشتا بولسۇن، ئۇيغۇر تىلىنى شۇ مۇناسىۋەتلىك تىللار بىلەن، جۈملىدىن ئەرەب ۋە پارس تىللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش زۆرۈر.

بۇ ئەسەر ئادەتتە ئۇيغۇر رومانچىلىقىنىڭ باشلىنىش دەۋرىنىڭ سىمۋولى دەپ قارالماقتا. شۇڭا بۇ چوڭ ھەجىمدىكى ئەمگەك ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتى تارىخىدا نەسرىي ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىنمۇ بىزنى ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

2 . «قىسسەسۇل ئەنبىيا» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

1. ئەسەرنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى

ئەسەردە ئىنسانىيەتنىڭ ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانى دىننى ۋاستە قىلغان ھالدا ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«قىسسە» دە تەسۋىرلىنىشىچە، دۇنيادا دەسلەپ ئادەم يوق ئىكەن. جانابى ھەق (ئاللا) بىر خاسىيەتلىك «نۇر» نى ئاپىرىدە قىلىش ئادەم جىنسىنىڭ ئىشى دەپ، مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ھەم بۇ نۇرنى زامان ـ زامانلارغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن «مەن دۇنيادا خەلىپە

(ئورۇن باسار) يارىتىمەن» دېگەن مەقسەتتە ئىنسانىيەتنىڭ بوۋىسى «ئادەم» نى تۇپراقتىن يارىتىپ چىققان، ئۇنىڭ جۇپتى ھاۋانى بولسا «ئادەم» نىڭ سول قوۋۇرغىسىدىن يارىتىپ، بۇ ئىككەيلەنگە جەننەتتىن ئورۇن بەرگەن ۋە نىكاھ رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىپ، داغۇغىلىق توي ئۆتكۈزۈلۈپ، ۋىسالىغا يەتكۈزۈلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئىككى قارىمۇ قارشى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتتىن ئائىلە ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ بىر جۇپ ئادەملەر دەسلەپ كېيىم دېگەننىڭ ئۇقمىغان. ئەۋرەتلىرىنى ئەنجۇر يوپۇرمىقى بىلەن دالدا قىلغان.

ئادەم ۋە ھاۋانىڭ تۇرمۇش مەئىشىتىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن، زىرائەت ئۆستۈرۈلگەن، چارۋا بېقىلغان، زەر كانى ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئادەم بالىلىرى ھەم بارماق بىلەن سانىلىدىغان ھالەتكە يەتكەن.

ئۇ زامانلاردا ئادەمنىڭ ھابىل ۋە قابىل دېگەن ئىككى ئوغلى، ئىقلىمە ۋە دەممە دېگەن ئىككى قىزى بۇ دۇنيادا نەپەسلەنگەن. بۇ ئىككى بەگزادە ۋە مەلىكىلەر يەككە - يېگانە كىشىلەر بولغاچقا، جەمئىيەت بولۇپ ئۈيۈشالمىغان. ئۇلار بەڭۇاشلارچە ھۆركىرىشىپ يۈرگەن. قابىل بىلەن قوشكېزەك تۇغۇلغان ئىقلىمەنى ھابىلغا، ھابىل بىلەن قوشكېزەك تۇغۇلغان دەممەنى قابىلغا ياتلىق قىلماق شەرئىەت ھېسابلانغان. قابىل ئاچچىقلىنىپ، بۇنىڭغا رازى بولماي ھابىلغا دۇشمەن بولغان ھەم ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى قاتىللىق قىلمىش ئويىنى ئويلاپ چىققان.

قابىل ئۆزىگە قوشكېزەك چىرايلىقراق ئىقلىمەنى ئەمرىگە ئېلىشنى ۋە ئاتىسىنىڭ خەلىپىلىك ئورنىغا ۋارىس بولۇشنى پىلانلاپ، شۇنداق شۇملۇقنى بىغۇبار كۆڭلىگە پۈككەن بولسىمۇ، ئەمما ئادەم ئۆلتۇرۇش دېگەننى بىلمىگەن. چۈنكى ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى قاتىللىقنى كۆرمىگەن ۋە ئۇنداق ئىشنى ئاڭلاپ

باقمىغان. بۇ چاغدا شەيتان لەنتى بىر قۇشنى تۇتۇپ كېلىپ، بېشىنى يانجىپ ئۆلتۈرگەن. قابىل بۇنىڭدىن ئادەم ئۆلتۈرۈشنى ئۆگەنگەن.

قابىل هابىلنى ئۆلتۈرۈش بىلەنلا مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئامىتى قېچىپ پەرىشتىلەر تەرىپىدىن يەتتە قېتىم دۇنيانى ئايلاندۇرۇلۇپ هالاك قىلىنغان. بىز ئادەم ۋە هاۋادىن قابىلدەك لەنتى ئەبلەخ ئاپىرىدە بولغان دەپلا بىر تەرەپلىمە قارىيالمايمىز. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاللانىڭ هەيۋىتىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە شىش دۇنياغا كەلگەن. ئادەمنىڭ هالال پۇشتىدىن تۆرەلگەن بۇ نارەسىدە باشقا پەرزەنتلىرىدىن تېزرەك چوڭ بولغان هەم ئۇنىڭ مىجەزى ساغلام، خۇشخۇي، مۇلايىم بولغان. شۇنداق بولغاچقا، ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئادەملەر جەمەتىنى هامىلە قىلىشنىڭ پىشۋالىرى بولۇپ قالغان. شىشتىن ئەنۇەش، ئەنۇەشتىن قەينان، قەينانىدىن مەهلائىل، مەهلائىلدىن ئىدرىس، ئىدرىستىن ئىككىنچى قېتىملىق هاياتلىقنىڭ نىجاتكارى نوھ ئاپىرىدە بولغان. نوھنىڭ دۇنياغا كېلىشى ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى زامان هايات مۇساپىسىدىكى سۇ بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپ قالغان. چۇنكى ئۇنىڭ دەۋرىدە ئادەملەر شۇنداق كۆپەيگەن ئىدىكى، بىر مەملىكەتتىن يەنە بىر مەملىكەتكە تۇتاش ئۆيلەرنىڭ تېمىنىڭ ئۇستىدە مېڭىپ بارغىلى بولغان. يەر يۈزىدە بۇغداي تېرىشقا يەر بولماي تاغلارغا تېرىلغان. يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەر مەئىشەت ۋە ئىماني كامىللىققا قانائەت قىلماي بىدئەتلىك بىلەن شۇغۇللانغاچقا، دۇنيا توپان بالاسىغا دۇچار بولغاندا، ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن نوھ كېمە ياساپ، هايات نەمۇنىلىرىنى قوغداپ، هاياتلىقنى ساقلاپ قېلىشقا ۋاستىچى بولۇپ قالغان. نوھ هام، سام ۋە ياپەس دېگەن ئۈچ ئېسىل زاتلارنىڭ مۇھتىرەم ئاتىسى سۈپىتىدە تونۇلغان. بۇ كىشىلەر كۆز ئېچىپ دۇنيادا ئىرق پەيدا قىلغان، چېگرا ئاجرىتىپ

مەملىكەتلەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغان، زۇۋانلىرى خىلمۇ خىللاشقان. شۇنىڭدىن باشلاپ دۇنيادىن ھۇد، سالىھ، ئىبراھىم، ئىسمائىل قاتارلىق 27 پەيغەمبەر ئۆتكەن (كىتابتا جەمئىي 31 پەيغەمبەرنىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنغان)، ئادەم ۋە ھاۋا ئاللا تەرىپىدىن يارىتىلغان، ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسى مەۋھۇم. ئەمما ئۇنىڭدىن كېيىنكى پەيغەمبەرلەر ئىنسانىي نەسەبلىك تارىخقا ئىگە. ماتېرىيالىستىك دۇنيا قاراشقا ئاساسلانغاندا، دىن ۋە دىنىي دۇنيا كىشىلىك تۇرمۇشتىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغان ئالاھىدە ئىجتىمائىي ھادىسە. شۇ سەۋەبلىك پەيغەمبەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى كىشىلەر قىياپەتلىرى بىلەن ئوخشاش. ئۇلارمۇ مۇھەببەت باغلايدۇ، تۇرمۇش قۇرىدۇ. جاپا ـ مۇشەققەتلىك مۇمىنتلارنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ھۇنەر، ئەمگەك، ئۇرۇش قىلىدۇ. كىتاب ئوقۇيدۇ، بىلىم ئىگىلەيدۇ. ئىلىم مۇتالىئە قىلىدۇ. ئۇلار ئېسىل ئىنسانىي پەزىلەتلەرگىمۇ ئىگە. غېرىب ـ بىچارىلەرگە خەيرخاھلىق قىلىدۇ. ئادالەت، ھەققانىيەت ئۈچۈن كۈرەشىدۇ، زوراۋانلاردىن قورقمايدۇ، مۇشتۇمزورلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىشنى ئۆزىنىڭ دائىملىق كەسپىنىڭ بىرى قىلىدۇ.

قىسسىدە يەنە پەيغەمبەرلەردەك ئىززەتلىك ئورۇندا تۇرىدىغان بۇۋى مەريەم، شەمئۇن، فولىس، ئىسكەندەر، ئەبۇبەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى، ئىمام ھەسەن، ئىمام ھۈسەيىن قاتارلىق زاتلار، ھارۇت ـ ماروت ۋەقەلىرى،① ئاجى ئىبنى ئۇنۇق ۋەقەلىرى، قوۋمى تۇببە ۋەقەلىرى، ئەسھابۇل ئوخدۇت ۋەقەلىرى، ئەسھابۇلكەھب ۋەقەلىرى قاتارلىق مۇھىم ۋەقەلەر سۆزلىنىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە پەيغەمبەرلەرنىڭ ھاياتىي پائالىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچە نۇرغۇن ماۋزۇ، ئىپىزوتلار بار.

① ھارۇت ـ ماروت — ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن يەر يۈزىگە چۈشكەن ئىككى پەرىشتە.

2. ئەسەرنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى

بۇ قىسسە 72 بابتىن ئىبارەت بولۇپ ،[1] باش قىسمىدىكى ۋەقەلەر ئەسلى يەھۇدىيلار ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە «ئىنجىل» دا تىلغا ئېلىنغان. بۇلار كېيىنچە ئەرەبلەر ئارىسىدا تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، بەزىلىرى رەسمىي يوسۇندا ئەرەب فولكلورىغا ئايلانغان ۋە «قۇرئان» غا كىرىپ، «قۇرئان» ئارقىلىق ئىسلاملاشتۇرۇلغان، جۈملىدىن بەزى ئوبرازلار «قۇرئان» كۆز قارىشى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلۈپ ئىلاھلاشقان ئوبرازلاردىن بولۇپ قالغان[2]، ھەتتا جاھانغا مەشھۇر تارىخىي شەخس ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنمۇ (36 ـ بابتا) ئىلاھلاشقان ئىسلام قەھرىمانى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ، قالغان سەككىز بابى ئىسلام ئېتىقادىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسالامنىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ چاھارىيالىرىنىڭ ھايات پائالىيىتىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە شۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن بەزى ۋەقەلەر ئىسلام دىنى روھى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، يەنى ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇپ

---

① ئەسەرنىڭ قانچە بابلىقى مەسىلىسىدە بىر قانچە يىلدىن بېرى يەنە 44 باب (قىسسە) دېگەن قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. دەسلەپكى تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، 1988 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى بۇ ئەسەرنى نەشر قىلغاندا، قىسقارتىپ ھەم بابلىرىنى كىرىشتۈرۈۋەتكەندەك تۇرىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، چەت ئەل ئالىملىرى ئومۇمەن ئەسەرنى 72 باب دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ كەلمەكتە. بۇ كىتابنىڭ ئىلگىرىكى نەشرلىرىدە 44 باب (قىسسە) دېيىلگەن، بۇ قېتىم ئۆزگەرتىلدى ـ ئا.

② رابغۇزى ئەسەرنى يېزىشتىن ئىلگىرى قانداق مەنبەدىن پايدىلانغانلىق مەسىلىسىدە بىر قانچە خىل كۆز قاراش بار. بەزىدە ئۇ «قۇرئان» ۋە ئەرەب فولكلورىدىن بىۋاسىتە پايدىلانغان دەپ قارىلىدۇ. موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى م. گ. گۆر ئوغلى «يۇسۇپ زۇلەيخا» سۈژىتى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «XII ـ VIV ئەسىرلەردە بۇ سۈژىت ئوتتۇرا ئاسىيادا نەسىرددىن رابغۇزىنىڭ (قىسسەئى رابغۇزى)، ناملىق كىتابىدىن ئورۇن ئالدى. ئاپتورنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ بۇ ئەمگىكى، ئېھتىمال، ئەبۇئىسھاق نىشاپورنىڭ (قىسسەئى ئەنبىيا)، ناملىق كىتابىنىڭ پارسچە نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنغان، پارسچە نۇسخىسى بولسا ۋاھاب ئىبنى مۇنەببىھنىڭ ھىجرىيە V (مىلادىيە VI) ئەسىردە يازغان ئەرەبچە نۇسخىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولسا كېرەك.» («يۇسۇپ ۋە زۇلەيخا، داستاننىڭ تۈركىي تىللار ئەدەبىياتىدىكى سۈژىتى توغرىسىدا»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلىق 1 ـ سان، ئۇرۇمچى) دېمەك، بۇنىڭدىن كېيىن بۇ نۇقتىغىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

تەسۋىرلىنىدۇ. يۇقىرىقى بابلار ئىچىدە يەنىلا ئىسلامىيەتنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئوبرازى مەركەزلىك ھالدا گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.

قىسسىنىڭ ۋەقەلىك تارىخىي (خرونولوگىيىلىك) تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشى، ئىنسانىيەتنىڭ ئادەم بولۇپ شەكىللىنىشى، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، بۇ جەريانداا مەيدانغا كەلگەن زورۇئاستىرئىزم (ئاتەشپەرەسلىك)، يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنى، ئاخىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق ئىسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، بۇ دىننى ئۆزىگە قورال قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن ئىسلام ئىمپېرىيىسى ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان مۇھەممەد پەيغەمبەر ھەم ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى، چاھارىيارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ئوماۋىيەلەر (مىلادىيە 661 ـ 750 ـ يىللار ئىچىدە ھۆكۈم سۈرگەن ئەرەب ئىمپېرىيىسى) دەۋرىگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي دەۋرنىڭ ئەھۋالى دىنىي تۈسكە ئىگە كارتىنا ۋە ئوبرازلار ئارقىلىق تەسۋىرلىنىدۇ.

ھەر قانداق يازغۇچى ئىجادىيىتىدە ئېستېتىك غايە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. چۈنكى، يازغۇچى شۇ ئېستېتىك غايىگە تايىنىپ تۇرۇپ دۇنيانى كۆزىتىدۇ، يازماقچى بولغان تېمىسىنى تاللايدۇ، تېمىنىڭ كونكرىت كۆرۈنۈش، بەدىئىي ئوبرازلارنىڭ تىپىك شارائىتتىكى بەلگىلىك ھەرىكىتى، ئەسەرنىڭ سۈزىت، قۇرۇلما ـ لىنىيىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. سۈزىت، لىنىيە قۇرۇلمىسىنىڭ جېنى بولغان توقۇنۇشلار ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە مەيدانغا كېلىدىغان كومپوزىتسىيىسىنىڭ قۇراشتۇرىدۇ. بۇ كومپوزىتسىيە ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدىغان بەدىئىي ئوبرازلارنى مۇۋاپىق جايلاشتۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئوقۇرمەنلەرگە يەتكۈزمەكچى بولغان تەندېنسىيىلىك ئىدىيىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ ياكى بۇنى

باشقىچىرەك قىلىپ ئېيتقاندا، يازغۇچىنىڭ ئېستېتىكىسىنى ئەسەرنىڭ پۈتۈن قۇرۇلمىسىغا سىڭدۈرۈپ، ئاخىر تېپىك بەدىئىي كارتىنا، بەدىئىي ئوبرازلاردا توپلىنىپ، گەۋدىلەندۈرۈلۈپ ئوقۇرمەنلەرگە تەقدىم قىلىنىدۇ. رابغۇزى مانا مۇشۇنداق ئۇسۇل ۋە نۇقتىئىنەزەر بىلەن «قىسسەسۇل رابغۇزى» نى يېزىپ چىققان.

قىسسە مەزمۇنلىرى دىنىي تۈس بىر قەدەر قويۇق بولغان ئەپسانە، رىۋايەتلەر بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋەقەلىكلەرنىڭ زىددىيەت تەرەققىياتى رېئال تۇرمۇشتىكى زىددىيەت قانۇنىيىتى بويىچە ئەمەس، بەلكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرگە خاس ياكى دىنىي چۈشەنچە ۋە دىنىي تەپەككۇر لوگىكىسى بويىچە قانات يايغان. ئەمما بۇ ئەسەردىكى توقۇنۇشلار ۋە زىددىيەتلەر باشقا خەلقلەرنىڭ ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىدىكى زىددىيەت ـ تونۇشۇشلىرىغا ئوخشىمايدۇ، يەنى ئۇنىڭدىكى زىددىيەتلەر پەقەت بىر «ئاللاھ» نىڭ «قۇدرىتى» بىلەنلا بولىدۇ. شۇڭا ئەسەردىكى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ جېنى بولغان توقۇنۇش (كومپلېكت) مۇ ئىسلام دىنى چۈشەنچىسىدىكى «ئاللاھ» نىڭ «قۇدرىتى» بىلەن مەيدانغا چىقىرىلىپ، سۇژېتلار دىنىي چۈشەنچىلەر ئاساسىدا قانات يايىدۇ. مەسىلەن: «ئادەم» (ئەلەيھىسالام) تۇپراقتىن يارىتىلغان،① ئۇ ئەرشكە چىقىرىلىدۇ. ئۇنىڭغا پەرىشتىلەر «ئاللاھ» نىڭ ھۆكمى بىلەن سەجدە قىلىدۇ. ئەمما، شەيتان «ئوت» تىن يارالغىنى ئۈچۈن ئۇ ئۆزىنى تۇپراقتىن يارالغان «ئادەم» دىن ئۈستۈن تۇتۇپ، سەجدە قىلغىلى ئۇنىمايدۇ. شۇڭا ئۇ ئاللانىڭ قارغىشىغا ئۇچراپ (ئۇ ئەسلى پەرىشتە ئىدى) پەرىشتىلىك سۈپىتىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، شەيتانغا ئايلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قىسسىدە سۇژېتلار قانات يايىدىغان، تەرەققىي قىلىدىغان زىددىيەت ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

① «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى نەشرى، 10 ـ ت.

شەيتان قىسسىسىدە دىنلار پەيدا بولغۇچە بولغان ئارىلىققىچە كوملىپلىكتىنىڭ ئاساسىي زىددىيەت تەرىپىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇ دىنلار پەيدا بولغاندىن كېيىن غەيرىي دىنلارنىڭ ئىسلام دىنىغا قارشى ھەرىكىتىنىڭ ئارقا تىرىكى خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدىن قارىغاندا، ئوتمۇ، ئادەممۇ تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى، ئوتنىڭ ئىنسان تەرىپىدىن ئىگىلىنىشى ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا زور ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن قانچىلىك زۆرۈرلۈكى قەدىمكى گرېك ئەپسانىسى «پرومېتى» نىڭ ئوت ئوغرىلىشىدا بەدئىي ھالدا تىپىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەنىدى.

قىسسىدىكى «تۈپراق» تىن يارالغان «ئادەم» بىلەن «ئوت» تىن يارالغان «شەيتان» ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، يەنە قارىمۇقارشىلىق، ئادەمنىڭ ئوتنى ئىگىلەش، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش جەريانىدىكى كۈرەشلەر ئەسەرنىڭ بۇ قىسمىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قىسسىدە ئادەم ئەلەيھىسسالام تۈپراقتىن يارىتىلىدۇ، ھاۋا ئانا ئۇنىڭ قوۋۇرغىسىدىن يارىتىلىدۇ. داغدۇغىلىق توي بولىدۇ،① ئۇلار جەننەتتە تۇرىدۇ. جەننەتتە شەيتاننىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن بۇغداي يەپ قويغانلىقى ئۈچۈن، جەننەتتىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، ئادەم ئەلەيھىسسالام ھىندىستاننىڭ سەرەندىپ تېغىغا، ھاۋا ئانا ئەرەبىستاندىكى جىددە تېغىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ، 300 يىل ئازاب چېكىدۇ،② ئادەمنىڭ كۆز ياشلىرىدىن گىياھلار ئۈنىدۇ. كېيىن جەبرائىل ئەلەيھىسسالام كېلىپ ئادەمدىن ھال سورايدۇ... ھەم ئاللا ئۈچ تال بۇغداي ئەۋەتىدۇ. ئاللانىڭ بېھىشتىن ئات، قوي، تۆگە چىقىرىپ بېرىشى، ئادەمنىڭ «ئۈچ تال بۇغداي» نى كۆپەيتىشى، ئۆكۈزلەرنى قوشقا قوشۇپ يەر ھەيدىشى، قۇچقارنى

① «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى نەشرى، 18 ـ بەت.
② «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى نەشرى، 24 ـ 28 ـ بەتلەر.

يەپ، ساغلىقلارنى بېقىشى، يۇڭىدىن كېيىم توقۇپ كېيىشى ۋە باشقىلار ①..... سۆزلىنىدۇ.

مانا بۇلار ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئالدىدا چارۋىچىلىق، كېيىن دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى، بولۇپمۇ شەرق ئەللىرىدە دېھقانچىلىق، بۇغداي تېرىپ ئۆستۈرۈش ئەمگىكىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قىسسىدە دىنىي تۈس بىلەن كەڭ تەسۋىرلەنگەن يۇقىرىقى كارتىنىلاردىن جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخى بېسىپ ئۆتكەن ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق، ئاتىلىق قەبىلىچىلىك باسقۇچلىرىنى كۆرۈڭبلىشقا بولىدۇ.

ئىككىنچى قىسسىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ئىبارەت دەسلەپكى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ كارتىنىسى مۇنداق بېرىلگەن. مەسىلەن:

جەبرائىل بېھىشتىن بىر چاڭگال ئالتۇن كەلتۈرۈپ، بىر تاغقا چاچىدۇ... تاغ ئالتۇن كانىغا ئايلىنىدۇ ... ئادەم بالىلىرى ئۇنىڭدىن بەھرىمان بولىدۇ ..... ھەم ھەربىرى بىردىن ھۈنەر ئىگىلەيدۇ. بىر - بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈشكە باشلايدۇ.

مانا بۇ كارتىنىلاردىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇك پەيدا بولۇپ، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدىكى مەنزىرىسى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

قىسسىدە ئادەم 500 ياشقا كىرگەندىن كېيىن، نەسلى كۆپەيىپ «ئاللا» ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك ئاتا قىلغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ②. بۇ جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ جەمئىيەتكە ئۇيۇشقانلىقىغا سمۇۋل قىلىنسا، ئاردىكى نۇرغۇن ۋەقەلەردىن ئادەم ئۆزىنىڭ بىرىنچى پادىشاھ ئىكەنلىكىمۇ بايقىلىدۇ. چۈنكى، پادىشاھلار ئۆزىگە تەۋە يەرلەرنى بالىلىرىغا بۆلۈپ بېرەلەيدۇ.

---

① «قىسسەسۇل ئەنبىيا» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى، 29 - بەت.
② «قىسسەسۇل ئەنبىيا» 398 - بەت.

قىسسىده نوھ ئەلەيھىسسالام يەرلەرنى بالىلىرىغا مۇنداق تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ:

قىسسىدە: «ھەزرىتى نوھ دۇنيانىڭ يېرىمىنى — ئۈمىد دەريياسىنىڭ ئۇ تەرىپى، بەلىخ، بۇخارا، ئىراق، شام، خۇراسان، سامان، رۇم، باغداد، مىسىر، مەككە ـ مەدىنە، يەمەن، ئەدەن، ئانتاكىيە، قۇستەنتىيە ..... قاتارلىق ئۇلۇغ مەملىكەتلەرنى سامغا بەردى.

ئەندىجان، سەمەرقەند، ئۆرگەنج، قىرغىز، قازاق، قالماق، موغۇل زېمىنلىرىنى ... يافەسكە بەردى.

كونجال، تۇبۇت، بالتى، بۇلۇر، كەشمىر، ھىندىستانلارنى ھامغا بەردى» دېيىلىدۇ.①.

بۇلارنى گەرچە ھېچقايسى ئىمپېرىيىگە تەقمۇ تەق تەققاسلىغىلى بولمىسىمۇ، لېكىن يەرلەرنى مۇنداق چېگرىلارغا بۆلۈش بىزگە يىراق دۆلەتلەرنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

رابغۇزى ئېستېتىك غايە جەھەتتە ئىسلام تىئولوگىيىسى (دىنىي نەزەريىسى) گە يانداشقانلىقى ئۈچۈن، قىسسىدىكى «تەۋرات» ۋە «ئىنجىل» نىڭ پەيغەمبەلىرىنىڭ (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ پائالىيىتى تەسۋىرلىنىدىغان ياكى ئىسلام ئېتىقادى تەسۋىرلىنىشكە باشلىنىدىغان 38 ـ قىسىگىچە) ھەممىسى ئىسلامىيەت ئۈچۈن كۆرەشكەن «قەھرىمانلار» قىلىپ تەسۋىرلىنىشتىن قەتئىينەزەر، قىسسە سۆزىت لىنىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن ۋەقەلەردىن ئەرەبىستان، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئېتىقاد قىلىپ بېشىدىن كەچۈرگەن دىنلار تارىخىنى، بەزلىرىنى غىل ـ پال، بەزلىرىنى (بولۇپمۇ قىسسىدىكى ۋەقەلىكلەر ئاساسەن يەھۇدىي ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ

---

① «قىسسەسۇل ئەنبىيا» («نوھ ئەلەيھىسسالام قىسسەسى») «بۇلاق» 1988 ـ يىللىق 4 ـ سان، 11 ـ بەت.

ماكانى سۇريه، پەلەستىن، مىسىر... ئەتراپىدا يۈز بەرگەنلىكى ئۇچۇن) خېلىلا تەپسىلىي تەسۋىرلىگەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن:

نەمرۇدنىڭ ئاسمانغا چىقىپ، كۆك خۇداسىغا ئوق ئېتىشنى[1] ئېيتىدائىي تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ ئىسلاملاشقان تۈسته ئىپادىلىنىشى دەپ چۈشىنىشكە توغرا كەلسە، قىسسىنىڭ يەنە بىر يېرى (بىرىنچى قىسسە) دە، قابىلنىڭ هابىلنى ئۆلتۈرگەنلىكى، هابىلنىڭ قوينىنى ئاسماندىن چۈشكەن ئوت پىشۇرۇپ بەرگەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. توققۇزىنچى قىسسىده بولسا پادىشاه نەمرۇد ئىبراهىم پەيغەمبەرنى تۈتۈپ كېلىپ تۆت ئاي ئوتۇن دۆۋىلەپ ئۇنى ئۇستىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئوت ياقىدۇ. خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن ئوت دەرهال سوۋۇپ ئىبراهىم ئەلەيهىسسالامغا راهەت بېغىشلايدۇ. ئىبراهىم ئۇنىڭ ئۇستىده ئۇچ كۇن ئولتۇرىدۇ. پادىشاه نەمرۇدنىڭ قىزى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ «لائىلەهە ئىللەللا، ئىبراهىم خەلىلۇللا!» دەپ ئوتقا كىرىدۇ،[2] ئۇنىڭغا ئوت هېچقانداق زەرەر يەتكۇزمەيدۇ. نەمرۇدنىڭ ئادەملىرى قىزنى ئۆلتۇرمەك بولغاندا، ئاسماندىن شامال بىلەن بىر پارچە بۇلۇت كېلىپ قىزنى كۇهقاپقا ئېلىپ كېتىدۇ[3]... بۇ زورۇئاستىر دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

قىسسىده خرىستىئان دىنى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ پەيدا بولۇش چېگرىسى پەرقلەندۇرۇلمەيدۇ. هەر ئىككىلىسى بۇدپەرەسلىكنىڭ پەيدا بولۇش يولى بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

ئەسەرنىڭ بەشىنچى قىسمىدا ئادەمدىن كېيىنكى ئىنسانلارنىڭ بوۋىسى نوه تەسۋىرلەنگەن: «ئۇنىڭ زامانىدا ئادەم ناهايىتى كۆپەيدى، بىر مەملىكەتتىن يەنە بىر مەملىكەتكە تۇتاش

① «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 76 ـ بەت.
② «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 72 ـ بەت.
③ «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 73 ـ بەت.

ئۆيلەرنىڭ تېمىنىڭ ئۈستىدە مېڭىپ بارغىلى بولاتتى»[1].

بۇدقا چۇقۇنۇش ھەققىدە سۆز بولغاندا، ئادەم ۋاپات بولغاندىن كېيىن بالىلىرى ئۇنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بارغاندا، شەيتان ئۇلارنى ئازدۇرۇپ، تاشتىن بۇت ياساپ، ئادەمنىڭ سىماسىغا ۋەكىل قىلىپ، ئۇنىڭغا بالىلىرىنى چوقۇندۇرىدۇ ھەمدە شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇتقا چوقۇنۇش كېلىپ چىققانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ[2].

قىسسىدە ئادەملەرنىڭ ئۇلۇغلۇقى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلۇپ تەسۋىرلىنىدۇ. مەسىلەن، ئادەم (ئەلەيھىسسالام) ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن ھاۋا ئانا بىلەن داغدۇغىلىق ھالدا توي قىلىدۇ. بۇ چاغدا پەرىشتىلەر بىر - بىرى بىلەن ۋە ئادەملەر بىلەن سوئال قويۇپ مۇنازىرىلىشىدۇ، يېشىلمىگەن سوئاللارنىڭ ھەممىسىگە ئادەم جاۋاب بېرىدۇ. بۇ بابتا ئادەم ئەلەيھىسسالام ناھايىتى چوڭ بىلىم ئىگىسى، ئالىم سۈپىتىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ،[3] جۈملىدىن ئۇنىڭغا ئىبلىس نامىنى ئېلىپ، بوينىغا «تەۋقەلەنەت» چۈشكەن ھازا ۋۇلدىن باشقا ھەممە پەرىشتىلەر سەجدە قىلىدۇ[4].

نوھ توپان بالاسىدا كېمە ياساپ ھاياتلىقنى ساقلاپ قالىدۇ، ھەتتا ئىبراھىم ئوتتىمۇ كۆيمەيدۇ. پەرىشتىلەر ئادەم بولۇش ئۈچۈن، جەننەتنىڭ ھۇزۇر - ھالاۋەتلىرىدىن كېچىپ، ئۆزلىرىنىڭ نامىنى ھارۇت، ماروت دەپ ئۆزگەرتىپ، بۇ دۇنياغا قايتىپ كېلىپ ئادەملەرچە ھايات كەچۈرىدۇ. جۈملىدىن قىسسىدە ئادەم نەسلىدىن بولغان پەيغەمبەرلەرنىڭ ھەممىسى ھەرقانداق كۆرەشتە ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن مەغرۇر، ھىيلىگەر شەيتانلاردىن غالىب كېلىدۇ ۋە ئۇلارنى يېڭىپ چىقىدۇ.

---

① «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 74 - بەت.
② «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 8 - بەت.
③ «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 22 - بەت.
④ «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 15 - 26 - بەتلەر.

بىلىم ۋە ئۇنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى قىسسىدە ئادەم ئەلەيھىسسالام، ئىدرىس ئەلەيھىسسالام، بولۇپمۇ لوقمان ھەكىم ئوبرازلىرىدا نۇقتىلىق مەدھىيلىنىدۇ. ئادان ئىستىبدات ۋىئودال پادىشاھلار باشتىن - ئاخىر يازغۇچى قەلىمى ئاستىدا پاش قىلىنىدۇ، نەپرەت نەيزىسىنىڭ ئوبيېكتى قىلىنىدۇ.

رابغۇزنىڭ ئەسىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇنىڭدا فارابى ئوتتۇرىغا قويغان ئوتوپىك «غايىۋى ئىدىئال شاھ» ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان «بىلىملىك غايىۋى ئادىل شاھ» ئىدىيىسى ۋارىسلىق قىلىنغان ھالدا دىنىي كۆز قاراش بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى بايقايمىز. بۇ خۇسۇسىيەتنى ئۇ تەسۋىرلىگەن نۇرغۇنلىغان پەيغەمبەر، پادىشاھلار ئوبرازىدىن كۆرىمىز.

ئەسەرنىڭ 20 - قىسسىدىكى داۋۇت ئەلەيھىسسالامنى بۇنىڭ بىر دەللىلى سۈپىتىدە كۆرسىتىشىمىز مۇمكىن. قىسسىدە تەسۋىرلىنىشىچە، ئۇ ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر قەھرىمان بولۇپ، باشقا ئىجابىي پېرسوناژلارغا ئوخشاش تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققان ۋە كۆرەش ئىچىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن.

داۋۇت ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان قەھرىمان، ئۇ قىسسىدە قوي باققانلىقى، شىرنى مىنىسە قارشىلىق قىلمايدىغانلىقى، تاغلاردا قولىدىكى تەسبىھىنى تارتىپ ماڭسا، تاغلار ۋە ئېدىرلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭىدىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.① داۋۇتنىڭ شاھلىق تەختكە چىقىشىمۇ قەھرىمانلىقنىڭ تۈپەيلىدىن بولىدۇ. قىسسىدە بايان قىلىنىشىچە، داۋۇت زامانىدا تالۇت، جالۇت دېگەن ئىككى زالىم پادىشاھ بولۇپ، ئىككىسى تىنماي ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلار خەلقە بالايىئاپەت كەلتۈرىدۇ. تالۇت جالۇتنى يېڭىش ئۈچۈن ئەشمۇئىل ئەلەيھىسسالامنىڭ دۇئاسىنى ئېلىشقا باردۇ. شۇ ئەسنادا بىر نىدا كېلىپ، ئى تالۇت، ئاۋۇ شاختىكى

① «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 262 - 263 - بەتلەر.

ياغنى كىشىلەرنىڭ ئالدىغا قويۇپ باق، ئۇ ياغ كىمنىڭ ئالدىدا قاينىسا جالۇتنىڭ كۈشەندىسى شۇ ئادەم بولغاي، دېيىلدۇ. تالۇت ياغنى كىشىلەر ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ بىر ـ بىرلەپ قويىدۇ، ياغ قاينىمايدۇ... داۋۇت ئەلەيسىھاسسالامنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. ياغ قاينايدۇ. شۇنىڭ بىلەن داۋۇت جالۇت بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن جەڭگە ئاتلىنىدۇ. «جالۇتنىڭ بويى 60 گەز، توغرىسى 20 گەز»[1] بولسىمۇ، داۋۇت ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلمايلا جالۇتنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى دىنسىزلارنى تىرىپىرەن قىلىۋېتىدۇ.[2] داۋۇت تالۇتنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. ئۇ بۇرۇنقى ۋەدىسىدە تۇرماي، ئەمدى ئۇنىڭغا ئۆزىگە قارشى بولغان تاغدىكى دۈشمەننى يېڭىپ، خەتنىسىنى قىلدۇرۇپ كەلگىن، دەيدۇ. داۋۇت مەردلىك بىلەن ئۇنىمۇ قوبۇل قىلىدۇ. ئامالسىز قالغان تالۇت ئاخىر ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىپ ئۇنى پادىشاھلىققا شېرىك قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خەلق داۋۇتقا مايىل بولىدۇ، بۇنىڭدىن تالۇتنىڭ رەشكى قوزغىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ. داۋۇت ئەمدى قەھرىمانلا ئەمەس، بەلكى سەزگۈر، ئەقىللىق، تەدبىرلىك ئادەم سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. داۋۇتنىڭ خوتۇنى بىر تۇلۇم سۇ ئېلىپ چىقىپ، سۇ قاچىلانغان تۇلۇم ئۈستىگە داۋۇتنىڭ تونىنى ياپىدۇ ـ دە، ئۆزى يېنىدا ياتىدۇ. داۋۇت پەستە ياتىدۇ. كېچىسى تالۇت كىرىپ ھېلقى تۇلۇمغا شەمشەر ئۇرىدۇ... داۋۇت ئۆلدى دەپ خۇشال بولىدۇ. ئەمما، ئەتىسى داۋۇتنىڭ تىرىكلىكىنى ئاڭلايدۇ. تالۇت ناھايىتى ئوسال ھالەتكە چۈشۈپ قاتتىق پۇشايمان قىلىدۇ ۋە قاتتىق ئەندىشە، ئازاب ئوتى ئىچىدە قالىدۇ. بىر كۈنى داۋۇت تالۇتنىڭ تەختىنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا تۆت تال ئوقنى قىستۇرۇپ قويۇپ چىقىپ كېتىدۇ. ئەتىسى بۇنى كۆرگەن تالۇت «بۇ يەرگە

---

① «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، 262 ـ، 263 ـ بەتلەر.
② «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، 262 ـ، 263 ـ بەتلەر.

داۋۇت كىرىپتۇ، ماڭا زىيان يەتكۈزمەي چىقىپ كېتىپتۇ، ئەگەر يامان خىيالى بولىدىغان بولسا مېنى ئۆلتۈرگەن بولاتتى» دەپ پەرەز قىلىپ، قىلغان ئىشلىرىغا كۆپ پۇشايمان قىلىدۇ.① شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە نۇرغۇن گۇناھ ئۆتكۈزىدۇ، ئەمما گۇناھىدىن قورقۇپ كېچىسى گۆرىستانلىققا بېرىپ، يىغلاپ پەريات قىلىدۇ. ئۇ يەردىكى بىر ياخشى ئايالنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەشمۇئىل ئەلەيھىسسالامدىن: ئۆز گۇناھىنى ئاقلاش ئۈچۈن ئوغۇللىرى بىلەن بېرىپ رەقىبلىرى بىلەن جەڭ قىلىش لازىملىقىنى ئۇقىدۇ ھەم جەڭگە كىرىپ، جەڭدە ئۆلىدۇ②. داۋۇت بۇ يۇرتقا شاھ بولىدۇ③. قىسسىدە تەسۋىرلىنىشىچە، داۋۇت دەردمەنلەرنىڭ ھالىغا يېتىدۇ. ئۇ ئادىل سوتچى، كېچىسى پۇقراچە ياسىنىپ ئەل - يۇرتنى كېزىپ ئۆز ئىشىنىڭ نەتىجىسىنى تەكشۈرىدىغان ئادىل دېموكرات، ئەمگەكنى سۆيىدىغان، تۆمۈرچىلىكنى كەسىپ قىلغان ئەمگەكچى ۋە ئۇستا كاسىپ (شۇڭا تۆمۈرچىلەرمۇ ھازىرغىچە داۋۇتنى پىر دەيدۇ) سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. قىسسىدە ئۇ «زەبۇر» نى ئوقۇسا، پۈتۈن جانۋار جانۇارلار جەم بولۇپ كېلىپ تاقەت قىلالمايۋ، بىھۇش بولۇپ يىغلايتتى، ھەتتا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشلارمۇ توختايتتى، دەپ تەسۋىرلىنىدۇ④. قىسسىدە يەنە داۋۇت خاتالىقىنى سەزگەن ھامان تۇزىتىشكە قەتئىي بەل باغلايدىغان قىلىپ كۆرسىتىلسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ۋاقىتنى ئوچكە بۆلۈپ، بىر ھەسسىنى ئىبادەت، ئىككىنچى ھەسسىنى پادىشاھلىق، ئۇچىنچى ھەسسىنى تۆمۈرچىلىك ئىشلىرىغا بېغىشلايدىغان قىلىپ كۆرسىتىدۇ⑤.

---

① «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، 265 - بەت.
② «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، 265 - بەت.
③ «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، 265 - بەت
④ «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، 266 - بەت.
⑤ «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، 266 - بەت.

قىسسىمدە تەسۋىرلەنگەن داۋۇتنىڭ يۇقىرىقى پائالىيەتلىرى بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا زۇلۇمغا، ئادالەتسىزلىككە قەتئىي قارشى تۇرىدىغان مەرد قەھرىمان، خەلق ئىشلىرىغا قارىتا ئادىل پادىشاھ، ھەم ئەمگەكچى، ھەم ھۇنەرۋەن، ھەم ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇستەھكەم ئېتىقادقا ئىگە شاھ سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ.

يازغۇچىنىڭ ئادىل شاھ توغرىسىدىكى ئىدىيىسى داۋۇتنىڭ ئورنىغا چىققان ئوغلى سۇلايمان ئارقىلىق داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. بۇ خىل قاراش «يۇسۇپ ۋە زۇلەيخا» قىسسىسىدىنمۇ يۇقىرى دەرىجىگە كۆتۈرۈلىدۇ.

تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك نامايەندىسى بولغان «قىسسەسۇل ئەنبىيا» دا ئېغىر سالماقنى مۇھەببەت تېمىسى تەشكىل قىلىدۇ، ئاز بولمىغان چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئوبرازلىرى يارىتىلىدۇ.

قىسسىنىڭ ناھايىتى كەڭ لىنىيىسىدە يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئىچىدە مۇھەببەت ۋەقەلىرىدىن «ئادەم بىلەن ھاۋا»، «يۇسۇپ بىلەن زۇلەيخا»، «ئايۇپ بىلەن رەيىم بانۇ» لارنى مىسال قىلغىلى بولىدۇ.

مۇئەللىپ دۇنيا قاراش جەھەتتە «بىر ئاللا سىنتىرىزم» دىن ئۆزۈقلانغان سوفىزم ئەدەبىياتىنىڭ «تەجەللى» ئېستېتىك پرىنسىپىغا تايانغانلىقى ئۈچۈن، ئادەمنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ئاللانىڭ ئۇلۇغلۇقى بىلەن قارشى قىلىپ قويمايدۇ. ئەمما ئۇنى ئىلاھىي كۈچ بىلەن چەكسىز مۇبالىغە قىلىپ، غايىۋىلەشتۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاللا ئادەمنى تۇپراقتىن يارىتىپ، ھاۋانى ئادەمنىڭ سول قوۋۇرغىسىدىن يارىتىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ نۇرىدىن بىر زەررە ئېلىپ ئۇنى 100 گە بۆلۈپ، ئۇنىڭ 99% نى ھاۋاغا بېرىدۇ.① دېمەك ئۇ دۇنيادا تەڭداشسىز گۈزەللەردىن بولۇپ، ئادەم ئۇنىڭغا ئاشىقى بىقارار بولىدۇ. ئاللانىڭ قۇدرىتىدىن ئادەم بىلەن ھاۋا جەننەتتە

① «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، 20 ـ بەت.

ھەشەمەتلىك توي قىلىدۇ. ئۇلار جەبرائىل، پەرىشتە ۋە شەيتانلاردىن ئۇستۇن تۇرىدۇ.

ئادەم بىلەن ھاۋا ۋاسالىغا يېتىشىپ، جەننەتتە ياشايدۇ. ئەمما، جەننەتتە يېيىش مەنئى قىلىنغان بۇغداينى يەپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ئاللانىڭ نەپرىتىگە ئۇچراپ، ئاللا ئۇلارنى جازالايدۇ ۋە ئادەمنى ھىندىستانغا، ھاۋانى «جىددە» تېغىغا تاشلايدۇ. ئادەمنىڭ بۇ دەردى پىراق ئىچىدە تۆككەن كۆز ياشلىرى سۇ بولۇپ ئاقىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئاچچىق - چۈچۈك دورا پەيدا بولىدۇ[1]..... 300 يىل سادىقلىق بىلەن بىر - بىرىنى كۈتۈپ، قاتتىق مۇشەققەتتە ھايات كەچۈرىدۇ. ئەمما، ئاللا بۇ 300 يىل جەريانىدا بۇ ئەزىز بەندىلىرىگە جەبرائىل، پەرىشتىلەر ئارقىلىق شەپقەت كۆرسىتىپ ۋە 18 خاسىيەتنى ئاتا قىلىپ[2] قايتىدىن مۇرات - مەقسەتلىرىگە يەتكۈزىدۇ. ئىنسانىيەت ئۇلارنىڭ نەسلىدىن بارلىققا كېلىدۇ.

بۇ رىۋايەت «تەۋرات» تىن، «ئىنجىل» غا، ئاندىن «قۇرئان» غا ئۆتكەن ۋە ئەرەب رىۋايىتىگە ئايلىنىپ، ئىسلام تۇسىنى ئېلىپ تېخىمۇ قويۇق دىنىي تۇسكە ئىگە قىلىنغان.

دېمەك: «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلار ناھايىتى كەڭ، مۇرەككەپ ۋە خىلمۇخىل، ئاجايىب - غارايىب، ئىنسان ئەقلى يەتمەيدىغان نەرسىلەرمۇ بار. لېكىن ئۇنىڭ كۆپ قىسمىغا رېئاللىق ئارىلاشقانلىقى ئادەم، بىلىم، مۇھەببەت، ئەمگەك، باتۇرلۇق، ئادىللىق، گۈزەل غايە مەدھىيەلەنگەنلىكى ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولۇپ، بىر قىسىم مەزمۇنلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرمايدۇ. ئۇ ئەسەرنىڭ شاكىلىغا تەڭ، خالاس[3].

---

① «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، 28 - بەت.
② «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، 41 - بەت.
③ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى توغرىسىدىكى بۇ تەھلىل شېرىپىدىن ئۆمەر ئەپەندى يازغان ماتېرىيال ئاساسىدا قايتىدىن ئىشلىنىپ، بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلدى. شېرىپىدىن ئۆمەرنىڭ بۇ ھەقتە يازغان ماتېرىيالى ئۇنىڭ «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات» (شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى) ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلىنغان.

§ 4 . ئاتائى

XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XV ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا، يەنى ئۇلۇغبەگ دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دۇنياۋى ئېقىم كۆچەيدى ھەمدە بۇ ئېقىمنىڭ ئاتائى، سەككاكى ۋە لۇتفى قاتارلىق ۋەكىللىرى مەيدانغا كەلدى ھەمدە ئۇلار ئىشىق ۋە مۇھەببەتنى كۈيلەش ۋاستىسى ئارقىلىق پۈتكۈل دۇنيانىڭ لەززەت ۋە ھالاۋىتىدىن ۋاز كېچىشنى تەرغىپ قىلغۇچى بۇرمىلانغان سوپىزم ۋە دىنىي مىستىك ئەدەبىياتقا قارىمۇ قارشى ھالدا ئۆز ئەسەرلىرىدە ھاياتنى سۆيۈش، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش لازىملىقىنى ئىپادىلىدى.

ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىكى بۇ خىل ئەدەبىي گۈللىنىش مۇھىتى لۇتفى ۋە بۇ دەۋردىكى ئىلغار ئەدەبىياتقا ۋەكىللىك قىلغۇچى ئاتائى، سەككاكى قاتارلىق يازغۇچى ـ شائىرلارنى يېتىشتۈردى. بۇ شائىرلار ئۆز ئاتا تىلىدا دۇنياۋى ئەدەبىيات ئېقىمى بويىچە يارىتىلغان لىرىك غەزەللىرى، قەسىدە ۋە داستانلىرى بىلەن ئەدەبىيات ساھەسىنى بېيىتىپ يەنە بىر بالداق يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈردى ھەمدە ئىلىشىر نەۋائىدەك مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن ئەدەبىي زېمىن تەييارلىدى.

بۇ مەزگىلدە سەمەرقەند، ھىرات، بەلخ قاتارلىق شەھەرلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەتنىڭ گۈللەنگەن مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولۇپ، نۇرغۇن زىيالىيلار ئەنە شۇ مەركەزگە توپلىنىپ، ئىلىم ـ پەن ۋە ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغانىدى. ئۆز دەۋرىنىڭ سۆز سەنئەتكارلىرى ھېسابلانغان ئاتائى، سەككاكى، لۇتفىلارنىڭ ئەنە شۇ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە ياشاپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى

ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتلىرىنى رويابقا چىقارغانلىقى ئەينى دەۋردىكى ئوبيېكتىپ شارائىت بەلگىلىگەن تەبىئىي ئەھۋال ئىدى. ئۇلار ئەنە شۇ ئەدەبىي تىل ئاساسىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە زور تۆھپە قوشقان مەشھۇر شائىرلاردۇر.

پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىغا خاس تراديتسىيە بولۇپ كەلگەن «بىلىملىك، ئادىل شاھ» بەدىئىي ئىدىيالى ئۈستىگە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە ئوخشاش ئىدىيال «يار»، «دىلبەر»، «قىزىلگۈل»، «بۇلبۇل»، «سابا»، «دىلرابا» قاتارلىق سىمۋولىستىك بەدىئىي ئىستېتىك ئىدىيال قوشۇلدى. بۇ سىمۋوللۇق ئىستېتىك بەدىئىي غايە ئاتائى، سەككاكى ۋە لۈتفى ئىجادىيىتىدىمۇ كەڭ ئورۇن ئالغان بولۇپ، «ئىنسان گۈزەللىكى»، بەختىيار ھاياتقا ئىنتىلىش ئىستەكلىرى ۋە زۇلمەت كۈچلىرىگە قارشى كۈرەش سۈپىتىدە سىمۋوللۇق ئوبرازلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىدە ۋاستىلىك يوسۇندا خىزمەت قىلدى.

ئاتائى، سەككاكى، لۈتفىلار خۇددى ئەدەبىي تۇيغۇنۇش دەۋرىدىكى دۇنيا يازغۇچىلىرىغا ئوخشاشلا بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى.

بىرىنچى، ئەدەبىياتنى ئىنساننى ۋە ئۇنىڭ ھېسلىرىنى كۈيلەشكە، ئىنساننى ئەزىزلەش ۋە مەدھىيىلەشكە قاراتتى.

ئىككىنچى، ئەدەبىياتنى زامانىسىنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى — ئادالەت، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئازادلىق، ئەركىنلىك مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا يۈزلەندۈردى.

ئۈچىنچى، ئەدەبىياتنىڭ ئىپادىلەش ۋاستىلىرى (خەلق تىلى) نى خەلق تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇشقا ئىنتىلدى.

دېمەك، ئۇلار ئەنە شۇ ئىستېتىك بەدىئىي غايىسىنىڭ

ئىلھامى بىلەن قىممەتلىك ئۆچمەس ئەسەرلەرنى يارىتىپ، كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن مىراس قالدۇرۇپ كەتتى.

1. ئاتائىنىڭ ھاياتى

ئاتائى — ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەۋائىغا قەدەر يېتىشكەن داڭلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىنسان ۋە ئۇنىڭ مۇھەببىتىنى كۈيلىگۈچى ئۇيغاق، گۈزەل لىرىك غەزەللىرى ئارقىلىق XV ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرگەن. شۇنداقلا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن ئاتاقلىق شائىرلاردىن نەۋائىي، لۇتفى، سەككاكىلار بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنىپ، ئۇلار بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بېيىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا زور ھەسسە قوشقان يېتۈك شائىردۇر.

نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇننەفائىس» (گۈزەللەر مەجلىسى) ناملىق ئەسىرىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئاتائى تاشكەنت بىلەن سايرام ئارىلىقىدىكى ھېزدىيان دېگەن قىشلاقتا دۇنياغا كەلگەنلىكى، بەلخ، ھىرات قاتارلىق شەھەرلەردە ياشىغانلىقى، نەسەب جەھەتتىن مەشھۇر تەسەۋۋۇپ شائىرى خوجا ئەھمەد يەسەۋىنىڭ قېرىندىشى ئىسمائىل ئاتا ئەۋلادىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى، خۇش تەبئىەت، ساددا، كەمتەر دەرۋىش سۈپەت ئادەم ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

ئاتائى شائىرنىڭ ئۆز ئىسمى ئەمەس، ئەدەبىي تەخەللۇسى بولۇپ، ئىلىم ئەھلىلىرى يۇ تەخەللۇس ئۇستىدە ئىزدىنىپ، ئۇنى يەسەۋى تەرىقىتىنى راۋاجلاندۇرغۇچى سوپىلاردىن مەنسۇر ئاتا، زەنگى ئاتا، سۇلايمان ھاكىم ئاتا، ئەنبەر ئاتا، ئىبراھىم ئاتا[1] غا ئوخشاش ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى

① ئاتا ـ ئەرەبچە ـ ئاتا قىلغان، بەخشەندە قىلغان دېگەن مەنىدە.

ئاتائىلار[1] نەسەبىگە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ.

شائىرنىڭ دىۋان مەقۋاسى بىلەن دىۋان قوليازمىسىنىڭ ئاخىرىدا ئىشلەتكەن «دىۋانىي شەيخزادە ئاتائى» دېگەن تەخەللۇسىنىمۇ ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ سوپىلىق ۋە شەيخلىق بىلەن شۇغۇللانغان، شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭمۇ شەيخلەر ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ۋە سوپى «ئاتا» لارنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرغۇچى ئىكەنلىكى روشەن بىلىنىدۇ. شائىرنىڭ:

«دۇناكۇن بىر فەيلۇ سۇفى ئاقىلى كۆرگەن كىشى،
ئىلغاپ ئالمايدۇر بۇكۇن مەجنۇن شەيدادىن مېنى.»[1].

[تېخى تۇنۇگۈنلا پەيلاسوپ ۋە ئەقىللىق دەپ ھېسابلانغان كىشى،
بۈگۈن ماڭا ئوخشاش شەيدايى مەجنۇننى پەرق ئېتەلمەي قالدى.]

دېگەن ئىككى مىسرا شېئىرنىمۇ يۇقىرىقى پىكرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئاتائى گەرچە ئاتالار (سوپىيلار) ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمرى ئىجتىمائىي ھاياتتىكى سىنىپىي كۆرەشتە ئۆتتى. شۇڭا ئۇنىڭ بىر قىسىم غەزەللىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، شائىر ئۆز جەمەتىنىڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلغۇچى ئەمەس، بەلكى رېئال بەخت ئۈچۈن كۆرەشكۈچى، ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ كۈيلىگۈچىسى ۋە تەرەپدارى سۈپىتى بىلەن ئەكسىيەتچى مۇھىتتىن، بۇرمىلانغان سوپىلىق تەرىقىتىدىن ئاجرىلىپ ھاياتقا تەرەققىيپەرۋەرلىك نۇقتىسىدىن قاراپ، ئۇمىدۋارلىق روھى بىلەن ئىجادىيەت يولىنى تۇتتى. دۇنيا قاراش/ئىۋالۇتسىيىسىدە/ بارغانسېرى بۇرمىلانغان سوپىزمدىن يۈز ئۆرۈپ، دۇنياۋىلىققا يۈزلىنىپ، ئىلغار ئىجادىي نەتىجىلىرى بىلەن XV ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل 1 ـ سان، 84 ـ بەت.

بەزى خەلقلەر ۋە ئۇيغۇر خەلقلەر ئەدەبىياتىدا دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە زور تۆھپە قوشتى.

ئومۇمەن، شائىر ئاتائىنىڭ ھايات پائالىيىتى تارىخىي شارائىت تۈپەيلى XV ئەسىردە سەمەرقەند، ھىرات ۋە بەلخلەردە ئۆتكەن.

2. ئاتائىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

ئاتائى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور ھەسسە قوشقان، XV ئەسىردىكى ئەدىبلەردىن بىرى. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى خۇددى مەۋلانە لۇتفى ۋە مەۋلانە سەككاكىلارغا ئوخشاش، قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس سۈپىتىدە بىلەن خاراكتېرلىنىپ كەلمەكتە.

XV ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمى ئاتائى ئىجادىيىتىنىڭ گۈللەپ راۋاجلانغان دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. شائىر ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ بۇ سەمەرىلىك دەۋرىنى ھىرات، سەمەرقەند ۋە بەلخ قاتارلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسلىق قىسمىنى غەزەل تەشكىل قىلىدۇ. غەزەل ژانىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە قىيامىغا يەتكۈزۈش جەھەتتە، خۇددى ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇننەفائىس» (گۈزەللەر مەجلىسى) دېگەن ئەسىرىدە: «ئاتائى شېئىرلىرى نىڭ ئەينى زامانداشلىرى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا كۆپ شۆھرەت تاپقان» لىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىدەك، شائىر ئۆز دەۋرىدىلا ئالاھىدە شۆھرەت قازانغان.

ئاتائىنىڭ زامانىمىزغىچە 260 غەزىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «دىۋانى شەيخزادە ئاتائى» ناملىق شېئىرىي دىۋانىنىڭ يېگانە نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن. بۇ شائىرنىڭ ئەسلىي قولىيازما نۇسخىسىغا مەنسۇپ ئەمەس. ئەسلىي قولىيازما نۇسخا

هازىرغىچىلىك تېپىلغىنى يوق. ئۆزىدىن كېيىنكىلەر تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بۇ نۇسخا هازىر سابىق س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى لېنىنگراد شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا، ئەنە شۇ نۇسخىسىنىڭ فوتو كوپىيىسى ئۆزبېكستان تىل ـ ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

ئاتائىنىڭ «دىۋان» دىكى شېئىرلىرى شېئىرىي شەكلى جەھەتتىن ئاساسەن غەزەل شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، ئەدەبىي تۈر جەھەتتىن ئالغاندا لىرىكىغا كىرىدۇ. ئۇنىڭ ئىنسان ۋە ئۇنىڭ مۇھەببىتىنى كۈيلىگۈچى ئۇيغاق، گۈزەل لىرىك غەزەللىرى هېسسىياتقا تولمۇ بايى بولۇپ، چوڭقۇر مەنگە ئىگە. تىلى بولسا ساپ، نەپىس، ئوبرازچان، چۈچۈك ۋە يېقىملىق، شېئىرىي خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ئالغاندا، ۋەزىنىي شوخ ۋە راۋان، قۇرۇلمىسى پۇختا ۋە جانلىق بولۇپ، سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ئاساسىي تېما قىلىنغان. مەي ـ شاراب هاياتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن.

شائىر ئاتائى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسلىق بەدىئىي غايىسى (فاپۇسى) «ئىدىئال يار» ئوبرازىنى يارىتىشقا قارىتىلغان بولسىمۇ، شائىرنىڭ بىر قىسىم غەزەللىرىدە، دىنىي شەرئىتنى بۇزغۇچى خانىقا سوپىلىرى، رىياكار موللا، مۇپتىلار، ئادالەت ۋە ئىنسابتىن قىلچە خەۋىرى يوق زالىم پادىشاه، ئەمەلدارلارنىڭ هەشەمەتلىك هەم چىرىك تۇرمۇشىنى پاش قىلغان. ئۇلارنى ئۆتكۈر هەجۋىي تىل بىلەن مەسخىرە ئاستىغا ئېلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ «ئىدىئال يار» ئوبرازىنى يارىتىشقا قارىتىلغان لىرىك غەزەللىرىنىڭ ئايرىم مىسرالىرىغا ئۇستىلىق بىلەن سىڭدۈرۈپ، جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ تەرىپىنى بەلگىلىك يوسۇندا ئېچىپ بەرگەن. شۇنداقلا، مېهنەتكەش خەلقنىڭ غەم ـ قايغۇسىغا هېسداشلىق قىلغان. هەقىقىي سۆيگۈ ـ مۇھەببەتنى ئۇلۇغلاپ ۋاپادارلىق، سەمىمىيلىكنى كۈيلىگەن، جەۋرى ـ جاپا، تۇرلۇك

مۇشەققەتلەرنى يەڭگەندىلا، ئاندىن ۋىسال شادلىقىغا يەتكىلى بولىدىغانلىق ئىدىيىسىدىكى مەزمۇن يۇكسەك ماھارەت بىلەن ئىپادىلەنگەن.

شۇڭا شائىر ئاتائى ئىجادىيىتىدىكى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئىدىيىۋى مەزمۇن ئۆزگىچىلىكلىرى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە شۇ دەۋردىكى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ ئىلغار خاھىشلىرى بارلىقىنى ئىسپاتلاپ قالماستىن، بەلكى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

3. ئاتائى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى

ئاتائى گەرچە ئاتالار (سوپىيلار) ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ لىرىك غەزەللىرى ئارقىلىق ئىجتىمائىي ھاياتقا تەرەققىيات نۇقتىسىنەزەرى بىلەن قارىغان ۋە ئىلغار ئىجادىي نەتىجىلىرى بىلەن XV ئەسىر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان شائىردۇر.

شائىر ئاتائى غەزەللىرى «ئىدىئال يار» ئوبرازىنى يارىتىشقا قارىتىلغان بولۇپ، بۇ ئارقىلىق چىن سۆيگۈ - مۇھەببەت، ۋاپادارلىق، سەممىيلىك، ساداقەتلىك ئۇلۇغلانغان. مەي - شاراب ھاياتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىپ، رىئال ھايات گۈزەللىكلىرى زوق - شوق بىلەن كۆيلەنگەن، جاپا - مۇشەققەتنى يەڭگەندىلا، ئاندىن ۋىسال شادلىقىغا ئېرىشىشنىڭ مۇمكىنلىكى ئۇمىدۋارلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن. يەنە شۇنىڭدەك، «ئىدىئال يار» ئوبرازى ۋاستە قىلىنغان غەزەللىرىدە ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچى، نەپسانىيەتچى دىنىي مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنى، جۈملىدىن شۇ دەۋردىكى زۇلۇم ئىگىلىرى ھېسابلانغان خان - بەگلەرنىڭ ھەشەمەتلىك ۋە چىرىك تۇرمۇشىنى پاش قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ تەرىپىنى بەلگىلىك يوسۇندا

ئېچىپ بەرگەن. بۇ خىل مەزمۇنلار شائىرنىڭ «دىۋان» نىڭا كىرگۈزۈلگەن غەزەللىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا باشتىن - ئاياغ سىڭىپ كەتكەن. شۇڭا شائىر ئىجادىيىتىدە ئىپادىلەنگەن بۇ خىل مەزمۇندىكى ئۆزگىچىلىكلەرنى تۆۋەندىكىدەك نۇقتىلاردا تىپىكلەشتۈرۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

1) شائىر ئىجتىمائىي ھايانىنى تەرەققىيات ۋە ئىلغارلىق نۇقتىسىدىن كۆزەتكەن.

XV ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمان شەرقىدە ئىسلام تېئولوگىيىسى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيىسى سۈپىتىدە تۇرغان مەزگىلدە، شائىر رېئال ئىجتىمائىي ھايانىنى تەرەققىيات ۋە ئىلغارلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ كۆزەتكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ غەزەللىرى ئارقىلىق خۇشامەتكۈي ساراي مەدھىيىچىلىرىگە ئوخشاش خان - بەگ ۋە ئەمەلدارلارغا قارىغۇلارچە قەسىدە ئوقۇشتىن ساقلانغان. ئەكسىچە دارىتمىلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئېكسپىلاتاتور ئەزگۈچى سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى يۇرگۈزۈش ۋە مۇستەھكەملەش بىلەنلا چەكلىنىپ، خەلقنىڭ ھال - ئەھۋالى ھەم غەم - قايغۇسى بىلەن قىلچە كارى بولمىغانلىقىنى پاش قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سۆيگەن نىگارغا بولغان چىن ساداقىتىنى ئىپادىلەشنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، مەنسەپ شوتىسىغا يامىشىپ ھەمىشە يۇقىرىغا چىقىشنى كۆزلەيدىغان مەنسەپپەرەست خۇشامەتچى، تەمەخور، ئاچ كۆز ئەمەلدارلارنى ھەجۋي قامچىسى ئاستىغا ئېلىپ قاتتىق قامچىلىغان. شائىرنىڭ:

خۇبلاردىن ئاتائى لۇتف ئىستەر،
خانلارغا نە ئىش يەساقى بىرلە.

[ئاتائى ياخشىلاردىن لۇتىپ - مەرھىمەت ئىزلەيدۇ،
ئەمما خانلار ئەلنى ئىدارە قىلىش بىلەن بولۇپ كېتىپ،

بىز بىلەن نېمە كارى①] .

تىلەر ئەل مەنسەبى ئالى ۋە لېكىن،

ئاتائى سەرۋى ئازادىڭغا بەندە.

[كىشىلەر يۇقىرى مەنسەپنى تىلەيدۇ، ۋە لېكىن

ئاتائى سەرۋىدەك بەلەن قامىتىڭغا بەند.]

ئاتايغە بوسۇغاڭدا ئورۇن بەر،

سارايۇگاھى ئايۇان ھاجەت ئېرمەس.

[ئاتايغا بوسۇغاڭدىن ئورۇن بەر،

ئۇنىڭغا ئالىي ئىمارەت، ئايۇان ـ سارايىنىڭ كېرىكى يوق.]

دېگەن شېئىرىي مىسرالىرى يۇقىرىدا ئىپادىلىگەن ئىدىيىۋى مەزمۇننى جانلىق ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى ئۆتمۈش فېئودالىلىق جەمئىيەت ئىستېتىكىلىقىغا قارشى ئۆز بەدئىي غايىسىدە تۇغۇلغان «ئەركىنلىك» ، «ئازادلىق» قا ئىنتىلىشتەك ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئېستېتىك قارىشىنى ئىپادىلىگەن.

2) شائىر «ئىدىئال يار» ئوبرازىغا يېتىش ئۈچۈن كۆرەش قىلغان.

XX ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمان شەرقىدە ئىسلام تېئولوگىيىسى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان مەزگىلدە شائىر ئاتايىغا ئوخشاش ئۆز غايىسى يولىدا ئىجتىمائىي ھاياتقا قىزغىن مۇھەببەت باغلىغان ئىلغار پىكىرلىك ئەدەبىيات ئېقىمىدىكىلەر «بىر ئاللا مەركەزچىلىك» (تېئوسىنتىرىزم) ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئىدىيىسىگە قارشى ھالدا ئەدەبىياتنىڭ «ئادەم مەركەزچىلىك» (ئانتروپولوگىزم) ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە تۆمۈرلەر دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنى شۇ زاماننىڭ ئەڭ ئىلغار ئىدىيىسى بولغان ئاتېزم كۆز قاراشلىرى بىلەن سۇغارغانلىق بولۇپ، شەخسىي مەنىدىن ئېيتقاندا چوڭ

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى 160 ـ ، 161 ـ بەت.

قەھرىمانلىق ھېسابلىنىدۇ. شائىر ئاتاتۈركنىڭ ئىجادىيىتى ئەنە شۇ تېپىتكى ئەدەبىيات ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئىجادىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

كۆرەرمەن باغى جەننەت مېۋىسىدىن
ياڭاقنىڭ نارىنى يۈز قەتلە بېھراق.
[ئانارەك يۈزۈڭنى جەننەتنىڭ مېۋىسىدىن
يۈز ھەسسە ياخشى كۆرىمەن.]
سەئىيى ئېتەر زاھىد مېنى جەننەتنىڭ ئەسكى باغىنە،
مەن بارۇرمەنمۇ يۈزۈڭتەك نەۋ باھارىمدىن يىراق.
[زاھىد - سوپىلار مېنى جەننەتنىڭ كونا بېغىغا ئۇندەيدۇ،
مەن سېنىڭ نەۋ باھارەك يۈزۈڭدىن قانداقمۇ يىراق كېتەي؟]

دېگەن مىسرالاردا ئوبرازلىق ھالدا «يار ۋەسلى» نى «جەننەت» ۋەسلىدىن ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا ئۈستۈن قويىدۇ. ھەتتا ئۇ زاھىد سوپىلارنى «ئۇ يار مېنى جەننەتنىڭ كونا بېغىغا ئۇندەيدۇ» دەپ ئۇلارنىڭ سەلتەنتى بولغان «جەننەت» نىڭ كونىرىغان، ئەبجىقى چىققان تېئولوگىيىلىك چۈشەنچە ئىكەنلىكىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق مەسخىرە قىلىدۇ.

بۇ، سوپىزمنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ئىنسان ھوقۇق - ئەركىنلىكلىرىنى دەپسەندە قىلغان «دۇنيادا بىر ئاللادىن باشقا ھېچنەرسە يوق، پۈتۈن مەۋجۇدات ئەنە شۇ ئاللانىڭ شولىسى — تەجەللى قىلىنىشى، شۇڭا مۇھەببەت ئىنسانغا ئەمەس، بىر ئاللاغا خاس» دېگەن «بىر ئاللا مەركەزچىلىك» ئىدىيىسىگە قارشى «ئادەم مەركەزچىلىك» ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنىڭ، جۈملىدىن رېئال ئىجتىمائىي ھاياتنى زوق - شوق بىلەن قىزغىن مەدھىيىلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى شائىرنىڭ ئۆز غايىسى يولىدا «ئىدېئال يار» نى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ بەختىيار تۇرمۇشقا، ھۆرلۈككە ئىنتىلىش ئىستەكلىرى ئۈچۈن

كۆرەش قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

تۆۋەندىكى مىسرالاردا شائىرنىڭ يۇقىرىدا ئىپادىلەنگەن ئاتىستىك كۆز قارىشى تېخىمۇ روشەنلىشىپ، يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ:

«ئەگەر ئۇچماق بەرسە تەڭرى سەنسىز،
دېگەيمەن بىزگە يەتتى سەككىز ئۇچماق.»
[ئەگەر سەنسىز تەڭرى ماڭا جەننەت بەرسە،
ئۆزۈمنىڭ سەككىز جەننىتىم بار دەيمەن.] دىسۇلىق

دېمەك، شائىرنىڭ ئاتىستىك كۆز قارىشى كۆچلۈك ئىپادىلەنگەن يۇقىرىقىدەك شېئىرلىرىدا، ئىسلامىيەت تېئولوگىيىسى ۋە ئېتىقادىغا توغرىدىن توغرا ئوق ئېتىپ جەڭ ئېلان قىلغانلىقىدەك مەزمۇنلار ئۆز ئىپادىسىنى تاپقاندىن باشقا، شائىر غەزەللىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئىسلامىيەت دۇنياسىدا چوڭقۇر ئورۇن ئالغان دىنىي - مىستىك ۋە ئىدېئالىستىك ئېتىقاد - چۈشەنچىلەرگە قارشى كۆزقاراشلاردىن خالىي ئەمەسلىكىنى سىمۋولىستىك ۋاستىلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئاتائى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسلىق بەدئىي غايىسى «ئىدېئال يار» ئوبرازى يارىتىشقا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ ئىدېئال يار ئوبرازىنىڭ پورترېتىنى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە خاس گۈزەللىك دەپ قارىغان، شۇڭا ئۆزىنىڭ بىر قىسىم غەزەللىرىدە «ئىدېئال يار» نىڭ پورترېتىنى ئاجايىپ گۈزەل سۈرەتلەپ، ھاياتقا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى تەسۋىرلەيدۇ. مەسىلەن:

جەمالىڭ ۋەسفىنى قىلدىم چەمەندە،
قىزاردى گۈل ئۇياتتىن ئەنجۈمەندە.
[چىمەندە جامالىڭ تەرىپىنى قىلۇندىم،
بەزمىدە گۈل ئىزا تارتىپ قىزىرىپ كەتتى.①]

---

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، ئۇيغۇرچە، 156 — 157 ـ 172 ـ 173 ـ 174 ـ بەت.

شائىر تۆۋەندىكى شېئىرىي مىسرالىرىدا بولسا، ئىنسانىنىڭ ئەسلى گۈزەللىكى ئىچكى گۈزەللىك بىلەن ئۆلچىنىدۇ دەپ قاراپ، ھادىسىدىن ماھىيەتكە ئۆتۈشكە ئىنتىلىپ «ئىدېئال يار» نىڭ ھەقىقىي ئىنسانىي خىسلەتلىرىنىڭ ماھىيىتىنى تونۇپ يېتىدۇ. نەتىجە ئەينى دەۋردە ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيە ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان، سوپىزمنىڭ «ئاللاغا مۇھەببەت» قويۇشتىن ئىبارەت ئىدېئالىستىك ئىدىيىلىرىگە ئوت ئېچىپ، «ئىدېئال يار» نى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن سۆيىدۇ:

ماڭا ئول دۇنيادا جەننەت نە ھاجەت
ئىشىكىڭ تۈپراغى بەسدۇر كەبەنده.
[ئۇ دۇنيادا ماڭا جەننەتنىڭ نېمە كېرىكى بار،
ئىشىكىڭ ئالدىدىكى توپىدا كېپەنلىنىپ ياتسام شۇ
يېتەرلىك.]

ياكى:

ماڭا سەن بولماساڭ جان ھاجەت ئېرمەس،
بېھىشتو ھۆرۇ رىزۋان ھاجەت ئېرمەس.
[سەن بولمىساڭ ماڭا جانىنىڭ نېمە كېرىكى بار،
بېھىش بىلەن ھۆر ـ پەرىشتىنىڭ نېمە كېرىكى بار.]

دەپ يۇقىرىقى قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

شائىر ئۆز غەزەللىرىدە ھاياتقا قىزغىن مۇھەببەت بىلەن قارىغۇچى كىشىلەر ئۈچۈن ئۆز ئارزۇسى ۋە غايىسى يولىدا كۈرىشىپ غەم ـ قايغۇدىن قۇتۇلۇشتىن باشقا ھېچقانداق بىر تەسەللى بەرگۈچىنىڭ يوقلۇقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مەسىلەن:

دىلبەرا لەئلىڭ شارابى ئابى كەۋسەردىن لەتىف،
قامەتىڭ نەخلى داغى سەرۋۇ سەنۇبەردىن لەتىف.
[ئەي دىلبەر، ياقۇت لېۋىڭنىڭ شارابى كەۋسەر سۈيىدىنمۇ
يېقىملىق،
بوي تۇرقۇڭ سەرۋى بىلەن ئارچا دەرىخىدىنمۇ گۈزەل.]

ئىستەدۇك ئالەمدە ئۆمرى غەمگۇ ساری تاپمادۇق،
غەم كۇننىدە يارۇ ھەمدەم، جامۇ سەغەردىن لەتىف.
[ئالەمدە بىر تەسەللى بەرگۈچىنى ئۆمۇر بويى تاپالمىدىم،
غەم - قايغۇ كۇنلىرىدە قەدەھ بىلەن جامدىن باشقا
يېقىملىقراق يارۇ ھەمدەم تاپالمىدىم. ①]
ھەجرىدىن يەتسە ئاتائى نالەسى كۆككە نە ئەيىب،
چۇن تاپىلماس دۇنيادا ئول ماھى پەيكەردىن لەتىف.
[جۇدالىق سەۋەبىدىن ئاتائىنىڭ نالىسى كۆككە يەتسە ھېچ
ئەيىب ئەمەس،
چۇنكى دۇنيادا ئۇ ئاي بەدەندىن باشقا گۈزەلرەك يار يوق.]

دېگەن مىسرالاردىن شائىر ئىجادىيىتىدىكى رېئال ھايات گۈزەللىكلىرىگە قىزغىن مۇھەببەت باغلاش ۋە ئۇنى ئىنسان ماھىيىتىگە باغلاپ، ئېستېتىك نۇقتىدىن چەكسىز سۆيۈشتەك خاھىشنى روشەن كۆرۈۋېلىش بىلەن بىللە، ھاياتنىڭ چىن گۈزەللىكىگە (يەنى «ئىدېئال يار» يېكى «ئاي يۈزلۈك گۈزەل» گە) ئىنتىلگۈچى كىشى رەنجۇ كۈلپەتكە دۇچ كەلسىمۇ ھېچ گەپ ئەمەس، چۇنكى بۇ دۇنيادا ئۇنىڭدىنمۇ گۈزەلرەك نەرسە تېپىلمايدۇ، دېگەن رېئال ھايات گۈزەللىكلىرىنى قىزغىن كۈيلەيدۇ.

يۇقىرىدا مىسال تەرىقىسىدە كۆرسىتىلگەن پاكىتلار شائىر ئاتائىنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلىك، تەرەققىيپەرۋەر، گۈمانىزمچى بولۇپ قالماي، يەلكى فېئودالىزم تېئولوگىيىسىگە قارشى ئىسيانكار شائىر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

3) شائىر ھاياتنىڭ قىممىتى بىلەن ئۇنىڭ ئاجايىپ گۈزەللىكىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ.

---

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، ئۇيغۇرچە، 174 - ، 175 - ، 176 -، 177 - بەت.

شائىر غەزەللىرى باشتىن - ئاخىر «ئىدىئال يار» فاپۇسى (بەدئىي غايىسى) بىلەن سۇغىرىلغان. شۇڭا شائىر ئۆزىنىڭ لىرىك قەھرىمانى «گۈزەل يار» نى تەڭداشسىز گۈزەل سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، ئۇنى «ئۇ دۇنيا»، بۇ دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇداتتىن ئۈستۈن قويىدۇ ھەم ئۇنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن كۆيۈپ - پىشىپ كۆيلەيدۇ. ئەمما «يار» نىڭ ۋەسلىگە ئېرىشىش يولىدا جۈدالىق ئىزتىرابى چېكىدۇ:

ۋاپا قىلكىم يىگىتلىك بوستانى
ھەمىشە تازە - ۋۇ خۇررەم تاپىلماس.
[ۋاپا قىل، يىگىتلىك بوستانى
ھەمىشە مۇنداق گۈزەل ۋە كۆڭۈللۈك بولۇۋەرمەيدۇ.]
گەر فەلەك ئۆلتۈرسە يۈز قەتلە مېنى ھېچ باك ئەمەس،
بۇ ئۆلۈمدۇر كىم، ئۆلەدۇرمەن نىگارىمدىن يىراق.
[پەلەك مېنى يۈز قېتىم ئۆلتۈرسىمۇ ھېچ گەپ ئەمەس،
بۇ شۇنداق ئۆلۈمكى، نىگارىمدىن يىراقتا قىلىپ
ئۆلۈۋاتىمەن.①]

دېگەن شېئىرىي مىسرالار يۇقىرىقى پىكىرنىڭ دەللىلى سۈپىتىدە بېرىلگەن مىساللار بولۇپ، شائىرنىڭ «ئىدىئال يار» ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن ئۇنى سېغىنىپ، تىپىك پاك ئىنسان قەلبى بىلەن جۈدالىق ئازابىنى تارتىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

شائىر ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ قىممىتى، گۈزەللىكى ۋە لەززىتىنى ۋاپا، ساداقەت ۋە تەۋرەنمەس ئەقىدىدە بولىدۇ دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلغان ھايات ھەرقانچە گۈزەل بولسىمۇ (مەيلى ئۇ جەمئىت بەزمىسىدە ئۇنىڭ قولىدىن مەي ئىچكەندەك شۆھرەتلىك ۋە سائادەتلىك) ئۇ بەربىر تەمسىز ھاياتتۇر دېگەن خۇلاسە چىقىرىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ بۇخىل «ئادەم مەركەزچىلىك»

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» 172 — 173 ، 180 - 181 - بەت.

قارىشىنى تۆۋەندىكىدەك غەزەللىرىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

سەنسىز بۇ جاھان ئەيشى ئەلەمدۇر ماڭا، ئى دوست،
شادلىقى ھەم مېھنەتۇ غەمدۇر ماڭا، ئى دوست.
[ئەي دوست، سەنسىز بۇ جاھاندا ياشاش ماڭا بىر ئازاب،
خۇشاللىقمۇ ماڭا جاپا بىلەن غەمدەكلا بىر نەرسە.]

«سادىقلىق»، «ۋاپادارلىق» تارىختىن بۇيان ئىنسانلارنىڭ ئالىيجانابلىقى بىلەن سۈلكەتلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئەخلاقىي ئۆلچەملىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىپ كەلگەنىدى. ئۇ يەنە ئىنسانىيەت دۇنياسىدا ئىنسانىي سۆيگۈ - مۇھەببەتنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچىمى ھەم ئېستېتىك كاتېگورىيىسى دائىرىسىنى تەشكىل قىلىپ، كىشىلەرگە ھەقىقىي ئىنسانىي ئەخلاق - پەزىلەت ۋە ئوپتىمىستىك روھ بېغىشلىغانىدى.

شائىر ئۆز غەزەللىرىدە ھەقىقىي ئىنسان بولۇشنى ئارزۇ قىلغان كىشى «ئىدېئال يار» ۋىسالىغا يېتىش يولىدا ھەرقانداق قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىشى ۋە چىن ئەقىدىگە مەڭگۈ سادىق بولۇشى، ۋاپا ھەم ساداقەتنى ئەڭ ئالىي بىلىشى، ئۇنى مەڭگۈ قەدىرلىشى لازىم، دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ كىشىلىك جەمئىيىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان يۈكسەك دەرىجىدىكى ئەخلاق-پەزىلەت توغرىسىدىكى قارىشىنى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلىگەن:

كۆڭلۈم يۇزىنى جەبر ئىلەچۇن سەندىن ئۆيۇرمان،
ئاخىر نەچە بۇ جەبرۇ ستەمدۇر ماڭا ئى دوست.
[مەن قانچە جەبر - جاپا كۆرسەممۇ كۆڭلۈم يۇزىنى سەندىن ئۆرىمەيمەن.
ئەي دوست، بۇ جەبر - زۇلۇم ماڭا قانچىلىك گەپ.[①]]
قوي قىسەئى جەمشىدنى جامى ئىلكىنىدىن،
گەر بولسا دەمى مۇلكەتى جەندۇر ماڭا، ئى دوست.

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 164 — 165 - بەت.

[جەمئىيەتنىڭ بەزمىسى توغرىسىدىكى قىسسىنى ئېيتمايلا قوي،
بىر دەملىك سۆھبىتىڭ ماڭا جەمئىيەتنىڭ مەملىكىتى بىلەن تەڭ.①]

ئاتائى غەزەللىرىدە مۇھەببەت بىلەن بىر قاتاردا مەيمۇ كۆيلىنىپ، ئۇ ئۆمەر ھەييام ۋە خوجا ھاپىز غەزەللىرىدىكىگە ئوخشاش ھاياتنىڭ سىمۋولى قىلىنىدۇ ھەمدە مەي ئارقىلىق ھاياتنىڭ زوۋقى، لەززىتى ۋە ئۇنىڭ بارچە گۈزەللىكلىرى تەرىپلىنىدۇ. مەسىلەن:

«ئەي ساخاۋەت دەئۋا قىلغان جۇملە نامۇنىڭ ئۇچۇن،
كەل دەمى مەيخانىۋى كورگىل گاداھلار هىممىتىن!»②

شائىر ئاتائى «ئىنسان گۈزەللىكى» ۋە ئۇنىڭ مۇھەببىتىنى ۋە ھايات لەززەتلىرىنى كۆيلىگۈچى لىرىك غەزەللىرىنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە:

«قويغىل ئاتائى باشىنى سەنەملەر ئاياغىغا،
ئەمدىچە جاي مەدرىسە ۋەقىلۇ قالدۇر؟»
«ھەركىم، كى سۈيسەسەن كەبى ساھىب جامالنى،
ساھىب نەزەرلەر ئىلىدا ساھىب كامالدۇر.».③

دەپ يېزىپ، بۇ مىسرالاردا شائىر كىمدە - كىم ساھىبجامالنى ۋەسلىگە يېتىپ سۆيمەكچى بولىدىكەن، مۇتەئەسسىپ روھانىيلارنىڭ، سوپى - ئىشانلارنىڭ دىنىي - مىستىك قۇرۇق بەس - مۇنازىرىسىگە ھەرگىز قۇلاق سالمای، ئۇنى سۆيۈۋېرىشى كېرەك، ساھىبجامالنى سۆيگەن كىشى ساھىبجامالىلارنىڭ نەزىرىدە كامالەتكە يەتكەن كىشى بولىدۇ،

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 164ـ، 165 ـ بەتلەر.
② ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» II ـ قىسىم، 145ـ، 164 ـ بەت.
③ ئابدىرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» I ـ قىسىم، 146 ـ بەت.

دېگەن ئوپتىمىزملىق روھنى ئالغا سۈرىدۇ.

شائىر غەزەللىرىدە شۇنىمۇ ئەسكەرتىشكە بولىدۇكى، شائىر «گۈزەل يار» ئوبرازىنى ۋە ئۇنىڭ مۇھەببىتىنى كۆيۈپ - پىشىپ كۈيلەيدۇ. «يار» ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن بۈرمىلانغان سوپىزم ئەدەبىياتىدىكى قەھرىمانلارغا قارشى تۇرىدۇ. ئەمما زادىلا «گۈزەل يار» ۋىسالىغا ئېرىشەلمەيدۇ. ئۇ ئاخىر مۇنداق خۇلاسىگە كېلىدۇ:

«ئاتائى سەن كىمۇ ئول سەرۋقامەت،
ئىلىك يەتمەس نەھاسىل قولىنى سۇنماق.»

[ئاتائى سەن كىم، ئۇ بوي - تۇرقى سەرۋىدەك يارىكىم؟
قولۇڭنى سۇنغان بىلەن يارغا يەتمىسە نېمە پايدىسى
بار؟ ①]

شائىر «يار» ۋىسالىغا يېتەلمەسلىكنىڭ سەۋەبلىرىنى ئۆز زامانىسىدىكى فېئوداللىق ئىجتىمائىي تۈزۈمىدىن كۆرىدۇ ۋە غەزەللىنىدۇ. بۇ چاغدا شائىر بەدىئىي غايىسىدىكى ئېستېتىك ئىدېئالىنىڭ فېئوداللىق تۈزۈم ئىسكەنجىسىگە قارشى «ئىنسان گۈزەللىكى» گە ئىنتىلىش ئىكەنلىكى ناھايىتى ئوچۇق گەۋدىلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئۇچ نۇقتىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللارغا ئاساسەن شۇنى خۇلاسىلەش مۇمكىنكى، XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XV ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دۇنياۋى ئېقىم مەۋج ئۇرغانىدى. شائىر بۇ ئېقىمنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۆز ئىجادىيىتىدە شۇ دەۋردىكى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ ئىلغار خاھىشلىرىنى چوڭقۇر سىڭدۈرۈپ، ھاياتنى بۈرمىلانغان سوپىزم ۋە مىستىك ئەدەبىياتقا قارىمۇ قارشى ھالدا قىزغىن كۈيلىگۈچى ۋە رېئال ھايات گۈزەللىكىگە مۇھەببەت

---

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 178 - 179 - بەت.

باغلىغۇچى سۈپىتى بىلەن، جاھالەت پەردىسى ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ كۆز نۇرىنى توسۇشقا ئۇرۇنغۇچى سوپى - ئىشان، قازى - كالان، زومىگەر ئەمەلدارلارنى ئۆتكۈر ھەجۋىي قامچىسى ئاستىغا ئالىدۇ. بۇخىل مەزمۇن ئۇنىڭ ئىلغار بەدىئىي خاھىشىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن پارس شائىرلىرىدىن ئۆمەر ھەييام ۋە خوجا ھاپىز شىرازىلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىدە ئىپادىلىگەن ئىلغار بەدىئىي غايىسىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر يولۇققانلىقىنى مەلۇم تەرەپلەردىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

4. ئاتائى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

ئاتائى غەزەللىرىدە ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيىۋى مەزمۇن شائىر بەدىئىي غايىسى يۈكسەكلىكى بويىچە «گۈزەل يار» ئوبرازىنى يارىتىشنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق يارقىن ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ غەزەللىرىنىڭ بەدىئىي كۈچىنى ئاشۇرۇش جەھەتتىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەدەبىيات — ئىنسانشۇناسلىق پېنىدۇر. ئۇ ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى. ھەم سەنئەت ساھەسىگە مەنسۇپ بولغان، ھەم ئىدېئولوگىيىلىك ھەم ئېستېتىكىلىق ھادىسىدۇر.

سەنئەت ئەسىرى ئۆچۈن ئېيتقاندا، بەدىئىيلىكنىڭ بىرىنچى ئۆلچىمى — چىنلىق، ئىككىنچى ئۆلچىمى — سەممىيلىك، ئۈچىنچى ئۆلچىمى — شەكىل بىلەن مەزمۇندىن ئىبارەت. شائىر ئاتائى ئۆز بەدىئىي ئىجادىيىتىدە جەريانىدا بەدىئىيلىك ئۆلچەملىرىگە مۇناسىپ ھالدا نەمۇنە يارىتىپ، ئۆز غەزەللىرىنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك بەدىئىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئەھمىيەت بەرگەن:

1) شائىر غەزەللىرىدە چىنلىق بىلەن ئوبرازلىقلىقنىڭ بىرلىكى ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان.

بىزگە مەلۇم، ھايانىنى راستچىللىق بىلەن ھەقىقىي تەشۋىرلىگەن ئەسەرلا بەدىئىي ئەسەردۇر ياكى بەدىئىيلىكى يۇقىرى ئەسەر بولالايدۇ. شائىر ئاتائى غەزەللىرىدىكى «چىنلىق» مەسىلىسى شائىر قەلبىمى ئاستىدا تەشۋىرلىنىۋاتقان «ئىدىئال يار» ئوبرازى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

فىراقىڭدا كۆزۈم ياش بار ئېرىكەن،
باھارۇ ئەبىر نەيسان ھاجەت ئېرمەس.
[سەندىن ئايرىلغاچ كۆزۈمدىن شۇنچىلىك ياش تۆكۈلدى،
ئۇنىڭ ئالدىدا باھار يامغۇرى قانچىلىك گەپ؟]
ئەگەر گەشتى لەبى دەريا قىلۇرسەن،
كۆزۈمگە كەلكى، ئوممان ھاجەت ئېرمەس.
[ئەگەر دەريا بويلاپ تاماشا قىلماقچى بولساڭ،
كۆزۈمنىڭ قېشىغا كەل، دەريانىڭ نېمە كېرىكى بار؟]
رەقىب بىرلە مۇساھىب قىلما بىزنى،
قۇتۇرغان ئىتكە سەگبان ھاجەت ئېرمەس.
[مېنى رەقىب بىلەن ئۇلپەت قىلىپ قويما،
قۇتۇرغان ئىتقا ئىتباقارنىڭ نېمە كېرىكى بار؟]

دېگەن شېئىرلاردا فېئودالىلىق ئوتتۇرا ئەسىردە ياشىغان ئىككى ياش ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت ۋە فېئودالىزم تۈزۈمى كەلتۇرۇپ چىقىرىۋاتقان ھىجران ئازابى ئەينى ۋەقەلىك، يەنى ھايانىڭ ئۆز شەكلى چىن ئوبراز ۋاستىسى بىلەن تىپىكلەشتۇرۇپ، ئىندىۋىدۇئاللاشقان لىرىك قەھرىمان ئوبرازى سۈپىتىدە گەۋدىلەندۇرۇلۇپ، جانلىق تەشۋىرلەپ بېرىلگەن. مىسال قىلىنغان بۇ خىل شېئىرلاردا شائىر ئاتائى ئۆزىنىڭ شۇ دەۋردە فېئودالىلىق تۈزۈمگە ھەم ئىسلام تېئولوگىيىسىگە نىسبەتەن نارازىلىقىنى مەنتىقىي خۇلاسە (سىللوگىزم) بويىچە ئوچۇق ـ ئاشكارا ئىپادىلىمەستىن، بەلكى ئوبرازلىق تەپەككۇر ئۇسۇلى بويىچە لىرىك قەھرىمانىنى ھىجران، مۇڭ ـ زار ئىچىدە

تەسۋىرلەپ، فېئودالىزمغا قارشى قىساس ئوتى چاقناپ تۇرىدىغان رېئالىستىك روھقا باي قىلىپ گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. دېمەك، شائىر غەزەللىرىدە بەدئىيلىكنىڭ بىرىنچى ئۆلچىمى بولغان «چىنلىق» بىلەن ئوبرازلىقنىڭ بىرلىكى ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان بولۇپ، بېلىنسكىينىڭ «شېئىرنىڭ ماھىيىتى كونكرېت بولمىغان ئىدىيىنى جانلىق، تەسىرلىك، گۈزەل، ئوبرازلىق قىلىپ ئىپادىلەپ بېرەلىشىدە كۆرۈلىدۇ»① دېگەن پرىنسىپىغا ئۇيغۇنلاشقان.

2) شائىر ئاتائى غەزەللىرىدە «چىنلىق» نى باش پرىنسىپ قىلىش بىلەن بىرگە سەمىمىيلىك ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان.

سەمىمىيلىكنى ل. تولستوي يازغۇچىنىڭ ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان نەرسىگە قويغان مېھرى ياكى ئېتىقادى دەپ كۆرسەتكەن. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، يازغۇچىنىڭ تەسۋىرلەۋاتقان ئوبيېكتقا ئىلغار ئىدىيە نۇقتىئىنەزەرى بىلەن چوڭقۇر «مېھرى قويۇشى» تەبىئىيكى ئەسەرنىڭ ئوقۇرمەنلەرگە بولغان تەسىرىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ. ئاتائى شېئىرلىرى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاساسەن «مۇھەببەت» تېمىسىغا بېغىشلانغان. شائىر ئۆز غەزەللىرىدە «ئىدېئال يار» نىڭ چوڭقۇر «مېھرى» باغلىغانلىقى ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىزم تۈزۈمى ھۆكۈم سۈرگەن زۇلمەتلىك جەمئىيەتتە ئىنسانلارغا خاس بولغان ئىنسان گۈزەللىكى ھەم ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى «چىن مۇھەببەت» ھىجرانىنى جانلىق تەسۋىرلەپ «ئازادلىق»، «ئەركىنلىك» نۇرىنى ئىزدىگەن. مەسىلەن:

«ئاشىق ئېرمەس ئول ماھۇەشكىم تىلەر زار بىرلە ۋەسىل،
ئاشىق ئولدۇركىم ۋىسالىڭ نەقدىن ئىستەر زارىدىن»②.

دېمەك، شائىر شېئىرلىرىدىكى تەسىرلىك كۈچنىڭ

---

① بېلىنسكي: «شېئىرنىڭ كېلىپ چىقىشى»، خەنزۇچە، 1954 ـ يىل نەشرى، 2 ـ بەت.

② «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىل 1 ـ سان، 75 ـ بەت.

سەۋەبلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇنىڭ مۇھەببەت تېمىسىغا ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيە ئارقىلىق ياندىشىپ چىنلىق بىلەن تەسۋىرلىگەنلىكى ھەمدە سەممىيلىك بىلەن ئېتىقاد قىلغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ھال شائىرنىڭ ھەممە شېئىرلىرىدا ئۆز ئەكسىنى تاپقان.

ج) شائىر ئاتائى غەزەللىرىدە شەكىل بىلەن مەزمۇن بىر - بىرىگە تەبىئىي ماسلاشقان.

ن. گ. چېرنىشېۋسكىي «پەقەت ھەقىقىي ئىدىيىنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئەسەرلا، ئەگەر شەكىل ئىدىيىسىگە مۇتلەق ماس كەلسىلا بەدىئىي بولالايدۇ.»[1] دېگەن.

لىرىك شېئىرنىڭ مەزمۇنى شائىر تەسۋىرلەۋاتقان ئوبېيېكتىنىڭ شائىر سۇبېيېكتىدا گەۋدىلەنگەن ھېسسىيات بىلەن شائىر ئېستېتىك ئىدىئالىنىڭ بىرلىكى قۇرۇلمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ شەكلىنى يۇقىرىقى مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان شېئىرىي شەكىل — مىسرا، تۇراق، ۋەزىن، بەند قاتىيە ۋە پۈتۈن شېئىرىي شەكىلنى تەشكىل قىلىدىغان ئېلېمېنتلار تەشكىل قىلىدۇ. ھەرقانداق مەزمۇن ئۆزىگە خاس (مەزمۇنغا ماس كەلگەن) شەكىلگە ئىگە بولغاندىلا، ھەقىقىي بەدىئىي ئەسەرگە ئايلىنالايدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا، مۇنداق ئەسەر بەدىئىي ئەسەرنىڭ بىرىنچى خۇسۇسىيىتى بولغان تەسىرچانلىقىنى يوقىتىدۇ.

يۇقىرىدا بىز مىسالغا ئالغان ئاتائى شېئىرلىرىدىن «ماڭا سەن بولمىساڭ جان ھاجەت ئېرمەس» دېگەن غەزىلى كلاسسىك غەزەل قانۇنىيىتىگە تولۇق رىئايە قىلىپ قالماستىن، 14 مىسرادىن ئىبارەت بىر بەندنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ بەندنىڭ ھەربىر مىسراسى يۇقىرىقى «جۇدالىق» تېمىسىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى قەدەممۇ قەدەم ئېچىشقا خىزمەت قىلىدۇ ۋە جۇدالىق

① «بېلىنسكىي تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 316 - بەت.

تېمىسىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق پۇتۇن مىسرالاردا بەلگىلىك ئۆلچەمنى ئاساس قىلغان هالدا مۇئەللىق رېتىم مەيدانغا كېلىپ پۈتۈن مىسرالارنىڭ يېغىندىسى بولغان بەند گەۋدىسىگە چە تەكرارلىنىدۇ، ئىدىيىنى روشەنلەشتۈرىدىغان، تەسىر كۈچىنى ئاشۇرىدىغان «ئەڭ خاراكتېرلىك سۆز» نى قاپسىمىگە مەركەزلەشتۈرىدۇ. يەنى:

«ماڭا سەن بولمىساڭ، جان هاجەت ئېرمەس،
بېهىشتۇ، هۆرۇ رىزۋان هاجەت ئېرمەس،
فىراقىڭدا كۆزۈم ياشى بار ئېركەن،
باهارۇ ئەبر نەيسان هاجەت ئېرمەس». ①

بۇ «BAAA» شەكلىدە قاپىلىنىپ ئەسەر ئىدىيىسىنى تەسىرلىك گەۋدىلەندۈرۈشكە خىزمەت قىلىدۇ.

شېئىرىي شەكىل ئاساسەن لىرىكىلىق شەكىلدۇر. شېئىرىي نۇتۇق بولسا هاياجانلىق، دولقۇنلۇق، ئىختىراسلىق، يەنى غەيرىي نۇتۇقتۇر. شېئىر ئاددىي هالەتنى ئەمەس، پەۋقۇلئاددە هالەتنى، چوڭقۇر هېسسىياتنى، هاياجانلىق تەپەككۇرنى ئىپادىلەيدۇ. شېئىرىيەتتىكى يۇقىرىقى ئىككى نۇقتا شېئىرىدىكى مەزمۇن بىلەن شەكىل بىرلىكىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار بولۇپ، بۇ شېئىرىيەتتە ماهارەت دائىرىسىگە ياتىدىغان بەدىئىيلىكتۇر. شائىر ئاتائى شېئىرلىرىدا يۇقىرىقى ئامىللار مۇجەسسەملەنگەن بولۇپ، شائىرنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى شېئىرىيەتنىڭ غەزەل ژانىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈشنىڭ ماهارەت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

4) شائىر ئاتائى غەزەللىرىدە ماقال ـ تەمسىل خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان خەلق تىلى ۋە خەلق ئىبارىلىرى قوللىنىلغان.

ئاتائى ئۆز غەزەللىرىدە شېئىرىي شەكىل ۋە تىل ئۇسلۇبى جەهەتتە ماقال ـ تەمسىل خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» 172 ـ، 173 ـ بەت.

«مەسەلدۇر كىم»، «بۇ مەسەلدۇر»، «ئەيتۇرلار» دېگەنگە ئوخشاش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلى، خەلق تىلى ۋە خەلق ئىبارىلىرىنى چۈەرلىك بىلەن قوللىنىپ، غەزەللىرىنىڭ ئىدىئىيلىكىنى تولىمۇ يۇقىرى كۆتۈرگەن.

5) شائىر ئاتائى غەزەللىرىدە خەلق چۆچەكلىرىنىڭ سۇژېتىغا ئائىت ئاممىلار ئۇچرايدۇ.

شائىر ئاتائى غەزەللىرىدە ماقال ـ تەمسىل خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان خەلق تىلى ۋە خەلق ئىبارىلىرىنى قوللانغاندىن باشقا، خەلق چۆچەكلىرىنىڭ سۇژېتىغا ئائىت نۇرغۇن ئاممىلاردىن ئۇنۇملۈك ئۇلگە ئالغان. شائىر بۇ ئاممىلارنى شۇنداق ماھىرلىق بىلەن ئىشلەتكەنكى، بۇ ئاممىلار ئاتائى لىرىكىسىغا چوڭقۇر سىڭىشىپ، ئۆزلىشىپ، ئاتائى لىرىكىسىنى بېيىتىپ، غايەت ھاياجانلىق، يېقىملىق، ئىمۇنىتسىيلىك (جەلپ قىلىش) كۈچىگە ئىگە قىلغان. مەسىلەن:

«ئول سەنەمكىم، سۇ ياقاسىندا پەرتىك ئولتۇرۇر،
غايەتى نازۇكلىكىدىن سوۋۇبىلە يۇتسا بولۇر.»①

«ئېمدى بىلدىم راست ئېرمىش، بەلكى كۆردىم كۆز بىلە،
ئولكى دېرلەر سوۋ قىزى گاھ ـ گاھى كۆزگە كۆرۈنۈر.»

مانا بۇ مىسرالاردىكى «سۇ ياقىسىدا ئولتۇرغان»، «سۇ قىزى» قاتارلىق ئىبارىلەر خەلق چۆچەكلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان ئاممىلار بولۇپ، شائىر غەزەللىرىنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان.

6) شائىر ئاتائى غەزەللىرى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا خاس بولغان سۆز ئويۇنلىرىغىمۇ ناھايىتى باي بولۇش بىلەن ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئارستوتېل ئىستىئارا (مېتافورا) غا ئۇستا بولۇش «ئىستېداتنىڭ بەلگىسى» دېگەندى. بۇ — شېئىرىي تىلدا

① ② «بۇلاق» ژۇرنىلى 1982 ـ يىل، 1 ـ سان، 65 ـ بەت.

ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق شېئىرىي لىرىك قەھرىمان ئوبرازىنى يارىتىشنىڭ بىر تەرىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شائىرنىڭ ئىستىئاراغا باي نادىر ۋە ئاجايىپ پىكىرلەر بىلەن تولغان سۆز ئويۇنلىرى شائىر غەزەللىرىنىڭ خەلق ئارىسىغا كەڭرى تارقىلىشىغا سەۋەبچى بولغان ئاساسىي ئامىللارنىڭ بىرىدۇر. بۇ جەھەتكە شائىر ئاتائىنىڭ تۆۋەندىكى تەجنىسى① مىسال بولالايدۇ.

دېسەڭكىم جان سۈپەر قىلغىل ئاتايىم!
تۇرۇپمەن ئۇشبۇ نەق ئالدۇر ئات، ئايىم!
قۇلۇڭمەن ساقلا ساقى جانىم بارىنچە،
ئەگەر ساقلاماساقى، سەن بىل سات، ئايىم!
نېچە سەرخۇش ئىسەك، ھۆسنۈڭ مەينىدىن
ۋەفاجامى مەيىدىن ھەم تۇت ئايىم.
باقاسىزدۇر بۇ بەش كۈن ئۆمرى فانى،
باقايىن ئاي يۈزۈڭگە پات - پات ئايىم!
پەلەكتىن ئۆتكۈزۈرمەن مېھرىڭ ئوقىن،
دېسەڭكىم: «قايىدىسەن، ئەي ئەتايىم».

يۇقىرىقى شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسراسىدىكى «ئاتايىم» سۆزى شائىر تەخەللۇسىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا «قىلماق» مەنىسىدىمۇ كەلگەن. ئىككىنچى مىسراسىدا بولسا، بىرىنچى مىسرادىكى «ئاتايىم» سۆزىدىن «ئات» ۋە «ئايىم» سۆزلىرى ياسالغان. يەتتىنچى مىسرادىكى «باقا» سۆزى «مەڭگۈلۈك»، «ئەبەدىيلىك» دېگەن مەنىدە كەلگەن بولسا، سەككىزىنچى مىسرادىكى «باقايىن» سۆزى «قاراش» مەنىسىدە كېلىپ، بىر سۆز ئويۇنى ياسالغان. قالغان مىسرالاردىكى «ئايىم»، «ئاتايىم» سۆزلىرى «رادىف»② ئورنىدا، «ئات» «سات»، «تۇت»،

① تەجنىس — سۆز ئويۇنى قىلىش، يەنى ئومۇنىم سۆزلەر ئارقىلىق شېئىردا سۆز ئويۇنى قىلىش شېئىر شەكلى.
② رادىف — ئەرەبچە مىنگەشكەن دېگەن مەنىدە.

«پات» سۆزلىرى قاپىيە ئورنىدا كەلگەن. بەدىئىي تىل ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى ئۇلارنىڭ ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ھادىسە، ماھىيەتنى چوڭقۇر ئېچىش ۋە قەھرىمانلار خاراكتېرىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈشكە قانداق يارىدىم بەرگەنلىكى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. دېمەك، يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرگەن شائىرنىڭ شېئىرىدا تەجنىسنىڭ خۇسۇسىيىتىدىن باشقا، شېئىرىي مەزمۇننىڭ تەقەززاسى بىلەن بىر قاتاردا شېئىرىي تىل، ھېسسىيات، خاراكتېر، پوئېتىك لېكسىكا، رېتىم ۋە مۇزىكىلىق شېئىرىي ئېلېمېنتلارنىڭ گارمۇنىيەسىنىمۇ كۆرەلەيمىز.

ئاتائىنىڭ ئىستىئاراغا مۇناسىۋەتلىك ئۇستا بولۇشى ئۇنىڭ يېڭى ۋە ئەركىن پىكىرلەرنى يارىتىۋچى تالانتلىق، ماھىر سۆز سەنئەتكارى ۋە ئىختىراچى (ئىجادكار) شائىر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

شائىر ئاتائى غەزەللىرىدىكى بەدىئىيلىكنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىنىڭ بىرى — شېئىرىي تىلنىڭ روشەنلىكى، راۋانلىقى، يارقىنلىقى، ئوبرازلىقى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ تىلى ئۆزىنىڭ رەڭگارەڭلىكى ۋە باي، كۆپ ئىپادىلىك بولۇش بىلەن ئاجرىلىپ تۇرۇشى ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدا ھەممە ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولغان مۇھىم تەرەپتۇر.

شائىر ئاتائى غەزەللىرىمۇ بۇ نۇقتىغا يانداشقان ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن:

1. سېنىڭتەك ھۆرۈەش ئادەم تاپىلماس،
   پەرى يۈزلۈك مەسھادەم تاپىلماس.
2. ياڭاغىڭدە ئەرەقتەك قەترە ـ قەترە،
   گۈلى نەسرىن ئۆزە شەبنەم تاپىلماس.
3. مۇھىب بىسياردۇر سىزگە، ۋە لېكىن،

بىزنڭتەك ئەھدى مۇستەھكەم تاپىلماس.
4. غەنىيمەت تۇت جەمالۇ ھۆسن دەۋرىن،
مەسەلدۇركىم، يەنە بۇ دەم تاپىلماس.
5. ۋاپا قىلكىم، يىگىتلىك بوستانى،
ھەمىشە تازە - ۋۇ خۇررەم تاپىلماس.
6. فىراقىدە كۆڭۈلگە نەچە باقسام،
ۋەرايى رەنجۇ دەردۇ غەم تاپىلماس.
7. ئاتائى خۇد قىلۇر ۋەسلىڭ تەمەننا،
ۋەلى مىسكىنگە مۇلكى جەم تاپىلماس.①

ئاتائىنىڭ يۇقىرقى شېئىرى يەتتە بەيىت، 14 مىسرادىن تەركىب تاپقان بىر بەند بولۇپ، ئىككى تۇراق، رەمەل مۇسەممەن مەقسۇر ۋەزنىدە يېزىلغان. تۇنجى بەيىت جۈپ قافىيىدە كەلگەن بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەيىتلەر بىرىنچى بەيىتتىكى 2 - مىسرادىكى «تاپىلماس» ئىبارىسى بىلەن ئىزچىل قافىيىداش بولۇپ كېلىپ، ئۆزىگە خاس مۇزىكىدارلىقنى شەكىللەندۈرۈپ قالماي، بەلكى شېئىردىكى ھېسسىي تەسىرچانلىقنى كۈچەيتكەن. بۇ خىل شەكىلدىكى غەزەللەر شائىر شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي بىر خۇسۇسىيىتى بولۇپ قالماستىن، ئاتائى شېئىرلىرىدىكى بەدىئىي ئەدەبىياتقا خاس بولغان بەدىئىيلىك خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ مۇھىم باش ئالاھىدىلىكىدۇر.

8) شائىر ئاتايى لىرىك ژانىر — غەزەل يېزىشتا زور ئۇتۇق قازانغان.

XV ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمى ئاتائى ئىجادىيىتىنىڭ گۈللەپ راۋاجلانغان دەۋرى. ئۇ غەزەل ژانىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋەقىيىمغا يەتكۈزۈش جەھەتتە ئالاھىدە شۆھرەت قازانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىدا ئەڭ كۆپ تارقالغان لىرىك ژانىر — غەزەل ئوتتۇرا ئاسىيا كلاسسىك ئەدەبىيات قائىدىلىرىگە

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلار»، 170 - ، 172 - بەت

مۇڭاپىق بەش، يەتتە، توققۇز بېيىتتىن ئاشمايتتى. ئاتائى كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ بۇ قائىدىسىگە تولۇق رىئايە قىلغان بولۇپ، بۇنىمۇ ئاتائى غەزەللىرىنىڭ بىر بەدىئىي بەلگىسى دېيىشكە بولىدۇ.

9) شائىر ئاتائى غەزەللىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك تىل جەھەتتىكى ساپلىقتۇر.

تىل ئەسىرنىڭ پۈتۈن ئىچكى ئامىلىنى كۆرسىتىغان ئەينەكتۇر. بۇ پوئېزىيىنىڭ بارلىق قۇرۇلمىسى (قىسىملىرى) بىلەن مۇئامىلە قىلغۇچى تۈپ قىرلىق ۋاستىدۇر. شائىر ياشىغان ۋە ئىجاد ئەتكەن دەۋر ئەرەب، پارس تىلى ئۈستۈنلۈك ئىگىلىگەن، ئۇيغۇر (تۈركىي) تىلى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشقا چەك قويۇلۇۋاتقان بىر شارائىت ئىدى. ئۇ، مانا مۇشۇنداق شارائىتتا ئۆز غەزەللىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ، بۇ تىلنىڭ غايەت زور ئەدەبىي ئىمكانىيەت بايلىقىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ گۈزەل پوئېتىك تىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

شائىرنىڭ «دىۋانى شەيخزادە ئاتائى» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن 260 پارچە غەزەلنىڭ 100 پارچىدىن ئارتۇقراقى ئەسلىدە تۈركىي خەلق قوشاقلىرىنىڭ ۋەزنىنى بولغان بەھرى رەمەل مۇسەممەن مەقسۇر ۋەزنىدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ غەزەللەر ئۇيغۇر (تۈركىي) خەلق تىلىغا ئىنتايىن يېقىنلىقى، بەكمۇ چۈشىنىشلىك بولۇشى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ گۈزەللىكىنى، ئۇنىڭ ئىپادىلەش جەھەتتىكى كەڭ ئىمكانىيىتىنى تولۇق نامايىش قىلغان ساپ ۋە نەپىس ئۇيغۇر تىلىدۇر. شۇڭا ئەينى ۋاقىتتا ئەلىشىر نەۋائىمۇ ئۆزبېكنىڭ «مەجالىسۇننەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە ئاتائى توغرىسىدا توختالغاندا، ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىغا قىزغىن ئىشتىياق باغلىغانلىقى، ئۆز ئانا تىلىدا ئىجاد قىلىشقا قىزغىن بېرىلگەنلىكى ۋە ئۆز خەلقى شېئىرىيىتىنىڭ قائىدىلىرىگە تولۇق

ئەھمىيەت بەرگەنلىكى قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن، شائىر ئاتائىنىڭ ئەرەب، پارس تىلىدىكى پۇتكۇل ھاكىمىيەت، ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىدا ھۆكۈمران ئورۇن تۇتقان ئەينى دەۋردە ئۆز ئاتا تىلىنىڭ ساپلىقى ئۈچۈن كۈرەشكەنلىكى مىسلىسىز كۆرۈلمىگەن باتۇرلۇق ۋە قەدىرلەشكە مۇناسىپ يەنە بىر ئۇلۇغ ئەجرى ھېسابلىنىدۇ.

ئاتائى دۆانىنىڭ تۇزۇلۇشىگە قارىغاندا، غەزەللىرىدىن تاشقىرى يەنە رۇبائىي، تۇيۇق ھەم قىتئەلەر يازغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن «دۆانى شەيخزادە ئاتائى» نامىلىق شېئىرىي ئەسىرىدە ئۇنتۇرا ئەسىر جاھالىتى راسا ئەۋج ئالغان ئاشۇ بىر دەۋردە ئاتائىنىڭ شەيخلەر ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقىغا قارىماستىن، شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن شۇنچە پۇختا ھەم مۇكەممەل، بەدىئىي تەپەككۇر جەھەتتە چوڭقۇر بولغان بىر قىسىم غەزەللەرنى ئىجاد قىلىپ، ئۇ ئارقىلىق ئىنسانپەرۋەرلىكنى كۈيلەپ، رېئاللىقنى توغرا ئىپادىلەپ، سوپى ـ ئىشان، دىنىي مۇتەئەسسىپ روھانىي كۈچلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ دىنىي ـ مىستىك خۇراپىي كۆز قاراشلىرىغا ھەم ھۆكۈمران ئەزگۈچى سىنىپ كۈچلىرىگە قارشى چىققان. مانا بۇ ئۇنىڭ يۇقىرى شىجائىتىدۇر. شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى ساپ ۋە نەپىس ئۇيغۇر تىلىدا يازغانلىقى ھەم ئۇنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېلىمېنتلىرى بىلەن بېيىتقانلىقى ئۇنىڭ بىر ئىستېداتلىق شائىر ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

§ 5 . مەۋلانە سەككاكى

1. سەككاكىنىڭ ھاياتى

«ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ چېچەنلىرىدىن مەۋلانە سەككاكى»①

① ئەلىشىر نەۋائى: «مەجالىسۇننەفائىس» تىن.

ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ ئاجايىپ گۈزەل ۋە يېقىملىق مەدھىيسى بولغان قەسىدە ھەم غەزەللىرى ئارقىلىق، ئۆز ئانا تىلىنىڭ ساپلىقى ئۈچۈن ئۆمۈر بويى كۈرەش قىلغان، ئۇنىڭ گۈزەل - پاساھەتلىكلىكىنى پۈتۈن ئالەمگە يايغان، قەسىدە ژانىرىنىڭ پېشۋاسى، XV ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك نامايەندىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

گەرچە مەۋلانە سەككاكى سۆز تالانتىنىڭ يۈكسەكلىكى، پاساھەت ئىلمى جەھەتتىكى چېۋەر، ماھىرلىقى بىلەن شان - شۆھرىتى پۈتۈن ئۇتتۇرا ئاسىيا زېمىنىغا تارقالغان يېرىك شائىرلاردىن بىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا ناھايىتى ئاز مەلۇمات ساقلانغان.

ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇننەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە: «مەۋلانە سەككاكى ماۋارەئۇننەھرلىكتۇر، سەمەرقەند ئەھلى ئاڭا كۆپ مۇئتەقىد[1] دۇرلەر ۋە بىغايەت تەرىپىن قىلۇرلار» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ دەلىلگە ئاساسەن، مەۋلانە سەككاكىنىڭ XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمدارلىرىدىن بىرى ئۇلۇغبەگنىڭ ھامىيلىقىدا ماۋارائۇننەھرگە تەۋە سەمەرقەندتە ياشاپ ھەم ئۆزىنىڭ سەمەرىلىك ئىجادىيەت يىللىرىنى ئۆتكۈزگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئەمما شائىرنىڭ زادى قاچان تۇغۇلغان ۋە قاچان ۋاپات بولغان يىللىرى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. بەزى ئىلمىي تەتقىقاتلار تەتبىقىدىن ئېيتقاندا، شائىرنى XIV ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا (تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، 4 - چارىكىدە) دۇنياغا كېلىپ، تەخمىنەن مىلادىيە 1468 - يىلى ۋاپات بولغان دېگەن ئىلمىي پەرەزلەر بار.

بەزى تەتقىقاتچىلار مەۋلانە سەككاكىنى مىلادىيە 1160 — 1228 - يىللىرى چاغاتاي خان يېنىدا ئىلمىي مەسلىھەتچى بولغان

[1]

ئالىم يۈسۈپ ئىبىن ئەبۇبەكرى سەككاكىنىڭ ئەۋلادى بولسا كېرەك دەپ تەخمىن قىلىشىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئىككى سەككاكىنىڭ نامى كۆپ ئۇچرايدۇ. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «سەككاكى» يۇقىرىقى ئىككى سەككاكىنىڭ ئىسمى بولماستىن، بەلكى ئەدەبىي تەخەللۇسى بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ قاچان ياشىغانلىقى ھەم ئىجادىي خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ قايسى ساھەسىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئايرىۋالمىغاندا، ئەدەبىياتشۇناسلىق تەتقىقاتىمىزدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىدۇ.

مەنبەلەردە «... ئوتتۇرا ئاسىيالىق نەزەرىيىچىلەردىن ئەبۇ ناسىر فارابى (X ئەسىر) ‹كالام لەھۇپى شېئىر ۋە قاۋاپى› (‹شېئىر ۋە قاپىيىلەر ھەققىدە سۆز›) ، ئىبىن سىنا (XI ئەسىر) ، ‹رىسالەئىل - ئاروۇز› (‹ئاروۇز توغرىسىدا رىسالە›) ، جاروللا ئوبۇلقاسىم زاماخشارى (XII ئەسىر) ‹ئاروۇز ئۇلچەملىرى› ، سىراجىدىن سەككاكى ‹موفتاھۇلئالۇم› (‹ئىلىملەر ئاچقۇچى›) قاتارلىق ئەسەرلىرى يېزىلغان① دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقى دەللىلەردىن ئەبۇ ياقۇب يۈسۈپ سەككاكى، سىراجىدىن سەككاكىلەرنىڭ بىر ئادەم ئىكەنلىكى، تولۇق ئىسمى سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇب يۈسۈپ ئىبىن ئەبۇ بەكرى ئەلخارەزمى سەككاكى ئىكەنلىكى، بۇ كىشىنىڭ چاغاتاي دەۋرىگە مەنسۇپ ئالىم ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ. بىز ھازىر تەتقىقات ئۇستىدە توختىلىۋاتقان سەككاكى بولسا، تۆمۇرىيلەر دەۋرىدە (1370 — 1507 - يىللارغىچە) ياشاپ ئىجاد ئەتكەن مەۋلانە سەككاكىدۇر. بۇ كىشىنى ئەلىشىر نەۋائى مەۋلانە سەككاكى دېگەن نام بىلەن تىلغا ئالىدۇ، شۇڭا بۇ شائىرنى يۇقىرىقى ئالىم سەككاكىدىن پەرقلەندۇرۇپ شۇنداق ئاتاش لازىم.

① «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى»، 1978 - يىلى تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى.

سەككاكىنىڭ قەسىدىلىرى ئۇنىڭ ياشىغان دەۋرىنىڭ ئېنىقلىۋېلىشىمىزغا زور ياردەم بېرىدۇ. شائىرنىڭ «دىۋانى سەككاكى» نامىلىق توپلىمىدىكى خەلىل سۇلتانغا بېغىشلانغان قەسىدە شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، شائىر بۇ قەسىدىنى خەلىل سۇلتان ئۆز بوۋىسى تۆمۈر (1336 — 1405) نىڭ تەختىگە ۋارىس بولۇپ ئولتۇرغان يىللىرى (1405 — 1410) يازغانلىقىنى تەخمىن قىلغىلى بولىدۇ. 1410 - يىلىدىن كېيىن شاھروخ خەلىل سۇلتاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ پايتەختىنى ھىراتقا كۆچۈرگەن. خەلىل سۇلتانىنىڭ بولسا راي دېگەن شەھەرگە ھاكىملىققا تەيىنلىگەن. ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي خەلىل سۇلتان ئاشۇ جايدا زەھەرلىنىپ ئۆلگەن. دېمەك، سەككاكى ئۆزىنىڭ خەلىل سۇلتانغا بېغىشلىغان قەسىدىسىنى 1410 - يىلىدىن كېيىن يېزىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ پاكىتلار شائىرنىڭ XIV ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا (ئېنىقكى 4 - چارىكىدە) دۇنياغا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائى 1467 — 1469 - يىللىرى سەمەرقەندتە ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مەزگىللىرىدە سەككاكى بىلەن ئۇچراشمىغان. شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، سەككاكى بەلكىم بۇ مەزگىلدىن — (1467 — 1469 - يىللىرىدىن) بىر نەچچە يىل بۇرۇن دۇنيادىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن.

2. مەۋلانە سەككاكىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

مەۋلانە سەككاكىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى نەۋائىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، دانىشمەن ئۇلۇغبەگ دەۋرىدە كامالەتكە يەتكەن. شائىرنىڭ غەربىي چاغاتاي زېمىنىدىكى بۇيۇك ئالىملار، شائىرلار توپلانغان، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى يۇكسەلگەن، ئىلىم - مەرىپەت بىر قەدەر راۋاجلانغان جاي تۆمۈرلەر سۇلالىسىنىڭ سىياسىي مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى — سەمەرقەندتە

ياشىغانلىقى ئۇنىڭ داڭلىق شائىر ۋە مەشھۇر سۆز سەنئەتكارى بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىدا غايەت زور رول ئوينىغان.

ئەلىشىر نەۋائى سەككاكىنى «ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ چېچەنلىرىدىن بىرى»، «سۆز سەنئىتىدە كامالەتكە يەتكەن پاساھەتلىك شائىر» دەپ يۇقىرى باھالىغان بولسا، «خەزائىنۇلمەئانى» («چاھار دىۋان») ناملىق ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە: «ئۇيغۇرلارنىڭ پاساھەتلىك، يېتىلگەن شائىرلىرىدىن لۇتفى، سەككاكى، سۇھەيلىلارنىڭ ماڭا ئۇستازلىق يارىدىمى كۆپ ئىدى» دەپ ئۇلارنى ئۆزىگە ئۇستاز سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ.

مەۋلانە سەككاكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىي ھاياتىدا ئالاھىدە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن، «سۆز سەنئىتىدە كامالەتكە يەتكەن پاساھەتلىك شائىر» لارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئۆز ھاياتىدا كۆپلىگەن لىرىك غەزەللەر بىلەن قەسىدىلەرنى يازغان. ئەمما ئۇنىڭدىن بىزگە مەلۇم بولغىنى پەقەت 10 قەسىدە ۋە 50 نەچچە غەزەلدىن تەركىب تاپقان تولۇقسىز بىر قولىيازما «دىۋانى سەككاكى» دىن ئىبارەت. شائىرنىڭ تولۇق بولمىغان بۇ دىۋانى ھازىر لوندوندىكى بېرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

سەككاكىنىڭ دىۋانى شەرق ئەللىرىدىكى كىتاب تۈزۈشنىڭ ئەنئەنىۋى تەرتىپى بويىچە ئالدى بىلەن خۇداغا، پەيغەمبەرلەرگە ھەمدۇسانا بىلەن باشلانغان، ئاندىن كېيىن ھاجى مۇھەممەد پارساغا بىر قەسىدە، خەلىل سۇلتان نامىغا بىر قەسىدە، مىرزا ئولۇغبەگ نامىغا تۆت قەسىدە، ئارسلان خوجا تارقان نامىغا تۆت قەسىدە بېرىلگەن. سەككاكىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن دىۋانى «ن» ھەرپلىك رادىف بىلەن ئاياغلىشىدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئىككى غەزىلى بىلەن باشلانغان (شۇنداق بولغاندا دىۋاننىڭ غەزەلگە ئائىت قىسمىدىن باش تەرىپى يوقالغان بولىدۇ)، ئاندىن «ئىلىپ» (ا) ھەرپلىك رادىف بىلەن ئاياغلىشىدىغان 14 غەزىلى

بولغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭدىمۇ بىر غەزىلىنىڭ ئۇچ بەيىتىلا ساقلىنىپ داۋامى چۈشۈپ قالغان. بۇ ھال ئاردىدا بولۇشى مۇمكىن بولغان «ب» رادىفلىق شېئىرلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ يوقالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 40 غەزەل «ئى» ، «يى» رادىف بىلەن تەرتىپلىك داۋاملىشىپ دىۋان ئاخىرلاشقان. دېمەك سەككاكى غەزەللىرىنىڭ «ئىلىپ» (ا) تىن «نۇن» (ن) غىچە بولغان ئارىلىقتىكى شۇ رادىفلىق غەزەللىرى ھازىرغىچىلىك تېپىلغىنى يوق.

تالانتلىق شائىر سەككاكى ئەينى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى ئىدى. ئۇ خۇددى ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە فەھىر (ئۆزىنى ماختاش) ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، مەۋلانە سەككاكىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ تالانتىغا ۋاستىلىك ھالدا يۇقىرى باھا بەرگىنىدەك، ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىنى ئىلىم تەھسىل قىلىشقا، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە بېغىشلىغانلىقىنى. سەككاكى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن شائىرلارنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئەنئەنىۋى ئۈسۈللىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئىستىل يارىتىپ يېڭى ـ يېڭى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق شېئىرىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. چوڭقۇر مەزمۇنلۇق، ھېسسىياتقا باي لىرىك غەزەللىرى ۋە قەسىدىلىرىنى ئىجاد قىلىپ، يېڭى پىكىر، شەكىللەرنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزىدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ياشىغان شائىرلارنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىگە ئۈنۈملۈك تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ساپ ئۇيغۇر تىلى بىلەن بىرمۇنچە قەسىدىلەرنى يېزىپ قەسىدە ژانىرىغا ئاساس سالغان ئىدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بارلىق خەلقلەر تىلىدا ئەرەب، پارس تىللىرى ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتۈپ، ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات تىلى بولۇۋاتقان، ئىراندا تەشكىل قىلىنغان تۈركىي خانلىقلىرىمۇ پارس تىلىنى رەسمىي دۆلەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىل قىلغان، «پارس تىلىدا

يېزىلمىغان شېئىر - شېئىر بولمايدۇ» دېگەن ئەپسانىلەر كەڭ تارقىلىۋاتقان مۇشۇنداق قىيىن شارائىتتا ئۆز زامانداشلىرى ئاتائى، لۇتفى قاتارلىقلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، ئۆز ئانا تىلىدا گۈزەل بەدىئىي ئەسەرلەرنى يارىتىپ، ئاجايىپ گۈزەل بولغان شېئىرىيەت دۇنياسىنى ياراتقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەدەبىي قىممىتىدىن باشقا، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ لېكسىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم مەنبە بولۇپ سانىلىدۇ.

3. مەۋلانە سەككاكى شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

سەككاكى غەزەللىرى شېئىرىيەتنىڭ چىرايلىق ئۈلگىسى ۋە نادىر نەمۇنىسى بولۇپ، يېقىملىق تەلەپپۇزغا، باي تەسەۋۋۇر كۈچىگە، جۇشقۇن ھېسسىياتقا، چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە. شائىرنىڭ غەزەللىرىدە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئاساسىي تېما قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھاياتقا بولغان گۈزەل سېزىم ۋە چوڭقۇر پىكىرلەر ئىزھار قىلىنغان. شائىر ئۆزىنىڭ ۋاپا، ساداقەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى، گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئۆزىگە خاس بىر بەدىئىي ئۇسلۇب بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن.

سەككاكىنىڭ ئىجادىي پافۇسى (بەدىئىي غايىسى) خۇددى ئاتايىدەك مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇ ئىدېئال يار ئوبرازىنى كۈيلەش ئارقىلىق فېئودالىزم ئىستىبداتىغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى ۋە ئازادلىق - ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئىستەكلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1) شائىر سەككاكى غەزەللىرىدە پاك ئىنسانىي مۇھەببەت زور ماھارەت بىلەن كۈيلەنگەن.

سەككاكى ئۆز غەزەللىرىدە پاك ئىنسانىي مۇھەببەتنى ۋە ئۇنىڭ گۈزەللىكلىرىنىڭ زور ماھارەت بىلەن كۆيلەيدۇ. ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچىمىگە ئائىت كونكرېت مەسىلىلەرنى ۋىجدان ۋە نومۇس مەسىلىسىگە باغلاپ ھەل قىلىشقا تىرىشىدۇ ھەم ئۇنى ئېنىق جاۋاب بىلەن ئىزاھلايدۇ. بۇ ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي جەمئىيەت ئۇچۇن ئىلغار ۋە تەرەققىيپەرۋەر ھېسسىياتلانغان تۇرلۇك قاراشلارنى قىزغىن تەشەببۇس قىلىدۇ.

ئى راست قەدىڭ سەۋرى راۋان جان چەمەنىندە،
يۇزۇڭ كەبى گۇل يوق گۇلىستان چەمەنىندە.
بۇ شۇھ بىلە سەن يۇرۇسەڭ ھەرچەمەن ئىچرە،
ھور يۇرۇمەگەي ئالتىنە رىزۋان چەمەنىندە.
قۇللۇققە بىتىك بىرىرۇرۇ يۇز شادلىق ئەيلەر،
زۇلفۇڭ قەدىگە سۇنبۇلۇ رەيھان چەمەنىندە.

[تۇپ ـ تۇز كىلىشكەن بۇيۇڭ كۆڭلۇم چەمەنىدە ئۆسكەن بىر گۈزەل سەرۋ،
گۇلىستان ـ چىمەنلەردە يۇزۇڭگە ئوخشاش چىرايلىق بىر گۇل يوق.

بۇ شوخلۇق بىلەن چىمەنلەردە يۇرسەڭ،
جەننەتتىڭ ھۆرلىرى ئالدىڭدا يۇرۇشتىن خىجىل بولىدۇ،
چىمەندە سۇنبۇل ۋە رەيھان چېچىڭ بىلەن بوي تۇرقۇڭغا،
بىز قۇل بولساق دەپ خۇشاللىق بىلەن خەت بېرىدۇ.①]

دېگەن مىسرالاردا، شائىر تەڭداشسىز ئاجايىپ گۈزەللىكنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن گۈزەل «ئىدىئال يار» ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇنىڭغا ئۆز مەدھىيىسىنى بېغىشلايدۇ. ئۇ «ئىدىئال يار» نى كۆيلەشنى ۋاستە قىلىپ، ئەينى دەۋر شارائىتىدا

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئىدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 1980 ـ يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 192 ـ، 193 ـ بەت.

هوقۇقسىز ۋە ئەركسىز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئاياللارغا خەيرخاھلىق قىلىش بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ كىشىلىك دۇنياسىدىكى ئىجتىمائىي ئورنى ۋە قىممىتىنى چۈشەرلىك بىلەن كۆيلەپ، ئاياللارنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقىنى قوغداشقا ئىنتىلىشتەك ساغلام ھېسسىياتنى ئەكس ئەتتۈرۈدۇ. ئەڭ مۇھىمى شائىر يۇقىرىقى مىسرالاردا ھايات گۈزەللىكىنى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئېچىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ھايات گۈزەللىكلىرىگە بولغان پاك ئىنسانىي مۇھەببىتىنى زوق - شوق بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سەككاكى ئىجادىيىتىدىكى پاك ئىنسانىي مۇھەببەت كۆيلىرىگە دەۋرىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر خاھىشلىرى سىڭدۈرۈلگەن دەپ قاراش مۇۋاپىقتۇر.

2) شائىر سەككاكى غەزەللىرىدە چىن - ساداقەت، مېھرى - شەپقەت، ۋاپادارلىق كۆيلەنگەن.

شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا سوپىزمغا، قارشى «ئادەمنى مەركەز قىلغان» ھالدا ئىنسان مۇھەببىتىنى تەسۋىرلەپ دۇنياۋى ئەدەبىيات (ئىنسانىنىڭ رېئال مۇناسىۋەتلىرىنى تەسۋىرلەش ئاساس قىلىنغان ئەدەبىيات) يارىتىشقا زور ھەسسە قوشتى. بۇنىڭدا ئۇ ئۆزىنىڭ بۇخىل مەزمۇندىكى غەزەللىرىدە ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ ئۆلچىمى بىر - بىرىگە «ساداقەت» كۆرسىتىش دەپ قارىغان:

«ئى سەككاكى بۇ شاھ قابىلىن غەنىمەت تۇت چۈز ۋلفىفە،
ئازاقىن باغلاغان قۇش سەن، ئۇچارغا ھېچ ھاۋا قىلما.»
[ئەي سەككاكى سەن بۇ شاھنىڭ ئىشىكىدىن نېرى كەتمە، ئۇنى غەنىيمەت بىل،
چۈنكى ئۇنىڭ چېچى بىلەن ئايىغى باغلانغان قۇشسەن،
ئۇچۇشقا ھەۋەس قىلما.①]

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن تەرمىلەر»، 200 ـ، 201 ـ، 202ـ، 203 ـ بەت.

شائىر ئىنسانىي گۈزەللىك بىلەن ساپ ئىنسانىي مۇھەببەت ۋە ئۇنۇك ئەخلاقىي ئېستېتىك ئۆلچىمى بولغان سادىقلىقنى زوق - شوق بىلەن تەسۋىرلىگەندە، ئۆز زامانىنىڭ ئىلغار شائىرلىرىدىن بولغان ئاتائى ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئاجايىپ گۈزەل يار ئوبرازىنى يارىتىدۇ ھەم ئۇنى ئىسلامىيەت تېئولوگىيىسىنىڭ قانۇن - قائىدىلىرىگە قارشى قويۇپ ئاتېئىزملىق ئىدىيىگە يېقىنلىشىدۇ. بۇ خىل قاراش يالغۇز سەككاكىنىڭ يۇقىرىقىدەك غەزەللىرىدىلا ئەمەس، بەلكى غەزەللىرىنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك باشتىن - ئاخىر چوڭقۇر سىڭدۈرۈۋېتىلگەندۇر.

شائىر سەككاكى ئۆز غەزەللىرىدە يالغۇز گۈزەل يارنىڭ ساپ ئىنسانىي مۇھەببىتى بىلەن سەمىمىي - ساداقىتىنى كۈيلەپ قالماستىن، بەلكى مېھرى - شەپقەت ۋە ۋاپادارلىقىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ:

«قارا كۆز بىرلە بىر غەمزە قىلىپ يۈز مىڭ جەفا قىلما،
كەرەشمە بىرلە ئالەمنى مەنىكتەك مۇبتەلا قىلما.

باغىرقان ئەيلەدىڭ جەبرۇ جەفالار بىرلە سۈلتانىم،
كۆزۈم ياشى بىلەن ھەردەم يۇزۈمدىن ماجەرا قىلما.»
[قاراكۆزۈك بىلەن بىر غەمزە قىلىپ، ماڭا يۈز
مىڭ جاپا قىلما،
نازكەرەشمە بىلەن ئالەمنى ماڭا ئوخشاش بالاغا
يولۇقتۇرما.
ئەي شاھىم، جەبرى - جاپا بىلەن باغرىمنى قان قىلدىڭ،
ھەمىشە يۇزۈمدىن كۆز يېشىمنى ئاققۇزما.]

شائىر يۇقىرىقىدەك شېئىرىي مىسرالىرىدا جەۋرى - زۇلۇمنى كۆپ تارتىپ، مېھرۇ ۋاپا، رەھىم - شەپقەتكە تەشنا بولغان بىر ئاشىق سۈپىتىدە ئۆز مەشۇقىغا (گۈزەل يارىغا)

مۇراجىئەت قىلىش ۋاستىسى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ سەمىمىي ۋاپادارلىق، مېھرى - شەپقەت توغرىسىدىكى ئارزۇلىرىنى ئوبرازلىق، جانلىق گۈزەل ئىبارىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. شائىرنىڭ مېھرى - شەپقەت ئورنىنى تاش يۈرەكلىك، ۋاپا ئورنىنى جاپا ئىگىلىگەن ئەينى دەۋردە مۇنچە تەشنالىق بىلەن رەھىم - شەپقەت، مېھرى - ۋاپا تەلەپ قىلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس. بۇ بىر تەرەققىيپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق روھىدۇر.

3) شائىر سەككاكىنىڭ شېئىرلىرىدا ئادالەتسىز فېئوداللىق زامانغا بولغان نارازىلىقى كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن.

سەككاكى ئۆز شېئىرلىرىدا ئەينى دەۋر فېئوداللىق ئادالەتسىز زۇلمەت دۇنياغا نىسبەتەن ئۆزىنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى ئىپادىلىگۈچى شائىر سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. دەۋرىدە ئىچكى نىزا - جاڭجاللار، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزئارا تەخت تالىشىشلىرى، ھەر كۈنى يۈز بېرىپ تۇرىدىغان زۇلۇم ۋە پاجىئەلەر ئەلگە خانىۋەيرانچىلىق، خەلققە چەكسىز جەبرى - جاپالارنى ئېلىپ كەلگەنىدى. بۇ ئەھۋاللار شائىر سەككاكىنىڭ روھىي دۇنياسىغا كۈچلۈك تەسىر قىلىدۇ. شۇڭا شائىر ئۆزىنىڭ ئويناق، شوخ غەزەللىرى ۋە تىلى راۋان، مەزمۇنى چوڭقۇر قەسىدىلىرىدە بىر تەرەپتىن مېھرى - ۋاپا، رەھىم - شەپقەت تۇيغۇلىرى كۈيلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەينى زاماندىكى چېكىدىن ئاشقان زۇلۇم، تەڭسىزلىكلەرگە بولغان كۈچلۈك نارازىلىقنى ئىپادىلەپ ئۆزىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك روھىنى ئىپادىلىگەن:

«بىزنى رەقىبلەر ئۆلتۈرەدۇر يوق ساڭا خەبەر،
ئەي ۋاي نەچە تارتالى ئىتلەر ماجالىنى.

كۆز ياشى يىغلايۇ تۇشەيىن دەر ئاياغىڭە،

بىلمان نەدۇر تابۇغدە، بۇ سائىل ساۋالىنى.

ھەرلەھزە قافتەك كېلۇر ئالمغە قايغۇ، ئاھ،
سەككاكىنىڭ نە كۆرمەدى بۇ قاتتىق ئالىنى.»

[رەقىبلەر مېنى ئۆلتۈرمەكچى، بۇنىڭدىن خەۋىرىڭ يوق،
ۋاي ـ ۋاي قاچانغىچە ئىتنىڭ كۈننى تارتارمەن.

كۆز يېشىم تۆكۈلگەندە ئايغىڭغا چۈشسەم دەيدۇ،
بۇ تىلەمچىنىڭ سوئالىغا نېمە جاۋاب بولۇركىن بىلمەيمەن.
ئاھ، ئالدىمغا كوھىقاپ تېغىدەك غەم يۈزلەنمەكتە،
سەككاكىنىڭ شۇم پېشانىسى نېمىلەرنى كۆرمىدى؟①]

دېگەن مىسرالار يۇقىرىقى قاراشنى ئىسپاتلىغۇچى پاكىتتۇر. يەنە بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا، شائىرنىڭ چىن سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ھەققىدە يېزىلغان شېئىرلىرى فېئودالىزم ھۆكۈم سۈرگەن ئېغىر شارائىتتا كىشىگە سۆيۈنۈش، ئارام بەخش بېغىشلىغان، ياشاشقا، كۈرەش قىلىشقا زور ئىلھام بەرگەنىدى. شائىر ئۆز دەۋرىنىڭ دۇنياۋى ھاياتىنى ۋە مۇھەببەتنى كۈيلەش تەرەپدارى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئەينى زامان فېئودالىلىق جەمئىيەتكە ۋە ئۇنىڭ زۇلۇم ـ سىتەملىرىگە قارشى جاراڭلىق خىتابى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شائىر سەككاكى ئۇلۇغبەگ دەۋرىنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۇكسەك، باي بولغان مەدەنىيەت ئاتموسفېراسىدىن نەپەس ئېلىپ ۋە ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن شائىرلاردىن ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 212 ـ ، 213 ـ بەت.

ئەنئەنىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى «قەسىدە» ژانىرىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، يالغۇز ئۇيغۇر شېئىريىتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پۈتكۈل تۈركىي تىللىق خەلقلەر شېئىريىتىدە «قەسىدە» ژانىرىنى راۋاجلاندۇرغۇچى سەركەردە بولۇپ تونۇلغانىدى.

ھەممىمىزگە مەلۇم، قەسىدە مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ۋە يىرىك شەخسلەرنىڭ پائالىيىتىنىڭ ماھىيىتىگە باھا بېرىش ئۈچۈن يېزىلىدۇ. بۇرۇنقى زاماندا ساراي شائىرلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىرىنى ماختاش ئۈچۈنمۇ قەسىدىلەر يازغانىدى.

شائىرنىڭ ئۇلۇغبەگ ھەققىدىكى قەسىدىسى ئۇنىڭ قەسىدىلىرىنىڭ نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەسىدىدە شائىرنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەت توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى ۋە خاھىشچانلىقى كۈچلۈك رەڭدار تىل بىلەن ئوبرازلىق ئىپادىلىنىدۇ. شائىرنىڭ بۇ قەسىدىسى، ئەينى دەۋردىكى تۆمۈرىيلەر ئەۋلادلىرى ئىچىدە يۈز بەرگەن تەخت تالىشىش، ئۆز ئارا قەستلەپ ئۆلتۈرۈش، قوشۇن تارتىپ ئۇرۇشۇش قاتارلىق غوۋغا، نىزا ـ جاڭجاللار دەستىدىن كىشىلەرنىڭ مۇستەبىت ـ ئادالەتسىز زۇلمەت دۇنياسىدىن قاتتىق بىزار ئىكەنلىكىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىدۇ. تۆمۈرىيلەرنىڭ ماۋارەئۇننەھرىدىكى ھاكىمىيىتىگە ئۇلۇغبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، مۇستەبىت ئادالەتسىز زامانغا خاتىمە بېرىلىپ، ماۋارەئۇننەھرى رايونىنىڭ تېزدىن گۈللىنىپ، تىنچ ـ ئاسايىشلىق ۋەزىيىتى شەكىللىنىدۇ. شائىر بۇ خىل ئەھۋالنى تۆۋەندىكىدەك تەسۋىرلەيدۇ:

«جاندىن كەتتى تەشۋىشۇ مەبائىي ئامان كەلدى،
خەلايىق، ئەيش ئېتىكى بۇ كۈن سۈرۈرى جاۋدان كېلدى.
تەن ئېردى بۇ ئۇلۇس بارچە ئەنگىتەك جانى بار يا يوق،

بەھەمدۇللاھ ئوغان فەزىنى بىلە ئول تەنگە جان كەلدى.»[1]

شائىر تۆۋەندىكى قەسىدىسىدە، ئۇلۇغبەگ دەۋرىنىڭ تۆمۇرىيلەر دەۋردىكى ھاكىمدارلار بىلەن سېلىشتۇرۇلغاندا، ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىكى مەرىپەتپەرۋەر، خەلقچىللىق بىلەن تولغان ئىجتىمائىي ھايات ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تارىخىدا ئالاھىدە گەۋدىلىك ئالتۇن دەۋر سەھىپىسىنى ئاچىدۇ؛ بۇ خىل ئەلۋەك مۇھىت خەلققە بەلگىلىك ھالدا تۇراقلىق، تىنچ ـ ئاساياشلىق، بەختىيار تۇرمۇش ئاتا قىلىپ قالماستىن، جەمئىيەتكە گۈللىنىش، خەلق دۇشمەنلىرىگە بولسا زاۋاللىق ئېلىپ كېلىدۇ دەپ قارايدۇ.

«بايىندى تەختىنىڭ قەدرى، ئۆزۈڭ تاج كۆككە تاشلادى،
ئادالەت باغى سەبز ئولدى، چۇ نوشىرۋان[2] كېلدى.
كېرەك جان بۇلبۇلى تۇن ـ كۈن نەۋادىن تىنماسا بىر دەم،
چۇ دوستلارىغە خۇررەم ياز، ئەدۇلەرغە[3] خازان كېلدى.
بۇ كۈندىن سوڭرە كۆپ تىنغاي رەئىيەتلەر رىئايەتىدىن
ئۇلۇس ھەققىدە مىلك تۇرلە ئەتادىن مېھرىبان كېلدى.»[4]

4) شائىر سەككاكىي ئۆز غەزەللىرىدە رىئال ھايات گۈزەللىكلىرىنى مەدھىيىلىگەن.

شائىر ئۆز غەزەللىرىدە پاك ۋە سادىق يار ۋىسالىغا يېتىش ئارزۇسىنى ۋاستە قىلىش يولى بىلەن ئۆزىنىڭ رىئال ھايات ئىنسانىي گۈزەللىكىنى ۋە ئېستېتىك قاراشلىرىنى زوق ـ شوق بىلەن مەدھىيىلىگەن.

[ئەگەر قاشىمدە ئوشال گۈل ئوزار بولسا ئىدى،
غەمى يوق ئېردى غەمىم گەر ھەزار بولسا ئىدى.

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981 ـ يىل، 2 ـ سان، 95 ـ بەت.
② نوشىرۋان — ئادىللىقى بىلەن داڭقى چىقارغان ئىران شاھلىرىنىڭ بىرى.
③ ئەدۇ — دۇشمەن، ياۋ.
④ «بۇلاق» ژۇرنىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل، 2 ـ سان، 96 ـ، 97 ـ بەت.

كۆزۈم باغىر قانىدىن يۇز نىگار قىلماس ئىدى،
ئەگەر كۆڭۈلگە مۇۋاپىق نىگار بولسا ئىدى.
بىرەر كۆڭۈل غەمىدىن بولسا ئېردى ۋاقىف دوست،
نە قايغۇ، دۇشمەن ئەگەر سەد مىڭ بولسا ئىدى.
ئۇلارده قالماغاي ئېردى كۆڭۈلده بۇ ھەسرەت،
رەقىب ئىت بىكىن ئىشىكىده زار بولسا ئىدى.»①

[ئەگەر قېشىمدا ئاشۇ گۈل يۈزلۈك يار بولغان بولسا، مىڭلىغان غېمىم بولسىمۇ، غەم دەپ ھېسابلىمايتتىم. ئەگەر كۆڭۈلگە مۇۋاپىق بىر نىگار بولغان بولسا، كۆزۈم يۇز نىگار بولسىمۇ مەڭگۈلۈك بولاتتى. كۆڭلۈمدىكى غەمدىن دوستلىرىم ئازراقلا ۋاقىپ بولغان بولسا،
يۈزمىڭ دۇشمىنىم بولسىمۇ، ھەرگىز قايغۇرماس ئىدىم. رەقىبلەر ئىشىكىڭ ئالدىدا ئىتتەك خار بولۇپ يۈرسە، ئۇلار ۋاقتىمدا كۆڭلۈمدىن قىلچە ھەسرەت قالمىغان بولاتتى.]

دېگەن شېئىرىي مىسرالار شائىر سەككاكىنىڭ ئىدىئال يارنى كۆيلەش، ئۇنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنىڭغا بولغان سەمىمىي ـ ساداقەت مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق ئىنسانغا خاس گۈزەل ئەخلاق ـ پەزىلەتلەرنى مەدھىيىلەشكە قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ بۇ خىل شېئىرىي مىسرالىرى ئارقىلىق فېئودال ئىستىبداتلىققا قارشى غەزەپ ـ نەپرىتىنى ۋە ئازادلىق، ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى كۆچلۈك ئىپادىلىگەن. شائىر ئۆزىنىڭ گۈزەل غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا ئىدىئال يار ئوبرازىنى ئاجايىپ يۈكسەك ماھارەت بىلەن يارىتىپ، «مەن» نىڭ ئۆز كۆڭلىگە ياققان سادىق، ۋاپادار مەشۇقى بىلەن ۋىسال شادلىقىغا

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 1980 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 214 ـ بەت.

ئېرىشىشتەك ئىنتىزارلىقىنى جانلىق، ئوبرازلىق تەسۋىرلەپ كۆرسىتىپ، كىشىلەر ئارىسىدا دوستلۇق، مېھرى - شەپقەت، مېھرىبانلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلىشىنى تەلەپ قىلغان بولسا، خەلق دۇشمەنلىرىنىڭ ئىتقا ئوخشاش خار - زار بولۇپ، ئۆز قىلمىشىغا مۇۋاپىق جازاسىنى يەيدىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن. دېمەك شائىر ئۆزىنىڭ لىرىك غەزەللىرىدە رېئال ھايات - گۈزەللىكلىرىنى بۇرمىلانغان سوپىزمغا جۇملىدىن ئىسلام تېئولوگىيىسىگە قارشى «ئىنسان مەركەزچىلىك» كى ئاساسىدا ئىنسانىي مۇھەببەت لەززەتلىرىنى چېۋىرلىك بىلەن كۈيلەپ، ئۆزىنىڭ غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان.

ئومۇمەن، شائىر غەزەللىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇن جەھەتتىن، رېئال ھاياتقا مۇھەببەت باغلاش، رېئال ھايات گۈزەللىكلىرىنى مەدھىيىلەش، تەرەققىيپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەتلىكنى تەلەپ قىلىش، ئىستىبداتلىق ھۆكۈمرانلىققا قارشى تۇرۇش جەھەتتە تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

4. سەككاكى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

تۆمۇرىلەر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرى ئىچىدە لىرىك شائىر مەۋلانە سەككاكى مۆتىۋەر ئورۇنغا ئىگە ئىدى. ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇننەفائىس» («گۈزەللەر يىغىلىشى») ، «مۇھاكىمەتۇللۇغەتەيىن» (تىللار توغرىسىدا مۇھاكىمە») قاتارلىق نادىر ئەسەرلىرىدە ئۇنى قايتا - قايتا تىلغا ئېلىپ، مەشھۇر شائىر لۇتفى بىلەن بىرلىكتە «ئۇيغۇر سۆز سەنئىتىدە

كامالەتكە ئېرىشكەن پاساھەتلىك شائىرلار»[1] دەپ، مەۋلانە سەككاكىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىگە يۇقىرى باھا بېرىدۇ. سەككاكى ئۆز زامانداشلىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن قەلەم تەۋرىتىپ، جۇشقۇن پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ قەسىدىلىرى ئەينى دەۋر رېئاللىقىنى ئېچىپ بېرىشتە مۇھىم ئەھمىيەتلىك بولغان بولسا، لىرىك غەزەللىرى چىن ئىنسانىي مۇھەببەت، ۋاپادارلىقنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن بولۇپ، بەدئىيلىكى يۇقىرى، تىلى چۇچۇك ھەم خەلق تىلىغا يېقىن، پىكىر ـ ھېسسىياتى چوڭقۇر، مەزمۇنى تېرەن، گۈزەل تەسۋىرگە باي، شۇڭا شائىرنىڭ ئەدەبىي ئىستىلى ۋە بەدئىي ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىدەك ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

1) شائىر سەككاكى شېئىرلىرى ئاساسەن لىرىك غەزەل شەكلىدە يېزىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىدا ئەڭ كۆپ تارقالغان لىرىك ژانىر ـ غەزەل ئوتتۇرا ئاسىيا كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدىلىرىگە ئاساسەن بەش، يەتتە، توققۇز بەيىتتىن ئاشمايتتى. شائىر سەككاكى كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ بۇ قائىدىسىگە قەتئىي رىئايە قىلىپ، غەزەل يېزىش شەكلىنىڭ قانۇن ـ مىزانىغا ئەمەل قىلغان. ئۇ كۆپرەك ئۆز غەزەللىرىنى يەتتە بەيىت ئۆلچىمى بويىچە تۈزگەن. شۇڭا شائىر شېئىرلىرى رېتىمدارلىق، ئاھاڭدارلىققا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە. لىرىك غەزەللىرىدە شائىرنىڭ ئېستېتىك ئىدىئالى ئۆتكۇر، تەسىرلىك بەدئىي ئوبرازلار ۋە كۈچلۈك خاھىشچانلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن.

شائىر سەككاكى ئۆزىنىڭ لىرىك غەزەللىرىنى

---

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل، 191 ـ بەت.

شېئىرىيەتنىڭ مەزمۇن بىلەن شەكىل بىرلىكىنى بەدىئىي يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ لىرىك قەھرىمانىنى لىرىك ئوبرازلار (ئىچكى كەچۈرمە) دەرىجىسىدىن ھالقىپ، تىپىك ئوبراز («مەن» دىن سىرت) لىق شېئىرىي شەكىل باسقۇچىغا يەتكۈزگەن.

2) شائىر سەككاكى غەزەللىرىدىكى لىرىك قەھرىمان ئوبرازى

لىرىك ئوبراز دېگىنىمىزدە — شائىرنىڭ ئىچكى كەچۈرمىلىرىنىڭ ئوبرازى ياكى لىرىك قەھرىمان ئوبرازى (ئىچكى كەچۈرمىش) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەمما ئۇ ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىچكى كەچۈرمىش بولۇپ، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ شەخسىي مەنىۋى دۇنياسى ئۆزىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك يوقاتمىغان ھالدا ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئىجادىيەت جەريانىدا بۇ ئىچكى كەچۈرمىش ياكى لىرىك ئوبراز شائىر سۇبيېكتىپ دائىرىسىدىن ھالقىپ، تىپىك ئوبراز («مەن» دىن تاشقىرى) شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا شائىر غەزەللىرىدىكى بىرىنچى شەخس «مەن» يۇقىرىقىدەك قانۇنىيەت بويىچە ئوتتۇرىغا چىقىپ، شائىر غەزەللىرىنى ئەنە شۇ لىرىك قەھرىمان «مەن» نىڭ مونولوگى سۈپىتىدە شەكىللىنىشىنىڭ ئۇلگىسىنى يارىتقان.

شائىر سەككاكىنىڭ لىرىك غەزەللىرى ئەنە شۇنداق بەدىئىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئىستېداتىغا تايىنىپ، ئۆز غەزەللىرىنىڭ تىلىنى رەڭدارلىقتا ۋە روشەن، جانلىقلىقتا ئىگە قىلىپ، لىرىك قەھرىمان «مەن» ئوبرازىنى تولىمۇ يارقىن مەيدانغا چىقىرىپ تەسۋىرلىگەن.

3) شائىر سەككاكى ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان.

شائىر سەككاكى ئۆز غەزەللىرىدە ئوخشىتىش،

جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئۆز پىكرىنى ۋە ئېستېتىك ئىدىيىنى ئۆتكۈر، تەسىرلىك بەدىئىي ئوبرازلار بىلەن روشەن، جانلىق، كونكرېت ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇننى تولىمۇ ئوبرازچانلىققا ئىگە قىلغان. بولۇپمۇ شائىر شېئىرىي تىلىدىكى جانلاندۇرۇش ۋاستىسىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ياراتقان.

«گۈل يۈزۈڭنى ئارزۇلاپ يۈز، كۆزنى گۈلزار ئەيلەدى،
شەككەر ئېرنىڭنى تىلەپ جان تەننى ئەفگار ئەيلەدى»

[گۈل سېنىڭ يۈزۈڭنى ئارزۇ قىلىپ، يۈز - كۆزۈڭنى گۈلزارلىققا ئايلاندۇردى،
كۆڭلۈم شېكەر لېۋىڭنى دەپ تېنىمنى جاراھەت قىلدى.]

«كۈلەردە كۆرسە ئاغزى بىرلە تىشىن،
بولۇر گۈلنارى خەندان پارە - پارە.»

[ئاغزى بىلەن چىشىنى كۈلگەن چېغىدا كۆرسە،
ئانار گۈلى كۈلۈپ قات - قات ئېچىلىدۇ.]

«يۈزۈمنى ئالتۇن ئەتتى، سېنىڭ ئىشقىڭ ئەي سەنەم،
مۇنداغ باقىرنى ئالتۇن ئېتەر كىمىيا قەنى؟»

[ئەي سەنەم ئىشقىڭ يۈزۈمنى سارغايتىپ ئالتۇنغا ئايلاندۇردى،
مىسنى ئالتۇن قىلىدىغان مۇنداق كىمىياگەر يەنە بارمىدۇ؟]

شائىر بۇ شېئىرىي غەزەللىرىدە ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن تولىمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئۆز لىرىك قەھرىمان ئوبرازى (مەھبۇبىسى) نىڭ گۈزەللىكىنى ئوبرازلىق ھالدا سۈرەتلەپ، تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتكەن. دېمەك، شائىر نىڭ يۇقىرىقىدەك شېئىرىي مىسرالىرىدا لىرىك قەھرىمانىنى يارقىن تەسۋىرلەشتە ئىشلىتىلگەن تىل ھەقىقەتەن شېئىرىي تىل گۈزەللىكىگە تويۇنغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ تولىمۇ پاساھەتلىكى

بىلەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ.

4) شائىر سەككاكى لىرىك قەھرىمان ئوبرازىنى يارىتىشتا دېتال تاللاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن.

ئادەمنىڭ روھىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە كۆز، يۈز - ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە ئەينەك. جۇملىدىن ئىنسان قەددى - قامەت گۈزەللىكىنى تەسۋىرلەشتە چاچمۇ ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شائىر سەككاكى باھاۋۇدۇن نەقىشبەندىچىلىك قاراشلىرىنىڭ ئىلھامى ۋە مۇھەممەد خارەزمى قاتارلىق پېشقەدەم شائىرلارنىڭ رىغبىتىدە مۇھەببەت تېمىسىنى ئاساس قىلىپ، گۈزەل ئىشقىي لىرىكىنىڭ ئاجايىپ نادىر ئۈلگىلىرىنى يارىتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ گۈزەل لىرىك غەزەللىرىدە گۈزەل يار ئوبرازىنى يارىتىشتا كۆز، يۈز، چىش، لەۋ، چاچتىن ناھايىتى ئۈنۈملۈك پايدىلانغان:

«ئول تىشكۈ ئېرىنىڭنى كۆرۈپ بىر كۈلەرىڭدە،
بۇ ئىككى كۆزۈم لەئلۇ گۈھەر بەھرىيۇ كانى.»
[بىر كۈلۈپ قويساڭ چىشىڭ بىلەن لېۋىڭنى كۆرۈپ،
ئىككى كۆزۈم ياقۇت - گۆھەرنىڭ دېڭىز - كانىغا
ئايلىنىدۇ.]

«يۈزۈڭنى قىلۇر تازە كۆزۈم ياشىيۇ ئاھىم،
گۈل تازە بولۇر تاپسا بەلى ئابۇ ھاۋانى»
[سۇ بىلەن ھاۋانى تاپقاندا گۈل ياشىرىپ كەتكەندەك،
كۆز يېشىم ۋە چەككەن ئاھىم يۈزۈڭنى ياشارتىۋېتىدۇ.]

دېگەن مىسرالاردا شائىر ئۆزىنىڭ لىرىك قەھرىمان ئوبرازىنى تەسۋىرلەشتە رېئال ئىنسان گۈزەللىكىگە ھۆسن قوشىدىغان، ئىنسانغا خاس دېتاللاردىن تولىمۇ ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان.

5) شائىر سەككاكى ياراتقان بەدىئىي ئوبرازلاردىكى

ۋەتەنپەرۋەرلىك دېتاللىرى

شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىكى بەدىئىي ئوبرازلىرى خۇددى ئاتايىنىڭكىدەك ۋەتەنپەرۋەرلىك مەزمۇنلىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. ئۇ ئانا يۇرتى ۋە چىن ئېلىنى جۇملىدىن، خوتەننى گۈزەللىك سىمۋولى قىلىپ، گۈزەل يار ھۆسنىنى ئەنە شۇ سىمۋول ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرىدۇ:

«تۇن ئاخشام تولغانۇ سۇنبۇل بىكىن زۇلفۇڭدىن ئاھ ئۇردۇم،
ھاۋانى غالىيە تۈتتى، جاھان مۇشكى خوتەن بولدى.»
(تۇن ئاخشام تولغىنىپ تۇرغان سۇنبۇل چېچىڭنى ئەسلەپ ئاھ ئۇرغانىدىم،
ھاۋانى تۈتەك باستى، جاھان خوتەننىڭ مۇشكىدەك قاپ - قارا بولۇپ كەتتى.)

«يۇزۇڭنى كۆرسە قىلۇر گۈل ئۆزىنى يۇز پارە،
خوتەن يازىسىدە ئاھۇ كۆزۇڭدىن ئاۋارە.»
(يۇزۇڭنى كۆرگەندە گۈل ئۆزىنى يۈز پارە قىلىدۇ.
خوتەن چۆلىدىكى كېيىكلەر كۆزۇڭدىن خىجىل بولۇپ سەرگەردان بولۇپ يۈرۈشىدۇ.)

6) شائىر سەككاكى ھەرپ ئارقىلىق لىرىك قەھرىمان ئوبرازىنى سۈرەتلىگەن.

ھەرپ ئارقىلىق ئوبراز يارىتىش ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى بەدىئىيلىكنىڭ بىر نادىر ئەنئەنىسى بولۇپ، بۇ خىل ئەنئەنە ئىنسكلوپېدىك ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن باشلانغان («قۇتادغۇ بىلىك» 1953 - يىلى). بۇنداق ھەرپ ئارقىلىق ئوبراز يارىتىش شەكلىنى ئالىمدىن تەخمىنەن IV ئەسىر كېيىن ياشىغان سەككاكى ئىجادىيىتىدە ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن:

كۆزلەرىڭىز ئاھۇنى ھەردەم جىگەر خۇن ئەيلەدى،
مۇشك ھىدلىق زۇلفۇڭىز لەيلىنى مەجنۇن ئەيلەدى.

ئەي مەلامەت مۇلكىنىڭ سۇلتانى، ئاز ئەت يارلىقە،
قامەتىمنى ئول ئەلفتەك قەددىڭىز نۇن ئەيلەدى.

مىسال قىلىنغان غەزەلنىڭ ئاخىرقى بەيتىنىڭ ئوقۇغان چېغىمىزدا ئاشقىنىڭ «ئېلىپ» (ا) تەك تۇز قەددى ـ قامىتى مەشۇق ئالدىدا تەزىم قىلىپ، «نۇن» (ن) دەك ئېگىلىپ تۇرغان ئوبرازى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ. بۇنى ئاز سۆز ـ ھەرپ بەلگىسى بىلەن ئەڭ چىرايلىق يارقىن ئوبراز يارىتىش ماھارىتى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

7) شائىر سەككاكى مەجازى ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئىپادىلەشنىڭ ئۇلگىسىنى يارىتقان.

شائىر مەجازى ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، ئىجتىمائىي مەزمۇننى ئىپادىلەشنىڭ ماھىر ئۇستىسى بولۇپ، ئۇ ئىككى يۇزلىمچى، مۇتەئەسسىپ دىن ئەربابلىرىنى، رەھىمسىز پادىشاھلارنى قامچىلىغان غەزەللىرىدە ئۇلارنى بۇۋاستە ئەمەس، بەلكى ئەھدىدە تۇرمايدىغان ۋاپاسىز گۈزەللەر ئوبرازىنى مەجازىلاشتۇرۇپ تەسۋىرلەپ ۋاستىلىك يوسۇندا تەنقىدلىگەن. ئۇ تۆمۇرىيلەرنىڭ ھاكىمىيەتىنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرىدا ئېتىلغان سانسىز ئوقنى گۈزەل يارنىڭ كىرپىكى سىماسىدا مەجازلاشتۇرغان. ئۇ بىر شېئىرىدا:

«ماۋارەئۇننەھر ئىچرە قالدىم چۈنكى ئىككى يانمە،
كۆزلەرىمنىڭ بىرى سەيھۇن، بىر جەيھۇن ئەيلەدى.»①

دەپ ئەينى زاماندىكى تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى ۋە خەلقنىڭ كۆز ياشلىرىنى سەيھۇن (سىر) ۋە جەيھۇن (ئامۇ) دەريالىرىغا ئوخشىتىپ مەجازلاشتۇرغان بولسا، ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆز شېئىرىي تىلىنى قېنىق، رەڭدار قىلىپ كۆرسەتكەن.

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981 ـ يىللىق 2 ـ سان، 89 ـ بەت.

سەككاكى شېئىرلىرىدە تولۇپ تاشقان لىرىك ھېسسىيات بىلەن كۆيلەنگەن «گۈزەل يار» ۋە ئۇنىڭ ۋەسلىگە يېتىشىنىڭ كەينىگە ئازادلىق، ئەركىنلىككە تەلپۈنۈش ئۇمىدلىرى يوشۇرۇنغان بولۇپ، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە «گۈزەل يار» نى مەجازىلاشتۇرۇپ ھاياجان بىلەن كۆيلەنگەن. شۇڭا بۇ خىل مەجاز كىشىگە تەبئىي ھالدا ئېستېتىك لەززەت بېغىشلايدۇ.

8) شائىر سەككاكى شېئىرىي تىلىنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ماسلاشتۇرغان.

سەككاكى شېئىرىي ماھارىتىگە ئەينى زامانداا گۈللەنگەن پارىسى دارا ئەدەبىياتى ماھىرلىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، شەيخ سەئىدى، ھافىز شىرازى شېئىرلىرى كۆچلۈك ئىلھام بېغىشلىغان. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ماھارىتى، تىل گۈزەللىكى، سۆزىنىڭ چوڭچوكلىكى، راۋانلىقىنىڭ بالاغەتكە يېتىشىگە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ، جۈملىدىن ماقال ـ تەمسىللىرىنىڭ ئىستىلىستىكىلىق تەسىرى بىغايەت چوڭ بولغانلىقىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇ:

«كىم كۆرۈپ نەرگىس كەبى كۆز بىلسە گۆلتەك يۈزىنى،
يەلگە بېرىپ ئەقلۇ فەھمىنى مەستۇ ھەيران قالمىدى».
«ئايدۇر سەنىڭ ئالدىڭدا بۇ كۈن بىر ھەبەشى قۇل،
تانسا يۈزىدە زاھىر ئۇلۇر داغ نىشانى.»
[نەرگەستەك كۆزى بىلەن گۈلدەك يۈزىنى كۆرگەنلەر،
ئەقلى ـ ھوشىنى شامالغا بېرىپ، مەست ۋە ھەيران بولۇپ، ئۆزىنى يوقىتىپ قويدى]
[ئاي سېنىڭ ئالدىڭدا بۈگۈن ھەبەش قۇلدەك بىر خىزمەتكار، ئەگەر بۈنىڭدىن تانسا، يۈزىدىكى داغدىن ئاسانلا مەلۇم بولىدۇ.]

دېگەن مىسرالىرىدىكى ئوخشىتىشلىرىدا يار كۆزىنى نەرگىس گۈلىگە، يۈزىنى گۈل ـ چىمەنگە ئوخشىتىدىغان ۋە

ساھىبجامالىنى ئايدىنمۇ گۈزەل سۈپەتلەيدىغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەسۋىرىي ۋاستىلىرى چاقناپ تۇرىدۇ.

9) سەككاكى قەسىدە يېزىشنىڭ يېڭى ئۇلگىسىنى يارىتقان.

قەسىدە — مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ۋە يىرىك شەخسلەرنىڭ پائالىيىتىنىڭ ئۇتۇقلىرىغا باھا بېرىش ئۈچۈن يېزىلىدىغان شېئىرىي ژانىر. قەدىمدە ساراي شائىرلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىرىنى مەدھىيىلەش ئۈچۈن قەسىدىلەر يازاتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ كىرىش قىسمى ھېسابلانغان 1 ـ بابتىن 12 ـ بابقىچە مەزمۇنلارنى قەسىدە ژانىرى بىلەن بايان قىلغان... دېمەك، قەسىدە ژانىرى شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئەنئەنىۋى شېئىرىي شەكىل بولسىمۇ، ئەمما شائىر ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن قەسىدە ئۇستىلىرىنىڭ ئۇسلۇب، مېتودلىرىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى يېڭى يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەن. سەككاكى ئىجادىدا قەسىدە ژانىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئالغا بېسىلغان زور بىر قەدەم بولۇپ، شېئىرىيەتتە تېما جەھەتتىن مۇھەببەت تېمىسىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئىجتىمائىي تېما دائىرىسىگە ئۆتكەنلىكىنى كۆرسەتسە، ئىككىنچىدىن، ئەنە شۇ مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان لىرىك قەسىدە ژانىرىنى راۋاجلاندۇرغانلىقى بىلەنمۇ يېڭىلىق يارىتقۇچى بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.① بۇ شائىر ئېستېتىك ئىدىئالىدىن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتىدە شەكىللەنگەن بەدىئىي ئۆزگىچىلىك ھېسابلىنىدۇ. «ئۇلۇغبەگ مەدھى» ئۇنىڭ رېئال ئىجتىمائىي جەمئىيەت ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى ھەم خاھىشى كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن قەسىدىلىرىنىڭ نەمۇنىسى. ئۇ بۇ قەسىدىسى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا «كەنجى رېنسانىس» نىڭ ئۇلۇغ ئاندىسى، مەشھۇر ماتېماتىك، ئاستىرونوم، مەرىپەتچى، مەدەنىيەت ھامىيسى ئۇلۇغبەگنى رەڭدار

① شېرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات»، 289 ـ بەت.

تىل بىلەن ئوبرازلاشتۇرۇپ تەسۋىرلەيدۇ. ئۇنىڭ غايىۋى ئىدىيىلەر نۇقتىسىدىن تۇرۇپ مەدھىيىلەيدۇ ۋە دانىشمەن ـ ئالىم سىمۋولىدا تىلغا ئالىدۇ. بۇ قەسىدىگە شائىرنىڭ ئېستېتىك ئىدىئالى سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، شائىر ياشىغان دەۋرنىڭ ناھايىتى ئىخچام بەدئىي ئىنكاسىدۇر.

سەككاكى قەسىدىلىرى 11 بېيىتتىن 54 بېيىتقىچە ھەجىمدە يېزىلغان. ئۇ ھەربىر قەسىدىسىدە ئۆزى مەدھىيىلىمەكچى بولغان كىشىنىڭ تارىخىي ئورنى ۋە ئىنسانىي قىممىتىنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان. ئۇنىڭ «ئۇلۇغبەگ مەدھى» سى[1] 34 بېيىتتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ۋەزىن، تۇراق، قاپىيە شېئىرىي شەكىل ئۇلچىمىگە ئۇيغۇن بولۇپ، رىتىمدارلىق مۇزىكىدارلىق ۋە ئىزچىللىققا ئىگىدۇر.

10) شائىر سەككاكى شېئىرىي قۇرۇلمىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن.

شېئىرىي قۇرۇلما شېئىرىي تەسىرچانلىقنى مەيدانغا چىقىرىدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى، شېئىر قۇرۇلۇشىدىكى رىتىم، قاپىيە، ۋەزىن، تۇراق، رادىف، بەند، سۆز تەكرارى ... قاتارلىقلار شېئىرىي تىلدىكى مۇزىكىدارلىق ۋە ئىمۇتسىئوناللىقنى ئاشۇرۇپ، شېئىرىي نۇتۇق، شېئىرىي تىلنى يۇقىرى ئۆلچەمگە ۋە يۇقىرى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شائىر سەككاكى يۇقىرىقىدەك شېئىرىي ئەسەرلەردىكى مۇزىكىدارلىققا خاس ئىلھىمنتلاردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆز غەزەللىرىنى ئاھاڭدارلىققا، تەسىرچانلىققا، يېقىملىققا ئىگە قىلغان. شۇڭا شائىرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم شېئىرلىرى شۇ زامان يازما ئەدەبىياتىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئاروز ۋەزىندە، مەلۇم ساندىكى شېئىرلىرى بارماق ۋەزىندە يېزىلغان. شائىر غەزەللىرىنى كۆپرەك 7 ـ 9

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981 ـ يىل 1 ـ سان، 95 — 98 ـ بەتكە قارالسۇن.

بەيتلىق، 11 ـ 14 بوغۇملۇق (شائىرنىڭ قەسىدىسى بۇنىڭ سىرتىدا) قىلىپ تۇزگەن. ھەربىر بەيتنىڭ ئىككىنچى مىسراسى بىلەن ئىككىنچى بەيتنىڭ ئىككىنچى مىسراسى قاپىيىداش كەلگەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئۇلۇغبەگ مەدھى» سى يۇقىرىدا سۆزلىگەن تەبىرىمىزنىڭ جانلىق ئىسپاتى بولۇپ، مەيلى شەئىرىي قۇرۇلما، مەيلى شەئىرىي شەكىل جەھەتتىن بولسۇن، قانۇنىيەتلىك بولۇپ، ئىزچىللىققا، مۇزىكىدارلىققا، تەسىرچانلىققا ئىگىدۇر.

سەككاكى شەئىرلىرى يۇقىرىقىدەك بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزىدىن كېيىن ياشىغان نەۋائىي، فۇزۇلى، جامى قاتارلىق بۇيۇك شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن.

سەككاكى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاغلىق سۆز سەنئەتكارى. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بېيىپ كامالەتكە يېتىشىدە، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر دۇنياۋى ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەم خەلق مەدەنىيىتىنى گۈللەندۇرۇشتە ئۆزىگە مۇناسىپ ھەسسە قوشقان ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر شائىردۇر.

[General Information]
书名=维吾尔古典文学史　维吾尔文　1
作者=海热提江.乌斯曼，买买提热依木.沙依提等编著
丛书名=高等院校文科专业通用教材
页数=604
SS号=13878822
出版日期=2002.08
出版社=乌鲁木齐：新疆教育出版社
ISBN号=7-5370-4214-4
中图法分类号=I207.915
原书定价=56.00（上下册）
参考文献格式=海热提江.乌斯曼，买买提热依木.沙依提等编著.维吾尔古典文学史　维吾尔文　1[M].乌鲁木齐：新疆教育出版社,2002.08.